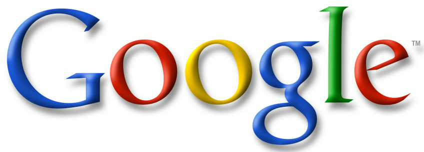
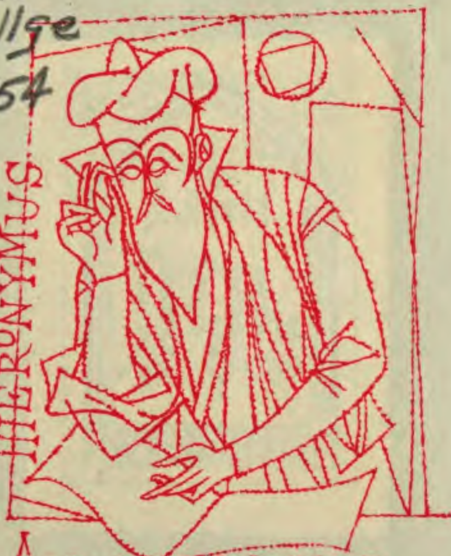
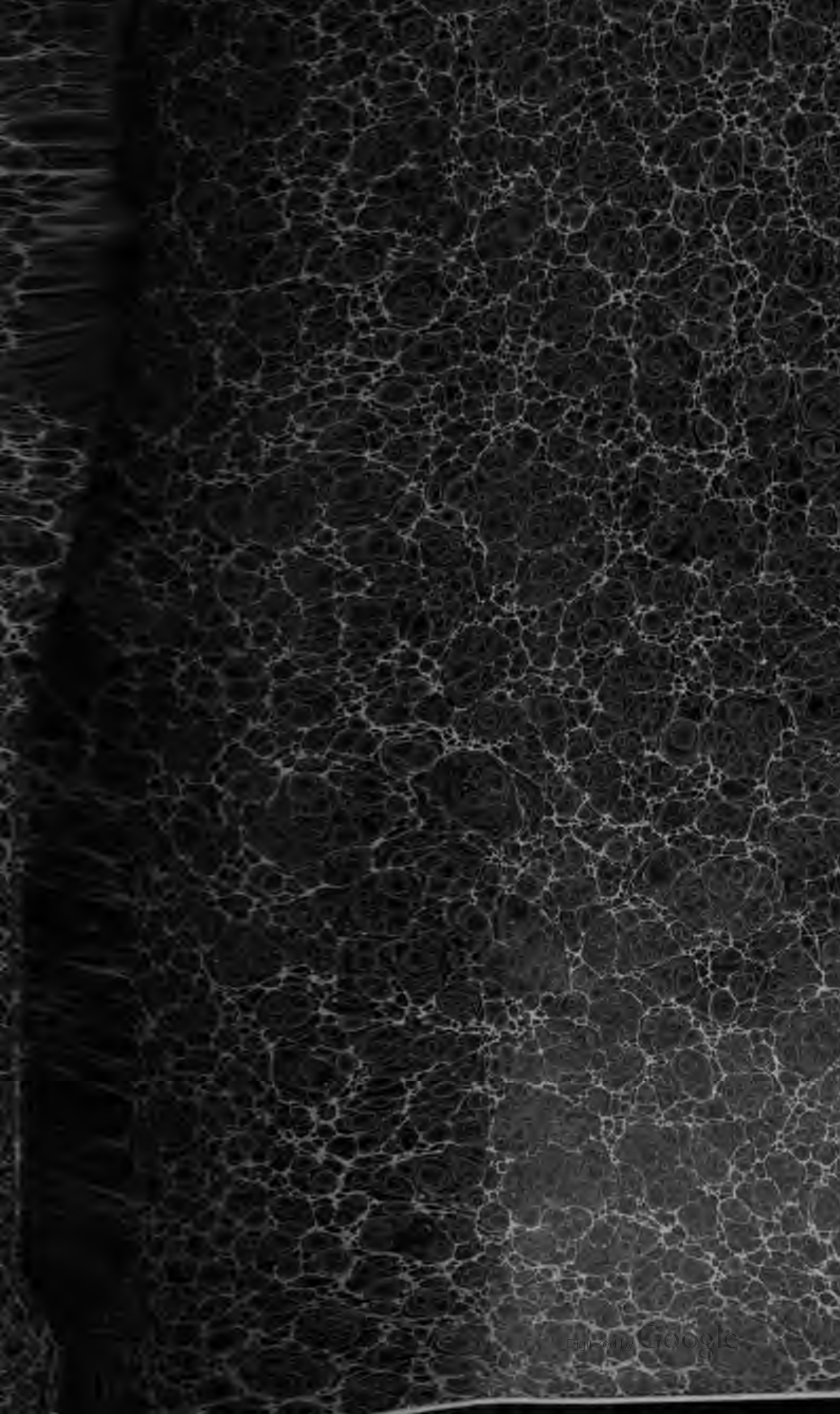
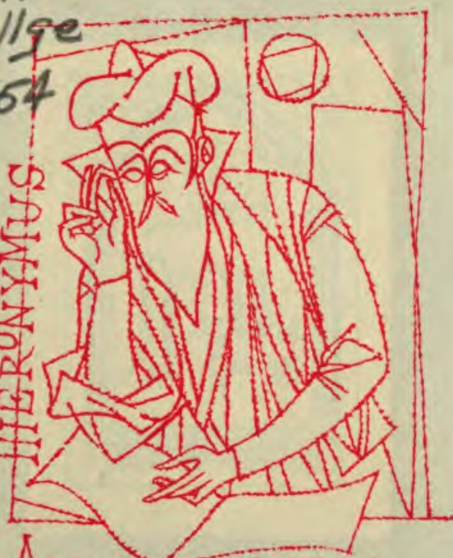

ANDOVER-HARVARD LIBRARY
AH 4RER D

HIERONYMUS

HIERONYMUS

DE GESCHIEDENIS

DER

KERKHERVORMING.

GEDRUKT BIJ J. DE VRIES EN ZOON.

DE GESCHIEDENIS

DER

KERKHERVORMING,

IN TAFEREELEN.

Een Leesboek ter bevestiging der Protestanten in hun Christelijk Geloof, bekroond door het Haagsche Genootschap tot verdediging der Christelijke Godsdienst;

DOOR

B. TER HAAR,

Theol. Doct. en Predikant te *Amsterdam*.

NIEUWE UITGAVE.

(IN ÉÉN BOEKDEEL.)

TE AMSTERDAM, BIJ
TEN BRINK & DE VRIES.
1854.

μεταμορφοῦσθε τῇ ἀνακαινώσει τοῦ νοός ὑμῶν.

Wordt hervormd door de vernieuwinge uws gemoeds.

PAULUS.

VOORREDE.

Weinig heb ik bij dezen nieuwen of Vijfden druk van mijne »Geschiedenis der Kerkhervorming" aan mijne Protestantsche Landgenooten te berigten. Toen het plan dezer uitgave het eerst werd aangekondigd, meende ik nog, dat — om alles in één boekdeel te kunnen zamenvoegen — eene niet onbeduidende verkorting zou gevorderd worden; en werkelijk had ik daaraan in de eerste drukproeven reeds de hand gelegd. Al spoedig evenwel overtuigde ik mij, dat zulk eene verkorting van den tekst niet noodig was. De Lezer ontvangt alzoo, wat den inhoud der Geschiedenis betreft, het Werk geheel en ongeschonden. Alleen zijn alle aanhalingen en aanteekeningen weggelaten, die de hier uitgesprokene en nedergelegde resultaten voor de vierschaar van een wetenschappelijk onderzoek zouden moeten regtvaardigen. Voor den beöefenaar der Geschiedenis, en een' iegelijk, wie met kennis van zaken over de betrekkelijke waarde dezes Werks wil oordeelen, blijft daarom de grootere uitgave in twee deelen eene onmisbare behoefte. Alles wat eene zuiver Polemische strekking had is mede uit deze uitgave verdwenen. Wie daarmede kennis wenscht te maken, verwijs ik naar hetgeen voornamelijk in het Voorberigt voor den derden en vierden druk en de Aanteekeningen op de Geschiedenis aldaar door mij is gezegd geworden. Daarentegen heeft nog menige ophelderende aanteekening voor den min geletterden of meer eenvoudigen Lezer hier eene plaats gevonden. Vele spreekvormen of plaatsen van aangehaalde Schrijvers, wier behoud ik noodig of wenschelijk achtte, zijn door mij in het Nederduitsch vertolkt. Ik mag alzoo het vertrouwen koesteren, dat dit Werk door deze uitgave nog meer aan den titel van een Leesboek zal beäntwoorden, bestemd en geschikt om in eenen nog ruimeren kring verspreid te worden. Enkele punten in deze Geschiedenis zijn mij voorgekomen een vernieuwd en gezet onderzoek te vereischen, en, bij de

hoogstgewigtige betrekking, welke ik gereed sta aan de Utrechtsche Hoogeschool te aanvaarden, zal het mij — zoo de God mijns levens mijne gezondheid en krachten spaart — daartoe noch aan lust noch aan gelegenheid ontbreken. Mogt er immer — wat ik naauwelijks durf hopen of verwachten — eene Zesde uitgave dezer Geschiedenis noodig geächt worden, dan zoude ik wenschen daarin, met aanvulling der litteratuur, gestrenge rekenschap te kunnen geven van de resultaten, waartoe het voortgezette onderzoek der Geschiedenis mij zal hebben geleid.

Tien jaren zijn er sedert de eerste uitgave dezes Werks vervlogen, en terugziende op het zóó gunstig onthaal, als aan mijnen arbeid is te beurt gevallen, wordt mijn hart tot ootmoedige dankbaarheid aan God gestemd. Dit gevoel van dankbare vreugde wordt nog verhoogd nu ik bevinde, dat het getal der Inteekenaars voor deze Nieuwe uitgave *— aan wier hoofd Z. M. onze geëerbiedigde Koning zich wilde plaatsen — niet slechts mijne verwachting maar ook die der Uitgevers nog verre heeft overtroffen. Moge dit Leesboek in dien uitgebreideren kring nog uitgebreideren zegen stichten, en met warme liefde voor het Protestantisme waarachtige verdraagzaamheid onder mijne Protestantsche Medechristenen helpen bevorderen!*

Amsterdam,
14 *Junij* 1854.

B. T. H.

INHOUD.

GESCHIEDENIS DER HERVORMING IN NEDERLAND.

EERSTE TIJDPERK.

De beginselen en voorspoedige uitbreiding der Hervorming in Nederland te midden van tegenstand en vervolging.

(*Regering van Keizer* KAREL V).

TWEEDE TIJDPERK.

De Hervorming in hare hevigste worsteling en zegepraal.

(*Regering van* FILIPS II *en het begin van den tachtigjarigen Krijg*).

REIS DER HERVORMING DOOR HET NOORDEN EN ZUIDEN VAN EUROPA.

EERSTE HOOFDSTUK.

Blik op die landen, waar de Hervorming geheel of gedeeltelijk heeft gezegevierd.

ENGELAND.

(THOMAS CRANMER).

SCHOTLAND.

(JOHN KNOX).

HET DEENSCHE RIJK.

ZWEDEN.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Blik op die landen, waar de Hervorming zich niet heeft kunnen vestigen, of met geweld weder onderdrukt is.

IERLAND, POLEN EN BOHEMEN.

SPANJE EN ITALIË.

FRANKRIJK.

TERUGWERKENDE INVLOED DER HERVORMING OP DE ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK.

INLEIDING.

Wanneer wij de Gemeente van CHRISTUS, zoo als zij onder de meest verschillende volken over de gansche aarde verspreid is, als *één geheel* beschouwen, dan denken wij liefst aan eenen heiligen, eerwaardigen tempel, die op de rots der eeuwen gevestigd, met zijne kruin in den hemel reikt, zijne hoeken uitslaat naar de verste grenzen der aarde, en in welks binnenste heiligdom éénstemmige lofliederen, Gode en zijnen Zoon ter eer, onafgebroken weêrgalmen. — Deze voorstelling voegt ook voor de Christelijke gemeente, wanneer wij hare verhevene bestemming voor den geest hebben, of wanneer wij, met vergetelheid der twisten, die haar verdeeld houden, de geheele Christenheid, als te zamen *de Algemeene Christelijke Kerk* uitmakende, als leden van hetzelfde groote huisgezin aanmerken; voor zoo verre al hare belijders éénen Heer en Stichter erkennen, in denzelfden naam zijn gedoopt, *Geloof*, *Liefde* en *Hope* als de altijd geldende hoofddeugden des Christendoms aannemen, en denzelfden strijd hebben te voeren tegen wereld en zonde om eens denzelfden hemel binnen te gaan.

Maar veel, zeer veel ontbreekt aan deze gelijkenis, wanneer wij naar uitwendige éénheid zoeken; wanneer wij het *Christendom* beschouwen, zoo als het zich met zijne buitenste omtrekken en vormen, van de zigtbaarste zijde, in de wereld vertoont. — Neen! dan is het *Christendom* niet een heilige tempel, waaruit éénstemmige lofliederen ons tegen klinken; waarin allen den Onzienlijke in geest en in waarheid aanbidden, en allen, als zonen van het zelfde huis, als broeders te zamen wonen; maar dan zien wij het *Christendom* treurig verdeeld en gescheiden, en wij worden onwillekeurig genoopt, om aan zoo vele heiligdommen, als er *sekten* en namen zijn, of althans, naar de drie hoofdafdeelingen der Christenheid, aan drie in stijl en bouwtrant onderscheidene tempels te denken. — De *Roomsch-Katholieke* Kerk staat voor onze oogen daar, als een oud reusachtig kerkgevaarte, overladen met het beeld- en lofwerk, dat de grillige smaak der middeleeuwen daaraan heeft toegevoegd, met zijne kolossale torenspitsen en hoog opgetrokken muren, die, schoon zij hier en daar de spleten en scheuren vertoonen, door de stormen en schokken van vorige eeuwen ontstaan, nog altijd hecht en sterk mogen heeten. — De *Protestantsche* vertoont

zich als een deftig maar nederig gebouw, van die versierselen ontdaan, in een aantal grootere en kleinere vertrekken afgedeeld, die nogtans allen op denzelfden grondslag rusten en wier gevel door dezelfde kroonlijst verbonden is; — en rigten wij den blik naar het Oosten heen, dan ontdekt ons oog in nevelachtige verte nog een derde gebouw, dat weder in stijl en vorm van de twee vorige afwijkt, — *de Grieksche Kerk*. En toch, die drie onderscheidene gebouwen dragen in hunne gevelspits denzelfden hooggeëerbiedigden naam van CHRISTUS, en hun opschrift beweert, dat zij op geen ander fondament zijn gevestigd dan hetwelk éénmaal gelegd is, namelijk JEZUS CHRISTUS. Het behoort geenszins tot het veld onzer tegenwoordige beschouwing om de oorzaken op te delven, welke de scheuring der *Grieksche* van de *Westersche* of *Latijnsche* Kerk hebben voorbereid en te weeg gebragt, maar allerbelangrijkst is voor ons, als *Christenen* en *Protestanten*, de vraag: *Wat de Protestantsche Kerk bewogen heeft zich van de Roomsch-Katholieke Kerk af te zonderen?* — Het antwoord op deze vraag geeft ons *de Geschiedenis der Kerkhervorming*. En dat antwoord moet hare verdediging en lofspraak, moet eene regtvaardiging *(Theodicée)* der hooge wereldregering kunnen zijn, moet ons ten volle overtuigen, dat het Christendom zelve door deze scheiding niet verloren, maar gewonnen heeft, zal de uitkomst eenigzins bevredigend zijn voor ons gevoel; zullen wij ons kunnen troosten over de treurige verdeeldheid, die er onder de Christenen bestaat; zullen wij ons volkomen bevestigd vinden in die overtuiging, welke ons als *Protestanten* dierbaar en heilig is.

Sedert de invoering des gezegenden Christendoms op aarde aanschouwde de zedelijke wereld geen grooter en gewigtiger gebeurtenis, geene omwenteling welke dieper ingreep in den maatschappelijken, zedelijken en godsdienstigen toestand der volken van *Europa*, welke voor geheel de menschheid rijker in gevolgen geweest is, en, naar onze overtuiging, heilrijker vruchten heeft gedragen, dan de *Kerkhervorming der Zestiende Eeuw*. Wij zeggen: der *Zestiende Eeuw;* niet, omdat zij toen eerst is begonnen, maar omdat zij toen in het leven is getreden, en in hare volle werking zich geöpenbaard heeft; niet, omdat zij toen voltooid en voleindigd is, maar omdat zij toen, onder de zigtbare medewerking van het Godsbestuur, gelukkig is ingevoerd en tot stand gebragt.

Ik zal eene poging doen, om deze zóó belangrijke Geschiedenis op eene aanschouwelijke wijze voor te stellen, en heb mij hierbij ten doel gesteld, mijne *Protestantsche Landgenooten te versterken in hun allerheiligst geloof;* in hun geloof aan den goddelijken oorsprong van het gezegende Christendom, aan de eeuwige kracht en de zegevierende magt der waarheid; in hun geloof, dat, gelijk het Christendom uit God is, zóó ook de Hervorming, en het licht, door haar ontstoken, van God is uitgegaan; dat, gelijk de geheele geschiedenis ons de spiegel der Goddelijke Voorzienigheid zijn kan; zóó ook de hand des Eeuwigen Wereldregeerders en het bestuur van het verheerlijkte Hoofd

van het Godsrijk zich vooral in dit tijdperk geöpenbaard heeft; in hun geloof, dat het *vrije onderzoek des Bijbels*, waarop het Protestantisme steunt, niet een onbeschaamde kerkroof te achten zij, in de zestiende eeuw met drieste heiligschennis gepleegd, maar als het geheiligde regt der Christenen beschouwd moet worden, door God en den Heer der Gemeente hun verleend, en door de Hervorming aan ons teruggeschonken; in hun geloof, dat de zaak, welke onze Hervormers zóó manmoedig verdedigd, waarvoor onze vaderen met opoffering van goed en bloed gestreden hebben, nog altijd onder de bescherming van den God des lichts en der vrijheid staat, en dat alzoo de zegepraal der waarheid, bij den nieuw aangebonden worstelstrijd onzer dagen, over het rijk van bijgeloof en logen, niet twijfelachtig zijn kan. — En zulk een geloof — dat aan ons geloof aan Christendom, Voorzienigheid en CHRISTUS-regering ten naauwste is verwant; waarin wij onze kracht vinden tot heiligheid, onzen troost onder de rampen dezes levens, en bij al de schokken en woelingen der tijden, onze hope op eene betere toekomst — zulk een geloof zullen wij wel een *allerheiligst geloof* mogen noemen.

Het is alzoo mijn wensch een verweerschrift *(Apologie)* der Hervorming te leveren, maar zonder dat het geheele werk gezegd kunne worden de kleur van een *Strijdschrift* te dragen. Indien liefde tot de waarheid of de heftige beschuldiging van de vijanden der Hervorming hier of daar een scherp en bitter woord aan mijne pen zal doen ontvloeijen, ik blijf mijzelven bewust, dat mij dit alleen door de veel heviger aanranding onzer tegenstanders is afgeperst en dat het, toen ik deze gewigtige taak aanvaardde, geenszins mijn toeleg geweest is, mijne *Roomschgezinde* Broederen te kwetsen of te verbitteren, maar veelmeer de heilige waarheid in liefde te betrachten.

Tot bereiking van dit doel wil ik niet in een afzonderlijk betoog, maar overal in de Geschiedenis, en bij elke bijzonderheid, welke zich daartoe aanbiedt, mijne Lezers opmerkzaam maken op de veelvuldige en schoone proeven van Gods voorzienige zorg, welke in dit tijdperk zóó heerlijk doorstraalt; de beginselen en drijfveren dier mannen, welke de dienaars en werktuigen dier Goddelijke Voorzienigheid geweest zijn, om deze zóó gewigtige verandering voor te bereiden of tot stand te helpen brengen, openleggen, en, zonder hunne gebreken te vergoelijken, of hen boven hun standpunt te verheffen, de zuiverheid hunner beginselen trachten te bewijzen — moet het zijn — tegen verguizing van den laster verdedigen. Wij zullen op de kleinheid der middelen en het groote van het doel, op het zwakke en nietige der werktuigen en het schitterende van de uitkomst staren, om bij die uitkomst met bewondering en aanbidding van Gods wijsheid en liefde vervuld te worden. Wij willen ons eindelijk elke ongezochte gelegenheid, die de voorstelling der Geschiedenis overvloedig ons schenken zal, ten nutte maken, om ons de weldaden te herinneren, welke de menschheid aan de gezegende Hervorming verschuldigd is, of om het standpunt aan te wijzen, van waar wij hare schijnbaar nadeelige werkingen hebben te beöordeelen, en zullen vooral het goede niet voorbijzien, dat hare vijanden en tegenstanders aan haren invloed te dan-

ken hebben. Mogt het mij gelukken dit alles op eene voldoende wijze in het licht te stellen, dan voorzeker zou ik mij mogen vleijen een goed zaad des geloofs in veler hart te hebben gestrooid, waarover de God des lichts en der waarheid verder Zijnen wasdom en zegen gebiede! Maar zonder te weten hoedanig de uitslag mijner poging zijn zal, gevoel ik mij hier reeds tot de verklaring gedrongen, dat het mij nimmer berouwen zal mijne krachten aan dit onderwerp beproefd te hebben; dat ik, door het vernieuwd onderzoek der Geschiedenis, van de ééne zijde Christelijke verdraagzaamheid geleerd heb, en nog onbekrompener over andersdenkenden heb leeren oordeelen, maar van de andere zijde in mijne overtuiging als *Protestant* op het innigst ben bevestigd geworden.

Eer wij den voet op het grondgebied der Geschiedenis zetten, moeten wij ons iets nader met het wezen en doel, den omvang en oorsprong der *Hervorming* bekend maken. En reeds deze beschouwing (wij gevoelen het) moet haar beginsel wettigen, hare noodzakelijkheid voldingen en voor elk onpartijdig gemoed hare aanbeveling kunnen zijn. Wij noemen dan *vooreerst:*

DE HERVORMING, DE VERNIEUWDE OPWEKKING VAN HET WARE LEVENSBEGINSEL IN HET VAN ZIJNEN OORSPRONG VERBASTERDE CHRISTENDOM.

De Christelijke Godsdienst, gelijk zij in hare oorspronkelijke zuiverheid als Dochter des hemels op de aarde was afgedaald, had de edel-verhevene bestemming, het groote opvoedingsmiddel ter volmaking van ons geslacht te zijn, en de zedelijke wedergeboorte des menschdoms te bewerken; elken mensch in het bijzonder naar Gods deugdenbeeld te hervormen en te vernieuwen, en geheel de menschheid te veredelen en nader tot God te brengen. Daartoe diende de blijde boodschap van Gods genade in CHRISTUS; daartoe verscheen de Gezegende des Vaders, de laatste, de hoogste openbaring Gods aan den mensch, op de aarde; daartoe leerde, leefde en stierf Hij; daartoe aanvaardde Hij het opperbestuur over Zijne Gemeente, welke Hij gekocht had door Zijn bloed, en blijft Hij nog in den hemel werkzaam tot ons geluk. Het geloof in Hem, als den eenigen en volkomen Zaligmaker van zondaren, moest het beginsel worden, dat met levenwekkende en bezielende kracht op het menschelijk gemoed zou werken; dat het hart van dankbare liefde tot God en den Verlosser, van zucht om Hem na te volgen, van zucht naar steeds toenemende heiligheid zou doordringen. En geheel in overeenstemming met dit doel staat ook het doel der Hervorming. Was het Christendom bestemd om de geestelijke wedergeboorte des menschdoms te zijn, de Hervorming beöogde door het Evangelie, welks hoofdinhoud zij op nieuw aan het licht bragt, de wedergeboorte der Christelijke Kerk. Eischte het Christendom de verandering en vernieuwing van den mensch, de *Hervorming* — blijkens haren naam zelven (*Refor-*

matie) (1) — beöogde dit niet minder. Zij was alzoo in zekeren zin eene voortzetting *van* — eene terugkeering *tot* hetgene JEZUS en Zijne Apostelen begonnen waren: tot hetgeen allen, die in het voetspoor der Apostelen traden, zich als heilig doel hielden voorgesteld, maar wat, in den loop der eeuwen, bij de toenemende verbastering der Kerk, gestuit en gestremd was geworden.

Men heeft teregt beweerd, dat het *Protestantisme* van het onderzoek des Bijbels, en van het *Evangelie* in den *Bijbel*, is uitgegaan, en op de verwerping van alle menschelijk gezag in de Godsdienst berust. Men heeft juist gezien, dat *de leer der regtvaardiging door het geloof*, bij LUTHER het groote *(materieele)* beginsel der Hervorming geweest is, van waar hij uitging en hetwelk hij tot den einde vasthield. Maar het is eene geheel eenzijdige beschouwing, als men dit tot het hoofdbeginsel der geheele Hervorming verheft. Neen! de eerste kiem der Hervorming lag dieper; zij lag in het ontwakend gevoel van zedelijke en godsdienstige behoeften; in het gevoel van onvoldaanheid met zich zelven, dat zich bij de besten en edelstgezinden, hoe minder de Godsdienst haren bezielenden invloed op hart en wandel kon doen gelden, niet langer kon verloochenen; in de stem, welke zich niet in het binnenste liet smoren, dat men, ook bij eene getrouwe vervulling der pligten welke de Kerk voorschreef, niet werd wat men zijn moest; in de steeds toenemende overtuiging, dat het Christendom niet was, wat het zijn kon; dat men om de weldaad der schuldvergeving deelachtig te worden, ook inwendig veranderd en vernieuwd, *hervormd* en verbeterd moest worden. Dit was het, wat voor het eerst weder den Bijbel deed openen, om rust en troost voor het bekommerd gemoed te vinden. Dit was het, wat den zondaar tot de hoofdwaarheid des Euangeliums bragt. Dit was het, wat velen het diep bederf der Kerk in hoofd en leden leerde inzien en betreuren. Dit was het, wat aan de tegenkanting tegen de *Pauselijke Hiërarchie* en *Rome's* zedeloos Hof dubbele kracht en scherpte gaf. En het verstand, zóó door het Evangelie voorgelicht, leerde nu ook in de leer zelve het kaf van het graan ziften, en de dwalingen bestrijden en verwerpen, die het strijdig met Gods Woord in de heerschende kerk vond; tot dat de Hervorming zich helder en volkomen haar aard en wezen bewust werd, als eene verandering en vernieuwing, welke geheel het stelsel van het Kerkbestuur, *(Hiërarchie)* het stelsel der leer, en het Christelijke leven gelijkelijk zou omvatten, en de bestemming had, om de Christelijke Kerk tot de reinheid en eenvoudigheid des eersten Christendoms terug te voeren. Het bewijs voor deze stelling, dat de Hervorming niet enkel de verlichting des verstands, of de losrukking van versletene banden, maar waarlijk zulk eene zedelijke verandering en vernieuwing beöogde, behoeven wij hier nog niet te leveren. Het zal ons in het vervolg dezer beschouwing, en bij den gang der Geschiedenis, in levendige en sterksprekende trekken voor de oogen worden geschilderd. Doch hier geldt de vraag: *was zulk eene geestelijke wederge-*

(1) Vermoedelijk is deze benaming ontleend aan Rom. XII: 2, naar de Lat. overzetting der *Vulgata*.

boorte des Christendoms noodzakelijk? — Was het zóó verre van zijnen oorsprong verbasterd, dat niet enkel sommige misbruiken en dwalingen te berispen vielen, maar dat het ware levensbeginsel genoegzaam geheel verstorven scheen? — Het is eene onpartijdige beöordeeling van de gesteldheid der Christelijke Kerk in dit tijdperk alleen, welke die vraag ontkennend of bevestigend kan beantwoorden, — en de verdediging of de veroordeeling der Hervorming ligt in dit antwoord opgesloten.

Wij moeten dan een tafereel van het diep bederf der Christelijke Kerk aan onze Lezers voorhangen. Men vreeze echter niet, dat wij dit tafereel al te donker en afzigtelijk zullen kleuren. Hoe ontroerend groot dit bederf ook geweest zij, men zou hierin kunnen te ver gaan, en men is werkelijk, door op alles, wat uit de middeleeuwen of den tijd vóór de Hervorming zijnen oorsprong heeft, met verachting neder te zien, van de zijde der *Protestanten* soms te ver gegaan. — Men heeft enkele grepen op het gebied der Kerkgeschiedenis gedaan, een aantal stalen van bijgeloof en zedenbederf, die overvloedig voorhanden waren, bij elkander gevoegd en gezegd: » ziedaar de Kerk! zóó bedorven was zij in het hoofd en de leden, melaatsch en onrein van de voetzool tot den schedel!" — Doch men is vooral in onzen leeftijd van zulk eene eenzijdige beschouwing terug gekomen. Terwijl men vroeger op het veld der Geschiedenis enkel de distelen en het onkruid bijeen vergaârde en als in busselen te zamen bond om die ten vure te doemen, heeft men thans meer de weinige vruchtbare airen gaan zamenlezen, en zoeken aan te toonen, dat de werking van Christelijke beginselen nergens geheel ontbreekt. En waarlijk! indien wij in de duistere eeuwen, die de gezegende Hervorming voorafgingen, volstrekt niets goeds wilden erkennen, dan weten wij niet, wat wij nog langer van het Christendom zelve, van Gods bestuur over de zedelijke wereld, of van eene CHRISTUS-regering zouden moeten denken en gelooven.

Indien wij dan al tot het *Resultaat* mogen geleid worden, dat het ware levensbeginsel in de Christelijke Kerk genoegzaam verstorven scheen, dan beweren wij nog geenszins, dat het ook in de harten der menschen geheel was uitgestorven; dat het niet in het verborgene, vaak binnen de enge wanden eener eenzame kloostercel, kan hebben voortgeleefd. Neen! het Goddelijke Evangelie is nooit geheel van kracht en invloed beroofd geweest. Het bleef ook in de tijden van verregaande verbastering het zout der aarde, hetwelk het geheele verderf der wereld moest weren. Toen het niet als de zon op den middag met vollen gloed kon stralen, toen werd het de maan en starrenglans, welke den duisteren nacht der middeleeuwen verlichtte; en in zoo verre is het Christendom onder alle vormen, en gedurende alle tijden heen, zichzelve gelijk gebleven.

Wij laten op deze aanmerking aanstonds eene *tweede* volgen. Hoe diep wij ook de verbastering der Christelijke Kerk betreuren; hoe veel hiervan ook aan monniken en geestelijkheid kan en moet geweten worden; wij handelen toch onregtvaardig, indien wij de schuld uitsluitend op de *Roomsche* Kerk zelve en hare *Priesterschap* werpen.

De oorzaken liggen niet enkel in geestelijken trots en heerschzucht, maar in den geest der tijden, in eene reeks van zamenwerkende gebeurtenissen, die eeuwen vroeger hadden plaats gehad, waardoor geheel de uitwendige en inwendige toestand der wereld was veranderd, en *Europa* — nadat de vonk der aloude beschaving geheel was ondergegaan, en eèn ander en onbeschaafd menschengeslacht was verrezen — tot den staat der kindschheid was teruggevoerd. Mij dunkt, deze aanmerking kan dienen, om den gematigden *Katholiek* eenigermate met ons te verzoenen, wien het hard en onverduwbaar moet voorkomen, het schromelijk bederf des Christendoms geheel aan zijne Kerk te hooren wijten.

Veel daarenboven van hetgeen wij als *Protestanten* met goed regt verregaande afwijking en verbastering van het Christendom noemen, verschijnt in een minder ongunstig licht, als wij het in verband brengen met den toestand en de behoeften dier volken, welke *Europa* overstroomd hadden. Gelijk de wet de tuchtmeesteres der Joden was, onder wier voogdijschap zij blijven moesten, tot dat de menschheid voor eene meer geestelijke godsdienst was rijp geworden, zóó was het *Katholicisme* der middeleeuwen met zijne zinnelijke, half *Joodsche* half *Heidensche*, eeredienst in de hand der Hemelsche Voorzienigheid het opvoedingsmiddel dier volken, dat in vele opzigten heilzaam werkte, tot dat zij, geheel den kinderstaat ontwassen, den rijpen mannelijken leeftijd waren genaderd. En in het hart der *Noordsche* en *Germaansche* volksstammen, die later voor het Christendom gewonnen werden, lag tevens eene kiem van godsdienstigen ernst en zedelijkheid, waardoor zij veel geschikter, dan het overschot der *oude* of *Latijnsche* volken, voor den invloed der Hervorming waren.

Doch dit beneemt niets aan de kracht van een ander verwijt, dat wij met het hoogste regt tegen de *Roomsche* Kerk der zestiende eeuw, en wie haar toen vertegenwoordigden, blijven rigten: dat zij ook toen, nadat de menschheid onder de leiding Gods voor iets beters was vatbaar geworden, die voortgaande ontwikkeling van het Christendom met geweld zochten te onderdrukken; dat zij, toen de wensch naar eene Hervorming niet door enkelen werd uitgesproken, maar de zielekreet der menschheid was geworden, als het ware in barensweeën geslaakt, nog met eene blinde hardnekkigheid aan het oude bleven vasthouden, en van geene vernieuwing of verbetering, van geene Hervorming wilden weten.

Eindelijk. Men heeft de *Hervorming* als den morgen van eenen nieuwen dag, als den overgang uit den nacht der diepste onwetendheid beschouwd, waardoor ook in het rijk der wetenschappen het heerlijkste licht is opgegaan. Deze beschouwing is ook, naar onze overtuiging, volkomen gegrond, als men zich dien overgang als langzaam voorbereid voorstelt; als men door dat licht, godsdienstige verlichting, als men door die onwetendheid, onwetendheid aangaande den hoofdinhoud des Euangeliums, onkunde in de *Heilige Schrift* verstaat; als men bij die wetenschappen eerst en vooral aan de *Kritiek* en uitlegkunde van de *Schriften des Ouden en Nieuwen Verbonds* wil ge-

dacht hebben; doch men doet onregt, en stelt zich aan vele beschuldigingen van de zijde der *Roomschgezinden* bloot, wanneer men het doet voorkomen, alsof de Hervorming zelve dien eersten lichtstraal had doen geboren worden, daar zij veeleer als een gevolg der aanvankelijk doorgebrokene verlichting beschouwd moet worden. Neen, de wedergeboorte der letteren en wetenschappen was reeds aan de Hervorming voorafgegaan. Dit getuigt de voorbeeldelooze geestdrift, waarmede de schriften der *Ouden*, vooral in *Italië*, gelezen en beöefend werden; eene geestdrift, met welke die van onze dagen niet van verre kan vergeleken worden. Dit getuigen zoo vele Hoogescholen zoowel in het zuidelijke als in het meer noordelijk *Europa* gesticht. Dit getuigt de reeks van dichters en geleerden, die er tegen het einde der vijftiende eeuw en reeds vroeger gebloeid hebben. Dit getuigt de grondige geleerdheid dier mannen zelve, die de Hervorming zóó krachtig hebben bevorderd, en toch (wat wij niet ondankbaar willen vergeten) uit den schoot der Roomsche Kerk zijn verrezen, en voor een goed deel van de kloosters zijn uitgegaan. Zelfs de meermalen aangehaalde verklaring, welke de *Theologische Faculteit* van *Parijs* voor het Parlement zal hebben afgelegd: »dat het met alle Godsdienst gedaan ware, indien men het leeren van het *Grieksch* en *Hebreeuwsch* wilde toestaan;" (indien zij werkelijk zóó barbaarsch, als zij daar is luidende, van de *Sorbonne* (1) is uitgegaan) dient, naar ons oordeel, mede als een bewijs, dat de kennis dier talen, veel meer dan vroeger geschied was, met de uitlegkunde der Heilige Schrift in verband was gebragt geworden; anders, hoe zou men daarvan voor de Kerk en de regtgeloovigheid harer leeken de bedenkelijkste gevolgen hebben kunnen voorzien?

De nacht der middeleeuwen was alreede afgedreven, maar het licht was geenszins overal doorgedrongen en bleef met ongelijke plekken verdeeld; en ook dáár, waar het was opgegaan, was het licht zonder warmte, koud gelijk de morgen na een' langdurigen winternacht koud zijn kan, omdat het bezielend en levenwekkend beginsel ontbrak. Of welk eenen invloed vermogt zulk eene eenzijdige verstandsverlichting op het hart en het leven te oefenen, waaraan geheel het volk vreemd bleef, terwijl Geestelijken en Leeken beiden allerdiepst onkundig waren in de Heilige Schrift. Men kende het Evangelie slechts uit de *Fragmenten* of *Pericopen*, die men den volke had voor te dragen; uit de schilderijen en altaarstukken, die de kerken versierden, of uit de gebrekkige overzetting der *Vulgata;* en velen namen de Priesterlijke bediening waar, zonder, buiten hetgeen zij in hun *Brevier* vonden geschreven, ooit een oog in het *Nieuwe Testament* te hebben geslagen. Wij behoeven deze jammerlijke onkunde nog geenszins uit slechtheid van hoofd of hart te verklaren, als wij ons herinneren, welk eene som er, vóór de uitvinding der boekdrukkunst, besteed moest worden, om het overgeschreven *Exemplaar* van één enkel Bijbelboek magtig te worden; maar wij blijven toch dit verschijnsel betreuren, en wanneer

(1) Naam der beroemde hoogeschool te *Parijs*.

wij denken aan de algemeenheid der Bijbelverspreiding in onze dagen, dan waarderen wij den zegen der Hervorming des te hooger, waaraan wij, nevens zóó vele andere weldaden, ook deze weldaad te danken hebben.

De onkunde zoowel van hoogere als van lagere Geestelijken in de Heilige Schriften grenst inderdaad aan het ongeloofelijke. Volgens de getuigenis van HERESBACH, eenen vriend van ERASMUS, verklaarde een monnik in zijne heilige eenvoudigheid: »dat het *Nieuwe Testament* een boek vol distelen en onkruid was, dat men eene nieuwe taal had uitgevonden, welke men het *Grieksch* noemde, en dat hij het voor zeker hield, dat een iegelijk, wie *Hebreeuwsch* leerde, kans had om aanstonds weêr een Jood te worden." Van THOMAS LINACER vinden wij verhaald, dat deze, niet lang vóór zijn uiteinde zich een exemplaar des *Nieuwen Testaments* liet brengen, maar het pas opengeslagen boek aanstonds weder driftig van zich wierp, met den uitroep: »of dit is het Evangelie niet, of wij zijn geene Christenen!" eene verklaring te opmerkelijker in den mond van eenen man, die in zijnen tijd voor een' geleerde doorging. En ook dit houdt op ons te verwonderen, als ons aangaande een lid der *Sorbonne* berigt wordt, dat hij, verdrietig van gedurig het *Nieuwe Testament* te hooren aanhalen, tot de naïve belijdenis kwam, dat hij wel meer dan vijftig jaren was oud geworden, voor dat hij wist, wat men door het *Nieuwe Testament* wilde verstaan hebben. Of, indien men ons tegenwerpt, dat enkele gezegden of voorbeelden tot de regte kennis van een geheel tijdperk weinig of niets beslissen; — te veiliger mogen wij ons dan beroepen op de veelvuldige proeven dier onwetendheid, die wij in de Geschiedenis zelve, in alle landen waar de Hervorming zich gevestigd heeft, zullen ontmoeten; op de belijdenissen en getuigenissen door de *Hervormers*, niet enkel aangaande hunne tijdgenooten, maar ook aangaande zich zelven in hunne vroegere levensjaren, afgelegd. Ook CARLSTADT verklaarde Doctor in de Theologie te zijn geworden, zonder ooit in den Bijbel gelezen te hebben. Of, bijaldien ook hun getuigenis — waaraan geen onpartijdig Regter waarde of gewigt kan ontzeggen — in het oog onzer tegenstanders nog te weinig beteekent, wij beroepen ons dan op de zóó algemeene en sterksprekende verklaringen van eenen BELLARMINUS en TRITHEMIUS. Of zegt het weinig, wanneer wij den laatstgenoemde, nadat hij eene allertreurigste schets zoo wel van de ongebondenheid, als van de onkunde der geestelijkheid gegeven heeft, hooren uitroepen: »Ik kan mijne droefheid niet bedwingen, wanneer ik zie hoe al het kwaad, dat wij in de Kerk te betreuren vinden, uit de onwetendheid der geestelijken voortspruit!" En nu dale men van de hoogere geestelijkheid tot de gewone leeken af, en vrage: wat dan wel de toestand der mindere, geheel verzuimde volksklasse moet geweest zijn? — »Ik herinner mij niet" zóó verhaalt MATTHESIUS, een tijdgenoot der Hervormers, »dat ik in mijne jeugd — en ik ben toch tot mijn vijf-en-twintigste levensjaar in het Pausdom gebleven — de *Tien Geboden*, de *Algemeene Geloofsbelijdenis*, of het *Onze Vader* ooit op den kansel gehoord heb. In de scholen las men gedurende de vasten over de Biecht en het gebruik des Avondmaals onder ééne

gestalte, maar van de daaraan verbondene Absolutie en den troost, dien men door eene geloovige genieting van het ligchaam en bloed van CHRISTUS kon erlangen, heb ik, voor zoo ver mijne wetenschap strekt, vóór dat ik te *Wittenberg* kwam, noch in de kerk, noch in de school, met een enkel woord hooren gewagen; evenmin herinner ik mij eene Onderrigting in de Godsdienstleer voor de Jeugd, ooit gedrukt of geschreven gezien te hebben."

Ongemerkt zijn wij reeds begonnen den toestand des Christendoms vóór de Hervorming van zijne donkerste zijde te schetsen. Slaan wij thans een oog op de *Eeredienst* en *het bestuur der Kerk.* De Heer der gemeente had omtrent de inrigtingen Zijner Kerk geene bepaalde voorschriften achtergelaten, en alleen de edel-eenvoudige plegtigheden van *Doop* en *Avondmaal* ingesteld. Veel kon er alzoo aan eene wijze en bedachtzame keuze van volgende eeuwen worden overgelaten. Maar de Christenheid bleef toch in het bezit van Zijn woord: »*God is een geest, en wie Hem aanbidden, moeten Hem aanbidden in geest en in waarheid!*" (Joh. IV: 24.) De Opzieners der gemeente kenden toch Zijne vermaning: »*Één is uw meester, namelijk* CHRISTUS, *en gij zijt allen broeders!*" (Matth. XXIII: 8.) En uit geheel den geest des Euangeliums, uit het voorbeeld der Apostelen, uit de inrigting der door hen gestichte gemeenten, kon men het opmaken, welk eene vereering den Heer in den hemel het meest welgevallig zijn kon, en dat het Christendom, indien het aan zijnen oorsprong getrouw bleef, geene heerschappijvoering der geestelijkheid, geene scherp afgescheidene *Priestercaste* kon dulden. En aan dien oorsprong is het Christendom, althans wat de eeredienst betreft, gedurende de tijden van onderdrukking en vervolging, ook getrouw gebleven. Maar wat was er van die heilige eenvoudigheid van de eeredienst der eerste Christenen geworden, toen KONSTANTIJN *de Groote,* na zijnen overgang tot het Christendom, de Kerk uit hare armoede tot rijkdom verhief, en verlangde dat ook de vorstelijke luister, die hem omgaf, op hare eeredienst zoude afstralen; toen GREGORIUS *de Groote* de *Levitendienst* en geheel het stelsel van godsdienstgebruiken en plegtigheden van het *Mozaïsmus* zich als het volkomenste model voor de inrigting eener Christelijke Kerk voorstelde; toen die Kerk, om zich aan hare nieuwgewonnen belijders aan te bevelen, gedurig nieuwe plegtigheden opnam, in Christelijke namen verkleed, maar geheel op *Heidensche* leest geschoeid? — Ach! geheel het beginsel der eeredienst was omgekeerd en veranderd. De mensch moest niet met God, maar God met den mensch verzoend worden. Daartoe werd dagelijks bij de bediening der *Mis* de onbloedige offerande door de hand des Priesters geöfferd; en hoe hooger gewigt men aan deze plegtigheid hechtte, hoe lager de eeredienst zonk, hoe meer de stichting der Gemeente werd vergeten, welke het reeds als eene verdienste leerde beschouwen, indien zij werktuigelijk eene godsdienstige handeling had bijgewoond, welke ook zonder haar toedoen *(opus operatum)* (1) al hare kracht behield.

(1) De R. K. Kerk onderscheidt bij de viering harer Sacramenten twee werkingen,

Nog vroeger dan de eeredienst verbasterde, was de heerschzucht onder de Geestelijken ontwaakt. In den loop der eeuwen zien wij het bestuur der Christelijke Kerk het karakter van al de bestaande regeringsvormen aannemen, en van *Democratie* tot *Aristocratie*, van *Aristocratie* tot *Monarchie* en van *Monarchie* tot *Despotisme* overgaan. Wij behoeven hier niet te ontwikkelen, langs welken weg de *Roomsche* Bisschoppen, die zich zelven voor de Opvolgers van PETRUS en de Stedehouders van CHRISTUS verklaarden, tot het toppunt hunner magt zijn opgeklommen. Wij noemen hier slechts als eene van de krachtigstwerkende oorzaken het aanzien van *Rome*, als de Hoofdstad en het middelpunt der oude wereld. *Rome* was eenmaal onder hare CEZARS de gebiedster der wereld geweest, en had de volkeren gehoed met haren ijzeren staf, en, als ware hij in hunne plaats getreden, streefde de *Roomsche* Opperpriester er naar, om zijnen staf over de gansche Christenheid uit te strekken. Hij werd hierin niet weinig geholpen door den glans van heiligheid, welke deze plek bescheen, als door het bloed van Apostelen en martelaars gewijd, als waar ook het eerst de Bisschoppelijke zetel van eenen PETRUS zou hebben gestaan. Uit hoofde van dien rang werd aan *Rome*, *Antiochië* en *Alexandrië*, en iets later ook aan *Konstantinopel* en *Jeruzalem*, de rang van het *Patriarchaat* toegekend. Langen tijd zouden nogtans deze mededingsters aan *Rome* eene volstrekte meerderheid hebben blijven betwisten, doch MOHAMED verscheen, en waar vroeger het kruis van CHRISTUS op Christentempels stond geplant, rees nu de halve maan van *Mekka* boven trotsche *Moskeën*. Thans streed nog *Konstantinopel*, de stad van het nieuwe Keizerrijk, met *Rome* om de oppermagt. De scheiding der *Grieksche* en *Latijnsche* Kerk volgde, en nu stond *Rome* alleen, als oppermagtige gebiederesse in het Westen, even als de *Obelisk* op het plein van *St. Pieter* eenzaam en statig zijne spits ten hemel heft, en trotsch op alle lager liggende gebouwen nederziet. Maar zelfs met dit éénhoofdig bestuur was de stoute en ondernemende geest van eenen GREGORIUS VII niet tevreden. Het was het groote doel zijns levens, eene zigtbare *Theocratie* (Godsregering) op aarde daar te stellen, de Kerk van den Staat onafhankelijk te maken, of liever, de Kerk voor altijd boven den Staat te verheffen. Van daar zijn strijd over het *Investituurregt* (1) met HENDRIK IV,

---

eene (*objective*) welke het Sacrament in zich zelve bezit en van dáár uitgaat: *ex opere operato*, en eene *subjective*, welke de gemoedsgesteldheid betreft van hen, die daaraan deel nemen: *opus operantis*. Het ligt nogtans in den aard der zaak, dat hoe meer kracht men aan de eerste toekent, men te minder zich over de laatste bekommert, en dat daardoor eene werktuigelijkheid in de Godsdienst bevorderd wordt, waarvan niet enkel de Godsdienst der middeleeuwen, maar ook het Katholicisme in onze dagen voor den opmerkzamen beschouwer duizend voor één voorbeelden aanbiedt.

(1) Dit regt, hetwelk op het leenwezen der middeleeuwen was gegrond, bestond daarin, dat de Vorst des lands de goederen en landsheerlijke regten, die de bisschoppen en geestelijken in zijne staten verwierven als *leenen* van zijne kroon beschouwde, waarvan de opdragt door het toezenden van zegelring en herdersstaf geschiedde. De strijd, waarin GREGORIUS VII en diens opvolgers zich wikkelden, toen zij dit regt, dat door veeljarige gewoonte was geheiligd geworden, aan de Vorsten zochten te ontwringen, werd de *Investituur-strijd* genoemd.

wiens naam wij naauwelijks kunnen hooren noemen, zonder ons den Vorst te vertegenwoordigen, zoo als hij, barrevoets en in het wollen kleed van den boeteling, vóór het kasteel van *Canossa* stond en zich verootmoedigde voor den Paus. — God had, zóó beweerde de trotsche Kerkvoogd — zoowel het wereldlijke als het geestelijke zwaard aan den heiligen PETRUS ter hand gesteld, en de magtige Keizer van het *Duitsche Rijk* moest het eerste uit de hand van den Paus ontvangen, gelijk zijne hand ook den stijgbeugel moest houden, als de *heilige Vader* zich in den zadel zette. GREGORIUS' opvolgers, INNOCENTIUS III en INNOCENTIUS IV, dreven hunne eischen nog hooger, tot dat eindelijk BONIFACIUS VIII de vermetelheid had van openlijk te verkondigen: »dat het tot verkrijging der zaligheid volstrekt noodzakelijk is, te gelooven, dat aan den Paus van *Rome* alle menschelijke schepselen onderworpen zijn"; tot dat ALEXANDER VI, bij de ontdekking eener nieuwe wereld, eene lijn over de landkaart trok, en de landen, die reeds ontdekt waren, of nog als uit den schoot der golven mogten verrijzen, naar willekeur tusschen de kroon van *Spanje* en *Portugal* verdeelde.

Voerde *Rome's* Opperpriester het geestelijke zwaard tot bescherming van het zigtbare Godsrijk op aarde, hij droeg ook de sleutelen van het Koningrijk der Hemelen niet te vergeefs. Als een andere JUPITER op den *Olimp*, zóó bestuurde hij den bliksem met zijne vingeren. De Vorst, die het wagen mogt zich tegen de Pauselijke oppermagt te verzetten, zag zich aanstonds met den kerkelijken banvloek bedreigd, en moest door zijne eigene onderdanen, als ware zijn adem de pest, worden geschuwd en ontvloden. Of, indien het volk zijnen Vorst bleef aanhangen, dan werd het geheele land met het *Interdict* getroffen. Dan werd eensklaps alle openbare godsdienstoefening opgeheven, de tempeldeuren werden gesloten, het orgel zweeg, geene klokken werden geluid, geen priester las de mis, geene huwelijken werden ingezegend, het sacrament des altaars werd niet bediend, alleen aan den kranke mogt in zijne jongste oogenblikken het sacrament der stervenden worden uitgereikt, maar ook het ligchaam der gestorvenen mogt in geene gewijde aarde rusten.

Geen misbruik, intusschen, getuigt meer van de Pauselijke willekeur in het gebruik dier sleutelen, en is meer geschikt om ons het diep bederf der Kerk te doen peilen, dan de *Pauselijke aflaat* en de hieraan verbonden *zonden-taxen*. Waarlijk, wanneer men het bedenkelijk blijft achten, of de Hervormers ten volle geregtigd waren tot den beslissenden stap dien zij deden, of naar feiten in de Geschiedenis vraagt, welke hunne handelwijze moeten wettigen: wij hebben slechts den afschuwelijken *aflaat-handel* te noemen, en de daarin zaâmgeknoopte zonden en dwalingen aan het licht te brengen, en de noodzakelijkheid eener Kerkhervorming in het hoofd en de leden zal voor ieder onpartijdig gemoed voldongen zijn. Doch wij behouden ons voor hierover in de Geschiedenis zelve uitvoerig te spreken, en willen thans ook, wat in de *grondleer der Kerk* verandering of verbastering ondergaan heeft, in enkele trekken schetsen.

De *Roomsch-Katholieke* Kerk heeft het leerstuk van *Vader*, *Zoon* en *Heiligen Geest*, te allen tijde als hoofdleer des Christendoms beschouwd; gelijk ook de Protestant, die de Heilige Schrift als hoogste wetgeefster eerbiedigt, — ofschoon hij eene scherpe onderscheiding make tusschen Evangelieleer en de menschelijke verklaring, daaraan gegeven — dit gaarne als hoofdleer des Christendoms zal blijven erkennen. Ook datgene, wat op de algemeene *Conciliën* aangaande den persoon des Verlossers, en de vereeniging zijner goddelijke en menschelijke natuur was vastgesteld, heeft zij ongeschonden bewaard. Hoe weinig zegt het nogtans ten voordeele van den inwendigen toestand des Christendoms, dat men het Dogme der Heilige Drievuldigheid als eene verborgenheid des geloofs bleef omhelzen, daar alleen het angstig vasthouden aan de letter dier bepalingen voor regtzinnigheid, en de kerkelijke regtzinnigheid voor het ware Christendom gold. Omtrent dit leerstuk bestond alzoo tusschen haar en de *Hervormers*, toen dezen het eerst hunne stem tegen *Rome* verhieven, geenerlei verschil; maar te verder verwijderde men zich van elkander, waar er sprake was van den mensch, zijne zedelijke vrijheid, de betrekking waarin hij tot God staat, en de middelen waardoor hij Gods gunst deelachtig wordt en vergeving en zaligheid erlangt.

Wel koesterde men de gestrengste begrippen omtrent de *Erfzonde*, maar deze werd door het water des *Doops* zoo goed als weder uitgedelgd, daar men den Doop niet voor het zinnebeeld of onderpand eener inwendige reiniging, maar voor de afwassching der zonden zelve hield. Wel had men het gevoelen van den Kerkvader AUGUSTINUS, die den mensch voor geheel onmagtig ten goede verklaarde, met veroordeeling van dat van PELAGIUS, geijkt, en zelfs diens beeld met den stralenkrans eens Heiligen omgeven; maar het is, even naïf als Geschiedkundig juist, door een voortreffelijk Schrijver (1) gezegd, »dat de Kerk, terwijl zij de *Orthodoxie* van AUGUSTINUS als uithangbord in haar voorportaal stelde, het *Pelagianisme* door eene achterdeur heimelijk weder binnen liet." En ware nog slechts het gevoelen van PELAGIUS, die toch altijd met gestrengheid op werken van heiligheid en deugd bleef aandringen, omhelsd geworden, of had men, bij den hoogen prijs, dien men op goede werken stelde, slechts op een hartelijk en levend geloof in CHRISTUS aangedrongen; maar dit *Pelagianisme* was in verregaande werkheiligheid ontaard, gelijk geheel het godsdienstig leven van den Christen in werktuigelijke verrigtingen *(Mechanisme)* dreigde te ontaarden. Ten bewijze, hoe vroeg dit bederf der leer in de Christelijke Kerk is doorgedrongen, vinden wij bij vele Protestantsche Geschiedschrijvers de woorden van ELIGIUS (Bisschop van *Noyon* in de zevende eeuw) aangehaald, waarmede deze het karakter des echten Christens teekent: »Diegene" zegt hij onder anderen »is een goed Christen, die dikwijls ter kerke komt, die de offerande schenkt, welke Gode op het altaar geöfferd wordt, die, wanneer de heilige feestdagen aankomen, zich vele dagen achter-

(1) HAGENBACH.

een kuisch gedraagt en van de huwelijksgemeenschap zich onthoudt, opdat hij met een gerust geweten tot Gods altaar moge naderen; die, eindelijk, het *Credo* en het *gebed onzes Heeren* van buiten kan opzeggen." — »Koopt dan" zóó plagt hij meermalen zijne prediking te besluiten, »koopt dan uwe zielen vrij van de straffen, terwijl gij de middelen in uwe magt hebt! — Geeft geschenken en tienden aan de Geestelijken! — komt vlijtiger ter Kerke! — smeekt de Heiligen om hunne bescherming! — want indien gij al deze dingen in acht neemt, moogt gij onbeschroomd in den dag des oordeels den regterstoel des eeuwigen Regters naderen en zeggen: Geef ons, o Heer! want wij hebben gegeven; heb barmhartigheid, want wij hebben barmhartigheid bewezen; wij hebben gedaan, wat gij bevolen hebt, geef wat gij beloofd hebt!" — Hoe stuitend en ergerlijk vooral die laatste eisch aan het Christelijk gestemde hart moge voorkomen, dat, ook bij de ijverigste en gemoedelijkste pligtsbetrachting, zijne vrijspraak en zaliging alleen van Gods genade blijft wachten: wij willen den waarlijk vromen ELIGIUS deswege niet hard vallen, of met gestrengheid berispen; want het mag niet verzwegen worden, dat deze beroemde Kerkheilige dergelijke voorschriften ook van andere vermaningen, die veel meer de gezindheid des harten betreffen, ook van de ernstige opwekking tot geloof en godzaligheid liet vergezeld gaan; dat hij te dierzelfder plaatse nog andere werken noemt, welke onvermeld zijn gebleven, waaruit blijkt, dat hij in de opgetelde eigenschappen wel een voornaam deel, maar niet uitsluitend het wezen des Christendoms vond. Maar zoo men, met de aanhaling dezer woorden, ELIGIUS eenigermate onregt heeft aangedaan, als welke tot eene te eenzijdige en ongunstige beöordeeling van zijne prediking moet leiden; te ontkennen valt het niet, dat de hier uitgeschrevene woorden de scherpe maar getrouwe uitdrukking van het denkbeeld zijn, 't welk, bij de toenemende verbastering der Kerk, steeds meer op den voorgrond trad, en gedurende de middeleeuwen en tot in het tijdperk der Hervorming maar al te zeer heerschende is geworden; dat zelfs reeds in de schriften van eenen AMBROSIUS en SALVIANUS de proeven voorhanden zijn, hoe men in het geld, kwistig aan kloosters en kerkelijken weggeschonken, den losprijs der zonden wilde hebben gezocht.

Wij zouden onbillijk zijn, indien wij wilden beweren, dat de *Roomsch-Katholieke* Kerk ooit het geloof in JEZUS CHRISTUS, als den eenigen en volkomen Zaligmaker van zondaren, als *leerstuk* heeft opgegeven. Het *misoffer* zelve (hoe vele en grove dwalingen daarbij ook ten grondslag liggen) zoude, als zinnelijke voorstelling van het lijden van CHRISTUS, het tegendeel kunnen bewijzen; maar wij durven gerustelijk vragen, of niet een godsdienstig geloof, dat aan ettelijke *Ave Maria's*, op gezette tijden uitgesproken, aflaat en vrijspraak verbond; — of niet de vereering der *Heiligen* en van de *Moeder des Heeren* (vaak tot het buitensporigst uiterste gedreven!) (1), die men als zoo vele middelaars

(1) »De een (schrijft ERASMUS) verheerlijkt den H. CHRISTOFFEL door feestdagen en dringt zich op, dat hij op zoodanige dagen tegen een gewelddadigen dood beveiligd is; de ander vereert den H. ROCHUS, in het geloof dat deze de pest verdrijft; een derde

tusschen God en den mensch, tusschen aarde en hemel beschouwde — *practisch* tot eene verloochening van 's Heilands verdiensten jegens ons geslacht moest leiden? — Welk eene behoefte kon men blijven gevoelen aan eenen Zaligmaker, die nog zijn hemelsch en verheerlijkt leven geheel tot heil van zondaren besteedt; daar reeds MARIA's tusschenkomst als de krachtigste voorspraak gold, daar zij zelve door velen, als de eenige hope der zondaren, als de eigenlijke uitdeeleresse van alle geestelijke gaven en heilgoederen beschouwd en gehuldigd werd?

Hoe krachteloos het geloof aan deze waarheid, ten gevolge van zoo vele schadelijke bijvoegselen van menschen, waarmede men de Christelijke leer tot in de hartader bedorven en verontreinigd had, was geworden, in de tijden, die het naast de Hervorming zijn voorafgegaan, blijkt ten volle uit de getuigenis van MYCONIUS, een' vriend en tijdgenoot van LUTHER, dien wij hier zelven willen laten spreken: »Het lijden en de verdiensten van CHRISTUS" zóó verhaalt hij ons, die zelf monnik was geweest, »werden behandeld als gewone vertelsels of fabelen van HOMERUS. Daar was geene sprake van het geloof, waardoor men voor God geregtvaardigd wordt. CHRISTUS werd als een verbolgen Regter voorgesteld, gereed om allen te verdoemen, die niet van *Pauselijke Aflaatbrieven* waren voorzien. In zijne plaats traden MARIA en de *Heiligen* op, wier getal door de heiligverklaringen *(Canonizatie)* der Pausen steeds aangroeide. Maar ook dezen verhoorden de gebeden niet, indien men zich niet bij de *Orden*, door hen gesticht, (door klooster- of altaargeschenken) verdienstelijk zocht te maken. Van het doen van *opregt goede werken*, zoo als God in Zijn woord bevolen heeft, werd naauwelijks gerept; maar men bedacht dagelijks nieuwe werken, als: het *vasten*, de veelvuldige herhaling van het *onze Vader*, *'t ave Maria*, den *Rozenkrans*, den *Mantel Maria*, 't gebed *Ursula*, *Brigitta*, en het lezen van *Hora's* en *Latijnsche Psalmen*. Diegenen, welke deze werken het meest verrigt of van anderen *gekocht* hadden, (want ook derzulken verdiensten konden weder voor geld aan anderen overgedragen en toegeëigend worden) werden gezegd, opregte boete gedaan en het eeuwige leven verdiend te hebben. Voor hen, die ze niet verrigt hadden, was geene andere plaats dan in de *hel* of het *vagevuur*, waar zij zóó lang moesten branden, tot dat zij zelven, of anderen voor hen, boete hadden gedaan. Derhalve schatte men deze werken ongelijk hooger dan het lijden en de onschuld van CHRISTUS zelven".

En nu — behoeven wij meer dan deze donkere teekening — voor wier getrouwheid niet enkel de waarheidsliefde van MYCONIUS ons

---

mompelt de H. BARBARA of den H. GREGORIUS zekere gebeden toe, om niet in de handen zijner vijanden te vallen; hier vast een vierde ter eere van de H. APOLLONIA, om van kiespijn bevrijd te blijven. Zóó wordt alles wat men wenscht of vreest onder bescherming der Heiligen gesteld, wier invloed nog bij de verschillende volken zeer onderscheiden is. PAULUS kan in *Frankrijk* dat, waartoe bij ons de H. HIERO in staat is. Zulke vroomheid is toch niet Christelijk; zij komt met het Heidensche bijgeloof overeen, dat aan HERCULES offerde om rijkdom te verkrijgen, of ter eere van AESCULAPIUS een haan slagtte, om gezond te worden, of aan NEPTUNUS een stier ten offer bragt, om een gelukkigen scheepstogt te hebben. Alleen de namen zijn veranderd, maar de eerbewijzing heeft geheel hetzelfde doel."

instaat, doch waarvan wij de verstrooide trekken overal in de Geschiedenis zullen wedervinden — om het schromelijk bederf der Christelijke leer te erkennen; om in te zien, hoe weinig van den hoofdinhoud des *Euangeliums* was overgebleven, en wat er, bij zulk een zielloos stelsel, van de godsdienst des harten, van ware deugd en heiligheid, van geheel het Christelijke leven worden moest? — Men stelle hier tegen de verklaring van den Apostel PAULUS over (*Efez.* II: vs. 8 en 9): »*Uit genade zijt gij zalig geworden door het geloof, en dit niet uit U, het is Gods gave; niet uit de werken, opdat niemand roeme!*" — hoe verdonkerd zijn dan de trekken van het beeld des echten en reinen Christendoms, gelijk dat in de ziel des voortreffelijken Apostels geteekend stond! En nog spraken wij niet van de leer der wezensverandering *(Transsubstantiatie)* in het *Avondmaal*, van de onthouding van den kelk aan de leeken, van de *oorbiecht*, van de vreesselijke *Inquisitie*, en den dwang door beide over het geweten der menschen geöefend; van de zielmissen voor de dooden, en zoo veel, wat der Geestelijkheid, hare rekening vindende in de ligtgeloovigheid der menigte, eene winstgevende rente opbragt. Nog zwegen wij van vele en grove buitensporigheden des bijgeloofs, van de *beelden-* en *reliquiën*dienst, van het bedrog met *bloedige hostiën* en andere verdichte wonderen gepleegd, van den *klokkendoop*, van de lachverwekkende vertooningen (het *Ezels-* en *Narrenfeest*) (1) op de heilige plaatsen der aanbidding. Nog gewaagden wij niet van de ontucht, door den ongehuwden staat der *Priesters* en den dwang van het kloosterleven verwekt, van den lediggang en de zwelgerij der Monniken, zóó scherp door onzen ERASMUS gehekeld, gelijk zij, door hunne domheid en morsigheid, van den geestelijken stand afkeer en walging verwekten. Nog spraken wij niet van de ongebondenheid, de prachtliefde en verkwisting veler hooge Geestelijken; van Pausen, die door hunne boeleersters op den stoel van *St. Pieter* werden verheven, en van Pausen, die in bloedschande leefden. En wij hebben hiervan, en van veel ergerlijks niet uitvoerig willen gewagen, omdat wij niet zonder weêrzin dit tafereel, dat wij niet mogten terughouden, hebben geteekend. Wij zouden gaarne hiervan geheel hebben gezwegen, indien niet juist de donkerheid van dit tafereel ons het antwoord moest geven op de vraag: hoe de Hervormers er toe gekomen zijn, om aan *Rome* de slaafsche onderwerping, waarin ook zij waren opgevoed, te onttrekken? Genoeg, zoo de noodzakelijkheid eener Hervorming, welke de vernieuwde opwekking van het ware levensbeginsel in het verbasterde

(1) Op het zoogenoemde Narrenfeest deed de lagere geestelijkheid voor de onderdanigheid, welke zij gedurende een geheel jaar aan de hoogere geestelijkheid bewijzen moest, zich te goed door één uit haar midden tot Bisschop of Paus te kiezen, die de gek of de koning was van het feest. — Het Ezelsfeest, dat vooral in *Frankrijk* gevierd werd, moest ter gedachtenis dienen van de vlugt naar *Egypte*. Een jong meisje sierlijk opgetooid, dat een kind in hare armen droeg, werd op een ezel gezet, die niet minder grillig versierd was. In plegtige processie werd de ezel naar het altaar geleid, waar de mis bediend en den ezel een handvol hooi als voeder voorgezet werd. Hierbij werd een half ernstig, half komisch lied gezongen, en als de plegtigheid geëindigd was, bootste de Priester in plaats van den zegen uit te spreken, het gebalk van den Ezel na, hetwelk door de menigte op gelijke wijze beantwoord werd.

Christendom zijn zou, hierdoor op eene voldoende wijze is gestaafd. Of zoo er nog iets aan de overtuiging onzer Lezers mogt ontbreken, beschouwen wij dan:

DE HERVORMING, ALS EENE BEHOEFTE DER MENSCHHEID, DOOR VELEN DIEP GEVOELD EN BEGREPEN, EN UITGESPROKEN DOOR VERSCHILLENDE STEMMEN DER GESCHIEDENIS.

Nooit is het Christendom zóó geheel van zijnen oorsprong ontaard en verbasterd, dat zich geene luide stemmen tegen het toenemend verderf der kerk zouden verheven hebben, die echter als *Stemmen der roependen in de woestijn* niet werden gehoord, tot dat zij de taal van het verlichtste en beste gedeelte der menschheid werden, waarvoor men niet langer de ooren kon sluiten. Neen! de behoefte aan eene Hervorming is diep gevoeld en begrepen, en wanneer wij worden opgeroepen om haar te verdedigen, dan staan wij niet alleen met de *Hervormers* der zestiende eeuw in het strijdperk, maar wij zien aan alle zijden schimmen uit den voortijd opdagen, en ons door eene wolke van getuigen uit vroegere eeuwen omgeven. Of waaruit zullen wij den oorsprong van zoo vele verschillende *Sekten* verklaren, als reeds vroeg in den schoot der *Roomsch-Katholieke* Kerk zijn opgekomen, en in eèn scherp *contrast* met haar hooggeroemde éénheid staan: de *Paulicianen*, de *Cathari* (van dáár de naam van *ketters*), de *Lolharden*, de *Petro-Bruijsianen* en zoo vele anderen; — dan omdat zij de Kerk bedorven vonden en zekere behoefte gevoelden aan eene *Hervorming?* Toonden niet de *Albigenzen* van het zelfde gevoel dier behoefte doordrongen te zijn? Of wil men beweren, dat hunne getuigenis hier minder kan gelden, omdat zij door de Kerk als de afschuwelijkste ketters zijn gebrandmerkt: omdat bij hen, gelijk bij de meesten dier *sekten*, ook wanbegrippen onder betere leerstellingen als kaf onder het graan vermengd waren; of omdat een INNOCENTIUS III een' kruistogt tegen de *Albigenzen* gepredikt, en geöordeeld heeft ze te vuur en te zwaard als eene pest van de aarde te moeten verdelgen? — Welaan! dan willen wij andere stemmen der Geschiedenis laten spreken, wier getuigenis zoo min aan den *Katholiek* als aan den *Protestant* verdacht kan voorkomen. Wij mogen ons daartoe op *Monniken* en *Heiligen*, op *wereldlijke en geestelijke Vorsten*, op *Dichters* en *Roomschgezinde Schrijvers*, op *Bisschoppen* en *Kardinalen*, op *Pausen zelven* beroepen.

Met een enkel woord is reeds van het schromelijk bederf gesproken, dat zoo wel den stand der Monniken als der Geestelijkheid had aangegrepen; maar wij hebben geene ergerlijke tooneelen daarvan opgedischt, geene lachverwekkende *Caricaturen* geteekend, waartoe wij anders in de spot- en hekelschriften dier tijden veelvuldige aanleiding vonden, omdat wij niet gerekend willen worden, ook het goede te verachten, dat in dien stand gevonden werd. Veeleer erkennen wij, dat de vonk eener vroegere beschaving nog het langst in kloosters is bewaard gebleven, gelijk de eerste pogingen ter Hervorming veelal

door kloosterlingen zijn geschied. En al kunnen wij het beginsel niet goedkeuren, al zijn wij er verre van, om echte Christendeugd met monniken-heiligheid te verwarren, wij verdenken toch de opregtheid der bedoelingen niet van velen, die zich van de wereld wilden afzonderen, om op aarde geheel voor den hemel te leven. Zij gevoelden zich vreemd te midden van eene wereld, die in het booze lag, onmagtig om tegen den steeds voortbruisenden stroom des bederfs op te zeilen, en zij wilden voor het minst eene poging doen tot redding hunner zielen. Zóó strekt dan de sterke vermenigvuldiging der monniken-orden en kloosters, die, in de tijden, welke het naast aan de Hervorming grenzen, overal in *Europa* onze aandacht trekt, wel tot een bewijs, dat het zedelijk en godsdienstig gevoel eene verkeerde rigting nam, maar toch ook tot een teeken, dat dit zedelijk en godsdienstig gevoel met kracht begon te ontwaken en naar bevrediging zocht. Willen wij ons den *Monnik* denken, niet zoo als wij hem, bij het begin der zestiende eeuw, in alle kroegen en *tabernen* bij zijn kroes en schenkkan vinden, maar den *Monnik*, zoo als hij onverbasterd eene eere en een sieraad mogt heeten van zijnen stand; men denke aan den Heiligen Bernard *van Clairveaux*, dien ook Luther den vroomsten en edelsten monnik noemde, die welligt ooit op aarde geleefd heeft. En juist deze man, dien ook wij gaarne een' *heilige* noemen, heeft den toestand der kerk met de donkerste kleuren afgemaald, de wereldlijke heerschzucht der Pausen met edelen moed bestreden, de behoefte aan eene Hervorming diep gevoeld, en den wensch daarnaar krachtig uitgesproken: »O, mogt ik toch," zóó roept hij uit, in eenen brief aan zijnen kweekeling Eugenius, nadat deze Paus was geworden. »O mogt ik toch, vóór ik sterf, de kerk van God zien, zoo als zij in oude tijden was, toen de *Apostelen* hun net uitwierpen, niet naar *Zilver* en *goud*, maar naar de zielen der menschen." En als in Profetischen zin rigtte hij tot den Paus dit waarschuwende woord: »zoo gij beide (wereldlijke en geestelijke magt) te gelijk wilt bezitten, gij zult beide verliezen!"

Zóó zien wij, in de tweede helft der dertiende eeuw, uit diezelfde monniken *Boetpredikers* opstaan, om hunne stem te verheffen tegen het zedenbederf van hunnen tijd, en een' iegelijk tot berouw en bekeering op te wekken; die, gelijk de *Franciskaner* Berthold, vele streken van *Duitschland* doortrokken, en, overal door een' ongemeenen toevloed van menschen omringd, velen hunner hoorders tot de rondborstige belijdenis hunner zonden en eene ongeveinsder boete wisten te brengen, dan door de Kerk van hen geëischt werd.

Wij weten met welk eene stoutmoedigheid vele Vorsten — een Filips *de Schoone*, en de Vorsten van het huis van *Hohenstaufen* — zich tegen de *Pauselijke Hiërarchie* hebben verzet. Men kan dit stelselmatige *oppositie* noemen tegen de heerschzucht der Pausen, geheel uit staatkunde en niet uit de ware zucht naar Hervorming geboren; maar men zal toch bij eene naauwkeurige kennis der Geschiedenis, in de Otto's en Frederiks een zuiverder beginsel niet geheel kunnen miskennen. Door het gevoel der behoefte aan eene Hervorming gedrongen, beschreef Lodewijk XII, in gemeenschap met Keizer

MAXIMILIAAN, de Kerkvergadering te *Pisa*. De Kerkelijke *instructie*, hiertoe uitgevaardigd, was van dezen inhoud: »Wij zien de onbeschrijfelijke ellende, waarin de gansche Christenheid en onze Heilige *Moeder* de Kerk verzucht, waaruit vermindering der zuiverheid van leer en de toeneming van allerlei kwaad voortvloeit; waaruit binnenlandsche oorlogen en het vergieten van onschuldig Christenbloed ontstaan; daarom zien wij geen ander middel, dan dat er een algemeen *Concilie* gehouden, en daarin de algemeene ellende verholpen worde." Toen de Paus zich nogtans van alle maatregelen ter Hervorming afkeerig bleef betoonen, leverde dezelfde Kerkvergadering, den 12den November des jaars 1511, een verzoekschrift bij den Keizer in, waarin zij hem met tranen bezweert zich deze zaak nadrukkelijk aan te trekken, daar anders de val der Kerk nabij was.

En wil men de getuigenis van een *Wereldlijk* en *Kerkelijk* Opperhoofd beide, die van nabij het bederf der Kerk in de hoofdstad der Christenheid had gadegeslagen; men hoore wat FILIPS van *Bourgondië*, na zijne terugkomst uit *Rome*, van de zedelijke en godsdienstige gesteldheid dier tijden verklaart: »hoe hij *Kardinalen* met verachting de tong had zien uitsteken tegen de meer eenvoudige *Duitschers*, als de eenigen schier, die voor de heilige plegtigheden nog eenigen eerbied betoonden, en zóó veel ergerlijks aanschouwd had (en waarlijk FILIPS was de man niet om als gestreng *Moralist* zich aan eene kleinigheid te ergeren!) dat hij tot de overtuiging gebragt was, dat *Joden* en *Heidenen* nog godsdienstiger en heiliger geweest waren, dan zij, die thans aan het hoofd der Christenheid stonden". Wij zullen in de Geschiedenis zelve zien, hoe LUTHERS ervaring geheel met die van eenen FILIPS *van Bourgondië* overeenstemde.

Zelfs de dichterlijke lier werd aangegrepen, om over het schreeuwend godsdienst- en zedenbederf der eeuw eene klagelijke klagte te doen hooren. Nu eens geschiedde dit op eenen ernstigen en weemoedigen toon, gelijk door FRANCISCUS PETRARCA; dan weder met scherpbijtenden spot in hekeldicht en *Satyre*. Zóó stelde NIGELLUS WIREKER reeds in de dertiende eeuw de dwaasheden der bedelmonniken ten toon. GALFRIDUS DE VINO SALVO schreef een weinig later een uitvoerig *Latijnsch* gedicht, waarin hij als de voorlooper van DANTE den bedorven toestand van Kerk en Geestelijkheid schildert, en zich zeer vrijmoedig over vele kerkelijke gebruiken uitlaat. DANTE verstoutte zich, in zijne schildering der onderwereld, onderscheidene Pausen in de hel te plaatsen. BOCCACIO tastte in zijne *Decamerone* niet minder scherp de *Roomsche* Geestelijkheid aan, en legde daarin zoo vele bittere waarheden bloot, dat zijn boek op de Kerkvergadering van *Trente* veroordeeld werd. En van den *Troubadour* WILLEM DE FIGUERAS, vernemen wij tegen *Rome* en al het kwaad, door *Rome* gesticht, met verbazing eene taal, waarbij zelfs die van eenen LUTHER en ULRICH VON HUTTEN zacht en gematigd kan genoemd worden. En toch waren de meesten dier dichters geene ketters of ongeloovigen, maar regtgeloovige zonen der Kerk; en het is niet in één land of bij één volk, maar in alle landen, zoowel bij de *Meesterzangers* en *Rhetorij-*

kers van het *Noorden*, als bij de *Troubadours* van het *Zuiden*, dat wij gedurende de veertiende en vijftiende eeuw hetzelfde verschijnsel wedervinden. De Dichtkunst had de wapenen opgenomen, om tegen het bederf van *Rome* en hare Geestelijkheid krijg te voeren.

Men dinge nu zooveel men wil op hare getuigenis af. Men noeme het *Poëtische* schildering, *Poëtisch* gekleurd! Dichters en vooral Volksdichters drukken toch in hunne liederen den volksgeest uit, gelijk zij wederkeerig daarop werken. En dit blijft altijd uit hunne getuigenis af te leiden, dat ook in hun binnenste de stem werd vernomen, die steeds luider en luider in veler harten begon te weêrklinken: die der behoefte aan eene Hervorming!

Ook onder de hooge Geestelijkheid — *Bisschoppen* en *Kardinalen* — heeft het niet aan dezulken ontbroken, die deze behoefte erkenden en met vrijmoedigheid daarvoor uitkwamen. Met welgevallen denken wij hier aan vele edele mannen, die de *Conciliën van Constanz*, *Pisa* en *Bazel* bijwoonden, en vooral aan het gezelschap van *Kardinalen*, dat door Paus PAULUS III werd zamengesteld om voorslagen ter Hervorming te doen. Moge al in hun antwoord enkel op de verbetering der grofste misbruiken zijn aangedrongen, het bederf der Christelijke Kerk, en de noodzakelijkheid eener grondige Hervorming wordt daarin toch onverholen erkend en blootgelegd. »Welk een' aanblik," roepen zij onder anderen uit, zinspelende op de verregaande nalatigheid, waarmede de hoogere Geestelijkheid omtrent de haar toevertrouwde ambten verkeerde. »Welk een aanblik voor een' Christen, die de Christenwereld doorreist, de Kerk zóó verlaten te zien; alle Herders zijn van hunne kudden geweken, en hebben die aan huurlingen toevertrouwd!" »Wee onzer!" zóó hooren wij een' ander hooggeplaatst Geestelijke aan het Roomsche Hof uitroepen, »wee onzer! wie verleent aan mijn oog de bron voor zoo vele tranen als ik te weenen vinde? Ook de kloosterlingen en geördende geestelijken zijn afgevallen, de wijnberg des Heeren is verwoest. Indien zij alleen te gronde gingen, zoo ware dit een onheil, maar nog konde men het dragen; maar daar zij door de geheele Christenheid verspreid zijn, gelijk de aderen, waarvan het geheele ligchaam is doorvlochten, zoo moet hun val noodwendig den ondergang der wereld met zich slepen". Zelfs de zalen van het Pauselijk paleis hebben uit den mond van den Roomschen Bisschop STAPHYLO de beschuldiging moeten hooren, dat met het Babylon der ongeregtigheid, waarvan de H. Apostel JOANNES spreekt, geene andere stad dan *Rome* kon bedoeld zijn, als de stad, welke het meest met alle namen van Godslastering en alle gruwelen der aarde was opgevuld, wier val daarom niet langer verhoed kon worden; en wij vinden die beschuldiging in zulk eene scherpsnijdende taal voorgedragen, als ooit vroeger of later door eenen Protestant is geschied.

Zelfs *Pausen* hebben de behoefte eener Hervorming gevoeld en luide uitgesproken; en hier, hoe vreemd het schijne, treedt dezelfde HILDEBRAND het eerst voor ons oog op, dien wij als GREGORIUS VII het stoutst naar wereldlijke opperheerschappij zagen streven; wien men

onregt doet, indien men hem in zijnen tegenstand tegen de Keizerlijke magt, en het doordrijven van het ongehuwde leven der Geestelijkheid — hoewel dit de rijke bron van de grofste ondeugden is geworden — enkel eerzuchtige plannen en volstrekt geene zedelijke oogmerken toeschrijft; die juist daarom de verheffing van de Kerk boven den Staat beöogde, omdat hij wenschte in het gestrenge toezigt over de Geestelijkheid geheel onafhankelijk te zijn; omdat hij hoopte langs dien weg zedelijke en godsdienstige beginselen ook in den Staat te doen gelden. Dat hij althans den toestand der Kerk in het ware licht beschouwde en het zedenbederf zijner eeuw allerdiepst betreurde, blijkt uit hetgeen hij aan een' zijner vertrouwde vrienden schreef: »Zij, onder welken ik woon, *Romeinen*, *Longobarden*, *Noormannen*, ik acht hen in sommige opzigten nog erger dan *Joden* en *Heidenen*. En wanneer ik tot mij zelven inkeer, dan gevoel ik mij door het gewigt mijner eigene schuld zóó terneêrgedrukt, dat er geenerlei hoop op heil voor mij overblijft dan alleen in de barmhartigheid van CHRISTUS. Waarlijk, niets zou mij in dit *Rome*, waar ik, God is mijn getuige, tegen mijnen wil, nu reeds twintig jaren vertoefd heb, nog langer terughouden, indien ik niet hopen mogt tot verbetering van mijn eigen leven, en tot nut der *Heilige Kerk* hier gekomen te zijn." Paus ADRIAAN VI was even diep en levendig van de noodzakelijkheid eener Hervorming overtuigd, als hij eenen LUTHER, dien hij niet begreep en niet kon begrijpen, heftig veroordeelde. Hij zag het in, hoe de treurige verdeeldheid, die er onder de Christenheid heerschte, eeniglijk aan het diep bederf der Christelijke Kerk, en grootendeels aan de misdrijven zijner Voorgangers moest worden toegeschreven, en (eere zij hem!) hij schroomde niet dit openlijk te belijden. Zelfs een PAULUS III zag zich genoopt, blijkens het schrijven dat hij aan zijne *Kardinalen* rigtte, de noodzakelijkheid eener Hervorming te erkennen, en daartoe eene langgeweigerde schrede te doen; hoewel deze verlichte en edeldenkende mannen waarschijnlijk veel verder gingen, dan de Paus bij de hun verleende opdragt bedoeld had.

Wij hebben *eindelijk* van *Roomschgezinde Schrijvers* gesproken. Hoe een MACHIAVELLI over den toestand van het Christendom dacht en oordeelde, en daardoor tot verachting van het Christendom geleid werd, zal op zijne plaats uit de Geschiedenis blijken; maar ook een BELLARMINUS belijdt volmondig, hoe treurig het in het laatste tijdperk vóór de Hervorming in de Christelijke wereld gesteld was: »Eenige jaren", schrijft hij, »vóór dat de *Luthersche* en *Calvinistische* ketterij uitbrak, bleef het kerkelijke regt zonder eenige toepassing! Er was geen kerkelijke tucht of toezigt over de zeden, *er was geene kennis van de Heilige Schrift*, er bestond geen eerbied voor het Goddelijke, *daar was bijkans geene Godsdienst meer.*" En zelfs een BOSSUET, de welsprekende en rijkbegaafde bestrijder van het Protestantisme, zag zich omtrent de dringende behoefte aan eene Hervorming en het bederf der geestelijkheid, zulk eene veelzeggende belijdenis als afgeperst, dat hieruit geen ander besluit valt optemaken, dan dat de Hervor-

mers eene Hervorming, welke zóó lang vruchteloos gewenscht, en zóó hardnekkig geweigerd was, met goed regt waren begonnen.

Voegen wij deze getuigenissen bij elkander, dan verkrijgt de geheele Geschiedenis slechts ééne stem: De Hervorming was eene dringende behoefte der menschheid geworden, en lang vóór dat zij in de zestiende eeuw, als een stroom die over dijken en dammen bruist, uitbrak, door velen diep gevoeld en begrepen. Of wie aan zoo vele en verschillende getuigenissen, gevoegd bij het donkere tafereel, dat wij van den toestand der Kerk vóór de Hervorming hebben opgehangen, hardnekkig alle bewijskracht blijft ontzeggen, hij zal het wel voor volstrekt onmogelijk moeten verklaren, omtrent den zedelijken en godsdienstigen toestand van eenig tijdperk in de geschiedenis der menschheid eene beslissende uitspraak te doen; voor hem bestaat er geen regtvaardig oordeel der nakomelingschap — hij spreke ons van geene geschiedenis meer!

Maar ééne gewigtige bedenking hebben wij nog op te lossen. »Zoo al de behoefte aan eene Hervorming bestond, moest het *zulk* eene Hervorming zijn, als in den geest en de kracht van eenen LUTHER is doorgezet? En waren onze Hervormers geregtigd de sloopende hand aan het oude kerkgebouw te slaan, en met eene ijzeren vuist zóó lang op zijne vervallene muren te beuken, tot dat er die geweldige scheuring ontstond, welke de Christelijke Kerk in het Westen als in tweeën heeft doen splijten?" — Deze bedenking is zoo wel door Protestanten als door Katholieken geuit, maar zij zou dan eerst eenigen grond hebben, indien zulk eene gewelddadige scheuring van den beginne af in het plan der Hervormers gelegen had; maar het tegendeel is uit de Geschiedenis ten volle bewijsbaar, en ik heb het mij tot taak gesteld, het bij hare voorstelling duidelijk en helder te doen uitkomen: hoe onze Hervormers geenszins eene omverwerping der oude Kerk beöogd hebben; hoe zij gedwongen zijn haar te verlaten, nadat *Rome* hen als ketters had afgesneden; hoe zij niet met *Rome* gebroken hebben, maar *Rome* met hen gebroken heeft; hoe de omstandigheden hen voortgestuwd en voor hen gewerkt hebben, of liever, hoe God het is, die deze uitkomst gewild en bewerkt heeft. — »Maar" vraagt men verder, »zou niet die behoefte, bij den trapsgewijzen voortgang der verlichting, indien niet de Hervorming tusschen beide gekomen ware, evenzeer zijn bevredigd geworden?" — Ook hierop wensch ik aan mijne Lezers in deze geschiedenis zelve het antwoord te geven, en aan te toonen: hoe weinig men met mindere onbuigzaamheid en meerdere toegevendheid zou gewonnen hebben; hoe weinig men voor de zaak der waarheid van *Rome* zou hebben kunnen verwachten. En tegen die mogelijkheid, dat de menschheid in den loop der tijden toch de onschatbare weldaad van Godsdienstige vrijheid en verlichting zou zijn deelachtig geworden, welke zij nu, als met éénen geweldigen schok, uit de hand der Voorzienigheid heeft ontvangen, stellen wij eene andere *mogelijkheid* over, welke veel meer inwendige waarschijnlijkheid heeft: zij is deze, dat het schrikbarend *bijgeloof*, hetwelk in de middeleeuwen geheerscht had, door een niet minder heilloos en schrikbarend *ongeloof* zoude zijn

vervangen. De toestand van *Europa* in het begin der zestiende eeuw kwam in vele opzigten met die tijden overeen, welke de invoering des gezegenden Christendoms zijn voorafgegaan. Gelijk toen de oude Godsdiensten zichzelve hadden overleefd; gelijk toen de beelden der Goden voor velen onbezielde *Marionetten* waren geworden, zóó was het ook eenigermate in dit tijdperk gesteld. Gelijk toen vele Heidensche Priesters en Wigchelaars te *Rome* elkander naauwelijks zonder lagchen konden aanzien, zóó ook nu, vele hooggeplaatste Geestelijken in de hoofdstad der Christenheid, aan het Pauselijke Hof, waar men van de *fabel* van CHRISTUS sprak. Men verhaalt, dat de Kardinaal BEMBO zijne verwondering niet kon verbergen, dat een zóó beroemd geleerde als MELANCHTHON was, nog aan het geloof van eene opstanding der dooden, en een eeuwig leven vasthield; en het *Lateraansch* Concilie achtte het noodig een gestreng verbod uittevaardigen tegen de openlijke verkondiging der leer: dat de ziel sterfelijk is. De *Italiaan*, die in zijn hart *de lieve Vrouw van Loretto* niet langer aanbad, die de grofzinnelijke voorstelling van het vagevuur als een schrikbeeld had leeren verachten, alleen in staat om het verstand van kinderen of van eene diep onkundige volksmenigte te verbijsteren, stond op het punt om in zijn hart een Godloochenaar te worden, en ook zijn geloof aan de onsterfelijkheid der ziel en een leven der vergelding prijs te geven. Wie het bijgeloof als een versleten kluister had afgeworpen, wat bleef hem anders over, zoo lang hij niets beters kende, dan een zielverwoestend ongeloof te omarmen? — En wij huiveren bij het denkbeeld, wat er van *Europa's* zedelijken en godsdienstigen toestand zou geworden zijn, toen de verlichting allerwege met snelheid doorbrak, indien die verlichting zich van alle godsdienstig geloof had afgescheurd; indien niet, gelijk in vroegere eeuwen het Christendom, thans de Hervorming ware tusschen beide gekomen, en een redelijk, maar tegelijk krachtig werkend geloof, als vernieuwd levensbeginsel in het van zijnen oorsprong verbasterde Christendom, had opgewekt.

DE HERVORMING, HET WERK DER EEUWEN, DOOR ALLES WAT HAAR HEEFT VOORBEREID, KRACHTIGLIJK BEWEZEN, TE ZIJN HET WERK VAN GOD.

»God zeide: *daar zij licht, en daar was licht.*" Dit woord der scheppende Almagt, in 's werelds morgenstond gesproken, werd ook in de zedelijke wereld herhaald. Het klonk in dien zaligen nacht, toen de CHRISTUS, de Heer, die de Redder des menschdoms en het licht der wereld zijn zou, te *Bethlehem* werd geboren. Het klonk nog eens in den nacht der middeleeuwen, en de duisternis verdween voor eenen nieuwen dag. Gelijk nogtans in de natuur de nacht niet eensklaps in den dag wordt herschapen, maar eerst tot dunne schemering vergrijst, en het morgenrood reeds lang den hemel kleurt, eer de zon zelve is opgegaan; zóó ook in de zedelijke wereld, zóó ook in het

Christendom. Geene nieuwe ontwikkeling in het Christendom zien wij plotseling ontstaan, evenmin als zij plotseling verdwijnt. De Kerkhervorming der Zestiende Eeuw staat niet in de Wereldgeschiedenis als een *Colossus* afgezonderd dáár, door de stem van eenen LUTHER als met de tooverroede eens wigchelaars te voorschijn geroepen en uit den grond verrezen; maar gelijk er eeuwen noodig waren geweest tot voorbereiding des Christendoms, zóó ook voor de Hervorming. Zóó moeijelijk als het daarom is, eene grenslijn in de Geschiedenis te trekken, of een jaartal aan te teekenen, en te zeggen: »hier begint de Hervorming", zóó gerustelijk mogen wij het daarvoor houden, dat reeds twee of drie eeuwen, waarin eene algemeene gisting in *Europa* werkte, daarvan hadden zwanger gegaan. En wanneer wij gedurende dat tijdperk aandachtig alle verschijnselen en gebeurtenissen gadeslaan, die geheel van Gods wereldbestuur afhingen, dan ontdekken wij zulk een' zamenloop en vereeniging van omstandigheden, zulk eene zamenwerking van stoffelijke en zedelijke krachten tot één doel, dat wij tot dit besluit *(alternatief)* worden gebragt: of, eene zedelijke wereldregering, en het bestuur des verheerlijkten Heilands over Zijne gemeente is een droombeeld en niets meer! of, *de Kerkhervorming der Zestiende Eeuw is door alles, wat tot hare voorbereiding heeft moeten dienen, krachtiglijk bewezen, te zijn het werk van God.*

Wij wijzen onze Lezers, die wel, met ons, niet het eerste maar het andere gevoelen zullen omhelzen, op *de oorzaken, waardoor de Pauselijke Hiërarchie weder van het toppunt harer magt is afgedaald;* op *vele vroegere mislukte, maar daarom toch niet geheel vruchtelooze pogingen ter Hervorming;* op *de verschijnselen en gebeurtenissen, die het meest den voortgang en de verspreiding des lichts bevorderd hebben; eindelijk* op *de gelukkige vereeniging van beroemde en wetenschappelijk gevormde mannen, die de eigenlijke voorgangers en wegbereiders der Hervormers geweest zijn.*

De *Pauselijke Hiërarchie* was aan een gestarnte gelijk, dat men in den nacht der middeleeuwen steeds hooger zag klimmen, maar ook, nadat het zijn hoogste punt aan den westerschen hemel bereikt had, langzaam weder zag dalen, en in glans verbleeken. Vele oorzaken werkten daartoe mede.

Dezelfde Kruistogten naar het *Oosten*, die zoo veel hadden bijgedragen, om de kerkelijke magt geheel boven de wereldlijke te verheffen, dienden later om de volken van *Europa* uit den slaap der eeuwen te doen ontwaken, om de magt der wereldlijke Vorsten te vermeerderen, en zóó gunstig als hunne *naaste* gevolgen geweest waren, zóó ongunstig waren hunne *meer verwijderde* gevolgen voor de *Pauselijke Opperheerschappij*. Maar niet het minst werkten de Pausen zelven aan hunnen ondergang, of, door het bederf, dat in de Kerk aanwezig was, niet te helpen weren en bestrijden, maar veeleer daaraan voedsel te geven; of, door hunne aanmatigingen tot eene overspannen hoogte op te drijven; of, door aan de wereld het voorbeeld eener zedeloosheid te geven, waarvan de Christenheid gruwen moest. Gelijk in het rijk

der planten menig vergif ook als een tegengif dienen kan, zóó zullen wij zien, hoe het bederf der Geestelijkheid, en bovenal de *aflaat*, die gruwel der ongeregtigheid onder Pauselijke bescherming gepleegd, dat Pauselijke gezag ondermijnd en in de Christelijke Kerk als een heilzaam geneesmiddel gewerkt heeft. Nadat PHILIPPUS *de Schoone* het voorbeeld had gegeven, dat men ook een' *Paus* kon doen bukken, indien men slechts den moed had van den *Paus* te blijven wederstaan; nadat BONIFACIUS VIII getoond had, hoe ook een *Paus*, door te ver gedreven trotschheid en heerschzucht, zich zelven belagchelijk kan maken, was de eerbied voor het heilige Opperhoofd der Kerk reeds in veler hart verzwakt en verminderd. De verplaatsing van den Pauselijken zetel naar *Avignon* (de zeventigjarige *Babylonische* Ballingschap der Pausen) deed veel van den tooverglans verdwijnen, die zoo vele eeuwen lang den naam van *Rome* en het hoofd der Roomsche Bisschoppen had omschenen. Nog gevoeliger slag, nog ongeneeslijker wonde werd hun toegebragt door de groote scheuring *(Schisma)*, die er in de *Latijnsche* Kerk ontstond, toen *Europa* het ongehoorde verschijnsel zag, dat twee, soms drie Pausen gelijktijdig op den *Stoel van St. Pieter* waren gezeten, die elkander den banbliksem toewierpen, en zich zelven voor den eenig wettigen Stedehouder van CHRISTUS verklaarden. De *Conciliën* van *Pisa*, *Constanz* en *Bazel* werden bijeengeroepen, om aan deze ergernis een einde te maken en doortastende maatregelen ter Hervorming te nemen; en hoewel een ALEXANDER V en MARTINUS V, gelijk later een JULIUS II, zoodra zij de driedubbele kroon zich op de slapen zagen gedrukt, toonden te spotten met die hope der Christenheid, en te lagchen met hunne eigene vroeger afgelegde verklaringen en beloften; hoewel het eenen PIUS II (AENEAS SYLVIUS) gelukte die pogingen grootendeels te verijdelen: zóó veel was er toch door deze Vergaderingen gewonnen, dat het gezag van het *Concilie* boven dat van den *Paus* gehandhaafd, en van nu af door een groot deel der Christenheid erkend werd. Een INNOCENTIUS VIII en ALEXANDER VI dreven eindelijk hun spel met Godsdienst en zedelijkheid zóó ver en onbeschaamd, dat zelfs den eenvoudigste de oogen moesten opengaan; dat men vragen moest, of de *Heilige Geest* het verstand kon bestralen van dezulken, die zóó diep onrein en bedorven van hart en wandel toonden te zijn.

Reeds lang vóór dat LUTHER zijne stem deed hooren, was dan ook het geloof aan de onfeilbaarheid van het Hoofd der Kerke in veler hart verloren gegaan; had men den *Paus* reeds zóó dikwerf den *Antichrist* genoemd, dat *Rome's* Opperpriester eindelijk het bevel liet uitgaan, dat niemand meer over de komst van den *Antichrist* mogt prediken. Een ARNOLD *van Brescia*, SAVONAROLA (1) en anderen waren

(1) ARNOLD VAN BRESCIA leefde in de helft der twaalfde eeuw en was een koen bestrijder van de wereldlijke magt der Pausen; maar hij boette dit met zijn leven. Na als vlugteling en balling een' tijd lang in den vreemde te hebben omgezworven, werd hij, op dringend aanhouden van den Paus, in de handen zijner vijanden overgeleverd en gevankelijk naar *Rome* gevoerd. Hij zelf werd opgehangen, zijn lijk verbrand en de asch daarvan in den *Tiber* gestrooid. — HIËRONYMUS SAVONAROLA (geb. te *Ferrara* in het j. 1452) was Prior in een Dominikaner klooster te *Florence*. Hij onderscheidde zich door zijne

reeds het slagtoffer geworden van den ijver, waarmede zij zich tegen de dwingelandij van *Rome* hadden verzet. Reeds in de dertiende eeuw was een kruistogt tegen de *Stadingers* ondernomen, omdat zij voor de *Hiërarchie* niet wilden bukken, en LODEWIJK XII had reeds eene munt doen slaan met het randschrift: »*Perdam Babylonis nomen!*" (Ik zal *Babylon* vernielen!)

Wij willen nogtans deze pogingen, die meestal uitsluitend tegen de *Roomsche Hiërarchie* waren gerigt, nog geene *Hervormings-pogingen* genoemd hebben; doch er stonden ook anderen op, die, terwijl zij een geöpend oog hadden voor vele misbruiken en dwalingen, die in de Christelijke Kerk waren ingeslopen, meer van het ware doel eener Hervorming, reiniging der leer en vernieuwing des gemoeds, begrepen, en niet de omverwerping maar de zuivering en herstelling der Christelijke Kerk begeerden. En hoewel deze pogingen mislukten, geheel vruchteloos bleven zij niet in de hand der Voorzienigheid, om aan eene Hervorming den weg te banen, welke ten doel had zoowel de leer en het Christelijke leven als het Bestuur der Christelijke Kerk te vernieuwen en te verbeteren.

Iets van dit echt *Reformatorisch* beginsel (mogen wij het zóó uitdrukken?) ontdekken wij reeds in CLAUDIUS *van Turin*, een Bisschop uit de negende eeuw, die met grooten ernst de onkunde van zijnen tijd en sommige ergerlijke misbruiken bekampte, en den hoogsten prijs wilde gesteld hebben op eenen echt Christelijken wandel. »Wanneer wij", dus liet hij onder anderen zich uit over de bijgeloovige vereering van het kruis, »wanneer wij het kruis willen aanbidden, omdat CHRISTUS er aan gehangen heeft, dan moeten wij ook eene kribbe aanbidden, omdat Hij daarin heeft gelegen; maar het is ons niet bevolen om het kruis te aanbidden, maar wel om het onzen Heer en Heiland na te dragen, en ons zelven te verloochenen." Nevens hem plaatsen wij den vromen AGOBARD van *Lyon*, die aan de Heiligen eene hulde weigerde, welke, volgens zijne overtuiging, alleen aan God en CHRISTUS toebehoorde, en in meerdere geschriften het bijgeloof bestreed. Maar inzonderheid verdienen hier de *Waldenzen*, als echte voorgangers der Kerkhervorming met eere genoemd te worden.

De *Waldenzen* — volgens het meest aangenomen gevoelen aldus geheeten naar PETRUS WALDUS, een vermogend en godvruchtig koopman te *Lyon* (1160) — maakten eene vereeniging van Christenen uit, welke zich geheel ten doel gesteld had, om de Christelijke Gemeente tot de oorspronkelijke eenvoudigheid der *Apostolische* tijden terug te brengen.

vroomheid en geleerdheid, door den ernst en de vrijmoedigheid zijner prediking, waarin hij de grofste misbruiken der Kerk bloot leî en aantastte, en, zonder aanzien des persoons, zoo wel den Paus (den eerloozen BORGIA of ALEXANDER VI) en zijne Kardinalen ontmaskerde, als het zedenbederf des volks bestrafte. Door het volk werd de gestrenge Boetprediker eerst als een Profeet geëerbiedigd, en de Stedelijke Raad (*Signoria*) van *Florence* waagde het hem een' geruimen tijd tegen *Rome* te beschermen; maar eindelijk werd hij met twee van zijne kloosterbroeders veroordeeld om levend verbrand te worden. Hij onderging den dood met de grootste gelatenheid, en het volk, dat vroeger zijne woorden als eene Godspraak geëerbiedigd, en voor zijne bedreigingen gesidderd had, danste nu rondom de vlammen onder het geroep van: *Leve Paus* BORGIA!

Zij erkenden geen' anderen grondslag voor het geloof der Christenen dan den *Bijbel*, en de meesten hunner hadden eene voor die tijden zeldzame ervarenheid in de Heilige Schrift. Zij beweerden, dat de Christelijke Kerk reeds sinds de tijden van KONSTANTIJN van haren oorsprong was verbasterd; — dat de *Roomsche Paus* zich wederregtelijk tot het Opperhoofd der geheele Kerk had opgeworpen; — dat het regt om te leeren, te vermanen en te vertroosten niet aan eene bijzondere *caste* of *orde* maar aan alle Christenen toekwam; — dat eene gestrenge zedentucht het verderfelijke *aflaatstelsel* behoorde te vervangen; — dat men geenen *Priester* noodig had om te biechten, maar dat God alleen de magt had om de zonden te vergeven, en dat het bidden voor afgestorvenen, en het houden van zielmissen voor de dooden geenerlei nuttigheid bezat. Hunne eeredienst was even eenvoudig als hunne levenswijze. Zij kenden geene andere plegtigheden, dan den *Doop* en het *Avondmaal*, en bedienden die overeenkomstig de instelling des Heeren. Met deze gezuiverde gevoelens paarden zich zulk eene onbesprokenheid van zeden en vroomheid van wandel, dat zij zelfs aan hunne vervolgers de getuigenis afpersten: »dat zij kuisch en matig waren, naauwgezet en stipt in hunne maatschappelijke en huisselijke pligten, gestreng in de opvoeding hunner kinderen; dat zij naar geene rijkdommen streefden en weinige behoeften kenden; dat zij geene herbergen bezochten noch openlijke vermaken bijwoonden; dat men hen weinig zag bidden, (te weten op de toen gebruikelijke wijze) omdat zij altijd arbeidden, vlijtig lazen of anderen zochten te leeren." Toen men LODEWIJK XII tot een' vernieuwden kruistogt tegen de *Waldenzen* aanmaande, gaf deze Vorst dit waardig en treffend antwoord: »zij zijn beter Christenen dan wij!"

Oorspronkelijk lag het geenszins in het plan der *Waldenzen*, evenmin als in dat der latere Hervormers, zich van de gemeenschap der Kerke af te zonderen, maar zij werden, even als dezen, daartoe gedwongen, nadat zij door LUCIUS III als ketters waren uitgeworpen. Van nu af woedde het vuur der vervolging heviger tegen hen, dan ooit in de tijden der hevigste vervolging Heidenen tegen Christenen gewoed hadden. En toch gelukte het aan *Rome* niet hen geheel te verdelgen. De gevlugte en overal verstrooide *Waldenzen* verspreidden spranken des lichts, en een goed zaad des geloofs, dat nog na eeuwen vrucht zoude dragen, in duizende harten. Hoewel terug gedrongen en steeds enger ingesloten binnen de valleijen van *Piemont*, zij bleven voortbestaan, beschermd door de kracht huns geloofs en hunne eeuwige bergen. En nog, hoewel zij het voorwerp van den bittersten haat des bijgeloofs zijn gebleven, nog zijn zij niet vernietigd. Zelfs is hun in onze dagen meerdere vrijheid des gewetens, dan zij tot hiertoe genoten hadden, toegezegd. Zóó wilde het Gods Voorzienigheid. Want gelijk het aanwezen des *Joodschen* volks te midden der Christenen als een historisch en aanschouwelijk bewijs mag gelden van de waarheid en Goddelijkheid des Christendoms; zóó strekt het aanwezen der *Waldenzen* tot een vertroostend en verblijdend gedenkteeken, hoe het ware Christendom, ook in de bedorvenste eeuwen, nooit geheel is verloren gegaan, en niet min-

der kan het dienen, om ons als *Protestanten* te versterken en te bevestigen in ons geloof. Waar toch de *Roomschgezinde* ons tegentreedt met de beschuldiging, dat de Hervormers door hunne prediking eene *nieuwe* leer hebben ingevoerd, dáár wijzen wij op de *Waldenzen*, op de *Valleijen van Piemont*, — en de aanvaller moet blozend terug deinzen, en de beschuldiging is in al hare nietigheid ontleed en weêrlegd.

Wat aan de *Waldenzen* bij het lezen en beöefenen der Heilige Schrift ontbrak: grondige taalkennis en geleerdheid, dat was het deel van JOANNES WICLEF, die in het laatst der veertiende eeuw aan de Hoogeschool te *Oxford* leerde. De vergelijking van de armoede van CHRISTUS met de gewaande armoede der *Bedelmonniken* bewoog hem zijne pen tegen deze lediggangers te scherpen, en, door hunne tegenkanting en verkettering tot steeds dieper onderzoek geleid, tastte hij ook de *Pauselijke Hiërarchie*, de verandering van brood en wijn in het Avondmaal, en vele misbruiken der Kerk manmoedig aan. Hij bewees aan zijne landgenooten de onwaardeerbare weldaad, van de Heilige Schrift in hunne moedertaal te vertolken. GREGORIUS IX slingerde in drie *bullen* zijnen banbliksem tegen WICLEF uit, maar het was buiten zijn vermogen den gevreesden ketter, die magtige beschermers vond, aan de andere zijde der zee te bereiken. Wel was WICLEF genoodzaakt *Oxford* te verlaten, maar hij stierf in vrede vóór dat nog zijne gevoelens en schriften openlijk door het *Concilie* van *Constanz* veroordeeld werden. En het vonnis der verbranding, aan zijne opgegravene beenderen ten uitvoer gelegd, kon niet verhinderen, dat zijne leerlingen en aanhangers *(Wiclefiten)* zich in grooten getale in verschillende landen *(Nederland*, *Duitschland* en *Bohemen)* verspreidden, en overal in zijnen geest bleven leeren en werken.

Door het lezen van WICLEFS schriften waren JOANNES HUSS en zijn boezemvriend, HIËRONYMUS VAN PRAAG, tot het inzigt van het ergerlijke veler misbruiken in de *Roomsche* Kerk gekomen. HUSS, het kind van arme ouders, was tot een standpunt in de maatschappij opgeklommen, waar hij ter verlichting en verbetering zijner landgenooten den veelzijdigsten invloed kon doen gelden. Hij bekleedde eene Hoogleeraars-plaats aan de Universiteit te *Praag*, was prediker in de *Bethlehems*-kapel aldaar en biechtvader der Koningin geworden. Hoewel hij te goeder trouw aan de voornaamste leerstellingen der Kerk vasthield, was hem de Heilige Schrift het eenig onfeilbare rigtsnoer van geloof en wandel, en hij schroomde ook niet zijne overtuiging met ernst en waardigheid van den kansel uit te spreken, tegen de onthouding van den kelk aan de leeken bij het Avondmaal te prediken, en, als de waardige voorganger van LUTHER, ook den aflaathandel te bestrijden. Had hij zich reeds door het eerste vele vijanden berokkend, het laatste voltooide zijnen ondergang. Het gerucht verspreidde zich met snelheid tot in *Italië*, dat de Hoogeschool te *Praag* met de ketterij van WICLEF was besmet. HUSS werd voor het *Concilie* van *Constanz* ter verantwoording gedaagd. Hij reisde derwaarts, onder vrij geleide van Keizer SIGISMUND. Maar naauwelijks was hij voor de vergadering verschenen, of hij werd, in spijt van het gegevene kei-

zerlijke woord, in boeijen geslagen. Drie weken liet men hem in eenen vunzigen kerker versmachten. Toen bragt men hem weder voor de vergadering. Men vroeg hem, of hij zijne gevoelens wilde herroepen, en, op zijne volstandige weigering, werd hij, als *Priester*, met den kelk in de hand ontwijd, en met de duivelenmuts op het hoofd naar den brandstapel gesleurd. HUSS was in zekeren zin de JOANNES *de Dooper* der *Hervorming*. Gelijk deze in den kerker werd onthoofd, omdat een koning zich schaamde het gegeven woord terug te nemen, zóó stierf hij op den mutsaard, omdat men aan eenen ketter het keizerlijke woord niet behoefde te houden. Gelijk deze de voorspelling deed: „*Wie na mij komt is magtiger dan ik!*" zóó voorspelde HUSS, toen hij *Bohemen* verliet, met toespeling op zijnen naam (welke eene *gans* beteekent) dat er na hem adelaars en valken zouden opstijgen in de lucht, die men niet zou kunnen kortwieken of dooden (1). En die voorspelling des edelen martelaars is vervuld. Niet slechts is er na hem een magtiger Hervormer opgestaan, maar ook het vuur van zijne houtmijt deed den vreesselijken *Hussiten*-krijg ontbranden, die aan *Rome* de les gaf, wat er te wachten ware, indien het onderdrukte en getergde waarheids- en vrijheidsgevoel der volken zich zelve wilde wreken. Maar *Rome* liet deze les verloren gaan. Zij bemerkte het niet, in hoe vele landen en bij hoe vele volken reeds de Hervorming was voorbereid, en op het punt was van uit te breken.

Wanneer de Hemelsche Voorzienigheid grootsche ontwerpen tot stand wil brengen, dan merken wij doorgaans op, dat zij eerst langzaam maar bestendig voortstreeft naar haar doel; maar dan, wanneer het door haar gekozene tijdstip dáár is, een aantal verschillende oorzaken met snelheid doet zamenwerken, en, nog eer wij het vermoed hadden, staat het plan der Godheid in zijne ontwikkeling dáár. Dit geldt ook van de Hervorming. Langzaam was het licht door de dikke nevelen gedrongen. Langzaam waren *Europa's* volken uit den staat der kindschheid in dien der jongelingsjaren overgetreden. De lust tot de beöefening der wetenschappen wakkerde aan. De wijsbegeerte der *Scholastieken* (2), hoe dor en droog zij ons moge voorkomen, werkte weldadig tot beschaving en opscherping des verstands. Zij was de steen, waarop het staal werd geslepen, dat vonken van helder en tintelend licht deed ontspringen. Maar toch, die voortgang des lichts was langzaam, en de pogingen tot eene Hervorming waren tot hiertoe in de geboorte gesmoord of met geweld onderdrukt. Doch ziet! in de vijftiende eeuw, en voornamelijk in hare tweede helft, daar werken zoo vele verschijnselen en gebeurtenissen te zamen om den voortgang en de verspreiding des lichts te bespoedigen, dat wij, tenzij wij ons godsdienstig geloof geheel willen verloochenen, wel erkennen moeten:

---

(1) Volgens de gewone overlevering, die men onder de Protestantsche legenden kan rangschikken, zoude HUSS, reeds op den brandstapel staande, met zinspeling op LUTHER voorspeld hebben: „dat er nu wel eene gans werd gebraden, maar dat er in hare plaats eene zwaan zoude komen, die men niet zou kunnen dooden."

(2) Godgeleerden, meestal Bisschoppen of geördende geestelijken, die aan het hoofd der scholen stonden, waarin het, voor dien tijd noodig geachte, wetenschappelijke onderrigt

God had den tijd, welke nu ging geboren worden, tot een der groote keerpunten in de Geschiedenis der Menschheid bestemd. Wij denken aan *de verovering van Konstantinopel*, aan *de uitvinding der Boekdrukkunst*, en aan *zoo vele beroemde en wetenschappelijk gevormde mannen*, als er tegen het einde der vijftiende eeuw gebloeid hebben.

MOHAMED II had in het jaar 1453 op de omgestormde muren van *Byzantium*, van waar zoo lang het kruisvaandel (*Labarum*) had gewapperd, den standaard der *Osmannen* opgerigt. Het *Grieksche* Keizerrijk was vernietigd en *Turksche* barbaarschheid dreigde in *Europa* door te dringen. Deze gebeurtenis scheen de zwaarste rampslag te zijn, welke, sinds de verschijning van MOHAMED zelven en het verlies van het Heilige Land, de Christenheid kon treffen. Maar zij was het niet; zij zou voor de *Europésche* volken tot weldaad en zegen worden. Zij zou de overblijfselen van de barbaarschheid der Middeleeuwen uit *Europa* helpen verdrijven, en krachtiger, dan tot hiertoe ééne gebeurtenis gedaan had, medewerken tot voorbereiding der gezegende Hervorming. De Grieksche vlugtelingen brengen de bloem der *Grieksche* beschaving op *Italiaanschen* bodem over. Zij wekken, met het gevoel voor het schoone, eene algemeene geestdrift voor de beöefening der oude talen op. Een nieuw tijdperk der kunst ontluikt. De gouden eeuw van PERICLES en AUGUSTUS schijnt te *Florence* te bloeijen. Nieuwe Universiteiten worden gesticht. De Heilige Schrift wordt weder in de grondtaal gelezen. Eene geheele wedergeboorte in het rijk der letteren is dáár. Maar wat zal de vonk dier verlichting en beschaving over alle landen en volken verspreiden? — Hoe zal die verlichting der geleerden op het volk afdalen? — Hoe, bij de schaarschheid van afschriften en de kostbaarheid der boeken, de Heilige Schrift, al wordt zij op nieuw uit het kloosterstof opgedolven, algemeen gelezen en beöefend worden?

Een man in *Haarlems* hout sneed op den beukenstam
Een' vorm, die in den grond als letter nederkwam;
Maar op die letter zeeg een stemgalm uit de blâren:
„Vermenigvuldig U!" en 't was zóó. Vijftig jaren
Had de eeuw nog niet geteld, als 't Aartsbisschoplijk stift
Den troon der *Drukkunst* op zijn bodem zag. De schrift,
Het eerste, ging van toen vertienmaalduizendvuldigd
Naar 's aardrijks hoeken uit. ô Wonderen, verschuldigd
Aan 't toeval van één dag! Hier is de Vinger Gods!
Wat ook ontheiligd werd door menschelijken trots
Of boosheid, hier was God! En wat ge ooit sedert werkte,
O Drukkunst! 't was en bleef, met nooit gekende sterkte,
Vermenigvuldiging van licht, van wetenschap (1).

Zóó was dan door de uitvinding der Boekdrukkunst, gelijktijdig met de ontdekking eener nieuwe wereld aan gene zijde van den Oceaan, als het ware eene nieuwe wereld van denkbeelden voor den mensche-

gegeven werd, en die de wijsbegeerte (voornamelijk die van ARISTOTELES) met de geöpenbaarde Godsdienst verbindende, hoofdzakelijk zich met de oplossing van godsdienstige strijdvragen bezig hielden.

(1) Regels uit het dichtstuk: *Vijf en twintig Jaren*, van Mr. I. DA COSTA.

lijken geest geboren, en hem nabij gebragt. Tot de verlichting en beschaving des verstands had de vijftiende eeuw eene reuzenschrede gedaan.

Maar van geene verlichting des verstands alleen was de genezing van het diep bederf der Kerk, of eene grondige Hervorming te hopen. Deze werd alleen mogelijk, waar zucht naar waarheid met eenen godsdienstigen zin zich vereenigde; waar het Christelijk geloof met de beoefening der wetenschappen in de naauwste verbindtenis trad. En ook dit geschiedde. Het was zoo veel als de laatste hand, welke de Voorzienigheid aan haar werk legde. Slaan wij het oog op die mannen, welke de laatste *Voorgangers* en *Wegbereiders* der Hervormers geweest zijn.

Reeds onder de *Mystieken* waren velen gevonden, die, afkeerig van de dorre strijdvragen der *Scholastiek*, het geloof in zijne waarde zochten te herstellen, en boven alles op vroomheid van hart en wandel aandrongen. Wij noemen hier slechts den Dominikaner-monnik, Joh. Tauler, die zijne hartelijke vroomheid, zoo wel in zijne liederen, als in zijne leerredenen en schriften (*Medullae animi*, *het merg der ziele*), uitstortte, van wien Luther betuigde niet weinig geleerd te hebben. Eene nog gelukkiger vereeniging van licht en warmte vinden wij in den edelen Thomas à Kempis, die in ons Vaderland leefde en werkte; die bij innige vroomheid meer van die nuchterheid en helderheid bezat, over het geheel aan ons bezadigd volkskarakter eigen; wiens geheele streven op een *Practisch* Christendom gerigt was. »Wat baat het u toch," zóó hooren wij hem uitroepen: »zóó diepzinnig over de *Drieëenheid* te redetwisten, wanneer gij van den ootmoed verstoken blijft, waardoor gij den Drieëenigen God alleen welbehagelijk zijn kunt? Waarlijk! zulke diepzinnige onderzoekingen maken den mensch noch wijs, noch heilig, maar alleen een leven vol deugd doet hem bij God geliefd zijn!" — Beide deze mannen mogen geene eigenlijke Voorgangers der Hervormers geweest zijn, zij bragten toch levenswarmte aan bij het licht, dat begon door te breken, en hebben, zonder het te weten of te bedoelen, de Hervormers voorgewerkt! Doch vraagt men, wie in nadruk hun Voorganger mag genoemd worden? dan wijzen wij op:

Joh. Wessel Gansfort, of Goesevoet, in den jare 1420 te *Groningen* geboren. Zijne eerste opleiding ontving hij te *Zwolle* in eene der scholen van de *Broederschap des gemeenen levens*, welker onsterfelijken stichter Gerhard Groote wij later met eere zullen vermelden. Dáár legde Wessel den grondslag dier vrijzinnige en echt godvruchtige denkwijze, welke in al zijne schriften zóó helder doorblinkt. Het grootste gedeelte zijns levens bragt hij zwervend buiten het vaderland door. De beroemdste Hoogescholen werden door hem bezocht, en aan meer dan ééne Universiteit hield hij openbare lessen als Hoogleeraar in de *Wijsbegeerte* en *Godgeleerdheid*. Later keerde hij naar het vaderland terug, waar hij in hoogen ouderdom stierf. Hij had even als Erasmus, eene *Europésche* vermaardheid

verworven, en werd wegens den roem zijner geleerdheid, *het Licht der wereld* genoemd. En die roem mogt ten volle verdiend heeten. In WESSELS geest lag de kiem van hetgeen zich later als echt *Protestantsch* beginsel ontwikkeld heeft: de ondergeschiktheid van alle menschelijke gezag aan dat van den *Bijbel*. Ook hij bragt, even als LUTHER, alles tot den hoofdinhoud des Euangeliums terug, en begreep, dat de ware boetedoening in een waarlijk verbeterd leven, in vernieuwing en hervorming des gemoeds bestond.

Zoo God het is, die de menschheid met groote mannen zegent, dan moet de gelukkige vereeniging van zoo vele wetenschappelijk gevormde mannen, die de wereld door hunne schitterende geestvermogens verbaasden, en tegelijk eene zedelijke en godsdienstige Hervorming beöogden, juist in dit voor de menschheid zóó belangrijke tijdperk, in de hoogste mate onze bewondering opwekken. Immers, nevens WESSEL mogen wij niet vergeten nog eenen RUDOLF AGRICOLA te noemen, die ook in ons Vaderland het eerste levenslicht aanschouwde, en den grond zijner geboorte tot onvergankelijken roem verstrekte (1); die door den rijkdom zijner taalkennis geheel *Duitschland* in bewondering bragt, en door de kweekelingen, welke hij vormde, de nakomelingschap ten duurste aan zich verpligt heeft. En gelijktijdig met hem was in *Duitschland* een REUCHLIN opgestaan, die door de vertaling der *Psalmen*, het verbeteren der *Vulgata*, en de eerste uitgave van eene *Hebreeuwsche* spraakkunst, aan de geleerde wereld, en aan LUTHER in het bijzonder, bij het gewigtige werk zijner *Bijbelvertaling*, geen mindere dienst bewees, dan ERASMUS door zijne uitgave des Nieuwen Testaments. Maar de liefde voor de *Hebreeuwsche* taal, wier beöefening hij als uit de dooden in het leven terugriep, had voor hem noodlottig kunnen worden, en plaatste hem aan het hoofd der beweging, tegen over de duisterlingen zijner eeuw. Een bekeerde *Jood*, PFEFFERKORN geheeten, had, aangespoord door zekeren HOOGSTRATEN, een Dominikaner-monnik en Inquisiteur te *Keulen*, bij Keizer MAXIMILIAAN er op aangedrongen, om alle boeken der Joden, daar deze toch niets anders dan lasteringen tegen CHRISTUS behelsden, ten vure te doemen. De Keizer had het gevoelen van REUCHLIN gevraagd, en deze bewerkte, dat aan de Joden hunne boeken werden teruggegeven. Maar nu stortte zich al de verbolgenheid van HOOGSTRATEN en de Dominikaner monniken over REUCHLIN uit. Zijne schriften werden verbrand. Hij zelf werd met een kettergerigt bedreigd, en alleen de vrijspraak van LEO X (die in zijn hart geenszins een vriend der monniken was) kon hem voor openbare vervolging behoeden. In dien strijd hadden alle geletterden en geleerden (*Humanisten*) het levendigst aandeel genomen. Alle vrienden des lichts en der wetenschap schaarden zich aan REUCHLINS zijde. Het was als het ware het voorspel van hetgeen ERASMUS het *Luthersche Treurspel* noemde; eene schermutseling aan de voorposten,

(1) Geboren in het jaar 1443 op het dorp: *Baflo-raskert* in Groningenland; gest. in *Duitschland* in het jaar 1485. Zijn geboorte- of geslachtsnaam was eigenlijk: HUISMAN.

waarop weldra de groote worstelstrijd tusschen licht en duisternis, tusschen waarheid en verouderde dwaling zou aanvangen.

Wij hebben reeds enkele keeren den onsterfelijken naam van ERASMUS genoemd, die, reeds vóór dat LUTHER optrad, zegevierend het rijk der duisternis en dwaling had bestreden, en de domheid van haren troon had nedergeworpen; die, zonder eigenlijk *Kerkhervormer* te zijn, welligt meer dan eenig ander tot verbetering van leer en zeden, en alzoo ten behoeve der Hervorming verrigt heeft. Wij zullen over hem, over zijne beroemdste schriften, over zijne betrekking tot de Hervorming, over zijne verdiensten ook jegens ons Vaderland, in de Geschiedenis zelve spreken. Hier sta eene korte schets van zijne jeugd en vroegere lotgevallen. ERASMUS was zijne geboorte verschuldigd aan eene ongelukkige liefde, welke nimmer door het huwelijk werd gewettigd. Zijn vader, van *Gouda* geboortig, beminde een meisje, MARGARETHA. Maar gedwarsboomd door zijne betrekkingen in het voornemen om haar te huwen, verliet hij haar, toen zij op het punt was moeder te worden. Hij reisde naar *Italië* en legde, toen hem het valsche berigt van MARGARETHA's overlijden werd nagezonden, de gelofte eens geestelijken af. De ongelukkige, verlatene MARGARETHA bragt te *Rotterdam* (1467) haren zoon ter wereld, dien zij, naar zijn' vader, GERARD noemde (hij zelf veranderde zijnen naam in dien van DESIDERIUS ERASMUS). Na eenigen tijd komt zijn vader terug. Hij vindt zijne geliefde nog levende, maar hij is door zijne gelofte gebonden en blijft daaraan getrouw. Al de liefde en teederheid der ouders vereenigde zich nu op hunnen zoon, die reeds vroegtijdig, eerst te *Utrecht* en daarna te *Deventer*, ter schole werd gezonden. Het moge waarheid zijn, wat men van ERASMUS' stompheid en onvatbaarheid in zijne vroegste jeugd verhaalt; maar zeker is het, dat hij te *Deventer* spoedig den geheelen *Terentius* van buiten kende; en dat AGRICOLA toen hij eens een opstel van den twaalfjarigen ERASMUS in handen kreeg, daarin reeds eene voorspelling van zijne toekomstige grootheid en vermaardheid vond.

ERASMUS had het ongeluk zijne ouders vroegtijdig door den dood te verliezen. Zijne moeder stierf aan de pest, zijn vader volgde haar van droefheid in het graf. Zijne voogden (dit is een kleine maar hoogstbelangrijke trek in ERASMUS' leven) dwongen hem het kloosterleven te kiezen. Geheel tegen zijnen zin werd hij in een klooster nabij *Gouda* opgenomen, en legde hij de gelofte eens monniks af. Zijne vlugheid in het Latijn spreken bragt hem in aanraking met den Bisschop van *Kamerijk*, die hem onder zijne huisgenooten opnam, en toen hij door dezen onder de belofte van eene jaarwedde werd ontslagen, zette hij te *Parijs* zijne letteroefeningen voort. Hier leidde hij in den beginne een kommerlijk en behoeftig leven; maar weldra verschafte de uitstekendheid van zijn genie hem vermogende begunstigers, die hij zelfs onder de gekroonde hoofden van Europa vond. Hij keerde van *Parijs* naar *Holland* terug, maar bezocht achtereenvolgens onderscheidene landen: *Engeland*, *Zwitserland* en *Italië*. Beur-

telings vinden wij hem te *Venetië*, te *Bologne*, te *Rome*, te *Oxford*. Zijne werkzaamheid was zóó groot, dat hij te paard zittende zijne studie voortzette, en het grootste gedeelte van zijnen *Lof der Zotheid* in den zadel opstelde. De beöefening der Heilige Schrift was zijn hoogste lust en zijne vreugde. Hij verklaarde daarin te willen leven en sterven. Eindelijk begaf hij zich naar *Bazel*, om met den beroemden boekhandelaar FROBENIUS over de uitgave zijner werken te spreken. Dáár vestigde hij in den jare 1521 zijn verblijf. Dáár zullen wij hem in het gewoel van den strijd, te midden van den storm, die, met zuiverende kracht maar bulderend geweld, in de zestiende eeuw over Europa henen voer, weder ontmoeten.

En zou die storm hebben kunnen achterblijven? Neen! Na alles, wat gedurende drie eeuwen de Hervorming voorbereid en gedurig nader gebragt had; na alles, wat zich in het laatste tijdperk vereenigd had, om eene geheel nieuwe ontwikkeling in het Christendom te doen geboren worden, zeggen wij: de Hervorming was het werk der eeuwen. Het was niet de geest van eenen LUTHER, niet de geest van eenig sterveling, die haar te voorschijn riep, maar de magtige en onbedwingbare geest des tijds, waarop de Almagtige zelf bezielend gewerkt had, gelijk de Geest Gods koesterend over den Bajert zweefde, eer het licht van den eersten morgen met volle stroomen doorbrak. En wanneer wij thans het oog het eerst naar *Duitschland* slaan, als het oord, waar dat groote werk van nu af met kracht zou worden doorgezet; als wij opmerken, hoe dat land in het middelpunt van het beschaafde Europa was gelegen, van waar het licht door verschillende straalbreking in onderscheidene rigtingen zich heinde en veer kon verspreiden; hoe het zedelijk en godsdienstig volkskarakter der *Germanen*, hoe geheel de inrigting van het staatsbestuur, dáár gunstig was voor eene Hervorming; — dan eerbiedigen wij ook de wijsheid des Eeuwigen Wereldregeerders in de keuze van dat oord, van die plek der aarde; en eer wij nog hare Geschiedenis kennen, staat onze overtuiging onwrikbaar pal: de *Hervorming* is door alles, wat tot hare voorbereiding heeft moeten dienen, krachtiglijk bewezen te zijn: HET WERK VAN GOD.

GESCHIEDENIS DER HERVORMING IN DUITSCHLAND.

EERSTE HOOFDSTUK.

LUTHER, DE KWEEKELING DER GODDELIJKE VOORZIENIGHEID.

»God, die naar zijne wonderbare wijsheid iederen mensch zóó opvoedt, als voor de plaats, die hem is aangewezen, het meest geschikt is, had LUTHER door zijne geheele leiding voorbereid om het gezegende werktuig der Hervorming te worden."

LEIPOLDT.

I.

LUTHER VINDT DEN BIJBEL TE ERFURT.

(*Zijne vroegere levensjaren.*)

In eene zaal der Boekerij te *Erfurt*, rust ons oog op eenen twintig-jarigen jongeling. Hij is gekleed als Kandidaat (*Baccâlaureus*) der letteren en wijsbegeerte. Gij leest het op zijn gelaat, dat hij zich gelukkig gevoelt in deze schatkamer der geleerdheid te vertoeven. Gretig neemt hij boek voor boek in handen, om het vlugtig te doorbladeren en zich met de namen der schrijvers bekend te maken. Maar één boek, dat hij te midden van andere bestovene parkementen gevonden en pas geöpend heeft, trekt al zijne aandacht tot zich. Met toenemende belangstelling en klimmenden eerbied blijft hij staren op het blad, dat hij ontvouwd heeft. De blijdschap en verrassing van een', die bij zich zelven bewust is, dat hij een' verborgen schat ontdekt heeft, schitteren uit zijn oog. En wel mogt dit eene heugelijke en gewigtige ontdekking, een belangrijk en beslissend oogenblik in het leven diens jongelings heeten, want die jongeling was MARTIJN LUTHER, de held der Hervorming, en dat Boek was de *Bijbel.* Tot zijne verbazing vond hij hier in eene Latijnsche overzetting, niet slechts die gedeelten der *Evangeliën* en *Zendbrieven*, die de Kerk tot voedsel der leeken bij de openbare eeredienst bestemd had, maar al de schriften des Ouden en Nieuwen Verbonds vereenigd; en het eerste waar zijn oog op viel was de geschiedenis van SAMUELS kindschheid, waar de godvruchtige HANNA in de opgeto-

genheid der moederlijke vreugde, haar danklied voor den Heer uitstort (1 Sam. II: vs. 1—10). De harpklank der Oostersche Psalmen, waarmede hij, geheel zijn leven door, de hoogste ingenomenheid bleef koesteren, had voor het eerst zijn oor getroffen; en het is dezelfde toon van Godverheerlijkend geloofsvertrouwen, dien wij daarna in zijne eigene godvruchtige liederen hooren weêrgalmen.

Men is gewoon het begin der Hervorming met een ander tijdpunt in LUTHERS levensgeschiedenis te verbinden. Het is de 31ste *October* des jaars 1517, de dag, waarop hij zijne stellingen tegen den aflaathandel aan de slotkerk te *Wittenberg* heeft aangeslagen, welke als zoodanig beschouwd wordt, en ook als zoodanig verdient beschouwd te worden, in zoo verre dit de aanvang geweest is van den strijd tegen misbruik en dwaling, die van toen af door den onversaagden strijder onafgebroken gevoerd werd. Maar wanneer wij niet slechts op uitwendige verschijnselen en gebeurtenissen willen letten, maar een' blik op het inwendige leven des grooten Hervormers en zijne voortgaande ontwikkeling willen slaan; wanneer wij, ons op een hooger standpunt verplaatsende, in hem den kweekeling der Goddelijke Voorzienigheid willen zien; wanneer wij het door een beeld aanschouwelijk willen gemaakt vinden, van welke beginselen de Hervorming is uitgegaan; wat het doel is geweest, dat zij zich heeft voorgesteld; wat het wapen, waarmede zij gestreden heeft; wat de zegen, dien de menschheid haar dankt: dan moeten wij nog ééne schrede verder in de Geschiedenis teruggaan, waar LUTHER aan de Hoogeschool te *Erfurt* den Bijbel vindt. Dáár begon de schemering van het licht voor zijnen geest te dagen, dat, door hem verder verspreid, in zoo vele harten zou schijnen. Dáár begon het eerst de bron voor hem te vloeijen, waaruit hij anderen zou laven. Dáár ontsluijerde zich, in eene geringschijnende omstandigheid, maar niet minder rijk in de gewigtigste gevolgen dan de ontdekking eener nieuwe wereld door COLUMBUS, de hand der Goddelijke Voorzienigheid, als in eene lichtplek tusschen de scheurende wolken. Dáár omvatte hij voor het eerst, nog onbewust van zijne sterkte, nog onbewust van zijne roeping, het geestelijke zwaard, dat hij in de mogendheid des Heeren zou voeren. Dáár ontrolde zich de banier, die gedurende de volgende eeuwen, de heilige leuze en het onwrikbare vereenigingspunt der Protestantsche Christenheid zoude zijn; waarop Gods vinger geschreven had: »*in dit teeken zult gij overwinnen!*" Dit is dan ook het punt, waar wij, den gang der Hervorming zullende beschrijven, den draad der geschiedenis aanhechten; doch, eer wij dien verder ontwikkelen, willen wij een' vlugtigen blik op LUTHERS vroegere levensjaren terugwerpen, om het alzoo bevestigd te vinden, dat de groote man, door al zijne lotgevallen is gevormd en voorbereid voor het werk, dat hem door de Voorzienigheid was voorbestemd.

MARTINUS LUTHER werd den 10den November des jaars 1483 te *Eisleben* in het Saksische Graafschap *Mansfeld* geboren. Zijne ouders waren eenvoudige en godvruchtige landlieden; echter niet zonder

eenige beschaving, daar zijn vader JOHANN of HANS LUTHER, die zich weldra met der woon te *Mansfeld* vestigde en dáár mijnwerker werd, grooten prijs op den omgang met mannen stelde, die voor geleerden en geletterden doorgingen. Spoedig werd ook de jeugdige MARTINUS, wiens buitengewone begaafdheden grootsche verwachtingen bij hem opwekten, tot een' geleerde bestemd. In LUTHERS eerste levensjaren schijnen zijne ouders in zeer behoeftige omstandigheden verkeerd te hebben. Niet zonder aandoening verhaalde hij in lateren leeftijd, hoe hij zijne moeder, MARGARETHA LINDEMAN, het hout, dat zij zelve gesprokkeld had, op den rug had zien laden, en hoe zijn vader hem meermalen op de schouders naar school droeg. »Zij hebben 't zich, (sprak hij) om ons, hunne kinderen, op te voeden, zuur genoeg laten vallen." Later moeten hunne omstandigheden zich aanmerkelijk verbeterd hebben, daar JOHANN LUTHER, twee ijzer- of smelthutten in eigendom bezat, en een' tijd lang lid van den stedelijken raad te *Mansfeld* geweest is. De opvoeding, welke zijn zoon in de vaderlijke woning en op de school ontving, was wel geschikt, om de beginselen der godsvrucht vroegtijdig in zijn hart te planten, maar, overeenkomstig den bekrompen geest des tijds, bovenmate gestreng. Zijn vader zoo wel als zijne onderwijzers behandelden hem dikwerf zeer hard; en hoewel de schreijende knaap soms in de armen zijner moeder bescherming en vertroosting zocht, ook deze ontzag zich niet haar kind, bij het geringste vergrijp, met slagen te tuchtigen. Eerbied en vreeze, veel meer dan kinderlijke liefde, werden hem jegens God en zijne ouders ingeprent. Men zag hem sidderen en verbleeken, als hij den naam van CHRISTUS hoorde uitspreken, daar zijne verbeelding hierbij, niet den Verlosser van zondaren, maar den Regter der wereld voor oogen had, komende op de wolken des hemels. Het is van hoog gewigt deze bijzonderheid uit LUTHERS jeugd niet voorbij te zien. Van daar die natuurlijke gestrengheid en hevigheid van karakter, die LUTHER als in het bloed zat, die zoowel zijne vrienden als zijne vijanden in hem afkeuren en veroordeelen. Van daar dat de hoogërnstige en gewigtige vraag: *wat moet ik doen om zalig te worden?* voor niemand ernstiger en gewigtiger was dan voor hem, voor wien zij hetzelfde beteekende als: wat moet ik doen om den toekomenden toorn te ontvlieden? Van daar dat allen, die, naar zijne overtuiging, anderen van den eenigen weg des heils onkundig hielden of dien moedwillig versperden, vooral in zijn oog in eene afschuwelijke, echt duivelsche gestalte moesten verschijnen. Zonder zulk eene harde en gestrenge opvoeding te hebben ontvangen ware hij zelf welligt milder van geest, zachtmoediger en toegevender jegens andersdenkenden geweest; maar vergeten wij het niet: zonder dit had het hem welligt ontbroken aan die onwrikbare standvastigheid, welke van geen buigen of krimpen weet; aan dien stalen moed, die er in de zestiende eeuw vereischt werd, om, niet enkel in den *Erasmiaanschen* geest, maar, in de volle beteekenis des woords, *Hervormer* te zijn.

Volgens het uitgedrukte verlangen zijns vaders moest de jonge

LUTHER niet een geestelijke maar een regtsgeleerde worden. Als veertienjarige knaap verliet hij de ouderlijke woning, en werd hij op de scholen der *Franciskanen*, eerst te *Maagdenburg* en daarna te *Eisenach*, besteed. Hier nogtans moest hij, even als vele arme scholieren dier dagen, door het zingen van godsdienstige liederen langs de straten, zijn *brood om Gods wil (panem propter Deum)* bedelen. Menige stuursche en bittere bejegening had hij alzoo te verduren; maar reeds nu scheen een onzigtbare Beschermengel als goede geleigeest zijne schreden te bewaken en te besturen. Op zekeren dag, als hij, in eene neêrslagtige houding, voor eene aanzienlijke woning staat te zingen, opent zich de deur; — eene deftig gekleede vrouw treedt buiten, en wenkt den beschroomden knaap haar naar binnen te volgen. De Geschiedenis heeft den naam dier edele bewaard, en hij verdiende aan de vergetelheid ontrukt te worden. Het was de echtgenoot van den edelman KOENRAAD COTTA. Deze, reeds meermalen getroffen door het diep gevoel en de zuivere altstem, waarmede de knaap zijne liederen zong, besloot zich den hulpelooze aan te trekken, en voorzag niet enkel voor het oogenblik in zijne behoefte, maar nam hem na weinige dagen, met toestemming van haren gemaal, geheel in hare woning, en gaf hem eene plaats aan haren disch. Als blijk van innige dankbaarheid jegens zijne weldoenster, greep LUTHER, die reeds vroegtijdig de Muzijk met geestdrift beminde, dan dikwerf naar fluit of cither en streelde en verkwikte haar op nieuw door zijn roerend gezang. Van nu af kon de leergierige jongeling zijnen tijd onverdeeld aan zijne letteroefeningen wijden, en hij deed dit met zulk een gelukkig gevolg, dat hij op zijn achttiende jaar naar de hoogeschool te *Erfurt* gezonden werd, en dáár, na twee jaren, den graad van Kandidaat in de wijsbegeerte verkreeg.

Dáár hebben wij hem gevonden, zoo als onze verbeelding zich het liefst den grooten Hervormer vertegenwoordigt, met den nieuw gevonden opengeslagen Bijbel vóór zich, in een dier oogenblikken zijns levens, waarvan hij al de waarde en het gewigt eerst later leerde beseffen. Maar hoewel hij toen nog geenszins het voornemen had opgevat, om zich aan den geestelijken stand te wijden, veel minder, om zich geheel van de wereld af te zonderen; hoewel hij met vlijt de schriften der Ouden beöefende, voor zoo verre deze voor hem verstaanbaar waren; hoewel hij, onder de leiding van JOOST VON EISENACH (JODOCUS TRUTVETTER) het geheele doornbosch der Scholastieke Wijsbegeerte doorworstelde, en aan den algemeen gevierden en bewonderden ARISTOTELES mede zijne offers bragt: telkens toch keerde hij tot het lezen van zijnen dierbaren Bijbel terug. Het was zijn vurigste wensch, met den geheelen inhoud daarvan bekend te worden, en zelf eenmaal zulk een boek in eigendom te bezitten. In den jare 1505 werd LUTHER met de gebruikelijke plegtigheden tot Magister in de Wijsbegeerte bevorderd. Ofschoon door het lezen der Heilige Schrift een ernstige zin en zekere voorliefde voor de godgeleerde wetenschappen gedurig sterker bij hem ontwaakte, hij scheen toch bereid en gezind, om, in overeenstemming met de begeerte zijns

Vaders, zijne regtsgeleerde studiën te vervolgen. — Maar anders wilde het de Voorzienigheid, wier kweekeling de merkwaardige man in al zijne lotgevallen geweest is, en wier aanbiddelijk bestuur wij allerminst in dat treffende voorval kunnen miskennen, dat over geheel de rigting van zijnen geest en de toekomst zijns levens beslist heeft.

II.

De Augustijner Monnik.

Het was in den zomer des jaars 1505, dat LUTHER zijne ouders te *Mansfeld* wilde gaan bezoeken. Hij had eenen boezemvriend, ALEXIUS, die hem derwaarts zoude vergezellen. Maar als hij, tot de afreize gereed, zich in den vroegen morgen naar diens woning begeeft, vindt hij dezen op zijn leger door een gewelddadige hand vermoord (1). Onbeschrijfelijk is de indruk, dien deze noodlottige gebeurtenis in zijne ziel te weeg brengt. Met het bloedige lijk zijns vriends in de armen, gevoelt hij, bij al het smartelijke van zijn gemis, al het ontroerende van zulk een' plotselijken dood. Hoe? — vraagt hij zich zelven af — indien gij in zijne plaats waart gestorven, indien gij zóó onverwacht voor de vierschaar des Eeuwigen Regters hadt moeten verschijnen, zoudt gij genoegzaam voorbereid zijn geweest? — en zijn geweten zegt: *neen!* — Zulke gedachten blijven bij hem levendig en vervullen nog geheel zijne ziel, als hij zich op weg naar zijne ouders begeeft. Van daar terugkeerende overvalt hem in de nabijheid van het dorpje *Stotterheim*, niet verre van *Erfurt*, een hevig onweder. Donderslagen klateren door de lucht; vuurgloed is het om hem heen, en een bliksemstraal slaat aan zijne zijde in den grond. Half bedwelmd en verbijsterd stort hij ter aarde. Verschrikkingen des doods omringen hem; en in dien angst zijner ziele, doet hij de gelofte, om, indien hij uit dit dreigend gevaar wordt gered, zijne overige dagen onverdeeld aan den Hemel toe te heiligen. Met dit besluit rijst hij op, en keert hij naar *Erfurt* weder. Die bliksemstraal, die zijn hoofd gespaard, maar zóó van nabij bedreigd heeft, is hem eene duidelijke vingerwijzing der Voorzienigheid. Die donderslag is hem eene stemme des hemels, als had God zelf tot hem gesproken uit de wolken: *haast u en red uwe ziele!* Hij wil van nu af met allen ernst zijne zaligheid zoeken. Wat meer zegt, hij wil door vroomheid en heiligheid zelf zijne zaligheid uitwerken. Maar hoe zal hij dit anders vermogen, dan door aan eene verleidelijke wereld te ontvlugten, en zich te begraven binnen de wanden van een klooster? En dit besluit werd ook werkelijk door hem ten uitvoer gebragt. Nog éénmaal verzamelt hij aan den avond van zekeren dag, zijne meestvertrouwde vrienden om zich heen. Hij verlustigt zich met hen in het spel van muzijk en gezang. Hij schijnt

(1) Volgens de meest gewone voorstelling van dit voorval, werd ALEXIUS, aan de zijde van LUTHER voortwandelende, door den bliksem gedood.

zich geheel aan onbekommerde vrolijkheid over te geven. Maar eensklaps openbaart hij hun zijn besluit, en na hun vertrek begeeft hij zich, slechts met twee boeken (*Virgilius* en *Plautus*) onder den arm, naar het klooster der *Augustijner-Barrevoeters.* Hij meldt zich bij den Prior aan, openbaart dezen zijn voornemen, en wordt, gelijk men vermoedt, aanstonds toegelaten, en als een schipbreukeling, die nog tijdig eene veilige haven gevonden had, met opene armen ontvangen. Reeds den volgenden dag zond LUTHER zijn' ring en *diploma* als Magister aan de Universiteit te *Erfurt* terug. Te vergeefs zochten zijne vrienden en bekenden in dit besluit, eer het onherroepelijk was, verandering te brengen. Te vergeefs bedreigde hem zijn vader, al de liefde, die hij hem als zijn' zoon had toegedragen, te ontnemen. De nieuwe kloosterbroeder was, gedurende vier weken, voor zijne vrienden en betrekkingen ontoegankelijk. De levenslustige jongeling scheen voor de wereld, de beöefenaar der wetenschappen voor de wetenschappen verloren. De Magister der wijsbegeerte was Monnik geworden.

Wij behoeven geenszins in LUTHER te prijzen, wat hij zelf daarna als een' overijlden stap veroordeeld heeft, (1) maar zijn daarom nog geenszins geregtigd, enkel dweepzucht te noemen, wat in onze eeuw als zoodanig verschijnt, maar in die dagen slechts als een bewijs gold van een hoogërnstig gestemd en godvruchtig gemoed. En zien wij hierbij hooger op, dan bewonderen wij de aanbiddelijke leiding der Goddelijke Voorzienigheid, welke den man, wiens leven zóó zigtbaar gespaard werd, in de enge kloostercel, en door den stand, dien hij daarna het heftigst bestreed, tot het groote werk der Hervorming heeft willen voorbereiden. Gelijk SAULUS, de ijveraar der Wet, die aan GAMALIËLS voeten had gezeten, in den geest van het *Farizeïsme* geheel moest zijn doorgedrongen, om daarna PAULUS te worden, en het Christendom van den overgebleven Joodschen zuurdeesem te zuiveren: zóó moest LUTHER, uit innigen aandrang des harten, eerst Monnik worden, en al de kracht van het woord: *Monniken-deugd*, en *Kluizenaars-heiligheid* leeren verstaan, om daartegen naderhand, aangegord met al zijne zielskracht en uit de innigste overtuiging, te strijden. De Hervorming, die in de Christelijke Kerk werd voorbereid, moest eerst in hem zelven zich tot volle rijpheid ontwikkelen. Zijne bidcel, zijn gemoed moest de kampplaats zijn van den strijd, die weldra op het groote schouwtooneel der wereld zou worden verplaatst. Diep, onuitwischbaar diep moest de overtuiging in zijne ziel zich vestigen, dat de ware rust, de ware heiliging des gemoeds niet door uitwendige boetedoeningen, niet door de getrouwe waarneming van gestrenge kloosterregels, maar alleen door het geloof aan Gods genade in CHRISTUS verkregen wordt, zou die overtuiging het heerschend beginsel zijns levens kunnen worden, en het heerschend beginsel zijner Hervorming kunnen zijn.

Broeder MARTIJN of AUGUSTINUS (zóó noemde men hem in het

(1) Mijne gelofte (zóó schreef LUTHER zestien jaren later) rustte op nietige menschelijke leeringen, door valschheid gebouwd en niet door God geboden.

klooster) schikte zich met eene bewonderenswaardige zelfverloochening naar zijne nieuwe leefwijze. Ook de laagste en meest vernederende diensten en bezigheden — het vuur aan den algemeenen haard aanteleggen en te onderhouden, de kloosterklok op te winden en te luiden, de kerk en vertrekken te vegen, de onreinste plaatsen te reinigen, als portier aan den ingang van het klooster te waken, met den bedelzak over de schouderen aan de woningen om te gaan — welke hem bij voorkeur door zijne kloosterbroeders werden opgelegd, nam hij met gewillige onderwerping op zich. Welk een verschil tusschen den *Wittenbergschen* Geleerde, tusschen den man der Hervorming, die den Pauselijken Stoel zou doen waggelen, wiens naam eerlang door geheel *Europa* zou weêrgalmen, en den armen Monnik, die met een door vasten en waken vermagerd gelaat, (1) in het grove éénkleurige kleed, barrevoets de straten van *Erfurt* doorwandelde, of opgesloten in zijne cel, zijne getijden las en zijn eigen vleesch kastijdde! En toch brandde in hem nog altijd dezelfde liefde voor de wetenschap, dezelfde dorst naar kennis en waarheid, en, om dien dorst te bevredigen, zocht hij, zooveel hij vermogt, de eenzaamheid, om in de schriften van AUGUSTINUS, den Schutsheilige zijner orde, van TAULER en vooral in eenen ouden Bijbel te lezen, dien hij, naar toenmalig kloostergebruik, aan eene keten gebonden, in de kleine boekerij van het klooster vond. Had hij te veel tijd aan zijne letteroefeningen toegewijd, en soms dagen achtereen het lezen zijner getijden verzuimd, dan zocht hij dit daarna door gestrenge boetedoening en aandachtsoefening te vergoeden. Was het in die verbasterde dagen tot een spreekwoord geworden, dat de Monniken van hunne drie geloften: *gehoorzaamheid*, *armoede* en *onthouding*, slechts de eerste hielden, LUTHER hield ze alle even gestreng, en kon daarom later, in een' brief aan den Hertog GEORGE *van Saksen*, van zich zelven getuigen: »Indien ooit een Monnik alleen door het Monnikenleven ten Hemel kon ingaan, dan zou ik ongetwijfeld dáár gekomen zijn." Alles had hij willen geven en verduren, om de verlangde ruste voor zijne ziel te vinden, maar hij vond die niet! Hij had een geheel nieuw leven in ware geregtigheid en heiligheid willen aanvangen, en hij vond, hoe meer hij op zich zelven acht gaf, in plaats van reine tevredenheid, zelfbeschuldiging. Zijn teeder en naauwgezet, maar niet helder voorgelicht, geweten maakte van elke beuzeling eene schrikbarende zonde. Zijne ontstelde verbeelding maalde hem de daarop bedreigde straffen in de donkerste kleuren af. LUTHER stond op het gevaarlijke standpunt, om een dweeper te worden in den geest van een' PETRUS DAMIANI (2), of als het slagtoffer der onrust, die hem

(1) Men is gewoon zich den Hervormer, volgens zijn welbekend altijd gelijkend afbeeldsel, met een welgevuld en gevleeschd gelaat voor te stellen. Dit is ook wat zijn lateren leeftijd betreft Historisch, maar zeer onjuist als men hem reeds op den rijksdag te *Worms* of nog vroeger als zoodanig doet voorkomen. LUTHER zegt van zich zelven, dat hij, nog monnik zijnde, meer op een lijk dan op een mensch geleek.

(2) Deze Monnik leefde in de Elfde eeuw en stierf als Abt van het Klooster *Santa Croce d'Avellano*. Hij bragt het in de zelfpijniging zóó ver, dat hij naauwkeurig berekend had, hoe vele geeselslagen hij zich zelven, onder het uitspreken van éénen boet-

verteerde, weg te kwijnen in den bloei zijner jaren, toen de Voorzienigheid hem in aanraking bragt met eenen man, die tot de edelen en wijzen van zijnen tijd behoorde; die in de Geschiedenis der Hervorming slechts nu en dan te voorschijn treedt en straks weder verdwijnt, en toch op LUTHERS lotgevallen en het gewigtige werk der Hervorming zelve een' onberekenbaren invloed geöefend heeft.

Wij bedoelen JOHANN VON STAUPITZ, Vicaris-Generaal van de orde der *Augustijners* in *Duitschland*. Deze stond, wat zijne denkbeelden omtrent eene Hervorming betrof, als in het midden tusschen ERASMUS en *Duitschlands* grootsten Hervormer. Hij doorzag geheel het diep bederf, dat de Kerk in hoofd en leden had aangetast. Niemand kon vuriger dan hij herstelling en verbetering wenschen; maar het ontbrak hem aan den moed, om haar zelf uit te voeren, of liever, hij vreesde voor zich zelven ontijdig en ongeroepen in het groote raderwerk in te grijpen. Intusschen sloeg hij naauwlettend de gangen der Voorzienigheid gade, wel bewust, dat de tijden van nog grooter gebeurtenissen zwanger gingen; en, waar hij eene vooruitgaande beweging bespeurde en de zaak van waarachtige verlichting bevorderen kon, dáár rekende hij zich verpligt, dit uit al zijn vermogen te doen. Als deze, de kloosters zijner orde bezoekende, ook te *Erfurt* vertoefde, wekten LUTHERS gelaat en voorkomen in eene hooge mate zijne belangstelling op. Beide mannen gevoelden zich als door geheime aantrekkingskracht tot elkander gedreven. LUTHER verheelde hem geenszins zijne gemoedsbezwaren, die hem als aan den rand van een' afgrond der vertwijfeling gebragt hadden; en de edele Vicaris verzuimde niet den gestrengen boeteling de Godsdienst van JEZUS CHRISTUS van hare troostvolste en beminnelijkste zijde voor te stellen. Hij voerde den verslagen zondaar als aan den voet van het kruis. Hij leerde hem, dat het berouw en de bekeering, zullen deze van den echten stempel zijn, uit liefde tot God moeten geboren worden. Hij wees hem op het heerlijke doel en het loon van aardschen strijd en beproeving. Hij beval hem de lezing der Heilige Schriften bij herhaling aan, en ondersteunde deze raadgeving, door hem, bij zijn vertrek uit het klooster, eenen Bijbel ten geschenke te geven, waardoor een van LUTHERS vurigste wenschen vervuld werd.

Het licht begon in LUTHERS ziel te dagen, maar het werd ras weder door opkomende nevelen verduisterd. Door te groote overspanning naar ligchaam en geest stortte hij in eene gevaarlijke krankte. Al de benaauwdheden, die hem vroeger gefolterd hadden, keerden weder. Thans stond geen STAUPITZ als trooster aan zijne sponde, maar een hoogbejaarde Monnik, die, wat hem aan geleerdheid ontbrak, door eenvoudige vroomheid vergoedde, nam deze taak op zich. Hij bepaalde den kranke bij het geloofsartikel: *Ik geloof eene vergeving der zonden*, en deed hem gevoelen, hoe dat geloof dan alleen eenige waarde bezit en eenigen troost kan aanbrengen, wan-

psalm kon toebrengen. Hij behoorde in weêrwil van zijne gestrenge en wilde geestdrijverij, tot de zoetvloeijendste Dichters van zijnen tijd.

neer men dit op de vergeving zijner eigene zonden toepast. Deze eenvoudige toespraak was van eene hoogst weldadige werking op de gemoedsgesteldheid des kranken, en de meerdere kalmte van den geest scheen heilzaam op het ligchaam terug te werken. Hij werd als van de poorten des doods terug gebragt, en genas weder. Met verhoogden ijver begaf hij zich thans bij vernieuwing tot het lezen van *Augustinus* en den *Bijbel* en tot beöefening der *Grieksche* en *Hebreeuwsche* talen, om de Heilige Schrift ook in den grondtekst te kunnen lezen en verstaan. Hij bediende zich bij deze letteroefeningen (waarin hij door eenen kloosterbroeder JOHANN LANGE, later een zijner meest vertrouwde vrienden, werd voortgeholpen) van eene Hebreeuwsche woordenlijst *(vocabularium)* van REUCHLIN en de aanteekeningen van NICOLAUS DE LYRA (1). Weldra ontving hij nu ook de plegtige priesterlijke wijding, waarbij JOHANN LUTHER en velen zijner betrekkingen tegenwoordig waren, en de goede verstandhouding tusschen vader en zoon, welke sedert LUTHERS intrede in het klooster was afgebroken, ten volle hersteld werd.

De eerwaardige Vicaris had intusschen den *Augustijner*-Monnik in het klooster te *Erfurt* niet vergeten, en was er op bedacht, om voor LUTHERS rusteloozen geest een' edeler werkkring te openen. FREDERIK *de Wijze*, Keurvorst van *Saksen*, zóó gunstig bekend in de Geschiedenis der Hervorming — wiens stelregel het was, bij den grooten strijd der beginselen, die meer en meer in de gemoederen werd voorbereid, onzijdig te blijven; de Voorzienigheid te laten werken, maar geen' voortgang van den menschelijken geest, geene ontwikkeling van het Christelijke leven met eene gewelddadige hand te onderdrukken en te vernielen, en die aan dien stelregel ook tot den einde is getrouw gebleven — FREDERIK *de Wijze* had juist de Universiteit te *Wittenberg* gesticht, welke weldra als een schitterende parel aan de kroon van *Duitschland* zou blinken. Om den bloei der jeugdige Hoogeschool zoo veel mogelijk te bevorderen, zocht hij uit alle oorden de helderstdenkende en schranderste mannen bij een, en op aanbeveling van STAUPITZ werd LUTHER, in den jare 1508, als Hoogleeraar in de Wijsbegeerte naar *Wittenberg* beroepen.

De jeugdige Monnik meende deze roeping niet te mogen weêrstreven, hoewel eene betrekking, waarbij de *Theologie* op den voorgrond had gestaan, hem ongelijk wenschelijker zoude zijn voorgekomen. Hij bleef nogtans aan al de regels zijner orde getrouw, en verwisselde de kloostercel van *Erfurt* met eene cel in het *Augustijner*-klooster te *Wittenberg*. Spoedig openbaarde zich bij zijne voorlezingen zijn toenemende afkeer van de Scholastieke Wijsbegeerte, en verheelde hij zijnen toeleg niet, om de wetenschap van het bij hem gehate dwangjuk van ARISTOTELES te ontslaan. Met eene bijzondere voorliefde zette hij in stilte zijne Theologische studiën voort, en na weinige maanden wist hij den graad in de Godgeleerdheid (2) te verwerven,

(1) (Gest. 1340.) Van daar het bekende Latijnsche versje, dat kort na de Hervorming in omloop kwam: *Si* LYRA *non lyrasset*, LUTHERUS *non saltasset.* (Zoo LYRA niet op de lier gespeeld had, LUTHER zou nimmer gedanst hebben). (2) Het *Baccâlaureaat.*

waardoor hij de vrijheid verkreeg, om anderen uit de Heilige Schrift te onderwijzen *(ad Biblia)*. LUTHER maakte gretig van deze vrijheid gebruik, en verklaarde achtereenvolgens voor een talrijk gehoor, de *Psalmen* en den brief aan de *Romeinen*. De verklaring van dezen brief was niet minder gewigtig voor hem zelven, dan leerzaam voor anderen. Hierdoor kwam het denkbeeld allengskens tot meerdere klaarheid voor zijnen geest, dat de mensch niet door zoogenoemde goede werken maar door het geloof geregtvaardigd wordt. Inzonderheid trof in het 17de vs. van het eerste Hoofdstuk dit woord zijne aandacht: »*De regtvaardige zal door het geloof leven!*" Het bleef, al mogt hij het toen nog niet volkomen verstaan, als met onuitwischbare letteren in zijn harte gegraveerd, en het werd de leuze, waarmede hij als Hervormer tegen het koude stelsel der Roomsche Kerk in het strijdperk trad.

Maar, om hiertoe hem voor te bereiden, moest, onder de leiding der Goddelijke Voorzienigheid, nog eene andere gebeurtenis in zijn leven dienen. Het was zijne reis naar de Hoofdstad der Christenheid, de onttroonde Koningin der volken, waar hij al de diepte der wonde zou leeren peilen, welke toenemend bijgeloof en zedenbederf aan de Kerk hadden toegebragt.

III.

De Reis naar Rome.

Het is onnoodig, na het tafereel dat wij vroeger van den bedorven toestand der Kerk hebben opgehangen, uitvoerig het bederf te schilderen, dat *Rome*, het hart en middelpunt der Christenheid, waaruit het frissche levensbloed door al de aderen des ligchaams moest uitstroomen, als een doorvretende kanker had aangetast. Tot welk een peil der laagste onzedelijkheid moesten volk en Geestelijkheid beide gezonken zijn, dat men eenen ALEXANDER VI, dat monster der ongeregtigheid, den afschuwelijken BORGIA, half verzopen in ontucht en brasserij, die met giftkelk en moorddolk speelde, op het gestoelte van PETRUS had kunnen dulden en als den Stedehouder van CHRISTUS bleef eerbiedigen. »*Hoe digter bij Rome hoe slechter Christenen!*" dit gezegde, later door LUTHER geuit, is tot een spreekwoord geworden, dat men ook in de volgende eeuwen maar al te zeer bekrachtigd vond. En zoo de getuigenis van LUTHER ons eenigzins verdacht en eenzijdig mogt voorkomen, dan volsta hier de getuigenis van den scherpzienden MACHIAVELLI, die uit het zelfde verschijnsel den zekeren ondergang van het Christendom, dat hij zich niet buiten de verbasterde vormen der Roomsche Kerk kon denken, meende te kunnen voorspellen. »Het groote en beslissende voorteeken van den naderenden ondergang des Christendoms" zegt hij »is de waarneming, dat hoe nader de volken zich bevinden bij de hoofdstad der Christenen, des te weiniger Christelijke gezindheden men onder hen waarneemt. De schuld daarvan ligt in de ergerlijke voorbeelden en misdaden van het

Roomsche Hof. Daardoor heeft *Italië* alle gronden van vroomheid en alle gevoel voor de Godsdienst geheel en al verloren. Wij *Italianen* moeten het dus voornamelijk aan onze Kerk en Priesters wijten, dat wij tot goddeloozen en booswichten zijn geworden."

De krijgszuchtige JULIUS II, wien beter de wapenrusting dan het kleed eens Priesters paste, droeg thans de driedubbele kroon. In de eene hand zwaaide hij het zwaard, en in de andere den bliksem van het *Vatikaan*, welke *Frankrijk* met het *Interdict* moest treffen. Het was onder de regering van dien Paus, en niet, gelijk men veelal verkeerd vindt opgegeven, onder LEO X, dat LUTHER (volgens sommigen in het jaar 1510, volgens anderen twee jaren later) met een' anderen kloosterbroeder naar *Rome* gezonden werd, om een geschil, dat onder de *Augustijners* gerezen was, te doen beslechten.

Welke grootsche voorstellingen en verwachtingen wekte deze reize bij LUTHER op! Hij was nog altijd de ijverige en regtgeloovige zoon der Kerk, wier onfeilbaarheid bij hem boven allen twijfel verheven was. *Rome* was in zijn oog nog altijd de *heilige Stad*, en dáár hoopte hij welligt voor zijn geschokt gemoed de rust volkomen te zullen wedervinden. »Ik ben," zegt hij »uit vroomheid naar *Rome* gegaan." Weinig vermoedde hij, dat aan dit geloof zulk een beslissende schok zou worden toegebragt, en dat hij met geheel andere inzigten zou terugkeeren.

Reeds het begin zijner reize was door teleurstelling gekenmerkt. De eenvoudige *Saksische* Monnik ergerde zich niet weinig, hoe digter hij *Italië* naderde, over de ongeregelde en weelderige leefwijze der kloosterlingen en geestelijken. Toen hij éénmaal waagde zijne verwondering en verontwaardiging daarover te doen blijken, was hij genoodzaakt aan het klooster, dat zich eerst herbergzaam voor hem geöpend had, met gevaar van zijn leven te ontvlugten. De gloeijende *Italiaansche* hemel werkte ongunstiger op zijn gestel dan de ruwere luchtstreek van het Noorden. Te *Bologne* werd hij op nieuw door eene gevaarlijke krankte aangetast. Eindelijk weder hersteld, mogt hij het doel zijner reize bereiken. De stad der zeven heuvelen lag vóór hem! Bij dit gezigt werd hij door een soortgelijk gevoel overmeesterd, als het Christenleger bij den eersten kruistogt aangreep, toen *Jeruzalem*, de *heilige Stad*, zich het eerst aan aller blikken voordeed. Of was dit niet datzelfde *Rome*, waar de grootste Redenaar der oude wereld had gesproken; waar zijn VIRGILIUS en PLAUTUS hadden geleefd; waar reeds vroeg eene Christelijke gemeente was gevestigd, aan welke PAULUS schreef; waar deze Apostel predikte; waar een PETRUS zijnen Heer met den marteldood had verheerlijkt? — Was deze stad niet gedurende eene reeks van eeuwen de wetgeefster der gansche Christenheid geweest, en nog de zetel van den gezalfde des Heeren, dien hij als onschendbaar eerbiedigde, in wien hij den Opvolger van PETRUS zag, die de sleutelen droeg van het Koningrijk der Hemelen? — Door zulke gedachten en herinneringen getroffen, wierp hij zich op zijn aangezigt neder en riep vol aandoening uit: »*Heilig Rome, wees gegroet!*"

Het scheen als of LUTHER, *Rome* binnentredende, den voet binnen eenen toovercirkel had gezet, waar alles met geheimzinnige en bovennatuurlijke kracht op hem werkte. Al de kerken en kapellen doorkruiste hij. Al de wonderverhalen en legenden, die hem werden opgedischt, geloofde hij. Hij liet zich geheel en al door het zoete en bekoorlijke van het gevoel medeslepen, dat wij allen eenigermate kennen, van met voorwerpen te dweepen, die wij in onze vroegste kindschheid als heilig leerden beschouwen, schoon het rijpend verstand reeds de waarheid dier voorstellingen leerde betwijfelen. Het kwam hem voor, dat elke godsdienstige verrigting te *Rome* ongelijk meerdere waarde dan elders bezat. Toen hij vernam dat, naar het Roomsche volksgeloof, die moeder zeker zalig zoude worden, wier zoon op den avond vóór *St. Jansdag* te *Rome* de dienst verrigtte, deed het hem uit liefde tot zijne moeder innig leed, dat hij, bij te grooten overvloed van Geestelijken, die zich daartoe aanboden, niet zelf de mis bedienen kon. Zulk eene waarde hechtte hij toen nog aan deze plegtigheid, dat hij, in lateren leeftijd op dit tijdperk terugziende, van zich zelven verklaarde: »Ik had kunnen wenschen, dat mijn vader en moeder gestorven waren, om voor hen te mogen offeren. Zóó vast geloofde ik door de kracht mijner voorbidding hunne zielen uit het vagevuur te kunnen verlossen."

Maar deze begoocheling duurde niet lang. Spoedig ergerde het hem, dat de mis, eene in zijn oog zóó heilige en eerbiedwaardige plegtigheid, door de meeste Priesters zóó oneerbiedig en al raffelend *(rips raps)* gelezen werd. Eenmaal, als hij zelf, met hooggestemd gevoel, dit werk verrigtte, was hij naauwelijks halverwege gevorderd, als de Priester, die voor een ander altaar stond, reeds lang geëindigd had; en deze, LUTHER op zijde tredende, beet hem in het oor: »*Passa, Passa! (maak voort, maak voort!) zorg dat onze lieve vrouw haar' zoon wat spoedig terugkrijge!*" hiermede zinspelende op de verandering van brood en wijn in het waarachtige ligchaam des Heeren, waaraan LUTHER, hoe onbegrijpelijk hem dit wonder ware, te goeder trouw en van ganscher harte geloofde. Uit hoofde zijner zending werd hij ook in de kringen van hoogere Geestelijken toegelaten, en hier werd zijn godsdienstig gevoel nog grover en ruwer beleedigd. Eens met onderscheidene Prelaten aan tafel zittende, verhaalde een hunner, al schertsend, hoe hij bij het Sacrament des Altaars, in plaats van de woorden der wijding, die brood en wijn in vleesch en bloed moesten veranderen, gezegd had: »*Brood zijt ge, en brood zult ge blijven! Wijn zijt ge, en wijn zult ge blijven!*" *(Panis es, panis manebis, vinum es, vinum manebis!)* en hoe hij daarop den gewijden kelk en ouwel *(Monstrans)* omhoog had geheven en het volk daarvoor aanbiddend was neêrgeknield. Men oordeele over LUTHERS verwondering en verontwaardiging, toen hij het heiligste alzoo hoorde aanranden en ontheiligen door mannen, die door hun gedrag de eere der Kerk moesten handhaven en in geloof en heiligheid boven anderen moesten uitblinken. Zijne ziel kromp huiverend te zamen, bij de gedachte, wat het zijn zou, indien ook de

Pausen, Kardinalen en andere Geestelijken zóó dachten en het volk bedrogen, indien hij zelf onder de bedrogenen moest geteld worden. Dit was niet alles. Er werd waarlijk weinig doorzigt toe vereischt, voor wie te *Rome* verkeerde, om op te merken, dat CHRISTUS' Stedehouder ongelijk meer aan het aardsche dan het Hemelsche dacht; ongelijk meer zich over de zege zijner wapenen dan over het zieleheil der hem toevertrouwde kudde bekommerde. En wat LUTHER verbaasde en bedroefde, daaraan waren *Rome's* ingezetenen reeds lang gewoon geworden. Dáár verhaalde men zonder eenige achterhoudendheid, hoe ALEXANDER VI zelf den giftbeker had gedronken, voor een' zijner Kardinalen bereid; hoe de jongere BORGIA, na de gruwelijkste schanddaden te hebben gepleegd, in *Spanje* in den kerker was geworpen, en om een' biechtvader had gevraagd, maar den Kloosterbroeder had doorstoken, en, in zijne monnikskap gehuld, was ontvlugt. Dáár wees men hem, in eene der straten, een vrouwenbeeld in Pauselijke kleederdragt, dat de gewaande of beruchte Pausin JOHANNA (1) moest voorstellen. En toch had LUTHER nog geenszins al den eerbied verloochend, dien hij vroeger voor *Rome* gekoesterd had. O, wie LUTHER ligtvaardig veroordeelen, als die er den hoogsten wellust in hebbe gevonden, alles te vernielen en te verdelgen, zij mogten eenigzins naauwkeuriger de geschiedenis van zijn inwendig leven nagaan, en daaruit opmaken, hoe veel het hem gekost moet hebben, geheel met de oude, en in zijn oog altijd nog eerwaardige Moederkerk, te breken! Hoeveel hij ook te *Rome* gezien had, wat van het diep bederf dier stad getuigde, wat zijne ziel met droefheid vervulde, zijn hart van spijt en ergernis deed gloeijen, hij hechtte nog zóó veel aan de heiligheid dier plaats, aan de overlevering der Kerk, aan de magt en het gezag van haar geestelijk Opperhoofd, dat hij zich tot eene bijgeloovige handeling vernederde, waarover hij naderhand, toen hem de schellen van de oogen waren gevallen, als zijns onwaardig, heeft moeten blozen. Men vertoonde aan de goedgeloovige Pelgrims, die *Rome* bezochten, onder de vele voorwerpen van bijgeloovige vereering, ook den zoogenoemden *Pilatus-trap*, denzelfden, gelijk men voorgaf, die voor het regthuis des Romeinschen Stedehouders had gestaan, en op eene wonderdadige wijze van *Jeruzalem* naar *Rome* was overgebragt. Wie dien trap,

(1) Dat er in de rij der Pausen zelfs eene vermomde vrouw zal geweest zijn, welke tusschen LEO IV en BENEDICTUS III als JOHANNES VIII geregeerd heeft, en wier geslacht zich op het onverwachtst verraadde, toen zij, bij een plegtigen optogt in de nabijheid van het *Lateraan*, door het wee der moedersmarte werd overvallen, en op de eigen plek dood bleef — is tot op de tijden der Hervorming vrij algemeen verhaald en ook geloofd geworden, zonder dat men, naar het schijnt, zich aan een dergelijk *schandaal* grootelijks hebbe geërgerd. Het is in latere tijden door Roomsch-Katholieke en Protestantsche Schrijvers ten sterkste ontkend en betwijfeld geworden. Na de laatste historische onderzoekingen is het echter wel niet te ontkennen, dat er ten aanzien van de opvolging der Pausen in dat tijdperk zekere duisterheid en onzekerheid bestaat, welke ligt verklaarbaar wordt, indien men zulk een feit in de Geschiedenis getracht heeft te verdonkeren. Wij willen voor de eer der Christenheid wenschen dat het verdicht zij, maar meenen toch, dat geen onpartijdig Katholiek, die deze onderzoekingen onbevooroordeeld volgt, er volkomen gerust op zal kunnen zijn, dat dit verhaal geen Historischen grondslag heeft, maar geheel tot het rijk der fabelen behoort.

waarop de gezegende Verlosser van zondaren zijne voetstappen had gezet, als blijk van boetvaardigheid, op zijne knieën beklom, die mogt op volkomen aflaat rekenen. Ook dit middel wilde LUTHER aanwenden om tot de gewenschte zielrust te geraken. Op de ontbloote knieën kroop hij, onder tranen en gebeden, deze trappen op en af. Maar hij vond niet wat hij gezocht had. Veeleer begon hij nu levendig te beseffen, hoe magteloos zulke ziellooze handelingen zijn, om een gemoed, dat naar ware zielrust en vergeving hijgt, duurzaam te bevredigen. Thans drong datzelfde woord, dat te *Wittenberg* in de eenzaamheid zijner cel het eerst zijne aandacht had getroffen; dat te *Bologne*, toen hij op het ziekbed was nedergeworpen, hem vertroost had, op nieuw als een lichtstraal in zijne ziel: »*De regtvaardige zal door het geloof leven.*" Op dit woord bleef hij peinzen, toen hij, diep gekrenkt en teleurgesteld in zijne zoetste droomen en verwachtingen, de hoofdstad der Christenheid verliet. *Rome* was voor hem *Rome* niet meer. De stralenkrans om het hoofd der Heilige was verdwenen. Het afgodsbeeld, waarvoor hij tot hiertoe met kinderlijken eerbied lag neêrgeknield, was van het voetstuk afgeworpen. Maar het geloof aan Gods genade in CHRISTUS, als het eenige plegtanker der behoudenis, was hem des te dierbaarder geworden, en dit geloof bleef de schat, dien hij van nu af in het binnenste heiligdom zijner ziel bewaarde.

Nadat LUTHER te *Wittenberg* was teruggekeerd, werd hij tot Doctor in de Heilige Godgeleerdheid bevorderd. Hij legde hierbij den plegtigen eed af, om de waarheid des Euangeliums manmoedig tegen elke dwaalleer te verdedigen. En dat hij dien eed in dien zin verstaan heeft, dat het gezag der Heilige Schrift boven alles moest gelden, dit zal niet enkel het vervolg der geschiedenis getuigen, maar blijkt ook uit hetgeen hij kort daarna aan één' zijner vrienden schreef: »Ik Dr. MARTINUS LUTHER ben er toe gedwongen en geroepen Doctor te worden, zonder eenigen dank, uit loutere gehoorzaamheid. Nu zal ik in Gods naam op leeuwen en slangen treden, en de jonge leeuwen en draken met den voet vertrappen, en dat zal gedurende mijn leven begonnen en na mijnen dood voltooid worden."

Wij hebben de reis van LUTHER naar *Rome* zóó omstandig beschreven, omdat zij een der lichtende punten in de Geschiedenis der Hervorming is, welke den *Protestanten* Gods vinger daarin het helderst aanwijzen. Wij zagen, hoeveel van het middeleeuwsche stof des bijgeloofs den grooten Hervormer zelven in zijne vroegere levensjaren nog aankleefde; en hoe hij eerst, nadat hij *Rome* bezocht en de nietigheid en krachteloosheid van dat bijgeloof aan zijne eigene ziel ondervonden had, — dat stof van voetzool en kleederen leerde afschudden. Wij zagen met welk een' glans *Rome's* achtbaar beeld in zijn oog was omstraald, toen hij derwaarts toog, maar ook van welk eene hoogte zijne verwachting werd nedergeslingerd, toen hij dit beeld niet langer in den tooverspiegel zijner verbeelding bezag, maar van nabij in de koude en naakte werkelijkheid voor oogen kreeg. Ware LUTHER niet te *Rome* geweest, had hij dáár niet, nevens schrik-

barend zedebederf, het ongeloof en bijgeloof vereenigd op den troon, en soms onder hetzelfde koorhemd vermomd gezien, — wij zouden het voor het minst moeten betwijfelen, of hij wel in den strijd tegen *Rome* die vastheid van geest zou hebben aan den dag gelegd, welke wij nu in hem bewonderen; of hij niet het hoofd, door den banbliksem gedreigd, in het eind zou hebben gebogen? — LUTHER schijnt dit zelf gevoeld te hebben. »Ik wilde voor geen duizend gulden" plagt hij later te zeggen, »dat ik niet te *Rome* geweest was." — »Wie het eerst naar *Rome* gaat" (zóó schreef hij: *Aan den Christelijken adel der Duitsche natie*) »zoekt den schelm, wie ten tweeden male dáár komt, vindt den schelm, en wie ten derde male van daar henengaat, brengt den schelm mede naar huis." Niet anders was de indruk, door het bezoeken van de stad der *Cesars* en der Pausen, op eenen ULRICH VON HUTTEN en FILIPS van *Bourgondië* te weeg gebragt, en door hun voorbeeld wordt de opmerking eener begaafde Schrijfster (1) volkomen bevestigd: dat wie *Rome* in die dagen bezocht, gevaar liep om een vrijgeest te worden, of als van zelve genoopt werd zich in de armen der Hervorming te werpen. Dit was het dan, wat LUTHER zóó stout en beslissend deed spreken, nadat hij eenmaal was opgetreden, om aan dat *Rome*, waarvoor de volken nog in slaafschen eerbied zich nederbogen, de bedekselen der schande af te rukken, want hij getuigde wat hij gezien had, wat zijne vijanden niet durfden weêrspreken. Dit was het — de gestrenge waarheidsliefde vordert ook deze getuigenis — wat hem wel eens te verre deed gaan, en haar, die hem verstooten had, die zich voor zijne onverzoenlijke vijandin had verklaard, met te weinig verschooning, met te hevige verbittering deed aanranden. Wij zagen, *eindelijk*, hoe LUTHER, als aan de hand der Voorzienigheid naar *Rome* gebragt moest worden, om hem dáár de ongenoegzaamheid van al die middelen te doen kennen, waarin hij tot hiertoe vruchteloos heul en troost gezocht had, en dat geloof onwrikbaar in zijn hart te planten, hetwelk het leven zijner ziel, de ziel en het levensbeginsel der Hervorming is geworden.

Voortreffelijk heeft een onzer Nederlandsche Dichters (2) deze omkeering in LUTHERS gemoed bezongen:

. . . . . Worstelend in de engte van zijn cel,
Of zwervend door de stad der *Cesars*, vraagt hij beide,
Wat geen van beide heeft te geven!... en God zeide:
»Daar zij licht!" en het licht verrees hem uit dat Woord,
Op *Erfurts* kloosterstof veroverd! Ja, hij hoort
Als uit Gods eigen mond den Evangeliezegen:
»Geloof! — De zaligheid is in geen *doen* gelegen
Van menschen. Ze is Gods werk. Geregtigheid en heil,
Voor schat noch wijsheid, voor geen boete of aflaat veil,
Is gave van zijn liefde aan zondaars. 't Eeuwig leven
(Geloof in CHRISTUS en zijn zoendood!) is gegeven!"

Dat woord werd leven in zijn ziel, wordt in zijn mond
Een overwinnend zwaard. — Hervorming, gij bestondt!

(1) Mej. TOUSSAINT: *'t Huis Lauernesse.* (2) DA COSTA: *Vijf en twintig Jaren.*

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE STRIJD TEGEN DEN AFLAATHANDEL EN DE ROOMSCHE HIERARCHIE.

De tegenstanders der waarheid volvoeren, ook dan wanneer zij in hunne hevigheid wanen hun eigen werk te verrigten, het werk van God.
MERLE D'AUBIGNÉ.

I.

De eerste stap.

Het beslissende tijdstip, waarop het groote werk der Hervorming, waarvan meer dan twee eeuwen hadden zwanger gegaan, niet slechts aangevangen maar ook met kracht zou worden doorgezet, was eindelijk verschenen. — De mijn, welke met eene ontploffing dreigde, had al hare brandbare stoffen ingeladen, slechts ontbrak nog de vonk, die haar zou doen ontvlammen. Het zaad, door de Wegbereiders der Hervorming gezaaid, was op vele plaatsen verstikt, maar ook op vele plaatsen welig opgegaan. Alleen ontbrak nog de hand, welke de sikkel in het koren zou slaan. En die man — wij zagen het, hoe hij zelf door de leiding der Goddelijke Voorzienigheid in zijne lotgevallen, voor die gewigtige bestemming was rijp geworden — was de Augustijner Monnik van *Wittenberg*. Men meene nogtans niet, dat hij zelf, toen hij de zwakke maar stoutmoedige hand aan den sikkel sloeg, die bestemming volkomen begrepen en eene Hervorming bedoeld heeft. Veeleer zien wij hem door den stroom der omstandigheden, en bij de trapsgewijze opklaring zijner eigene denkbeelden, gedurig verder voortgerukt, dan hij in den aanvang van den strijd had vermoed, en alzoo het aangewezene punt te gemoet gevoerd, waarop hij in de Geschiedenis der menschheid als *Duitschlands* eersten Hervormer zou staan. Maar juist hierdoor staat hij voor onze oogen dáár, meer als het werktuig eener hoogere onzigtbare magt, meer als de uitvoerder van Gods raad in de opvoeding van ons geslacht, dien wij bij de uitkomst eerbiedigen, dan als een held of veroveraar, die het plan van den veldtogt, door hem geöpend, vooruit overzien of geteekend, of de overwinning door hem behaald, vooraf berekend heeft.

Strekt deze opmerking, waarbij het menschelijke meer terug, en het Goddelijke op den voorgrond treedt, tot bevestiging van ons Christelijk geloof, dat de groote wedergeboorte in de wetenschappelijke en Godsdienstige wereld, welke thans werd voorbereid, van God is uitgegaan: wij voegen er aanstonds eene andere opmerking bij, welke eene gelijke strekking heeft. Zij is deze: dat de Hervorming in haren oorsprong en hare vroegste ontwikkeling aan hare

bitterste vijanden en bestrijders onberekenbaar veel heeft te danken gehad. Immers de naast aanleidende oorzaak, welke LUTHER tot den eersten beslissenden stap bewogen heeft, zal ons doen zien, hoe de ergerlijke overdrijving der schromelijkste misbruiken, die ieder weldenkend Katholiek niet minder dan de Protestant moet verfoeijen, de Hervorming te voorschijn heeft geroepen. Geen onzer lezers kan onkundig zijn, dat wij hier den schandelijken Aflaathandel bedoelen, die nooit schaamteloozer gedreven werd, dan toen de Dominikaan JOHANN TETZEL of DIETZEL (1), afgevaardigde van den Kardinaal ALBRECHT *van Mentz*, op de grenzen van *Saksen* predikte. Eer wij nogtans dezen man, en zijn bedrijf, dat zulke gewigtige gevolgen gehad heeft, nader doen kennen, moeten wij den oorsprong en voortgang van dit misbruik uit de Geschiedenis opdelven.

Het behoorde tot de regelen der vroegste kerketucht, dat de boeteling, eer hij in de gemeenschap der Kerke hersteld werd, het berouw, dat hij voorgaf, ook door uitwendige teekenen van boete deed blijken, door het misdrevene te herstellen, of zich aan de straffen, door de Geestelijkheid hem opgelegd, te onderwerpen. Wij willen dit beginsel geenszins onchristelijk en strijdig met het Evangelie noemen. Het wees, ook in de tijden van toenemende verbastering, nog altijd het zedelijke karakter des Christendoms aan, en heeft op de ruwe en onbeschaafde volkeren van het Noorden ongetwijfeld heilzaam gewerkt. Maar het lag toch in den aard van dit begrip, of liever in de ontwikkeling, daaraan door de Kerk gegeven, dat de mensch, die alzoo zijne herstelling in de Goddelijke gunst zelf meende te kunnen uitwerken, ligtelijk tot eene ziellooze werkheiligheid kon verleid worden, of ook, uit afkeer van smart en schande, op alle middelen bedacht werd, om zich aan de opgelegde straffen te onttrekken. En welk middel was daartoe gereeder voorhanden, dan door zoogenoemde werken der liefde, rijke giften aan de armen, kloosterstiften en kerken, zich van deze straffen vrij te koopen? — Dit vond ingang. Maar wat eerst uitsluitend voor de armen bestemd was, vloeide daarna geheel der hooge Geestelijkheid toe; en nadat de Bisschop van *Rome* meer en meer tot het inzigt was gekomen, dat het hem alleen toekwam de sleutelen van *St. Petrus* te dragen, begreep hij, dat ook hij boven anderen het regt bezat, om opheffing van kerkelijke straffen (*dispensatie* en aflaten) en vergeving van zonden te verleenen, welke zich aanvankelijk tot de levenden bepaalde, maar eindelijk ook tot de gestorvenen in het vagevuur zich uitstrekte. Van nu af was eene goudader aan den voet van den Roomschen Stoel geopend, welke onuitputtelijk beloofde te vloeijen. BONIFACIUS VIII stelde het Pauselijk jubeljaar in, waarbij een algemeene aflaat voor de gansche Christenheid werd verkrijgbaar gesteld. THOMAS AQUINAS bewees met scholastieke spitsvondigheid, dat de Kerk in de oneindige

(1) LUTHER verhaalt in zijn geschrift *wider Hans Wurst*, dat TETZEL, dien hij *ein grosser Clamant* noemt, eenmaal door Keizer MAXIMILIAAN was veroordeeld om verdronken te worden; „kannst wohl denken," voegt hij er snedig bij, „umb seiner groszen Tugend willen", maar, op voorspraak van den Hertog FREDERIK, er het leven had afgebragt.

verdiensten van CHRISTUS en die der Heiligen een' onmetelijken schat bleef bezitten, waarvan de Paus alleen de vrijmagtige uitdeeler was. CLEMENS VI heiligde dien schat van goede werken tot kerkelijk gebruik. Zijne opvolgers bleven niet in gebreke hiervan al het voordeel te trekken, dat in hunne magt stond, en, zoo dikwerf zij geld of legerbenden tot den krijg tegen de *Sarracenen*, *Hussiten* en *Turken* behoefden, of in gelijke gevallen verkeerden, waarin eene hedendaagsche Mogendheid eene geldleening zou openen, een' Aflaat uit te schrijven.

LEO X, uit het edele bloed der MEDICIS gesproten, had in den jare 1513 den Pauselijken stoel beklommen. Hij was een waardig afstammeling van het geslacht, dat den bloei der kunsten en wetenschappen in *Italië* tot eene ongekende hoogte opgevoerd, en daardoor zijn' naam en roem vereeuwigd had. Doordrongen van liefde en bewondering voor de meesterstukken der Oudheid, wilde hij, dat alles, wat hem omringde, eene klassieke tint zou dragen, en van een' klassieken smaak zou getuigen. Het scheen als of *Rome* in *Florence*, het *Vatikaan* in een *Tusculum* (1) moest herschapen worden. Hoogst beschaafd en beminnelijk in den omgang, milddadig, prachtlievend en verkwistend, zonder zich aan de ondeugden over te geven, waarmede zijne Voorgangers zich zelven onteerd en bezoedeld hadden, had hij de zeden der minstbedorvene hovelingen van dien tijd. LUTHER — en dit zegt veel tot zijnen lof — heeft aan de persoonlijke hoedanigheden van dezen Paus altijd regt laten wedervaren. In een tijdperk van vrede en welvaart, zou hij, op een' wereldlijken troon gezeten, welligt een uitmuntend Vorst hebben kunnen zijn; maar hij voegde allerminst op den zetel van *St. Pieter*, in eenen tijd van algemeene gisting en onrust, om zijne Kerk bij dreigend gevaar te beschermen. Het ontbrak hem geheel aan dien ernstigen en godsdienstigen zin (volgens de getuigenis van SARPI zelven, den geschiedschrijver van het *Concilie van Trente*), die in een Kerkelijk Opperhoofd allerminst mogt ontbreken, dien men zelfs aan eenen HILDEBRAND (GREGORIUS VII) geenszins vermag te ontzeggen. De liefde tot de schoone kunsten en letteren had de liefde tot het Christendom schier geheel uit zijn gemoed verdrongen. Maar die verwaarloosde zorg voor het heil zijner Kerk zou zich met gestrengheid aan hem wreken. Die overdrevene liefde tot de kunst zou dienstbaar worden aan de zaak der Hervorming, zou het wapen smeden en scherpen, dat eerlang tegen de Pauselijke kroon zou worden opgeheven. Dat doorzag de verblinde LEO niet, die altijd van vrede droomde en geen gevaar, — maar zóó bestuurde het de Voorzienigheid.

Het behoorde tot een zijner meest geliefkoosde ontwerpen den opbouw der prachtige *St. Pieterskerk* te *Rome*, welke onder JULIUS II begonnen was, voort te zetten en te voltooijen. Dit gebouw, de stoute schepping van den onsterfelijken geest van MICHAËL ANGELO,

(1) Het landgoed van CICERO; meermalen wordt het verlustigingsoord van kunstenaars en geleerden hun *Tusculum* genoemd.

moest als voortbrengsel der moderne kunst, met de reusachtigste gewrochten der Oudheid wedijveren, en, zoo mogelijk, ze alle overtreffen. Maar daartoe werden aanzienlijke sommen vereischt, en de Pauselijke schatkist was door de Pauselijke hofhouding, door feesten en gastmalen, door den aankoop van handschriften (1), schilderstukken, vazen en standbeelden tot opluistering van het Vatikaan, ten eenemale uitgeput.

Gemakkelijk liet daarom LEO zich bewegen, om, op den voorslag van den Kardinaal PUCCI, in eene bul van het jaar 1516, een' algemeenen aflaat af te kondigen, welke zoo wel voor gestorvenen als voor levenden zou gelden. Het drijven van dezen handel in *Duitschland* werd aan den jeugdigen ALBRECHT VAN BRANDENBURG, Aartsbisschop van *Mentz*, opgedragen of liever verpacht; een' Vorst, die van denzelfden smaak voor de letteren, maar ook van denzelfden ligtzinnigen geest als LEO doordrongen was. ALBRECHT zag weder naar ondercommissarissen uit, die, met de Pauselijke *Indulgentie*-brieven voorzien, als aflaatkramers de *Duitsche* Staten zouden doorreizen. Men vestigde met dit doel eerst het oog, niet (gelijk sommige Roomsch-Katholieke geschiedschrijvers beweerd hebben) op de *Augustijners*, maar op de *Franciskanen* of *Minoriten;* doch daar men hen weinig gezind en geneigd vond, om den naam hunner orde aan een bedrijf te leenen, dat reeds algemeene opspraak en ergernis verwekte, wendde men zich tot de *Dominikanen*. De laatsten hadden reeds vroeger blijken van geschiktheid en bedrevenheid in dezen handel gegeven, en boden zich met JOH. TETZEL, Prior bij deze orde, volgaarne hiertoe aan. De eenvoudige opgave dezer Historische bijzonderheden moge voldoende zijn, om de ongerijmde beschuldiging te weêrleggen, als of het groote werk der Hervorming zijnen oorsprong hebbe gevonden in den lagen naijver der *Augustijners* op de *Dominikanen*, omdat zij hun aandeel aan dezen winstgevenden handel moesten derven; eene beschuldiging, welke, hoe dikwerf reeds wederlegd, nog in onze dagen weêrklank heeft gevonden, en op hoogen en stouten toon is uitgesproken.

Na deze uitweiding keeren wij tot den beruchten aflaatkramer TETZEL terug. Wij verlieten hem op de grenzen van *Saksen*, die hij, wegens een verbod van den Keurvorst, niet vermogt te overschrijden, maar wel zóó digt mogelijk zocht te naderen. Wij vinden hem te *Jüterbock*, vier mijlen van *Wittenberg*, weder.

Welligt stelt men zich, als men dezen Aflaatkramer hoort noemen, eenen gewonen rondreizenden bedelmonnik voor, die barrevoets steden en vlekken doorwandelde, om zijne geestelijke waren rond te venten. Men bedriegt zich. Beter was voor de Pauselijke Commissarissen gezorgd. In een fraai en gemakkelijk rijtuig gezeten, door drie Ridders in volle wapenrusting geleid, en vergezeld van een talrijk gevolg, zette TETZEL zijne reize voort. Niets was gespaard, om zijnen intogt

(1) Eene vrij aanzienlijke som, welke hem uit *Duitschland* werd overgemaakt, als de prijs waarvoor een aantal zielen uit het vagevuur waren verlost geworden, werd door hem besteed, om zijne boekerij met een kostbaar Handschrift van TITUS LIVIUS te verrijken.

binnen de steden, welke hij doortrok, indrukwekkend te maken. Niets evenaarde het gejubel, waarmede hij ontvangen werd. Zoodra hij eene stad genaderd was, werd een bode met de aankondiging aan de Overheid afgevaardigd: dat de genade Gods, en van den Heiligen Vader, den Paus, voor hare poorten verschenen was." Nu geraakte de geheele bevolking op de been. De klokken werden, als bij de aankomst van een vorstelijk personaadje, geluid. De stedelijke Raad, de Geestelijkheid in haar plegtgewaad, de Monniken met hunne kruisen, de stedelijke gilden met hunne vaandels, de onderwijzers en hunne scholieren met brandende waskaarsen in de hand, togen den trein te gemoet, die, na de eerste wederzijdsche begroetingen, in plegtigen optogt zich naar de hoofdkerk rigtte. De Pauselijke Bul, waarbij de aflaat was afgekondigd, werd op een fluweelen met goud omzoomd kussen vooruitgedragen. Hierop volgde de Apostolische Commissaris met een rood houten kruis, als teeken zijner waardigheid, in handen, dat bij de komst in de kerk, van de Pauselijke wapens omhangen, vóór het altaar werd opgerigt. Na deze plegtige ontvangst beklom TETZEL het predikgestoelte, en hield ten aanhoore der zich verdringende menigte met eene donderende stem zijne predikatie, waaruit wij slechts enkele zinsneden behoeven aan te halen, om haren geest en inhoud te doen kennen:

»Gij hoort" (dus sprak hij de verbaasde, scherp luisterende menigte aan) »uwe ouders en andere afgestorvenen klagen: »»Ach, erbarm u over ons! Wij moeten de vreesselijkste folteringen verduren; gij kunt ons door eene aalmoes redden, maar gij wilt niet. Wij hebben u het leven geschonken, u gevoed, u onze tijdelijke bezittingen nagelaten, en nogtans zijt gij zóó hardvochtig, dat gij ons niet bevrijden wilt, ons in de vlammen laat, en verhindert in de beloofde heerlijkheid te komen."" — »Weet gij niet, dat, wanneer iemand eene reis naar *Rome* wil doen, men gewoon is zijn geld in de bank te leggen, en vijf, zes of zeven procenten te geven, opdat men het veilig terug ontvange. En gij wilt niet eens voor het vierde van een gulden, deze (aflaat)-brieven nemen, door welker kracht gij niet uw geld, maar uwe van God geschonkene onsterfelijke zielen in het hemelsche Vaderland kunt brengen?!" — Hij beweerde al verder, dat het roode kruis, vóór het altaar geplaatst, van geen mindere kracht was dan het kruis van CHRISTUS; dat de Heere God al zijne magt aan den Paus had overgedragen; dat hij, TETZEL, met den Apostel PETRUS naauwelijks in den hemel zou willen ruilen, want dat hij althans niet minder zielen door den aflaat uit het vagevuur verlost had, dan deze door zijne prediking zielen op aarde had bekeerd; dat zoo ras het geld op den bodem der kist klonk, de ziel uit het vagevuur ten hemel voer (1). Men verweet hem zelfs de tegelijk gruwzame en walgelijke stelling van zijne lippen gehoord te hebben, dat, indien iemand de Heilige Moeder Gods — onze pen weigert schier dit neder te schrij-

(1) Van daar het bekende rijmpje:
Wen nur das Geld im Kasten klingt,
Die Seele gleich gen Himmel springt.

ven — onteerd had, hij uit kracht van den aflaat volkomene vergeving zou kunnen ontvangen; en ofschoon TETZEL later, toen hij gedwongen was zich tegen LUTHER te verdedigen, het zóó klaar als de dag noemde dat zijne vijanden dit als een lasterlijk verzinsel hadden uitgestrooid, zoo dreef hij toch de onbeschaamdheid zóó verre, van openlijk te verkondigen, dat hij die stelling zelve, wat de kracht van den aflaat betrof, voor ten volle verdedigbaar hield. (1) Dergelijke redenen werden doorgaans besloten met het geroep: *Leg in*, *Leg in*, *Leg in!* dat met het verachtelijk marktgeschreeuw van kramers en dobbelaars op volksfeesten en kermissen de meeste overeenkomst had. Wat dien handel nog afschuwelijker maakte, waren de zoogenoemde *zonden-taxen*. De aflaatkramers waren van een vast tarief voorzien, volgens hetwelk ook de ergerlijkste zonden konden worden kwijtgescholden. Elke zonde had haren bepaalden prijs: echtbreuk en ontucht b.v. kosten *zes*, tooverij *twee*, moord *acht*, meineed en kerkroof *negen* dukaten; en niet enkel het misdrijf, dat reeds werkelijk was bedreven, maar ook niet zelden de misdaad, die men nog bedrijven wilde, vond daardoor verzoening van schuld.

Indien deze bijzonderheden niet door de onwraakbare getuigenis der Geschiedenis waren gestaafd, zij zouden ons ongeloofelijk voorkomen. Indien wij dit misbruik op zich zelve bleven beschouwen, zonder op de gevolgen in de toekomst te zien, wij zouden ons naauwelijks kunnen weêrhouden te vragen: Hoe kon de Heer in den hemel, die het Hoofd en de Beschermer van het rijk der waarheid is, zulk eene verregaande ontheiliging van de dierbaarste en troostvolste waarheid, de vergeving der zonden, zulk eene bespotting van den hoofdinhoud des Euangeliums straffeloos gedoogen? Maar het antwoord ligt gereed: tot zulk eene ontroerende hoogte moest het misbruik gaan, om tegenstand en terugwerking te doen geboren worden. Voorwaar! indien TETZEL als heimelijk begunstiger der Hervorming eene poging had willen doen, om dien tegenstand uit te lokken, of opzettelijk had willen beproeven, tot welk uiterste zich met het gezond verstand en het zedelijk gevoel der menschen een onwaardig spel liet drijven, hij had niet staatkundiger of beter kunnen handelen dan hij werkelijk deed.

De heillooze invloed, dien zulk een handel op de zedelijkheid des volks hebben moest, deed zich onmiddellijk gevoelen. De menigte stroomde van *Wittenberg* naar *Jüterbock* en *Zerbst* om TETZEL te hooren, en keerde van dáár met aflaatbrieven weder. (2) LUTHER,

(1) Wij schrijven hier slechts de volgende stellingen van TETZEL voor onze Lezers af:

(Thes. 99). Daar de tegen de moeder van CHRISTUS begane zonde, hoe groot of verschrikkelijk die ook zijn mag (*quantumvis enorme*), kleiner is dan die, welke tegen den Zoon begaan wordt, zoo is zij ook volgens de uitdrukkelijke verklaring van CHRISTUS vergeeflijk.

(Thes. 100). Wie alzoo zegt, dat eene zoodanige (!!) (aan de moeder van CHRISTUS begane) zonde, bij ware boetvaardigen, door den aflaat niet zou kunnen kwijtgescholden worden, die dwaalt, woedt en raast tegen den tekst van het Evangelie en tegen CHRISTUS zelven.

(2) Wij laten hier het formulier van eenen aflaatbrief volgen, gelijk door TETZEL en de zijnen werd afgegeven:

»Onze Heer JEZUS CHRISTUS erbarme zich over U! — Ik echter spreek U vrij, op het

die reeds uit de verte een scherp bespiedend oog op den aflaatkramer hield geslagen, ontving ook de zoodanigen in het heilig Biechtgestoelte, die beleden aan de ergerlijkste zonden schuldig te staan, maar op zijne ernstige aanmaning, om daarvan afstand te doen, zich weigerachtig betoonden, en nu de gekochte aflaatbrieven vertoonden, waardoor de rekening tusschen God en hun geweten genoegzaam vereffend was. Dat was te veel voor den volijverigen en gemoedelijken man, die ook dit gedeelte van zijn ambt met heilige naauwgezetheid waarnam. Hij had *Rome* en haar bederf gezien, maar hij had gezwegen. Hij had reeds veel van TETZEL en diens geruchtmakende prediking gehoord, en hij had tot hiertoe, uit eerbied voor den Paus en de Kerkelijke instellingen, evenzeer het stilzwijgen bewaard. Maar nu de wolf van nabij zijne schaapskooi bedreigde; nu hij de hem toevertrouwde kudde ten verderve zag gevoerd, nu oordeelde hij, dat langer te zwijgen zondig en misdadig ware. En wie, die eenig gevoel voor pligt en waarheid heeft, — schoon hij overigens meene LUTHER van te groote drift en voortvarendheid te moeten beschuldigen, — wie zou hier anders durven oordeelen? Hij begon met kracht en waardigheid tegen den aflaat of liever tegen de schandelijke wijze, waarop de handel dáarin gedreven werd, te prediken, en sprak het lùide uit, dat hij zich weinig bekommerde, of hij deswege door velen als een ketter beschouwd en veroordeeld werd. Die prediking (het eerste geschrift van LUTHER dat in druk verscheen) maakte op TETZEL den indruk, dien men had kunnen verwachten. Hij stoof in woede op. Hij bulderde van den kansel tegen den vermetelen Augustijner, en liet op de markt van *Jüterbock* een groot vuur ontsteken, in welks vlammen men de bedreiging moest zien, hoe het hem en alle ketters zou vergaan, die den aflaat voor krachteloos durfden verklaren.

Het feest van Allerheiligen was thans nabij. Het werd te *Wittenberg* met buitengewonen luister gevierd. Vele vreemdelingen bezochten alsdan de stad, daar de Slotkerk, welke met een' buitengemeen kostbaren schat van heilige overblijfselen pronkte, door den Paus met een' rijken aflaat begiftigd was. Dit tijdstip scheen aan LUTHER het gunstigste toe, om van zijne gevoelens omtrent den aflaat meer openlijk te doen blijken, en den strijd voor de waarheid, dien hij uit de innigste overtuiging had aangevangen, op het gebied der Godgeleerde wetenschap over te brengen.

Op den 31sten October des jaars 1517, des middags ten 12 uur, begeeft LUTHER zich, zonder dat één zijner vrienden van zijn voor-

---

gezag en de magt van den Heere CHRISTUS, van de zalige Apostelen PETRUS en PAULUS en van onzen Heer den Paus, welk gezag mij verleend is, van al uwe zonden, die gij ooit bedreven hebt, hoe groot deze ook zijn mogen, ook dan wanneer zij aan den Pauselijken Stoel geheel waren voorbehouden, zooverre de sleutels der Kerk reiken, en ontsla U met een volkomen aflaat van alle straffen, welke gij in het vagevuur zoudt moeten verduren, en stel U weder in het bezit van de Heilige Sacramenten der Kerk en in de gemeenschap der geloovigen, zoo als ook in den toestand der onschuld en reinheid, waarin gij tijdens uwen Doop geweest zijt; in die mate, dat bij uwen dood de poorten van alle straffen voor U gesloten, en de deuren van het Paradijs voor U geöpend zullen zijn. Zoo lang gij leeft zal deze Aflaat zijne volle kracht behouden tot aan uwen jongsten snik. — In den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes."

nemen kennis droeg, naar de Slotkerk te *Wittenberg*, en slaat aan de hoofddeur met eigene hand vijf-en-negentig stellingen *(Theses)* over den aflaat aan. In eene soort van Inleiding, aan het hoofd dier stellingen geplaatst, verklaarde hij, door waarachtige liefde tot de waarheid gedreven te zijn, en een' iegelijk, die zich hiertoe opgewekt mogt gevoelen, uit te noodigen, om over den inhoud zijner *Theses* met hem te redetwisten. In eene daarbij gevoegde *Protestatie*, bezwoer hij allen, die hem als eenen ketter mogten veroordeelen, hem eenen beteren weg aan te wijzen. »Zóó onbezonnen" zegt hij, »ben ik niet, van mijne meening boven die van alle anderen te laten gelden, maar ook niet zóó verdwaasd, om het Woord Gods te stellen beneden fabelen, die van menschelijke uitvinding zijn". Daarenboven had hij in de ootmoedigste bewoordingen aan den Aartsbisschop van *Mentz* en den Bisschop van *Brandenburg* geschreven, met het nederig verzoek, om aan het schromelijk misbruik, dat met den aflaat werd gepleegd, paal en perk te stellen.

Wat den inhoud dezer stellingen betreft, het blijkt daaruit, dat LUTHER het doen van boete *(resipiscentia)* niet in eenige uitwendige handeling, maar in eene zinsverandering zoekt, welke niet dan met het leven des Christens als geheel geëindigd kan beschouwd worden; dat hij de vergeving der zonden alleen aan ware verootmoediging verbindt, en niet van den Pauselijken aflaat, maar van God alleen afhankelijk verklaart. Wij kunnen niet wel deze stellingen hier in haar geheel plaatsen, maar wij willen toch enkele laten volgen, waarin LUTHER zich het verst van het aangenomen gevoelen verwijdert, of waarin zich het karakter des Hervormers in zijne eigenaardige en kernachtige taal op eene sterksprekende wijze heeft uitgedrukt.

(Thes. 6). De Paus kan geene schuld vergeven, dan in zoo verre dat hij verklaart en bevestigt, wat door God vergeven zij.

(Thes. 7). God vergeeft aan niemand de schuld, die zich niet te voren verootmoedigde.

(Thes. 20). Daarom meent noch verstaat de Paus door deze woorden „volkomene vergeving van zonden" eene opheffing van elke straf, maar slechts van die straf, welke hij zelf heeft opgelegd.

(Thes. 32). Zij zullen met hunne meesters naar den duivel varen, die meenen door aflaatbrieven van hunne zaligheid verzekerd te zijn.

(Thes. 36). Ieder Christen, die waarachtig berouw en leed over zijne zonden gevoelt, heeft volle vergeving van pijn en schuld, welke hem, ook zonder aflaatbrieven, is toegezegd.

(Thes. 62). De regte waarachtige schat der Kerk is het heilig Evangelie der heerlijkheid en genade Gods.

Hoeveel er ook verder in deze stellingen voorkomt, wat de Pauselijke magt binnen naauwere grenzen scheen te beperken, zoo was toch LUTHER op dit tijdstip nog met geheel zijn hart een aanhankelijk vereerder van den Paus. Hij sprak het daarom als zijn gevoelen uit:

(Thes. 50). Men moet de Christenen leeren, dat de Paus, indien hij bekend ware met het villen en plunderen, dat de Aflaathandelaars doen, liever den Dom van St. Pieter tot asch en poeder zou verbrand zien, dan opgebouwd van de huid, het vleesch en de beenderen zijner schapen.

Hij meende te goeder trouw door deze stellingen de eer en waardigheid des Heiligen Vaders te moeten verdedigen tegen de onbeschaamdheid der Monniken en vele vragen, die het gezond verstand, bij eenvoudig nadenken, reeds aan de menigte had ingegeven. Als bij voorbeeld:

(Thes. 82). Waarom ontslaat de Paus niet alle zielen te gelijk uit het vagevuur wegens zijne allerheiligste liefde en den dringenden nood der zielen, daar hij nu, om den wille van het vergankelijke geld, talloos vele zielen verliest?

(Thes. 83). Waartoe dienen toch nog langer de begrafenisgelden voor de afgestorvenen, daar het nu toch onnoodig is voor de reeds verloste zielen te bidden?

Hij was dan ook zóó zeker van de regtmatigheid zijner zaak overtuigd, dat hij niet twijfelde, of hij zou in dezen strijd den Paus zelven, en schier de geheele Katholieke Christenheid op zijne zijde hebben.

Niemand verscheen op den bepaalden dag, om zich met den moedigen kampvechter in het strijdperk te meten; maar de aangeslagen stellingen werden door duizenden gelezen, afgeschreven, en met eene ongeloofelijke snelheid, als op den adem der winden, door *Duitschland* verspreid. Het was, schrijft MYCONIUS, de tijdgenoot van LUTHER, als of de Engelen waren uitgezonden, om den inhoud heinde en veer over de aarde te verkondigen. Binnen veertien dagen hadden zij de uiterste grenzen van *Duitschland* bereikt, en geene maand was er verstreken, of men las ze, overgezet in onderscheidene talen, in *Vlaanderen*, in *Italië*, zelfs in het paleis van het Vatikaan. Het opzien, dat de stoutmoedige taal van den Augustijner-monnik verwekte, was algemeen. En geen wonder! Hoewel toch deze stellingen alleen tegen de uitbreiding en bepalingen waren gerigt, door THOMAS AQUINAS aan de leer van den aflaat gegeven, en naderhand zelfs het Concilie van *Trente* zich niet geregtigd achtte, de hoofdstelling daarin geuit te veroordeelen, zoo begreep men toch, met klaarder of duisterder gevoel, dat het bederf der Kerk, het stelsel der werkheiligheid in de Godsdienst, zoowel als de heerschzucht en hebzucht van Geestelijkheid en Monniken, daardoor in de hartader werden aangetast. Maar de indruk, hierdoor te weeg gebragt, wijzigde zich zeer verschillend naar het verschillend gevoelen omtrent het wenschelijke en noodzakelijke eener Hervorming, dat in dien tijd de gemoederen verdeeld hield. Al de zoogenoemde *Humanisten*, met REUCHLIN en ERASMUS aan het hoofd, verheugden zich in stilte, en zagen daarin het morgenrood van een' nieuwen dag. »Hij is dan gekomen, de man naar ons harte, die waagt, wat niemand waagde!" Dit was de uitroep van Dr. FLECK, Prior in een klooster te *Steinlausitz*, en van alle warme Hervormingsgezinden. »Hij meent het wel, maar tast de magt en het gezag der Kerke aan, wat niet anders dan treurige gevolgen hebben kan!" was het oordeel van den Bisschop van *Brandenburg* en van allen, die meer der behoudende partij waren toegedaan. »Hij heeft althans Monniken en Priesters eene gevoelige les gegeven!" zóó sprak Keizer MAXIMILIAAN, en vele Ridders en aanzienlijken spraken als hij. »Zoo dit werk uit menschen is, het zal verbroken worden; zoo het uit God

is, laat ons tegen God niet strijden!" dachten een FREDERIK, Keurvorst van *Saksen*, STAUPITZ, en vele wijzen en gematigden met hen. »De Paus zal dien ellendigen Bedelmonnik *(solchen elenden Bettler)* wel ras tot reden brengen!" snoefden ALBRECHT *van Mentz* en het grootste deel der hoogere Geestelijkheid. »Hij heeft het goede voor, maar het zal hem nimmer gelukken. Arme monnik, neem uw bidsnoer, en vlied terug in uwe cel!" klaagden de bekrompensten en vreesachtigsten. »Hij heeft als JOHAN HUSS den mutsaard verdiend!" bulderde TETZEL met zijne Dominikanen. »Die *Fra* MARTINO heeft een helder hoofd en gelukkig vernuft, en voor de rest zijn het armzalige monnikstwisten!" schertste LEO X met zijne Kardinalen.

LEO! hadt gij thans nog uwe magtige hand beschermend over het hoofd van dien Monnik uitgebreid, om de waarheid over het misbruik, in uwen naam gepleegd, te doen zegevieren, gij hadt, meer dan één uwer voorgangers of opvolgers, de kroon van een' heilige verdiend! maar gij wildet niet! Waart gij in woede opgerezen, gij hadt hem toen nog aan uwe voeten kunnen verpletteren; maar een hooger en magtiger hand hield u terug. Het was als of een geest der zorgeloosheid en der verblinding zich over allen had uitgebreid, die het opkomend onweder hadden kunnen bezweren. En toen men eindelijk uit die sluimering ontwaakte, toen had de Hervormer reeds duizenden, die hem aanhingen, en magtige beschermers gevonden. Die verachte Bedelmonnik was een reus geworden, die met een scherpsnijdend zwaard in den mond tegen over het hof van *Rome* zich plaatste, en met eene ijzeren vuist het monster der Hiërarchie dreigde te verpletteren.

Uit zulk een klein en nietig begin is het gezegende werk der Kerkhervorming voortgesproten. Maar juist die kleinheid van middelen, vergeleken met de grootheid van het doel en het schitterende van de uitkomst, stemt ons tot verheerlijking der eeuwige Wijsheid, die naar dezelfde wetten in de natuur en in de zedelijke wereld werkzaam is. Een mostaardzaad, naauwelijks opgemerkt door de hand die het zaaide, viel in de aarde. Gods oog waakte, opdat niet de winden het aanstonds zouden wegvoeren; en toen eene vijandige hand zich uitstrekte om het als onkruid te vernielen, toen was het mostaardzaad een boom geworden met tak en wortel.

II.

De voortgang van den strijd.

De eerste stap ter Hervorming was geschied. Maar zoo menige poging, reeds vroeger met hetzelfde doel aangewend, was geheel vruchteloos gebleven. Zoo menige stem, die zich manmoedig tegen misbruik en dwaling verhief, was even als de donder, die op rotsen breekt, na eene poos door de Echo's te zijn herhaald, weder in de lucht verstorven. Wat mogt dan hier eene gelukkiger uitkomst doen

hopen? — Wat verstrekte ten waarborg, dat de gansche zaak, zoo veel gerucht en opzien zij aanvankelijk verwekt had, niet ras weder in vergetelheid zou worden gesmoord? — LUTHER zelf berekende niet zonder huivering de gevolgen, welke zijne stoutmoedige, maar niet koelzinnig overwogene daad zou kunnen na zich slepen. Met de innige overtuiging, dat hij niets dan heilige waarheid gezocht en gepredikt had, kampte de twijfeling in zijn gemoed, of hij soms die waarheid ontijdig had aan het licht gebragt, en van zijne zijde liet zich, indien slechts zijne vijanden zwegen, niet aanstonds de vernieuwing van den strijd verwachten. Niets ware alzoo voor de Hervorming in hare vroegste ontwikkeling verderfelijker geweest, dan indien hare tegenstanders het stilzwijgen bewaard hadden, waarop weder eene doodelijke rust had kunnen volgen. Maar zij zelven waren het, die het teeken gaven tot voortzetting van den pas aangevangen strijd, en haren voortgang bespoedigden.

De eerste, die LUTHER in geschrifte aanviel, was de diepvernederde TETZEL. Om de schande van zijne nederlaag te bedekken, begaf hij zich naar *Frankfort aan den Oder*, gaf van daar eene soort van *Apologie* tegen LUTHERS sermoen over den aflaat uit, en liet door JOH. WIMPINA zeker aantal *Theses* vervaardigen, waarin de grove dwalingen en misbruiken, die LUTHER met zoo veel hevigheid had aangetast, stoutweg als onomstootelijke waarheden werden uitgesproken. Hij verwierf, na ze openlijk verdedigd te hebben (waarmede hij nogtans weinig eer inlegde), de doktorale waardigheid; trok in zegepraal naar de voorstad; liet, even als hij reeds op de markt te *Jüterbock* gedaan had, eene houtmijt oprigten, en wierp, om zich zelven eene schitterende voldoening te verschaffen, LUTHERS schriften in de vlammen. Deze wraakoefening bleef niet onvergolden. De studerende jeugd te *Wittenberg*, welke haren Hoogleeraar met geestdrift beminde, wist aan één' van TETZELS zendelingen een aantal zijner *Theses* afhandig te maken, en stookte daarvan op hare beurt een vreugdevuur. Teeken van treurige voorbeduidenis, hoe de strijd over waarheid en dwaling van weêrszijden niet zonder de hevigste verbittering en vervoering der hartstogten zou kunnen gestreden worden!

Op TETZEL volgde SYLVESTER PRIËRIAS, Keurmeester der boeken en *Magister S. Palatii* te *Rome*. Deze ging in zijn geschrift van de echt Ultramontaansche stelling uit, dat het Pauselijke gezag boven dat der Kerkvergaderingen, zelfs boven dat der Heilige Schrift, verheven is. »De aflaat," erkende hij, »is niet van het gezag der Heilige Schrift uitgegaan, maar van het gezag der Roomsche Kerk, der Roomsche Bisschoppen, *hetwelk meerder is*." Teregt verklaarde daarom ERASMUS, dat PRIËRIAS, door zijn onhandig geschrijf, de zaak van den aflaat niet verbeterd maar verergerd had. De Romeinsche Censor tastte LUTHER ook persoonlijk aan. Hij verweet hem met de grootste bitterheid, dat hij, zoo de Paus hem een goed Bisdom geschonken had, met dezelfde ijverdrift den aflaat zou verdedigd hebben, waarmede hij dien thans had aangevallen. LUTHER, hoewel hij zich langen tijd

had bedwongen, was de man niet, om op zulke grove beleedigingen te zwijgen. »Gij beöordeelt mij naar u zelven geheel," schreef hij terug vol scherpe en bittere waarheid. »Zoo het mij om een Bisdom te doen ware, ik zou op een' geheel anderen toon gesproken hebben. Of waant gij, dat ik onkundig ben, hoe men te *Rome* de hoogste kerkelijke ambten verkrijgt?" — Met nog scherper taal vaardigde hij TETZEL en den algemeen gehaten kettermeester HOOGSTRATEN af, die, als het hoofd der duisterlingen, zich reeds in den strijd tegen REUCHLIN had berucht gemaakt, en nu tegen LUTHER een geschreeuw aanhief, waarvan ieder woord naar den mutsaard rook, dien hij voor den ketter wenschte gestookt te zien. »Ga vrij heen (schreef hij aan den laatste) gij onzinnige, bloeddorstige moordenaar! gij die u niet verzadigen kunt aan het bloed van onschuldige Christenen! Leer eerst verstaan wat dwaling, zonde en ketterij is! Ik heb nog geen grooter ezel gezien dan u; hoewel gij u beroemt, gedurende vele jaren de *Dialectica* bestudeerd te hebben. Ik ben grootelijks verheugd door u, een zóó verblind en verstokt hoofd, als een ketter verdoemd te worden. Wat ik bedoel weet God, en de hoop en het vertrouwen op Hem zullen mij nooit begeven."

Wij hebben deze woorden aangehaald om LUTHERS onversaagden moed bij opkomend gevaar, maar tegelijk den heftigen toon van deze strijdschriften te doen kennen. Men had in deze eeuw bij de twistvoering over godsdienstige waarheden tot stelregel aangenomen, elke beleediging met zevenvoudigen woeker terug te geven; en de natuurlijke hevigheid van LUTHERS karakter was oorzaak, dat hij zich nog minder boven dit gebrek zijns tijds wist te verheffen. Zullen wij den grooten Hervormer deswege verontschuldigen? — Neen, zóó hoog wij, als Protestanten, met de Hervorming der zestiende eeuw blijven ingenomen, zóó zeer hebben wij ons te wachten voor alle vergoding van hen, die in de hand der Voorzienigheid het werktuig geweest zijn, om haar tot stand te brengen. Wij behoeven, om de deugdelijkheid harer zaak te handhaven, de Hervormers tot geene Heiligen te verheffen, waarin ook het scherpziend oog geene dwalingen of vlekken ziet. Veeleer blijven wij het met weemoed betreuren, dat ook in de edelsten en voortreffelijksten van ons geslacht, nog zoo veel menschelijks blijft doorstralen, waarvan wij moeten getuigen: dit werd hun niet door den Geest van CHRISTUS ingegeven; dit is de taal van ontvlamden hartstogt alleen! LUTHERS beeld, zoo als het in de Geschiedenis der Hervorming ons voor oogen staat, blijft bovendien voortreffelijk genoeg, al wordt het niet als Ideaal, zonder vlek of rimpel, geschilderd! Daarin althans staat LUTHER, in den strijd over den aflaathandel, verre boven zijne tegenstanders, dat dezen het waren, die hunne vloek- en schimpredenen hem het eerst naar het hoofd wierpen; dat dezen den strijd voerden door beleedigden trots of persoonlijke veete, door vuige winzucht of blinden ketterhaat gedreven; terwijl LUTHERS ziel van een' mannelijken toorn gloeide en als in zijn binnenste schreide, nu hij zag, hoe de hem dierbare waarheid, waarnaar hij dorstte, moedwillig werd verdonkerd; hoe men het zielenmoordend bedrog, dat

hij verfoeide, nog langer zocht vol te houden, door het met eenen mantel van schijngronden en sluitredenen der *Scholastiek* te overdekken.

Tot de geleerden, die hunne pen aan *Rome* leenden, minder omdat de aangevochtene waarheid hun dierbaar en heilig was, dan wel om den glansrijken triumf te genieten, van den *Wittenberger* Monnik uit het veld te hebben geslagen, behoorde ook Dr. JOHANNES ECK, Hoogleeraar en Vice-Kanselier te *Ingolstadt*, die onder den zonderlingen titel van *Obelisci* eene reeks van aanmerkingen tegen LUTHERS *Theses* in het licht gaf. Deze was een veel geduchter en gevaarlijker vijand, dan er tot hiertoe één tegen den Hervormer was opgetreden. LUTHER zelf, die niet lang geleden eene vriendschappelijke briefwisseling met hem had aangevangen, schatte hem als Geleerde hoog, en deed hulde aan de veelzijdigheid zijner kennis, aan zijne gevatheid en begaafdheid in het redetwisten en aan zijn gelukkig vernuft. Niets kon hem daarom gevoeliger grieven, dan toen hij ook dezen, in wien hij eenen vriend meende gevonden te hebben, als vijand tegen zich over zag staan. ECK verontschuldigde zich later daarmede, dat hij zijns ondanks daartoe genoopt, en zijn geschrift buiten zijn weten door den druk verspreid was geworden. Maar de handschoen was eenmaal geworpen, en LUTHER zou het verraad jegens de waarheid hebben geacht, dien te laten liggen. Hij gaf tegen ECK zijne *Asterisci* uit, waarin hij zijnen tegenstander op den voet volgde, en hem bovenal het wapen, dat deze uit de getuigenis der Scholastieken en de Pauselijke *Decretalen* (1) ontleend had, uit de hand zocht te wringen.

Wanneer wij dezen strijd over den Aflaathandel uit een bloot menschelijk oogpunt beschouwen, dan zien wij hierin weinig meer dan godgeleerde twisten, gelijk de geschiedenis der Christelijke Kerk er zoo vele heeft opgeleverd; waarin, zoo de waarheid al meer naar ééne zijde overhelde, van beide zijden meermalen tegen de Christelijke liefde gezondigd werd. Doch letten wij op de gevolgen, dan worden diezelfde twisten ongelijk belangrijker in ons oog. Niet enkel waren zij de oorzaak, dat de Hervorming, van hare geboorte af aan, een veelbeduidend en gewigtig aanzien verkreeg; maar zij deelden ook aan LUTHER zelven eene helderheid van inzigten mede, die hij, zonder dit, welligt alleen door veelvuldige oefeningen zou verworven hebben. Hoe meer hij toch ontwaarde, dat zijne tegenstanders zijne aanvallen alleen door de uitspraak van menschelijk gezag zochten af te weren, te duidelijker moest het hem worden, dat de vermenging van menschelijke leeringen en inzettingen met de reine en goddelijke leer des Euangeliums de grondoorzaak van de verbastering der Kerke was; te vaster moest zijne overtuiging worden, dat alleen de Heilige Schrift het onfeilbare rigtsnoer van het geloof der Christenen zijn kon.

(1) De hier en elders bedoelde *Decretalen* bestonden in verdichte brieven en oorkonden, welke alle van Roomsche Bisschoppen zouden herkomstig zijn, ten doel hebbende om te bewijzen, dat de Paus of Bisschop van *Rome* van de vroegste tijden her, als Wetgever en Regter over alle andere Bisschoppen is erkend geworden. De verzameling dier stukken werd, tot dat het bedrog ontdekt werd, aan den beroemden ISIDORUS, Aartsbisschop van *Sevilië*, toegekend.

Zoodra LUTHER begreep, dat het te *Rome* dreunend had weêrgalmd, wat aan de Slotkerk te *Wittenberg* was geschied, achtte hij het raadzaam zich in geschrifte tot LEO te wenden. Hij zond hem eene verklaring of verdediging zijner zoo veel geruchtmakende stellingen over, en liet die vergezeld gaan van eenen brief, die in de ootmoedigste bewoordingen was opgesteld, en zoowel van de persoonlijke hoogachting, welke hij voor LEO koesterde, als van zijn nog ongeschokt geloof aan het gezag van den Paus, als wettig Opperhoofd der Kerk, getuigde. Hij legt daarin de drijfveren open, die hem tot zulk eene handeling bewogen hadden, en schetst hem al het netelige van zijnen toestand. »Wat zal ik doen?" zegt hij, »wederroepen kan ik niet!" Hij valt hem eindelijk met de bede te voet: »Schenk mij het leven of dood mij! Regtvaardig of verwerp mij, zoo als U goeddunkt! In uwe stem, zal ik de stem van CHRISTUS erkennen, die door U spreekt! Heb ik den dood verdiend, ik weiger niet te sterven!" Men ziet hieruit, hoe hij toen nog hoopte den Paus voor zijne zaak te winnen en eene Hervorming, zonder scheuring, uit den schoot der Kerk te zien uitgaan. Maar terwijl LUTHER met zekere gerustheid het antwoord op dezen brief verbeidde, had zijne zaak te *Rome* reeds een ernstiger aanzien verkregen. Hoewel LEO te veel gevoel van regtvaardigheid bezat, om aan de bloeddorstige eischen van eenen HOOGSTRATEN en andere Dominikanen gehoor te geven, die den onbuigzamen ketter zonder verhoor of uitstel ten vure wenschten gedoemd te zien, zoo was hij toch in zijn gemoed niet weinig tegen den Bedelmonnik verbitterd, die door zijne stoute taal geheel de wereld in rep en roer had gebragt. Hij vaardigde een bevelschrift uit, waarbij LUTHER gedagvaard werd, om binnen zestig dagen te *Rome* te verschijnen, en zich in eigen persoon voor den Paus te verantwoorden.

LUTHER was hierdoor diep getroffen. »Op den oogenblik" riep hij uit »waarop ik zegening en vrijspraak verwacht, zie ik den bliksem, die mij bedreigt, uit de wolken." Maar de gedachte: CHRISTUS leeft en regeert, heden, gisteren en tot in eeuwigheid" verhief weder zijnen zinkenden moed. En dit Christelijk geloofsvertrouwen werd niet beschaamd. Van meer dan ééne zijde vond LUTHER voorspraak en bescherming.

Met innig welgevallen rust hier ons oog op FREDERIK *den Wijze*, Keurvorst van *Saksen*, wiens beeld in de galerij van merkwaardige mannen, die de Geschiedenis der Hervorming heeft opgeleverd, naast dat der voornaamste Hervormers verdient te staan. Zekerlijk was het eene wijze en gunstige beschikking Gods, dat juist deze Vorst in dit tijdperk regeerde, en het bewind voerde over het land, waar het licht der Hervorming het eerst werd ontstoken, of liever het eerst op den kandelaar werd geplaatst. Breng den Hervormer in uwe gedachten van *Wittenberg* naar *Leipzig* over, of verplaats Hertog GEORGE *van Saksen* op den troon van FREDERIK, en er is geen twijfel aan, of LUTHER ware op de eerste dagvaarding naar *Rome* opgezonden, om daar in het lot van eenen HUSS of SAVONAROLA te deelen. En toch zou men te verre gaan, indien men meende, dat

FREDERIK, wegens zijne eigene godsdienstige overtuiging, van den aanvang af de Hervorming begunstigd had. Dit laat zich naauwelijks van den Vorst verwachten, die geenszins onverschillig was voor den roem, om voor een beschermer en handhaver van het ware geloof gehouden te worden; die als bedevaartganger bij het graf des Verlossers had geknield, en een rijken schat van Reliquiën had verzameld. Maar FREDERIK bezat te veel gevoel van regtvaardigheid, om LUTHER weerloos aan de magt zijner vijanden over te leveren. Maar de bloei der jeugdige *Wittenbergsche* Hoogeschool lag hem te na aan het harte, om haar van een harer beste sieraden te berooven. Maar FREDERIK — en dit zegt niet weinig tot zijnen lof, en regtvaardigt den naam, dien hij droeg volkomen — vertrouwde meer het oordeel van verlichte en helderdenkende mannen dan zijne eigene inzigten, en het gold bij hem veel, dat hun oordeel over LUTHER gunstig was. Maar FREDERIK had zich omgeven van verstandige raadslieden; en daaronder komt eene eervolle plaats aan JOH. SPALATINUS, zijnen geheimschrijver, toe.

Deze man, die, even als VON STAUPITZ, meer op den achtergrond der Geschiedenis staat, heeft onberekenbare diensten aan de zaak der Hervorming bewezen. Hij was het, die LUTHER, met wien hij eene levendige en vertrouwde briefwisseling onderhield, steeds als vriend, beschermer en raadsman ter zijde stond. Hij was het, die de handelingen des Hervormers aan den Keurvorst steeds in het helderste en voordeeligste licht wist voor te stellen; die zijnen vriend van elk opkomend gevaar getrouwelijk verwittigde, het tijdig zocht af te wenden, of ook het bruisende vuur der drift, dat in LUTHERS boezem kookte, poogde te temperen. Hij was het ook nu, door wiens tusschenkomst LUTHER aan den Keurvorst verzocht, om niet naar *Rome* opgevoerd maar in *Duitschland* zelve verhoord te worden. FREDERIK schreef met edele waardigheid aan LEO, dat hij dit verlangen billijk vond en ondersteunde dit verzoek.

Het kon LEO geenszins aangenaam zijn, dat de Keurvorst zich de zaak van den als ketter aangeklaagden en reeds veroordeelden Monnik aantrok; maar hij had FREDERIK wegens staatkundige belangen te ontzien, en droeg daarom aan zijnen Legaat CAJETANUS THOMAS DE VIO DA GAËTA, die het Pauselijke hof op den rijksdag te *Augsburg* vertegenwoordigde, den last op om deze zaak af te doen. Hij gaf hem in het geheim de volmagt, om den afvallige, zoo hij zijne stellingen herriep, als een afgedwaald schaap weder in den schoot der algemeene Moederkerk op te nemen; maar, indien hij bij zijne dwalingen volhardde, hem onverwijld naar *Rome* te zenden, of, zoo hij hierin niet kon slagen, allen, die den onbuigzamen ketter nog langer eene wijkplaats wilden verleenen, met den Pauselijken banvloek te bedreigen. LUTHER werd alzoo ontboden, om voor den Pauselijken Legaat te *Augsburg* te verschijnen. Hij volbragt de reis derwaarts grootendeels te voet en kwam, in de maand *October* des jaars 1518, krank van vermoeidheid, op de plaats zijner bestemming aan.

Naauwelijks was CAJETANUS van zijne aankomst onderrigt, of hij vaardigde een' zijner hovelingen af, om zich, gelijk het heette, met LUTHER minzaam te onderhouden. SERRA LONGO zocht, met al de sluwheid van den Italiaan, zich in allerlei bogten te wringen, om LUTHER, als bij verrassing, tot het herroepen zijner *Theses* te dwingen. Met een weinig hoffelijkheid en inschikkelijkheid van LUTHERS zijde, verzekerde hij, zou de zaak binnen weinige oogenblikken tot wederzijdsch genoegen geëindigd zijn. Maar hij ondervond, dat de opregtheid der duiven zeer wel met de voorzigtigheid der slangen kan gepaard gaan. LUTHER bleef, op aanraden zijner vrienden, standvastig weigeren, hem naar zijnen meester te volgen, zoo lang hem geen Keizerlijk vrijgeleide verzekerd was. In een dier gesprekken wierp de gebelgde Italiaan hem de vraag voor: »Gij verbeeldt u ongetwijfeld, dat de Keurvorst om u de wapenen zal opvatten, met gevaar zelfs van zijn land te verliezen; of waar zult gij verblijf of wijkplaats vinden, als gij van allen verlaten zijt?" — »Onder den hemel" (1) was LUTHERS kort maar verheven antwoord. Eindelijk werd het verlangde vrijgeleide hem toegezegd, en het uur der bijeenkomst bepaald.

CAJETANUS ontving LUTHER, omstuwd van eene glansrijke hofhouding, met al de hoogheid van eenen Vorst der Kerk, die nogtans vriendelijk zich nederbuigt, en den in het stof gebogene weder wil oprigten. Met gestrengheid, die echter den toon van vaderlijke raadgeving en vermaning aannam, eischte hij, dat LUTHER, zonder eenig voorbehoud, zijne dwalingen zou herroepen, en daarenboven de belofte aan zijne voeten zou afleggen, om zich voortaan van alles te onthouden, wat de rust der Kerk zou kunnen verstoren. Bescheiden maar vrijmoedig verlangde LUTHER aangewezen te zien, wat als dwaling door het hof van *Rome* was veroordeeld. Nu wierp de Kardinaal hem voornamelijk twee punten tegen. Het eene betrof den aflaat, »die" volgens LUTHER »de schat der Kerk niet was;" het andere betrof de noodzakelijkheid des geloofs bij het gebruik der genademiddelen. Weldra werd er over beide punten heftig gestreden. De Kardinaal streed met de wapenen der *Scholastiek*, en deed een vloed van bewijzen, aan THOMAS AQUINAS, ARISTOTELES, of de Pauselijke *Decretalen* ontleend, op het hoofd van den Monnik nederregenen. De Monnik streed met geen ander wapen dan de Heilige Schrift. Omtrent het eerste punt betoonde hij eenige rekkelijkheid en toegevendheid, omdat men, meende hij, geen slecht Christen behoefde te zijn, al nam men het kerkelijk gevoelen aan. Maar wat de noodzakelijkheid des geloofs betrof: »al had ik vierhonderd hoofden te verliezen" zeide hij »ik zou ze liever alle willen missen, dan terugnemen, wat ik van het heilig geloof der Christenen heb verklaard!" En nadat hij bij herhaling geweigerd had onder vrijgeleide naar *Rome* te gaan, werd hij uit de tegenwoordigheid van den Kardinaal ontslagen. — Dit was het eerste verhoor.

(1) Bij sommige Geschiedschrijvers lezen wij: *Onder den Hemel of in den Hemel.* Zekerlijk wordt hierdoor het antwoord nog schooner en treffender; maar LUTHER, een verhaal van het gebeurde gevende, heeft alleen: *sub coelo.*

Toen LUTHER den volgenden dag andermaal voor den Legaat verscheen, werd hij door eenige raadslieden der stad, en ook door VON STAUPITZ vergezeld, die naar *Augsburg* gesneld was, om zijnen vriend te ontmoeten en door zijne toespraak te bemoedigen en te versterken. Hij had zich nu van een schriftelijk *Protest* voorzien, waarin hij de beschuldiging, alsof hij gevoelens wilde prediken, die strijdig met het algemeene geloof der Kerk waren, verre van zich wierp, maar aanbood, om zijne stellingen aan het oordeel der vier Universiteiten, *Bazel*, *Frijburg*, *Leuven* en *Parijs* te onderwerpen, en te herroepen wat door deze als dwaling veroordeeld werd. Dit is zulk een sterksprekend blijk van LUTHERS toegevendheid, dat het ons verwondert, dat vele kerkelijke geschiedschrijvers het met stilzwijgen zijn voorbijgegaan. Maar het was geenszins overeenkomstig het belang van den Kardinaal of den Paus dit toe te staan. De Legaat wikkelde zich nu dieper in den mantel zijner waardigheid, eischte op hoogen en dreigenden toon, dat LUTHER zou herroepen, sprak veel en driftig door, zoodat deze naauwelijks aan het woord kon komen, en aan het einde slechts met veel moeite de vergunning verwierf, om de verdediging van zijn gevoelen omtrent de bestredene punten, bij eene nadere bijeenkomst, in geschrifte aan den Kardinaal te overhandigen. — Zóó liep ook het tweede verhoor vruchteloos af.

Met gespannen verwachting werd nu de eerstvolgende bijeenkomst te gemoet gezien, welke beslissend zijn moest. LUTHER overhandigde eerbiedig zijn geschrift. De Kardinaal zag het vlugtig in, maar legde 't weldra, als weinig afdoend, met een medelijdend schouderophalen naast zich neder. Tegen al de bewijzen daarin aangevoerd, stelde hij slechts de verklaring van Paus CLEMENS VI over, dat CHRISTUS' verdiensten, en bijgevolg ook de aflaat, de schat der Kerke zijn, waarover de Paus mogt beschikken. Maar hij werd nog meer in de engte gedreven, toen LUTHER met de hem eigene scherpzinnigheid betoogde, dat zelfs deze Pauselijke verklaring niet eens inhield of beteekende, wat zij naar den wensch van den Kardinaal beteekenen moest. Haastig greep deze naar het boek, om de bedoelde zinsnede overluid te lezen, maar schrikte niet weinig toen hij bemerkte, dat zij tegen hem getuigde. Nu gaf de Legaat alleen gehoor aan het gevoel van beleedigde trotschheid. »Herroep, zeg ik u" sprak hij in drift opstuivende, met eene van toorn bevende stem; »nog eenmaal: herroep, of waag het niet meer onder mijn oog te verschijnen!" LUTHER begreep dit teeken, boog zich en vertrok.

De indruk, dien deze gesprekken op beiden achterlieten, kon niet gunstig zijn. Toen VON STAUPITZ den Kardinaal nogmaals wilde bewegen, om de beslechting van het geschil aan een redetwist te onderwerpen, zag de Legaat hem half verschrikt en verwonderd aan. »Neen," riep hij uit, »met dit schepsel *(cum hac bestiâ)* wil ik niet langer disputeren; het heeft mij zulke diepe oogen, en wonderlijke begrippen in het hoofd!" LUTHER had geen' hoogen dunk van CAJETANUS' godgeleerde kennis opgevat. Hij achtte hem zóó geschikt om over geestelijke zaken uitspraak te doen, »als een ezel om op de

harp te spelen!" Opmerkenswaardig is het echter, dat dezelfde CAJETANUS later een geschrift uitgaf, waaruit bleek, dat hij, in zijn gevoelen omtrent de noodzakelijkheid des geloofs, niet weinig tot het gevoelen van LUTHER was genaderd.

Thans verkeerde LUTHER weder in eenen zeer hagchelijken toestand. De Kardinaal liet niets van zich hooren, dan dat hij zich niet verder met den ketter inliet en instructiën uit *Rome* wachtte. Allen, die den Hervormer toegenegen waren, verklaarden dit stilzwijgen als het broeijen van een onweder, als de stilte vóór den orkaan, en spoorden hem aan tot eene overhaaste vlugt. LUTHER wachtte nog enkele dagen, schreef toen aan den Kardinaal, en verwittigde hem van zijn vertrek, verzocht verschooning voor elke te heftige uitdrukking, maar volhardde bij zijn besluit om niet te herroepen, en liet een *Protest* achter, waarin hij zich plegtig, *van den kwalijk onderrigten Paus op den beter te onderrigten Paus* beriep.

Vóór het krieken van den dageraad wierp hij zich op een paard, zonder halster of zadel, dat VON STAUPITZ hem ten gebruike had afgestaan. Door den raadsheer LANGEMANTEL werd hij door een klein deurtje in den stadsmuur buiten de vest gelaten, en na een' langdurigen en moeijelijken togt bereikte hij zijn geliefd *Wittenberg* weder. Op zijne terugreize had hij te *Neurenberg* inzage bekomen van de Pauselijke *Breve* of volmagt, aan CAJETANUS geschonken, en nu eerst begreep hij de grootheid van het dreigend gevaar, waaraan hij door eene tijdige vlugt nog gelukkig ontkomen was.

Maar dit gevaar was nog geenszins afgewend. Zoo iets het bewijs opleverde, dat *Rome* aan haren stelregel getrouw wilde blijven, om nimmer iets toe te geven, het was de Pauselijke Bul, die, kort na LUTHERS verhoor voor CAJETANUS, werd afgevaardigd, waarbij de geheele leer van den Aflaat, in al hare bepalingen, die het heftigst door LUTHER waren aangevallen, bekrachtigd werd. LUTHER zag zich hierdoor weder genoodzaakt eene schrede verder te gaan, en zijn beroep op het Hoofd der Kerk in *een beroep op eene algemeene Kerkvergadering* te veranderen. Zoowel de Paus als de Kardinaal drongen van nu af bij den Keurvorst op de uitlevering van den ketter aan, en bezwoeren hem bij het heil der Kerk en de glorie zijner voorvaderen, den weêrspannigen Monnik naar *Rome* op te zenden of voor altijd uit zijne Staten te verbannen. En het scheen werkelijk, dat FREDERIK de beschermende hand terug zou trekken. Hij gaf LUTHER niet onduidelijk den wensch te kennen, dat hij *Saksen* verlaten en elders eene wijkplaats zoeken mogt. STAUPITZ achtte zijnen vriend geheel verloren, en ried hem aan, tot hem te vlugten, om te zamen te leven of te sterven. LUTHER zelf dacht ernstig op zijn vertrek, en had het oog op *Frankrijk* gevestigd. Aan eenige vrienden, die hij tot een afscheidsmaal had genoodigd, openbaarde hij dit voornemen, toen hem een brief van SPALATIJN werd overhandigd. Hij brak dien open, en las met ontroering, hoe de Keurvorst zijne verwondering had te kennen gegeven, dat LUTHER nog niet was afgereisd, en hem gelastte dadelijk te vertrekken. Hij reikt den brief aan zijne vrienden

over en barst uit in de aandoenlijke klagt: »*Vader en moeder laten mij aan mij zelven over, maar de Heer trekt zich mijner aan.*" Doch, ziet! weinige uren later volgt een andere bode, met een' tweeden brief, waarin het uitgesproken bevel weder wordt ingetrokken en aan LUTHER de vrijheid verleend wordt, om te *Wittenberg* te blijven. Treffend keerpunt in de Geschiedenis, dat over de toekomst des Hervormers, over de toekomst schier van geheel *Duitschland* besliste! Was het vreemd, zoo de godvruchtige man toen het oog dankend ten hemel sloeg en aan de spreuk des Bijbels gedacht?: »*Het hart der Koningen is in de hand des Heeren, Hij leidt het als waterbeken.*"

Maar ook in de staatkundige wereld vielen er gebeurtenissen voor, waardoor de donkere gezigtseinder weder helderder werd. Waarlijk, er blijft voor den onpartijdigen navorscher der Geschiedenis niet anders over dan: of alle gebeurtenissen des tijds, die het lot van staten en volken veranderen, voor een ijdel spel des toevals te verklaren; of te erkennen, dat de Goddelijke Voorzienigheid den voortgang der Hervorming op de zigtbaarste wijze begunstigd heeft.

MAXIMILIAAN I stierf in Januarij des jaars 1519 te midden der onderhandelingen, waardoor de benoeming van een' nieuwen Keizer moest worden voorbereid. De Keurvorst van *Saksen*, die zooveel als de voogdijschap over het verweesde rijk moest op zich nemen, en van wiens keuze deze benoeming grootendeels afhing, trad hierdoor in gelijken rang met de magtigste Vorsten, en had zoo min één' hunner als den Paus te ontzien, daar allen zich veeleer beijverden om bij de aanstaande verkiezing zijne gunst te verwerven. De uitwerking dier gebeurtenissen zal ons spoedig zigtbaar worden, en reeds vóór den dood van MAXIMILIAAN was de invloed der staatkunde op de handelingen en bedoelingen van het Roomsche Hof onmiskenbaar, daar men plotseling den weg der gestrengheid verliet, om dien der zachtmoedige overreding en onderhandeling te beproeven.

CARL VON MILTITZ, Domheer van *Mentz*, was tegen het einde des vorigen jaars door het Pauselijke Hof afgevaardigd, om aan den Keurvorst van *Saksen* de gouden roos te overhandigen; (1) eene onderscheiding, welke slechts aan enkele magtige Vorsten te beurt viel, die, als geliefde zonen der Kerk, de eere genoten van in blakende gunst bij den Heiligen Vader te staan. Maar deze gelegenheid moest hij tevens te baat nemen, om de gezindheid des Vorsten omtrent LUTHER te polsen en dezen zelven voor de Kerk te winnen. VON MILTITZ kweet zich met veel behendigheid van dezen last. Hij begon een' misgreep, dien men vroeger begaan had, te herstellen, door TETZEL zelven, wiens onbeschaamdheid de ware oorzaak dezer beroeringen was, ter verantwoording te roepen en de les te lezen. De

(1) Het was de gewoonte, dat jaarlijks op den zondag *Laetare* eene *gouden roos* te *Rome* gewijd werd, en vervolgens, als een blijk van bijzondere gunst aan een' der regerende Christenvorsten, die zich omtrent de Kerk hadden verdienstelijk gemaakt, werd aangeboden. — Welligt was dit gebruik in de Kerk overgegaan van de zoogenoemde *Jeux floreaux*, waarin de Dichter, die in den wedstrijd overwinnaar bleef, eene gouden *bloem*, in plaats van een laurier, werd aangeboden.

eertijds magtige, maar nu vernederde Monnik was, bij de toenemende opgewondenheid der gemoederen, hoe langer zoo meer het voorwerp der algemeene verachting geworden. Hij stak zich in een klooster te *Leipzig*, en had den moed niet, toen von Miltitz hem dagvaardde, deze schuilplaats te verlaten. Thans, nu hij zich zelfs met de Pauselijke ongenade bedreigd zag, verviel hij van verdriet en hartzeer in eene kwijnende ziekte, welke hem ten grave sleepte. Luther, die bij het vernemen van zijnen toestand allen persoonlijken wrok had afgelegd, schreef hem nog een' brief, waarin hij hem een vriendelijk woord van troost en bemoediging toesprak.

Met Luther zelven hield von Miltitz eene zamenkomst te *Altenburg* in de woning van Spalatijn. De Pauselijke Afgezant meende de ijdelheid van den man, die zoo veel gerucht in de wereld veroorzaakte, te moeten vleijen. Hij verheelde het niet, dat hij op zijne reis van *Rome* naar *Duitschland* de openbare meening geheel ten voordeele van Luther had gestemd gevonden, zoodat hij tegen één' Pausgezinde drie voorstanders van den Hervormer had aangetroffen. »Al had ik thans een gewapend leger van vijf-en-twintig-duizend man bij mij," verklaarde hij »ik zou het niet wagen, u met geweld naar *Rome* te voeren." Voor zulk eene overdrevene vleitaal bleef Luther doof; maar beter bereikte von Miltitz zijn doel, toen hij hem al het gevaar en de onheilen schilderde, die door zijn toedoen de Kerk bedreigden, en onder deze voorstelling bij herhaling tot tranen toe geroerd en bewogen scheen. Dit was de juiste snaar van Luthers gevoel getroffen, die, wegens de naauwgezetheid van zijn geweten, reeds begon te vreezen, in jeugdigen overmoed veel te verre te zijn gegaan. Hij beloofde dan van zijne zijde de geheele zaak te laten rusten, indien ook zijne vijanden het stilzwijgen wilden bewaren. Hij voegde er de belofte bij, van andermaal aan den Paus te zullen schrijven, om zijne onderwerping aan het Hoofd der Kerk te betuigen. Hij verklaarde zich zelfs bereid en gezind om een geschrift onder het volk te doen uitgaan, waarbij hij allen tot rust vermaande en de gehoorzaamheid aan de kerkelijke instellingen aanbeval. Von Miltitz was zóó voldaan over den uitslag, dat hij Broeder Martijn in zijne armen sloot, en hem bij het afscheid als een' zijner meest bekende en vertrouwde vrienden omhelsde. Luther wist wat hij van die omhelzing te denken had, en dacht hierbij aan den kus van Judas den Verrader. En toch bleef hij aan het eens gegeven woord getrouw.

Hij schreef een' tweeden brief aan den Paus, verklaarde daarin, dat hij te scherp en bitter was geweest, maar dat het ten eenemale buiten zijn vermogen was, al wilde hij herroepen, hierdoor de rust en den vrede der Kerk te herstellen. Hij betuigde voor God en al zijne schepselen (niet al zijne Heiligen) dat hij nimmer willens was geweest de magt der Kerk of van Zijne Heiligheid, hetzij door geweld, hetzij door list, te ondermijnen en aan te randen. »Ja ik beken," dus eindigde hij dezen brief, »dat deze magt der Kerk boven alles verheven is, zoodat niets in hemel of op aarde aan haar kan voorgetrokken worden, dan alleen Jezus Christus, die een Heer boven allen

is!" Hij deed meer dan dit. Hij gaf eene Onderrigting over enkele artikelen uit, waarin hij nog veel als Christelijke waarheid bleef vasthouden, wat hij later als dwaling verwierp. Men heeft hem deswege van de grootste ongelijkheid aan zich zelven beschuldigd (1). Wij zien hierin veeleer een bewijs, hoe het licht der waarheid niet op eens, maar allengskens, in de ziel des Hervormers is opgegaan; en zij, die hem wegens deze handelingen min of meer berispelijk achten, zullen van de andere zijde moeten erkennen, dat LUTHER in den aanvang van dezen strijd veel meer gematigdheid en toegevendheid heeft doen blijken, dan bij eene oppervlakkige kennis der Geschiedenis, zoowel door zijne vrienden als door zijne vijanden, doorgaans verondersteld wordt.

En hiermede scheen dan de zaak der Hervorming geëindigd te zijn. Zóó althans dachten die verblinden, die in het gebeurde op het Allerheiligen-feest te *Wittenberg* slechts weinigbeduidende haarkloverijen van Monniken en niet het ontwaken van den magtigen tijdgeest hadden gezien. Zóó dachten welligt ook vele voorstanders der Hervorming zelve. Maar »*Mijne gedachten zijn hooger dan uwe gedachten en Mijne wegen zijn hooger dan uwe wegen*", sprak de Godheid op haren troon.

III.

Het slot Pleissenburg te Leipzig,

in Julij 1519.

Het Gothisch gebouwde slot *Pleissenburg* behoort nog tot de merkwaardige gebouwen, die te *Leipzig* de aandacht des vreemdelings tot zich trekken; en zoo hij in de Geschiedenis der Hervorming is ingewijd, dan rijzen er bij den aanblik dier muren ernstige en plegtige gedachten en herinneringen op in zijne ziel. Gelijk toch in den aanvang dezer eeuw, onder de wallen dier vermaarde stad, het pleit der volken werd beslist, zóó werd hier, drie eeuwen vroeger, een kampstrijd over waarheid en godsdienstige vrijheid geöpend, die ongeveer twintig dagen aanhield. De groote Ridderzaal van het grijze slot *Pleissenburg* was ingerigt om het strijdperk te zijn, waarin, niet met zwaard en lans, maar met de levende stem en de wapenen der *Dialectiek* zou gestreden worden. De voornaamste kampvechters, die men in dit strijdperk zag optreden, waren Dr. ECK van *Ingolstadt*, CARLSTADT en LUTHER, de man der Hervorming.

Den eersten kennen wij reeds uit den strijd over den Aflaathandel; den tweeden moeten wij nader aan onze Lezers bekend maken, om ook

---

(1) LUTHER zelf zegt tot zijne Lezers: »Gij zult in mijne schriften vele en groote Artikelen vinden, welke ik den Paus demoedig heb ingeruimd, en die ik naderhand voor de grootste godslasteringen en gruwelen gehouden heb, gelijk ik die nog daarvoor houde en veroordeele. Gij moet derhalve deze dwaling, of, gelijk mijne vijanden het noemen, deze *tegenspraak* aan den tijd en mijne onwetendheid toeschrijven."

de aanleiding tot dezen kampstrijd en de wijze, waarop LUTHER, zijns ondanks, daarin gemengd werd, te kunnen vermelden.

ANDREAS BODENSTEIN, naar de plaats zijner geboorte CARLSTADT geheeten (1), was Hoogleeraar aan de Universiteit te *Wittenberg*, een vurig vereerder en bewonderaar van AUGUSTINUS, wiens leerbegrip hij van de gestrengste zijde opvatte, en niet minder (dit zij tot zijne eer gezegd) een der eerste en ijverigste voorstanders der Hervorming. Toen alzoo de strijd over den Aflaathandel begon, kon CARLSTADT geen ledig of rustig aanschouwer blijven. Hij koos partij voor zijnen ambtgenoot (die van hem de doctorale wijding had ontvangen, en met wien hij reeds vroeg eene vriendschappelijke betrekking had aangeknoopt) en trad openlijk tegen JOH. ECK als diens verdediger op. Zelfs toen LUTHER, door zijne belofte aan VON MILTITZ gebonden, het stilzwijgen bewaarde, zette hij in diens plaats den aangevangen strijd voort, en nam gretig den voorslag van zijne tegenpartij aan, om de betwistbare punten in een openlijk *Dispuut*, als voor de oogen van geheel *Duitschland*, te beslechten. *Leipzig* werd tot het tooneel van dezen kampstrijd gekozen; de vergunning van den Hertog GEORGE daartoe gevraagd en ook werkelijk verkregen. Dit laatste zou ons eenige verwondering moeten baren, daar deze Vorst zich van den beginne af als den verklaarden tegenstander der Hervorming heeft doen kennen, indien wij het niet daarvoor konden houden, dat hij toen nog met vele anderen in de hoop en het vermoeden deelde, dat zulk een openlijke kampstrijd de zoo veel geruchtmakende zaak in eene schitterende zegepraal van den Hoogleeraar van *Ingolstadt* en de nederlaag der Wittenbergsche Godgeleerden zou doen eindigen. Maar het was ECK niet genoeg, den weinig beroemden CARLSTADT tot zwijgen te brengen en uit het veld te slaan; zijne eerzuchtige bedoelingen strekten zich veel verder uit. LUTHER zelven wilde hij als kampvechter tegen zich zien optreden, en dit zou de schoonste lauwer zijn, dien hij uit het strijdperk kon wegdragen, dat ook deze door hem vernederd en overwonnen werd.

Om hem daartoe te bewegen, gaf hij dertien stellingen in het licht, die in naam tegen BODENSTEIN gerigt waren, maar LUTHERS gevoelens in het hart aangrepen. Daaronder was er eene, welke de Pauselijke oppermagt van nabij betrof. Zij beweerde dat de Roomsche Kerk reeds vóór SYLVESTERS tijden (alzoo reeds vóór de vierde eeuw) boven alle andere Kerken was verheven geweest; en dat hij, die op den stoel van *St. Pieter* had gezeten, ook ten allen tijde als Opvolger van PETRUS en algemeen Stedehouder van CHRISTUS was erkend geworden.

Nu kon LUTHER niet onzijdig blijven. Het verdrag der stilzwijgendheid, met VON MILTITZ aangegaan, was door zijne vijanden het eerst geschonden. Tegen de *Theses* zijner tegenpartij stelde hij een

(1) PETRUS MOSELLANUS geeft ons geene zeer behagelijke teekening van CARLSTADTS persoon. Hij beschrijft hem als van eene korte, gedrongene gestalte, met eene onaangename stem, opvliegend van aard, en, wat getrouwheid van geheugen en scherpzinnigheid van oordeel betreft, veel minder dan LUTHER begaafd.

gelijk aantal andere *Theses* over, en daaronder éénе, die de geldigheid der oppermagt, welke de Roomsche Kerk zich toeëigende, stoutweg ontkende: als welke alleen uit de zoogenoemde Pauselijke *Decretalen* kon bewezen worden, maar door de getuigenis der Heilige Schrift, door elf eeuwen, en het *Niceensche Concilie* luide weêrsproken werd.

Hij was echter aanvankelijk niet voornemens, om in het *Dispuut* te *Leipzig* meer dan oog- en oorgetuige te zijn, daar ook de Hertog George hoogst ongaarne hem onder de strijders zag optreden; en eerst toen Eck hierop bleef aandringen en voor hem de uitdrukkelijke toestemming des Hertogs verworven had, liet hij zich overhalen en nam hij den toegeworpen handschoen ridderlijk op.

De aanstalten, welke te *Leipzig* gemaakt werden, om aan de opening van den kampstrijd den meest mogelijken luister bij te zetten, deden genoegzaam zien, hoe groot gewigt door beide partijen aan den uitslag gehecht werd. Al waren de meesten, als oningewijden, niet in staat, om over de betwiste punten uitspraak te doen, men besefte toch, dat het levensbeginsel der oude Kerkinrigting daarin was begrepen, en men had een duister voorgevoel van de gewigtige gevolgen, waartoe dit twistgesprek zou kunnen leiden. De Hertog George was met een gedeelte van zijnen Hofstoet, waartoe ook de twaalfjarige Vorst van *Anhalt* behoorde, van *Dresden* naar *Leipzig* gekomen, om hierbij tegenwoordig te zijn. Op den *Pleissenburg* was de Ridderzaal tot gehoorzaal ingeruimd. Hier stonden, nevens de zetels voor de Vorstelijke personen bestemd, twee gestoelten tegen over elkander opgerigt. Aan het eene prijkte het beeld van den heiligen Martinus, aan het andere dat van St. George. Daarnaast stonden de tafels voor de schrijvers. De geheele zaal was met banken voor de toehoorders bezet, en banken en gestoelten waren met fraai tapijtwerk omhangen.

Eck deed den 21sten Junij, in priesterlijke kleeding, zijne intrede in de stad, en werd door het gejuich der inwoners begroet. Drie dagen later kwamen de Wittenbergsche Godgeleerden aan, vergezeld van den Hertog van *Pommeren*, den Rector Magnificus der Hoogeschool, en begeleid door bijna twee honderd studenten, met pieken en hellebarden gewapend, die de rijtuigen, waarin hunne Leermeesters gezeten waren, zoo wel tot bescherming als tot eerewacht verstrekten. Niet minder plegtig en statig was de optogt, op den morgen van den 27sten Junij, den dag, die voor de opening van dit merkwaardig *Dispuut* bepaald was.

Te zes ure in den ochtend begaf de trein, voorafgegaan door de Vorstelijke personadiën en onder geleide der gewapende burgerwacht, zich naar de *St. Thomas*-Kerk, waar de Mis door een voortreffelijk zangkoor werd uitgevoerd, om door het bijwonen dier Kerkplegtigheid zich voor te bereiden voor de plegtigheid van den dag. Na den afloop dier Godsdienstoefening zette de trein zich andermaal in beweging naar den *Pleissenburg*, en nadat de rijkversierde zaal de aanzienlijke schaar had ontvangen en allen waren gezeten, beklom Petrus Mosellanus het spreekgestoelte. In eene Latijnsche redevoering, welke

ten onderwerp had: *over de regte wijze van redetwisten, bovenal over Godgeleerde onderwerpen*; drukte hij de strijdende partijen op het hart, zich niet tot een' ijdelen woordenstrijd te laten vervoeren, maar boven alles de waarheid te zoeken en te bedoelen, en hierbij gaf hij menigen wenk, die nog in onze dagen behartiging verdient. Naauwelijks zweeg de Redenaar, of eene kerkmuzijk viel in; eene bekende melodie deed zich hooren; geheel de vergadering knielde neder, en de hooggewelfde zaal van den *Pleissenburg* weërgalmde van het aloude kerkgezang: *Veni Creator Spiritus* (1)! Een gebed om den Heiligen Geest, uitgestort door zulk eene aanzienlijke vergadering, in de diepst ootmoedige houding; uitgestort in zulke gewigtige oogenblikken, die zoo veel voor de toekomst konden beslissen; uitgestort door zoo velen, die verschillende denkbeelden en gevoelens koesterden, maar thans nog door dezelfde belijdenis vereenigd, bij de eeuwige bron van licht en waarheid, licht en waarheid zochten: dit moet wel een dieptreffende aanblik geweest zijn; dit kan in veler gemoederen een' ernstigen en heilzamen indruk achtergelaten hebben! Wij willen niet te veel aan deze godsdienstige handeling hechten, noch daaruit iets ten voordeele van de zaak der Hervorming zelve afleiden. Zóó menige achtbare vergadering, vroeger en later gehouden, werd met het gebed om Gods Heiligen Geest begonnen, waarin toch een geheel andere geest dan die der waarheid en liefde de gemoederen scheen te vervullen; maar toch, wanneer wij straks vernemen, hoe voor velen der hier aanwezigen thans het licht der waarheid het eerst door de nevelen is gebroken, dan rijst bij ons onwillekeurig de gedachte op: niet geheel vergeefs zal alzoo gebeden zijn!

De belangrijke kampstrijd was geöpend, die nagenoeg twintig dagen duurde, en met weinige tusschenpoozen, ten gevolge van zon- en feestdagen, elken vóór- en namiddag op nieuw werd aangebonden, zonder dat de kampvechters moede werden te strijden, zonder dat men moede werd naar hen te hooren. Wij kunnen dit vermaarde twistgesprek geenszins in al zijne bogten en kronkelingen volgen, en zullen slechts den algemeenen gang of enkele bijzonderheden aan onze Lezers kenbaar maken.

Het *Dispuut* werd tusschen CARLSTADT en ECK, met de vernieuwing van den ouden strijd tusschen AUGUSTINUS en PELAGIUS, geöpend. CARLSTADT verdedigde het zedelijk onvermogen van den natuurlijken mensch tot eenig goed, en ontkende de verdienstelijkheid zijner werken ook in den staat der genade. Hij had AUGUSTINUS; ECK, die zich in dezen strijd als *Semipelagianer* deed kennen, de oude Kerkvaders en alle *Scholastieken* vóór zich. Op plaatsen der Heilige Schrift beriepen zich beiden. ECK won het zijnen tegenstander verre af in gevatheid en behendigheid in het redetwisten, hoewel hij somtijds voor hem moest wijken, en digter, dan hij welligt zelf bedoeld had, of aan de voorstanders zijner partij welgevallig zijn kon, tot diens gevoelen naderde. Maar deze strijd, hoewel hij ver-

(1) Volgens het meest aangenomen gevoelen is dit beroemde Kerklied opgesteld in de tiende eeuw door ROBERT, Koning van *Frankrijk*.

scheidene dagen achtereen werd voortgezet, was slechts eene schermutseling geweest bij hetgeen stond te volgen, toen LUTHER de plaats van CARLSTADT innam en op den 4den Julij het spreekgestoelte optrad. Vooraf betuigde hij, dat hij uit ontzag voor het Hoofd der Kerk zich gaarne aan dezen strijd, dien hij thans »in den naam des Heeren" begon, zou onttrokken hebben, indien hij niet door ECK daartoe ware gedwongen geweest. Weldra waren beide partijen in een' heeten strijd over de oppermagt des Pausen gewikkeld, wier geldigheid LUTHER alleen naar menschelijk regt wilde toestaan; ECK daarentegen naar Goddelijk en menschelijk regt beide wilde handhaven. ECK beweerde, dat de strijdende Kerk op aarde de *Type* of het beeld was der triumferende Kerk in den hemel; dat, gelijk er dáár slechts één Opperhoofd was, namelijk God, er zóó ook slechts één Opperhoofd op aarde moest zijn. »Eene Kerk zonder hoofd ware een monster, en dat opperhoofd, wie zou het anders kunnen zijn, dan de Bisschop van *Rome?*" — »Neen!" hernam LUTHER, »CHRISTUS zelf, en niet een mensch, is ook het hoofd der strijdende Kerk, want daar staat geschreven, dat »»*Hij als Koning moet blijven heerschen, tot dat Hij al zijne vijanden aan zijne voeten zal gelegd hebben.*""(1) Als de Paus sterft," zeide hij, »dan is de Kerk toch niet zonder hoofd; waarom zou CHRISTUS dan ook niet het hoofd zijn, terwijl de Paus leeft?" ECK beriep zich op het bekende gezegde van JEZUS tot PETRUS: »*Gij zijt* PETRUS *en op deze Petra zal Ik mijne gemeente bouwen!*" (2) en haalde eene verklaring dier plaats uit AUGUSTINUS aan, welke voor het Roomsche gevoelen gunstig scheen. LUTHER zocht hem zoowel deze plaats als de verklaring van AUGUSTINUS afhandig te maken, maar voegde er bij, dat, al liet hij ook deze verklaring gelden, dit nog niets ten voordeele der Roomsche Bisschoppen bewees; en al ware het ook dat AUGUSTINUS en al de Kerkvaders hierin op de zijde van zijnen bestrijder stonden, dat hij toch van hen zou moeten verschillen, omdat hij geschreven vond: *Niemand kan een ander fundament leggen, dan hetwelk eenmaal gelegd is, namelijk* JEZUS CHRISTUS. (3) ECK beweerde dat de Paus wel is waar niet de *algemeene* Bisschop mogt heeten, maar wel de Bisschop der *geheele of algemeene* Kerk. »Het is wel der moeite waard" riep LUTHER daarop uit, »dat ik naar *Leipzig* gekomen ben, en hier zóó groote onkosten make, om eene zóó fijne *distinctie* te leeren!" ECK beweerde, dat de gansche Christenheid van de vroegste tijden af erkend had, dat de Roomsche Kerk hare oppermagt van CHRISTUS zelven en niet enkel van menschelijk regt ontleende, uitgezonderd de gehate en verachte Sekte der *Hussiten*, »van wier gevoelens de eerwaardige Doctor niet vreemd scheen te zijn." LUTHER zocht eerst den smaad dier ketterij verre van zich te weren, maar kwam weldra, door deze hatelijke aanmerking van zijne tegenpartij eenigzins verbitterd en aangevuurd, met de vrijmoedige stelling voor den dag, dat er onder de gevoelens van HUSS en zijnen aanhang enkele echt Christelijke gevonden werden, die ten onregte waren veroordeeld geworden. Hier-

(1) 1 Cor. XV: 25. (2) MATTH. XVI: 18. (3) 1 Cor. III: 11.

onder rekende hij de volgende stelling: »Het is geenszins noodig tot zaligheid, te gelooven dat de Roomsche Kerk boven alle andere verheven zij." Mogt het WICLEF of HUSS zijn, die dit gezegd had, dit deerde hem niet, want waarheid was het! — Dit stoutmoedig gezegde veroorzaakte eene algemeene beweging en ontsteltenis in de vergadering. Een gemurmel van afkeuring en verbazing doorliep de zaal. Men sprak overluid en in verwarring onder elkander. Zij, die onder het *Dispuut* in eene zoete sluimering waren gezonken, ontwaakten met schrik. LUTHERS vrienden verbleekten, en zijne vijanden grepen moed. Hertog GEORGE rees van zijne zitplaats op, schudde het hoofd, zette zich de beide handen in de zijden, en riep met luider stem: »dat loopt door het dolle heen!" LUTHER liet zich echter hierdoor geenszins ontmoedigen of in verwarring brengen. Hij wees op het voorbeeld der Grieksche Kerk, op zoo vele voortreffelijke mannen, in haren schoot geboren, die, zonder de oppermagt der Roomsche Kerk te erkennen (gelijk men mogt vertrouwen) waren zalig geworden, en volhardde bij zijne betuiging: dat er voor den Christen geen hooger Goddelijk regt bestond, dan het gezag der Heilige Schrift. Dit kon ECK onmogelijk toegeven. Beide kampvechters stonden tegen elkander over zonder één voetbreed te wijken. En geen wonder! Het punt waar *Rome* en de Hervorming zich van elkander scheidden, dat ook in volgende eeuwen het groote keerpunt van den strijd tusschen Protestantisme en Katholicisme zou blijven, was thans met helderheid aangewezen: het gezag der Kerk en het gezag der Heilige Schrift, in scherpe tegenstelling van elkander! De breede klove was ontdekt, die zich tusschen de beide groote afdeelingen der Christenheid zoude vestigen, welke eerst gedempt zou moeten worden, eer eene vereeniging weder denkbaar of mogelijk werd.

Nadat men dit voorname twistpunt had opgegeven, werd er nog over het vagevuur, den aard der bekeering en den aflaat gestreden. Hoewel er op dit laatste punt eenige meerdere toenadering bestond, zoo was toch de wederzijdsche verbittering toegenomen. ECK liet niet na aan LUTHER te doen gevoelen, dat hij hem als eenen ketter beschouwde, op wien de banvloek der Kerk moest rusten; en LUTHER verweet zijne tegenpartij, »dat hij zóó vlugtig over den zin der Heilige Schrift henen liep, als eene spin over het water, en even bang was voor den Bijbel, als de Duivel voor het kruis". Toen LUTHER van het spreekgestoelte was afgetreden, trad CARLSTADT nog eenmaal op en hervatte den strijd over de verdienstelijkheid der goede werken. Den 16den Julij hield de Rector der Hoogeschool, JACOB LANGE, ten slotte eene redevoering, waarin hij aan de kennis en geleerdheid van beide partijen gelijkelijk regt liet weêrvaren. Een plegtig aangeheven *Te Deum* besloot de vergadering.

Zóó eindigde dit langgerekt maar merkwaardig *Dispuut* op den *Pleissenburg* te *Leipzig*. Beide partijen schreven zich de overwinning toe. Beide partijen maakten zich aanstonds gereed, om een breed verslag van den gehouden kampstrijd in het licht te geven, waarin de

aangevoerde gronden op nieuw gewogen en wederlegd moesten worden. Voor den oppervlakkigen beschouwer en beöordeelaar was alzoo de zaak op hetzelfde standpunt gebleven, waarop zij vroeger stond. Het *Dispuut* te *Leipzig* scheen, gelijk zoo menig ander, met een spiegelgevecht van geleerden vergeleken te kunnen worden, waarin soms treffende slagen waren uitgedeeld, doch waarin ook wakker in de lucht was geschermd, en waardoor weinig of niets was beslist. En toch mogt het voor de zaak der jeugdige, pas ontluikende Hervorming, in meer dan één opzigt, gewigtig en voordeelig genoemd worden.

Onder deze voordeelige gevolgen van het *Leipziger Dispuut* rekenen wij den diepen en gunstigen indruk, hierdoor op veler gemoederen te weeg gebragt. Een Eck mogt met de zijnen triumf blazen, omdat hij bij velen, die alleen zijne welbespraaktheid wisten te bewonderen, voor overwinnaar doorging, maar de diepstdenkenden en kundigsten spraken een geheel ander oordeel uit. De geleerde Mosellanus aarzelde niet de zege aan Luther toe te kennen. Polyander, Cellarius, Cruciger, mannen, wier namen later in de Geschiedenis der Hervorming beroemd zijn geworden, werden hierdoor voor de waarheid gewonnen. Zij openbaarde zelfs hare kracht aan het nog kinderlijke gemoed van den jeugdigen Vorst van *Anhalt*, die, diep getroffen door alles, wat hij in deze dagen gezien en gehoord had, met geestdrift de zaak der Hervorming omhelsde, en door geene beloften of bedreigingen van magtige bloedverwanten en vrienden van deze keuze was af te brengen. De woorden door Luther op den *Pleissenburg* gesproken weêrklonken tot in *Bohemen*, deden den gezonken moed der *Hussiten* herleven, en wekten geestdrift en bewondering voor den vrijmoedigen Hervormer op. Twee *Utraquistische* geestelijken (1) schreven hem brieven van gelukwensching en moedigden hem aan tot volharding. En welken indruk de bijwoning van dezen kampstrijd bij de studerende jeugd had achtergelaten, dit bleek weldra, toen de gehoorzalen aan de *Leipziger* Hoogeschool schier ledig liepen en het getal Studenten te *Wittenberg* nagenoeg zich verdubbelde. Eck, die met vermetel zelfvertrouwen Luther in het strijdperk had geroepen, had voor zichzelven geene lauweren geplukt, en de partij, welke hij aanhing, gevoelige schade aangebragt.

Maar nog ongelijk gewigtiger was de invloed van dezen kampstrijd op den geest van den grooten Hervormer zelven, tot bevestiging van zijne overtuiging, tot versterking van zijnen moed en bovenal tot verheldering van zijne begrippen. Dit *Dispuut* (zegt een onzer hedendaagsche Kerk-geschiedschrijvers (2)) was de eigenlijke oefen- en vormingschool des Hervormers. Om zich daartoe behoorlijk voor te bereiden, en den aangevangen strijd schriftelijk voort te zetten, werd Luther tot geschiedkundige navorschingen genoopt, waartoe hij bij de practisch-godsdienstige rigting van zijnen geest niet ligtelijk uit zichzelven zou gekomen zijn. Hierdoor zette hij den voet op een terrein,

(1) Aldus genoemd, omdat zij het Avondmaal onder beide gestalten (*sub utrâque*) ook aan de Leeken wilden bediend hebben.

(2) Gieseler.

waar hij zich zegevierend tegen elken aanval kon handhaven. Met den Bijbel in de eene en de Geschiedenis in de andere hand mogt LUTHER tegen over *Rome* onverwinnelijk heeten. Reeds toen hij zich gereed maakte om zich met ECK in het worstelperk te meten, en daartoe de Pauselijke *Decretalen* doorliep, schreef hij aan een' zijner vrienden: »Tot hiertoe is alles slechts spel geweest, thans zal het tegen den Bisschop van *Rome* regt ernst worden;" en aan SPALATIJN: »Ik begin waarlijk te gelooven (dit fluister ik u in het oor), dat de Paus de Antichrist zelf, of zijn Apostel is, zóó jammerlijk wordt CHRISTUS, dat is de waarheid, door hem mishandeld en gekruisigd in zijne *Decreten.*" Maar veel, wat hem toen nog twijfelachtig scheen, werd, bij het voortzetten van dit onderzoek, voor hem weldra ontwijfelbaar zeker. Welke snelle en verbazende vorderingen hij in het ontdekken van menschelijke dwalingen, in de zifting van kaf en graan op den Christelijken akker gemaakt had; welk een' diepen blik hij in het bederf der Kerk had verkregen; maar ook, hoe geheel zijne ziel van verontwaardiging gloeide over hetgeen hij voor list en bedrog des Duivels hield; — dit alles bleek reeds met zonneklaarheid, toen hij, één jaar na het beroemde *Dispuut* te *Leipzig*, met zijn geschrift over *de Babylonische gevangenschap der Kerke* te voorschijn trad.

Hij begint daarin aan zijne tegenstanders zijnen dank te betuigen voor hetgeen hij van hen geleerd had, en verklaart, vooral aan hen en hunne tegenwerpingen zijn' voortgang in de kennis der waarheid te zijn verschuldigd; zoodat hij thans veel moest verwerpen, wat hij in den aanvang van den strijd nog had toegegeven. Door hen en hun toedoen was het hem thans duidelijk geworden, dat de Aflaat, waarover hij zich vroeger veel te gunstig had uitgelaten, niets anders dan schelmerij van Pauselijke vleijers en handlangers was; dat het Pausdom, daar het niet van Goddelijken oorsprong was, van duivelschen oorsprong zijn moest (LUTHERS vurige geest kende geen middenweg tusschen deze beide stellingen); dat ook de kelk bij het nachtmaal ten onregte aan de leeken onthouden werd. Ook zijne denkbeelden omtrent het vagevuur, waarvan hij het bestaan nog aan ECK had toegegeven, waren thans aanmerkelijk gewijzigd, en veilig mogen wij er bijvoegen, geheel zijne denkwijze was zuiverder, Bijbelscher, Evangelischer geworden.

Zóó hadden dan de eerste bestrijders der Hervorming aan de zaak der waarheid de gewigtigste dienst bewezen. LUTHER, onwillig ter zijde getreden, maar door hen weder in het heetste van den strijd en midden op het veld des onderzoeks terug geroepen, had met eene krachtige hand den slagboom, dien hij zelf het eerst ontgrendeld had, verder opengestooten.

Aan stilstand of teruggang was van nu af niet meer voor hem te denken. »Voorwaarts!" was het wachtwoord der Hervorming geworden. Dit woord werd heinde en veer in duizend harten, als door duizende Echo's, herhaald. Dit woord was in den Hemel gesproken!

IV.

Philippus Melanchthon *aan de zijde van* Luther.

»Wo Starkes sich und Mildes paarten
Da gibt es einen guten klang."
Schiller.

Nog éénmaal slaan wij het oog op den ouden *Pleissenburg* terug, in één dier belangrijke uren, waarin de kampvechters voor *Rome* en voor de Hervorming met elkander in eenen heftigen strijd zijn gewikkeld. Dáár zit in de rij der Wittenbergsche Hoogleeraren een jeugdig Geleerde, dien men, wegens zijn' tengeren ligchaamsbouw, wegens het zachte en schier kinderlijke zijner gelaatstrekken, nog onder het getal der knapen zou gerangschikt hebben, indien hij niet te midden der achtbaarste en meest beroemde mannen, die men hier vereenigd vond, zijne plaats had ingenomen; indien niet zijn schrander oog, zijn Romeinsche neus, zijn fijngevormde mond, geheel de uitdrukking van zijn gelaat den diepdenkenden man in den pas gevormden jongeling had aangeduid. De meesten mijner lezers hebben reeds Philippus Melanchthon herkend, die, wegens zijne veelomvattende geleerdheid en zijnen invloed op de wedergeboorte der wetenschappen, *Duitschlands* leermeester is genoemd, en onder de *Humanisten* van zijnen tijd de eerste plaats na Erasmus innam; maar voor wien de nog schooner eeretitel was weggelegd: aan de zijde van Luther *Duitschlands* tweede Hervormer geweest te zijn! Gedurende de oogenblikken, waarin wij hem thans beschouwen, zit hij, met gespannen aandacht, naar Eck en Carlstadt te luisteren. De beweging in zijne gelaatstrekken drukt het levendige aandeel uit, dat hij neemt in dien strijd. Het is hem onmogelijk geheel onzijdig te blijven. Nu en dan als Carlstadt door zijne partij in de engte gedreven wordt, vat hij haastig eene pen, schrijft een paar woorden op een voor hem liggend papier, en schuift dat zijnen ambtgenoot toe. Éénmaal zelfs staat hij op, om zich meer regtstreeks in den strijd te mengen, maar Eck valt hem aanstonds met eene stentorstem in de rede: »Zwijg, Philippus! bemoei u met uwe eigene studiën, en laat mij met rust!" Melanchthon zweeg. Het lag geheel in den aard van zijn bescheiden en eenigzins beschroomd karakter, op zulk een' ruwen aanval te zwijgen; maar hij rekende zich daarom niet overwonnen. Dit woord, door den trotschen Kanselier driftig en onbedacht daar henen geworpen, was welligt de eerste schok en spoorslag, dien Melanchthon ontving, om aan de wereld te toonen, wie hij ook als Godgeleerde was en zijn kon. Van nu af zien wij hem een meer werkzaam aandeel aan de Hervorming nemen, wat hij welligt niet beöogd had, wat Luther zelf niet schijnt vermoed te hebben. En is dit zóó, dan tellen wij dit mede onder de gewigtigste en zegenrijkste gevolgen, welke het beroemde *Dispuut* op den *Pleissenburg* gehad heeft.

Het is de taak van elken Geschiedschrijver der Hervorming, maar vooral van hem, die zich het doel heeft voorgesteld, om zijne Pro-

testantsche Medechristenen in hun geloof te versterken, Gods aanbiddelijke wijsheid met diepen eerbied te doen opmerken en bewonderen in de zamenvoeging van twee mannen, die, met elkander vereenigd, zoo veel hebben bijgedragen, om het gezegende werk der Kerkhervorming tot stand te brengen, en nogtans zóó oneindig veel van elkander in gemoedsaard en karakter verschilden. Doch MELANCHTHON verdient, eer wij hem als Hervormer aan de zijde van LUTHER zien staan, in zijne jeugd en vroegste ontwikkeling door ons gekend te worden.

SCHWARZERD was zijn eigenlijke naam; *Bretten*, een vlek in den *Beneden-Palts*, de plaats zijner geboorte. Zijn vader was een beroemd zwaardveger, die met bijzondere kunst zelfs voor Edelen en Vorsten wapenen wist te smeden. Op den 16den Februarij 1497 zag PHILIPPUS het eerste levenslicht. Beide zijne ouders worden als zeer godvruchtig geroemd. Van zijne moeder zijn nog enkele oud-Duitsche rijmpjes in omloop; en de vader zou PHILIPPUS, toen deze, nog geen elf jaar oud, voor zijn sterfbed lag geknield, voorspeld hebben, dat de tijd van nog grooter en gewigtiger veranderingen en gebeurtenissen zwanger ging, waarom hij hem des te ernstiger bezwoer, ten allen tijde God voor oogen te houden.

Als halfverweesde knaap werd hij door zijnen grootvader, den Bailluw REUTER, in huis genomen, die hem JOANNES UNGARUS tot onderwijzer gaf. MELANCHTHON roemde zeer het gestreng grammatikaal en grondig onderrigt, dat hij van dezen man ontvangen had, wien hij ook in lateren leeftijd bleef liefhebben en in eene andere wereld hoopte weder te zien. Een' even bekwamen onderwijzer vond hij, toen ook zijn grootvader stierf, en eene aanverwante zijner moeder hem in huis nam, te *Pforzheim*, in GEORGE SIMLER, die hem dien smaak voor klassieke en inzonderheid voor de Grieksche letterkunde wist in te boezemen, welke hem tot zijnen dood is bijgebleven. Maar de Voorzienigheid zorgde nog op eene andere wijze voor de ontwikkeling van het kind, dat zij met hare rijkste en edelste gaven had toegerust. Het huis zijner bloedverwante, bij welke hij inwoonde, werd dikwerf door den beroemden REUCHLIN bezocht. Deze merkte spoedig den schitterenden aanleg in het knaapje op, hield het oog over zijne letteroefeningen, en vereerde hem, als een blijk van goedkeuring en aanmoediging, half schertsend zijn' rooden doctoralen hoed ten geschenke. Eens was hij van eene reis naar *Italië* teruggekeerd, en de jonge PHILIPPUS vierde zijne wederkomst door eene soort van Latijnsche *Comédie* uit te voeren, die REUCHLIN pas vervaardigd had (1). Met verrukking sloot hij den knaap in zijne armen, en veranderde bij deze gelegenheid zijn' naam SCHWARZERD, in dien van MELANCHTHON (2), als vermoedde hij reeds, hoe gewigtig die naam eens voor de geleerde wereld zou worden. Weinig ouder dan twaalf jaren, was MELANCH-

(1) Vele latere Geschiedschrijvers doen het verkeerdelijk voorkomen alsof de jeugdige MELANCHTHON zelf dit stuk vervaardigd had.

(2) Wij hebben de gewone spelling behouden, hoewel onze Hervormer zelf, sedert 1534, MELANTHON schreef.

THON reeds in staat de Hoogeschool te *Heidelberg* te bezoeken. Ook hier streefde hij zijne medestudenten verre vooruit. »Waar vind ik een' *Graecus?*" vroeg eens een der Hoogleeraren, nadat hij zijnen leerlingen eene moeijelijke vraag ter beantwoording had voorgelegd, en uit aller mond klonk het eenparig geroep: »MELANCHTHON! MELANCHTHON!" Naauwelijks was hij veertien jaren oud, of hij had den Akademischen graad van *Baccâlaureus* verkregen. Zelfs stond hij naar den rang van *Magister*, maar dit werd hem, niet wegens gebrek aan kundigheden, maar om zijnen al te jeugdigen leeftijd, ontzegd. Hierover eenigzins gevoelig en eene andere luchtstreek voor zijne gezondheid voordeelig achtende, verwisselde hij in het jaar 1512 deze Universiteit met de Hoogeschool te *Tubingen*. Hier beöefende hij de Scholastieke Godgeleerdheid, maar nog meer, op het voetspoor van ERASMUS, de oude Letterkunde, Geschiedenis en Wijsbegeerte. Gelijktijdig woonde hij de voorlezingen over verschillende vakken van Regtsgeleerdheid en Geneeskunde bij. Toen hij na twee jaren *Magister* werd, had hij reeds eene Grieksche *Grammatica* in het licht gegeven, en spoedig hierna opende hij zelf zijne lessen over Grieksche en Latijnsche Auteurs. Reeds toen was de roem zijner geleerdheid ook buiten zijn vaderland verspreid. Welk eene schitterende verwachting ERASMUS aangaande den veelbelovenden jongeling koesterde, blijkt uit zijn schrijven aan OECOLAMPADIUS: »MELANCHTHON zal ERASMUS geheel en al verdonkeren." Elders hooren wij hem uitroepen: »Bij de onsterfelijke Goden! welk eene hoop mogen wij opvatten van den jeugdigen MELANCHTHON, die, schier nog een kind, in de kennis van beide talen even hoog staat. Met welk een gelukkig gevolg betreedt hij de baan der Letterkunde! welk eene scherpzinnigheid en vinding! welk eene zuivere en sierlijke taal! welk eene veelomvattende wetenschap, welk eene zeldzame belezenheid! welk een scherpe blik en fijn gevoel zijn er in hem vereenigd!"

Nog jong zijnde had MELANCHTHON een exemplaar van den Bijbel, bij FROBENIUS gedrukt, van REUCHLIN ten geschenke gekregen. Hij las daarin met onverzadelijke weetgierigheid, en droeg het schier overal, in de kerk en op zijne wandelingen, met zich. Als eene belooning der goede diensten, hem door zijnen beroemden aanverwant bewezen, stond hij dezen getrouw ter zijde, toen hij zich tegen de aanvallen der *Keulsche* duisterlingen (1) had te verdedigen; en REUCHLIN schatte wederkeerig MELANCHTHON zóó hoog, dat hij niet aarzelde hem aan FREDERIK *den Wijze* aan te bevelen, toen deze naar eenen bekwamen Hoogleeraar in de Grieksche taal en Letterkunde voor de jeugdige Hoogeschool te *Wittenberg* zocht. »Hij zal," schreef hij, »der Hoogeschool en uwer Keurvorstelijke Genade tot eer, roem en voordeel verstrekken, want onder de Duitschers weet ik niemand, die hem overtreft, dan ERASMUS van *Rotterdam!* en deze is een *Hollander!*" Dien ten gevolge werd MELANCHTHON op een-en-twintigjarigen leeftijd als Hoogleeraar naar *Wittenberg* beroepen, waar de min gunstige

(1) Zie blz. 32.

indruk, dien zijn jong en nietig voorkomen verwekt had, door het schitterend latijn zijner Intreê-Oratie, en het boeijende en belangwekkende zijner eerste lessen over HOMERUS en den brief aan TITUS, ras geheel uitgewischt werd en voor algemeene, steeds hooger stijgende bewondering plaats maakte. LUTHER schreef hierover aan SPALATIJN: »MELANCHTHON heeft, op den vierden dag na zijne aankomst, eene zóó schoone rede gehouden, dat allen hem met bewondering en ingenomenheid hoorden. Wij zijn schielijk teruggekomen van het vooroordeel, dat wij tegen hem hadden opgevat, wegens zijne gestalte en persoon. Wij prijzen en bewonderen in hem slechts de zaken. Ik begeer, zóó lang als hij leeft, geen' beteren leermeester in het Grieksch."

MELANCHTHON kwam in het jaar 1518 te *Wittenberg*, alzoo toen het hagchelijkste maar ook het schoonste en belangrijkste tijdperk in LUTHERS leven reeds was begonnen. De onzigtbare magneetnaald, die beiden het eerst tot elkander trok, was ongetwijfeld de liefde tot de Heilige Schrift, en spoedig was het verbond der innigste vriendschap tusschen hen gesloten. LUTHER huldigde, met de zedigheid der echte kennis, in MELANCHTHON de meerderheid zijner geleerdheid, de diepte en grondigheid zijner studie; en MELANCHTHON kreeg spoedig LUTHER lief, wegens de vroomheid van zijn hart, wegens zijnen dorst naar waarheid en godsvrucht, wegens zijnen Christelijken heldenmoed, wegens zijne blanke en onverniste opregtheid. Hij vereerde, hoe meer hij zijne beginselen leerde kennen en doorgronden, als het ware iets hoogers en Goddelijkers in hem, wat hem niet in den kring der gewone stervelingen, maar op ééne rij nevens de Profeten en Apostelen plaatste. »Ik bemin," zóó schreef hij weinige maanden na zijne komst te *Wittenberg*, »MARTINUS zóó zeer als ik iets op aarde bemin;" en bij nadere kennismaking en toenemende vertrouwelijkheid namen die liefde en bewondering toe. Hoort, hoe hij ons een jaar later het beeld van LUTHER beschrijft: »MARTINUS is al te zeer te bewonderen, dan dat ik zijn beeld met woorden zou kunnen schetsen. Ik weet hoe zeer ALCIBIADES zijnen SOCRATES bewondert. Ik voed voor hem nog eene geheel andere bewondering, namelijk in Christelijken zin, want zóó dikwerf ik hem beschouw, zie ik in hem een' steeds grooter man." Op REUCHLINS voorstel, om van *Wittenberg* naar *Ingolstadt* te gaan, antwoordde hij: »Ik wil liever sterven, dan mij van dezen man laten afrukken." Aandoenlijk drukte hij zijne droefheid uit, toen hij later in bezorgdheid over LUTHERS leven verkeerde: »O!" riep hij uit, »kon ik met mijnen dood het leven koopen van hem, die nu de Goddelijkste op aarde is!" »Onze ELIAS" was de gewone naam, dien hij LUTHER, tijdens diens afwezigheid van *Wittenberg*, onder zijne vrienden gaf. Dikwerf ook noemt hij hem eenen »Apostel Gods". Het is zoo, de tooverglans, waardoor de groote Hervormer aan zijnen jeugdigen vriend in bovenmenschelijke gedaante verscheen, moest allengskens verdwijnen, en verdween werkelijk, naarmate MELANCHTHON LUTHER meer in zijne menschelijke zwakheden en gebreken leerde kennen. Het verschil in beider gemoedsaard en karakter moest ligtelijk, zoo al geene verwijdering, dan toch eenige botsing en verkoeling te

weeg brengen; maar het verbond der vriendschap werd toch nimmer geheel verbroken en vernietigd — het was voor de eeuwigheid gevestigd. Toen MELANCHTHON in lateren leeftijd door eene gevaarlijke ziekte werd aangetast, snelde LUTHER tot hem. Zijne tegenwoordigheid werkte uit, wat geen geneesmiddel vermogt; en de kranke rekende aan de krachtige voorbidding zijns vriends zijne redding verschuldigd te zijn. En toen LUTHERS geest de aarde verlaten had, was MELANCHTHON onder de eersten, die een' onverwelkelijken krans aan zijne lijkbus hingen, en zekerlijk had *Duitschlands* grootste Hervormer geen' meer bevoegden of welsprekenden Lofredenaar kunnen vinden dan hem.

Zelden ontmoet men in de Geschiedenis twee mannen, beiden zóó onmiskenbaar groot, en toch van zóó ongelijken stempel. Het zoude ons daarom onverklaarbaar moeten voorkomen, dat zij zóó lang met in één geslagen handen hetzelfde spoor bewandelden, indien niet overeenstemming in de allergewigtigste zaak, in hetgeen beiden het heiligste en het dierbaarste was, hen op het innigst vereenigd had. Reeds hunne vroegere ontwikkeling en lotgevallen liepen aanmerkelijk uit een. LUTHER, uit armoedige ouders geboren en in den staat der bekrompenheid opgevoed, had slechts met moeite het noodige onderwijs voor zijnen geest kunnen verzamelen; en in vergelijking met hetgeen hij had ondervonden, had MELANCHTHON bij zijne komst te *Wittenberg* slechts op rozen gewandeld. MELANCHTHON staat ons in vroegtijdige en verbazend snelle, maar minder krachtvolle ontwikkeling, dan LUTHER, voor oogen. LUTHER was driftig en opvliegend; MELANCHTHON (hoewel niet vrij van hetzelfde gebrek, en somtijds al te zachtmoedig geschilderd) (1), in vergelijking met dezen, bedaard en gelijkmatig te noemen. LUTHER even ras in het spreken als doortastend in het handelen; MELANCHTHON nadenkend bij zijne woorden, bedachtzaam in zijne daden. LUTHER in zijnen toorn soms geneigd tot twist; MELANCHTHON de man des vredes. LUTHER rond, voor de vuist, zich geheel vertoonend gelijk hij was; MELANCHTHON zonder onopregtheid voorzigtig, dikwerf verzwijgende wat hij dacht. LUTHER moedig en op zijne geloofskracht stout, elk gevaar verachtend; MELANCHTHON beschroomder en vreesachtiger, hoewel niet ontbloot van persoonlijken moed. LUTHER standvastig, soms onbuigzaam en hoofdig; MELANCHTHON rekkelijk en plooibaar, niet zonder gevaar van al te toegevend te worden. LUTHER, zonder links of regts te zien, afgaande op zijn doel, en somtijds nederstormende wat zich tegen hem en de heilige waarheid verzette; MELANCHTHON behoedzaam vóór- en achterwaarts ziende, en, in weerwil zijner echt-liberale gevoelens, nog meer behoorende tot de behoudende partij. LUTHER de moedige aanvaller en bevechter der dwaling, MELANCHTHON de verdediger der

(1) Gedurende zijn verblijf te *Regensburg* klaagde men over hem bij den Keizer wegens te groote hevigheid en hardheid. BUGENHAGEN schreef aan CRUCIGER: „PHILIPPUS is bij den Keizer beschuldigd, dat hij zich strenger betoont, dan hem volgens de Statuten betaamt.” Zijn oordeel over de grieven der boeren en den dood van SERVET zullen wij later vernemen.

Hervorming. LUTHER de krachtige en kernachtige leeraar des volks; MELANCHTHON de man van smaak, de wetenschappelijk gevormde Geleerde. LUTHER de practische Theoloog: MELANCHTHON zijne liefde tusschen Godgeleerdheid en letteren verdeelende. LUTHER, daarheen gaande in den geest en de kracht van ELIA, zijne donderende stem verheffende tegen den Baäl zijner eeuw; MELANCHTHON meer geneigd om bemiddelaar te zijn, en met een bloedend hart de verdeeldheid der Kerk beschouwende. LUTHER, een PAULUS; MELANCHTHON een JOANNES bij de wedergeboorte der Christelijke Kerk.

In vroegere dagen zijn MELANCHTHONS verdiensten door allen, die LUTHER tot een' halven God verhieven, maar al te zeer miskend. (1) Het ligt in den geest en de rigting van onzen tegenwoordigen tijd, dat men een ander uiterste nadert. Doch de roem van den een' behoeft niet verdonkerd te worden, om dien des anderen te verhoogen. Waar dit geschiedt, geschiedt het met miskenning der Goddelijke wijsheid, welke deze mannen met elkander in aanraking bragt, die beiden evenzeer voor het groote werk der Hervorming, als voor elkander, onmisbaar waren. Terwijl LUTHER MELANCHTHON tot voortdurende en krachtdadige werkzaamheid aanprikkelde, en hem moed en veerkracht wist bij te zetten, zocht deze het al te hevige vuur, dat in LUTHERS boezem bruiste, te dempen of te matigen, en de uitbarstingen zijner hartstogtelijkheid te verhoeden of in de gevolgen te leiden. Hoe LUTHERS krachtige geest dien van MELANCHTHON beheerschte, ja zelfs hem tot geestdrift vermogt op te winden, getuigt geheel de Geschiedenis; maar het ontbreekt ook niet aan proeven van den invloed, dien de jeugdige MELANCHTHON op LUTHERS heftig en opbruisend karakter bezat. MELANCHTHON zelf verhaalt, hoe hij eens, als LUTHER hevig verstoord was, met een' bekenden Latijnschen dichtregel, hem toevoegde: »Overwin u zelven en uwen toorn, gij, die alles overwint!" (2) Dit woord had de gewenschte uitwerking. LUTHERS drift was gebroken; hij glimlachte en zeide: »wij zullen er niet verder over twisten." Wat daarenboven aan LUTHERS wetenschappelijke vorming nog ontbrak, dat werd door MELANCHTHONS echt wijsgeerigen blik en rijkdom van taalkennis als het ware vergoed en aangevuld. Hij was het, die, nevens een' ERASMUS, de schatting van bewondering en eerbied verwierf van alles wat in *Europa* helder en wijsgeerig dacht, van een' iegelijk, die in de kennis der oude letteren was ingewijd. Hij was het, die al den schat zijner kundigheden veil had, om LUTHER bij de vertaling der Heilige Schrift behulpzaam te zijn, en niet te waarderen zijn de diensten, welke hij hierdoor niet aan LUTHER alleen, maar ook aan de geheele Christenheid bewezen heeft. Zou, eindelijk, de Hervorming waarlijk een zegen Gods voor het menschdom worden, dan moest niet

(1) Ten bewijze hoe MELANCHTHON kort na zijnen dood bij de gestrengste Luthersche Godgeleerden meer en meer gehaat en veracht werd, strekke het volgende: Toen HUTTER, het hoofd der Godgeleerde Faculteit te *Wittenberg* eens, in een openbaar Dispuut, op het gezag van MELANCHTHON werd gewezen, geraakte hij daarover in zulk eene woede, dat hij als razende diens beeldtenis van den wand rukte, en haar voor aller oogen met de voeten vertrad.

(2) "Vince animos iramque tuam qui cetera vincis."

enkel het verouderde gebouw der dwaling worden gesloopt, maar ook de eerste grondslag tot den nieuwen heiligen tempel der waarheid gelegd, of liever, uit het puin weder opgedolven worden, waarop in volgende eeuwen rustig kon worden voortgebouwd; dan moest de Christen, die ernstig naar licht voor zijnen geest en ware zielsrust zocht, niet enkel weten, wat hij als dwaling te vlieden, maar ook wat hij als Christelijke waarheid te gelooven en te omhelzen had; dan moest het aan de wereld getoond worden, dat de Evangelische vrijheid, waarin men roemde, verre was van verderfelijke, alles vernielende twijfelzucht en ongeloof. En ziedaar eene taak, waartoe juist MELANCHTHON, door zijne gave om afzonderlijke waarheden tot één geheel te ordenen, uitnemend en veel meer dan LUTHER berekend was. LUTHER zelf doorzag en erkende dit; hij noemde zich »een strijder, die met tallooze monsters moest kampen; geboren, om tegen allerhande benden en duivels den krijg te voeren en te velde te trekken; den groven houthakker, die klompen en steenen uit den weg ruimen, doornen en heggen uitroeijen, en alzoo den weg banen en bereiden moest; maar," vervolgt hij, »onze Magister FILIP gaat stil en met overleg zijnen gang, plant, en bezaait en begiet met lust, naar de rijke mate van gaven, welke God hem gegeven heeft." — Er moge dan al eenige waarheid liggen in het gezegde: »dat drie LUTHERS meer vermogten, om eene Hervorming door te zetten en te verwezenlijken, dan drie honderd MELANCHTHONS;" (1) eenzijdigheid en bekrompene stelselzucht alleen konden aan de onsterfelijke verdiensten van dezen Hervormer knagen; en het is toch ook eene schoone lofspraak, welke het later levende geslacht, dat met meerdere kalmte op die tijden van strijd en gisting terug ziet, hem geven moet: »Indien het herwinnen en handhaven der dierbare Evangelische vrijheid, zonder eene geheele scheuring der Kerk, ware denkbaar of mogelijk geweest, MELANCHTHON zou de man geweest zijn, om die scheuring te verhoeden!"

En nu, — men scheide deze mannen, die de Voorzienigheid in haar aanbiddelijk bestuur tot elkander had gebragt, in zijne gedachten van één, en beantwoorde dan zich zelven de vraag: wat er vermoedelijk van het gezegende werk der Hervorming zou geworden zijn? — Neem LUTHER van MELANCHTHONS zijde weg, en plaats dezen aan de zijde van ERASMUS; en hij zou, bij zijne geneigdheid tot vrede en rust, meer dan waarschijnlijk voor de Hervorming zijn verloren geweest, en rustig de baan der letteren tot den einde toe betreden hebben. Neem MELANCHTHON weg van LUTHERS zijde, en wij huiveren bij de gedachte, dat het weldadige licht, dat pas door de wolken is gebroken, een bliksemstraal zal worden, die verteert en verslindt, in plaats van te koesteren en met nieuw leven te bezielen. »Zou het dan," zóó vragen wij met een' geachten Schrijver (2), »een bloot toeval geweest zijn, dat deze mannen op diezelfde plek van den

(1) Dit was het oordeel van J. F. MAYER, Hoogleeraar te *Wittenberg*, die (1695) eene Dissertatie schreef: *over de al te groote zachtheid* of *zwakheid* van MELANCHTHON.

(2) LUBLINK WEDDIK, *Leven van* LUTHER.

grooten aardbol, te *Wittenberg*, elkander kennen leerden en elkander juist dáár in dien tijd vonden? Zou het hier niet te regt: God in de Geschiedenis zijn?" — Dat het Godsdienstig gevoel onzer lezers beslisse!

Van nu af zullen wij PHILIPPUS MELANCHTHON aan de zijde van LUTHER zien handelen, om met hem naar hetzelfde doel te streven. Reeds het eerste geschrift, dat hij kort na het *Leipziger Dispuut* in het licht gaf, wekte bij alle vrienden der Hervorming de schoonste verwachtingen op. LUTHER schreef hierover in verrukking aan VON STAUPITZ: »PHILIPPUS heeft ECK zóó geantwoord, dat het ons allen als een wonder voorkwam, gelijk het dan ook werkelijk is. Als het CHRISTUS behaagt, zal hij veel meer uitvoeren dan vele MARTINUSSEN. Hij is een waar vijand van den Duivel en de Scholastieke Godgeleerdheid, wier bedrog hij kent, tegelijk echter eene rots van CHRISTUS, daarom zal hij krachtig werken! *Amen!*"

V.

De Banbliksem en de Houtmijt.

Diep in het harte gekrenkt, omdat hem de glansrijke overwinning was ontgaan, welke hij met alle vrienden van *Rome* zich zelven voorspeld had; nog heftiger tot toorn geprikkeld door de schriften, waarin hij na het *Leipziger Dispuut* was aangevallen, en inwendig bezorgd over den snellen voortgang, dien de Hervorming in het hart van *Duitschland* maakte, was ECK naar *Rome* gereisd, om in het Vatikaan het wapen te helpen smeden, dat den stoutmoedigen Monnik verpletteren moest. De voormalige vriend des Hervormers was niet slechts in zijn vijand veranderd, maar nu ook een woedend vervolger geworden, die tot verzoening van schuld zijn bloed ging eischen. Hij ontzag geene moeite en pogingen om tot dit doel te geraken, en getroostte zich soms uren lang in het Pauselijke kabinet te wachten, om in een onderhoud over den gehaten LUTHER te kunnen treden. Het gelukte hem eindelijk LEO X geheel de oogen voor het gevaar te openen. Maar juist, door de hand aan LUTHERS doemvonnis te leggen, verhaastte hij de scheuring der Christelijke Kerk, en bewerkte hij, (wat wij als Protestanten in de Geschiedenis niet mogen voorbijzien) dat de scheidingsbrief, die eerlang zou worden geteekend, niet van de zijde der Hervorming, maar het eerst van *Rome* zoude uitgaan.

Terwijl alzoo het onweder aan gene zijde der *Alpen* dreigend te zamen trok, en reeds van verre de Banbliksem schitterde, werd LUTHERS moed verhoogd door het uitzigt op de bescherming van magtige vrienden. De krachtige ridderlijke geest, dien de koene strijder der waarheid openbaarde, moest wel *Italië's* verwijfde Geestelijkheid van hem afkeerig maken, maar den *Duitschen* Ridderstand voor hem winnen. Bij vele zonen van het Noorden, wien het oud *Germaansche* bloed onverbasterd door de aderen stroomde, sloeg het harte hooger bij LUTHERS naam. Hij was, alleen tegenover *Rome* staande, reeds in hun oog de

held geworden zijner eeuw. SYLVESTER VON SCHAUMBURG, een der magtigste Ridders uit *Frankenland*, zond omstreeks dezen tijd zijnen zoon naar de Hoogeschool te *Wittenberg* met eenen brief voor den Hervormer. »Uw leven loopt gevaar," schreef hij hem, »maar, indien de Keurvorst zijne bescherming mogt intrekken, ga niet naar *Bohemen*, maar kom veeleer tot mij, want ik en honderd van onzen adel, die ik (met Gods hulp) spoedig heb bijeengebragt, staan gereed, om u in het gevaar te behoeden." FRANS VON SICKINGEN, wiens dapperheid door GÖTHE's dichterlijk talent (1) is verheerlijkt, bood hem evenzeer eene wijkplaats op zijnen *Ebernburg* aan. Edel, en zijner Godsvrucht waardig, was het antwoord van LUTHER: »Ik veracht deze aanbiedingen niet, maar ik wil mij op geen' anderen Beschermer dan op CHRISTUS verlaten." Maar onder de geheele Duitsche Ridderschap was er geen, die meerdere toegeneigdheid des harten voor LUTHER gevoelde, dan ULRICH VON HUTTEN. ULRICH VON HUTTEN — wiens beeld, even als dat van DANTE en PETRARCA, met de eerkroon des Dichters praalt; die in de eene hand het ridderzwaard zwaaide, in de andere den geesel der *satyre;* die als een andere DEMOSTHENES zijne *Philippica's* schreef; die met de avonturen van een' dolenden ridder door *Europa* zwierf; die, als een der vermoedelijke Auteurs der bekende *Epistolae obscurorum Virorum*, REUCHLINS vijanden aan de bespotting der nakomelingschap had overgeleverd, en overal, waar de strijd tegen de duisterlingen zijner eeuw werd aangebonden, in de voorste gelederen streed — deze schreef in Junij 1520 aan LUTHER: »Ik heb altijd in uwe gevoelens gedeeld, zonder tot u in eenige betrekking te staan. Houd moed, aarzel niet! Ik neem aan u bij te staan, en ben bereid om de gemeenschappelijke vrijheid te wreken, mijn sedert zóó lang verdrukt Vaderland te bevrijden. God zal vóór ons zijn, en zoo God vóór ons is, wie zal tegen ons zijn?" Maar terwijl de ruwe krijgsman, wiens wapenspreuk het was: »Er zal uit onze asch een wreker opstaan!" niet enkel met de pen, maar met het ontbloote zwaard in de vuist, *Rome* en den duivel wilde bevechten, wees LUTHER alle dergelijke voorslagen van de hand. »Neen!" zeide hij, »niet met geweld of bloedstorting moet er voor het Evangelie gestreden worden! Door het Woord is de wereld overwonnen; door het Woord is de Kerk tot hiertoe bewaard; door het Woord zal zij ook weder hersteld worden!" — LUTHER zag echter geenszins voorbij, van hoeveel gewigt het voor de zaak der Hervorming zoude zijn, den *Duitschen* Ridderstand gewonnen te hebben, om *Rome* in ontzag te houden, wanneer zij allerwege den wereldlijken arm ging inroepen, of kruistogten tegen de ketters mogt prediken. Hij begreep tegelijk, terwijl hij tegen dwaling en misbruik te velde toog, dat hiermede nog weinig gewonnen zoude zijn, indien de Hervorming niet van waarachtige verbetering der zeden uitging, en dat zulk eene Hervorming, zou zij immer tot stand komen, van de hoogere standen moest afdalen, om in het hart des volks te kunnen doordringen. Hij hield zich daarom

(1) In zijnen GÖTZ *von Berlichingen*.

bezig met een geschrift: »*Aan den Christelijken adel des Duitschen volks;*" hetwelk als het koenste en stoutste wordt geschat, dat ooit uit de pen des Hervormers gevloeid is.

Men staat bij de lezing van dit geschrift verbaasd over de kracht zijner woorden, die als pijlen van den gespannen koorde vlogen, en altijd doel wisten te treffen; die als hamerslagen nedervielen en vergruisden, wat hem tegenstond; die als duizend vonken daarheen spatteden, om licht voor het verstand, vuur in het hart te ontsteken. Men herkent hierin den man, die door de sterkte van zijnen geest zijn' tijd wist te beheerschen; die door zijne donderende welsprekendheid op aller harten moest werken, en juist daarom meer dan eenig sterveling geschikt was om Gods raad te dienen. Men herkent hierin den man, wiens hart van dezelfde liefde voor zijn vaderland als voor CHRISTUS en de Christelijke vrijheid gloeide; maar die, indien hij zoo wel de gevestigde magt van den Staat als van de Kerk had willen aantasten, de gevaarlijkste *revolutionair* had kunnen zijn. Men herkent hierin, eindelijk, den held des geloofs, die, alleen tegenover zóó vele en magtige vijanden staande, zich zelven schier onoverwinnelijk gevoelt, maar al zijne sterkte ontleent aan zijn geloof en vertrouwen op God en CHRISTUS. — In de Inleiding doet hij opmerken, dat de Roomsche Hiërarchie *(die Romanisten)* met groote behendigheid drie muren of bolwerken om zich had opgetrokken, om zich tegen elken aanval te verdedigen. Als men met de wereldlijke magt haar bedreigde, dan was haar antwoord: »De geestelijke magt is verre daarboven verheven!" Als men haar door de Heilige Schrift wilde teregtwijzen, dan had zij het antwoord gereed: »Het komt niemand toe uitlegger der Heilige Schrift te zijn dan den Paus." Als men zich op een Concilie beriep, dan was het antwoord weder: »De Paus alleen kan een Concilie te zamen roepen." Maar hij toont, hoe men met Gods woord gewapend, deze onhoudbare bolwerken, als op het geklank van *Jericho's* bazuinen, kan doen nederstorten. Hij tast onderscheidene misbruiken aan, die in en buiten het kerkelijke leven afgeschaft of verbeterd moesten worden, als: het aantal van Kardinalen, het zenden van *Annaten* (1) naar *Rome*, de bedelmonniken en kloosters, het gedwongene ongehuwde leven der Geestelijken, de zielmissen en heilige dagen. Hij doet eenige voorslagen van hervorming zoowel van het hoogere als van het lagere onderwijs, en eindigt met eene hoogernstige waarschuwing tegen de weelde, welke in de meest verschillende standen was doorgedrongen. Ongeloofelijk was de indruk door dit geschrift, waarvan binnen korten tijd meer dan vier duizend Exemplaren verkocht en verspreid waren, bij aanzienlijken en geringen teweeg gebragt. Nu viel er voor LUTHER aan geen' teruggang of vrede met *Rome* meer te denken. Hij wist echter, dat hij van dien kant op geene verschooning of genade rekenen mogt. Ook was men hem met de openlijke oorlogsverklaring voorgekomen. De Pauselijke

(1) Eene geldelijke schatting, door Kerk en Geestelijkheid aan *Rome* opgebragt. Reeds op de Kerkvergadering van *Constanz* was op de opheffing der *Annaten*, wegens de daaruit voortvloeijende misbruiken, aangedrongen.

Bul, die LUTHER en zijnen aanhang met den gevreesden banbliksem sloeg, was reeds den 15den Junij in het Vatikaan geteekend.

In dit stuk, hetwelk met eene aanroeping van God en de Heilige Apostelen PETRUS en PAULUS aanvangt om de eer der Kerk te redden, worden een-en-veertig stellingen van LUTHER met het *Anathema* getroffen. Dat er onder de veroordeelde stellingen ook deze voorkomt: »de Paus is geenszins de Opvolger van PETRUS noch de Stadhouder van CHRISTUS over alle Kerken der wereld," laat zich ligtelijk begrijpen; maar wat moet de Protestant, wat moet de gematigde Katholiek van den Christelijken zin van het Pauselijke Hof denken, wanneer hij ook stellingen als de volgende: »het verbranden van ketters is tegen den wil van God", of »de beste boete van den Christen is een nieuw en heilig leven", als onheilig, onchristelijk en verleidelijk verworpen ziet? — Van den oogenblik af, waarop deze Bulle het licht zoude zien, waren alle Bisschoppen gehouden al de schriften van LUTHER op te zoeken en te verbranden; en, wat den persoon van LUTHER betrof: »men had, de barmhartigheid van den Almagtigen God navolgende, al het mogelijke aangewend om hem van zijne dwalingen terug te brengen; nog werden hem zestig dagen uitstel verleend, om zijne doemwaardige stellingen te herroepen; maar indien hij ook dan nog verstokt bleef, dan was, krachtens deze Bul, de Kerkelijke banvloek reeds werkelijk over hem uitgesproken; dan mogt geen sterveling meer met hem gemeenschap houden, zelfs niet uit kwalijk geplaatste barmhartigheid hem eenig voedsel toereiken; maar alle geestelijke of wereldlijke Overheid was verpligt, op straffe van Gods ongenade en van al de Heiligen, om den ketter te grijpen en naar *Rome* te zenden." Aan de beide Legaten MARTINO CARACCIOLI en HIËRONYMUS ALEANDER werd het opgedragen, deze Bul aan den Aartsbisschop van *Mentz* te overhandigen; en ECK, de persoonlijke vijand van LUTHER, ontving tot zijne vreugde den last om haar naar *Saksen* over te brengen en dáár te doen afkondigen.

Maar terwijl LUTHERS vonnis te *Rome* geslagen werd, waagde één harer zendelingen, de ons bekende VON MILTITZ, het nog, zonder daartoe door het Pauselijke Hof gevolmagtigd te zijn, den weg der verzoening en bemiddeling te beproeven. LUTHER liet zich door hem bewegen, om ten derden male aan LEO te schrijven. Hoeveel verschilde echter deze brief in toon en inhoud van de beide vorige! Het diep bederf, dat de Kerk in hoofd en leden had aangetast, wordt daarin zonder eenige bewimpeling voor het Pauselijke oog bloot gelegd. Slechts jegens den persoon van LEO, dien hij in zijn hart beklaagde, houdt hij de meeste matiging in het oog. Om niets van zijne ware gevoelens achterwege te houden, liet hij dezen brief van een klein geschrift »*over de Christelijke vrijheid*" vergezeld gaan, waarin een zijner meest geliefkoosde denkbeelden »de Christen uit de kracht van zijn geloof vrij, en een Heer van alle dingen, maar te gelijk aller dienaar door de liefde!" in eenen echt-evangelischen zin ontwikkeld wordt. Deze brief, zoowel als dit geschrift, bleef, gelijk zich vermoeden liet, zonder eenige uitwerking, en de dood van VON

MILTITZ, (1) die kort hierna inviel, maakte aan alle onderhandelingen een einde.

Intusschen had ECK met het alverdelgende wapen, dat LUTHER en zijnen aanhang vernietigen moest, den *Duitschen* bodem betreden. Maar de vreesselijke banbliksem was niet meer, wat hij in de eeuw van een' HILDEBRAND of INNOCENTIUS III geweest was. De hand was reeds half van kracht beroofd en ontzenuwd, die de knods van HERCULES moest opheffen en doen nederploffen. De Pauselijke Bul werd algemeen in *Noord-Duitschland* met tegenzin en afkeuring ontvangen. Zij verscheen aan alle gematigden in een te hatelijker licht, omdat ECK, LUTHERS aanklager en gezworen vijand, haar overbragt. Men zag daarin, zegt een Roomsch-Katholiek Schrijver, (2) meer den moorddolk in de hand van een' vijand, dan de bijl in de hand van den Romeinschen bundeldrager of geregtsdienaar *(Lictor)*. Te *Meissen* werd zij op eene plaats aangeslagen, waar niemand haar kon lezen. Te *Leipzig* ontving ECK eene soort van ketelmuzijk *(Charivari)* voor zijne woning. Te *Erfurt* maakten de Studenten zich van het afschrift meester, scheurden het in duizend stukken en strooiden die op het water, »om" gelijk zij zeiden ».de Pauselijke Bul te laten zwemmen." (3) VON HUTTEN gaf haar weldra met scherpe aanteekeningen en bijtende randschriften in het licht.

Ook in andere deelen van *Europa* deden zich afkeurende stemmen hooren. ERASMUS misprees het grootelijks, dat men, zonder voorafgaand verhoor of eenige wederlegging, tot dezen gestrengen maatregel overging, waarvan zijn scherpe blik de heillooze gevolgen voorzag. Zijn gematigd en onpartijdig oordeel en een vertrouwelijk onderhoud met den Keurvorst van *Saksen* over de zaak van LUTHER droegen niet weinig bij, om FREDERIK *den Wijze* in de hagchelijke oogenblikken, toen de Pauselijke Legaat ALEANDER op de uitlevering van LUTHER bleef aandringen, gunstig voor dezen te stemmen, en zijnen beschermeling niet aan de wraak van *Rome* op te offeren. »LUTHER (zeide onze beroemde Landgenoot op zijn' gewonen satyrieken toon) heeft twee grove en onvergeeflijke fouten begaan, dat hij de kroon der Pausen en den buik der Monniken heeft aangetast;" maar tegelijk gaf hij duidelijk genoeg te verstaan, dat hij in den grond der zaak eenstemmig met hem dacht. Daarentegen werd LUTHERS beeldtenis te *Rome* plegtig verbrand, als eene sterksprekende bedreiging, wat den ketter zelven te wachten stond, zoo men hem bij levenden lijve kon magtig worden. Te *Keulen*, *Leuven* en elders werd een *Autodafé* van LUTHERS schriften aangerigt. Ook ERASMUS' schriften ondergingen hier en daar hetzelfde lot, terwijl de monniken met het juilend gemeen rondom de vlammen dansten.

Maar hij zelf?.... vragen wij onwillekeurig, hoe gedroeg LUTHER zich, nu het onweder van alle zijden zich zamenpakte en over zijn

(1) Hij verdronk in den *Main*, digt bij het stadje *Steinau*. Eerst drie maanden later werd zijn lijk bij *Frankfort* gevonden, en te *Mentz* begraven.

(2) PALLAVICINI.

(3) *»Bulla est in aquâ natet."*

hoofd uitbarstte? — Niet anders, dan men van hem had kunnen verwachten. Het was als of zijn geloofsmoed aanwies bij het aangroeijen van het gevaar. »Valt er geen blad," sprak hij, »van een boom op de aarde, zonder den wil van onzen Vader, hoe veel minder dan wij! Het zegt weinig voor het Woord te sterven, daar dit Woord, dat om onzent wil vleesch is geworden, zelf gestorven is; maar zoo wij met het Woord sterven, wij zullen ook met het Woord opstaan!" Aanvankelijk wilde hij het doen voorkomen, alsof hij de echtheid der Pauselijke Bul betwijfelde en hare afkondiging en verspreiding alleen voor het bedrijf van Eck wilde gehouden hebben, om zijne wapenen nog niet regtstreeks tegen den Paus, maar tegen dezen te kunnen rigten. Maar hij zelf en geheel *Duitschland* wisten het beter. Hij kon niet langer eenige onwetendheid voorwenden, en zijn besluit was genomen: geen voetbreed te wijken. Hij begreep, dat het verraden van vrees en zwakheid in deze oogenblikken verraad jegens de heilige waarheid zijn zou, en alles, wat bereids was gewonnen, weder kon doen verloren gaan. Nu zag men den gewonden en getergden leeuw in al zijne grimmigheid oprijzen. Hij ving, als het ware, den bliksem op, eer die zijn hoofd had getroffen, om dien met forschen greep naar *Rome* terug te slingeren. Zijn geschrift: »*tegen de doemwaardige Bulle van den Antichrist*" verscheen in het licht.

Wij laten de heftige uitdrukkingen, welke in dit geschrift voorkomen, waarin hij den Paus een' vijand van God, een' vervolger van Christus, een' verwoester der Christenheid en den waren *Antichrist* noemt, geheel voor rekening van den verbolgen schrijver, hoewel Luthers hevigheid thans, meer dan anders, zelfs in het oog zijner vijanden, verschooning moest vinden. Wij zouden wel wenschen, dat de moedige Hervormer het bij dat geschrift, of bij het beroep op eene algemeene Kerkvergadering had laten berusten, hetwelk reeds vóór twee jaren door hem vruchteloos was geschied, en nu op den 17den November in notarieelen vorm, in de tegenwoordigheid van vijf getuigen, plegtig herhaald werd; maar het is onze pligt al de feiten der Geschiedenis te vermelden.

Dit alles dan was slechts het voorspel van hetgeen weldra zoude volgen. *Rome* had zijn' banbliksem op hem uitgeslingerd, hem onverhoord als ketter veroordeeld, zijne boeken ten vure gedoemd; hij wilde openlijk aan de wereld toonen, dat hij zich door dit alles niet liet verschrikken, dat ook hij eene houtmijt kon aansteken, waarvan de roode flikkering tot in *Rome* zou worden gezien. Den 10den December vond men in den vroegen morgen te *Wittenberg* eene kennisgeving aangeslagen: »Dat Dr. Martijn Luther voornemens was dienzelfden dag, des voormiddags te negen ure, buiten de *Elsterpoort*, de *Pauselijke Bulle* en *Decretalen* openlijk te verbranden, en een' iegelijk uitnoodigde, om daarbij tegenwoordig te zijn." Met bliksemsnelheid verspreidt zich dit gerucht door de stad. Studenten, met hunne Hoogleeraren aan het hoofd, en eene ontelbare menigte nieuwsgierigen en belangstellenden, Roomsch- en Hervormingsgezinden, begeven zich op het bepaalde uur naar de aangewezene plaats. Dáár is spoedig

eene houtmijt opgerigt. Een der leeraren van de Universiteit (zijn naam wordt verzwegen) stak zelf de vlam in den brandstapel. Nu zag men LUTHER toetreden. Met eigene hand wierp hij het *Decreet van* GRATIAAN, de *Decretalen*, de *Clementinen* en *Extravaganten* (1) der Pausen, en ten laatste, toen deze te midden der vlammen en spattende vonken verdwenen waren, ook de *Pauselijke Bulle* in het vuur, terwijl hij hierbij de woorden sprak: »*omdat gij den Heilige des Heeren beroerd hebt, zoo vertere u het eeuwige vuur!*" zinspelende op hetgeen men JOS. VII: 25 geschreven vindt. Hierop keerde de trein naar de stad terug. LUTHER, als in triumf naar zijne woning geleid, liet de opgewondene menigte uit een gaan, en sloot zich op in zijne cel, om het door zijne eigene pen aan de wereld te verkondigen, »dat en waarom Dr. LUTHER de Pauselijke schriften verbrand had." Nog wijst men aan den vreemdeling, die *Wittenberg* bezoekt, naauwkeurig de plek, waar de Augustijner-Monnik deze stoute daad heeft verrigt.

Men heeft vroeger dit verbranden der Pauselijke Bulle als LUTHERS grootste heldendaad geroemd, maar het oordeel der nakomelingschap, die doorgaans onpartijdiger regter is dan het levende geslacht, heeft veel van die lofspraak teruggenomen. Niet enkel Roomschgezinde maar ook Protestantsche Schrijvers hebben hierin slechts eene weinig edelmoedige wraak wegens het verbranden zijner eigene boeken gezien, en LUTHER om deze daad met gestrengheid veroordeeld. En indien *Rome* in staat is rekenschap te geven van al de brandstapels en moordschavotten, waarop niet enkel weerlooze schriften maar onschuldige menschenlevens zijn opgeöfferd, dan willen wij ook de gestrengste aanklagt tegen LUTHER laten gelden; want het bewijst niets tegen de deugdelijkheid der Hervorming of de heilige waarheid zelve, dat hare stichters of voorstanders zich soms door menschelijke hartstogten veel te verre hebben laten vervoeren. Om nogtans LUTHERS daad met onpartijdigheid te kunnen beöordeelen, moet men de beginselen trachten op te sporen, waardoor hij tot deze handeling gedreven werd, en weten, hoe hij zelf zijn eigen gedrag beöordeeld heeft? »Er ligt wel geene eer in, om, ongewapende, weerlooze bladen papier aan de vlammen over te geven," zegt één der jongste Schrijvers van LUTHERS levensgeschiedenis, terwijl hij hierbij den wensch uitspreekt, dat deze 10de December niet in de levensgeschiedenis van den waarlijk grooten en goeden man mogt voorkomen (2). Doch men meene ook niet, dat LUTHER zelf in deze handeling groote eere gezocht of gewaand heeft, dat hiertoe groote heldenkracht vereischt werd. Juist het tegendeel heeft hij door deze zinnebeeldige handeling aan zijne vijanden willen toonen. Nog

(1) De *verordeningen* of *Decretaalbrieven* van Paus CLEMENS V kregen, nadat zij in het Kanonieke regt waren ingelijfd, den naam van *Clementinen*. Bij de groote verzamelingen van *Decretalen* had men nog kleinere van enkele latere Pausen en deze noemde men *Extravaganten*. Het corpus van het latere Kerkregt behelsde niet alleen de verzameling van den geleerden monnik GRATIAAN (12de Eeuw), maar daarop volgden de *Decretalen* van GREGORIUS IX en BONIFACIUS VIII, hierna de *Clementinen*, eindelijk de *Extravaganten* en *Extravagantes Communes*.

(2) LUBLINK WEDDIK.

denzelfden dag schreef hij aan SPALATIJN: »De Roomsche brandstichters kunnen daaruit zien, hoe weinig moeite het kost, boeken te verbranden, die men niet wederleggen kan;" en in zijn geschrift *tegen de Bul van den Antichrist* had hij geschreven: »Het verbranden van boeken gaat zóó gemakkelijk, dat zelfs kinderen dat doen kunnen, laat staan de Heilige Vader de Paus!"

Maar, zonder LUTHERS daad in onze bescherming te nemen, moeten wij ook hier op de gewigtige en wijduitgestrekte gevolgen zien, die daaruit zijn voortgevloeid, en het bestuur des oppersten Wereldregeerders eerbiedigen, die de zegepraal wilde van het licht over de duisternis. Door deze stoutmoedige handeling is het woord »scheiding" tusschen *Rome* en de Hervorming onherroepelijk uitgesproken! Door deze stoutmoedige handeling is het tijdstip verhaast, waarop de kluisters zouden vallen, die om het vrije geweten der menschen waren gesmeed. Het is zoo, stroomen bloeds heeft deze zegepraal gekost. *Europa* is daardoor op hare grondvesten bewogen. De houtmijt buiten de *Elsterpoort* van *Wittenberg* heeft vonken afgeworpen, die nog branden. De Christenheid, die naar éénen Heer is genoemd en in éénen naam gedoopt, is hierdoor op de treurigste wijze verdeeld; en indien wij konden en mogten gelooven, dat, bij meerdere bezadigdheid, dezelfde zegepraal der waarheid en de dierbare vrijheid des gewetens toch zouden verworven zijn, wij zouden dit verbranden der *Pauselijke Bulle* niet slechts als eene vlek in het leven en bedrijf van LUTHER, maar als de noodlottigste daad betreuren. Maar het ontbreekt ons ten eenenmale aan een' vasten grond voor dit geloof. »*Rome* treedt niet terug." *(Rome ne recule pas.)* Dit was van de vroegste tijden af de leus der Roomsche Hiërarchie geweest. Dit was nu ook in de veroordeeling van LUTHERS stellingen zonneklaar gebleken. Dit is tot op den huidigen dag de onveranderlijke leus van *Rome* gebleven. Het was LUTHERS innigste overtuiging, »dat de Paus, die, zoo hij christelijk dacht en gevoelde, om ééne Christenziel te behouden, gewillig de kroon moest afzetten, eerder de wereld zou laten vergaan, dan één haar breed van de overweldigde magt te willen prijs geven." Deze overtuiging verklaart ons al zijne handelingen, ook die, welke wij als al te onstuimig veroordeelen; en dit moet, na al de lessen, die de Geschiedenis ons gegeven heeft, ook onze overtuiging zijn. Veilig mogen wij dan, als Protestanten, gelooven, dat de Voorzienigheid zelve zulk eene scheuring der Kerke gewild heeft, omdat zij aan *Europa's* volken eene betere toekomst heeft willen voorbereiden. Wie nogtans de gezegende vruchtgevolgen der Hervorming erkent, maar wenscht, dat dit alles had mogen geschieden zonder de heftige beroerten, die de Hervorming heeft na zich gesleept, die klage ook de Voorzienigheid aan, omdat Zij in het rijk der natuur stormen en onweders noodig keurt om de lucht van pestdampen te zuiveren; die beschuldige ook het onweder, dat vruchtbaarheid over dalen en akkers brengt, omdat de doodende bliksemstraal de stulp des weerloozen landbouwers niet verschoond heeft.

DERDE HOOFDSTUK.

LUTHER VOOR KEIZER EN RIJK, OP DEN WARTBURG, EN TEGENOVER DE WOELINGEN DER DWEEPZUCHT.

Da steht er freudig, ohne Fürcht und Swanken,
Wie Felsen stehn in Sturm und Ungewitter.
BRECHSTEIN.

I.

De Rijksdag te Worms.

De Keizerlijke kroon, waarop, na den dood van MAXIMILIAAN, drie magtige Vorsten het begeerig oog hielden geslagen, was door de Keurvorsten des Rijks aan FREDERIK *den Wijze* aangeboden; maar, nadat deze zediglijk geweigerd had haar te aanvaarden, aan de voeten van den jeugdigen KAREL V nedergelegd. De negentienjarige Vorst, die bij de Koningskroon van *Spanje* reeds den Grafelijken hoed van *Vlaanderen* en de *Nederlanden* mogt dragen, was in Oktober des jaars 1520, te *Keulen*, als Duitsch Keizer gehuldigd geworden. Dáár reeds hadden de Pauselijke Legaten hem met vertoogen bestormd, om aan de Bul, tegen LUTHER uitgevaardigd, kracht van uitvoering te verleenen in al de staten zijner uitgebreide Monarchij, en den Kerkelijken banvloek van den Keizerlijken rijksban te doen volgen. Maar ook dáár was FREDERIK *de Wijze* beschermend tusschen beiden getreden, door de billijkheid te betoogen van LUTHERS eisch, om zich voor eene Kerkvergadering of voor bevoegde Regters te mogen verantwoorden. LUTHER zelf had, in het belang der heilige zaak, welke hij verdedigde, aan den magtigen Vorst geschreven, en koesterde aanvankelijk van zijn bestuur de gunstigste verwachting. Intusschen kon men zich voor de zaak der Hervorming toch niet te veel van den nieuwen Keizer beloven. KAREL had van zijnen onderwijzer, den bekenden Kardinaal ADRIAAN, die LEO X op den Pauselijken stoel zou opvolgen, zoo al geen' vlammenden ketterhaat, dan toch den diepsten eerbied voor de Heilige Moeder de Kerk en hare instellingen ingezogen. Hij zelf was naijverig op de glorie, om als Duitsch Keizer de handhaver en verdediger des waren geloofs te zijn, en schoon hij voor zich zelven niet afkeerig van eene Hervorming was, ook om staatkundige redenen was het hem geenszins onverschillig de gunst van den Paus te verwerven of te behouden. Het liet zich derhalve geenszins aanzien, dat hij van de gerezen Godsdienstgeschillen een rustig en werkeloos aanschouwer zou blijven. En werkelijk werd er, kort na zijne komst tot den troon, een algemeene Rijksdag te *Neurenberg* uitgeschreven, die, wegens de aldaar heer-

schende pest, naar *Worms* verlegd werd, met het bepaalde doel om, nevens andere hooge aangelegenheden des Rijks, ook de bestaande Godsdiensttwisten te behandelen en den vrede der Kerk te herstellen.

Te *Oppenheim* vertoevende, had Keizer KAREL aan den Keurvorst den voorslag gedaan, om LUTHER op den Rijksdag te doen verschijnen. De jeugdige Monarch vermoedde niet, dat hij juist hierdoor de zegepraal der Hervorming voorbereidde, waarvan hij later zulk een geducht en gezworen tegenstander werd, en haar eene zedelijke kracht zoude bijzetten, welke geene bloedplakkaten zouden kunnen vernietigen. Maar het lag in het plan der Voorzienigheid, dat LUTHER derwaarts geleid zoude worden, om dáár, voor het oog van de magtigen der aarde, in al zijne zedelijke, of liever echt-Christelijke, grootheid te schitteren. FREDERIK, die al het gevaar doorzag, aan zulk eene reis verbonden, had een ontwijkend antwoord gegeven, en door SPALATIJN LUTHER zelven omtrent dezen voorslag doen raadplegen. En hier betoonde de Hervormer al aanstonds dien vrolijken geloofsmoed, die hem in dit hagchelijke maar roemvolle tijdperk zijns levens geen' oogenblik verliet. »Als ik geroepen worde", zóó luidde zijn antwoord aan SPALATIJN, »zou ik mij krank daarheen laten brengen, indien ik er niet gezond konde komen. Ik twijfel geen' oogenblik, dat ik van God geroepen worde, als de Keizer mij roept. Wil men de zaak, gelijk het schijnt, met geweld ten einde brengen, dan blijve zij Gode bevolen. Hij leeft en regeert nog, die de drie mannen in den vurigen oven bewaard heeft. Behaagt het den Heer niet mij te redden, wat beteekent dan mijn hoofd bij dat van CHRISTUS, die met den bittersten smaad is gedood geworden?"

Maar zoodra de Pauselijke Legaat ALEANDER van dit voornemen kennis droeg, zocht hij alle pogingen aan te wenden, om LUTHERS openlijke verschijning te verhinderen. Hij rekende het vernederend voor het Hof van *Rome*, dat de gehate ketter, die reeds door den Kerkelijken banvloek getroffen was, — tegen wien eene nieuwe Pauselijke Bulle weder onlangs was verschenen, welke niet slechts het vroeger gesproken vonnis bekrachtigde maar nog verder uitbreidde — door eene wereldlijke regtbank zou geöordeeld worden. Hij hield eene uitvoerige en welsprekende redevoering, om de vergadering te bewegen hem onverwijld en onverhoord te veroordeelen. Maar, hoewel de Rijksstenden zich bereid verklaarden om het aloude geloof hunner vaderen te handhaven, zij volhardden bij den eisch om LUTHER vooraf te hooren. Zij leverden te gelijk honderd-en-één grieven of bezwaren tegen het Hof van *Rome* in. Zóó diep was zelfs de Hertog GEORGE, hoezeer hij den Hervormer haatte, van de noodzakelijkheid eener Kerkhervorming doordrongen, dat hij een der eersten was, die met deze bezwaren tegen *Rome* optraden.

Op aanraden van zijnen Vorstelijken Beschermer had LUTHER voor zijne heen- en terugreize op een Keizerlijk vrijgeleide aangedrongen. Dit werd hem na langdurige beraadslaging geschonken. Ook andere Vorsten, zoo als de Landgraaf van *Hessen* en Hertog GEORGE van

Saksen, zeiden hem, bij zijne reize door hunne Staten, hunne bescherming toe. De Keizer zond zijnen wapenheraut, CASPAR STURM, in persoon naar *Wittenberg*, om LUTHER naar *Worms* te begeleiden. De brief, waarin hem van het Keizerlijke vrijgeleide verzekering werd gedaan, was op den hoffelijksten en minzaamsten toon gesteld, en blijkbaar ingerigt, om LUTHER moed en vertrouwen op het Keizerlijke woord en gerustheid omtrent zijn persoon in te boezemen. (1) En, waarlijk, zulk eene plegtige verzekering was geenszins overbodig. Nog stond het der geheele Christenheid diep in het geheugen geprent, hoe de *Boheemsche* Hervormer en martelaar der waarheid, JOHANNES HUSS, ook onder vrijgeleide van Keizer SIGISMUND te *Constanz* was verschenen, en dáár, met verkrachting van het hem gegevene woord, den dood op den brandstapel gevonden had. Men voorspelde den *Duitschen* Hervormer, tegen wien nog grooter verbittering bestond, geen beter lot. Men zocht hem met tranen en gebeden zijn voornemen te ontraden. Maar LUTHER, hoewel ook hij zich het lot van SAVONAROLA of HUSS voorstelde, bleef onbewegelijk in zijnen moed en het eens genomen besluit. »CHRISTUS leeft," zóó sprak hij tot zijne vrienden en schreef hij daarna aan SPALATIJN, »daarom willen wij naar *Worms*, ten spijt van de poorten der hel en alle overheden en magten in de lucht!" Aandoenlijk was het afscheid van LUTHER en MELANCHTHON. »Als ik niet terugkom en het aan mijne vijanden gelukt mij te vermoorden, ô ik bezweer u, lieve broeder! houd niet op te leeren en bij de waarheid te volharden. Arbeid intusschen gelijktijdig voor mij, terwijl ik hier niet zijn kan Gij kunt het nog beter dan ik. Aan u heeft de Heer een' nog veel geleerder strijder." Met deze woorden wierp hij hem het laatste hartelijk vaarwel toe!

De stedelijke raad van *Wittenberg* gaf aan LUTHER, om de vermoeijende reis voor hem gemakkelijker te maken, een rijtuig ten geschenke. Het was echter, naar de toenmalige oud-Duitsche zeden, hoogsteenvoudig en bestond in een gewonen Saksischen rolwagen op lage wielen, die van een linnen kleed of huif overtrokken was. LUTHER zou echter deze groote reis niet alleen doen. NICOLAAS AMSDORFF, een zijner ambtgenooten, en de jeugdige PETER VON SWAVEN vergezelden hem. HIËRONYMUS SCHURFF werd hem als regtsgeleerde toegevoegd, om hem, waar het noodig was, met zijnen raad te dienen. Onderweg voegde zich JUSTUS JONAS bij hem, die tot aan zijnen dood een der getrouwste vrienden van LUTHER is gebleven.

Zóó werd dan de gedenkwaardige togt moedig en met het oog op God aanvaard. Hij mogt in zekeren zin een triumftogt heeten. Vooraf reed de Keizerlijke Heraut, met een' wapenknecht aan zijne zijde, het schild met den gekroonden adelaar vóór zich uitdragende. Daarop

---

(1) De brief des Keizers droeg het voor den ketter vereerende en vreemdluidende opschrift: „Eerzame, lieve, aandachtige!" (*Honorabilis, dilecte, devote!*) Op het adres stond: „Aan den eerzamen, onzen waarden en godzaligen Doctor M. LUTHER van de orde der Augustijners."

volgde het rijtuig van LUTHER en zijne vrienden. In alle dorpen, vlekken en steden, waar men doortrok, schoolde de menigte te zamen en verdrong men zich om den zeldzamen man te zien, die zóó moedig aan *Rome* het hoofd durfde bieden; die in den grooten worstelstrijd, welke was aangevangen, voor *Duitschland* de spits alleen wilde afbijten, en met dit doel thans voor Keizer en Rijk ging verschijnen.

Te *Erfurt* werd hij, reeds op verren afstand van de stad, door de aanzienlijkste bewoners begroet, en door den Rector der Hoogeschool met een sierlijk Latijnsch gedicht verwelkomd. Men had hem verboden onder weg te prediken; maar LUTHER weigerde zich daaraan te onderwerpen. »Het woord Gods" beweerde hij »mogt niet gebonden worden!" Op veler aandrang beklom hij den kansel in diezelfde stad, door wier straten hij als kloosterbroeder met den bedelzak had omgewandeld. Hij sprak over de woorden des Heilands: »*Vrede zij Uliedn!*" maar onthield zich in deze leerrede van elke toespeling op zijn persoon en omstandigheden. Op andere plaatsen zocht men hem door bedreigingen schrik aan te jagen of te ontmoedigen. Te *Naumburg* reikte een Priester, met ernstigen blik en veelbeteekenend gebaar, hem het portret van SAVONAROLA over. LUTHER begreep wat dit beteekenen moest, maar behield zijne gewone kalmte en bedaardheid van geest. Men wees hem op den inhoud van de nieuw afgevaardigde Pauselijke Bul, op de brandende houtmijt, die waarschijnlijk reeds voor hem werd aangelegd. »En al mogten zij ook een vuur stoken" zeide hij »dat van *Wittenberg* tot *Worms* brandde, zoo wil ik toch dáár in den naam des Heeren verschijnen." Den 15den April kwam men te *Oppenheim* aan. Hier werd LUTHER onderrigt, dat zijn ondergang ten volle besloten was; dat er zelfs door zijne vijanden alle pogingen werden aangewend, om het Keizerlijke vrijgeleide op te heffen of te verbreken. Al dringender en menigvuldiger werden de aanzoeken zijner vrienden om niet verder te gaan. BUCER, dien wij later als een' vriend en voorstander der Hervorming zullen leeren kennen, zocht hem te bewegen, om vooreerst op het Kasteel van den Ridder FRANS VON SICKINGEN zijnen intrek te nemen, waar hij met den Biechtvader des Keizers, den Franciskaner-Monnik GLAPIO, een vertrouwelijk mondgesprek zou kunnen houden. »Zoo de Keizerlijke Biechtvader," was zijn kort en droog antwoord, »mij iets te zeggen heeft, dan kan hij dat te *Worms* wel doen." Zelfs de getrouwe SPALATIJN, ernstig voor LUTHERS leven beducht, vaardigde een' bode af, die hem in het geheim moest waarschuwen, niet binnen *Worms* te komen; maar toen was het, dat LUTHER de algemeen bekende, gedenkwaardige woorden sprak: »Indien er zoo vele duivels te *Worms* waren als pannen op de daken, dan wilde ik toch er heen!" Nog wordt den reiziger, die de bekoorlijke oevers van den *Neckar* en den *Rhijn* bezoekt, door zijnen gids het oude vervallene huis gewezen, waar LUTHER toen vertoefde; en inderdaad de plaats, waar zijn Christelijke geloofsmoed bij aangroeijend gevaar zich zóó heerlijk geöpenbaard heeft, verdiende ook aan de nakomelingschap heilig te zijn.

Den 26sten April, des voormiddags te tien ure, reed LUTHER,

voorafgegaan door den Keizerlijken Heraut, in zijnen nederigen wagen de oude Rijksstad binnen, gevolgd door eene schaar van Edellieden, die buiten de stad zijne komst verbeid hadden, en begeleid door eene ontelbare menigte, die hem naar de herberg, waar hij zou vernachten, vergezelde. (1). Van den wagen afstappende zeide hij, ten aanhoore der omstanders, met een opgeruimd en helder gelaat: »God zal aan mijne zijde zijn!" Dit woord was eene Profetie, wier vervulling niet achter bleef.

Naauwelijks was men te *Worms* van zijne komst verwittigd, of de woning, waar hij zich ophield, werd als het ware bestormd door Graven en Edelen, geletterden en ongeletterden, krijgslieden en burgers, om den zóó beroemden en beruchten man, die voor velen de man en de held Gods, maar ook voor velen een monster van ongeregtigheid was, van nabij te zien en te spreken. Tot laat in den nacht duurden deze bezoeken voort. Den volgenden morgen werd LUTHER door den Rijks-maarschalk ULRICH VON PFAFFENHEIM gedaagd, om zich des middags te vier ure vóór zijne Keizerlijke Majesteit en de stenden des Rijks te stellen. Zóó naderde de gewigtigste oogenblik zijns levens. LUTHER zocht na het vertrek van den Rijksgezant de eenzaamheid en stortte zijne ziel in vurige gebeden uit; en indien het uitvoerig gebed, dat men nog onder de aloude oorkonden, den Rijksdag te *Worms* betreffende, bewaard vindt, werkelijk door den Hervormer op dezen altoos gedenkwaardigen dag is ontboezemd, dan is het eene treffende getuigenis van LUTHERS echt Godvruchtigen geest, 't welk ons bewijst hoe verre zijn moed van dweepzucht en dolle vermetelheid verwijderd was.

Op het bepaalde uur verscheen andermaal de Rijks-maarschalk, en met hem de Keizerlijke Heraut. Men begeeft zich op weg; maar de zamendringende en telkens aanwassende menigte laat naauwelijks toe éene schrede te vorderen. De grond laat geen' voetstap ledig. Deuren en vensterramen zijn omzoomd en bezet met de hoofden der nieuwsgierigen. Men ligt de pannen van de daken, om den Monnik van *Wittenberg*, den bestrijder van *Rome*, te zien. PFAFFENHEIM is genoodzaakt den Hervormer langs afgelegene straten en door tuinen heen te leiden, om tot het stadhuis te naderen. Ook hier is de toegang versperd. De Hellebardiers zijn gedwongen met hunne breede lansen den weg te banen. Eindelijk is men geworsteld tot den ingang der groote Gothische zaal. Dáár ontmoette hem de in het staal vergrijsde

---

(1) Onder de menigte, welke LUTHER binnen *Worms* te gemoet trok, bevond zich ook de hofnar van den Hertog van *Beijeren*, die zich in een vreemd gewaad had uitgedost, en een groot kruis vóór zich uitdragende, op den klagenden toon, waarmede het *de profundis* bij zielmissen en begrafenissen wordt aangeheven, deze woorden hem toezong:

»Advenisti, ô desiderabilis,
Quem exspectabamus in tenebris!"

Gij kwaamt, zóó lang met smart verwacht,
Te midden van den duistren nacht!

Zij behelsden eene belangrijke waarheid onder het kleed der scherts verborgen, maar te gelijk eene ernstige waarschuwing of voorspelling aangaande het lot, dat LUTHER bedreigde.

GEORGE VON FREUNDSBERG, die LUTHER nog even staande hield, hem op den schouder klopte, en met een' glimlach, die al den ernst zijner ziel verried, tot hem zeide: »Monnikje, Monnikje! gij doet heden eenen gang, zoo als ik en menig overste niet gedaan hebben, ook als wij het allerheetste gevecht tegengingen! Maar hebt gij het regte voor, en zijt gij zeker van uwe zaak, ga dan in Gods naam voort! God zal u niet verlaten."

Men is binnen getreden. Hier stond nu de zoon van den bergwerker te *Mansfeld*, de Monnik in het ruige kleed, even gelijk PAULUS, de gevangene om CHRISTUS wil, eens voor FESTUS en AGRIPPA stond. Of liever, de aanblik van deze zaal leverde een nog veel grootscher en prachtiger schouwspel op. Hier zag men den pas gekroonden Monarch, die over een gedeelte der oude en der nieuwe wereld den schepter zwaaide, van wien de vleijende Geschiedschrijvers zeiden, en mogten zeggen, dat de zon over zijne Staten nimmer onderging. Nevens hem zat de Aartshertog FERDINAND. Bovendien telde men in deze vergadering, eene der aanzienlijkste, die men in *Europa* ooit vereenigd zag, zes Keurvorsten, wier nakomelingen meest allen tot de gekroonde hoofden van *Europa* zouden behooren; acht-en-twintig Hertogen, meer dan vijftig Mark- en Rijksgraven, dertig hooge Geestelijken en Bisschoppen, de beide Gezanten van den Paus in hunne statiedragt, Ridders en Vrijheeren, in alles meer dan tweehonderd personen. In het midden der zaal stond eene tafel, en daarop lagen LUTHERS boeken, die hier tegen hem moesten getuigen, maar bij de volgende eeuwen, hoewel zij ons zoo wel zijne gebreken als zijne deugden leeren kennen, zijne beste pleitverzorgers zouden zijn.

LUTHER werd geplaatst tegenover den Keizerlijken troon, op het vorstelijke vloertapijt, dat derwaarts leidde, zoodat aller oogen zich op hem konden rigten. En nadat men hem op gestrengen toon geboden had, het stilzwijgen te bewaren, tot dat hij plegtiglijk zou zijn ondervraagd geworden, nam de Kanselier van den Aartsbisschop van *Trier*, JOHANNES VON ECK (1), het woord, en stelde hem uit naam des Keizers de twee volgende vragen ter beantwoording voor. *Vooreerst:* »of hij de hier aanwezige schriften voor de zijne erkende?" *Ten anderen:* »of hij gezind was den inhoud dier schriften geheel of gedeeltelijk te herroepen, of bleef volharden bij hetgeen hij daarin geleerd had?" — LUTHER aarzelde niet, nadat de titels der boeken, op den eisch van HIËRONYMUS SCHURFF, die hem ter zijde stond, overluid waren afgelezen, om de eerste vraag toestemmend en bevestigend te beantwoorden; maar wat de tweede betrof, deze achtte hij zóó gewigtig, daar het geloof aan Gods woord en de zaligheid der zielen hierin begrepen was, dat hij nederig verzocht, hem mogt de noodige tijd verleend worden, om zich op het antwoord te beraden. Dit uitstel werd hem vergund, maar onder de voorwaarde, dat hij den volgenden dag dit antwoord, kort en duidelijk, bij monde en niet bij geschrifte, zou uitbrengen. De gedaagde werd hierop ontslagen, en on-

(1) Wèl te onderscheiden van zijnen naamgenoot, den Hoogleeraar van *Ingolstadt*, dien wij vroeger in de Geschiedenis hebben ontmoet.

der de beschimpingen en toejuichingen des volks naar zijne woning teruggeleid!

Velen hadden in deze aarzeling een' trek van wankelmoedigheid gezien. De Roomsche Geschiedschrijver PALLAVICINI vermeldt zelfs, dat LUTHERS gedrag, bij de eerste verschijning, zoo weinig aan de verwachting beantwoordde, dat de Keizer zou hebben uitgeroepen: »Nu, die man zal mij niet ligtelijk tot een ketter maken!" — LUTHERS vijanden juichten, zijne vrienden beefden; maar allen hadden zich bedrogen. Zijn besluit was genomen en wankelde geen' oogenblik in zijne ziel; maar hij wilde zich voorbereiden om een waardig en doeltreffend antwoord te geven. Christelijke wijsheid en beradenheid waren ditmaal met de vurigheid van zijnen geest in het schoonste verbond getreden en bereidden hem de schoonste overwinning.

Des anderen daags werd hij, op hetzelfde uur, op nieuw naar de raadzaal geleid. Thans moest hij, terwijl hij door het volk schier verdrukt en verdrongen werd, meer dan twee uren lang in het voorportaal wachten. De schemering begon reeds te dalen. De sombere gewelven werden door den rooden gloed der toortsen verlicht en bestraald. Alles vereenigde zich om den oogenblik, die volgen moest, nog plegtiger en indrukwekkender te maken. Eindelijk werd hij binnengelaten, en bevond hij zich weder in de tegenwoordigheid des Keizers. De vroeger voorgestelde vragen werden thans nog eens herhaald. Nu hield LUTHER in de Hoogduitsche taal eene rede, die hij echter aanstonds, op de begeerte des Keizers, in het Latijn vertolkte. Hij begon zijne aanzienlijke hoorders op eene zeer nederige en bescheidene wijze om toegevendheid en verschooning te verzoeken, indien hij, die niet aan het Hof maar in een vergeten klooster was opgevoed, hun niet die titels mogt geven, welke hij aan hunnen rang verschuldigd was, of in iets tegen de bestaande hofgebruiken mogt zondigen. Hierna verdeelde hij zijne eigene schriften in drie soorten: in dezulke, waarin hij de Evangelie-waarheid, zonder over geloofspunten te twisten, zuiver en eenvoudig had nedergelegd; deze kon hij het allerminst herroepen; in dezulke, waarin hij de Pauselijke oppermagt had aangetast en de verregaande misbruiken van het Roomsche Hof had bestreden; ook deze kon hij niet herroepen, wilde hij er niet toe medewerken, dat de geestelijke tirannij, welke de bron van zoo vele onheilen en jammeren voor de Christenheid was, door deze achtbare Vergadering zelve bekrachtigd en bevestigd wierd; eindelijk in dezulke, die tegen afzonderlijke personen gerigt waren. Hier beleed hij, met lofwaardige opregtheid, dat hij dikwijls in zijne uitdrukkingen veel te heftig geweest was, en de perken der Christelijke bescheidenheid had overschreden; en toch, ook deze kon en mogt hij niet herroepen, wilde hij zijne vijanden niet in hunne dwaling en boosheid stijven. Hij gevoelde nogtans een nietig en feilbaar sterveling te zijn; en daar de Heer en Zaligmaker, Hij, die alleen onfeilbaar was, voor den Joodschen raad staande, het niet beneden zich gerekend had, te antwoorden: »*Indien ik kwalijk gesproken heb, zoo betuig van het kwade!*" (JOH. XVIII: 23.) wilde hij diens voorbeeld volgen. Hij smeekte daarom zijne toehoor-

ders, »bij de barmhartigheid Gods, dat iemand, hetzij van hoogeren of lageren stand, hem uit de Heilige Schrift mogt aanwijzen, waarin hij gedwaald had; en, indien hij van dwaling overtuigd werd, dan was hij bereid, niet slechts te herroepen, maar om met eigene hand zijne schriften in het vuur te werpen."

Na deze mannelijke taal ging hij voort zijne zaak te verdedigen. Met vrijmoedigheid, maar bescheiden, hield hij de hoog aanzienlijke personen, die hier tegenwoordig waren, hunne vorstelijke roeping en verpligting voor. Doch men liet hem niet toe deze krachtige pleitrede geheel te voleindigen. »Gij zijt niet hier gekomen," zóó viel de Keurvorstelijke Kanselier hem in de rede, »om met ons te twisten, of in twijfel te trekken, wat alreede door hooge Kerkvergaderingen is beslist. Men vraagt U een kort en duidelijk, een bepaald antwoord: wilt gij herroepen? *ja* of *neen?*" Gewigtig oogenblik in de Geschiedenis der menschheid! Aan dit *ja* of *neen* hangt oogenschijnlijk het lot der Hervorming, de zegepraal of de onderdrukking der Waarheid! Maar, God zij gedankt! de heldhaftige strijder had den moed om ook thans te volharden, ja, om te spreken in betooning van eene kracht, gelijk alleen uit de innigste overtuiging kon geboren worden, die zijne vijanden in verlegenheid bragt en beschaamde, en veler harten, tot hiertoe voor hem gesloten of van hem vervreemd, van bewondering en eerbied deed gloeijen. LUTHER antwoordde: »Dewijl dan uwe Keizerlijke Majesteit en Keurvorstelijke Genaden een rond en eenvoudig antwoord van mij verlangen, zoo zal ik er een geven, dat noch horens noch tanden heeft, *(neque dentatum neque cornutum)* en wel aldus: »Ten zij ik door getuigenissen der Heilige »Schrift, of door openbare duidelijke en heldere bewijzen overwonnen »en tot eene andere overtuiging gebragt worde (want aan den Paus »en de Kerkvergaderingen sla ik alleen en op zich zelve geen ge»loof, daar het zóó klaar als de dag is, dat zij dikwijls gedwaald en »zich zelve tegengesproken hebben), zoo kan en wil ik niet herroepen, »omdat het noch veilig noch raadzaam is, om iets tegen het geweten »te doen. *Hier sta ik; ik kan niet anders; God helpe mij! Amen!*"

Men verbeelde zich den indruk, dien deze taal in de vergadering te weeg bragt. JOH. VON ECK mogt dien behendig verbergen, door LUTHER toe te voegen, dat hij zeer ongepast geantwoord had. Velen, die zich geheel door het gezag der Geestelijkheid lieten leiden, mogten, even als de Keizer, in den Monnik een' onbuigzamen en onhandelbaren Ketter zien; — zij konden toch niet anders dan, even als deze, zijnen moed, zijne gerustheid onder zóó groote gevaren, bewonderen; en niet weinig gold het voor de zaak der Hervorming, dat FREDERIK *de Wijze* thans vaster dan ooit besloot, hem te blijven beschermen en aan de woede zijner vervolgers te ontrukken; dat ook FILIP, Landgraaf van *Hessen*, hier eene bewondering en toegenegenheid voor LUTHER opvatte, die hem later de zaak der Evangelische vrijheid met geestdrift deed omhelzen.

Dit onverschrokken antwoord van LUTHER maakte een einde aan zijn verhoor; maar in de eerstvolgende dagen werden er nog onder-

scheidene onderhandelingen beproefd, waardoor zijne standvastigheid geene minder zware beproeving had door te staan. Al het mogelijke werd aangewend, om hem te bewegen te herroepen, of althans zijne schriften aan het oordeel der Rijksvergadering te onderwerpen. Toen dit mislukte, sloeg de Aartsbisschop van *Trier*, een achtenswaardig Geestelijke, hem voor, de beslissing aan eene algemeene Kerkvergadering over te laten. LUTHER stemde gereedelijk in dit voorstel. Alleenlijk voegde hij als voorwaarde er bij, dat deze vergadering, bij het beöordeelen of veroordeelen zijner schriften, de Heilige Schrift als rigtsnoer zoude volgen. Deze voorwaarde brak alle onderhandelingen af. Treurig schudde de Aartsbisschop het hoofd: »Geef gij zelf ons dan een middel aan!" riep hij mistroostig uit. »Ik weet geen' anderen raad" zeide LUTHER, »dan dien van GAMALIËL: *indien dit werk uit menschen is, zoo zal het verbroken worden; maar indien het uit God is, zoo kunt gij het niet breken*" (Hand. V: 38, 39).

Den 25sten April ontving LUTHER zijn afscheid, nadat hem te voren was aangezegd, dat de Keizer, over zijne onbuigzaamheid ten hoogste verbitterd, zoodra het vrijgeleide zoude zijn opgeheven, zonder eenige verschooning tegen hem, als ketter, zou handelen. »Wat God behaagde" was zijn antwoord »is geschied! de naam des Heeren zij geloofd!" Den 26sten April verliet hij *Worms*, gevolgd door den Keizerlijken Heraut, dien hij te *Friedburg* ontsloeg, daar hij zich op het grondgebied van den Landgraaf van *Hessen* genoegzaam in veiligheid achtte.

Zijne vijanden hadden intusschen niet stil gezeten. Ware hun toeleg gelukt, LUTHERS hoofd zoude te *Worms* gevallen zijn, of zijne asch naar de vier hoeken der winden zijn verstrooid geworden. Maar de jeugdige Keizer gaf hier eene schoone proeve van gematigdheid en regtvaardigheid. Toen men hem wilde overhalen om het Keizerlijke geleide te breken en het voorbeeld van SIGISMUND te volgen, zoude zijn treffend antwoord geweest zijn: »Ik wil niet als SIGISMUND blozen!" en »wanneer er in de gansche wereld geene goede trouw meer mogt bestaan, dan moet zij nog bij eenen Duitschen Keizer gevonden worden." Aan den anderen kant wilde hij echter toonen, dat hij van alle ketterij, welke hij als gevaarlijke nieuwigheidszucht veroordeelde, hoogst afkeerig was. Hij liet zich daarom gemakkelijk bewegen, om tegen LUTHER en zijne leer de gestrengste maatregelen te nemen. Den 26sten Mei, toen de meeste Duitsche Vorsten reeds waren afgereisd, verscheen het Keizerlijk mandaat, of beruchte *Wormser-Edict*, waarin LUTHER vogelvrij verklaard en met den Rijksban getroffen werd. Dit *Edict* was blijkbaar door de pen van ALEANDER opgesteld, en de bitterste partijwoede en Godsdiensthaat hadden die pen bestuurd. LUTHER wordt in dit stuk niet slechts als de gevaarlijkste Ketter en volksverleider, maar zelfs »als een gewetenloos, zedeloos verdierlijkt mensch, ja als de levende vleeschgeworden Duivel, die zich in de monnikspij verstoken had," afgeschilderd. (1). De

(1) O. a. wordt in dit stuk van LUTHER gezegd: »Ende omdat wij alle deszelfs (LUTHERS) dwalingen niet en souden verhaelen (want sij sonder getal zijn) so schijnt dat

ruwste scheldnamen vindt men hier reeds vereenigd, die men ook in latere tijden over het hoofd des Hervormers heeft uitgebraakt, en die men goed gevonden heeft zelfs in onze dagen te herhalen; scheldnamen, die den gematigden Roomschgezinde als een ellendig middel ter verdediging moeten voorkomen, en den Protestant enkel een' glimlach van medelijden kunnen afdwingen. Al zijne volgelingen, allen, wie het wagen mogten hem voedsel, huisvesting of bescherming te verleenen, werden met de ongenade des Keizers en de gestrengste straffen bedreigd.

Eene poging tot uitvoering van dit kerkelijk en wereldlijk vonnis werd nogtans als van zelve verlamd en krachteloos gemaakt door den oorlog, waarin de Keizer onmiddellijk hierop met *Frankrijk* gewikkeld werd. Alleen in de landen, die tot het Keizerlijke gebied, tot dat van den Hertog van *Beijeren*, van GEORGE van *Saksen* en eenige Kerkelijke Vorsten behoorden, werd het *Edict van Worms* afgekondigd en tegen de aanhangers der nieuwe leer ten uitvoer gelegd. In de overige Duitsche Staten werd er naauwelijks acht op geslagen, deels omdat de Vorsten heimelijk der zaak van LUTHER toegenegen waren, deels omdat zij voor oproerige bewegingen vreesden. Maar reeds bij de afkondiging van dit *Edict* was het niet meer in de magt des Keizers, den Ketter met den uitgesproken vloek te bereiken. Eene onzigtbare hand had de taak op zich genomen, om het bedreigde hoofd van LUTHER te beschermen. De Voorzienigheid zelve hield hare vleugelen over den hevig vervolgde uitgebreid. LUTHER was reeds in veiligheid.

Wij hebben het schoonste tijdstip in het leven des Hervormers beschouwd, en de Geschiedenis zelve laten spreken, omdat hare getrouwe voorstelling zijne welsprekendste lofrede is. Gaarne erkennen wij, dat de verhevenste heldenmoed nog geenszins een voldingend bewijs voor de waarheid van een denkbeeld oplevert, en de deugdelijkheid der Hervorming behoeft ook geenszins hieruit bewezen te worden. Maar het door LUTHER gehouden gedrag bewijst des te meer voor zijn persoonlijk karakter, als mensch en als Christen, hetwelk zóó heftig is aangerand. Het wederlegt geheel dezulken, die in LUTHERS ziel nog aan de kleingeestigste en verachtelijkste bijoogmerken denken. Wie toch een geöpend oog voor ware grootheid heeft; wie eerbied koestert voor vastheid van beginselen en diepgevestigde godsdienstige overtuiging, hij kan (welk eene geloofsbelijdenis hij zij toegedaan) zijne hulde niet aan den Hervormer ontzeggen. Maar, helaas! bekrompene godsdienstige partijdigheid verblindt maar al te dikwerf dermate het oog, dat men onvatbaar wordt om ware grootheid te zien. In het *Walhalla*, door den kunstlievenden Koning van *Beijeren* gesticht, hetwelk de meest beroemde mannen,

---

den persoon van den voorseiden MARTIJN niet en is een mensch, maar een Duivel onder de gedaante van een mensch, bedekt met den *habyte* van een religieus, om so veele te beter ende te lichtelijker ter eeuwiger doodt en verdoemenisse te brengen 't menschelijke geslachte; waarom de voorseide MARTIJN te houden is voor een vreemd lidt, verrot ende afgesneden uit den ligchame van de Moeder der Heilige Kerke, als obstinaet, verhardt, schismatyk, bekend ende openbaer Ketter."

die *Duitschland* heeft opgeleverd, in eene Beeldengalerij moet vereenigen, wordt LUTHERS beeldtenis gemist. Maar hij behoefde ook zulk eene ijdele vergoding niet. De Geschiedenis heeft, zoo lang deze bladzijde niet uit hare oorkonden kan worden weggescheurd, zijnen naam onder hare onsterfelijke helden opgeschreven. De Protestant vindt in de beschouwing van zijnen moed en zijn Godverheerlijkend vertrouwen versterking voor zijn Evangelisch geloof; en de Christen blijft op LUTHERS voorbeeld staren, zoo dikwerf hij moed en kracht behoeft, om de gevaren en rampen dezes levens met opgerigten hoofde tegen te gaan.

II.

De Wartburg.

Aan den ingang van het eeuwenheugend *Thuringer*-woud, op een uur afstands van *Eisenach*, verheft zich op een' bergtop een statig kasteel, dat als een der schoonste overblijfselen van middeleeuwsche bouwkunst geroemd wordt, en, even als een zwaar geharnast Ridder, trotsch uit de hoogte op de lager liggende, met zwarte bosschen omkranste bergen nederblikt. Het is de *Wartburg*, het toenmalig vorstelijk verblijf der Landgraven van *Thuringen*, beroemd door de belegeringen, die hij in verschillende oorlogen verduurd had; beroemd ook in de Geschiedenis der Dichtkunst wegens den wedstrijd, welke hier in het tijdperk der Minnezangers uit het *Zwabische* Huis geöpend werd. Dit eenzaam en door zijne ligging echt-romantisch oord zou den Hervormer, eensklaps van het woelig schouwtooneel der wereld verdwenen, maanden achtereen tot eene herbergzame wijkplaats verstrekken. Zien wij, op welk eene schijnbaar avontuurlijke wijze hij derwaarts gebragt werd.

Nog den avond vóór dat LUTHER *Worms* verliet, was hij heimelijk van wege den Keurvorst onderrigt geworden, dat men het voor zijne veiligheid gebiedend noodzakelijk achtte, hem eenigen tijd van zijne vrijheid te berooven. Maar de maatregelen, welke hiertoe beraamd waren geworden, bleven zorgvuldig bedekt en verborgen. Nadat de Hervormer, op *Hessisch* grondgebied gekomen, den Keizerlijken Heraut ontslagen en te *Hirschfeld* en *Eisenach* gepredikt had, scheidde hij van SCHURFF en JUSTUS JONAS, en zette hij enkel in gezelschap van AMSDORFF en zijnen broeder JACOBUS zijne terugreize voort. Hij nam den weg niet over *Gotha* en *Erfurt* maar over het kleine dorpje *Morha*, waar hij zijne bloedverwanten wilde bezoeken. Van dáár reed hij twee dagen later (het was de 4de van Bloeimaand) met zijne beide reisgenooten in een' wagen gezeten, het *Thuringer*-woud door, in de rigting van *Waltershausen*. Maar ziet, niet verre van het Kasteel *Altenstein*, als het spoor door een' naauwen hollen weg zich kronkelt, dáár springen eensklaps vijf van top tot teen gewapende en gemaskerde Ruiters uit de struiken te voorschijn. Het waren HANS *von Berlepsch*, *Castellanus* of Slotvoogd van den *Wartburg*, en BURKHARD *von Hund*, Heer van *Altenstein*, met

drie vertrouwde bedienden. Een donderend »Halt!' gebiedt den wagen stil te houden. Één dier vermomden grijpt den voerman in de borst, werpt hem ter aarde, en dreigt hem, bij de geringste tegenweer, te mishandelen. Een ander houdt zich met AMSDORFF bezig, terwijl JACOBUS LUTHER vlugge voeten maakt en zich gelukkig rekent aan het gevaar te ontsnappen. De overigen rukken LUTHER uit den wagen, slingeren hem op een paard, binden hem vast aan een' der wapenknechts, werpen hem haastig eenen reismantel over hoofd en schouders, springen in den zadel en rijden spoorslags met hunnen gevangene weg. Naauwelijks waren zij uit het gezigt verdwenen, of de verschrikte voerman haastte zich op te staan, zijne kar te bestijgen, en de zweep over de paarden te leggen, die hem en AMSDORFF behouden te *Wittenberg* bragten.

Intusschen had het gemaskerde vijftal, om elke poging te verijdelen, die men mogt doen om hen op het spoor te komen of te achterhalen, in het digtste van het woud allerlei omwegen gemaakt. LUTHER, door den ongewonen en haastigen rid vermoeid, verkreeg slechts even de vergunning, om zich bij eene bron met eene teug waters te versterken, die nog *de bron van* LUTHER heet; en voorwaarts ging het weder, tot dat men een uur vóór middernacht den *Wartburg* bereikt had. Hier gebiedt men LUTHER af te stijgen. Men geleidt hem aanstonds binnen het slot, in een vertrek, waar alles voor de komst des gevangenen is in gereedheid gebragt. Men wijst hem een stel kleederen aan en een zwaard, en de bedienden van den Prevoost, die hem mede hebben opgeligt, zijn hem behulpzaam, om de ruwe monnikspij met het riddergewaad te verwisselen. Men gelast hem, opdat hij geheel onkenbaar worde, hoofdhaar en baard te laten groeijen. Men geeft hem te verstaan, dat zijn verblijf op het Kasteel het diepste geheim moet blijven, en dat hij bij de bewoners van het slot onder geen' anderen naam mag doorgaan, dan dien van Jonker GEORGE of, in de Duitsche volkstaal, JURRIËN. En LUTHER, hoe ongaarne hij zich ook naar deze nieuwe en gedwongene levenswijze voegde, waarin hij zich zelven naauwelijks kon weêrvinden, en hoe zeer het hem pijnigde, dat hij zich eensklaps, na de hoogste spanning en werkzaamheid van geest, tot werkeloosheid veroordeeld zag, was nogtans verstandig genoeg, om zich stiptelijk naar deze aanwijzing te gedragen.

Welke mogen wel de eerste gewaarwordingen van den nieuwen slotbewoner geweest zijn, toen hij in zijne eenzame torencel voor het hooge burgraam was gezeten? — Zekerlijk kon hij in het gebeurde, schoon het alles door de tusschenkomst van menschen was bewerkstelligd, evenmin als wij, eene tusschenkomst der Goddelijke Voorzienigheid miskennen, die wel geene Engelen meer tot redding of bevrijding op aarde uitzendt, maar magt heeft ook over de handelingen der menschen, om ze als Dienaren van haren wil te bezigen; die hem plotselijk van het woelige tooneel der wereld wegrukte, niet enkel om zijn leven, dat nog tot gewigtige oogmerken gespaard moest blijven, in veiligheid te stellen, maar ook om den strijder, na een'

schoon volbragten strijd, een' tijd van rust en verademing te gunnen; die hem welligt hierdoor bewaren wilde, van in zijne eerste opgewondenheid verder te gaan, dan voor de zaak der waarheid dienstig was.

Hoe tijdig deze koene daad ten uitvoer was gebragt geworden, en welke ontzettende gevaren hem van alle zijden zouden omringd hebben, zoo hij in vrijheid was gebleven, is ons alreede uit den scherpen inhoud van het Keizerlijk *Edict* ten duidelijkste gebleken. Men schetse zich intusschen de aandoening van schrik en droefheid, waarmede de tijding van LUTHERS geheimzinnige verdwijning te *Wittenberg* en elders vernomen werd. Weldra weêrgalmde de kreet door geheel *Duitschland*: »LUTHER is verraderlijk opgeligt! LUTHER is in de handen zijner vijanden gevallen! De handlangers van den Paus hebben hem vermoord!" Dit vermoeden bragt zelfs te *Worms* het leven der Pauselijke Legaten in gevaar. »Groote God! is LUTHER dood!" riep een ALBRECHT DURER te *Antwerpen*, »wie zal ons nu nog zuiver het Evangelie verkondigen?" En velen zal het wel met hem hebben toegeschenen, als of de Voorzienigheid eene zaak liet varen, welke zij juist toen in het verborgene het krachtigst ondersteunde en handhaafde. Onbegrensd was daarom de blijdschap van eenen MELANCHTHON, toen hij, na eenigen tijd in de pijnlijkste onzekerheid verkeerd te hebben, onderrigt werd, dat LUTHER behouden op den *Wartburg* was aangekomen. »Onze dierbaarste Vader leeft!" schreef hij in verrukking aan een' zijner vrienden. En dat hij, die reeds door velen als een doode betreurd werd, werkelijk nog leefde; dat hij op de wereld, waarvan hij was afgescheiden, nog voortging zijnen magtigen invloed te doen gelden, dit zouden weldra zijne vijanden met schrik, zijne vrienden met blijdschap uit zijne Schriften vernemen. Beschouwen wij den balling in zijne eenzaamheid en uitgebreide werkzaamheid eenigzins nader! Hoe belangrijker LUTHERS verblijf op den *Wartburg* ons zal voorkomen, te aanbiddelijker zullen ook de zorg en leiding der Goddelijke Voorzienigheid in onze oogen worden, welke hem derwaarts had gebragt.

Jonker JURRIËN genoot op den *Wartburg* de beperkte vrijheid van eenen gevangene, voor wiens bewaring men de uiterste zorg draagt, maar dien men overigens met de meeste onderscheiding behandelt. Dagelijks deed hij in den omtrek van het Kasteel, maar altijd in het gezelschap van eenen krijgsknecht, kleine wandelingen. Zijne natuurlijke stoutheid dreef hem echter aan, ze gedurig verder uit te strekken, en meermalen waagde hij het, op 't gevaar van herkenning af, om in zijn' krijgsmansdos verkleed de omliggende plaatsen en kloosters te bezoeken. Éénmaal nam men hem mede ter jagt, maar dit bitter zoete vermaak (gelijk hij zelf het noemt) smaakte hem weinig. Hij zag in de bassende en toeschietende honden, die het arme opgejaagde wild zochten te achterhalen en te dooden, den Paus, of liever den Satan zelf met zijne *Satellieten*, die de arme Christenen, pas aan hunne netten ontsprongen, op nieuw zochten te vangen en met dood

en verderf bedreigden. De toestand en het gevaar der Kerk hielden zijnen geest rusteloos bezig, en eene diepe zwaarmoedigheid maakte zich soms meester van zijne ziel. LUTHERS eerste brieven van den *Wartburg* geschreven, nu eens van »zijn *Patmos*" dan weder »uit het rijk der lucht en der vogelen" gedateerd, dragen de donkere kleur der wouden, die hem omringden. Op de al te strakke spanning van den boog was ontspanning en verslapping gevolgd. Zijne nieuwe, geheel ongewone levenswijze maakte hem naar geest en ligchaam krank. De verhevene woestheid der natuur, de somberheid der voorwerpen, die hij voor oogen had, werkten mede om zijnen geest tot treurigheid te stemmen. Was het dan vreemd, dat LUTHER, — die met gestrengheid vasthield aan hetgeen er geschreven was, en daarom van de persoonlijkheid des Duivels even zeker als van zijn eigen aanwezen overtuigd was, — met zoogenoemde aanvechtingen meende te kampen te hebben, ja zelfs, dat zijne eigene denkbeelden voor zijne verbeelding soms eene zigtbare gestalte aannamen! Wie, die van LUTHERS verblijf op den *Wartburg* heeft hooren gewagen, herinnert zich niet de Legende van den inktkoker, door den driftigen Hervormer den Satan naar het hoofd gesmeten, toen deze hem met een grijnzend gelaat in zijne werkzaamheid kwam storen? — Men weet, hoe de Roomschgezinden hiervan partij hebben getrokken, om LUTHER van gemeenzame verstandhouding met den boozen geest te beschuldigen, en geheel zijne onderneming voor een werk des Duivels te verklaren. Maar hoewel wij niet schromen ook in den Hervormer bijgeloof te noemen, wat met geen' anderen naam mag bestempeld worden, zoo is toch dit verschijnsel zeer wel mensch- en zielkundig te verklaren, zonder dat eenige nadeelige gevolgtrekking voor 's mans zedelijk en godsdienstig gemoedsbestaan hieruit worde afgeleid. LUTHERS voorbeeld bewijst op nieuw, hoe ook de grootste mannen, die hunne eeuw in vele opzigten zijn vooruitgestreefd, slechts zelden boven alle vooroordeelen en wanbegrippen van den tijd, waarin zij leven, ten eenenmale verheven zijn.

LUTHER bragt evenwel den tijd zijner ballingschap geenszins in ledige bespiegelingen door. Niet enkel des zondags maar ook meermalen in de week predikte hij voor den Slotvoogd en eenige vertrouwde personen. Dagelijks werkte hij aan zijne *Postillen* (1). Vlijtig oefende hij zich in het Grieksch en Hebreeuwsch. Reeds in Junij van hetzelfde jaar verscheen zijn boekske *over de Biecht*, dat door hem aan den Ridder FRANS VON SICKINGEN werd opgedragen, en aan de wereld tot een bewijs van zijn leven en van zijne voortdurende werkzaamheid kon verstrekken. Toen hij kort daarna vernam, dat de aflaathandel met vernieuwde onbeschaamdheid weder te *Halle* gedreven werd, vatte hij vol verontwaardiging de pen op, en schreef eenen brief aan den Aartsbisschop van *Mentz*, waarin hij dezen Prelaat, op den bestraffenden toon van een' boetgezant, vermaande een misbruik op te heffen, dat de bedrogene Christenen beide aan hun geld en hunne onsterfelijke

(1) Eene bevattelijke verklaring en uitwerking der Bijbelstoffen, die des zondags uit de Evangeliën behandeld werden.

zielen deed schade lijden. In geval van weigering dreigde hij een geschrift »*tegen den afgod te Halle*" in het licht te zullen zenden. Maar zóó gevreesd was de Monnik, ook waar hij voor de wereld onzigtbaar was geworden, dat de magtige Geestelijke hem op den demoedigsten toon antwoordde, en zich zijne bestraffingen goedwillig liet welgevallen. (1) Aan zijnen vader rigtte hij een opstel »*over de kloostergeloften en het ongehuwde leven*", waarin hij deed zien, hoezeer zijne eigene inzigten omtrent eenen stand, dien hij vroeger uit ware vroomheid omhelsd had, sinds zijne jongelingsjaren veranderd waren.

Zijne taal, het zij hij in den toon der volksonderwijzing sprak, het zij hij zijne stem tegen misbruik en dwaling donderend verhief, had ook in zijne afwezigheid den magtigsten invloed. Te *Wittenberg* begon men thans de eerste hervormingen in de uitwendige eeredienst in te voeren. In een kapittel van Augustijner-broeders werd besloten: *de stille mis*, als de bron van vele misbruiken in de Kerk, af te schaffen. Aan de kloosterlingen werd het vrijgelaten, in hunne Stiften te blijven, of die te verlaten. Het bedelen werd den Monniken met de meeste gestrengheid verboden. CARLSTADT bediende op het Kersfeest voor het eerst het Avondmaal onder beide gestalten en in de Hoogduitsche taal; en men kwam overeen om deze edel eenvoudige plegtigheid van al de schadelijke hulsels te ontdoen, waarin zij door de Roomsche Kerk was ingekleed. De Keurvorst zag deze veranderingen niet zonder eenige onrust, maar toch oogluikend aan, zoo lang men met bedaardheid en beradenheid te werk ging. Vele Geestelijken, onder anderen, BARTH: FELDKIRCHEN en CARLSTADT traden in den echt.

Gewigtiger nog dan deze hervormingen was de eerste *systematische* ontwikkeling der Christelijke geloofsleer, naar de grondbegrippen der Evangelische Kerk, welke de scherpzinnige MELANCHTHON omstreeks dezen tijd in het licht gaf; een geschrift, dat later door hem werd omgewerkt en meer dan honderd uitgaven beleefd heeft. ERASMUS was zóó hoog met dit werk ingenomen, dat hij het schier eene plaats onder de heilige boeken waardig keurde. Het bezat ook, als vereenigingspunt voor de vroegste belijders der hervormde leer, eene onschatbare waarde; maar wel nimmer is het door den onsterfelijken schrijver tot een altoosgeldend *Symbolum*, of onveranderlijken keursteen der regtzinnigheid bestemd geworden.

LUTHER vernam dit alles grootendeels met goedkeuring en blijdschap. Hij deelde zijnen vrienden en ambtgenooten zijne raadgevingen en besturingen mede. Éénmaal zelfs waagde hij het, als Jonker GEORGE, onder gestreng *incognito* naar *Wittenberg* te reizen, en klopte onverwacht des avonds aan de woning van een' zijner vrienden aan. Hunne

(1) »Lieve Heer Doctor!" zóó luidt het in dit antwoord: »ik heb uwen brief ontvangen en gelezen, en ik wil, als God wil, mij gedragen, zoo als dat een vroom, een geestelijk en Christelijk Vorst betaamt, want door mij zelven vermag ik niets, alleen door Gods genade. Ik ben een zondig en feilbaar mensch; broederlijke en Christelijke bestraffing kan ik wel verdragen, en ik hoop dat de barmhartige God mij daartoe steeds sterken zal." Deze brief was nogtans niet door den Aartsbisschop zelven opgesteld, maar in zijnen naam door CAPITO geschreven, dien wij in de Geschiedenis der Hervorming in *Zwitserland* nader zullen leeren kennen.

blijdschap bij dit onverwachte wederzien was onuitsprekelijk, maar zij kon slechts kortstondig zijn. Na weinige dagen was de Hervormer op zijn *Patmos* terug.

Maar nog hebben wij niet van zijne grootste en gewigtigste werkzaamheid gesproken, waarom LUTHERS verblijf op den *Wartburg* voor de nakomelingschap eeuwig onvergetelijk is. Wij bedoelen zijne *Vertaling des Bijbels*, welke dáár wel niet, gelijk soms verkeerdelijk wordt voorgesteld, geheel door hem werd beärbeid, — er verliepen meer dan twaalf jaren eer het reuzenwerk door hem geheel was voltooid — maar toch begonnen, en, wat de schriften des Nieuwen Verbonds betreft, grootendeels door hem is afgewerkt geworden. Het reuzenwerk, zeiden wij. Naar waarheid toch merkt de Schrijver der Levens- en Karakterschets van onzen VAN DER PALM (1) aan, wanneer hij van de Bijbelvertaling van dezen onzen voortreffelijken landgenoot spreekt: »De zaak, welke LUTHER in de zestiende eeuw op zich nam, was zoo veel grootscher, als zij in de negentiende eeuw omslagtiger was geworden." Wanneer wij indenken, welke geringe hulpmiddelen LUTHER in zijn eenzaam verblijf op den *Wartburg* ter dienste stonden; hoe weinig hem — als wij de voortreffelijke aanteekeningen van ERASMUS, of den arbeid van DE LYRA, uitzonderen — op dit veld was vóórgewerkt; dan staan wij verbaasd, dat de Hervormer zulk eene taak, wier volvoering veel meer dan een gewoon menschenleven scheen te vereischen, heeft op zich durven nemen. Ongeloofelijk was dan ook de moeite, door hem aan dien arbeid te koste gelegd. Dagen niet slechts, maar weken achtereen werden er soms besteed, om de juiste beteekenis van één woord of ééne moeijelijke zinsnede uit te vorschen, nadat hij reeds in den schoot zijner letterkundige vrienden, MELANCHTHON, JUSTUS JONAS, CRUCIGER en anderen was teruggekeerd, wier rijke taalkennis hem niet weinig te stade kwam. (2) Maar de uitkomst bekroonde ook op de heerlijkste wijze het werk. Welke gebreken men ook, bij de vordering der wetenschap, in deze vertaling vermogt aan te wijzen, men heeft de hooge voortreffelijkheid van dit werk blijven roemen. De Duitscher wijst hierop terug met denzelfden trots als op andere gedenkstukken van Nationalen roem, en LUTHER is hierdoor niet slechts als Hervormer, in den eigenlijken zin des woords, maar ook als Vormer der Hoogduitsche taal opgetreden, wier kracht en rijkdom hij het eerst aan zijne Landgenooten leerde kennen.

Maar boven alles gewigtig was deze arbeid voor de jeugdige Hervorming zelve, wier zegepraal in de gemoederen hierdoor alleen mogelijk werd, en werkelijk werd voorbereid. De Hoogduitsche Overzettingen van den Bijbel, welke er vóór dien tijd bestonden, meest alle naar de *Vulgata* bewerkt, waren hoogst gebrekkig, en, wat hier alles afdoet, slechts de eigendom van Kloosters of Geestelijken en niet

---

(1) N. BEETS.

(2) Eene voorstelling van LUTHER, bezig zijnde met zijne geleerde vrienden aan zijne Bijbelvertaling, is, niet lang geleden, zeer schoon in plaat gebragt, waarvan vele afdrukken zijn verspreid.

onder het volk verspreid. Mogt het dan al minder naauwkeurig zijn, dat men LUTHER den eersten Bijbelvertaler genoemd heeft; zijne verdiensten worden hierdoor niet in het geringste verdonkerd. Hij was het die den Bijbel het eerst *voor het volk* vertaalde; die het eerst den moed had, van de *Vulgata* af te wijken, overal waar die, naar den oorspronkelijken tekst, verbetering behoefde. Hij is het, die in *Duitschland* den eersten beslissenden schok door zijn voorbeeld gegeven heeft, hetwelk weldra ook in de *Nederlanden*, in *Zweden*, in *Spanje* en *Italië* werd nagevolgd; en de Geschiedenis leert ons, hoe tegelijk met de overzetting des Bijbels in de volkstaal, de Hervorming in onderscheidene landen is doorgedrongen. (1) LUTHERS Bijbel, die weldra niet enkel in de paleizen der Grooten maar zelfs in de stulp der landbewoners werd gelezen, gaf aan de Christenheid weder, wat de Heer der Gemeente aan zijne volgelingen, wat de Apostelen aan hunne gemeenten hadden toegestaan, maar wat haar door Priesterdwang was ontnomen: het geheiligde regt om zelf te onderzoeken wat de Schriften getuigden; en stelde een iegelijk in staat, om tusschen *Rome* en de Hervorming eene onbevangene keuze te doen. Wil men zich een denkbeeld vormen van den onberekenbaren invloed, dien de verspreiding dezer Bijbelvertaling in hoogere en lagere standen heeft uitgeöefend, om de gemoederen voor de Hervorming te winnen; men hoore, hoe de hoogst-vijandiggezinde COCHLAEUS zich met bitterheid beklaagt, dat niet slechts allen, die zich op de beöefening der wetenschap hadden toegelegd, maar aankomende leerknapen en vrouwen zelfs, hierdoor binnen korten tijd zulk eene gemeenzaamheid met de Heilige Schrift verworven hadden, dat zij ervarene Godgeleerden tot zwijgen bragten, die zich wegens hunne onkunde menig hard en verwijtend woord uit den mond der leeken moesten laten welgevallen. Nu reeds bleek het, dat de Hervorming geen magtiger bondgenoote, en *Rome* geen geduchter vijandin had, dan de Heilige Schrift en hare verspreiding. En men bezigde dezelfde wapenen om haar te bestrijden, die nog worden gebezigd: men schoof de gordijn voor het kerkraam, om het van buiten indringende daglicht te weren; men zette de korenmaat op den kandelaar om het licht te verduisteren. Hertog GEORGE verbood in zijne Staten den Bijbel van LUTHER te lezen, en deed eenen Boekhandelaar, die zich verstout had dien te verkoopen, ter dood brengen. HIËRONYMUS EMSER zocht al de feilen in LUTHERS vertaling aan te wijzen, die echter meestal in afwijkingen van den tekst der *Vulgata* bestonden. Hij zelf gaf eene andere vertaling uit, die bij eene naauwkeurige vergelijking niet anders dan de vertaling van LUTHER bleek te zijn, maar op vele plaatsen naar de *Vulgata* gewijzigd en hierdoor onkenbaar gemaakt. Maar juist hierdoor bevorderde hij het groote doel zijner tegenpartij, en bragt hij den Bijbel in veler handen. En ziedaar een der zegenrijke uitwerkselen der Hervorming, die nog blijven voort-

(1) Wij vinden verhaald, dat er van deze overzetting elken dag tien duizend (?) vellen gedrukt werden; dat in veertig jaren tijds eene enkele boekdrukkerij honderdduizend exemplaren had afgeleverd; dat er drie scheepsladingen met Bijbels op eens van *Antwerpen* naar *Spanje* gingen; en dat, nog bij het leven van LUTHER, een Edelman van zijne reizen een' Duitschen Bijbel medebragt, dien hij in *Jeruzalem* gekocht had.

duren. De Roomsche Kerk, door de herhaalde aanvallen der Protestanten in de engte gedreven, is, haars ondanks, tot een wetenschappelijk onderzoek der Heilige Schrift en Geschiedenis gedwongen; en waar de Heilige Schrift geöpend, waar met wetenschappelijke wapenen gestreden wordt, dáár valt de blinddoek reeds half weg, dáár is reeds veel voor de waarheid gewonnen!

III.

De Profeten van Zwickau.

Wel nimmer gelukt het den sterveling hier op aarde iets waarachtig groots tot stand te brengen, zonder dat zijn gemoed tot eene heilige geestdrift is opgewonden. Maar, helaas! zóó ligtelijk mengen zich menschelijke hartstogten in het spel, en het reine vuur der Godsdienstige geestdrift, van zijnen Hemelschen oorsprong ontaard, wordt dikwerf tot de wild-opstijgende vlam der dweepzucht aangeblazen. Zóó ging het ook in de dagen der Hervorming. Niet te verwonderen was het, dat de pas verworvene vrijheid velen het hoofd duizelig maakte; dat het ook toen niet aan dezulken ontbrak, die eenen ijver tot God hadden zonder verstand, en Christelijk geloof zonder de liefde. En toch ligt er voor ons Protestantsch geloof niet weinig aan gelegen, te weten, dat de Hervorming zelve, in haar beginsel ook aan de zaak van het gezond verstand is getrouw gebleven, en zich van de grenzen der dweepzucht zorgvuldig heeft verwijderd gehouden. In deze overtuiging wensch ik mijne Lezers te versterken, door LUTHER te beschouwen in tegenstelling van sommige woelgeesten en doldriftige ijveraars, die de Evangelische Kerk, bij de eerste grondlegging van haar bestaan, met omkeering en vernietiging dreigden. Nog éénmaal zal de Hervormer in schitterende grootheid, als in lichtglans, ons voor oogen staan, eer wij hem in de treurigste geschillen zien ingewikkeld, waarin zich veelal de schaduwzijde van zijn karakter vertoont; en zijn voorbeeld zal het ons bevestigen, dat er tusschen heilige Godsdienstige geestdrift en dweepzucht nog een groot en kenmerkend onderscheid bestaat.

Wij hebben reeds van enkele ingevoerde veranderingen in de eeredienst te *Wittenberg* gesproken. Aanvankelijk was men hierin met bezonnenheid en loffelijke bedaardheid te werk gegaan. Maar de onrustige geest van CARLSTADT was met dezen tragen voortgang van het Hervormingswerk geenszins te vrede. Hij behoorde tot die *Ultraliberalen* of *Radikalen*, die zoowel in het Godsdienstige als in het Staatkundige eene onbeperkte vrijheid voor zich zelven eischen, maar het onverdraagzaamst omtrent de gevoelens van andersdenkenden zijn. Aan zijn huwelijk had hij de meeste ruchtbaarheid gegeven, en — had het in zijn vermogen gestaan — hij zou alle Priesters hebben gedwongen zijn voorbeeld te volgen. Zijne Avondmaalsviering, zonder voorafgaande biecht en van de gewone Kerkgebruiken ontdaan, had niet minder opzien gebaard. Maar hierbij liet hij het geenszins berusten.

Met een aantal studenten, even heethoofdig als hij, drong hij de Kerk te *Wittenberg* binnen, verdreef de Geestelijken en rukte met geweld-dadige hand de beelden en versiersels van het altaar weg. De algemeene gisting, welke hierdoor in de gemoederen ontstond, werd niet weinig vermeerderd door de overkomst van eenige vreemdelingen uit *Zwickau*, die van dáár wegens de woelingen, die zij hadden te weeg gebragt, verjaagd waren geworden, en nu naar *Wittenberg*, het brandpunt der Hervorming, weken. Het waren twee lakenwevers, NICOLAAS STORCH en MARCUS THOMAS, en twee geletterden, MARCUS STUBNER en MARTINUS CELLARIUS. Men noemde hen de Profeten van *Zwickau*, omdat zij Goddelijke openbaringen voorwendden en regtstreeksche voorspellingen deden, bij voorbeeld: »binnen zes of zeven jaren zou de *Turk* geheel *Duitschland* bemagtigd hebben; alle Priesters, gehuwd of ongehuwd, zouden worden doodgeslagen; geen zondaar zou aan het verderf ontkomen; daarna zou het zigtbare Godsrijk op aarde beginnen, en het zou worden: »*één geloof*, *één Heer*, *één Doop!*" — Even als alle Dweepers beriepen zij zich, met geringachting van het geschrevene Woord, op een hooger inwendig licht. Tegen letteren en wetenschappen koesterden zij een' gloeijenden haat. Den kinderdoop verklaarden zij voor nietig, en een iegelijk, wie zich aan hen aansloot, moest op nieuw gedoopt worden. In den grond der zaak was deze sekte weinig of niet van zoo vele dweepachtige sekten onderscheiden, als zich reeds veel vroeger geöpenbaard hadden. Men kon haar ontstaan daarom naauwelijks eene misgeboorte der Hervorming noemen, en de hier opgehangene teekening moet voldoende zijn, om ons het hemelsbreed verschil te doen opmerken, dat er tusschen hare voorstanders en de eigenlijke Hervormers bestond. Ongelukkig genoeg liet CARLSTADT, wien het anders, bij al zijn' gloeijenden en overdreven ijver, niet aan heldere inzigten in de waarheid des Euangeliums ontbrak, zich geheel door hen medeslepen en dermate verbijsteren, dat hij aan hunne prediking een onbepaald geloof sloeg, en met hen geheel *Wittenberg* in beroering bragt,

Ziedaar weder een tijdstip van gevaarlijke *crisis* in de Geschiedenis der Hervorming! Een vuur was ontstoken, dat hare schoonste bloesems en vruchten, geheel haren oogst dreigde te vernielen. En hij, die alleen in staat scheen om dit wilde vuur te dempen, die zich op den hoogen *Wartburg* onledig hield, om een helder en onbeneveld licht voor tijdgenoot en nakomelingschap te doen opgaan, — hij was afwezig.

MELANCHTHON zelf verkeerde in twijfeling en onzekerheid, en wist niet, na eene eerste ontmoeting met deze vreemdelingen, wat hij van die gewaande Profeten moest denken. Geheel uitgaande van den geest des vrijen onderzoeks, die het beginsel der Hervorming geweest was, achtte hij zich geenszins geregtigd, om hunne aanmatigende uitspraken aanstonds voor valsch en nietig te verklaren. Aan één' hunner had hij zelfs in zijne gastvrije woning huisvesting verleend. Bovenal schokten hem hunne bedenkingen omtrent den kinderdoop. Maar even geweldig moest hem hun afkeer van alle grondige geleerd-

heid tegen de borst stuiten. Op eene vraag aan STUBNER, of hij ooit boeken geschreven had, was diens antwoord: »Neen! de Heer onze God heeft mij dat verboden." Zij verklaarden zich vijanden van het hooger onderwijs, van alle titels van geleerdheid, ja zelfs van het geregeld onderwijs der jeugd in de scholen, omdat de Heer eenmaal gezegd had: »*Gij zult u geen Rabbi of Meester laten noemen.*" En CARLSTADT vernederde zich, om bij de diepst onwetenden onderrigt aangaande het verstand der Heilige Schrift te gaan zoeken, »*omdat*" zeide hij »*de Heer des Hemels en der aarde dit voor de wijzen en verstandigen verborgen had, maar aan de kinderkens had geöpenbaard.*"

MELANCHTHON had, aanstonds na de aankomst der *Zwickauër* Profeten, in de verlegenheid zijns harten aan LUTHER geschreven. Deze liet genoegzaam blijken, dat hun stoutmoedig voorgeven hem hoogst verdacht voorkwam. »Men moet" was zijn geruststellend antwoord »de geesten beproeven of zij uit God zijn. Hij had tot hiertoe niets gehoord, wat niet even goed eene ingeving des Duivels zijn kon. Het was niet genoeg eene goddelijke zending voor te wenden, maar men moest die ook weten te bewijzen." Toen nogtans de beroerten te *Wittenberg* toenamen en ook aan den staatkundigen Hemel, bij den dood van LEO X, zich nieuwe onweêrswolken dreigend te zamen pakten, toen meende hij, dat het tijdstip gekomen was, waarop hij zelf aan zijne ballingschap een einde moest maken. Noch het dreigende levensgevaar, waaraan hij zich onvermijdelijk ging bloot stellen, noch de gebiedende vermaning van den Keurvorst, om zich niet uit zijn toevlugtsoord te verwijderen, was in staat hem terug te houden, toen hij begreep, dat zijne tegenwoordigheid te *Wittenberg* ernstig en dringend geëischt werd. Hij verliet den *Wartburg* te paard, in zijne ridderkleeding, nadat hij ruim tien maanden dáár had doorgebragt. Uit *Borna* schreef hij aan den Keurvorst eenen brief, met al de verhevene gerustheid van een gemoed — gelijk een hedendaagsch Geschiedschrijver zich uitdrukt (1) — dat ten volle van zijne Goddelijke roeping verzekerd is. Onder anderen komt in dezen brief eene zinsnede voor, welke onzen Hervormer weder geheel karakteriseert. »Hertog GEORGE, weet gij, is veel erger dan een Duivel; nu, indien ik thans naar *Leipzig* moest, ik zou ook dáár binnen rijden, al regende het ook — Uwe Keurvorstelijke Genade verschoone de zonderlinge *(narrische)* uitdrukking — negen dagen achtereen louter Hertogen GEORGE'S, en al was ieder van hen nog negenmaal woedender dan hij." Hij doet voorts aan FREDERIK gevoelen, dat hij hem hoogst ongaarne door zijne wederkomst in ongelegenheid wilde brengen, maar dat hij ook geenszins zijne bescherming inriep; dat hij onder eene veel hooger en magtiger bescherming dan van den Keurvorst stond, en dat hij, die het meeste geloof bezat, ook het best in staat zou zijn aan anderen bescherming te verleenen.

In eene herberg te *Jena* kwamen, omstreeks denzelfden tijd, tegen

(1) HASE.

den avond twee reizende studenten aan, doornat en beslikt van den weg, dien zij hadden afgelegd. Dáár vonden zij een' man, in riddergewaad gekleed, aan eene tafel zitten. Zijn regterarm rustte op den knop van zijn zwaard; met de linkerhand ondersteunde hij een boek — een Hebreeuwsch Psalmboekje — waarin hij ijverig zat te lezen. Spoedig ontstond er tusschen den vreemdeling en de nieuw aangekomenen een levendig gesprek. De vreemdeling vroeg hen, daar zij uit *Bazel* waren, naar ERASMUS, en vermaande hen ijverig Hebreeuwsch te leeren. De verwondering der beide jongelingen was gaande weg toegenomen. Wie deze onbekende zijn mogt, die in weêrwil van zijn krijgshaftig voorkomen een geletterde en geleerde bleek te zijn, — dit konden zij onmogelijk gissen. Aanvankelijk waren zij geneigd hem voor ULRICH VON HUTTEN te houden. Intusschen was de tafel gedekt. De arme studenten weken in een' hoek van het vertrek, maar de onbekende noodigde hen uit om aan tafel zijne gasten te zijn. Na een hoogst aangenaam en belangrijk onderhoud, waarbij het gesprek al spoedig op LUTHER en de Hervorming viel, stond hij op, bragt hun een' hartigen afscheidsdronk toe, en verzocht hen, daar zij naar *Wittenberg* reisden, HIËRONYMUS SCHURFF, hunnen landsman, zijne groete over te brengen. »Van wie dan?" was de natuurlijke vraag. »Zegt maar," was het antwoord des vreemdelings, »hij, die welhaast zal komen, laat u groeten." Hoe verrast waren beide jongelingen, die later in *Zwitserland* ook de Hervorming predikten, toen zij na weinige dagen den vreemdeling te *Wittenberg* wederzagen, en in den verkleeden Ridder LUTHER zelf, de man der Hervorming voor hen stond!

Wij vlochten hier deze kleine *episode* uit het leven des Hervormers in, omdat zij ons op nieuw den vrolijken moed leert kennen, die hem ook thans niet verlaten had, »nu," gelijk een oud Geschiedschrijver zegt, »overal de grond hem onder de voeten brandde," en de vreesselijkste gevaren door hem werden te gemoet gegaan.

Den 7den Maart des jaars 1522 kwam LUTHER weder te *Wittenberg* aan. Zijne verschijning werkte als de verschijning van eenen afgestorvene uit de graven, die met meer dan menschelijk vermogen scheen toegerust, om den opkomenden storm te doen bedaren. Acht dagen achtereen predikte hij met de grootste zeggens- en overredingskracht tegen de woelzieke ijveraars, maar zonder zijn' voormaligen ambtgenoot en vriend, CARLSTADT, persoonlijk ten toon te stellen. Ziet hier eene proeve van zijne kunsteloos eenvoudige maar gezonde en overtuigende prediking: »Lieve Broeders!" sprak hij, »elk moet juist datgene niet doen, waartoe hij regt heeft, maar hij moet zien, wat zijnen naaste tot het meeste nut kan verstrekken. Want het geloof is bij allen niet even sterk, en daarom moeten wij geduld met onzen broeder oefenen, niet alléén naar den hemel willen, maar ook onze broeders medenemen. Ware ik hier geweest, ik zou het zóó ver niet gedreven hebben. De zaak is wel te prijzen, maar men overhaast zich daarmede. Allen, die behulpzaam geweest zijn, om de Misse af te schaffen, hebben gedwaald; niet als of het op zich zelf niet wèl zoude geweest zijn, maar

omdat het niet met orde geschied is. Gij zegt misschien: het stemt met de Heilige Schrift overeen; ik zeg het met u, maar waar blijft de orde? Want het is met bitterheid en woestheid geschied, tot ergernis van de naasten. De liefde mag niet met geweld te werk gaan, om alles af te breken; maar laat het gepredikt, geschreven, verkondigd worden, dat de Misse, zoo als die vroeger bediend werd, zondig is. Nogtans moet men niemand als bij de haren er van aftrekken, maar aan God en den invloed van Zijn Woord moet men het overlaten. *Summa summarum*, prediken wil ik het, zeggen wil ik het, schrijven wil ik het, maar met geweld dringen en dwingen wil ik niemand."

In de eerste dagen na zijne terugkomst wilde LUTHER de *Zwickauër* Profeten niet zien; eindelijk liet hij zich hiertoe bewegen. Hij hoorde hen geduldig aan; maar als zij geëindigd hadden, verklaarde hij, dat niets van dat alles, wat zij als hun gevoelen voordroegen, op de Heilige Schrift gegrond was. Dit deed CELLARIUS in woede opstuiven; maar STUBNER, eenigzins bedaarder van geest, nam nog eens het woord. »Ik zal u het bewijs leveren," zeide hij, »dat ik werkelijk door Gods Geest bestraald word, door u te openbaren, wat er op dezen oogenblik in uwe ziel omgaat: Gij begint er toe over te hellen, om te gelooven, dat mijne leer waarheid is." Maar LUTHER, door zulke kunstenarijen niet te vangen, hernam met gestrengheid: »De Heer bestraffe u, Satanas!" Met dit woord wees hij de dweepers van zich, die nog denzelfden dag *Wittenberg* verlieten, na hunnen toorn, in eenen brief vol schimp- en smaadredenen op LUTHER, te hebben uitgestort.

Niet minder was CARLSTADT tegen hem verbitterd. Al was zijn naam niet op den kansel genoemd, duidelijk genoeg was hij dáár als met den vinger aangewezen. Hij dreigde tegen LUTHER de pen op te vatten, en alleen door bemiddeling van den Rector der Hoogeschool werd dit onzalig geschrijf verhoed. Maar de veete bleef in het hart, en het zaad der verdeeldheid was eenmaal uitgestrooid, dat maar al te welig ontkiemde. Ook hij zeide *Wittenberg* vaarwel, legde zijne Akademische waardigheid neder, kocht zich eene boeren-hofstede en speelde eene korte poos den *Demagoog* onder de boeren, door welke hij met geen' anderen naam dan »buurman ANDRIES" aangesproken werd, tot dat ook deze levenswijze hem verdroot, en hij, na nog elders te hebben omgezworven, naar *Bazel* week, waar wij hem later zullen wedervinden.

Zóó was dan het onweder bezworen en de kalmte in de verontruste gemoederen hersteld. Het was de triumf van LUTHERS welsprekendheid en mannelijke bedaardheid van geest. Zelden zag men in eenig sterveling zoo veel bezonnenheid en vastberadenheid met zoo veel geestdrift voor eene heilige zaak vereenigd. De geloofsheld van *Worms* wordt nog grooter in ons oog, nadat wij hem tegenover de gewaande Profeten van *Zwickau* hebben zien staan.

Van diezelfde gematigdheid in het afschaffen der misbruiken, gaf LUTHER ook daarna de meest doorslaande blijken, toen het Hervormingswerk, bij de snelle vorderingen, welke de Evangelische waarheid

en vrijheid maakten in de *Saksische* landen, met vastberadenheid en kracht, maar zonder overhaasting werd doorgezet. Indien het in het karakter eens dweepers ligt, met dollen ijver voort te varen en alles neder te werpen, zonder weder op te bouwen en te herstellen, dan toonde LUTHER geheel hiervan te verschillen. Dit getuigt zijn onvermoeide ijver om het verwaarloosde kerkbestuur en schoolwezen te verbeteren. Dit getuigen het kerkonderzoek en de reis door LUTHER en MELANCHTHON, met dit oogmerk op last van den Keurvorst, ondernomen, welke omtrent de diepe onkunde en zedeloosheid der Geestelijken zulke treurige en hoogst ongunstige resultaten opleverden, dat de dringende noodzakelijkheid eener doortastende Hervorming hierdoor op nieuw met zonneklaarheid werd bewezen. (1). Dit getuigt het gestrenge toezigt over het zedelijk gedrag der Geestelijken, van nu af gehouden, en de zorg om bekwame Predikers aan het hoofd van elke Gemeente te stellen. Dit getuigt de Christelijke vrijheid, welke men aan de Monniken en Nonnen liet, om in de kloosters te blijven of die te verlaten. Dit getuigen de maatregelen die men nam, om levenslang in hun onderhoud te voorzien, en de overige inkomsten tot nut van kerken en scholen te besteden. Dit getuigt de menschlievende zorg, waarmede LUTHER zich het lot dier verlatene schepsels aantrok, die zekerlijk niet altijd met de reinste bedoelingen aan den kloosterdwang waren ontvlugt, om ze tot Christelijke Echtgenooten en Moeders te vormen, en daardoor te verhoeden, dat zij diep beneden het peil der zedelijkheid zonken. Maar bovenal gingen hem het onderwijs en de opvoeding der jeugd ter harte. Het was zijne innigste overtuiging, dat men, om met grond op eene betere toekomst te kunnen hopen, met de kinderen moest aanvangen, die hem daarom lief en dierbaar waren. Om hen in de heiligste waarheden te onderrigten, en de grove onwetendheid te verdrijven, die hij op zijne reis ook onder het volk had waargenomen, schreef hij zijnen *kleinen* en *grooten Katechismus*, die, naast zijne Bijbelvertaling, den rijksten zegen hebben gesticht, en ook na zijnen dood eene heilige nalatenschap voor zijn land en volk zijn gebleven. Zóó gewenscht waren de vruchten, die hij van deze pogingen aanschouwen mogt, dat hij eenige jaren later aan den Keurvorst JOHANN kon schrijven: »De teedere jeugd groeit thans zóó bedreven in den Katechismus en de Heilige Schriften op, dat ik met innige blijdschap des harten bespeure, hoe jeugdige knapen en meisjes thans meer van de Godsdienst leeren, en beter over God en CHRISTUS weten te spreken, dan vroeger alle stiften, kloosters en scholen vermogten." Dit was in eenen geheel anderen geest gearbeid, dan een' CARLSTADT en de Wederdoopers en beeldstormers van *Zwickau* bezielde. »Diezelfde hand," zegt een van LUTHERS lofredenaars, »welke de Pauselijke schriften in het vuur wierp, schreef de eenvoudige vragen en verklaringen van den Katechismus; diezelfde ziel, welke in toorn ontvlamde tegen de vijanden der waar-

(1) In het Altenburgsche waren onder honderd Priesters slechts *vier*, die naar Roomsch gebruik de mis lazen; een twintigtal was wegens volslagen onkunde geheel onbruikbaar de meesten hielden bijzitten of waren aan dronkenschap overgegeven.

heid, ontbrandde van medelijden over elk verwaarloosd kind, welks ziel te redden bij hem meer gold dan al de roem en glans der wereld." In welk een schoon en beminnelijk licht verschijnt hier de Hervormer; hoe veel schooner dan wanneer hij nog in hetzelfde jaar (1522), waarin hij de onlusten te *Wittenberg* zóó gelukkig had gedempt, »*de verdediging der zeven Sacramenten*," onder den naam van HENDRIK VIII, Koning van *Engeland*, geschreven, in een tegenschrift beantwoordt, en hier zijne pen in den bittersten alsem of gloeijende vlammen doopt. Ach! toen was die geest der gematigdheid zeer verre van hem geweken. Het is waar! de Koning, die een' oogenblik den Godgeleerde wilde spelen, en daarvoor den eernaam van Verdediger des geloofs *(Defensor fidei)* verwierf, had in zijn geschrift ('t welk te *Rome* zóó voortreffelijk verklaard werd, dat het alleen onder de leiding des Heiligen Geestes kon geschreven zijn) zijne tegenpartij niet waardig, niet koninklijk behandeld. Hij had haar geen' scheldnaam bespaard, dien de verbittering kon uitdenken; ja, zelfs Keizer en Rijk te zamen opgeroepen, om de nieuwe leer te vuur en te zwaard te verdelgen. Hij had deswege eene harde les, eene gestrenge tuchtiging verdiend. Maar de Hervormer had het beneden zich moeten achten, hem, gelijk hij deed, met dezelfde of nog grovere munt te betalen. Hij had het moeten berekenen, hoezeer de zaak der Christelijke waarheid hierdoor benadeeld werd. Wij mogten deze berispende aanmerking hier te minder terughouden, omdat wij wilden doen zien, dat wij, ook dan, als wij het meest in den lof onzer Hervormers uitweiden, geenszins het oog voor hunne gebreken sluiten. Genoeg, indien onze Lezers thans met ons in de overtuiging zijn bevestigd, dat LUTHER, en zij, die getrouw aan zijne zijde bleven, bij al de geestdrift die hen bezielde, geene dweepers geweest zijn; dat de Hervorming zelve van een edeler, zuiverder beginsel is uitgegaan; want, waarlijk! deze overtuiging behoeven wij, als wij in een volgend Hoofdstuk zullen vernemen, welke schrik- en gruweltooneelen er door Godsdienstige en Staatkundige dweepzucht zijn gesticht.

Van nu af treedt LUTHERS persoonlijkheid, hoewel hij voortdurend werkzaam bleef, in de Geschiedenis terug, terwijl het bedrijf der Hervorming op het groote tooneel der wereld wordt voortgespeeld. En zij had des noods geheel kunnen verdwijnen. Hoe veel was er nu reeds door hem verrigt! Hij had de sikkel geslagen in het onkruid, dat den akker des Heeren bedekte, en met eene stout voortwroetende hand het uitgewied. Hij had meer gedaan. Hij had het zaad, dat vrucht moest dragen ten eeuwigen leven, in den omgeploegden akker uitgestrooid. Van nu af mogten anderen tot zijnen arbeid ingaan, en zaaijer en maaijer zouden zich te zamen verblijden. De eerste grondslagen eener Evangelische Kerk in *Duitschland* waren gelukkig gelegd. Het Woord Gods wies en vermenigvuldigde, en als men de oogen ophief, dan zag men reeds geheele velden wit om te oogsten.

VIERDE HOOFDSTUK.

LICHT EN SCHADUW.

DE HERVORMING IN HAREN GELUKKIGEN VOORTGANG; — DE BELEMMERINGEN, WELKE ZIJ ONDERVONDEN HEEFT.

> Altijd openbaart het zich bij zulke gewigtige omwentelingen op het gebied van den menschelijken geest, als de Hervorming was, hoe vele wegen de eerste ijver poogt in te slaan, die weder aan den anderen kant van de waarheid afvoeren, en hoe de beste der nieuw gevondene denkbeelden misbruikt kunnen worden.
>
> Spittler.

I.

Voortgang der Hervorming en de Boerenkrijg.

Leo X was gestorven, en Adriaan VI door *Spaansch-Oostenrijkschen* invloed op den Stoel van St. Pieter verheven. Men kan zich naauwelijks scherper *contrast* denken, dan deze beide Pausen, met elkander vergeleken, opleveren. Op den edelen *Mediceër* volgde de eenvoudige zoon van eenen poorter van *Utrecht;* op den geslepen Italiaan, de rondborstige Nederlander; op den smaakvollen beminnaar der fraaije letteren en kunsten, de gestrenge Scholastiker; op den prachtlievenden verkwister, de ingetogene en spaarzame Vorst, die met ergernis de weelde van zijn Hof beschouwde; op den wereldgezinden Geestelijke, de waarlijk vrome en Godvruchtige Kerkvoogd, die het bederf, dat de schaapskooi van Christus had aangegrepen, genoeg doorzag, om zelf eene Hervorming in het Hoofd en de leden der Kerk te wenschen; die zelfs de feilbaarheid der Pausen in punten, die het geloof betroffen, met edelmoedige opregtheid en waarheidsliefde erkend heeft (1); maar wien het aan moed en zelfstandigheid van geest ontbrak, om haar met kracht aan te vangen en door te zetten, en die te kortzigtig was, om in Luther iets anders dan den gevaarlijken Ketter te zien, voor de Christenheid niet minder dan de Profeet des ongeloofs, dan Mohamed zelf, te vreezen! Hij kon daarom voor de Evangelische partij een nog geduchter vijand dan Leo worden. Maar Adriaan stierf te vroeg, om iets wezenlijks tot herstelling van het kwaad of tot schade der Hervorming te kunnen uitrigten. Zijne dagen waren reeds geteld, toen hij aan de regering kwam. Hij oogstte gedurende dit kortstondige tijdperk, voor zijne ronde belijdenis van de misbruiken en gebreken van het Roomsche Hof, van de zijde der Italianen enkel bespotting en ondank in, en liet der Christenheid slechts

(1) "Zeker is het" dus schreef hij "dat ook een Paus (*Pontifex*) in zaken, welke het geloof betreffen, kan dwalen, door namelijk eene ketterij, door een zijner bepalingen of besluiten, te wettigen en te bekrachtigen."

schoone beloften zonder hare vervulling achter. Zijn sterven was zóó plotseling, dat het vermoeden van vergiftiging algemeenen ingang heeft gevonden. Het schijnt althans Historisch te zijn, dat men, des daags na zijnen dood, de woning van zijnen lijfarts met het omkranste opschrift zag prijken: *Aan den Redder des Vaderlands!*

Maar al had de Voorzienigheid hem een langduriger leven vergund, en al mogt men vooronderstellen, dat de Hervorming, die hij voorhad, werkelijk ware tot stand gekomen; zij zoude zich tot de afschaffing van enkele ergerlijke misbruiken bepaald, en geheel het stelsel der Roomsche Kerkleer met al hare bijvoegselen en dwalingen onaangeroerd hebben gelaten. Ook mogen wij het veilig daarvoor houden, dat het geneesmiddel, hetwelk nog krachtig had kunnen werken, toen LUTHER het eerst zijne stem tegen den aflaat verhief, nu reeds te laat zoude zijn gekomen. Zulk een' snellen voortgang had de Hervorming reeds in *Duitschland* en de aangrenzende Rijken gemaakt.

Van *Wittenberg* uit verspreidde zij zich spoedig in geheel *Saksen*, zoo verre het gebied van FREDERIK *den Wijze* reikte, die haar tot aan zijnen dood bleef begunstigen. Toen deze vrome en edele Vorst in vrede was ontslapen, trad zijn Opvolger, JOHANN *de Standvastige*, moedig en onverholen als beschermer der Hervorming op. Aan de uitwendige eeredienst werd onder de leiding van LUTHER op schier alle plaatsen eene eenvoudiger inrigting gegeven. Veel nogtans bleef hier behouden, wat in de Hervormde Kerk werd afgeschâft, waarom men, niet zonder grond, de Luthersche eene gereinigde Katholieke Kerk genoemd heeft.

LUTHER zelf verliet, in het jaar 1524, het Augustijner-Klooster, waarin hij alleen met den Prior was overgebleven, legde de monnikspij voor altoos af, en schroomde niet, nu hij zich van zijne gelofte mogt ontslagen rekenen, met CATHARINA VAN BORA een huwelijk aantegaan; een stap, waartoe hij, als wij hem onpartijdig naar het licht zijner overtuiging beöordeelen, volkomen geregtigd was; die voor hem de bron der reinste huisselijke genoegens opende, waarvoor hij zoo geheel bleek vatbaar te zijn; maar die (gelijk ligtelijk te voorzien was) van de zijde zijner tegenstanders menige scherpe en scheeve beöordeeling uitlokte. (1).

Aan LUTHERS zijde was nu een aantal mannen opgerezen, geheel van zijnen geest doordrongen, die met hem streefden naar hetzelfde doel. Te *Zwickau* predikte een MYCONIUS; te *Erfurt* een CAMERARIUS en LANGE; te *Neurenberg* een OSIANDER; in *Pommeren* JOHANN BUGENHAGEN, die later in *Wittenberg* LUTHERS en MELANCHTHONS getrouwe medehelper werd. In den *Elzas* en *Zwabenland* was mede de geest der Hervorming ontwaakt. Volksdichters, gelijk HANS SACHS en MICHAËL STIEFEL, werkten daartoe mede, en verkondigden

(1) Algemeen bekend is het rijmpje, dat op LUTHERS naam doorgaat:
„Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang,
Der bleibt ein Nar sein leben lang;"
waaraan men, even als aan enkele andere gezegden, voorkomende in zijne Tafelgesprekken (*Tischreden*), maar al te gereedelijk een' voor 's mans karakter onteerenden zin heeft willen hechten.

den volke de nieuw-aangekomene lente in het gezang van den *Wittenberger Nachtegaal.* Te *Frankfort* voerde de burgerij, bedreigd met de vervolging van den Aartsbisschop van *Mentz*, maar aangemoedigd door den Ridder HARTMUTH VON KRONBERG, de Hervorming in. Hetzelfde geschiedde in andere aanzienlijke steden, als *Halle*, *Maagdenburg*, *Ulm*, *Straatsburg* en *Bremen.* De Markgraaf ALBRECHT VAN BRANDENBURG, Grootmeester der Duitsche Ridder-Orde, omhelsde de zaak der Hervorming, en legde gelijktijdig in *Oostelijk-Pruissen* den grond tot een wereldlijk Vorstendom. In *Oost-Vriesland*, *Silezië*, *Zweden* en *Denemarken* telde zij reeds talrijke aanhangers, en in de *Zuidelijke Nederlanden* was reeds het bloed der martelaren het zaad der nieuwe Kerk geworden. Zulk eene schitterende zegepraal had alreede de Hervorming verworven, nog vóór dat de staatkunde der Vorsten de schaal te haren voordeele deed overslaan; nog vóór dat het zwaard tot hare verdediging was ontbloot geworden; alleen door zedelijke middelen, alleen door de kracht van het gepredikte woord; en indien wij dan gewoon zijn de snelle invoering en uitbreiding des Christendoms in de wereld mede als een bewijs voor de zegevierende kracht der waarheid aan te merken, hoe zouden wij, Protestanten, diezelfde zegevierende kracht der waarheid in dezen snellen voortgang der Hervorming kunnen voorbijzien?

Onder zulke omstandigheden werd de Rijksdag te *Neurenberg*, tegen het einde des jaars 1522, geöpend. De Pauselijke Legaat FRANCISCO CHIEREGATI verscheen er met eene klagte van ADRIAAN, dat het *Wormser Edict* nog altijd onuitgevoerd was gebleven. Hij stelde LUTHER in het hatelijkste daglicht, alsof hij een prediker der ongebondenste vrijheid was, waardoor niet enkel Priesters en Bisschoppen werden aangerand, maar ook de bezittingen, ja het leven zelfs der wereldlijke Vorsten bedreigd werden; maar hij eindigde met de merkwaardige verklaring van zijnen Meester: »dat het geenszins te ontkennen viel, dat de Heilige Stoel in de laatste jaren door veel afschuwelijks was ontheiligd; dat vele misbruiken waren ingeslopen; dat het bederf zich van het hoofd op de leden, van de hoogere op de lagere Geestelijkheid had voortgeplant, en dat hij (Paus ADRIAAN) daarom ernstig bedacht was op eene Hervorming, die door de geheele Christenheid begeerd werd". Maar hoe zeer was de staat van zaken sedert den Rijksdag te *Worms* veranderd! De dringende eischen tot gewelddadige onderdrukking der Evangelische partij werden grootendeels ontwijkend beantwoord. Daarentegen vereenigden Roomschen en Hervormingsgezinden zich in den eisch, dat er binnen één jaar, onder inwilliging des Keizers, een vrij en Christelijk *Concilie* in eene der Duitsche steden mogt worden bijeengeroepen. Met dit antwoord keerde de Pauselijke Nuncius terug, en nog honderd bezwaren tegen het Pauselijke Hof werden hem nagezonden. De vrucht dezer vergadering was geene andere, dan dat de Evangelischen met verhoogden moed voor hunne belijdenis uitkwamen.

Rome zelf had nu het lang weêrhoudene woord: »het dringend nood-

zakelijke eener Hervorming" uitgesproken. Maar men wist alreede hoe veel er op hare beloften te rekenen viel. Dit bleek op nieuw, toen ADRIAAN, in September des jaars 1523, was gestorven, en door CLEMENS VII in het opperbestuur der Kerk werd vervangen. Zijn Legaat CAMPEGGIO verklaarde, in April des volgenden jaars, op hoogen toon, dat *Rome* de ingeleverde bezwaren niet voor het gevoelen der Rijksstenden, maar voor dat van enkele kwalijkgezinden hield en daarop geen acht kon slaan, doch bij haar' vroegeren eisch (algeheele uitvoering van het *Wormser Edict)* bleef volharden. Het gelukte hem intusschen niet eene volledige toestemming te verwerven, maar wel tusschen FERDINAND *van Oostenrijk*, den Hertog van *Beijeren* en de meeste *Zuid-Duitsche* Bisschoppen eene verbindtenis tot stand te brengen, waarbij dezen besloten alle veranderingen in de Godsdienst met de meeste gestrengheid uit hunne Staten te weren, en elkander onderling bescherming en bijstand te verleenen. Ook in het Noorden van *Duitschland* beraadslaagden enkele Vorsten over het nemen van gewelddadige maatregelen, hetwelk ten gevolge had, dat ook de Landgraaf van *Hessen* en de Keurvorst van *Saksen* elkander te *Gotha* plegtig de hand gaven, met de belofte, om elken aanval, waarmede Gods Woord mogt bedreigd worden, des noods met het zwaard manmoedig te keer te gaan. Ziet daar dan het vreesselijke onweder, dat zich eens met al zijne verschrikkingen over *Duitschland* zoude uitstorten, en dien vruchtbaren bodem geheel dreigde te verwoesten, langzaam aan den gezigtseinder te zamen trekken. Maar, nog lang vóór dat het losbarstte, zou dit land, twee jaren achtereen, door den onzaligsten burgerkrijg geteisterd worden. Wij bedoelen den Boeren-oorlog, waarvan wij de aanleiding, den voortgang en het einde, hier in korte trekken moeten schetsen; omdat eene eenzijdige beschouwing maar al te gereedelijk dien krijg met al zijne gruwelen geheel op rekening der Hervorming gebragt heeft. Het is onze pligt, de Hervorming ook van die blaam te zuiveren, zonder dat wij in het geringste de waarheid der Geschiedenis zullen verdonkeren.

Men verkeert in eene grove dwaling, indien men waant, dat de opstand, die in den jare 1524 onder de boeren uitbrak, een buitengewoon verschijnsel of onverwachte gebeurtenis geweest is. Het was niet anders dan de voortzetting van het bloedig bedrijf, dat reeds op het laatst der vorige eeuw was aangevangen (1), en waarvan het voorspel in onderscheidene oorden des Rijks bij herhaling was aanschouwd. Reeds met den aanvang der zestiende eeuw was de zoogenoemde Bondschoen de vereenigingsleuze en strijdbanier geworden (2),

(1) In 1476 stonden de boeren op in het *Wurtzburgsche*; in 1492 in *Kempenland*; in 1493 in den *Elzas*; in 1513 in *Wurtemberg*. Van gelijken aard waren de oproerige bewegingen van het *kaas-* en *broodsvolk* in de noordelijke gewesten van ons Vaderland.

(2) Waarom juist dit teeken tot vereenigingsleuze der oproerigen was gekozen is eenigzins duister. Niet zonder grond schijnt men het daarvoor te moeten houden, dat dit ter bespotting van de gespoorde Ridderlaars heeft moeten dienen. Op sommige vaandels zag men een' schoen van eene rijzende zon omstraald, en in het rond dit kreupele rijm geschreven:

"Ieder man, die vrij wil zijn,
Volge dezen zonneschijn."

waaronder de ontevredenen met geheele *massa's* zich schaarden. Hieruit blijkt reeds genoeg, hoe onwaarachtig de beschuldiging zij, als of de Boeren-oorlog geheel de wanschapen vrucht der Hervorming zou geweest zijn, en hoe onregtvaardig men LUTHER als den hoofdaanlegger van dien opstand heeft zoeken te brandmerken. Veeleer moeten de onderdrukkingen, waaraan de boerenstand in *Duitschland*, ook nadat de harde lijfeigenschap der middeleeuwen gedeeltelijk was opgeheven, nog altijd bleef prijs gegeven, de afpersing van vele Edelen, en het voorbeeld van *Zwitserland*, dat zich trotsch op zijne pas verworvene vrijheid verhief, onder de regtstreeksche en naast aanleidende oorzaken geteld worden. Maar waarheid is het, dat de Hervorming en de Boerenkrijg in zóó verre uit ééne bron zijn gevloeid, als de menschelijke geest uit den eeuwen-langen doodslaap met kracht was wakker geschud. Waarheid is het, dat dezelfde zucht naar vrijheid, welke den meer geletterde deed vragen: wat aan *Rome* het regt had gegeven, om over het geweten der menschen te heerschen? ook aan den onderdrukte de vraag ingaf: met welk regt men om zijnen hals eene keten had gesmeed? — Waarheid is het, dat LUTHERS vurige taal over de Christelijke vrijheid vonken had gezaaid, die in ligt ontvlambare gemoederen gevaarlijk konden worden, zoodra men Godsdienstige en Staatkundige vrijheid, de dierbare vrijdom des gewetens in denken en gelooven, en de onafhankelijkheid in burgerlijke handelingen, die toch hemelsbreed van elkander onderscheiden zijn, met elkander ging verwarren. Waarheid is het, dat Godsdienstige dweepzucht zich hier en daar met deze oproerige bewegingen verbond; dat men de nieuwe leer als voorwendsel en middel wilde bezigen, om tot een strafbaar en misdadig doel te geraken. Waarheid is het, eindelijk, dat de opstandelingen zelven zich op LUTHER beriepen, omdat zij in hem eenen handhaver en wreker hunner miskende en geschondene regten hoopten te vinden; maar de Geschiedenis zal ons leeren, hoe zij in deze verwachting bedrogen werden, hoe weinig hij in hunne gevoelens deelde, hoe vreemd hij was aan hunne bedoelingen.

De voorteekenen van dezen vreesselijken opstand vertoonden zich, in den zomer van 1524, in het land-graafschap *Stahlingen*. Het gelukte wel der Overheid deze oproerige bewegingen voor een' oogenblik te dempen, maar het vuur bleef gloeijen onder de asch, en in de eerste dagen des jaars 1525 brak het op nieuw in een oproer tegen den Abt van *Kempten*, den Bisschop van *Augsburg* en andere geestelijke en wereldlijke Vorsten uit. Met zulk eene schrikbarende snelheid greep de opstand om zich heen, dat binnen weinige dagen een leger van achttien-duizend Boeren zich bij *Laupheim* verzameld had. Het vuur des oproers verspreidde zich slangsgewijze door geheel *Duitschland*. Van de grenzen van *Frankrijk* tot aan die van *Bohemen*, van de *Alpen* tot aan het *Hartzgebergte*, stond het volk onder de wapenen, en dreigde het oude Duitsche Staatsgebouw met eene geheele omkeering en slooping. In ongeregelde hoopen, met een' schoen op een staak geheven, of ook wel met vliegende vaandels, trokken de woeste horden verschillende oorden van *Duitschland* door,

vielen op Kloosters en Ridder-kasteelen aan, en lieten allerwege plundering en brandstichting op hunnen togt achter. De uiteengedrevene benden, die door den dapperen, maar hardvochtigen en wreeden GEORGE TRUCHZES VON WALDBURG waren aangevallen en verstrooid, vereenigden zich weder met andere vlugtelingen, en kwamen op andere plaatsen in nog dreigender houding te voorschijn. Uit de afgehouwen koppen van de *Hydra* groeiden telkens nieuwe legers aan.

In *Zuidelijk-Duitschland* hadden de boeren een Manifest doen uitgaan, bekend onder den naam der twaalf artikelen. (1). Zij begeerden daarin, dat hun de keuze hunner Evangelie-predikers geheel wierd vrijgelaten; dat de opbrengst der koren-tienden mogt strekken om dezen te bezoldigen, en in den nood hunner armen te voorzien. Zij rekenden het beneden zich, dat zij, die door het bloed van CHRISTUS waren vrijgekocht, nog langer als lijfeigenen beschouwd en behandeld zouden worden, ofschoon zij zich bereid verklaarden, aan hunne wettige Overheid te blijven gehoorzamen. Zij beklaagden zich, dat de Adellijken de uitgestrekte bosschen en het regt van jagt en visscherij uitsluitend voor zich hielden, terwijl de landlieden het moesten aanzien, dat hunne veldvruchten door het wild vernield werden. Kennelijk genoeg straalt in dit stuk de bedoeling door, om alle Hervormingsgezinden op hunne zijde te trekken. Er heerscht daarin eene redelijkheid en gematigdheid, die weinig met de ruwe, dikwerf wreede en onmenschelijke handelingen der Boeren strookte, welke ook de menschlievendste harten voor hen moesten sluiten. Vooral kenmerkte zich de afdeeling, die door zekeren GEORG METZLER werd aangevoerd, in de moordtooneelen, die zij aanrigtte, door verregaande wreedheid. De oproerige horde stortte zich het eerst op *Mergentheim* en van dáár op *Weinsberg*, waar aan den Graaf LUDWIG VON HELFENSTEIN en nog zeventig Ridders wraak werd geöefend. Voor de oogen zijner echtgenoote, die met een' zuigeling op de armen om genade bad, werd de ongelukkige in de ringvormig-gevelde pieken der Boeren gejaagd. Bij *Wurtzburg* trokken eindelijk de onderscheidene Boeren-legers, met METZLER, GÖTZ VON BERLICHINGEN en den Franschen Ridder, FLORIAN GEYER, aan het hoofd, te zamen. Maar thans was het uur der vreesselijkste wedervergelding geslagen. De Keurvorst van den *Palts*, de Aartsbisschop van *Trier* en de Hertog van *Beijeren* hadden zich te zamen toegerust, om de opstandelingen met vereenigde krachten te bestrijden. Nu leden de Boeren overal de nederlaag, en schrikkelijk was de wraak, die hen op de hielen volgde. Bloedrood steeg de vlam, met het noodgeschrei van vrouwen en kinderen, uit de vernielde dorpen op. De Bisschop van *Wurtzburg* reisde met een' beul aan zijne zijde door het land, en het bloed der schuldigen en onschuldigen vloeide ondereen. De Markgraaf van *Anspach* liet aan vijf-en-tachtig oproerige boeren de oogen uitgraven, omdat zij verklaard hadden, hem niet langer naar de oogen

(1) De steller dier artikelen is onbekend. Door sommigen werd zekere JOH. HEUGLIN daarvoor gehouden, door anderen CHRISTOPH SCHAPPELER, Prediker te *Memmingen*.

te willen zien. Wij blozen, als wij zulk een bedrijf van echt *Turksche* wreedheid in de Geschiedenis van Christenvolken lezen. Het strekt daarentegen tot vertroosting voor ons menschelijk gevoel, dat er ook anderen waren, die menschelijker en Christelijker dachten. De edele FREDERIK *de Wijze*, die altijd het oor geöpend had gehouden voor de klagten zijner onderdanen, aanschouwde, in zijne laatste levensdagen, met een bloedend hart de roekelooze pogingen dier verblinden, en beval nog op zijn sterfbed zijnen Opvolger, om met de meeste verschooning jegens hen te handelen. Alleen in *Frankenland* lagen over de twee honderd Sloten of Kloosters in puin en asch, en, naar de meest gematigde berekening, kostte deze rampzalige krijg aan meer dan vijftigduizend menschen het leven.

In *Saksen* was de Boerenkrijg minder bloedig, maar nam hij meer bepaald het karakter aan van Godsdienstige en staatkundige dweepzucht, in heillooze verbindtenis met elkander. Aan het hoofd dier beweging stond THOMAS MÜNZER, Prediker te *Zwickau*, die van zijn ambt ontzet, te *Altstadt* en *Muhlhausen*, in *Thuringen*, zijne oproerige en fanatieke stellingen gepredikt en een' talrijken aanhang verworven had. Van dáár weder verdreven, had hij zich een' tijd lang op de grenzen van *Zwitserland* opgehouden, en ook dáár het zaad des oproers gezaaid. Eindelijk keerde hij naar *Muhlhausen* terug. Volgens de getuigenis van MELANCHTHON was MÜNZER in de Heilige Schrift zeer ervaren en niet van geleerdheid ontbloot, maar door het lezen van mystieke schriften op het dwaalspoor gebragt. Hij beöogde niets minder dan eene geheele omkeering van Kerk en Staat, om op beider puinhoopen het nieuwe Godsrijk, die schepping zijner eigene verbeelding, te vestigen. Hij hitste burgers en landlieden aan, om hunne handen in het bloed van Vorsten en Adellijken te doopen, als hetwelk de eenige weg tot geestelijke en ligchamelijke vrijheid zijn kon. »Houwt toe!" dit was zijne strijdleus, »en laat uw zwaard niet koud worden van bloed. God zelf treedt u voor!" Alle door hem geteekende stukken droegen het onderschrift: »MÜNZER met het zwaard GIDEONS!" Tegen LUTHER, jegens wien hij, sinds het gebeurde te *Wittenberg*, een' gloeijenden haat had ingezogen, deed hij een lasterlijk schimpschrift uitgaan (1). Het gelukte hem zelfs, met behulp van zijnen medegenoot PFEIFER, te *Muhlhausen* de Stads-Regering te verjagen, en eene soort van schrikbewind te vestigen, hetwelk gelukkig slechts kortstondig van duur was. JOHANN *de Standvastige*, FILIP van *Hessen* en HENDRIK van *Brunswijk* trokken, met eene ontzagwekkende krijgsmagt, tegen het leger der opstandelingen op, dat ettelijke duizenden sterk was. Bij *Frankenhausen* kwam het tot een hoofdtreffen. Vóór den aanvang van den slag deed men nog den muitelingen volkomene vergiffenis aanbieden, maar vergeefs! — De Heraut, die de voorslagen des vredes overbragt, werd in stukken gehouwen. MÜNZER, die in de taal der Profeten zijne scharen toesprak, wist de zijnen tot eene wilde geestdrift op te winden, en voorspelde hun de luisterrijkste over-

(1) *Wider das sanftlebende Fleisch zu Wittenberg.*

winning. Onder het aanheffen van Psalmen en geestelijke liederen, drongen zijne weinig geregelde en geöefende benden voorwaarts. Het grove geschut werd op hunne digtste gelederen gerigt, en nog weêrgalmde de lucht van hun gezang: »Kom, o Heilige Geest! Heer, onze God!" Maar toen het dood en vernieling over hen uitbraakte, ontzonk hun de moed. Het slagveld werd bezaaid met lijken (men berekent het getal der gesneuvelden op ongeveer vier duizend), en de overigen zochten hun heil in eene overhaaste vlugt. Velen werden gevangen genomen en daarna gedood. MÜNZER zelf — de bewerker van al deze gruwelen en ellende, de logen-profeet, die zich beroemd had, de vijandelijke kogels in de plooijen van zijnen mantel te zullen opvangen en de zijnen onkwetsbaar te kunnen maken — MÜNZER zelf viel den vijand in handen, en ontving van beulshanden zijne welverdiende straf.

»Ziet daar reeds de wrange en onzalige vruchten der Hervorming!" zegt de ijverige Roomschgezinde. »Ziet daar de heillooze en ontroerende gevolgen van Godsdienstige en Staatkundige dweepzucht, waartoe niet enkel de leer der Hervormden, maar ook het Evangelie zelve, en elke Godsdienst misbruikt kan worden, en — de Geschiedenis ligt daar, om dit te bevestigen — werkelijk misbruikt is!" zeggen wij Protestanten. De aanklagt der Roomschgezinden hebben wij reeds beantwoord, en doen zien, hoe de Boerenkrijg geenszins gelijktijdig met of eerst na de Hervorming ontstaan is; hoe alleen eene dweepzieke sekte, gelijk er reeds vroeger vele bestonden, *hare* zaak aan de misdadigste bedoelingen zocht dienstbaar te maken. Thans rust nog de taak op ons om aan te toonen, hoe afkeerig onze Hervormers van dergelijke oproerige bewegingen geweest zijn, en welk eene geheel andere leer zij den volke verkondigden. LUTHER vermaande den Keurvorst, met geheele verachting van eigen lijfsbehoud, den Keizer te blijven gehoorzamen, »omdat men de wereldlijke magt niet mag breken of wederstaan, zonder in opstand te komen tegen God" (1). Toen hij van verre den geduchten storm zag naderen, gaf hij zijne »*Vermaning aan alle Christenen om zich voor opstand of oproer te wachten*" in het licht. Hij schrijft daarin, en hij mogt zóó schrijven: »Wie mijne leer lezen en verstaan willen, zullen geen oproer maken, want zij hebben het niet van mij geleerd." In het *Woord des vredes*, dat hij tot beide partijen rigtte, beriep hij zich even vrijmoedig op den inhoud zijner schriften. De zachtmoedige MELANCHTHON, die in het vast begrip van het Goddelijk regt der Vorsten stond, door den Keurvorst van den *Palts* over de twaalf Artikelen geraadpleegd zijnde, wees al de eischen der Boeren als onregtmatig af; ja was zelfs van oordeel, dat de Duitsche landlieden alleen door hardheid geregeerd konden worden, en in sommige opzigten nog te zacht behandeld werden. Zóó ver ging LUTHER niet. Hij erkende de billijkheid en gegrondheid van enkele klagten. Hij zeide harde en bittere waarheden aan de wereldlijke en geestelijke Vorsten en landbezitters, die het zóó verre hadden doen

(1) Het is alzoo wel niet twijfelachtig, hoedanig LUTHERS oordeel over de in onze dagen zóó hoog gevierde en luid gepredikte *volkssoevereiniteit* zou geweest zijn.

komen, dat hun thans het ontblootе zwaard op de keel was gezet. Maar hij sprak zóó, om met te meer klem en nadruk ook tot de opstandelingen te kunnen spreken, en hun al het misdadige hunner oproerige handelwijze onder het oog te brengen. In den beginne wanhoopte hij niet aan eene minzame vereffening der geschillen. Hij waagde het daartoe eenige voorslagen te doen. Wat meer zegt: hij begaf zich in persoon naar de plaats des oproers, om de opstandelingen, zoo mogelijk, tot orde en rust weder te brengen. Maar toen dit alles vruchteloos bleef, toen de Boeren, in plaats van op geregtigheid aan te dringen, zelven met de vuist er op ingrepen, om zich niet alleen regt maar ook bloedige wraak te verschaffen; toen hij allerwege de vlammen der verwoesting zag opgaan en vreezen moest, *Duitschland* in bloed te zullen zien zwemmen — toen ontvlamde zijne ziel in toorn; toen riep hij elk, wie vaderland en orde beminde, tegen die woestelingen ten strijde, en vermaande de Overheid om de boeren, »die aan razende honden gelijk waren, ook als dolle honden dood te slaan;" gelijk hij, toen de opstand gedempt, en de misdaad door hare eigene slagtoffers verzoend was, weder op menschelijkheid en verschooning jegens de verwonnelingen aandrong.

Zóó weinig bevorderden Luther en Melanchthon dezen opstand, dat die veeleer door hen als een werk der duisternis werd verfoeid en veracht. Wij zijn ten volle overtuigd, dat, indien de beide Hervormers met hunne oorspronkelijke denkbeelden over de betrekking tusschen Kerk en Staat, in onze dagen geleefd hadden, zij eerder onder de ultra-Koningsgezinden dan tot de hevige Liberalen van onzen tijd zouden zijn gerekend geworden. Wil men intusschen aan de Hervorming het misbruik te laste leggen, hetwelk de verwarring van Godsdienstige en Staatkundige vrijheid veroorzaakt heeft; wil men haar schuldig rekenen aan de gruwelen, welke onder dien geheiligden naam zijn gepleegd; men veroordeele dan ook het Evangelie, omdat het ons de ware vrijheid des geestes leert kennen en waarderen, ofschoon dat zelfde Evangelie, even als de Hervormers deden, ons blijft toeroepen: »*Geef den Keizer wat des Keizers, en Gode wat Godes is!*" Men verbiede dan ook den zendeling, door de prediking des Euangeliums, eenig zuiver gevoel van menschenwaarde in de borst van den armen Indiaan te doen ontwaken, omdat hetzelfde gevoel, verkeerd gewijzigd zijnde, zijne hand met den moorddolk tegen de borst van den blanke kan wapenen.

II.

Erasmus *tegen over* Luther.

Het kon niet anders of de treurige tooneelen, die wij geschetst hebben, moesten van eene heillooze terugwerking op den voortgang der Hervorming zijn. »Aan de vruchten zult gij den boom kennen!" spraken hare vijanden, maar vergaten geheel, dat, indien men al mogt toegeven, dat de Hervorming en het *fanatismus* der Wederdoopers als

twee loten van denzelfden stam konden beschouwd worden, ook een goede boom zoowel wilde loten als bloei- en vruchthout geeft. Maar nog meer werd haar voortgang belemmerd en benadeeld door de verdeeldheden, die reeds vroeg in den schoot der Evangelische Kerk ontstonden, of door den afval van dezulken, die der Hervorming vroeger schenen toegedaan. Wij hebben hierbij het oog op den strijd over het Avondmaal, waarop wij later zullen terugkomen, en den onzaligen pennestrijd tusschen LUTHER en ERASMUS.

ERASMUS, — het hoofd der Humanisten, en zonder tegenspraak de grootste Godgeleerde zijner eeuw, aan wien de Hervorming zelve eene onberekenbare verpligting heeft; die aanvankelijk aan de regtschapenheid van LUTHERS karakter en de zuiverheid zijner bedoelingen had hulde gedaan; die den strijd tegen den aflaathandel, zoo al niet openlijk toegejuicht, dan toch met een oog van stille goedkeuring en vreugde aanschouwd had, en de voorspraak van den heftig vervolgde geweest was — ERASMUS had zich gedurig verder terug getrokken en van de Hervormers verwijderd, en plaatste zich eindelijk in eene vijandige houding tegen LUTHER over. Het is hier de plaats, de oorzaken dier verwijdering op te sporen, en de stelling, welke ERASMUS omtrent de Hervorming heeft ingenomen, aan eene naauwkeurige beöordeeling te onderwerpen.

Met groote eenzijdigheid heeft men dikwerf LUTHER verre boven ERASMUS geplaatst, maar ook ERASMUS maar al te zeer ten koste van LUTHER verheven. Het ontbreekt ons welligt tot hiertoe aan eene geheel onpartijdige beöordeeling van beider persoon en karakter, in tegenstelling van elkander geplaatst. Het scherpe *contrast*, dat zij in de Geschiedenis vormen, laat zich gereedelijk verklaren uit het zóó verschillende standpunt, dat ieder, bij de ontwikkeling van den grooten worstelstrijd der eeuw, voor zich had gekozen, en niet minder uit het verschil van beider gemoedsaanleg en karakter, waarin zij naauwelijks één punt van overeenkomst en aanraking met elkander vertoonen. Beiden wenschten de Hervorming der Kerk, maar ERASMUS meende, dat het genoeg was de oogen voor de dwaling te openen, en dat de kracht der waarheid het overige zou doen, om het kranke ligchaam der Kerk allengskens tot vorige gezondheid en bloei te doen terugkeeren. LUTHER, daarentegen, was door alles, wat hij in de Kerk aanschouwd en ondervonden had, tot de overtuiging gebragt, dat het diep ingevreten kwaad niet anders dan met het mes kon worden uitgesneden. ERASMUS kon blijven schertsen, waar LUTHER treurde, of opzwol van gramschap en spijt. ERASMUS zocht zijne wederpartij doodelijk te kwetsen door de pijlen van zijn vernuft; LUTHER viel met al de heftigheid van zijnen toorn, als met den donder van het geschut, op zijne vijanden aan. ERASMUS haatte de Monniken, als de gezworene vijanden van beschaving en verlichting; LUTHER, omdat hij in hen de verdervers zag van het zielenheil van anderen. ERASMUS was altijd afkeerig van het Monnikenleven geweest; bij LUTHER, die uit innigen aandrang des harten eenmaal Monnik was geworden, was die afkeer nog meer de slotsom van eigene en

diepe ervaring. ERASMUS werkte op geletterden en geleerden; LUTHER op het volk. ERASMUS deed gedurig blijken, dat hij de wetenschap en hare bevordering en verspreiding als het doel zijns levens beschouwde, omdat hij van haren invloed het heil der menschheid verwachtte; LUTHER beschouwde haar enkel als het ondergeschikte middel om tot veel hooger doel te geraken. ERASMUS berokkende zich doodelijke vijanden bij beide partijen, door over-voorzigtig te zwijgen; LUTHER door onvoorzigtig te spreken. ERASMUS werd door den natuurlijken aanleg van zijn karakter ligtelijk verleid om te weinig — LUTHER om te veel te doen. ERASMUS handelde meermalen zóó, dat hij ook bij dezulken, die gunstig over hem dachten en oordeelden, het vermoeden van dubbelzinnigheid of onopregtheid niet geheel kon ontgaan; LUTHER werd ruw en grof door overopregtheid. ERASMUS zocht naar waarheid; LUTHER meende die gevonden te hebben. ERASMUS scheen soms het geloof aan de liefde op te offeren; LUTHER de liefde aan het geloof. ERASMUS wilde tot elken prijs den vrede bewaard hebben; LUTHER tot elken prijs de waarheid doen zegevieren. ERASMUS week schroomvallig terug voor het gevaar, wanneer het zich dreigend vertoonde; LUTHER gaf om duivel noch hel, waar hij de innige overtuiging had, regt en waarheid vóór zich te hebben. ERASMUS gevoelde het diep, dat men de schromelijkste verantwoordelijkheid op zich laadde, door eene scheuring in de Kerk te bewerken, en zag met een' scherpen blik de gevolgen vooruit, die hieruit konden voortvloeijen; LUTHER meende, dat men, naar pligt en roeping handelende, zich niet te angstig over de mogelijke gevolgen moest bekommeren, maar die aan de zorg en leiding der Voorzienigheid moest overlaten. Bij ERASMUS heerscht, als hoogste gezagvoerder, het verstand; bij LUTHER het gemoed. ERASMUS was ontwijfelbaar grooter geest, schitterender genie; LUTHER vertoont zich zooveel grooter als mensch en als Christen.... Maar wij gevoelen het, dat wij, door nog verder deze vergelijking voort te zetten, ons eene te stoute en beslissende oordeelvelling zouden kunnen aanmatigen. Zij strekke alleen, om het onzen Lezers begrijpelijk te doen worden, dat deze mannen niet dezelfde inzigten omtrent de Hervorming konden koesteren, maar dat het, bij LUTHERS voortvarende handelwijze, en ERASMUS' schroomvallige bedachtzaamheid, vroeg of laat tot eene vredebreuk tusschen hen beiden komen moest.

Reeds vroeg had LUTHER, hoe hoog hij ERASMUS als geleerde schatte, zeker wantrouwen omtrent zijne bedoelingen opgevat. Hij was niet de man naar zijn harte. Al spoedig meende hij in zijne schriften te bespeuren, »dat het menschelijke bij hem hooger dan het Goddelijke gold," dat hij meer neiging had »tot den vrede dan tot het kruis." Dit nam nogtans niet weg, dat hij lang de stille hoop koesterde: ERASMUS zoude, half door zijne overtuiging, half door de omstandigheden gedwongen, zich openlijk voor de Hervorming verklaren. In die verwachting schreef hij hem (1519) eenen brief vol hoffelijkheden, waarin die stille hope en te gelijk zijne bewondering voor den beroemdsten Godgeleerde van zijnen tijd doorstraalden.

Erasmus antwoordde op denzelfden hoffelijken toon, zonder aan deze hope voedsel te geven. Maar toen die beslissende stap geenszins door hem gedaan werd, toen hij veeleer gedurig verder terug week, en zich meer als vijand dan als vriend der Hervorming gedroeg, toen kon Luther een toenemend gevoel van onwil en ergernis niet overwinnen. Hij meende in hem een' man te zien, die, bij al de schitterende gaven zijns geestes, op een' lagen trap stond van Christelijk geloof, die door zijne overtuiging der Hervorming toebehoorde, maar wien het aan den moed ontbrak om daarvoor uit te komen, omdat hij de eere bij menschen liever had dan de eere bij God.

Erasmus daarentegen zag in Luther aanvankelijk den bestrijder van bijgeloof en onwetendheid, en in zóó verre was zijne zaak de zijne en hij zelf zijn bondgenoot. Bovendien vreesde hij, dat de Monniken, die zoowel zijne als Luthers ergste vijanden waren, hunne wapenen tegen de Godgeleerdheid zelve zouden rigten, en hij kende geen erger vrees, dan dat het pas ontstoken licht der wetenschappen op nieuw zou verdonkerd worden. Dit bewoog hem aan den Aartsbisschop van *Mentz*, die in den strijd over den aflaathandel regtstreeks betrokken was, een' brief te schrijven, waarin hij Luthers zaak op eene waardige wijze tegen diens vijanden in bescherming nam, en aanwees, hoe de oorzaak dier heftigheid, welke de Hervormer in zijne woorden en handelingen deed blijken, hoofdzakelijk in dat vergedreven misbruik en den ruwen aanval zijner onhandige en onwetende bestrijders moest gezocht worden. (1) De brief kwam den Prelaat niet in handen, maar werd door Ulrich von Hutten, buiten weten des stellers, publiek gemaakt, hetwelk Erasmus hoogst euvel nam en hem nooit vergaf. Ook in Godsdienstige gevoelens stonden beiden niet verre van elkander. »Ik meen" schreef Erasmus aan Zwingli, toen het reeds op het punt was om tusschen hem en Luther tot een' openlijken pennestrijd te komen; »ik meen schier in alles, met uitzondering van eenige raadselachtige en *paradoxe* stellingen, hetzelfde als Luther geleerd te hebben." Maar hij begreep, dat de Godgeleerden elkander veel als waarheid konden toegeven, wat men nog niet voor het volk »als aan de klok behoefde te hangen." En verder te gaan, dan in geschrifte

(1) Deze brief is te merkwaardig, om dien niet gedeeltelijk voor onze Lezers af te schrijven: »Welke zijn de oorzaken dezer beweging? — Zwaardrukkende instellingen van menschen, scholastieke leeringen, en bovenal heerschzuchtige Bedelmonniken, die, wegens de magt en het geweld, dat zij uitoefenen, voor de Vorsten te vreezen zijn, en dan alleen den Paus gehoorzamen, wanneer deze hun hunne aanmatigende vorderingen inwilligt. *Zij* deden de ergernis van den aflaat ontstaan. *Zij* handhaafden de meer dan Joodsche ceremoniën in de Kerk, waardoor Luther tot den opstand bewogen werd; want welke andere beweegredenen hadden hem daartoe kunnen aansporen, daar hij noch naar eer, noch naar rijkdom streeft? Hij heeft het gewaagd den aflaat in twijfel te trekken, doch eerst nadat anderen te groote kracht daaraan hadden toegeschreven. Hij heeft het gewaagd in scherpe uitdrukkingen over de magt van den Paus te spreken; maar anderen hadden te voren van deze magt te veel gezegd. Hij heeft het gewaagd omtrent de Biecht eenige bedenkingen te uiten; doch de Monniken hielden ook het geweten der menschen, tot in het ongeloofelijke, met deze leer omstrikt. Hij heeft het gewaagd de uitspraken der scholastieken te verachten; doch zij komen ook zóó weinig overeen, dat hunne eigene leerstellingen elkander dikwerf omverstooten. Daarin liggen dan de oorzaken, waarom Luther met zóó weinig gematigdheid geschreven heeft."

dwaling en bijgeloof te bestrijden en langs dien weg beter en helderder licht te verspreiden; tot eene Hervorming door te tasten, als de Kerkelijke en wereldlijke magt zich daartegen bleef verzetten, dit streed ten eenemale met zijne eens aangenomene grondstelling en beginselen. Daartoe ook — eene gestrenge maar onpartijdige karakterbeöordeeling gebiedt ons dit er bij te voegen — daartoe ook ontbrak het hem aan den persoonlijken moed, aan de zelfstandigheid van geest, aan de vastheid des geloofs en de hooge Godsdienstige geestdrift, welke LUTHER bezielden. Toen hij dan dezen zag volhouden in den strijd, zonder het fiere hoofd te buigen, riep hij uit: »LUTHER schijnt van een' boozen geest bezeten!" Van nu af werd het zijne ijverigste bemoeijing, zich bij Pausen en Kardinalen van de verdenking te zuiveren, als of hij in eenige gemeenschap tot de Luthersche *factie* stond; eene verdenking, welke hij echter nimmer geheel heeft kunnen wegnemen of uitwisschen.

De koelheid en verwijdering, wederzijds hieruit ontstaan, namen niet weinig toe door de min-edelmoedige wijze, waarop ERASMUS den ongelukkigen ULRICH VON HUTTEN behandelde. De zwerveling, dien de Paus, aan handen en voeten gebonden, naar *Rome* wilde gezonden hebben, kwam te *Bazel* bij ERASMUS een toevlugtsoord zoeken; maar ERASMUS, vreezende al de verbolgenheid van het Roomsche Hof op zich te laden, hield niet slechts zijne woning voor hem gesloten, maar verontschuldigde zich zelfs, den vervolgde, die door krankheid afgemat niet verder kon vlugten, in zijn verblijf te komen bezoeken. VON HUTTEN, slechts half van het ziekbed verrezen, stortte zijne gramschap in gloeijende woorden op het papier, en beschuldigde ERASMUS openlijk van lafheid en verraad, jegens de Hervorming gepleegd. Het waren de stuiptrekkingen van eenen stervende. Kort daarna overleed de zonderlinge maar altijd merkwaardige man op het kleine eilandje *Ufnau*, in het *Zuricher*-meer.

Langen tijd had ERASMUS aan de veelvuldige aanzoeken, door den Paus, door wereldlijke en geestelijke Vorsten, door vrienden en vijanden tot hem gebragt, om zijne scherpgepunte pen tegen LUTHER te rigten, weêrstand geboden. (1) Hij vreesde dat hij, door aan te wijzen wat hem in LUTHER mishaagde, tegelijk datgene zoude afbreken, waaraan hij zijne innige goedkeuring en toestemming niet kon weigeren. Maar men hield hem voor, dat hij hierdoor alleen zich voor het oog der Katholieke wereld, welke hem voor den aanlegger en bewerker der geheele Hervorming hield, op eene voldoende wijze zou kunnen regtvaardigen. Men hield hem voor, dat het voor hem voldoende zou zijn, zich te vertoonen, om over den Ketter te zegevieren, en — wat zoo vele Pauselijke en Keizerlijke *decreten* niet hadden kunnen uitwerken — zijnen tegenstander te vernietigen. De heftigheid van LUTHERS geschrijf tegen HENDRIK VIII, wien ERASMUS onder zijne begunstigers telde, had zijnen toorn ontvlamd, en een brief van

---

(1) Er bestaat een brief van ERASMUS aan EMSER, waarin hij o. a. schrijft, „dat hij tegen zijnen wil tot het schrijven tegen LUTHER was gebragt geworden, dewijl hij voorzag, dat zulks de gemoederen slechts te meer zou verbitteren. Hij was hierin te wille geweest aan Koning HENDRIK, den Kardinaal WOLZEY en Paus CLEMENS."

LUTHER, welke wel op een' rondborstigen, maar eenigzins hooghartigen toon was geschreven, had olie in het vuur geworpen, en lokte van ERASMUS' zijde een antwoord uit, waarin hij ingewikkeld te kennen gaf, dat hij zich gereed maakte tot den strijd.

Niet gemakkelijk was het evenwel een geschikt en voordeelig punt van aanval te kiezen. De meeste misbruiken der Kerk, die aan de Hervorming het aanwezen hadden gegeven, had hij zelf in ernst of luim bestreden. Hij ging daarom deze geheel voorbij, liet ook de Pauselijke oppermagt onaangeroerd, maar tastte LUTHER van die zijde aan, waar zijn gevoelen, in het getrouw aankleven en navolgen van AUGUSTINUS, niet vrij van eenzijdigheid was. LUTHER beweerde, even als MELANCHTHON, dat door den zondeval al het goede in den mensch, ook de vrije wil ten eenemale was verloren gegaan, en dreef dit gevoelen met eene gestrengheid door, welke hij zelf daarna eenigermate verzacht heeft. Dit gevoelen was reeds voor velen, onder anderen voor den Hertog GEORGE *van Saksen*, tot een steen des aanstoots geweest, en deze keuze was alzoo de scherpzinnigheid van eenen ERASMUS ten volle waardig. Niet minder getuigde hiervan de bewerking zelve van zijn geschrift: *over den vrijen wil (de libero arbitrio)*. Om geheel met gelijke wapenen te strijden, wilde hij zich van geene andere bewijzen bedienen, dan die uit de Heilige Schrift en de rede waren ontleend. Hij behandelt die plaatsen, waar het hem toescheen, dat een vrije wil door de gewijde Schrijvers uitdrukkelijk geleerd of vooronderstеld wordt; en vervolgens ook die, welke konden schijnen hiermede in tegenspraak te zijn. Hij beroept zich onder anderen op het woord van JEHOVAH tot MOZES: »*Ik heb u voorgesteld den weg des levens en des doods; kiest 't geen goed is, en wandelt daarin!*" »Kon het duidelijker gezegd worden?" vraagt hij. »God, de Heer, toont wat goed en kwaad is; hij wijst als de vergelding van beide den dood en het leven aan: de vrijheid om te kiezen heeft hij aan den mensch overgelaten. Het zou toch inderdaad belagchelijk zijn, tot iemand te zeggen: kies! terwijl hij nogtans geen vermogen zou hebben, om zich herwaarts of derwaarts te keeren." — Hij werpt zijne partij, al verder, de bedenking tegen: »Beweert men, dat de mensch slechts tot het kwade een' vrijen wil heeft en niet tot het goede, terwijl toch de rigting ten goede van hem geëischt wordt, zoo heet zulks evenveel, als tegen eenen mensch, die zóó gebonden is, dat hij den arm slechts naar den linkerkant kan uitstrekken, te zeggen: »ter regterzijde van u staat kostelijke wijn, ter linker vergift, strek nu de hand naar datgene uit, wat gij wilt!" Wij weten waarlijk niet, wat zich met grond tot oplossing dezer bedenking laat aanvoeren. Op eene andere plaats vraagt hij op den toon der overwinning: »Wie zal nog dien God van ganscher harte kunnen beminnen, van wien hij weet, dat Hij den helschen poel des eeuwigen vuurs gemaakt heeft, opdat Hij daarin aan de arme ellendige menschen zijne eigene kwade feiten moge straffen, niet anders dan alsof Hij in het plagen en pijnigen der menschen zijn lust en welbehagen had?"

Hoe uitmuntend nogtans dit geschrift, hetwelk op den fijn beschaaf-

den toon was gesteld, die een' ERASMUS natuurlijk eigen was, in vele opzigten mogt heeten, het had ook zijne zwakke zijde. ERASMUS zelf schijnt op dit punt eenigzins wankelend van gevoelen te zijn geweest. De bepaling en omschrijving, door ERASMUS van den vrijen wil gegeven, was deze: »de vrije wil is eene kracht van den menschelijken wil, waardoor de mensch zich kan schikken tot die dingen, die hem tot de eeuwige zaligheid brengen, of ook zich daarvan kan afwenden." Zoo hij door deze bepaling zeer digt aan het gevoelen van PELAGIUS nadert, elders weder verwijdert hij zich te verder daarvan, wanneer hij toegeeft: »dat de wil des menschen na den val zóó is verdorven, dat hij, de vrijheid verloren hebbende, gedwongen wordt de zonde te dienen, en dat hij ook van zichzelven niet tot boetvaardigheid kan wederkeeren." Dit deed LUTHER, op zijne beurt, op den toon der overwinning uitroepen: »O welk een schoone vrije wil, die zijne vrijheid verloren hebbende, door ERASMUS een dienstknecht der zonde genoemd wordt!" ERASMUS bevond zich, daarenboven, in dezelfde gedrongene houding, waarin de Roomsch-Katholieke Kerk te dien aanzien zich altijd bevonden heeft. Van de eene zijde mogt hij het gezag van den H. AUGUSTINUS, aan den anderen kant, dat der Scholastieken niet te na komen. Zóó ijverig als hij zijne tegenpartij bestreed, zóó zorgvuldig moest hij zich hoeden voor de verdenking van *Semi-pelagiaansche* ketterij, welke hij toch onmogelijk kon ontgaan.

Het antwoord van LUTHER liet zich niet lang wachten. (1) In zijn tegenschrift: *over den knechtelijken wil (de servo arbitrio)*, ontwikkelde hij het Systeem van den beroemden Kerkvader met *consequente* gestrengheid. Duidelijk wordt het ons daaruit, dat LUTHER door *vrijen wil* iets geheel anders verstond, dan ERASMUS er door wilde verstaan hebben, dan ook wij er door verstaan, als wij daarbij aan de ongedwongene keuze tusschen goed en kwaad denken. De vrije wil is volgens hem eene kracht, die aan niemand onderworpen is, en alzoo eene eigenschap, welke niet den eindigen en diep afhankelijken mensch, maar alleen der Goddelijke majesteit toekomt. Van dit standpunt kon en mogt hij de stelling handhaven, dat de mensch, ook in den staat der onschuld, in den eigenlijken zin des woords, nooit een' *vrijen wil* bezeten had. — Hij zocht al verder de bedenkingen zijner tegenpartij te ontzenuwen, door te beweren, dat God soms het tegendeel *wil*, van hetgeen ons als Zijn geöpenbaarde wil kenbaar wordt, en dat vele plaatsen der Heilige Schrift, niet als in ernst gemeend en gesproken, maar veelmeer als eene bespotting der menschelijke onmagt moeten gelden. Zulk eene oplossing kon onmogelijk aan ERASMUS voldoende voorkomen, gelijk zij in waarheid niemand kan bevredigen. In één opzigt had LUTHER echter veel boven hem vooruit. LUTHER schreef ook hier uit wezenlijke overtuiging voor het denkbeeld, dat hij verdedigde, en stortte ook in dit geschrift al de volheid van zijn Christelijk geloof,

(1) Sommige tijdgenooten meenden, dat LUTHER de opsteller van dit boek *niet* was, maar dat *alle* Geleerden te *Wittenberg* er hunnen arbeid aan hadden te koste gelegd. ERASMUS zelf meende wegens de sierlijkheid van het Latijn, dat MELANCHTHON daarvan de Schrijver zijn moest.

al de warmte van zijn godsdienstig gevoel uit, dat alles aan Gods genade dankte. Jammer maar, dat hij ook hier zijne gewone scherpte en bitterheid niet liet varen, welke ERASMUS andermaal de pen deed opvatten, en het bewijs deed leveren, dat hij hem niets gewonnen gaf, als het er op aankwam scherp en bitter te zijn.

Op dezen strijd volgde geene verzoening. ERASMUS was voor de Hervorming, waaraan hij zóó ongeloofelijk veel had toegebragt, onherroepelijk verloren. Van de zijde der Roomschgezinden, door den Paus, door vele gekroonde hoofden, door den Keizer zelven, werd hij wegens dit schrijven met loftuitingen overladen, en de ijverigste Hervormingsgezinden betaalden hem dit met verdubbelden haat. Dit alles werkte ongetwijfeld mede, om hem in de betuigingen zijner aanhankelijkheid aan de Kerk, hare leerstellingen en haar gezag, gedurig verder te doen gaan; en het smart ons uit den mond van den afgeleefden man lofredenen en verklaringen te hooren, die met zijne vroeger geüite gevoelens, en zijnen echt *liberalen* geest in het onderzoek der Heilige Schrift, zonder onopregtheid, of groote verandering in denkwijze, moeijelijk te vereenigen zijn (1).

Wij willen hem deswege niet met groote gestrengheid veroordeelen. De glansrijke betrekking, waarin de roem zijner geleerdheid hem tot vele hoven van *Europa* en de aanzienlijkste mannen van zijnen tijd plaatste, had een zijden en zilveren net om hem henen gesponnen, waaruit hij zich moeijelijk konde loswikkelen, zonder met eene geweldige hand vele dierbare banden te verscheuren. Veel, wat zijne vijanden onopregtheid of zwakheid noemden, werd door zijne vrienden Christelijke wijsheid en voorzigtigheid genoemd, zeer wel uit getrouwheid aan zijne eens aangenomene beginselen te verklaren. Al kunnen wij ons niet volkomen met dit gevoelen vereenigen, wij wagen het nogtans niet hem te berispen, omdat hij op een ander standpunt dan LUTHER stond, en omtrent het wenschelijke eener Hervorming inzigten koesterde, waarin vele edeldenkenden van zijnen tijd met hem deelden; wenschen en inzigten, die wij op zich zelve moeten toejuichen; die ook de onze zouden moeten zijn, indien het niet onze welgegronde overtuiging ware, dat eene Hervorming der Kerk, in en door zich zelve, een droombeeld was, hetwelk althans in de zestiende eeuw zekerlijk niet had kunnen verwezenlijkt worden. Wij gelooven het gaarne, dat hij te goeder trouw onzijdig heeft willen blijven; dat hij

(1) "CHRISTUS wordt als de Stichter dier inrigtingen beschouwd, welke de Kerk door Zijnen Geest verordend heeft, en in dezen zin is de Biecht zekerlijk eene door CHRISTUS gegevene verordening. *Zegt de Kerk* evenwel, dat de Biecht, zoo als die thans gebruikelijk is, onmiddellijk door CHRISTUS is ingesteld, en nimmer afgeschaft kan worden, zoo onderwerp ik mij hierin, gelijk in al mijne gevoelens, aan de uitspraak der Kerk. Ja, al ware het, dat de Kerk de leer der *Arianen* en *Pelagianen* mogt goedkeuren, zoo zou ik ook hierin denken, gelijk zij." — In de inleiding op zijn geschrift tegen LUTHER schreef hij: "Ook heb ik geen vermaak in het vastmaken van eenige opiniën, maar zou welligt hun toevallen, die in vele dingen twijfelende stilstaan, zonder het een of ander volkomenlijk te volgen, voor zoo verre als zulks de Goddelijke Schrift en de Decreten der Kerk toelaten, *aan wier autoriteit ik mijn gevoelen altijd gaarne onderwerp, 't zij dat ik hetgene zij voorschrijven kan begrijpen of niet.*"

zijns ondanks tot den strijd tegen LUTHER is gekomen, en liever gewenscht had, enkel door zijne vredelievende raadgevingen, der Kerk tot den einde toe nuttig te zijn. Maar juist hierin dwaalde hij, dat hij meende, bij zóó algemeene gisting der gemoederen, bij de barensweeën eener nieuwe schepping in de Geschiedenis der menschheid, onzijdig te *kunnen* blijven. Juist hierdoor stond hij op afgescheurden grond alleen, heftig bestookt en aangevallen, zoowel door hen, die *Rome*, als door hen, die der Hervorming waren toegedaan; terwijl de haat, dien de Monniken en lagere Geestelijkheid hem bleven toedragen, niet door zijn schrijven tegen LUTHER kon verzoend worden, maar hem bleef volgen tot in het graf. (1).

Zekerlijk strekte het tot nadeel der Hervorming, zekerlijk moest het ook op onze Lezers een' onaangenamen indruk maken, dat de man, die haar zóó krachtdadig had voorbereid, bij het uitbreken van den strijd, toen die Hervorming voor zijn gevoel eene te geweldige rigting nam, terugdeinsde en hare vanen verliet. Maar de overtuiging, welke ons als Protestanten heilig en dierbaar is, behoeft daarom geen' oogenblik te wankelen. Het is alreede door ons opgemerkt, dat ERASMUS over de meest betwiste punten, die de scheiding der Kerk te weeg bragten, met LUTHER eenstemmig dacht. En waarin verschilden beiden dan van elkander? — In één dier geloofspunten, waaromtrent men nooit, noch in de Roomsch-Katholieke, noch in de Protestantsche Kerk volkomen eenstemmig gedacht heeft; welke nog meer tot het gebied der Wijsbegeerte, dan tot dat der Godgeleerdheid behooren; wier onderzoek noodwendig tot eene geheel verschillende uitkomst leiden moet, naarmate men van de verschillende gronddenkbeelden uitgaat: *geheele afhankelijkheid van God*, of: *de zedelijke verantwoordelijkheid van den mensch;* maar welke dán alleen ophouden aan elkander te schaden en veeleer eene gemoedelijke beöefening des Christendoms bevorderen, als het geloof, beide gronddenkbeelden opnemend, ze vreedzaam nevens elkander duldt, en zijn steunpunt zoekt in de verwachting, dat de hoogere eenheid, waarin deze waarheden zich oplossen, schoon hier nooit volkomen door het verstand te doorgronden, aan gene zijde des grafs zal worden gekend.

Het laat zich moeijelijk beslissen, wie gewigtiger diensten aan de Kerkhervorming bewezen heeft, LUTHER of ERASMUS? LUTHER heeft haar tot stand gebragt, maar nadat zij door ERASMUS was voorbereid. LUTHER heeft het zaad in den akker gestrooid, maar nadat de harde korst der aarde door ERASMUS was omgeploegd. LUTHERS overredende taal veroverde de harten, maar nadat zij door ERASMUS waren toegankelijk gemaakt. ERASMUS ontstak het licht, maar LUTHERS vurig geloof deelde warmte aan de gemoederen mede, en alleen de vereeniging van licht en warmte vermogt te doen, wat de Hervorming doen

(1) Een Karmeliter monnik begon zijne leerredenen met de woorden: »Heer, gelijk Gij SAULUS van een vervolger tot een leeraar der Kerk gemaakt hebt, doe zóó ook met LUTHER en ERASMUS." Van een ander Geestelijke wordt verhaald, dat hij het portret van ERASMUS op zijne kamer had hangen, met geen ander oogmerk dan om het gedurig in het aangezigt te kunnen spuwen.

moest: het ware levensbeginsel, dat half verstorven was, in het Christendom weder op te wekken. Bewonderen wij dan ook hier de wijze beschikking des Allerhoogsten, dat ERASMUS aan LUTHER is voorafgegaan. Denken wij ons dit in omgekeerde verhouding: indien ERASMUS dertig jaren later geboren was, dan ware hij, te oordeelen naar de rigting van zijn' geest en karakter, geheel voor de Hervorming verloren geweest. Nu, daarentegen, had hij al dat goede gedaan, dat hij, naar den wil van God, ter dienste der menschheid doen moest; en toen hij daarna, het zij dan uit zwakheid, het zij uit lofwaardiger beginselen, terug trad, toen was zelfs een ERASMUS niet meer in staat, om dat groote werk, hetwelk gedurig duidelijker bleek Gods werk te zijn, te kunnen schaden.

III.

Het Protest.

Wij moeten, na LUTHER en ERASMUS tegenover elkander beschouwd te hebben, onzen gezigtskring uitbreiden, en een' ruimeren blik op het woelige staatstooneel en het wijde veld der Geschiedenis slaan. Wij zullen, eer wij deze Afdeeling ten einde brengen, verscheidene jaren te zamen vatten, die voor de Hervorming allergewigtigst geweest zijn, en waarin de *Rijksdagen* te *Spiers* en te *Augsburg*, het *Smalkaldisch Verbond* en de daarop gevolgde *Godsdienstvrede* te *Neurenberg*, als hoofdpunten onze aandacht zullen boeijen. Dreigende donderwolken zullen wij aan den staatkundigen hemel zien oprijzen, maar ook telkens weder zien verdwijnen, of zich ontladen, zonder de gevreesde schade en verwoesting te stichten; terwijl onder dit alles de Hervorming blijft doorwerken en voortgaat zich te verspreiden, tot dat zij in hare volledige ontwikkeling, en als genoegzaam in *Duitschland* gevestigd, voor onze oogen staat. Ook hier zullen wij God in de Geschiedenis zien, die, onder al het rumoer der volken en de beraadslagingen der Vorstelijke kabinetten, de teugels van het wereldbestuur in handen houdt, en ook de staatkundige gebeurtenissen dienstbaar maakt aan de bereiking Zijner altoos wijze en weldadige bedoelingen.

De Keizer had over zijnen magtigen mededinger, FRANS I, eene schitterende zegepraal behaald. Het Fransche leger werd, den 24sten Februarij des jaars 1525, bij *Pavia* geslagen, en de Koninklijke aanvoerder zelf was onder het getal der gevangenen. In de hoofdstad van het Spaansche Rijk, werden hem de harde voorwaarden des vredes ter teekening voorgelegd, die hij gedwongen was aan te nemen, om zijne kroon te behouden en zijne vrijheid te koopen. Het scheen alzoo, dat KAREL thans al zijne magt zou kunnen aanwenden om de Hervorming te onderdrukken. Maar niet lang verheugde hij zich in het volle genot zijner zegepraal. De diep gekrenkte Koning was naauwelijks veilig in zijne Staten terug, of hij verklaarde het gesloten verdrag voor nietig, en de Paus zelf, die even als de meeste wereld-

lijke Vorsten de aangroeijende reuzenmagt van *Spanje* met een naijverig en onrustig oog beschouwde, maakte geene zwarigheid hem van zijne beloften te ontslaan. *Rome*, *Engeland*, *Frankrijk* en enkele kleine *Italiaansche* Vorsten vereenigden zich in een (heilig!) verbond *(la sainte ligue de Cognac)* tegen over den Keizer. Ziedaar dan op nieuw die gevaarlijke magt gebreideld, terwijl nu zelfs de Keizerlijke staatkunde vorderde, de Duitsche Vorsten en hunne Hervormingsgezinde onderdanen te verschoonen, althans niet door ontijdige gestrengheid te verbitteren.

Zóó was de Staatkundige toestand van *Europa*, toen de Rijksdag te *Spiers* (Junij 1526) werd geöpend. De Evangelische Vorsten, en daaronder Filip van *Hessen*, — die reeds verklaard had eerder lijf en leven, land en volk te zullen prijs geven, dan in het geringste van Gods Woord af te wijken, — verschenen dáár vol moed, en schroomden niet onbewimpeld voor hunne belijdenis uit te komen. En, welk eene heftige tegenkanting zij ook bij hunne wederpartij ontmoetten, zij wisten toch te bewerken, dat het, bij het sluiten der vergadering, aan al de Stenden werd overgelaten, zóó omtrent de voltrekking van het *Wormser Edict* te handelen, als ieder voor God, voor zijn geweten en den Keizer zou kunnen verantwoorden.

De rust, welke hierop volgde, was hoogstweldadig voor de Hervorming. De Landgraaf van *Hessen* zette hare invoering, nadat de gezindheid zijner onderdanen zich reeds krachtig daarvoor geüit had, op de Synode te *Homburg* door. Omstreeks dezen tijd had in *Saksen* het belangrijke onderzoek van kerken en scholen plaats, waarvan wij reeds vroeger gewaagden. De nieuw gevestigde Kerk verkreeg door hare inwendige regeling te meerdere vastheid, en het bloed der martelaren, dat elders vloeide, werd het cement, dat haar stevigde en te hooger en schooner deed oprijzen. Adolf Clarenbach en Peter Flysteden te *Keulen*, en Leonhard Kaizer te *Passau*, verheerlijkten hunne Evangelische belijdenis door hunnen dood, en de dolk van sluikmoordenaars werd gebezigd, om George Winkler, Predikant te *Halle*, die zich verstout had het Avondmaal onder beide gestalten uit te reiken, van het leven te berooven.

Intusschen was *Italië* het tooneel des vernieuwden oorlogs geworden. Welk een getrouwe zoon van de Heilige Moeder, de Kerk, Karel ook zijn mogt, hij had zich ditmaal voorgenomen den allerheiligsten Vader gevoelig te tuchtigen. Het Keizerlijke leger drong in den *Kerkelijken Staat*. *Rome* werd ingenomen en geplunderd, Clemens VII gevangen genomen en op den *Engelenburg* met de meeste gestrengheid bewaakt. Met eene echt Wandaalsche woede werden de kunststukken van het *Vatikaan* vernield. Erger dan later de Protestantsche beeldstormers maakten het hier de Keizerlijke soldaten, Roomschen en Lutheranen ondereen gemengd, doch meest Spanjaarden en Italianen, in het bespotten en ontheiligen van kerksieraden en gebruiken. Eenige Kardinalen werden in statiedragt op ezels door de stad gevoerd. En zóó verre werd de moedwil gedreven, dat het krijgsvolk den razenden inval kreeg, om Luther onder de vensters van den *Engelenburg* tot

Paus uit te roepen. Zulk eene vernedering, het hoofd der Kerke in de hoofdstad der Christenheid aangedaan — eene vernedering, welke hij zich zelven geheel door eigene schuld berokkend had — was niet geschikt om den Paus en zijn half ondermijnd gezag, in het oog van Roomschen en Onroomschen, hooger te verheffen. Maar terwijl men van de zijde van den Paus en den Keizer minder te vreezen had, ging eensklaps in *Duitschland* de alarmkreet op, dat er te *Breslau* door de Katholieke Stenden, met Hertog George aan het hoofd, een verbond was gesloten, hetwelk de Evangelische Vorsten met een' gewapenden aanval bedreigde. Filip van *Hessen* bragt ijlings een leger op de been. Overal sprak men van middelen tot verdediging, welke door Luther en Melanchthon alleen in den hoogsten nood voor geöorloofd verklaard werden. Dit gerucht bleek spoedig, zoo niet geheel ongegrond, toch overdreven te zijn geweest. Otto von Pack, geheimraad van Hertog George, die het had uitgestrooid, en verscheidene echte of valsche stukken uit het Vorstelijke kabinet had openbaar gemaakt, vlugtte naar de *Nederlanden*, en boette later met zijn hoofd voor het gepleegde bedrog of de ontijdige mededeeling van hetgeen hem was toevertrouwd.

De schrik was echter niet geheel ijdel en ingebeeld en evenmin nutteloos geweest. Hij had de Evangelische Vorsten de oogen geopend voor het gevaar, dat werkelijk hen en hunne onderdanen bedreigde. De Keizer had zich weder geheel met den Paus verzoend, en in Augustus 1528 uit *Valladolid* een' nieuwen Rijksdag te *Spiers* uitgeschreven, die in de lente des volgenden jaars te zamen kwam. De Katholieke Stenden voerden thans een' veel hoogeren toon, en namen aanstonds eene vijandige, zelfs dreigende houding aan. De meerderheid was aan hunne zijde. De Evangelischen, wien het naauwelijks vergund werd aan het woord te komen, zagen zich overstemd, en het besluit werd genomen, dat in alle landen, waar de nieuwe leer nog niet was ingevoerd, de bevelen des Keizers tegen de ketterij met de meeste gestrengheid zouden gehandhaafd worden; dat men in die landen daarentegen, waar zij moeijelijk met geweld viel uit te roeijen, althans geene andere nieuwigheden in de Godsdienst, ook niet de afschaffing der Mis, waar zij nog bestond, zou dulden. Tegen dit besluit, hetwelk niet slechts de Hervorming, waar zij verder zocht door te dringen, met eene gewelddadige tegenkanting bedreigde, maar haar zelfs in die landen, waar zij aanvankelijk had gezegevierd, tot eenen doodelijken stilstand veroordeelde, leverden de Vorsten van *Keur-Saksen*, *Hessen*, *Luneburg*, *Anhalt*, de Markgraaf van *Brandenburg* en veertien Rijkssteden (19 April 1529) een plegtig *Protest* in, waarin zij verklaarden, zich niet in zaken, die het geweten betroffen, aan eene meerderheid van stemmen te kunnen onderwerpen. Zij *appelleerden* daarom (22 April), zich grondende op het vroeger genomen besluit van *Spiers*, aan den Keizer, aan eene algemeene of nationale Kerkvergadering en aan elken onpartijdigen Christelijken Regter, voor zich, voor hunne onderdanen, en voor allen, die nu of immer in Gods Woord zouden gelooven. En zietdaar den geschiedkundigen oorsprong van den naam, die weldra op alle Evangelischen of Hervormden werd

toegepast, dien ook wij ons beroemen te dragen — den naam van *Protestanten*.

Die naam moet ons heilig en dierbaar zijn! Hij wijst ons op het groote beginsel terug, waarvan de Kerkhervorming, niet zoo zeer in haar eerst en vroegst ontkiemen is uitgegaan; maar waartoe zij door de hevige tegenkanting, welke zij ontmoette, als van zelve is geleid geworden: beroep in zaken des geloofs van alle menschelijk gezag op eenen hoogeren onfeilbaren Regter, en de hiermede ten naauwste verbondene vrijheid des gewetens, welke, als heilig en onvervreemdbaar regt der natuur, aan geen' sterveling mag geweigerd worden. Hij wijst ons alzoo op eene der zegenrijkste vruchten, welke de menschheid aan deze gebeurtenis verschuldigd is, waarin Roomschen en Onroomschen deelen. De echte Protestant moet zich toch verpligt gevoelen, diezelfde vrijheid des gewetens, welke hij voor zich zelven eischt, ook aan andersdenkenden af te staan, of hij wordt (gelijk, helaas, maar al te dikwerf geschied is!) ontrouw aan zijne eigene beginselen. De Roomschgezinden, die in Hervormde landen leven, mogen niet vergeten, dat zij de burgerlijke en Godsdienstige vrijheid, die zij thans genieten, aan de ruimere toepassing van dit Protestantsch beginsel zijn verschuldigd. En dat thans, ook in de ijverigst Katholieke of liever Roomschgezinde landen, de vlam der *Inquisitie*-vuren is gebluscht, — waaraan heeft men dit anders dank te weten, dan dat men, bij toenemende verlichting en beschaving, de geldigheid van dit echt-Protestantsch beginsel stilzwijgend erkend heeft? — Maar die naam duidt toch niet alles aan, wat wij zijn. Het echte *Protestantisme* heeft geenszins eene bloot ontkennende rigting, daar het Gods Woord in den Bijbel begrepen, en daarin weder vooral het Evangelie, als eeuwige onveranderlijke waarheid belijdt. Het is niet de losrukking van alle banden, maar het verheft, terwijl het alle menschelijk gezag voor feilbaar en nietig verklaart, het Goddelijk gezag des te hooger (1). En zoowel de formulier-regtzinnige, die enkel zweert bij hetgeen door de Ouden gezegd is, als de zoogenoemde Vrijdenker en *Neoloog*, die van de *positieve* leer des Christendoms wegwerpt, wat aan zijne rede mishaagt: — zij beiden handelen niet in den geest en naar het beginsel van echte Protestanten. Terwijl wij dan God voor den zegen dier Godsdienstige vrijheid danken; terwijl het ook onze heilige leuze blijft: »*te staan in de vrijheid, waarmede* CHRISTUS *ons heeft vrijgemaakt;*" willen wij niet vergeten, dat wij als Evangelische Protestanten dat alleen verwerpen, wat van menschelijke uitvinding en met het Evangelie strijdig is, en dat hij alleen waarlijk vrij mag heeten, wien het geloof in den Zoon Gods heeft vrijgemaakt, niet enkel van de heerschappij der dwaling, maar ook van de dienstbaarheid der zonde.

(1) Duidelijk is dit Protestantsch beginsel in het VII[de] artikel van onze Nederlandsche Geloofsbelijdenis uitgedrukt: »Men mag ook geener menschen schriften, hoe heilig zij geweest zijn, gelijcken bij (gelijkstellen met) de Goddelicke Schrifture, noch de gewoonte bij de waarheijt Godts (want de waarheijt is bovenal), noch de groote menigte, noch de oudtheijt, noch de *Successie* van tijden ofte persoonen, noch de *Conciliën*, *Decreeten* ofte *Besluijten*."

IV.

De Rijksdag te Augsburg, en de Godsdienst-vrede te Neurenberg. 1530—1532.

De Protestanten (want dien naam willen wij van nu af aan de Evangelischen of Hervormden geven) waren niet zonder reden voor de toekomst bezorgd. Op de verzoening van den Paus met den Keizer was de vrede te *Kamerijk (Cambray)* met *Frankrijk* en een verbond met *Engeland* gevolgd. De hand van CLEMENS VII plaatste, om het zegel aan de geslotene verzoening te hechten, de Keizerlijke kroon, nu ook door de geestelijke oppermagt gewettigd en geheiligd, KAREL te *Bologne* op het hoofd; en deze verbond zich van zijne zijde op de plegtigste wijze, als krachtdadig Beschermer des geloofs te zullen optreden, de afgewekenen in den schoot der Kerk terug te voeren, of den hoon te wreken, die CHRISTUS en zijne Bruid was aangedaan. Daartoe moest dan de *Rijksdag* te *Augsburg* dienen, waar de Keizer, gelijk het heette, nog eens en nu voor het laatst, beide partijen in vrede en liefde wilde hooren, maar, gelijk men van de zijde der Protestanten spoedig doorzag, werkelijk voornemens was, om de Hervorming door een' zoogenoemden *Coup d' Etat* te vernietigen, of zelfs het magtige Rijkszwaard te ontblooten, en dit in de opgehangene schaal te werpen, om die ten behoeve van *Rome* te doen zinken.

JOHANN *de Standvastige* begreep intusschen met wijsheid van deze uitnoodiging gebruik te moeten maken, om aan den Keizer eene Protestantsche geloofsbelijdenis voor te leggen. Eindelijk moest het aan de wereld openbaar worden, wie zij waren, die men zóó hardnekkig als ketters veroordeelde. Eindelijk moest men weten, wie voor de vijanden des Christelijken geloofs en der Kerk moesten gehouden worden: zij, die aan al de hoofdwaarheden des Christendoms, vroeger in de Kerk beleden, getrouwelijk bleven toegedaan, en alleen tegen misbruik en verbastering te velde togen? — of zij, die eene zóó lang en algemeen en vurig gewenschte Hervorming met alle magt hadden zoeken te verhinderen? — Hij liet, met dit oogmerk, niet slechts enkele artikelen, doorgaans de *Thorgausche Artikelen* geheeten, door zijne Theologen te zamen stellen, maar nàm ook vier hunner, SPALATIJN, MELANCHTHON, JUSTUS JONAS en AGRICOLA, met zich naar den Rijksdag mede. LUTHER, die, als vogelvrij verklaarde, dáár niet verschijnen kon, moest te *Coburg* achterblijven, waar hem het slot *Ehrenburg* tot eene verblijfplaats werd aangewezen. Hier bragt de Hervormer weder eenige weken, even als op den hoogen eenzamen *Wartburg*, in geheele afzondering van de wereld door. Hij volgde nogtans met een naauwlettend oog den gang der beraadslagingen, en hield niet op, aan de Protestantsche Vorsten en aan zijne vrienden zijne meeningen en raadgevingen mede te deelen. Den diepneêrslagtigen MELANCHTHON, die geheel aan eene gelukkige uitkomst wanhoopte, wist hij, nu eens door zijn luimig geschrijf, dan weder door zijne

mannelijk Godvruchtige taal, moed en vertrouwen in te storten. Zich zelven verkortte en verlevendigde hij de eenzaamheid, door de wanden van zijne cel met bijbelteksten en zijne eigene kernachtige spreuken te beschrijven. Hij maakte de geestigste vergelijkingen tusschen de raven en kraaijen, die al krassend en schaterend in digte zwermen rondom zijnen toren of langs de wouden fladderden, en den onstuimigen Rijksdag, die in zijne nabijheid gehouden werd; of hij sterkte zich in den Heer, zijnen God, door Godvruchtige overdenkingen en gebeden; of hij gebruikte hiertoe de heilige gaaf der Poëzij, en stortte zijn gevoel in Godverheerlijkende liederen uit. Hier, onder anderen, en niet, gelijk men veelal verkeerd vindt opgegeven, op zijne reis naar *Worms*, vervaardigde hij, naar de meeste waarschijnlijkheid, het heerlijke Kerklied: *Een vaste burg is onze God!* hetwelk in *Duitschland* klassiek geworden is, en zoowel wegens den Psalmtoon, die daarin ruischt, als wegens de dierbare en gewigtige herinneringen, welke daaraan verbonden zijn, wel altijd *klassiek* zal blijven. (1).

Bij de aankomst van den Keurvorst met zijne Wittenbergsche Godgeleerden, wemelde *Augsburg* reeds van vreemdelingen. In buitengewoon grooten getale waren de Stenden opgekomen. Alleen de tegenwoordigheid des Keizers ontbrak, en deze liet nog wel zes weken naar zich wachten. Dit oponthoud gebruikte de altijd werkzame MELANCHTHON, om de vroeger opgestelde artikelen uit te breiden en om te werken, en daaraan nog meer den vorm van een Schut- of Verdedigings-schrift te geven. De geheele Geloofsbelijdenis, afgewerkt zijnde, bestond uit acht-en-twintig hoofdstukken. Één-en-twintig behelsden de gevoelens der Protestanten omtrent den inhoud der Christelijke leer; in de overige werden de voornaamste misbruiken en bijgeloovigheden der Roomsche Kerk uiteengezet, die zij zich verpligt rekenden te verwerpen. Zij werd door LUTHER gelezen en goedgekeurd, en vervolgens door de vijf Protestantsche Vorsten en de Vertegenwoordigers van eenige Rijkssteden onderteekend. Zoodra men eindelijk vernam, dat de Keizer de *Alpen* was overgetrokken, om zich naar *Duitschland* te begeven, haastten zich de twee heftigste tegenstanders der Hervorming, Hertog GEORGE en JOACHIM *van Brandenburg*, hem te gemoet te reizen. Men vermoedt ligtelijk met welk oogmerk. De ongunstige stemming des Keizers bleek al aanstonds, nadat hij (15 Junij) zijne plegtige intrede in de stad gedaan had. Op den 18den van Zomermaand viel de Heilige Sacramentsdag in. De Keizer toonde er de grootste gezetheid op, dat deze feestdag door al de leden der Rijksvergadering zou gevierd worden, en scheen besloten te hebben tot het uiterste toe vol te houden. Maar hoewel de Keurvorst van *Saksen* zich bewegen liet, om (even als NAÄMAN bij den Koning van *Syrië*) zijnen Vorst bij de openbare Godsdienstoefening ter zijde te staan, al de Protestantsche Vorsten weigerden

(1) "Dit lied" schreef CYRIAK SPANGENBERG "heeft zulke sterke en krachtige uitdrukkingen, dat onze vijanden schier onzinnig moeten worden, wanneer zij daaraan denken." — Het is met eenige verandering ook opgenomen onder de Evangelische gezangen bij de Hervormden in *Nederland* in gebruik. (GEZ. 156.)

toch standvastiglijk deel te nemen aan de plegtige Processie, die te dier zelfde gelegenheid zou gehouden worden. De Markgraaf van *Brandenburg* verklaarde, »dat hij zich liever het hoofd wilde laten afslaan, dan dat hij, door den schijn van eene, in zijn oog, valsche en afgodische eeredienst goed te keuren, God en Zijn heilig Woord zou kunnen verloochenen." (1) Door deze kloeke en vastberadene houding der Vorsten ontving de Keizer aanstonds de nuttige les, dat er, van zijne zijde, door geweld en bedreigingen niet veel te winnen zoude zijn.

De overgave der Geloofsbelijdenis geschiedde met veel plegtigheid den 25sten van Zomermaand, in de Kapel van het Bisschoppelijke Hof te *Augsburg*, waar de Keizer zijnen intrek had genomen. (2) Niet zonder veel moeite hadden de Protestanten de vergunning erlangd, om dit stuk, dat in het Latijn en Hoogduitsch was opgesteld, met luider stemme te mogen voorlezen, eer het aan den Keizer werd overhandigd. Nadat dan GEORGIUS PONTANUS en CHRISTIANUS BAIJERUS, die ieder een afschrift in handen hielden, in de Vergadering verschenen waren, geschiedde de voorlezing, welke twee uren duurde, door den laatstgenoemde in de Hoogduitsche taal, met veel klem en nadruk, zoodat het ook door de talrijke menigte, die zich buiten de Kapel in de naaste vertrekken verzameld had, van woord tot woord verstaan werd. PONTANUS, die het Latijnsche afschrift den Keizer overhandigde, veroorloofde zich er bij te voegen: »Allergenadigste Keizer! ziedaar eene geloofsbelijdenis, welke met Gods hulp tegen de poorten der Hel bestand is." Nu trad ook de Keurvorst van *Saksen* eenige schreden nader, boog zich voor den Keizer en sprak: »Dit is ook mijne geloofsbelijdenis, waarvan ik geen handbreed wil afwijken, het moge mij gaan zoo als het Gode behaagt." Onder de voorlezing zelve had de diepste stilte in de vergadering geheerscht. Na de voordragt waren de gevoelens verdeeld. Sommige Prelaten en Vorsten wilden aanstonds, dat men de pen, die het antwoord geven moest, in bloed zou doopen. Anderen stonden verbaasd en verklaarden, dat zij tot hiertoe geheel verkeerde begrippen aangaande de gevoelens der Protestanten hadden gekoesterd. De Kardinaal van *Saltzburg* beleed: »dat de eischen der Protestanten noch kwaad noch onbillijk waren, maar onverdragelijk vond hij het, dat dit alles uit den boezem van een armzaligen monnik gekomen was." De meesten waren van oordeel, dat de Geloofsbelijdenis van de zijde der Roomschgezinden wederlegd behoorde te worden. Dit werd opgedragen aan JOH. FABER, JOH. ECK en nog enkele andere Roomsch-Katholieke Godgeleerden, die, na zes weken, met hun werk gereed waren en, bij monde van den Keizerlijken geheimschrijver, ALEX. SCHWEITZ, hunne wederleg-

(1) De Keizer antwoordde hem hierop vriendelijk in het *Vlaamsch:* »Lieve Vorst! geen kop af, geen kop af, zoo is het niet gemeend!"

(2) Op den Duitschen Kirchentag, in September 1853 te *Berlijn* gehouden, is men onlangs tot het gewigtige besluit gekomen om *de Augsburgsche Geloofsbelijdenis* op nieuw als Symbool of middelpunt ter vereeniging, voor de geheele Protestantsche Kerk in *Duitschland*, te erkennen.

ging aan de Rijksvergadering deden voorlezen. (1) De Protestanten vonden haar erbarmelijk slecht; de Keizer daarentegen keurde haar voortreffelijk en zóó voldingend, dat de Hervormden zich als volkomen wederlegd moesten beschouwen. Weinig strookte het echter met deze overtuiging, dat de Keizer hun ootmoedig verzoek, om een afschrift van deze *Confutatie* te mogen ontvangen, ten eenemale afsloeg. (2). De Landgraaf van *Hessen*, hierover ten hoogste verontwaardigd, reisde terstond af. MELANCHTHON had intusschen uit zijn geheugen aangeteekend, wat hij van het voorgelezene had kunnen onthouden, en stelde nu eene *Verdediging der Augsburgsche Geloofsbelijdenis* op. Toen hij echter ook dit geschrift den Keizer wilde aanbieden, werd dit regtstreeks geweigerd. De Keizer *decreteerde*, dat de Protestanten door gronden uit de Heilige Schrift genoegzaam overtuigd en wederlegd waren, en dit *Decreet* werd in een besluit der Rijksvergadering veranderd.

Terwijl deze vergadering over de hoogste aangelegenheden van Kerk en Staat gehouden werd, zocht het Hof ook afleiding in vermaken. Hiertoe behoorden, in dien tijd vooral, de zoogenoemde stomme vertooningen, die als de eerste beginselen van het nieuwere tooneel kunnen beschouwd worden, waarin meermalen Staatkunde en Godsdienst vinnig gehekeld werden. Ééne dier voorstellingen verdient, om hare vernuftige vinding en scherpe beöordeeling der toenmalige gebeurtenissen, hier vermeld te worden. In de zaal, waarin de Keizer met zijne Rijksgrooten zat, trad een vermomd persoon voor, als Doctor gekleed en met den naam van REUCHLIN op den rug geteekend, die een' bundel regte en kromme houten kwam aandragen, ze op den grond wierp, en toen henenging. Hierop volgde een ander, die ERASMUS moest verbeelden. Deze gaf zich zeer veel moeite, om het kromme en regte hout in orde te schikken, doch ziende dat zulks niet wilde gelukken, ging hij verdrietig weg. Hierna verscheen een derde, die LUTHER in monniksgewaad voorstelde. Deze wierp gloeijende kolen op het hout, en, de vlam ziende, verwijderde hij zich insgelijks. Nu kwam iemand in Keizerlijke kleederdragt. Deze trok den degen, sloeg in het vuur om de vlam te dooven, doch versterkte haar meer en meer, hoe heviger hij er op inhieuw, waarop hij in vollen toorn de zaal verliet. De Keizer werd eindelijk gevolgd door Paus LEO X, die eerst over het geweldige vuur zich verschrikt toonde, en daarna zich eenigen tijd bedacht, hoe hij dit het best zou kunnen blusschen. Eensklaps vallen hem twee kruiken in het oog, waarvan de eene met olie, en de andere met water gevuld is. Spoedig grijpt hij er eene, maar ongelukkiglijk giet hij olie in het vuur, waardoor dit zóó de

(1) FABER en ECK verkregen elk voor hunne daarbij aangewende moeite een *honorarium*, de eerste het bisdom *Weenen*.

(2) LUTHER schreef hierover van den *Ehrenburg* aan zijne vrienden: „Onze geloofsbelijdenis is met roem in het licht verschenen, maar het wederleggend verweerschrift, door onze tegenstanders vervaardigd, blijft in de duisternis. Ik wenschte wel, dat het voor den dag mogt komen, hoe zouden wij ons aan den ouden gescheurden pels verlustigen, en dien zóó schudden, dat de vlokken er overal afstoven. Maar zij haten het licht en durven niet te voorschijn komen!"

overhand neemt, dat hij in alle overhaasting moet vlugten. Aanvankelijk meende de Keizer in deze voorstelling slechts een onschuldig gebaardenspel te zien, en eerst toen al de spelers zich onzigtbaar hadden gemaakt, doorzag hij hare ware en geheele beteekenis.

Toen de Protestanten volstandig bleven weigeren, tot de gehoorzaamheid des geloofs aan *Rome* terug te keeren, wendde KAREL zich tot de Katholieke Stenden met den voorslag, om de hardnekkigen door kracht van wapenen hiertoe te dwingen; maar nu zag hij de meesten, zelfs dezulken, die hem tot eene bloedige wraakneming hadden aangezet, uit vrees of uit staatkunde terugdeinzen. Zij wenschten wel de Hervorming met geweld bedwongen en vernietigd te zien, maar dit moest door den Keizer zelven geschieden, en nu het er op aan kwam hem met geld en krijgsvolk te ondersteunen, was hunne gezindheid eensklaps vredelievender geworden. Men raadde nogmaals den weg der onderhandeling aan, en de Keizer, in zijne verwachtingen te leur gesteld, leende te gereeder aan deze raadgevingen het oor. Van de zijde der Roomschgezinden kwamen alzoo ECK, WIMPINA en COCHLAEUS, — van die der Protestanten MELANCHTHON, BRENZ en SCHNEPF te zamen, en het gelukte hun zelfs zóó digt tot elkander te naderen, dat men het over de eerste een-en-twintig artikelen der Augsburgsche Geloofsbelijdenis, met uitzondering van drie punten, genoegzaam eens werd. Ook van de ingevoerde Kerkgebruiken, hoewel geenszins op Gods Woord gegrond, waren de Protestantsche Godgeleerden bereid er vele als onschadelijke instellingen te dulden. Maar des te wijder liepen de gevoelens omtrent het Avondmaal, het Misoffer en den ongehuwden staat der Geestelijken uit een, en dit verschil verijdelde de gewenschte vereeniging of verzoening. Wij hebben ons echter geenszins te beklagen, maar veeleer ons te verheugen en de Goddelijke Voorzienigheid te danken, dat deze verzoening, hoe wenschelijk wij haar anders zouden geächt hebben, onder zulke voorwaarden niet is tot stand gebragt; want, wij mogen het voor zeker houden, daar men ook de Bisschoppelijke oppermagt, uit overgroote toegevendheid, wilde laten gelden, dat alles eerlang tot het oude zou zijn teruggekeerd. Nu werd de doodsteek, die anders der Protestantsche vrijheid (waarvan men welligt reeds te veel in de Geloofsbelijdenis zelve had opgeöfferd) zoude zijn toegebragt, door de onverzettelijkheid der Roomsche Godgeleerden zelve afgewend. Daarentegen was nu ook alle hoop op eene minzame vereffening afgesneden, en het besluit van den Rijksdag (19 November), waarin eene geheele uitroeijing der nieuwe sekte, na een termijn van weinige maanden, gedreigd werd, deed eerlang het uitbarsten van eenen Godsdienst-oorlog voorzien.

In de bewustheid van dit gevaar traden de Protestantsche Vorsten — die nog vóór het laatstgenomen besluit waren afgereisd, diep gekrenkt en verontwaardigd, maar hunne zaak verder aan God overgevende, en de gunst van CHRISTUS hooger schattende dan de genade des Keizers — in nog naauwere verbindtenis tot elkander, en sloten, op het Kersfeest van dat zelfde jaar, het bekende *Smalkaldische Verbond*,

tot onderlinge verdediging, hetwelk in het volgende jaar te *Frankfort* bekrachtigd werd, en waartoe in 1532 zelfs *Beijeren* en *Denemarken* toetraden. Was dit verbond reeds op zich zelf in staat, den Keizer ontzag in te boezemen en vooreerst van alle oorlogzuchtige ontwerpen te doen afzien; nog krachtiger werkte hiertoe mede, dat SOLIMAN, de magtige beheerscher van het Turksche Rijk, die reeds, in den herfst des jaars 1529, met een overwinnend leger, dreigend voor de poorten van *Weenen* had gestaan, andermaal, in de lente van 1532, met eene geduchte krijgsmagt in *Hongarijen* was gevallen, en schrik en ontzetting in het hart der Europésche Staten joeg. Nu was dan KAREL genoodzaakt den bijstand dier zelfde Stenden in te roepen, tegen wie het zwaard reeds half was ontbloot. — Deze weigerden nogtans, gelijk zich denken laat, de gevraagde hulpe, tenzij de Keizer de intrekking der beide Edicten van *Worms* en *Augsburg* vooraf liet gaan. Dit had eene onderhandeling ten gevolge, waarbij de Keurvorsten van *Mentz* en den *Palts* als bemiddelaars optraden, en eindelijk werd, den 23sten Julij 1532, de Godsdienstvrede te *Neurenberg* gesloten, krachtens welken de vrijheid van Godsdienst en geweten aan de Protestanten werd toegestaan, en beide partijen zich verbonden elkander niet vijandelijk aan te tasten, tot dat de geloofszaken in *Duitschland*, op eene algemeene Kerkvergadering of op eenen Rijksdag, zouden geregeld zijn; een vrede alzoo, die wel altijd een gewapende vrede bleef, en de waarborgen der bestendigheid miste, maar waardoor toch aan de Hervorming in de eerste jaren een rustige voortgang verzekerd werd.

En hier staan wij met onze beschouwing aan het einde van het eerste, en wij mogen er bijvoegen, het belangrijkste tijdperk der Hervorming. Hoe vele schokken zij ook daarna had door te staan; hoe dikwerf haar bestaan, in den *Smalkaldischen* krijg, en vooral in den *Dertigjarigen* oorlog, met geheelen ondergang bedreigd werd; van nu af mogt zij in *Duitschland*, en gelijk wij later zullen vernemen, ook in *Zwitserland*, genoegzaam gevestigd heeten. Van nu af smelt hare Geschiedenis meer met de Geschiedenis der wereld in een; of zij stelt ons voor oogen, hoe het *Protestantisme* zich in en door zich zelve verder ontwikkeld heeft. Wij zagen in den strijd, in LUTHERS gemoed ontstaan, hoe zij het eerst uit diepgevoelde zedelijke en godsdienstige behoeften, zucht naar waarheid, schuldvergeving en heiliging, is voortgesproten; maar wij vergaten niet op te merken, hoe LUTHER slechts uitdrukte, wat vele duizenden met hem gevoelden, wat reeds lang als een gistend zuurdeeg in de Christenkerk had begonnen te werken. Wij zagen, hoe zij, door het onderzoek der Heilige Schrift tot het Evangelie geleid, hare stem het eerst tegen die misbruiken verhief, die den hoofdinhoud daarvan verdonkerden; hoe zij, heftig aangevallen, den Bijbel als wapen koos om zich te verdedigen, tot dat zij, *protesterende* tegen elke aanmatiging van menschelijk gezag, en haar eigen leerbegrip in geloofsbelijdenissen tegen dat der Roomsche Kerk overstellende, hare volledige ontwikkeling ontving. Wij

zagen, hoe zij, door God beschermd, tot hiertoe, noch voor de magt van *Rome*, noch voor de magt des Keizers had behoeven te bukken, en moesten het vooral in de Geschiedenis der laatste jaren opmerken, hoe de gebeurtenissen des tijds, onder de leiding der Voorzienigheid, moesten medewerken om haar te begunstigen. Gaarne geven wij het daarom aan Roomschgezinde Schrijvers toe, dat de staatkunde des Keizers, ja zelfs van de Duitsche Katholieke Vorsten, onder de voornaamste oorzaken moet gerekend worden, dat de Hervorming niet aanstonds gewelddadig onderdrukt en met wortel en tak is uitgeroeid; maar wij vragen met gerustheid: of de Roomsche Kerk dan zonder blozen zich op hare zegepraal zou durven verheffen, indien het haar gelukt ware de Hervorming in stroomen bloeds te smoren? — En wanneer wij, Protestanten, het door de Geschiedenis zelve vinden aangewezen, hoe die staatkunde gediend heeft, om mede op te bouwen, wat men zóó gaarne wenschte afgebroken en vernietigd te zien; hoe de aanslagen van de vijanden der Hervorming telkens door tusschenkomende omstandigheden zijn verhinderd en verijdeld; hoe den Keizer, telkens als hij haar met zijnen schepter tot den grond wilde nederdrukken, de handen door belemmerende oorlogen werden gebonden; hoe bij herhaling, toen het gevaar zich het dreigendst vertoonde, en het zwaard reeds half uit de schede was getogen, de oorlogsdonder in het Oosten begon te ratelen en SOLIMAN zijn' gevreesden standaard verhief: — dan kunnen wij het aan anderen overlaten, in dit alles enkel toevallige omstandigheden te zien, of dit weefsel der Staatkunde te ontwarren; maar wij verheffen oog en hart ten Hemel, en, ziende hoe de steen, door de bouwlieden verworpen, reeds tot een hoeksteen was geworden, waarop het nieuwe Tempelgebouw al hooger en schooner zich verhief, zeggen wij, ten volle bevestigd in ons Christelijk geloof: *Dit is van den Heer geschied, en het is als een wonder in onze oogen!*

GESCHIEDENIS DER HERVORMING

IN

ZWITSERLAND.

INLEIDING.

Wij rigten thans het oog van de vlakke noordelijke streken van *Duitschland* naar het land der *Alpen*, waar, door dezelfde oorzaken voorbereid, gelijktijdig met de gebeurtenissen, die wij beschreven hebben, de Kerkhervorming werd aangevangen en doorgezet; eene Hervorming, die, bij de schoonste overeenstemming, wat de hoofdzaak betrof, toch eene geheel zelfstandige rigting nam; waarvan de beschouwing voor ons, Nederlanders, dubbel gewigtig is, omdat er de naauwste en innigste gemeenschap bestaat tusschen de Godsdienstige verlichting, welke dáár is aangebroken, en die, welke ons bestraalt.

In het Vaderland van TELL, waar een moedig en ondernemend volk tusschen vrijgestredene bergen woonde, en de *Democratische* regeringsvorm met geestdrift gehuldigd werd, moest de zucht tot Godsdienstige vrijheid te eerder ontwaken. Hier ook kon zij, eenmaal ontwaakt zijnde, krachtiger doorwerken, en de Hervorming zelve gemakkelijker zegevieren, omdat niet de oppermagtige wil of de staatkunde van Vorsten haar kon tegenhouden of onderdrukken, maar de meerderheid des volks besliste. Hier ook was het licht der wetenschappen uit de duisternis der middeleeuwen opgegaan. *Bazel* was het vereenigingspunt geworden, dat de beroemdste Geleerden van *Europa* aantrok. Dáár zwoegde de nog jeugdige pers rusteloos, om de voortbrengselen der Klassieke Oudheid aan de wereld terug te geven. Dáár vestigde de beroemde ERASMUS zijn verblijf. Maar indien dáár al vele heldere stralen zich in één brandpunt vereenigden, de diepste onwetendheid bleef nog onder een goed deel van de Geestelijkheid en het volk heerschen, en even treurig was beider godsdienstige en zedelijke toestand. Het Zwitsersche volk was het onverbasterde heldenvolk van vroegere eeuwen niet meer. Nadat het zijne eigene

vrijheid veroverd had, zond het zijne zonen als huurlingen in vreemde staten uit. Zwitsersche dapperheid beslechtte meermalen de krijgskans op de slagvelden van *Italië*, en het Pauselijke en Fransche kabinet beijverde zich Zwitsersche troepen aan te werven, om elkander te bestrijden. Zij, die alzoo hun Vaderland verlieten en onder vreemde vanen zwierven, bragten, als zij eindelijk tot hunne haardsteden wederkeerden, de losheid van zeden terug, die zij van Franschen of Italianen geleerd hadden. Terwijl de Zwitser er eene eere in bleef stellen, trouw te houden aan het eens gegeven woord, werd de schennis der huwelijkstrouw gering geächt, en oneerbaarheid in wandel ging, bij het algemeene gevoelen, naauwelijks voor zonde door. In plaats van de toenemende zedeloosheid krachtdadig te keer te gaan, gaf de Geestelijkheid zelve daaraan voedsel, daar zij zich door de gelofte der kuischheid allerminst gebonden rekende. Zoo ergens, dan was in *Zwitserland* de ongehuwde staat der Priesters tot een' blooten klank, of liever tot een dekmantel geworden van grove verborgene zonden. Zoo ergens, dan ging hier de grootste losbandigheid met bekrompene bijgeloovigheid gepaard. Zoo ergens, dan moest zich hier de behoefte aan eene godsdienstige en zedelijke Hervorming dringend doen gevoelen.

De Voorzienigheid gebruikte, om haar tot stand te brengen, niet één' enkelen sterveling, maar eene reeks van mannen, die in vereeniging met elkander arbeidden. Maar aan hun hoofd staat toch ontegenzeggelijk de onsterfelijke ULRICH ZWINGLI. Hij was het, die haar het eerst te *Zurich* deed zegevieren; die door zijnen geest meest al de overigen bezielde; die met hetzelfde regt *de grondlegger der Zwitsersche Hervorming* genoemd kan worden, als JOANNES CALVIJN, die later zóó krachtdadig te *Genève* werkte, om het gebouw verder op te trekken en daaraan éénheid en vastheid te geven, *de vestiger of grondlegger der Hervormde Kerk* heeten kan. Deze twee beroemde namen geven ons voor dit gedeelte der Geschiedenis de twee hoofd-afdeelingen aan.

EERSTE GEDEELTE.

ULRICH ZWINGLI,

DE GRONDLEGGER DER ZWITSERSCHE HERVORMING.

God is een geest, en die Hem aanbidden, moeten Hem aanbidden in geest en waarheid.
Het Woord des Heeren.

I.

Het wonderdoende Mariabeeld.

In het Graafschap *Toggenburg*, eene dier bekoorlijke Zwitsersche valleijen, die door hemelhooge Alpen worden ingesloten, ligt het eenzame dorpje *Wildhaus*. Dáár werd ULRICH ZWINGLI, op den eersten dag des jaars 1484 (zeven weken na LUTHER) geboren. Hij was de derde zoon van den Dorpsschout (Landamman), die, met een talrijk gezin gezegend, even als de overige bewoners van dit dal, zijne kudde tegen de *Alpen* opdreef, en de eenvoudige levenswijze der herderen volgde. Spoedig meende de vader in den jeugdigen ULRICH — als deze gedurende de lange winteravonden naar de verhalen en legenden zijner grootmoeder zat te luisteren, met bewonderenswaardige vlugheid de vedel hanteerde, of de zoetste toonen uit de herdersfluit wist te lokken — een' buitengewonen aanleg op te merken. Hij besloot daarom den knaap aan zijnen broeder, den Prediker en Deken van *Wesen*, aan te bevelen. Deze nam gewillig de zorg voor zijne onderwijzing en opvoeding op zich; en weldra bleek het in de gelukkige ontwikkeling zijner heerlijke geestvermogens, dat het vaderlijk oog niet door ouderlijke liefde was misleid. ULRICH werd voor den geestelijken stand bestemd, en, daar de eenvoudige onderwijzer, die hem was toegevoegd, weldra den engen kring zijner kundigheden met den vluggen en leergierigen knaap geheel was rondgeloopen, nog geen tien jaren oud, naar *Bazel* gezonden. Maar ook het schoolonderwijs, dat hij hier vond, bleek ras te beperkt en geheel ongenoegzaam te zijn, bij de snelle vorderingen, die hij maakte. Zijn trouwhartige Leermeester, GEORGE BINZLI, gaf zelf hem den raad zich naar *Bern* te begeven. Hier genoot hij het onderrigt van den beroemden LUPULUS. Met vlijt beoefende hij de oude talen. Met geestdrift leerde hij de Klassieken kennen, en iets van hunnen dichtgeest ging op den jongeling over. Bij deze liefde voor de Poëzij voegde zich eene hartstogtelijke liefde voor de Muzijk, waarin hij het zóó verre bragt, dat hij genoegzaam alle instrumenten met gelijke vaardigheid bespeelde. Te *Bern* deden

de Dominikanen eene poging, om den talentvollen knaap voor hunne orde te winnen; maar Vader en Oom hielden hem van dezen stap terug, en zonden hem tot voltooijing zijner studiën naar *Weenen*, waar hij, niet zonder tegenzin, zich aan de beöefening der Scholastieke Theologie en Wijsbegeerte toewijdde. Na een tweejarig verblijf te *Weenen* keerde hij naar de ouderlijke woning terug. Maar de valleijen, waar hij zijne kindschheid had doorgebragt, hadden veel van hare bekoorlijkheid voor hem verloren, omdat zijne dorst naar kennis en wetenschap dáár onbevredigd bleef. Zijne zucht voor de studie dreef hem andermaal naar *Bazel*, of liever, het was de onzigtbare hand der Voorzienigheid, die hem derwaarts geleidde. Dáár begon zijne vorming tot het gewigtige werk, waarvoor hij bestemd was. Dáár zat hij als leerling aan de voeten van den voortreffelijken THOMAS WYTTENBACH, die, met terzijdestelling van den omslag der Scholastiek, de Godgeleerdheid op het terrein van grondige Bijbelstudie zocht terug te voeren. Dáár zat de jeugdige LEO JUDAE aan zijne zijde, met wien hij de innigste vriendschapsbetrekking aanknoopte, welke slechts door den dood kon worden ontbonden. Beide vrienden verwierven schier gelijktijdig de waardigheid van Magister in de Wijsbegeerte, en scheidden, bij de intrede hunner loopbaan, van elkaâr, om naderhand elkander, als heilige strijders onder dezelfde banier, weder te ontmoeten.

Gelijk ZWINGLI een geöpend hart voor de vriendschap bezat, zóó ook voor de gezelligheid, wier genoegens hem geenszins onverschillig waren. Men heeft hem gedurende zijne Akademische loopbaan, en zelfs nadat hij zijne bediening, als geestelijke, had aanvaard, van de verregaandste losbandigheid en zedeloosheid beschuldigd. Deze beschuldiging is gedeeltelijk gegrond op de ongerijmde lasteringen zijner vijanden, die, door hunnen haat tegen den Hervormer gedreven, niet in gebreke zijn gebleven, hem, even als LUTHER, als een zedelijk monster af te schilderen; gedeeltelijk, op enkele verklaringen of toespelingen, die men gemeend heeft in zijne schriften te vinden, en daaronder voornamelijk op een' vertrouwden brief aan een' zijner vrienden, waarin ZWINGLI, tot zelfverdediging gedwongen, maar zich niet beter willende vertoonen, dan hij was, met eene lofwaardige openhartigheid zijne sterke neiging tot zinnelijke genieting belijdt, en den boezemstrijd, dien hij deswege had te kampen. (1) Maar zijne vijanden, die zich wegens die belijdenis geregtigd rekenen, hem van de grootste wandaden te betichten of te verdenken, verzwijgen, hoe hij evenzeer plegtig betuigt, die verkeerde boezemneiging door de kracht der godsdienst aanvankelijk te hebben overwonnen, en de ondeugden te verfoeijen, waarmede het openbaar of verborgen leven van de Geestelijken zijner dagen bezoedeld was. Wij willen niet beweren, dat ZWINGLI's jeugdig leven zonder eenige smet geweest is, noch in hem verschoonen, waarvoor hij zelf geene verschooning zocht, wat hij met opregten ootmoed voor God betreurde. Maar te geruster mogen wij zijn waarlijk vroom en godvruchtig ka-

(1) De weinig bekende, hoogstlezenswaardige brief van ZWINGLI, waarop wij hier het oog hebben, is, ten tijde dat er over zijne benoeming als Prediker te *Zurich* gehandeld werd, door hem geschreven, en aan den Koorheer HENRICUS UTINGER gerigt.

rakter in onze bescherming nemen, waarvan hij, nadat hij als Hervormer was opgetreden, zoowel in zijn leven als in zijne schriften, de treffendste blijken gaf. Wij kunnen het aan onze Roomschgezinde broederen vergeven, dat zij niet in de bewondering en hoogachting, die wij voor den Zwitserschen Hervormer koesteren, kunnen deelen; dat zij veeleer zijne gebreken door een scherp vergrootglas beschouwen; wij zijn gereed die gebreken met hen te erkennen; — maar, waar zij zich niet ontzien eene blaam op geheel zijn leven en zedelijk karakter te werpen, daar mogen wij ons als Protestanten billijk verontwaardigd gevoelen; daar zijn wij ten volle geregtigd hun te vragen, wat zij van ons, van onze edelmoedigheid of de onpartijdigheid zouden zeggen, waarmede wij de Geschiedenis behandelden, indien wij de zelfbekentenissen van eenen HIËRONYMUS en AUGUSTINUS, waarin veel sterker betuigingen te vinden zijn, wilden misbruiken met het vuilaardige doel, om de nagedachtenis dier mannen te bezwalken, zonder van hunne onmiskenbare vroomheid en echt Christelijke deugden te spreken?

Naauwelijks had ZWINGLI den leeftijd van twee-en-twintig jaren bereikt, of hij werd als Prediker in de Gemeente van *Glaris* aangesteld, en, na te *Constanz* de Priesterlijke wijding te hebben ontvangen, aanvaardde hij, in den jare 1506, zijne Kerkelijke bediening. Tien jaren bragt hij in den schoot dezer landelijke Gemeente door, die zijne oefenings- en voorbereidings-jaren mogen genoemd worden voor de zóó gewigtige en verhevene taak, die hem wachtte. Onvermoeid en rusteloos werkzaam, verdeelde hij al zijnen tijd tusschen zijne studiën en de zorg voor zijne Gemeente, wier zielenheil hij met gemoedelijken ernst en trouw behartigde. Na het lezen van verschillende ongewijde Schrijvers en beroemde Kerkvaders, vestigde hij zijne opmerkzaamheid gedurig meer op de Heilige Schrift. Deze werd hem met elken dag dierbaarder, en haar gezag rees bij hem te hooger, naar mate de feilbaarheid van menschelijk gezag en van de uitspraken der Kerkvaders, uit hunne eigene schriften, hem duidelijker bleek. Hetzelfde licht, dat uit het Goddelijke Woord voor LUTHER was opgegaan, bestraalde ook zijne ziel; ja zelfs maakte hij veel sneller voortgang op het gebied der Evangelische waarheid. Veel vroeger dan bij LUTHER, waren zijne inzigten in het Evangelie opgehelderd en gelouterd. Veel vroeger dan deze kwam hij voor zich zelven tot het besluit, dat geheel de Pauselijke oppermagt op eenen zeer wankelen grondslag rustte. En toch huiverde hij deze denkbeelden en gevoelens aan zijne Gemeente te openbaren, en deelde hij ze slechts aan zijne vertrouwde vrienden mede. ZWINGLI was zóó diep als eenig sterveling van de dringende behoefte aan eene Hervorming der Kerk overtuigd, en het grootsche besluit rijpte reeds spoedig in zijne ziel, daartoe met al de vermogens van zijnen geest en al zijne krachten mede te werken; maar hij stond geheel op het Erasmiaansche standpunt. Hij hoopte nog altijd, dat zij van de Kerk zoude uitgaan. Daartoe knoopte hij met aanzienlijke Prelaten, tot welke hij in betrekking stond, onderhandelingen aan,

die echter altijd zonder gevolg bleven. Daarenboven had hij door tusschenkomst van den Kardinaal SCHINNER, die de betrekkingen tusschen het Roomsche Hof en *Zwitserland* onderhield, van den Paus eene kleine jaarwedde ontvangen, en hij dacht er daarom niet aan, den Heiligen Stoel, waaraan hij zich eenigermate verpligt moest rekenen, openlijk aan te randen. Door God zelven moest hij er toe gebragt en geleid worden, om dit standpunt vaarwel te zeggen, en, aangegord met de geheele wapenrusting Gods, als strijder voor de miskende en verdonkerde waarheid, moedig en openlijk te voorschijn te treden. Hiertoe dienden de beide veldtogten, die hij in *Italië* als veldprediker bijwoonde, en zijne verplaatsing naar *Einsiedlen*.

In ZWINGLI waren de Hervormer en de Patriot (in den edelsten zin des woords) ten naauwste vereenigd. Toen er alzoo, in de jaren 1512 en 1515, in het Kanton *Glaris* troepen voor den Paus werden aangeworven, en een goed deel zijner gemeente te velde trok, toog ZWINGLI mede. Hij deelde kloekmoedig in alle gevaren, en woonde onderscheidene gevechten bij. Deze veldtogten waren voor ZWINGLI in zekeren zin, wat de reis naar *Rome* voor LUTHER geweest was. Zij leerden hem de diepte van het zedenbederf peilen, dat niet slechts in *Italië* heerschende was, maar ook zijne landgenooten had aangetast. Daarenboven was het hem een gruwel en eene ergernis, dat het Zwitsersche bloed de veete van elkander vijandig gezinde Vorsten moest betalen, en broeders tegen broeders meermalen op hetzelfde slagveld streden. Te midden van het krijgsrumoer, toen hij, weinige dagen vóór den slag bij *Maregnano*, te *Monza* predikte, verhief hij daartegen zijne mannelijke stem, en na zijne wederkomst in het Vaderland begon hij, met verdubbelde kracht en nadruk, tegen het najagen van vreemde krijgsdienst en de toenemende verbastering van zeden te prediken. Reeds toen kan hij alzoo gezegd worden als Hervormer te zijn opgetreden, maar voor als nog meer in een' staatkundigen of zedelijken zin. De Hervorming in *Zwitserland* is, gelijk elders, niet met het bestrijden van leerstellingen maar van ondeugden aangevangen. Wij maken hierop onze Lezers opmerkzaam, omdat dit ten bewijze strekt, dat zij ook hier haren vroegsten oorsprong — het ontwakend gevoel van godsdienstige en zedelijke behoeften — geenszins verloochend heeft. Zóó bragt het kwaad, door deze veldtogten in den vreemde gesticht, onder Gods bestuur, voor *Zwitserland* zijn eigen geneesmiddel mede.

In 1517, het hoogst belangrijke jaar, waarin de strijd over den aflaathandel in *Duitschland* begon, werd ZWINGLI van *Glaris* naar *Einsiedlen* verplaatst. Deze roeping bleek bij de uitkomst in nadruk eene roepstem Gods te zijn geweest, die hem wilde overbrengen op eenen post, waar hij het schrikbarende bijgeloof, dat in de Christelijke Kerk de zuivere dienst van God had verdrongen, in al zijne ontroerende kracht en schadelijke uitwerkselen van nabij zou aanschouwen, maar tegelijk opwekking en gelegenheid zou vinden, om met kracht en gematigdheid tevens daartegen te strijden.

In eene eenzame bergstreek, waar de natuur even woest als ver-

heven is, tusschen het meer van *Zurich* en *Waldstätten*, stond in de tiende eeuw eene ledige Heremietaadje. De heilige MEINRAD was dáár in zijne cel door roovers vermoord. De overlevering wist er bij te verhalen, dat raven zóó lang de moordenaars vervolgd hadden, tot dat zij ontdekt en gegrepen werden. Sinds dien tijd was de stede onbewoond gebleven en eene plek van schrik en afgrijzen geworden. Maar tegen het einde dier eeuw stichtte EBERHARD van *Straatsburg* op diezelfde plaats een klooster, dat aan de Heilige Maagd werd toegewijd. De inwijding van dit klooster was door eene wonder-geschiedenis vermaard geworden. Ziet hier de *Legende*. In den nacht, die deze plegtigheid voorafging, lagen de Bisschop van *Constanz* en zijne Priesters biddend voor het altaar der nieuwgebouwde kapel nedergeknield. Eensklaps hooren zij een hemelsch koorgezang aanheffen. Zij luisteren in stille verrukking, en op het altaar vertoont zich het beeld der jonkvrouwelijke Moeder in blinkend lichtgewaad. Den volgenden morgen, toen de Kerkplegtigheid een' aanvang zou nemen, hoorde men tot driemalen eene stem weêrgalmen: »Laat af, laat af, de kapel is reeds door God gewijd." Hieruit begreep men, dat Engelen gedurende den nacht het werk der Priesters op zich hadden genomen, en wie dat betwijfelen mogt, hem werd elke twijfeling door eene Bulle van LEO VIII ontnomen, die het wonder bekrachtigde, en door een feest, »het feest van de inwijding der Engelen" *(Engelen-weihe)*, wilde herdacht en gevierd hebben. Van nu af togen duizende bedevaartgangers ter bijwoning van dit feest naar *Einsiedlen*. Het klooster werd met de rijkste geschenken en inkomsten en verscheidene Pauselijke aflaatbrieven begiftigd. Boven de poort der Abdij las men dit weidsch-klinkend en veelbelovend opschrift: »Hier vindt men volkomene vergeving van zonden, beide van schuld en straf!" En, wat het aantal der feestgangers nog gedurig deed aangroeijen; wat het klooster in roem van heiligheid en vermaardheid nog hooger deed stijgen, was het *wonderdoende Mariabeeld*, dat de Heilige HILDEGARDIS aan den Heiligen MEINRAD had geschonken, dat zoowel de krankheden des ligchaams als die der ziele genas. Zoo dikwerf als het feest van »de Inwijding der Engelen" naderde, zag men al de voet- en bergpaden met langzaam voorttrekkende reijen van mannen, vrouwen en kinderen bedekt, die liederen zongen ter eere der Heilige Maagd, en hun bidsnoer tusschen de vingeren bewogen. De drempels werden uitgehoold door het onverpoosd gekniel, en geen bedevaartganger, hoe arm of hoe rijk, verliet weder dit oord, zonder zijn offer aan de voeten der Gebenedeide op het altaar neder te leggen. In *Zwitserland*, zoo wel als in *Italië*, was de bijgeloovige vereering der Moeder-Maagd tot eene ontroerende hoogte geklommen. MARIA werd niet enkel als Koninginne des Hemels gehuldigd, en als de Middelaresse Gods en der menschen door den zondaar aangeroepen, maar in lofliederen, meer dan haar hooggeloofde Zoon, verheerlijkt. Wat men ook ter vergoelijking van dit bijgeloof moge aanvoeren, zeker is het, dat het Christendom in zijne verbasterde vormen nergens digter aan het Heidendom genaderd is, dan in die bijgeloovige ver-

eering van de Moeder des Heeren. Of, is het verschil zóó groot tusschen onze lieve Vrouw van *Einsiedlen* en haar wonderbeeld, en de DIANA der *Efezeren* en het beeld dat uit den hemel gevallen was? — De waarde van CHRISTUS' verdiensten jegens ons geslacht werd hierdoor niet slechts verdonkerd, maar ook het groote beginsel eener zuivere Godsvereering ten eenemale verloochend: »*God is een geest, en wie Hem aanbidden, moeten Hem aanbidden in geest en waarheid.*"

ZWINGLI's inkomsten bestonden voor een goed deel uit deze altaargeschenken. Het streed nogtans geheel met de regtschapenheid en belangeloosheid van zijn karakter, deze bijgeloovige vereering, — zoo hij al genoodzaakt was haar te dulden en door de vingeren te zien, — aan te moedigen of te begunstigen. »Alleen de Zoon des Menschen heeft de magt om op aarde zonden te vergeven," dit was de inhoud zijner prediking. »Meent niet" — zóó liet zijne stem zich later van den kansel hooren, als op een dier feesten de wanden der kloosterkerk de zaâmgevloeide en opééngedrongene menigte naauwelijks konden omvatten — »Meent niet, dat God meer dan elders in dezen tempel wone. Waar ook uwe woonplaats zij, God is u overal nabij, en verhoort dáár zoo goed uw gebed als te *Maria-Einsiedlen.* Meent niet, dat verre bedevaartreizen, offeranden, de aanroepingen der Moedermaagd en der Heiligen genoegzaam zijn, om Zijne gunst te verwerven! Wat baat de lengte en veelheid onzer gebeden? — wat baat het dragen van de monnikskap, een geschoren kruin en een lang afslepend gewaad, schoon men muilezels met goud beladen daarheen brenge, als toch het harte inwendig niet verbeterd, maar van God verwijderd is? — Niet bij de Heilige Maagd MARIA, maar alleen bij CHRISTUS is volkomene schuldvergeving te zoeken!" — »CHRISTUS," zóó predikte hij, »had de eenige altoosgeldende offerande gebragt voor allen, wie in Hem zouden gelooven." — Hoe vreemd moet zulk eene taal die talrijke bedevaartgangers in de ooren hebben geklonken! Men wane echter niet, dat de Hervormer, in het bestrijden eener zóó diepgevestigde dwaling, zonder wijze behoedzaamheid zij te werk gegaan. Hij vergenoegde zich aanvankelijk de Evangelische waarheid meer duidelijk en eenvoudig voor te dragen, dan de dwaling regtstreeks aan te tasten; en reeds had hij *Einsiedlen* voor goed verlaten, en was hij als Prediker te *Zurich* gevestigd, toen hij, nog ééns voor zijne voormalige Gemeente optredende, zóó onbewimpeld het ijdele en nietige dier bedevaarten den volke aanwees. Zijne oefeningen in de Grieksche taal en de Heilige Schrift zette hij te *Einsiedlen* rustig voort. Om zich met den inhoud des Bijbels en vooral van het Nieuwe Testament door en door bekend en gemeenzaam te maken, getroostte hij zich al de brieven van PAULUS eigenhandig af te schrijven, en vervolgens in het hoofd te prenten. Eindelijk kende hij die, en genoegzaam het geheele Nieuwe Testament, woordelijk van buiten. En hij stond niet geheel alleen. Ook DIEBOLD VON GEROLDSECK, die, als Vikaris van den Abt KOENRAD VON RECHBERG, het opzigt over het klooster had, deelde in zijne heldere inzigten. Het was met diens toestemming, dat het ergerlijk opschrift boven de kloosterpoort werd weggenomen, vele reliquiën be-

graven werden, en het zingen der vroegmette, in een nabijgelegen Nonnenklooster, door het lezen eener Hoogduitsche Bijbel-overzetting werd vervangen. Hier vormde zich dan een kleine kring van helderdenkende en edelgezinde mannen (waartoe ook de Kapellaan ZINK, JOH. OECHSLIN en anderen behoorden), die eene Hervorming in den Erasmiaanschen geest beproefden, en, zonder veel geruisch of opzien te verwekken, de ingeslopene misbruiken zochten af te schaffen of te keer te gaan. *Einsiedlen* mag daarom de wieg en bakermat der Zwitsersche Hervorming genoemd worden.

Toen in den jare 1518 de Franciskaner-monnik SAMSON, de TETZEL van *Zwitserland*, die zich beroemde over de poorten van hemel en hel te kunnen gebieden, en aan den Dominikaner in driestheid en onbeschaamdheid slechts weinig toegaf (1), zijne aflaatkraam tusschen de *Alpen* opsloeg, predikte ZWINGLI met kracht en ernst daartegen. De tekst, dien hij daartoe aanwendde, was gelukkig gekozen: »*Komt allen tot Mij, gij, die vermoeid en beladen zijt, en Ik zal u ruste geven!*" (MATTH. XI: 28.) Dit baarde nogtans te minder opzien, daar ook de Bisschop van *Constanz* dezen aflaatkramer als een' indringer beschouwde, die vrijelijk mogt geweerd worden. (2)

Men heeft gevraagd: wie het eerst als Hervormer is opgetreden, LUTHER of ZWINGLI? — Deze vraag kan ons eenigermate onverschillig zijn. Vóór dat LUTHER den strijd tegen TETZEL begon, had ZWINGLI reeds een meer gezuiverd Evangelie verkondigd, maar ook LUTHER had reeds vroeger in den geest eens Hervormers gepredikt. Doch het wekke onze hoogste bewondering op, dat deze twee mannen, slechts weinige weken na elkander, in verschillende landen geboren, in geheele onbekendheid met elkander opgegroeid, gelijktijdig hetzelfde

---

(1) Dat deze monnik in driestheid en onbeschaamdheid voor TETZEL slechts weinig of niet behoefde onder te doen, mogen de volgende kleine bijzonderheden ons leeren. In het kanton *Zug*, waar de aandrang des volks buitengewoon groot was, riepen zijne knechten of handlangers: »Lieve vrienden! Laat eerst de menschen toch vóórgaan die geld hebben, en als deze geholpen zijn, zullen wij zien, of wij ook u kunnen helpen." — »Ziet hier" schreeuwde SAMSON zelf »aflaatbrieven op parkement geschreven, voor eene zilveren kroon, en ziet hier ze op gewoon papier, voor twee *Batzen!*" — Toen hij gereed stond *Bern* te verlaten, waar hij buitengemeen goede zaken gedaan had, gebood hij, ten blijke zijner tevredenheid, de hem omringende menigte neder te knielen, en drie *Pater noster's* en *Ave Maria's* te bidden, en verklaarde hierop, dat ieder thans even zóó rein van alle smetten der zonde was als onmiddellijk na zijnen doop. — De Ridder JACOB VON STEIN kocht van hem voor een' appelgraauwen schimmel, een volkomen aflaat voor zich, voor zijne voorouders en de onderdanen zijner heerlijkheid, en voor zijne ruiterbende van vijfhonderd man. — Te *Baden*, in plegtige processie over het kerkhof trekkende, riep hij met zinspeling op de door den aflaat uit het vagevuur verloste zielen: »Ecce volant!" (ziet, daar vliegen zij al). Een spotvogel beklom hierop den kerktoren, schudde uit een kussen de veren in de lucht, en riep overluid hem na: »Ecce volant!" — Even als TETZEL verleende hij aflaat voor zonden, die men nog voornemens was te bedrijven. Zelfs vinden wij verhaald, dat hij te *Bern* voor dertien gulden een' brief afgaf, die den bezitter absolutie verzekerde van elken meineed (*a quovis perjurio*) of schennis van schriftelijke en mondelinge beloften.

(2) De Generaal-Vikaris JOH. FABER schreef over dezen man aan ZWINGLI: »Wat anders schijnen zulke schaamtelooze aflaatkramers te bedoelen, dan dat de Kerk voor de Christenen zelve een voorwerp van bespotting worde?" — Hoe juist en waar door eenen Roomschgezinde geöordeeld!

groote werk zijn begonnen. Men heeft gevraagd: van waar de aanvang der Zwitsersche Hervorming zich dagteekent? — Ook dit punt laat zich moeijelijk in de Geschiedenis naauwkeurig aanwijzen. Wij hebben de aandacht onzer Lezers het eerst op ZWINGLI's prediking te *Einsiedlen* en zijne bestrijding van het bijgeloof gevestigd, niet omdat zij alle andere pogingen tot Hervorming, welke door hem zijn aangewend, is voorafgegaan; maar omdat zij ons duidelijk de rigting en het karakter aanwijst, die de geheele Zwitsersche Hervorming zoude aannemen. Als wij hem toch ten aanhoore eener bijgeloovige menigte, die voor het wonderdoende *Mariabeeld* lag nedergeknield, met zóó veel vrijmoedigheid hooren verkondigen, dat de zuivere dienst en vereering van God niet aan eenige plaats of verre bedevaarten verbonden is; dat niet MARIA, maar God door CHRISTUS de zonden vergeeft, dan mag ons dit tot eene voorspelling verstrekken, dat thans bij vernieuwing *de ure was gekomen, waarop alle ware aanbidders den Vader zouden kunnen aanbidden in geest en in waarheid.*

II.

De Evangelie-prediking.

Zurich zou voor *Zwitserland* worden wat *Wittenberg* voor *Duitschland* geworden was. De plaats van Prediker in de Kathedrale kerk dier stad was opengevallen. OSWALD MYCONIUS, die aldaar onderwijs in de oude talen gaf, een van ZWINGLI's meest vertrouwde vrienden, wenschte niets vuriger, dan dat deze aanzienlijke betrekking aan zijnen vriend mogt worden opgedragen; en werkelijk werd deze, bij meerderheid van stemmen, echter niet zonder heftige tegenkanting, gekozen. Thans zag ZWINGLI zich eene nieuwe en schoone loopbaan geöpend, waarop zich al de werkzaamheid van zijnen geest zou kunnen ontwikkelen. Aanstonds, bij het aanvaarden van zijne bediening, toonde hij geheel, wie hij was en wie hij zijn zou: de helderdenkende en Christelijk gezinde man; de bedaarde maar vastberadene en moedige Hervormer, de echte Evangelie-Prediker. Naauwelijks was hij op zijne nieuwe standplaats in het Kapittel der Geestelijkheid ingeleid, of hij openbaarde het als zijn voornemen, om van het prediken zijn hoofdwerk te maken. »Men had" zeide hij »het volk reeds veel te lang met de levensgeschiedenis des Heilands onbekend gelaten. Hij wilde daarom geheel het Evangelie van MATTHEUS in geregelde volgorde voor de gemeente behandelen, uit geene andere bron dan de Heilige Schrift scheppen, en tot haren waren zin zoeken door te dringen, door schrift met schrift te vergelijken, en aan te houden in vurige gebeden!" Het was op Nieuwjaarsmorgen des jaars 1519, dat ZWINGLI het eerst, in de groote Domkerk te *Zurich*, voor een aanzienlijk gehoor optrad. Hier kondigde hij zijnen hoorders aan, dat het zijn eenig en heilig doelwit was, hen tot CHRISTUS te leiden, als de ware Bron van zaligheid, en hun geen ander zielenvoedsel te geven, dan zijn Goddelijk Woord. Reeds den volgenden dag maakte hij eenen aanvang

met het eerste Hoofdstuk van MATTHEUS te verklaren. Algemeen en dieptreffend was de indruk door deze eerste rede te weeg gebragt. Bij het uitgaan der kerk hoorde men twee Raadsheeren tot elkander zeggen: »God zij geloofd! Ziedaar eerst een Prediker der waarheid. Hij zal voor ons een MOZES zijn, die ons uit het diensthuis van *Egypte* leidt!" Zij hadden geene te gunstige verwachting aangaande hunnen nieuwen Prediker gekoesterd.

Dit begin van ZWINGLI'S openbare prediking te *Zurich* is hoogst belangrijk en merkwaardig, omdat het ons het eigenaardige der Zwitsersche Hervorming leert kennen. Hoorden wij hem te *Einsiedlen* tegen eene ijdele ceremoniedienst ijveren, ook hierin bleek het, dat hij de Kerk tot de eenvoudigheid der Apostolische tijden wenschte terug te voeren; dat de verkondiging des Goddelijken Woords in zijn oog hoofdzaak was; dat de uitwendige eeredienst, naar zijn gevoelen, voornamelijk leerdienst behoorde te zijn. Door zich niet aan de reeks van teksten te binden, die van de tijden van KAREL *den Grooten* af, voor elken Zon- en Feestdag in de Kerk ter behandeling waren vastgesteld, deed hij al aanstonds eenen stap, dien LUTHER zich nimmer verstout heeft te doen; en hierdoor heeft hij aan den Christelijken redenaar eene te vrijer ontwikkeling van zijn talent, aan de Kanselwelsprekendheid de hooge vlugt, die zij in latere dagen genomen heeft, voorbereid. Maar tegelijk gaf hij aan allen, die ooit in zijne voetstappen zouden treden, den gewigtigen wenk, dat de echte Evangelie-prediking op de verklaring der Heilige Schrift gegrond, en voornamelijk CHRISTUS-prediking zijn moest. Getrouw aan zijn voornemen, behandelde ZWINGLI eerst het geheele Evangelie van MATTHEUS, daarna de Handelingen der Apostelen, en ging vervolgens tot de Paulinische brieven over; zoodat hij, gedurende de vier eerste jaren zijner ambtsbediening te *Zurich*, het grootste gedeelte des Nieuwen Testaments in zijne leerredenen verklaard en vruchtbaar had zoeken te maken voor hart en wandel. Voor de landlieden, die wekelijks ter markt kwamen, koos hij een geschikt uur, waarin hij over de Psalmen predikte, en hoewel hij voor dezen veel bevattelijker en eenvoudiger dan voor zijn gewoon stadsgehoor spreken moest, nooit verzuimde hij, daar hij ijverig was voortgegaan zich in het Hebreeuwsch te oefenen, vóór dat hij den kansel betrad, den waren zin zijner tekstwoorden uit den grondtekst op te sporen. Wij vinden in ZWINGLI de schoonste vereeniging van degelijke geleerdheid, grondige Bijbelstudie, en echte *populariteit*. Te oordeelen naar de proeven, die hiervan nog in zijne schriften voorhanden zijn, naar de eenstemmige getuigenis zijner tijdgenooten, en den diepen indruk, dien hij bij zijne hoorders verwekte, moet hij een hoogst voortreffelijk Prediker geweest zijn (1). Zoo zijne taal niet het kernachtige en spreukmatige van de taal van LUTHER bezat, hij sprak met des te meerdere klaarheid en overtuigende kracht. Bij mindere diepte des gevoels, ontbrak het hem niet aan de noodige warmte. De verhevenste waar-

(1) B. WEISZ, een tijdgenoot van ZWINGLI, verklaarde, dat er slechts ééne stem omtrent zijne predikgaven bestond: »dat men nooit iets dergelijks gehoord had."

heden, die de voorwerpen zijn des Christelijken geloofs, wist hij niet slechts op te helderen voor het verstand, maar ze nader te brengen aan het hart zijner hoorders. Overal zocht hij eene *practikale* zijde te vinden, waarbij hij zich als gestreng *moralist* deed kennen. Eene natuurlijke orde maakte zijn voorstel bevattelijk. In zijne geheele voordragt heerschte eene edele eenvoudigheid. Groot was de kracht en liefelijkheid zijner rede. Zijn gebed was gekenmerkt door vurigen ernst. En zijne bestraffingen, waarin hij zóó min den Paus van *Rome* als den Raad van *Zurich*, zoo min den aanzienlijkste als den geringste zijner medeburgers ontzag, grepen tot in het binnenste des gemoeds. HEDIO, die hem, op Pinksteren 1518, te *Einsiedlen* gehoord had, wist geene woorden te vinden, om zijne opgetogenheid en verrukking uit te drukken; zóó ook MYCONIUS, zóó allen die hem hoorden. Wij vinden zelfs verhaald, dat, toen ZWINGLI eens te *Bern* predikte, een Priester zich voor aller oog van zijn misgewaad ontdeed, met den uitroep: »Rust de Mis op geene andere en betere gronden, dan wil ik haar nu noch ooit weêr bedienen." (1) Zoo LUTHER het meest door zijne wijdverspreide schriften ten voordeele der Hervorming gewerkt heeft, — ZWINGLI welligt het meest door het levende woord.

Wij moeten thans den aflaatkramer BERNHARDIN SAMSON weder opzoeken, dien wij in den omtrek van *Einsiedlen* uit het oog hadden verloren. Toen de Franciskaner, na in onderscheidene Zwitsersche Kantons met goed profijt zijnen handel te hebben gedreven, *Zurich* naderde, verhief ZWINGLI op nieuw zijne stem tegen den aflaat. »Geen sterveling op aarde," leerde hij, »is geregtigd de zonden te vergeven, CHRISTUS alleen; omdat Hij meer dan mensch, omdat Hij de waarachtige Zoon van God is!" Wie voor geld de vergeving van zonden verkochten, verklaarde hij voor afgevaardigden des Duivels! En zoowel aan den invloed dier prediking, als aan de vertoogen van den ouden BULLINGER, die SAMSON naar *Zurich* was vooruitgereisd, had men het te danken, dat de Raad eerst de poorten der Stad voor den aflaatkramer gesloten hield, en hem, eindelijk binnengelaten zijnde, terstond weder gebood te vertrekken. Zulk een kreet van verontwaardiging ging er over dit misbruik uit *Zwitserland* op, dat LEO X, hoewel hij niet kon loochenen, dat SAMSON naar zijne volmagt handelde, zich genoodzaakt zag zijnen afgevaardigde aan gene zijde der *Alpen* ter verantwoording te roepen.

ZWINGLI'S standvastigheid had, bij het bestrijden der dwaling en het voortzetten der Hervorming, eene geheel andere beproeving dan die van LUTHER door te staan; en ook hierin is de vinger der Goddelijke Voorzienigheid niet voorbij te zien, welke beide mannen door

(1) Deze Priester te *Bern* was de eenige niet, die door de kracht van ZWINGLI'S prediking voor de Hervorming gewonnen werd. Ook FRANCISCUS LAMBERTUS, Minnebroeder van *Avignon*, later Hoogleeraar te *Marburg*, wordt met name genoemd onder degenen, die, door ZWINGLI overtuigd, de Roomsch-Katholieke Kerk verlieten.

beproevingen louterde, maar beiden langs geheel verschillende wegen tot hetzelfde doel geleidde. Terwijl het Roomsche Hof den Duitschen Hervormer door bedreigingen poogde te verschrikken, zocht men den Zwitserschen door de eervolste en glansrijkste aanbiedingen te winnen. Maar ZWINGLI wees ze alle van de hand, »omdat hij," het zijn zijne eigene woorden, »de armoede van CHRISTUS hooger schatte dan de rijkdommen der wereld en de gunst van den Paus." (1) Hij deed zelfs vrijwillig afstand van de hem toegelegde jaarwedde, en, gelijk hij hierin zich zelven verloochende, zoo had hij voor het heilige ambt, dat hij te verrigten had, al zijne krachten, zijn leven en zijne gezondheid veil. Van zijne rustelooze werkzaamheid kan men zich eenig denkbeeld vormen, als men hoort, welk eene dagverdeeling hij te *Zurich* volgde. Vroegtijdig van zijn leger opgestaan, arbeidde hij tot tien of elf ure, dan gebruikte hij het middagmaal, deed eene wandeling, bezocht zijne vrienden en de leden zijner gemeente; maar ten twee ure begaf hij zich weder aan den arbeid, en zette dien voort tot dat het sobere avondmaal hem riep. Daarna beantwoordde hij nog de brieven zijner geleerde tijdgenooten en vrienden, hetwelk hem meermalen bezig hield tot lang na middernacht (2). Ten gevolge dier overgroote inspanning van den geest had zijne gezondheid heftige schokken door te staan. Hij zag zich genoodzaakt de baden te *Pfeffers* te gebruiken; maar naauwelijks was hij dáár een weinig in krachten toegenomen, of de pest, »de groote dood," gelijk de menigte haar noemde, brak te *Zurich* uit. De getrouwe Evangeliedienaar keerde aanstonds, met eene nog wankelende gezondheid, terug naar de plaatse des gevaars, om de kranken en stervenden bij te staan in hunnen jongsten nood. Niet lang duurde het, of hij zelf werd door de verschrikkelijke plage aangetast en aan den oever des doods gebragt. Maar de Engel des verderfs, die binnen korten tijd meer dan twee duizend menschen te *Zurich* wegmaaide, zwaaide het vlammend zwaard over zijn hoofd voorbij. Het leven van dezen man, kostbaar voor de menschheid, bleek niet minder dierbaar in Gods oogen te zijn. ZWINGLI genas weder. De ontzettende volksramp werkte ten voordeele der Hervorming. De zóó gewigtige vragen: »Wat is waarheid?" — »Wat moet ik doen om zalig te worden?" werden nu door duizende monden en harten geuit, die vroeger hieromtrent geheel onverschillig waren geweest. ZWINGLI's prediking was hierdoor nog ernstiger geworden. Geheel zijn geest was naar het hemelsche en eeuwige gerigt. Nog altijd groeide het getal zijner hoorders aan. Men verdrong zich, zoo dikwerf als hij optrad, op de banken, en het was de schoonste bekrooning zijner Evangelieprediking, dat, toen hij van de zijde der Koorheeren en Monniken heftig werd aangevallen, omdat hij de kerkelijke gebruiken gering achtte, de stedelijke Raad van *Zurich* het *mandaat* uitvaardigde, dat

(1) Toen hij zich reeds openlijk tegen SAMSON verzet had, werd hij nog door den Paus tot Kapellaan van den H. Stoel benoemd.

(2) Als proeve van ZWINGLI's onvermoeide werkzaamheid strekke nog, dat hij in twaalf jaren tijds vier deelen in folio heeft uitgegeven.

alle Predikers en Geestelijken gehouden zouden zijn, alleen over het Nieuwe Testament te prediken, en hunne leer, met terzijdestelling van alle toevoegselen of uitvindingen van menschen, enkel uit de Heilige Schrift te bewijzen. Men moge al, naar de denkbeelden, die wij ons thans van de betrekking tusschen Kerk en Staat vormen, aan eene Stedelijke Overheid het regt betwisten, om zulk een mandaat te geven; men zal nogtans niet kunnen ontkennen, dat zij hierin het gevoelen der groote meerderheid uitsprak, en dat de zegepraal, welke de Hervorming hier aanvankelijk behaald had, geheel door redelijke en zedelijke wapenen, door de kracht des gepredikten Woords was verworven.

Zóó verre was de Zwitsersche Hervorming gevorderd of voorbereid, als LUTHERS schriften algemeen in *Zwitserland* verspreid werden. Onafhankelijk van LUTHERS invloed had zich ZWINGLI's denkwijze gevormd. De schriften van den Duitschen Hervormer leerde hij eerst na zijne komst te *Zurich* kennen. Waar hij vermogt, openlijk en in den kring zijner vrienden, prees hij die aan; maar zelf las hij slechts weinig daar in. Hij schatte LUTHER hoog, en noemde hem een' strijder Gods, die welligt dieperen blik in de Heilige Schrift had geslagen, dan eenig sterveling, die sinds duizend jaren op aarde geleefd had. (1) Maar hij wilde zijn eigen pad blijven bewandelen, en achtte het nadeelig voor de zaak der waarheid, dat hij voor een aanhanger of navolger van LUTHER gehouden werd. En inderdaad, bij groote overeenstemming vertoont zich ook eenig verschil tusschen beide Hervormers. ZWINGLI, op wiens studie alle menschelijke gezag den minsten invloed had geöefend, koesterde eenigzins milder en vrijzinniger denkbeelden omtrent 's menschen zedelijk bederf, de algemeene strekking van 's Heilands verdiensten, de zaligheid van vroeggestorvene kinderen of uitmuntende Heidenen, dan LUTHER of MELANCHTHON, dan CALVIJN of BEZA. Zijne begrippen omtrent het Avondmaal zullen wij later leeren kennen. Maar in het wezen der zaak, op die punten, waarom men eene Hervorming moest wenschelijk en noodig achten, en waarin men zich het verst van *Rome* verwijderde, kwamen beiden geheel met elkander overeen. CHRISTUS was hun de algenoegzame Verlosser van zondaren; de weg, de waarheid en het leven, zonder wien niemand tot den Vader komt; het geloof in Hem, en zijne verdiensten het middel tot zaligheid; de goede werken, de vrucht van dat geloof, maar zonder in zich zelve verdienstelijk te zijn voor God. De geldigheid der Roomsche Hiërarchie werd door beiden even sterk ontkend. LUTHER mogt van de bestaande Kerkgebruiken nog veel willen behouden, wat ZWINGLI afgeschaft wenschte te zien, beiden erkenden toch, dat het geboden en inzettingen van menschen waren. Een iegelijk, die de oogen voor het licht der waarheid wilde openen, moest door de opmerking getroffen worden, hoe het vrije onderzoek

(1) Omtrent LUTHERS hevigheid liet hij zich met veel verschooning uit: „Velen" zeide hij „merken in LUTHERS schriften alleen zijne hevigheid op, die dikwijls uit innige liefde voortvloeit, maar het vrome, trouwhartige gemoed zien zij geheel voorbij."

der Heilige Schrift beide mannen tot gelijke *resultaten* gebragt had, en daarin eene krachtige aanbeveling der Hervorming zien. »Predikt LUTHER CHRISTUS," zóó sprak ZWINGLI tot zijne tijdgenooten, »hij doet hetzelfde wat ik doe, hoewel er door hem een veel grooter aantal, dan door mij en anderen, tot God gebragt wordt. Ik wil geen' anderen naam dragen, dan dien van mijnen Hoofdman, JEZUS CHRISTUS, wiens strijder ik ben. Er kan geen mensch zijn, die LUTHER hooger acht dan ik; en toch betuig ik voor God en menschen, dat ik nog nooit ééne letter aan hem geschreven heb, evenmin als hij aan mij. Ik heb dit nagelaten, niet uit vrees, maar opdat het op de overtuigendste wijze aan allen zou blijken, hoe de Geest Gods aan zich zelven gelijk blijft, daar wij, die zóó verre van elkander zijn verwijderd, zonder eenige afspraak, toch zóó eenstemmig prediken en gelooven."

III.

Het Raadhuis te Zurich in 1523.

De Hervorming heeft in *Zwitserland*, even als in *Duitschland*, hare pleitzalen gehad. Naast den *Pleissenburg* van *Leipzig* rijst het grijze Raadhuis van *Zurich* voor onze verbeelding; en met welgevallen rust ons oog op dat gebouw, omdat de strijd, die dáár gevoerd is, niet, gelijk zoo vele andere, door de hevigste verbittering der hartstogten ontstemd werd, of voor de goede zaak der Hervorming onvruchtbaar is gebleven, maar vruchtbaar is geworden in de meest verblijdende gevolgen.

Tot hiertoe hadden de pogingen, welke ZWINGLI, tot het bewerken eener Hervorming in zijnen geest, bleef aanwenden, zich voornamelijk tot zijne vrijmoedige Evangelieprediking bepaald; maar thans was de tijd genaderd, waarop hij zijne vrije maar echt Christelijke denkwijze niet slechts van den kansel maar ook in geschriften zou uitspreken. Hoe rustig hij ook den eens gekozen weg bleef bewandelen, hij ontmoette den heftigsten tegenstand; en die tegenstand bewoog hem de pen op te vatten, en verhaastte hier, even als in *Duitschland*, de invoering en zegepraal der Hervorming.

Daar waren er velen onder de leden zijner gemeente, die niet enkel zich zelven van het kerkelijk gebod, om op vastbepaalde dagen zich van vleeschspijzen te onthouden, geheel ontslagen rekenden, maar ook hunne nog zwakkere broederen wilden dwingen, om zich hierin naar hunne gewoonte en denkwijze te voegen. ZWINGLI keurde dit laatste af. Hij herinnerde aan zijne gemeente, hoe de ware Christelijke vrijheid niet in uitwendigheden, niet in het vrije genot van spijs en drank was gelegen, maar in de gesteldheid van een waarlijk vernieuwd gemoed, en ontwikkelde dit gevoelen in een geschrift, »*over de vrijheid en de keuze der spijzen.*" Hij gaf zelfs, toen hij geroepen werd om zich, op eene aanklagte van den Bisschop van *Constanz*, te verantwoorden en van zijne gevoelens te doen blijken, aan de Regering den raad, om de ingevoerde kerkelijke gebruiken geheel onaangeroerd te laten,

tot dat men hunne nietigheid als van zelve zou leeren inzien, en uit vrije Christelijke overtuiging tot de afschaffing zou besluiten. Maar de Bisschop van *Constanz* was hiermede geenszins tevreden gesteld. Hij liet een' herderlijken brief aan al de Geestelijken van zijn kerspel rondgaan, waarin hij ernstig tegen de invoering van alle nieuwigheden waarschuwde, en een gebed voorschreef om afwending der rampen, welke de Kerk door de Hervormde leer bedreigden. In *Lucern* vaardigde de Regering een gestreng verbod tegen elke prediking uit, welke wrijving of onrust zou kunnen veroorzaken. Nu trad Zwingli, uit naam van een aantal geestelijken, die eenstemmig met hem dachten en zijn geschrift mede onderteekenden, als de verdediger der vrije Evangelieprediking op. Hij wees de dringende noodzakelijkheid eener Hervorming aan, en smeekte de hooge Geestelijkheid en Eedgenooten des Zwitserschen Verbonds, om, vóór alles, den ongehuwden staat (het *Célibaat)* der Priesters op te heffen, dat aanleiding tot de ergerlijkste misbruiken gaf, en hun eene vrijheid terug te schenken, welke aan menigen gruwel der zedeloosheid en menige kwelling des gewetens een einde zou maken.

Het schijnt, dat Zwingli zelf reeds, omstreeks dezen tijd, met Anna Reinhard in het huwelijk is getreden, hoewel deze bijzonderheid in de Geschiedenis eerst later (2 April 1524) vermeld staat. (1) En is dit zoo, dan volgde hij het voorbeeld van vele achtenswaardige Geestelijken in dien tijd, wien de naauwgezetheid des gewetens verbood, een schandelijk *concubinaat* boven een eerbaar huwelijk te stellen, maar die het voor als nog niet raadzaam oordeelden, dit wereldkundig te maken. Zekerlijk hadden wij liever gezien, dat de Hervormer, nadat hij voor zich zelven tot dien stap was besloten, geen oogenblik daarvan een geheim hadde gemaakt; maar wij mogen toch ook zijne zucht niet misprijzen, om opspraak en ergernis te vermijden, en wij doen hulde aan de regtschapenheid, waarmede hij in dit geschrift duidelijk genoeg laat doorstralen, hoe ondragelijk het hem viel eene verbindtenis geheim te houden, welke hij voor God en zijn geweten volkomen kon verantwoorden, hoewel zij door Kerkelijk gezag veroordeeld werd. Dit geschrift bleef onbeäntwoord, of liever, het scheen, dat men door daden van vervolging wilde antwoorden. In de naastbijgelegene Kantons werden verscheidene Hervormings-gezinde Leeraars afgezet. Kloosters en kerken weêrgalmden en de kansels dreunden van de heftigste beschuldigingen en verwijten tegen Zwingli en zijne leer. Meermalen stond men hem zelfs naar het leven, maar door de zorg van Gods wakende Voorzienigheid werd elke aanslag gelukkig verijdeld. Soms werd hij nog tijdig door zijne vrienden gewaarschuwd. Op een' anderen tijd ontving hij een' naamloozen brief, waardoor hij behouden aan het gevaar ontkwam. Hij kon nimmer alleen of ongewapend in

(1) Anna Reinhard was weduwe van Hans Meyer van *Kronau*, Heer van *Weiningen*, die haar éénen zoon, Gerold, achterliet. Zij wordt van wege hare bevalligheid, vrouwelijke deugden en geestbeschaving hoogelijk geroemd. Uit dit huwelijk werden aan Zwingli twee dochters, Regina en Anna, en twee zonen, Willem en Ulrich, geboren. De laatstgenoemde werd Leeraar in de Wijsbegeerte te *Bern* en later Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te *Zurich*.

zijne woning blijven, en de Regering liet zelfs des nachts zijn huis bewaken. Thans van alle kanten aangevallen, wendde hij zich tot den Raad met het verzoek, om zijne leerstellingen in een openlijk *Dispuut* te mogen verdedigen. Dit werd, als het eenige middel, zoo niet om den vrede te herstellen, dan toch om verkeerde voorstellingen aangaande ZWINGLI's leer en predikwijze weg te nemen, hem toegestaan. Een openlijk Godsdienstgesprek werd tegen den 29sten Januarij 1523 aangekondigd.

Om zich toe te rusten tot dien strijd, had ZWINGLI de leer, welke hij tot hiertoe den volke verkondigd of in geschrifte nedergelegd had, in zeven-en-zestig Artikelen te zamen getrokken, die den hoofdinhoud des Euangeliums, de Pauselijke oppermagt, de voorbidding der Heiligen, de goede werken, het vasten, het huwelijk der Geestelijken, den aflaat, het vagevuur en meer andere punten betroffen. Wij schrijven daaruit de volgende stellingen, welke ons het belangrijkst zijn voorgekomen, voor onze Lezers af.

Thes. 2. De hoofdsom des Euangeliums is, dat onze Heer CHRISTUS JEZUS, de waarachtige Zoon van God, ons den wil Zijns Hemelschen Vaders bekend gemaakt, en ons door Zijne onschuld van den dood verlost en met God verzoend heeft.

3. CHRISTUS is alzoo de eenige weg tot zaligheid voor allen, die er geweest zijn, nog zijn, of komen zullen.

6. Hij is de overste Leidsman en Voorganger, aan het geheele menschelijke geslacht door God beloofd en ook geschonken.

15. In het geloof ligt ons heil, in het ongeloof onze veroordeeling.

17. CHRISTUS is de eenige eeuwigblijvende Opperpriester, waaruit volgt, dat diegenen, welke zich voor Opperpriesters hebben uitgegeven, Zijne eer en magt weêrstreven, ja verschoppen.

18. De Mis is niet eene offerande, maar de herinnering van het door CHRISTUS gebragte offer, en een onderpand der verlossing, welke CHRISTUS ons bewezen heeft.

22. CHRISTUS is onze geregtigheid, waaruit volgt, dat onze werken in zóó verre goed zijn, als zij CHRISTUS toebehooren, maar zóó veel zij ons toekomen, niet regt, niet goed zijn.

27. Alle Christenmenschen zijn broeders van CHRISTUS en behooren dat ook onder elkander te zijn.

29. Allen, die men geestelijk noemt, doen zonde, wanneer zij, tot de innige bewustheid gekomen zijnde, dat hun de gave der onthouding niet door God geschonken is, zich niet in het huwelijk begeven.

49. Grooter ergernis ken ik niet, dan dat men den Priesters niet vergunt echte vrouwen' te hebben; maar wel vergunt bijzitten voor geld te houden (*Pfuch der Schand!*)

50. God vergeeft de zonden alleen door CHRISTUS JEZUS, Zijnen Zoon, onzen eenigen Heer.

51. Wie zulks aan het schepsel toekent, neemt God Zijne eer af.

56. Wie eenige zonden voor geld vergeeft, is SIMONS en BILEAMS gezel.

57. De ware Heilige Schrift weet van geen Vagevuur.

58. Het oordeel der gestorvenen is alleen Gode bekend.

60. Dat de mensch voor gestorvenen God om genade aanroepe, verwerp ik niet, maar daarvoor een' tijd te bepalen (zeven jaar voor eene doodzonde), en gewinshalve te liegen, is een Duivelsch handwerk (1).

---

(1) Deze stellingen zijn in het Zwitsersche volks-idioom geschreven, waarvan wij het naïve moeijelijk konden behouden; zij verdienen in haar geheel gelezen te worden.

Wanneer wij deze stellingen met die van LUTHER vergelijken, dan bemerken wij aanstonds, op hoeveel hooger standpunt ZWINGLI stond dan de Duitsche Hervormer, toen deze den strijd tegen TETZEL begon. Wij bewonderen daarin de helderheid zijner inzigten, maar te gelijk het echt Evangelische zijner denkwijze. Deze stellingen — wij zeggen het met vrijmoedigheid — zijn de beste *Apologie* van ZWINGLI zelven, niet enkel van zijne leer, maar ook van zijne zedelijke beginselen.

De 29ste Januarij brak aan. Reeds vroeg in den morgen vergaderden zich de achtbare Burgervaderen, met ZWINGLI en een aantal Godgeleerden en Geestelijken van beide partijen, op het Raadhuis te *Zurich*. Vele uitnoodigingen aan Hoogleeraren en Doctoren op onderscheidene Universiteiten waren geschied. Sommigen waren verschenen, anderen niet. De geheele vergadering bestond ongeveer uit zes honderd personen. In het midden der zaal zat ZWINGLI alleen voor eene tafel. De opengeslagen Bijbel en verschillende uitgaven des Nieuwen Testaments lagen vóór hem. De hoogbejaarde Burgemeester ROEST, een vrijzinnig maar tegelijk Godvruchtig man, noodigde een' iegelijk uit, die zijne gevoelens met bewijzen uit de Heilige Schrift zou weten te staven, om tegen ZWINGLI in het strijdperk te treden. De Vicaris FABER nam hierop het woord, en zocht te betoogen, dat het hier noch de geschikte noch de gewettigde plaats was, om over geloofspunten te twisten; dat de Roomsch-Katholieke leer er nu eenmaal was en zóó moest blijven, of dat men eene Kerkvergadering moest afwachten, of zich aan het besluit eener beroemde Hoogeschool, gelijk die van *Leuven*, *Keulen* of *Parijs*, moest onderwerpen. »En waarom niet," riep ZWINGLI half spottend uit »aan die van *Erfurt* of *Wittenberg?*" — Hij beweerde, dat men even goed te *Zurich* als te *Parijs* in staat was, ja dat ieder Christen, die de noodige kennis bezat, ook het heilige regt had, om de waarheid, volgens den zin der Heilige Schrift, te onderzoeken. Beiden hadden, de een als Protestant, de ander als ijvrig Katholiek, hunne overtuiging uitgesproken. ZWINGLI wilde door eigene oogen, de Vicaris door die van anderen zien. Dit gesprek gaf intusschen aanleiding, dat de diepe onwetendheid der Geestelijkheid nog meer aan het licht kwam. Uit de redenen van den Vicaris bleek, dat de meeste Priesters, niet slechts gelijk hij, in het Grieksch en Hebreeuwsch geheel onkundig waren, maar zelfs niet eens een Nieuw Testament in eigendom bezaten, 'twelk zij, gelijk hij beweerde, onmagtig waren te koopen. Nadat deze woordenwisseling geëindigd was, herhaalde de Voorzitter zijne uitnoodiging, doch het diepste stilzwijgen volgde. Op eens verheft zich uit een hoek der zaal eene stem: »Waar zijn nu diezelfde Heeren, die op straat of achter hun schenkkan gezeten, zoo veel te zeggen hebben en alles durven? Hier vinden zij nu hunnen man!" — Deze spottende aanmerking bewoog eindelijk FABER den strijd te beginnen. Het gesprek, waaraan vervolgens ook MEIJER van *Bern* en HOFFMEISTER van *Schaffhausen* (twee mannen, die zich omtrent de Hervorming zeer verdienstelijk hebben

gemaakt) deel namen, liep voornamelijk over de Mis en de voorbidding der Heiligen. Maar het ging hier even als te *Leipzig*. Daar ZWINGLI zich op het terrein der Heilige Schrift bleef handhaven, en de Vicaris zich op het gezag der Kerk en der Overlevering beriep, was geene vereeniging of toenadering van beide partijen mogelijk. De raad van *Zurich* intusschen, nu ten volle overtuigd, dat men ZWINGLI uit de Heilige Schrift van geene ketterij had kunnen overtuigen, magtigde dezen om, gelijk hij tot hiertoe gedaan had, naar zijne beste meening, het Heilig Evangelie te verkondigen, bekrachtigde ook het vroeger genomen besluit, dat alle Priesters slechts datgene zouden prediken, wat zij konden bewijzen op de Heilige Schrift gegrond te zijn, en het schimpen en schelden op den kansel hadden na te laten. Dit hoorende riep ZWINGLI in vervoering van vreugde uit: »Geloofd zij God! Hij wil dat zijn Heilig Woord weder in hemel en op aarde heerschen zal!"

Van nu af ging de Hervorming te *Zurich* met rassche schreden voort. LEO JUDAE, de vriend van ZWINGLI'S jongelingsjaren, later zijn opvolger te *Einsiedlen*, was bij den aanvang dezes jaars als Prediker van het *St. Pieters*-stift te *Zurich* beroepen, en predikte en arbeidde geheel in denzelfden geest als zijn ambtgenoot. De Nonnen van het kloosterstift *Odenbach*, die tot de aanzienlijkste familiën van den lande behoorden, verzochten en verwierven van de regering de vrijheid om het klooster te verlaten. Vele Priesters traden in den echt. Voor de bediening des Doops werd eene Hoogduitsche *agenda* te zamen gesteld, en de Duivelbanning *(Exorcismus)*, welke langen tijd nog in de Luthersche Kerk in zwang bleef, weggelaten. Het kerkgezang werd niet meer in het *Latijn* maar in de volkstaal gezongen. Hoe langer zoo meer bleek het, dat de Stedelijke Raad, toen deze zich gunstig voor de Hervorming verklaard had, slechts de tolk van het algemeene volksgevoelen geweest was. Het lezen van de Mis werd niet slechts van den kansel, maar door den gemeenen man, openlijk als afgoderij, als een zielverdervend spel en bedrog uitgekreten, en de Geestelijken en Monniken, die nog met hart en ziel het oude kerkgeloof bleven toegedaan, begonnen voor hunne veiligheid beducht te worden. Vooral rigtte de verontwaardiging des volks zich tegen de beelden, en, gelijk elders bij het invoeren der Hervorming, zóó ontbrak het ook hier niet aan enkele heethoofden, die meenden Gode eene dienst te doen en eene daad van Christelijken heldenmoed te verrigten, door ze omver te halen en te vergruizen. NICOLAAS HOTTINGER, een schoenmaker van beroep, stelde zich met dat oogmerk aan het hoofd eener oproerige bende. Een kunstig in hout gesneden kruisbeeld, dat zich voor eene der stadspoorten op een steenen voetstuk verhief, werd omvergehaald, en het voetstuk uitgegraven. LORENZ HOCHRUTINER liep met zijne gezellen eene der kerken open, sloeg de hand aan het eeuwige licht op het altaar, en stortte de lamp met olie om. *Zurich* zou het tooneel van een' algemeenen beeldstorm zijn geworden, indien men deze ongeregeldheden niet gestuit, en de woestelingen gestraft had. Zij

werden gevangen gezet, tot dat men omtrent de heiligheid der beelden, onder voorlichting van Gods Woord, tot een meer eenparig gevoelen zou gekomen zijn. Zoo wel deze ongeregeldheden, als de klagten, welke in andere Zwitsersche Kantons over de kerkelijke veranderingen te *Zurich* werden aangeheven, bewogen den Raad een tweede Godsdienst-gesprek uit te schrijven, hetwelk werkelijk ook, op den 26sten October deszelfden jaars, op het Raadhuis te *Zurich* werd gehouden, en ongelijk belangrijker dan het eerste was.

Het voorzitterschap was nu aan VADIANUS (JOACHIM VON WATT, die te *St. Gallen* met krachtigen maar bezadigden ijver de Hervorming voorstond) en twee andere Godgeleerden opgedragen. Thans had men minder met hardnekkige aanklevers van het oude, dan met driftige voorstanders van het nieuwe te doen. En er werd voorwaar geene geringe mate van Christelijke wijsheid en bedachtzaamheid gevorderd, om in dien strijd van gevoelens het juiste midden te kiezen; niet in het afschaffen van misbruiken te driftig voort te varen, en hierdoor inbreuk te maken op de gewetensvrijheid van anderen, en niet door al te groote toegevendheid het gunstige tijdstip tot hervorming en verbetering te laten voorbijgaan. Maar die Christelijke wijsheid en bedachtzaamheid stralen onmiskenbaar door in de treffende rede, door CONRAD SCHMIDT van *Kusznacht* in deze vergadering uitgesproken. Hij begon met de belijdenis van CHRISTUS, als den eenigen Middelaar en Redder van zondaren.' Hij kon het met geen' anderen naam dan afgoderij bestempelen, wanneer men, in plaats van tot Hem, tot de Heiligen zich wendde, en bij hen zijne toevlugt zocht; maar hij wilde, dat men eerst door eene reine Evangelie-prediking dat bijgeloof zocht uit te roeijen, eer men de beelden uit de kerken wegdeed. »Men moet," zóó sprak de edele man met Apostolischen ernst, »den zwakken wandelaar zijnen staf, hoe broos en wankelend die zij, niet uit de handen rukken, zal hij niet geheel ter aarde storten; maar men toone hem een' sterken en stevigen staf, zoo zal hij goedwillig den een' laten vallen om naar den anderen te grijpen. Zóó late men dan voor de zwakken de beelden der Heiligen staan; doch men leere hun, dat zij onmagtig zijn om te helpen; men rigte daar naast een' sterken staf op: CHRISTUS JEZUS, den eenigen Trooster en Helper van alle bedroefden; zóó zullen zij van zelf inzien, dat zij de beelden niet meer behoeven. Wie het ware beeld van CHRISTUS in zijn hart draagt, hem zal het uitwendige beeld niet meer schaden!"

Hoe voortreffelijk en redelijk deze inzigten ook waren, zijne vrienden konden zich hierin niet ten volle met hem vereenigen. ZWINGLI zag in de beelden en de aanroeping der Heiligen niet, even als in het vasten, eene onverschillige zaak, maar een hoogstgevaarlijk en verderfelijk misbruik, en hij beweerde, dat, indien men met het afschaffen van zulke misbruiken wilde wachten, tot dat alle ergernis zoude ophouden, daarvan wel nimmer iets zoude komen. Ook de gegrondheid van dit gevoelen laat zich niet weêrspreken. De Geschiedenis heeft het maar al te zeer bevestigd. Hoe weinig heeft de toenemende verlichting en beschaving onder de Europésche volken nog

kunnen uitwerken, om dat grove misbruik te weren. Men reize nog in onze dagen Katholieke landen, *België*, de *Rijnprovinciën* of *Italië* door, om het met ontroering op te merken, tot welk een schromelijk, den mensch onteerend bijgeloof aan de eene zijde, tot welk een met alle Godsdienst spottend ongeloof, aan de andere zijde, het voortdurend gebruik der beelden leidt. De meest verlichten en beschaafden onder onze Roomsche Medechristenen mogen al redelijker denken, maar de groote zinnelijke menigte vergenoegt zich nog altijd op haren kranken en gebroken staf te leunen, zonder naar een' sterkeren staf te vragen. En de bedevaartganger onzer dagen, die voor Onze Lieve Vrouw van *Kevelaar* zich kruist en nederbuigt, staat in helderheid van inzigten nog niets hooger dan de Zwitser der zestiende eeuw, als deze voor het wonderdoende Maria-beeld van *Einsiedlen* nederknielde.

Op denzelfden gematigden toon werden er vervolgens over de Mis en hare geheele afschaffing wederzijdsche gedachten en bedenkingen gewisseld. Men kwam in het beginsel overeen: dat men niets ouds afschaffen en niets nieuws daarvoor in de plaats stellen moest, wat niet vooraf door de verkondiging des Euangeliums in de harten der geloovigen was voorbereid. Om dit doel des te eerder te bereiken, werd het aan ZWINGLI, aan den Abt van *Kappel*, en den eerwaardigen SCHMIDT opgedragen, in het omliggende landschap te prediken. Toen deze zitting werd opgeheven, sprak de laatstgenoemde de leden van den Raad met deze woorden aan: »Lieve Heeren! Gij hebt tot hiertoe menig wereldlijk Vorst voor geld gediend en geholpen! Zorgt nu om Gods wil, dat CHRISTUS onze Heer in Zijne heerschappij hersteld worde; dat Hij alleen op uw gebied worde gehuldigd; dat Hij alleen in ons midden regere, en erkend worde voor dengeen, waarvoor Hem de Vader gegeven heeft, voor den eenig-waren Middelaar, Redder en Verlosser. Vat de zaak moedig en geloovig aan! Liet men CHRISTUS alleen Heer en Meester zijn over alle dingen, Hem rustig regeren en Zijn werk in ons volbrengen, dan zouden de broederlijke liefde en Christelijke vrede onder ons nimmer gestoord worden, en wij hadden hier reeds Gods genade, en hier namaals het eeuwige leven te wachten. Dat schenke God U en alle Christenen, Amen!" — »Amen!" herhaalde SEBASTIAAN HOFFMEISTER, diep door deze taal getroffen: »Gezegend is de rede uws monds." Ook ZWINGLI was tot tranen geroerd en bewogen: »Lieve Broeders!" sprak hij, »ik bid u, laat ons aan Gods Woord vasthouden! wie dat doet, hem zal ook de Heer niet verlaten." Bij het scheiden drukte men elkander de broederhand, en LEO JUDAE bad, dat hem ieder te hard of bitter woord, 't welk hem in den ijver van het spreken ontvallen was, mogt vergeven worden. Zóó ook ZWINGLI. De heilzame vrucht van dit merkwaardig gesprek bleef niet achter. De beeldstormers werden gestraft. Den Priesters werd het vrijgelaten, de Mis te blijven lezen of niet. De Hervorming, met zoo veel gematigdheid voorgestaan, vond des te meer geöpende harten. Het was om aan den algemeen geüiten wensch des volks toe te geven, dat de Regering in December dezes jaars, bij geslotene deuren, in alle stilte, de beelden der Heiligen wegnam.

Nadat men nog eene poos gewacht had, ten einde den volksgeest te beproeven, begon eindelijk, tegen Pinksteren des jaars 1524, eene meer doortastende Kerkelijke Hervorming. Alle overblijfselen en teekenen des verouderden bijgeloofs zag men uit de kerken verdwijnen. De kloosters werden opgeheven, de kloostergoederen aan het school- of armwezen geschonken. De kostbaarheden, die tot sieraad der beelden gediend hadden, bestemde men inzonderheid voor de armen, »die ook naar het beeld van God geschapen waren." De Stedelijke Raad vaardigde een *mandaat* of geschrift uit, waarin hij van deze veranderingen rekenschap gaf, en ontving van alle zijden een goedkeurend antwoord. Andere Kantons, daarentegen, namen eene te dreigender houding aan. De geheel veranderde rigting der uitwendige eeredienst was daarmede voltooid, dat op Witten Donderdag (13 April 1525) het Heilig Avondmaal weder in zijne oorspronkelijke eenvoudigheid in de groote Kathedraalkerk te *Zurich* gevierd werd. In hetzelfde jaar schonk ZWINGLI aan de Geleerden en geletterden onder de Hervormden een gelijksoortig werk, als MELANCHTHON, in zijne *loci communes*, aan de Evangelischen in *Duitschland* geschonken had, in zijn voortreffelijk geschrift: *over de ware en valsche Godsdienst.* LUTHERS Bijbelvertaling werd gelijktijdig door eenige vrienden van ZWINGLI in het Zwitsersche *dialect* overgebragt.

Wij onthouden ons van vele aanmerkingen hierbij te voegen. Wie toch in deze *zóó* gewenschte en verblijdende uitkomst niet de gezegende vrucht eener gezuiverde Evangelieprediking, niet de overwinning van Gods Woord over de dwalingen der menschen wil zien, zal dat in de Geschiedenis der Hervorming nergens aanschouwen. Wie de bedaardheid en gematigdheid, waarmede men in het groote en gewigtige werk voortging, de Christelijke gezindheden en gevoelens hierbij geöpenbaard, niet lofwaardig keurt, zal die nergens ontdekken of zijne hulde waardig achten. Wij geven het aan de bestrijders der Hervorming toe: ook hier hebben wij enkele buitensporigheden waargenomen, die niet te gestreng door ons kunnen afgekeurd worden; maar wij zagen ook, hoe zij door hen zelven, die de Hervorming wenschten en begunstigden, werden gebreideld en gestraft; en wáár vermag men ons in de Geschiedenis der wereld eene groote en gewigtige onderneming aan te wijzen, hoe zigtbaar ook Gods hand daarin werkte, en hoe gezegend zij voor de menschheid geweest zij, welke geheel rein en zuiver van de smetstof van menschelijke dwaling en verkeerdheid is gebleven? — Wij erkennen het, dat de Zwitsersche Hervorming, uit vrees voor de dwalingen, die zij vermijden wilde, digt aan een ander uiterste is genaderd; dat zij, bij de inrigting der uitwendige eeredienst, welligt te weinig de behoeften van den zinnelijken mensch geraadpleegd heeft. Van daar toch, dat niet enkel alle beelden en sieraden werden weggenomen, maar dat ook in vele Hervormde kerken de heerlijke klank van het veelstemmige orgel zweeg. Van daar dat het kruis, hetwelk, als eenvoudig Christelijk teeken en zinnebeeld, voor elken Christen iets heiligs en eerwaardigs heeft, van alle tempelgebouwen

en begraafplaatsen werd geweerd, waar het toch als teeken des vredes, des geloofs en der hope veilig had kunnen geduld worden (1). Maar door dit toe te geven ontnemen wij niets aan de inwendige waarde dier Hervorming. Want de beginselen, van waar zij is uitgegaan, en die wij in hare uitvoering zóó onmiskenbaar zagen doorstralen: — de Christelijke Kerk zoo veel mogelijk tot hare oorspronkelijke eenvoudigheid terug te voeren; het ware oogmerk der openbare Godsvereering in het licht te stellen; misbruiken af te schaffen, die door het gestreng rigtend verstand als overblijfselen der Heidensche of althans der Joodsche eeredienst moesten beschouwd worden; aan God, die een geest is, ook eene aanbidding op te dragen, die in geest en in waarheid geschiedt; de Heilige Schrift als het eenige rigtsnoer van geloof en wandel aan te nemen (2); Gods Woord als eenig onfeilbaren regter te laten heerschen over het vrije geweten der menschen; de Godsdienst-leeraars niet als heerschappijvoerders maar als dienaars der Gemeente te beschouwen; CHRISTUS als onzigtbaar Opperhoofd aan de spits Zijner Kerke te stellen; Zijn' gezegenden naam tot het begin, het middelpunt en het einde der Evangelie-prediking te maken; Zijn beeld in den mensch te vernieuwen, en het hart van elken Christen tot Zijnen tempel te vormen, waarin Hij door het geloof wil wonen en werken: — die beginselen regtvaardigen zich volkomen voor het opgeklaard verstand en het echt Christelijk gevoel, en brengen de schoonste lofspraak dier Hervorming mede.

IV.

BEELDEN-GALERIJ

van Zwitsersche Hervormers, die ZWINGLI'S *Medeärbeiders geweest zijn.*

Op de lijst der Duitsche Hervormers staat de naam van LUTHER boven aan, als die van een' Vorst, die over zijne minderen gebiedt; als die van een' Held, die door de zijnen op een schild boven de schouders wordt gedragen, tot wien allen die hem omringen, in de bewustheid zijner meerderheid, met ontzag en bewondering opzien. ZWINGLI, daarentegen, is meer de eerste onder vele broederen. Zoodra wij zijn beeld op het voetstuk hebben geplaatst, schaart zich ter wederzijde, als in eene breede Galerij, eene lange reeks van standbeelden dier mannen, die zijne volijverigste medeärbeiders geweest

(1) Op de meeste begraafplaatsen der Protestanten in *Zwitserland* vindt men thans weder boven elk graf een wit kruis geplaatst, aan welks benedeneinde nog een kromgebogen lat is aangebragt, waardoor het kruis de gedaante van een anker bekomt. Treffend eenvoudige beeldspraak: *Het kruis het anker der hope op het graf van den Christen.*

(2) Het is teregt opgemerkt dat dit *positief Bijbelsch* beginsel nog ongelijk hooger in de *Zwitsersche* dan in de *Saksische* Hervorming gold. LUTHER toetste evenzeer als ZWINGLI al het in de Roomsch-Katholieke Kerk bestaande aan de H. Schrift, geenszins echter om *alles* wat *niet* in den Bijbel begrepen was te *verwerpen*, maar alleen om *niets*, wat daarin *verworpen* werd, te *behouden*. De Zwitsersche Hervormers gingen ongetwijfeld van het eerste beginsel uit, en daarom nog veel verder.

zijn, wier beeldtenis nooit anders dan met eerbied en erkentelijkheid door het dankbare nageslacht mag worden aangestaard. Wij mogen hun te minder onze aandacht ontzeggen, omdat wij hierdoor nog meer van de invoering der Hervorming in andere streken van *Zwitserland* zullen vernemen; ofschoon wij ons hierbij der kortheid moeten beijveren en slechts losse omtrekken, in plaats van uitgewerkte beelden en portretten, zullen kunnen leveren.

Dat ZWINGLI in LEO JUDAE een' getrouwen boezemvriend en krachtigen medehelper te *Zurich* gevonden heeft, is ons bij de voorstelling der Geschiedenis duidelijk genoeg gebleken. Wij hebben enkel hier bij te voegen, dat deze, ook na diens dood, met onverkoelden en onbezweken ijver is voortgegaan, om te voltooijen, wat door zijnen vriend was begonnen, en vooral door het vertalen der Heilige Schrift en de uitgave van zijnen *Katechismus* gunstig op de verlichting des volks gewerkt heeft. Als eene proeve van den vromen zin, die hem in zijn leven bezielde, die hem in het sterven nog bijbleef, mogen de schoone woorden strekken, welke door hem ten aanhoore zijner ambtgenooten en vrienden geüit werden, toen hij reeds zijn einde voelde naderen. »Aan JEZUS CHRISTUS" sprak hij met stervende lippen, »mijn' Heer en mijn' Heiland, mijne hope en mijne zaligheid, geef ik met ligchaam en geest mij zelven over. Op Zijne barmhartigheid en genade steun ik. Op Zijne belofte en eeuwige waarheid vertrouw ik, en ik sterf gerust in de vaste hope, dat ik nu weldra Zijn bijzijn en zalige gemeenschap zal genieten, waarin volle verzadiging van vreugde, eeuwigdurende blijdschap te vinden is."

Wij zeiden reeds, dat de Hervorming zich veel verder dan *Zurich* uitbreidde. De ingezetenen van *Appenzell* schudden het eerst, in navolging van *Zurich*, de kluisters des verouderden bijgeloofs af. Die van *Mühlhausen* volgden hun voorbeeld. Te *Biel* zegevierde zij door den invloed en de prediking van THOMAS WYTTENBACH; te *Schaffhausen* en *St. Gallen* werd haar voortgang door HOFFMEISTER en VADIANUS bevorderd. Maar terwijl wij min beroemde namen en plaatsen voorbijgaan, vestigen wij thans ons oog op de steden *Bazel* en *Bern*, die nevens *Zurich* het voornaamste schouwtooneel van den strijd der Hervorming geweest zijn, en op die mannen, aan wier krachtdadige werkzaamheid wij, naast Gods Voorzienigheid, eene voor het Rijk des lichts en der waarheid gelukkige uitkomst van dien strijd hebben te danken. En vragen wij dan: wie onder de Zwitsersche Hervormers het meest heeft uitgeblonken, zoodat zijn borstbeeld allernaast dat van ZWINGLI, op een even verheven voetstuk, mag staan? — dan is op deze vraag maar één antwoord mogelijk:

JOANNES OECOLAMPADIUS.

Van dezen zóó voortreffelijken man — op wiens graf de schoone eertitel: *Apostel der reine Evangelieleer*, door het dankbare *Bazel* gebeiteld werd; die tegelijk de vriend van ERASMUS, van LUTHER en van ZWINGLI geweest is; die zoowel wegens zijn vredelievend karakter,

als wegens zijne grondige geleerdheid, de MELANCHTHON van *Zwitserland* mag heeten; — van dezen zóó voortreffelijken man mogen wij onzen Lezers geene beknopte levensschets onthouden.

JOANNES OECOLAMPADIUS (eigenlijk HAUSSCHEIN) werd in 1482 te *Weinsberg* in *Frankenland* geboren. Zijn vader bestemde hem voor den handelstand. Zijne moeder wenschte van haar' zoon een geleerde te zien worden; en hiermede stemden ook zijne kinderlijke wenschen het meest overeen. Daar zijne ouders ruim bemiddeld waren, zagen zij zich ook in staat gesteld, hunnen zoon de noodige wetenschappelijke opleiding te verschaffen. Hij bezocht de Latijnsche school te *Heilbron*, de Hoogeschool te *Heidelberg*, daarna te *Bologne*, waar hij zich op de Regtsgeleerdheid zoude toeleggen. Zóó uitstekend waren de vorderingen, die hij in zijne letteroefeningen gemaakt had, dat hij als veertien-jarige knaap reeds Magister in de Wijsbegeerte werd. Onze Lezers herinneren zich, hoe dit op gelijken leeftijd aan den jeugdigen MELANCHTHON was geweigerd geworden. Maar de studie der Regtsgeleerdheid bekoorde hem even weinig als de lagchende hemel van *Italië*. De ernstige geest des jongelings zocht ernstiger overpeinzing. Hij besloot naar zijn vaderland terug te keeren en zich onverdeeld der Godgeleerdheid te wijden. Wie onzer erkent in die veranderde keuze niet op nieuw eene gunstige en weldadige bestelling des Hemels? waardoor de jeugdige OECOLAMPADIUS in den schoonsten zin des woords is geworden, wat zijn naam voorspelde: *Eene lampe in het Godshuis*, een helderschijnend en schitterend licht in den tempel des Heeren! Nu bezocht hij andermaal *Heidelberg* en *Tubingen*, waar de beroemde REUCHLIN zijn leermeester werd. Na zulk eene grondige voorbereiding, aanvaardde hij het predikambt in zijne geboorteplaats; om het spoedig, daar de roep zijner kunde en begaafdheid zich reeds verre verspreid had, met het ambt van Domprediker te *Bazel* te verwisselen. Hier verkreeg hij den graad van Doctor in de Godgeleerdheid. Hier leerde hij ERASMUS kennen. Hij was hem (volgens diens eigen getuigenis) behulpzaam in zijne uitgave van het Nieuwe Testament met hare onschatbare aanteekeningen, en zamelde voor zich zelven wederkeerig een' schat van kennis en geleerdheid uit zijnen omgang op. ERASMUS gaf zijnen jeugdigen vriend de belangrijke les, om CHRISTUS en CHRISTUS alleen in de Heilige Schrift te zoeken, en OECOLAMPADIUS was er hem dankbaar voor, en heeft getoond, hoe hij haren waren zin begrepen en behartigd heeft. Zijn eerste verblijf te *Bazel* was echter van korten duur. Hij werd naar de Domkerk te *Augsburg* verplaatst; maar, deels omdat zijne stem voor dit gebouw te zwak was, deels omdat het hem verdriette de vijandige aanvallen der Monniken tegen zijne prediking te verduren, legde hij zijn ambt neder, en ontvlood aan het gewoel der wereld in een klooster, zonder zich nogtans door eene kloostergelofte te verbinden. Hier kwamen hem het eerst LUTHERS schriften in handen, en zij werkten als met eene *électriserende* kracht op zijn gemoed. Van nu af kwam hij zóó onbewimpeld voor zijne gevoelens uit, dat ook zijn naam, als die van eenen ketter, gelijk met dien van LUTHER, op den Rijksdag te *Worms*

genoemd werd. Toen deze derwaarts ging, bevond OECOLAMPADIUS zich op den *Ebernburg* bij den ridderlijken FRANS VON SICKINGEN, wiens huisselijke Godsdienstoefeningen hij eenigen tijd als Slotkapellaan regelde. Toen kort hierna VON SICKINGEN in een' bloedigen strijd werd gewikkeld, die hem het leven kostte, koos OECOLAMPADIUS andermaal *Bazel* tot zijne woonplaats, waar hij eerst eenigen tijd buiten openbare betrekking bleef, tot dat hij aan eenen ouden en kranken Prediker van het *St. Martijns*-stift als medehelper werd toegevoegd, wien hij bij zijnen dood opvolgde.

Nu eerst begint het belangrijkste tijdperk van OECOLAMPADIUS' leven, en voor *Bazel* het gewigtige tijdperk der Hervorming. Hij aanvaardde zijn predikambt onder de uitdrukkelijke voorwaarde, »dat hij zou mogen leeren, wat Gods Woord leerde, en verwerpen, wat Gods Woord verwierp; dat hij evenzeer van de Roomsche *ceremoniën* zou mogen weglaten, wat niet anders dan schadelijk op het volk werken kon." Deze vergunning werd hem geschonken (1). Nog meer: men liet eerlang aan zijne schitterende bekwaamheden ten volle regt wedervaren, door hem tot Hoogleeraar in de Godgeleerdheid aan te stellen. Nu was hij in staat, zoowel door eene geleerde en grondige Bijbelverklaring op zijne leerlingen en kweekelingen, als door zijne prediking op het volk te werken. Zijn aanzien als Godgeleerde steeg, zoo wel buiten als in zijn vaderland, gedurig hooger. Toen er in den jare 1526, op het doordrijven van Dr. ECK van *Ingolstadt*, een openlijk Dispuut te *Baden* zou plaats hebben, en ZWINGLI zonder dreigend levensgevaar dáár niet verschijnen kon, reisde OECOLAMPADIUS derwaarts, en glansrijk hield hij de eer der Hervormden op. Achttien dagen lang duurde de strijd, en hoewel OECOLAMPADIUS in zijn hart een vijand van zulk redetwisten was, men vond hem elken dag onbezweken op zijnen post. Mogt al de meerderheid der vergadering, welke uit Katholieken bestond, ten voordeele van het oude Kerkgeloof beslissen, de hoogachting voor zijn' persoon en zijne kunde was hierdoor bij vriend en vijand toegenomen. En waarlijk, dit kon niet anders! Terwijl ECK zich geregtigd rekende, om op de kosten der Kerk, welke hij verdedigde, feest- en gastmalen aan te rigten, zette OECOLAMPADIUS in stille afzondering zijne hoogst matige en eenvoudige levenswijze voort. Nimmer trad hij in het strijdperk op, zonder zich vooraf met vurige en ernstige gebeden tot den vernieuwden kamp te hebben voorbereid. De waard, bij wien hij inwoonde, kon niet genoeg zijne verwondering uitdrukken, dat een ketter en zulk een vroom en godzalig man in denzelfden persoon konden vereenigd zijn. Welk een gewigtig aandeel hij aan den strijd over het Avondmaal nam, zullen wij later

(1) Ten gevolge dier vergunning zorgde OECOLAMPADIUS dat de Doop aanstonds weder in het Duitsch verrigt en het Avondmaal onder beide gestalten bediend werd. Hij leerde, dat de Mis geen offer was, wees het volk het nietsbeduidende aan, dat er in het wijden en zegenen van water, palm, kaarsen en dergelijke dingen is gelegen, en bragt weldra door zijne prediking te weeg, dat het omdragen van het Sacrament en andere bijgeloovige plegtigheden geheel ophielden.

vernemen, maar reeds durven wij verzekeren, dat hij door die beschouwing slechts te hooger in onze schatting zal stijgen.

De Universiteit te *Bazel*, welke aan *Rome* groote verpligting had, was in den aanvang zeer ongunstig omtrent de Hervorming gestemd. Een goed gedeelte des volks, dat bevooroordeeld aan het oude hing, maakte den strijd hier des te hagchelijker, de overwinning te moeijelijker; en toch genoot OECOLAMPADIUS de vreugde, dat zij, nog bij zijn leven, door den krachtig geöpenbaarden volkswil werd doorgezet, wat hoofdzakelijk aan zijnen altoos werkzamen invloed was dank te weten; en toch had hij met geene andere wapenen dan die der verstandelijke bewijsvoering en liefderijke overreding gestreden. Zijne vreugde over deze gelukkige omkeering werd daarom niet weinig verbitterd, toen de opgewondene volksmenigte, bij het invoeren der Hervorming te *Bazel*, zich ongeregeldheden veroorloofde, welke door alle gematigden moesten afgekeurd en verfoeid worden. ERASMUS betuigde, dat, zoo iemand in staat ware hem tot de zijde der Hervorming te doen overgaan, dit alleen OECOLAMPADIUS zoude zijn. Onbegrijpelijk veel heeft alzoo ook hij ten nutte der Zwitsersche Hervorming gedaan, en hoe veel meer nog zou hij hebben kunnen verrigten, indien hij tot een' hooggeklommen ouderdom ware gespaard gebleven. Maar hij was *eene lichtende kaars*, en — ook het andere gedeelte van dit Bijbelsch gezegde zou in hem waarheid worden — *slechts een' korten tijd mogt men zich in haar schijnsel verheugen.* De vroegtijdige dood van ZWINGLI bragt aan zijn hart eene ongeneeslijke wonde toe. Eene kwaadaardige ziekte raapte hem weg in het negen-en-veertigste jaar zijns levens. Den 1sten December 1531 stierf hij. Maar zijn sterven was de kroon van zijn leven. Eenige dagen vóór zijn uiteinde liet hij zijne ambtgenooten aan zijn ziekbed komen. Hij hield eene roerende aanspraak tot hen, vermaande hen elkander lief te hebben en het Evangelie, zoo wel door hunnen Godvruchtigen wandel als met woorden, te prediken. Van zich zelven verklaarde hij: »Het is met een goed geweten, dat ik, door de genade Gods, voor den Regterstoel van CHRISTUS zal verschijnen. Dáár zal het blijkbaar zijn, dat niet wij het zijn, die de Kerk verleid hebben. Gij hoort deze belijdenis; mijn laatste ademtogt maakt er U getuigen van." Zijnen kinderen legde hij zegenend de handen op het hoofd en bezwoer hen, God steeds als hunnen Vader te beminnen. Hij had hun de namen: EUSEBIUS (Godsvrucht), IRENE (vredelievendheid) en ALETHEA (waarheidsliefde) gegeven. Het waren de drie grondtrekken van zijn beminnelijk karakter geweest. Men vroeg hem, toen zijn oog reeds half gebroken was, of hij ook eenig licht begeerde. Nu vertoonde zich nog een glimlach op het gelaat des stervenden. »Dáár is licht genoeg," sprak hij, op zijnen boezem wijzende. Weinige oogenblikken later ontsliep hij (1).

---

(1) En toch verstoutten zijne vijanden zich het gerucht te verspreiden, dat hij in wanhoop de handen aan zich zelven geslagen had, en COCHLAEUS beweerde dat de duivel hem had weggehaald.

WOLFGANG FABRICIUS CAPITO.

Toen de edele OECOLAMPADIUS te *Bazel* kwam, vond hij geenen geheel onbereiden akker. WOLFGANG FABRICIUS CAPITO, met wien hij zich aan de Hoogeschool in de oude talen geöefend had, die al zijnen invloed had aangewend, om zijnen vriend te *Bazel* te doen beroepen, was hem reeds voorgegaan, om dien akker te beplanten en te bevochtigen. Wij plaatsen daarom zijn beeld naast dat van zijnen vriend. CAPITO was in den *Elzas* geboren, en tegen zijnen zin tot de beöefening der geneeskunde opgeleid. Na den dood zijns vaders volgde hij zijne natuurlijke neiging, en de Godgeleerdheid werd zijne meest geliefde wetenschap. Het onderzoek des Bijbels leerde hem vroegtijdig vele dwalingen der Roomsche Kerk inzien. Reeds vóór dat hij iets van LUTHER had kunnen hooren, kon hij het niet meer van zich zelven verkrijgen, de Mis op de gewone wijze te bedienen. Te *Einsiedlen* kwam hij in aanraking met ZWINGLI en beiden bemerkten spoedig in een vertrouwelijk gesprek, dat zij omtrent de Pauselijke oppermagt eenstemmig dachten. Te *Bazel* hield hij voorlezingen over het Evangelie van MATTHEUS, en leerredenen over den brief aan de Romeinen, die met groote toejuiching werden aangehoord, maar in den hoogsten graad de verbittering der Monniken opwekten. Met droefheid zagen hem daarom zijne talrijke vrienden, met vreugde zijne vijanden, vertrekken, toen hij in 1520 eene beroeping naar het Hof van den Keurvorst van *Mentz* ontving en opvolgde. De dampkring, waarin hij zich hier bewoog, bleef niet zonder eenigen invloed op zijne denkwijze en gezindheden. Hij trad eenigzins schroomvallig terug, en schaarde zich meer aan de zijde dergenen, die wij onder de Hervormingsgezinden de *behoudende* partij zouden kunnen noemen. Op den Rijksdag te *Worms* staat hij als in het midden tusschen de Evangelischen en Katholieken, in goede verstandhouding, zoowel met ALEANDER en COCHLAEUS, als met AMSDORFF en LUTHER. Den laatsten zocht hij tot meerdere buigzaamheid en gematigdheid te bewegen. Vooral vermaande hij hem met meerdere verschooning in het aanranden van hooggeplaatste Geestelijken te werk te gaan. »Wat diep geworteld is," zeide hij, »wordt niet op eens uit den grond gerukt, het moet langzaam worden losgeschud, zal het gemakkelijk door de hand worden uitgetrokken." Hoe waar en behartigenswaardig dit gezegde ook zij, zoo was toch die gematigdheid, waarvan CAPITO een vriend en voorstander was, niet van menschenvrees en zwakheid vrij te pleiten. (1) En eere zij hem, hij heeft zich te zijner tijd, moedig daarboven verheven. Toen hij zag, dat hij te *Mentz* geenszins dat nut kon stichten, hetwelk hij zich had voorgesteld, vertrok hij in 1523

---

(1) MERLE D'AUBIGNÉ noemt de houding, welke CAPITO een' tijd lang omtrent de Hervorming aannam, wel karakteristiek maar eenigzins scherp, die der *Temporiseurs*. Niet minder karakteristiek liet een zijner tijdgenooten (JAK. VON MUNSTER), wiens oordeel over ZWINGLI, na het *Disputt* te *Bern*, wij hieronder zullen mededeelen, zich omtrent hem aldus uit: »Was von CAPITO zu halten sey, konnte ich nicht ergründen."

naar *Straatsburg*, waar hij, als Prediker in de *St. Thomas*-kerk, zich op nieuw als voorstander en verdediger der Hervorming deed kennen, door zijne verlichte Evangelieprediking den rijksten zegen stichtte, en volijverig werkzaam bleef tot aan zijnen dood.

Doch keeren wij naar *Zwitserland* weder. In *Bern* had het bijgeloof gedurende de laatste jaren eene belangrijke maar geenszins schitterende rol gespeeld. Het bedrog met een wonderdoend *Maria*-beeld, met den schedel van de Heilige ANNA, en de gewaande verschijningen der Moedermaagd in een Dominikaner klooster gepleegd, was tot diepe beschaming en vernedering van Geestelijkheid en Monniken, en tot ergernis van alle geloovigen, ontdekt geworden. Het satyrieke vernuft van den dichter NICOLAAS MANUEL leverde deze wonderhistoriën en de verlegenheid der Dominikanen, in zijne Vasten-avondspelen, aan de bijtendste bespotting over. Maar met edeler en krachtiger wapenen werd dit bijgeloof bestreden door de prediking van SEBASTIAAN MEIJER en

BERTHOLD HALLER.

Gelijk *Zurich* zich op ZWINGLI, en *Bazel* zich op OECOLAMPADIUS verheft, zóó mag *Bern* op HALLER, als den grondlegger zijner Hervorming, roemen. *Pforzheim* was de plaats zijner opvoeding, MELANCHTHON de deelgenoot zijner kinderlijke spelen geweest. Vervolgens had hij op onderscheidene Hoogescholen, ook te *Keulen*, gestudeerd. In 1518 werd hij Kanunnik of Koorheer, en drie jaren later Prediker te *Bern*. Schitterende redenaarsgaven vereenigden zich in hem met brandende liefde tot de waarheid. Naauw gevoelde hij zich door overeenstemming des geestes aan ZWINGLI en OECOLAMPADIUS verbonden. Den eersten zocht hij te *Zurich* kort na zijne aanstelling op, en deze sloot den jeugdigen reeds beroemden Prediker, toen hij hem voor het eerst ontmoette, met verrukking in zijne armen. Den tweeden vergezelde hij naar *Baden*, en dáár stond hij als moedig strijdgenoot aan zijne zijde, ter verdediging der heftig aangevochtene Hervormde leer. Hoe vrijmoedig hij ook voor zijne gevoelens uitkwam, hij genoot in eene hooge mate zoowel de achting zijner stadgenooten als de liefde zijner Gemeente. Toen SEBASTIAAN MEIJER genoodzaakt werd de stad te verlaten, en *Bern* zelfs eene dreigende houding tegenover *Zurich* aannam, bleef HALLER in zijne prediking ongemoeid. Eenmaal werd er wel eene aanklagt tegen hem ingediend, waarbij zelfs de ketterdood tegen hem geëischt werd, maar men had den moed niet daaraan gevolg te geven. Op een' anderen tijd werd hij op het Raadhuis geroepen, om zich wegens zijne prediking te verantwoorden, en aanstonds schoolde de menigte te zamen, uit vrees, dat hem eenig gevaar mogt bedreigen. Zij wachtte zijne wederkomst af, vormde als het ware een' ringmuur om den geliefden Herder en Leeraar, vast besloten hebbende, hem tot het uiterste te beschermen en te verdedigen, en geleidde hem zóó naar zijne woning terug. In den jare 1528 werd er een *Dispuut* te *Bern* gehouden, hetwelk de volkomene zegepraal en invoering der Hervorming in deze stad ten gevolge had. Dáár stond ZWINGLI zege-

vierend tegenover al zijne bestrijders (1). Dáár vertoonde ook HALLER zich in al zijne kracht. Onvermoeid arbeidde hij in het werk des Heeren tot het einde zijns levens, en daalde in het jaar 1536, in pas vier-en-veertig-jarigen ouderdom, algemeen bemind en diep betreurd ten grave.

MARTINUS BUCERUS.

In eene galerij van Zwitsersche Hervormers, die tot ZWINGLI in betrekking stonden, mag het beeld van MARTINUS BUCERUS niet ontbreken, hoewel dit beeld zich bezwaarlijk in vlugtige omtrekken laat schetsen, en zijn naam als Hervormer niet minder aan *Duitschland* en *Engeland* dan aan *Zwitserland* toebehoort.

In zijne jongelingsjaren legde hij de geestelijke gelofte af bij de orde der Dominikanen, aan welke vooral het volksonderwijs was toevertrouwd. BUCER toonde uitnemend voor deze taak berekend te zijn. Weldra werd hij een beroemd Prediker dier orde; maar na LUTHER gehoord, diens schriften gelezen, en zelf de Heilige Schrift in de oorspronkelijke talen onderzocht te hebben, viel het hem hoe langer zoo zwaarder, en eindelijk onmogelijk de aangelegde kluisters te dragen. Hij vlugtte naar FRANS VON SICKINGEN, die hem had leeren kennen en hoogschatten, en met geöpende armen ontving. Na een tweejarig verblijf op den *Ebernburg*, vertrok hij naar *Straatsburg*, waar hij later als Hoogleeraar werd aangesteld. Hier eerst ving zijne uitgebreide werkzaamheid aan. Hij was de steller der Geloofsbelijdenis, die door de steden *Straatsburg*, *Constanz*, *Memmingen* en *Lindau* op den Rijksdag te *Augsburg* werd ingediend. Hij was de man des vredes, die, na het gesprek te *Marburg*, eene scheuring tusschen de Protestanten zocht te verhoeden, en met het oogmerk om eene volkomene verbroedering onder hen te weeg te brengen, nu eens met ZWINGLI, dan weder met LUTHER onderhandelingen aanknoopte. Als een der meest beroemde Godgeleerden van zijnen tijd, werd hij bij alle gewigtige aangelegenheden geraadpleegd. Te *Leipzig* werd hij, na den dood van Hertog GEORGE, geroepen om, gemeenschappelijk met LUTHER, de Hervorming in te voeren. Te *Regensburg* vereenigde hij zich (in 1541), op het uitdrukkelijk verlangen des Keizers, met MELANCHTHON, om zoo mogelijk de Godsdienstgeschillen, die de Christenheid verdeeld hielden, tot een vreedzaam einde te brengen; maar zóó veel als hij hier, en vroeger in den strijd over het Avondmaal, ook had toegegeven; zóó krachtig verzette hij zich tegen het *Interims-Edict*, waarvan hij de strekking hoogstverderfelijk keur-

---

(1) Ten aanzien van dit gesprek is de getuigenis van den ijverig Katholieken JAKOB VON MUNSTER, die het van den beginne tot den einde bijwoonde, hoogst merkwaardig. Hij beklaagt zich, dat de Geestelijken zijner partij in wetenschappelijke kennis en geleerdheid zóó verre bij die der Hervormers achterstonden, en zegt aangaande ZWINGLI zeer naïf: „Diese Bestie ist in der that gelehrter, als ich selbst geglaubt habe. Der *naseweise* OECOLAMPADIUS mag die Profeten, das Hebräische besser verstehn, im Griechischen ihm vielleicht gleich kommen, aber weit steht er in der That hinter diesem in Fruchtbarkeit des Geistes, Kraft und Klarheit der Darstellung zurück."

de (1). Om zich aan de vervolging te onttrekken, die hem deswege bedreigde, vond hij het geraden, naar *Engeland* te wijken. Hoe hoog men ook dáár zijne vroomheid en geleerdheid schatte, bleek uit zijne benoeming tot Hoogleeraar aan de Hoogeschool van *Cambridge*, en uit de algemeene droefheid bij zijnen dood, die hem, op den 27sten Februarij 1551, aan den wijduitgebreiden kring zijner werkzaamheden ontrukte. Meer dan drie duizend personen volgden zijn lijk. Weinig zegt het daarom tot schade van zijne nagedachtenis, dat zijn gebeente, onder Koningin MARIA, weder opgegraven en verbrand werd; maar ook weinig zegt de praal, waarmede zijne uitvaart gevierd was geworden, bij de schoone lofspraak, hem door een' Geschiedschrijver van zijnen tijd naar waarheid gegeven: »Hij heeft beide in zijn leven en in zijn sterven getoond, hoe men CHRISTUS behoort na te volgen."

En hier eindigen wij deze beschouwing. Wij hadden eene reeks van mannen vóór ons, allen vereenigd in denzelfden geest, strijdende onder dezelfde heilige leuze, omdat zij allen uit eene en dezelfde bron waren gevoed, omdat zij allen onderwezen waren uit Gods Woord. Wij zagen, hoe zij allen aan deze leuze zijn getrouw gebleven tot aan de ure huns doods; hoe de kracht van hun geloof zich ook op hun sterfbed verheerlijkte. Zij spreken door hun geloof tot ons, nadat zij gestorven zijn. Zij vermanen ons de goede belijdenis dier hope vast te houden, waarop zij eene betere wereld zijn ingegaan. En op hen en hun voorbeeld starende, roepen wij elkander toe: »Broeders! verbinden wij ons, zonder bitteren haat jegens andersdenkenden in het hart te koesteren, tot trouw aan de heilige waarheid; en daar wij zulk eene wolke van getuigen vóór ons hebben, laat ons met lijdzaamheid loopen de loopbaan, die ons is voorgesteld, ziende, als zij, op den oversten Leidsman en Voorganger des geloofs, en gedachtig aan Zijn Woord: »*Houdt wat gij hebt, opdat niemand uwe kroon neme!*" (OPENB. III: 11.)

V.

Het Gesprek te Marburg.

October 1529.

In de helling van eenen berg, van waar het oog over het heerlijke *Lahndal* weiden kan, is de grijze stad *Marburg* gebouwd. Op het hoogst verhevene punt lag in de zestiende eeuw het Vorstelijk slot, dat aan den Landgraaf van *Hessen* toebehoorde. Dáár had, in October des jaars 1529, de merkwaardige zamenkomst van Duitsche en Zwitsersche Hervormers plaats, waarvan wij de aanleiding, het doel en den uitslag thans moeten vermelden. Het is niet zonder eene gewaar-

(1) Hierover zal later in het V[de] Hoofdstuk van de Geschiedenis der Hervorming in *Duitschland* gesproken worden.

wording van treurigheid, dat ik mijne Lezers tot deze belangrijke beschouwing uitnoodige. Helaas! wanneer wij vragen: waarom de Hervorming niet al die gezegende vruchten heeft gedragen, welke zij beloofde? — waarom haar zegepraal niet nog volkomener geweest is? — dan is het niet genoeg te wijzen op het uitwendige geweld, waarmede zij bestreden werd, of op de kracht der vooroordeelen, waarmede zij had te kampen. Neen! wij zijn tot de getuigenis gedrongen, dat de Hervorming, in haren voortgang en hare ontwikkeling, ook door inwendige verkeerdheid is belemmerd geworden. En vraagt men verder, waarin die menschelijke verkeerdheid zich het meest geöpenbaard heeft? — het is in den strijd over de twee edel-eenvoudige plegtigheden des Christendoms: over den Doop en het Avondmaal.

De Wederdoopers en hunne gevoelens hebben wij reeds vroeger leeren kennen. Ook in *Zwitserland* verkregen zij een' beduidenden aanhang. *Waldshut*, waar de beruchte MÜNZER zich een' tijd lang had opgehouden, werd het vereenigingspunt der Dweepers; maar weldra verspreidden zich vele aanhangers der nieuwe Sekte in andere Kantons. In het gebied van *Zurich* stonden CONRAD GREBEL en LUDWIG HETZEL aan hun hoofd. Schier overal, waar deze woelgeesten zich vertoonden, ontstonden bedenkelijke bewegingen. In *St. Gallen*, waar de dweepzucht met onbeteugelde woede voortholde, onthoofdde zekere THOMAS SCHUGGER, op vermeende Goddelijke ingeving, zijnen eigen broeder, die zich met de meeste lijdzaamheid aan deze gruwzame strafoefening onderwierp. De Regering betoonde in den aanvang, bij het te keergaan dier ongeregeldheden, groote gematigdheid. Langs den weg der verstandelijke overreding zocht men in herhaalde mondgesprekken (waaraan ook ZWINGLI deel nam), met de aanvoerders der partij gehouden, de dwalenden teregt te brengen. Maar toen dit niet baatte, toen alle burgerlijke en maatschappelijke banden uit elkander dreigden gerukt te worden, ging men tot gestrenger maatregelen, eindelijk zelfs tot de doodstraf, over. Dat intusschen ook hierdoor de sekte der Wederdoopers niet geheel onderdrukt, veel minder uitgeroeid is geworden, zal de Geschiedenis der Hervorming in ons Vaderland ons leeren. Wij betreuren het, dat men, zoowel in Zwitserland als elders, tegen de Wederdoopers met eene gestrengheid is te werk gegaan, welke der Hervorming in het algemeen, en ZWINGLI in het bijzonder, als een onuitwischbare blaam is aangerekend geworden. Onze Vaderlandsche Geschiedschrijver BRANDT noemt deze vier woorden: »qui iterum mergit, mergatur," d. i. »die met water herdoopt, worde in het water verdronken" *het strafvonnis van* ZWINGLI. Zonder die gestrengheid te verdedigen, moeten wij toch, om haar uit het beginsel en van het standpunt des grooten Hervormers te kunnen verklaren, hierbij doen opmerken, dat de oorzaak daarvan, minder in het afwijkend gevoelen omtrent den Doop, dan in de voor Kerk en Staat evenzeer gevaarlijke bewegingen gezocht moet worden, welke de aanhangers en inzonderheid de aanvoerders dier Sekte, allerwege waar zij zich vertoonden, deden ont-

staan (1). Het behoeft dan ook naauwelijks eenige aanwijzing, dat de Wederdoopers (schoon ook zij een zachtmoediger oordeel verdienen, dan hun veelal van de Geschiedschrijvers is te beurt gevallen) van de Hervormden in beginsel grootelijks onderscheiden waren (2), gelijk zelfs hun hoofdgevoelen omtrent den Kinderdoop, noch bij de *Zwitsersche*, noch bij de *Duitsche* Hervormers ingang vond. Maar zoo dezen omtrent den doop allen vrij eenstemmig dachten, niet alzoo omtrent het Avondmaal, — en dezen strijd over het Avondmaal, die de aanleiding tot het vermaarde Gesprek te *Marburg* geworden is, moeten wij thans in zijnen oorsprong en voortgang beschouwen.

Wij hebben, een' trek uit LUTHERS leven beschrijvende, den Lezer reeds eenmaal in eene herberg te *Jena* verplaatst. Dáár verplaatse hij zich weder, ruim vijf jaren vóór het te *Marburg* gehoudene Gesprek. Hij vindt er CARLSTADT en LUTHER in een' heftigen woordenstrijd gewikkeld, die zóó hoog liep, dat LUTHER een' goudgulden uit den zak haalde en dien zijne tegenpartij in de hand gaf, als een pand of teeken dat hij hem uitdaagde, om zijne bedreiging gestand te doen en tegen hem te schrijven. De oorzaak was deze. De onrustige CARLSTADT, spoedig zijn ambteloos leven moede, had te *Orlamunde*, waar MÜNZER vele aanhangers gevonden had, het predikambt weder opgevat. Hij hervormde dáár geheel in zijnen geest en naar zijnen lust, maar tastte in het afschaffen der Kerkgebruiken en het afzetten van Geestelijken zóó heftig door, dat LUTHER door den Keurvorst naar *Jena* werd gezonden, om tegen de dweepers te prediken. CARLSTADT was onder de toehoorders. Met een hart vol verbittering zocht hij zijnen voormaligen vriend, nu zijnen vijand, op. Het overige is ons bekend. Deze twist was de aanvang van den onzaligen strijd over het Avondmaal.

CARLSTADT had omtrent den aard en de beteekenis dier heilige plegtigheid andere, en wij moeten dit erkennen, helderder en redelijker begrippen dan LUTHER. Deze, hoewel hij het gedrogtelijke gevoelen der *Transsubstantiatie* had opgegeven, bleef nog altijd aan eene voor het verstand onbegrijpelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS' ligchaam in en onder de teekenen van brood en wijn vasthouden. CARLSTADT, daarentegen, zag in het Avondmaal een' eenvoudigen gedachtenis-maaltijd van JEZUS' lijden en sterven, maar kwam tot de gedwongene verklaring, dat de woorden: *dit is mijn ligchaam*, niet op het brood betrekking hadden, maar door den Zaligmaker, met vingerwijzing op zijn eigen levend ligchaam, waren uitgesproken. ZWINGLI had reeds vroeg

(1) De Heer BLAUPOT TEN CATE wil de *Zwitsersche* Wederdoopers of Doopsgezinden scherp van den aanhang van MÜNZER onderscheiden hebben, en oordeelt ongelijk gunstiger over hen, dan door vele anderen geschiedt.

(2) De Hervormden beriepen zich op de H. Schrift, de Wederdoopers op het inwendige licht. De Wederdoopers werden gerekend tegen de Moederkerk als de eigenlijke *scheurmakers* (*Schismatici*) over te staan. De Hervormden waren genoodzaakt, van daar uit te gaan, omdat zij als *ketters* (*Haeretici*) waren veroordeeld, maar zonder den band van christelijke gemeenschap, die nog in den Doop blijft voortbestaan, van hunne zijde ten eenemale op te heffen.

omtrent het Avondmaal van het bestaande Kerkgeloof afwijkende gevoelens gekoesterd. Ook in *Nederland* werd hierover door sommigen vrijer gedacht, en er zijn sporen in de Geschiedenis voorhanden, dat de eenig ware en natuurlijke verklaring, welke ZWINGLI aan deze woorden gaf, het eerst van ons Vaderland is uitgegaan, en alzoo aan de Zwitsersche Hervormers is bekend geworden. Naauwelijks was CARLSTADT van *Orlamunde* naar *Straatsburg* geweken, of hij stortte al zijne gal tegen LUTHER in zijne schriften uit. Het eerste verscheen te *Bazel* onder den titel: *Over het onchristelijk misbruik van het brood en den Kelk des Heeren.* Het was niet onnatuurlijk, dat CARLSTADT in *Zwitserland*, dat een algemeen toevlugtsoord voor vervolgden was, en waar de Hervorming eene meer doortastende rigting nam, zoowel voor zijn' persoon als voor zijne gevoelens omtrent het Avondmaal, bescherming vond; maar evenmin kunnen wij ons verwonderen, dat LUTHER, die CARLSTADT als een' der ergste dweepers beschouwde, zich hierdoor diep gekrenkt gevoelde. Hij antwoordde in zijnen toorn met het geschrift: »*Tegen de Hemelsche Profeten, over de beelden en het Sacrament.*" Nu brandde het twistvuur nog heviger op. De Straatsburger Godgeleerden en OECOLAMPADIUS van de eene zijde, BUGENHAGEN, BRENZ van de andere zijde, mengden zich in den strijd. Het geschrift van OECOLAMPADIUS: *Over de oorspronkelijke beteekenis van des Heeren woorden »dit is mijn ligchaam" enz.*, was op zulk een' gematigden toon, in zulk eenen liefderijken geest en te gelijk met zoo veel overtuigende kracht geschreven, dat ERASMUS, die het kettersche gevoelen niet openlijk durfde billijken, daarvan aan den Raad te *Bazel* de getuigenis aflegde: »dat het, zoo mogelijk, de uitverkorenen zelfs zou verleiden" (1). ZWINGLI had reeds in zijn hoofdwerk: *Over de ware en valsche Godsdienst*, zijn gevoelen omtrent het Avondmaal ontwikkeld, dat, als geheel in den geest van den Goddelijken Insteller, het meest algemeen in de Hervormde Kerk is aangenomen. Hij was thans genoodzaakt, in nog andere geschriften, dit gevoelen tegen LUTHERS aanvallen, die gedurig heviger en bitterder werden, te verdedigen, en rondom de twee groote Hervormers sloten zich de strijders van beide partijen in digte gelederen aan (2). Zóó was dan één woord

(1) Dit gunstig oordeel van ERASMUS is te opmerkelijker, omdat ZWINGLI aan MELANCHTHON te *Marburg* beleed, dat hij het eerst door het lezen der schriften van ERASMUS op dit gevoelen gekomen was.

(2) Wij onthouden ons om proeven van de hevigheid, waarmede deze strijd gevoerd werd, aan onze Lezers mede te deelen. Roomschgezinde Schrijvers hebben ze met ijver bijeengezocht, en ze ons op eene onzachte wijze naar het hoofd geworpen. Zekerlijk moet het ons ergeren en bedroeven, als wij LUTHER nog heviger tegen de zoogenoemde *Sacramentariërs* dan tegen de Papisten hooren uitvaren; als wij den verstandigen en helderdenkenden ZWINGLI op ééne lijn met Dweepers en Wederdoopers zien geplaatst. Zekerlijk klinkt het in onze ooren verschrikkelijk hard, als wij zijne gevoelens voor onchristelijk en duivelsch hooren verklaren, en het verwondert ons niet, dat de vijanden der Hervorming daarover nog in onze dagen een luid en heftig geschreeuw aanheffen; maar dat harde wordt toch aanmerkelijk verzacht, als men eenmaal weet (gelijk men het uit een aantal plaatsen van LUTHERS schriften kan bewijzen) dat dwaling en onchristelijke leer bij LUTHER geheel als woorden van dezelfde beteekenis (*synonymen*) golden, en dat hetgeen *niet uit God* was, naar zijn spraakgebruik, noodwendig *uit den Duivel* zijn moest. Als ééne voor vele plaatsen halen wij hier slechts de volgende woorden aan, die LUTHER aan

van diepe maar toch eenvoudige beteekenis, door den gezegenden Verlosser aan den maaltijd der liefde gesproken, de twistappel geworden, die de Protestantsche Christenheid op het treurigst zou scheiden en verdeelen, en gemoederen van elkander verwijderde, die van gelijke liefde voor den Heiland en voor elkander hadden moeten gloeijen!

Niemand gevoelde het dieper, welk een nadeel hierdoor der Hervorming werd toegebragt, welk een triomf hierdoor aan hare vijanden werd voorbereid, dan de jeugdige en vurige Landgraaf van *Hessen*, die haar met hart en ziel was toegedaan, en reeds het zwaard tot hare bescherming had willen ontblooten, zoodra hij eene geweldige aanranding begon te vreezen. Maar zijne poging, om eene verbindtenis van alle Hervormde steden en Staten te bewerken, welke men tegen de verbindtenis der Katholieke Vorsten zou kunnen overstellen, liep, ten gevolge dezer onzalige verdeeldheid, vruchteloos af. De jeugdige Vorst gaf echter nog geenszins de hoop op, om eene volkomene verzoening en verbroedering tusschen de beide partijen tot stand te brengen. Hij meende dit doel het gelukkigst te zullen bereiken, indien er, als onder zijn oog, eene zamenkomst van *Duitsche* en *Zwitsersche* Godgeleerden plaats had. ZWINGLI en zijne vrienden waren hiertoe aanstonds bereid. LUTHER verzette zich zoo lang mogelijk hiertegen, wel bewust, dat hij niets zou kunnen en niets zou willen toegeven. En het was eerst na veelvuldige onderhandelingen en bedenkingen, dat de bedoelde zamenkomst, tegen den aanvang van October des jaars 1529, te *Marburg* bepaald werd.

ZWINGLI vertrok reeds in het begin van September, maar hield het oogmerk zijner reize, daar zijn leven door zijne vijanden onophoudelijk belaagd werd, zelfs voor zijne Echtgenoote verborgen. Te *Bazel* haalde hij zijnen vriend OECOLAMPADIUS af. Bij hen hadden zich nog BUCER en HEDIO gevoegd, en den 29sten dier maand bereikten zij *Marburg*, waar zij op het vriendelijkst door den Landgraaf werden verwelkomd. Den volgenden dag kwamen LUTHER en MELANCHTHON aan, en met hen CRUCIGER, JUSTUS JONAS en MYCONIUS; enkele dagen later nog OSIANDER, BRENZ en AGRICOLA. Ook *Hessische* Godgeleerden waren uitgenoodigd, om deze belangrijke zamenkomst bij te wonen. FILIP *de grootmoedige* ontving zijne gasten met de meeste oplettendheid. Hij had de fraaiste vertrekken van zijn kasteel voor hen ingeruimd, en onthaalde hen op eene waarlijk grootmoedige en vorstelijke wijze. Ook gaf hij vele blijken van wijsheid en doorzigt, waarin de opregtheid zijner bedoeling doorstraalde, om bemiddelaar en vredestichter te zijn. Zóó had hij, om alle botsing en verbittering voor te komen, aan CARLSTADT het bijwonen dezer bijeenkomst ontzegd. Zóó bepaalde hij, dat de vredelievende OECOLAMPADIUS met den driftigen LUTHER, en de bedaarde MELANCHTHON met den wel eens hevigen ZWINGLI, eerst afzonderlijk

---

de Straatsburgsche Godgeleerden schreef: "Ons is niets dierbaarder dan de vrede, maar *zij* of *wij* moeten dwalen, en eene van beide partijen moeten (alzoo) dienaren des duivels zijn. Daarom is hiertegen raad noch middel." Men wege ook de beteekenis der woorden, gelijk die in de *Kraftsprache* der zestiende eeuw gold, niet met eene goudschaal af.

zouden disputeren. Zóó was het slechts aan weinige Godgeleerden vergund, aan het gesprek deel te nemen. De overigen moesten, even als hij, toehoorders zijn. Het voorafgaand gesprek, (op Vrijdag 1 Oct.) tusschen OECOLAMPADIUS en LUTHER, duurde drie uren; dat tusschen ZWINGLI en MELANCHTHON werd tot den avond voortgezet, maar leidde tot geene andere uitkomst, dan dat het nu gebleken was, dat men over de gewigtigste geloofspunten genoegzaam eenstemmig dacht, (waaromtrent de Lutherschen eenigen argwaan hadden gevoed) maar dat men het op het punt van het Avondmaal niet ligtelijk eens zou worden.

Zaturdag, de tweede October, was de dag, voor het eigenlijke mondgesprek bestemd. Het werd reeds des morgens te zes ure aangevangen. De Landgraaf zat, omringd van zijne raden en hovelingen, aan het einde der zaal, en volgde het gesprek van het begin tot het einde met de meest oplettende aandacht. LUTHER, MELANCHTHON, ZWINGLI en OECOLAMPADIUS waren aan eene afzonderlijke tafel gezeten. In het geheel waren er tusschen de vijftig en zestig personen tegenwoordig. De kanselier JOHANN FEIGE opende de vergadering met eene aanspraak, waarin hij de schoone vorderingen en vruchten der Hervorming roemde, en aan de Duitsche en Zwitsersche Godgeleerden het oogmerk dezer zamenkomst herinnerde, als welke eene vriendschappelijke onderhandeling zijn moest, maar geenszins in een twistgeding moest ontaarden. Daarom moesten zij elkander met geduld en liefde aanhooren, en alle geöorloofde middelen aanwenden, om zich onderling te vereenigen. »Wie zich daartegen verzette, bewees dat de Heilige Geest zijn hart niet bestuurde." Deze rede maakte diepen indruk. De Godgeleerden beloofden te spreken zònder eenige bitterheid, met betooning van wederzijdsche achting en vriendelijkheid, ja alles te zullen aannemen, wat met God en een goed geweten kon geschieden. En werkelijk werd dit gesprek, als wij enkele harde uitdrukkingen, in een' oogenblik van drift aan de sprekers ontvallen, uitzonderen, op een' zeer gematigden toon gevoerd, en bleef men aan deze belofte getrouw. (1). Thans nam dan het eigenlijk gesprek over het betwiste leerstuk een' aanvang, hetwelk uit een uitlegkundig, wijsgeerig en geschiedkundig oogpunt behandeld werd. Toen men begon, nam LUTHER een stuk krijt, en schreef met groote letters op de tafel: »*Hoc est corpus meum*" *(Dit is mijn ligchaam)*, (LUK. XXII: 19[b].) ten blijke welk een gewigt hij aan deze plaats hechtte, en hoe hij zich aan de letter dier woorden als vastgeklemd wilde houden. OECOLAMPADIUS wees hem op andere figuurlijke spreekwijzen des Nieuwen Testaments, gelijk: »*Ik ben de ware wijnstok*," (JO. XV: 1) en beriep zich tot verklaring van de woorden der instelling, vooral op JO. VI: 63. »*Het vleesch is tot niets nut, maar de geest maakt levend.*" ZWINGLI zocht insgelijks met vele voorbeelden uit de

---

(1) BRENZ, die het bijwoonde, schreef daarover aan SCHRADINUS: »Alle zaken werden zeer beleefd en zacht behandeld. Men hoorde er geene andere titels dan *Heer en Vriend! mijn lieve!* en dergelijke; men sprak niet van Sekten of scheurmakers; men zou LUTHER en ZWINGLI geene tegenstanders, maar broeders hebben genoemd."

Heilige Schrift te bewijzen, hoe dikwerf het teeken genoemd wordt met den naam van datgene, wat bedoeld en aangeduid worde. Hij haalde, om de ongepastheid aan te toonen van al te zeer de letter te drukken, het kruiswoord des Heilands aan »*Vrouwe! zie uwen Zoon!*" (Jo. XIX: 26c) uit welks letterlijke opvatting zoude volgen, dat JOANNES werkelijk de zoon van MARIA moest geweest zijn. Vergeefs! LUTHER herhaalde schier op elke bedenking en tegenwerping: »Mijne leer is hierdoor nog niet veranderd. Ik blijf bij de woorden: »*Dit is mijn ligchaam!*" ZWINGLI beweerde dat een ligchaam, eindig en beperkt zijnde, aan eene zekere en bepaalde plaats zijn moest, en dat dien ten gevolge het ligchaam van CHRISTUS niet in het Sacrament tegenwoordig zijn kon, omdat het in den hemel was. Dit leidde LUTHER er toe, om de alomtegenwoordigheid van CHRISTUS' ligchaam te verdedigen, en welk een' vijand hij zich vroeger van de *Scholastiek* en *Aristotelische* wijsbegeerte betoond had, thans nam hij zijne toevlugt tot eene stelling der *Sophisten*, dat ook een ligchaam, de Hemel bij voorbeeld, zonder eenige plaats zijn kon.

Maar ik vreeze mijne Lezers te vermoeijen, door het gesprek ten einde toe te vervolgen. Slechts ééne bijzonderheid wil ik nog vermelden. Wij vernamen reeds, dat het gesprek van weêrszijden op zeer gematigden toon gevoerd werd. Eenmaal echter gaf het zonderlinge misverstand van een enkel gezegde aanleiding, dat er heftige bewoordingen tusschen LUTHER en ZWINGLI gewisseld werden. Men streed over de reeds boven aangehaalde plaats uit het Evangelie van JOANNES. »Heer ZWINGLI!" stoof LUTHER eensklaps op, »gij wilt mij overbluffen, die plaats komt hier niet te pas! — »»Neen, neen!"" hernam deze, nu ook warm wordende, »»Heer Doctor! die plaats breekt u den hals."" »Beroem u niet te zeer," was LUTHERS antwoord, »gij zijt in *Hessen*, niet in *Zwitserland*, men breekt hier zoo geen halzen." — Hij ging voort zich hevig over deze ongepaste bedreiging van ZWINGLI te beklagen, tot dat deze hem met veel moeite aan het verstand bragt, dat het door hem gebezigd gezegde, eene in *Zwitserland* zeer gewone overdragtelijke spreekwijze was. Hier stonden alzoo de beide Hervormers op dezelfde wijze tegen over elkander, als ten aanzien van het groote punt des geschils — de *letterlijke* of *overdragtelijke* beteekenis des woords.

Het gesprek werd den volgenden dag in de tegenwoordigheid van den Landgraaf, en op maandag alleen door de Godgeleerden, herhaald, maar ieder bleef op het eens gekozene standpunt. De Landgraaf, de hoop op eene volkomene zamenstemming moetende opgeven, smeekte hen ernstig en dringend, ondanks deze verscheidenheid van gevoelens, elkander als leden van ééne Kerk te erkennen. ZWINGLI en de zijnen, inwendig overtuigd van de nietigheid des geschils, waren hiertoe volkomen bereid, en baden de anderen met hem als broeders in vrede te leven. De edele Hervormer begaf zich in aller tegenwoordigheid, met tranen in de oogen, tot LUTHER, verklaarde plegtig, »dat er geene lieden op aarde waren, met wie hij liever het eens wilde zijn, dan met de *Wittenbergers*" en bood hem, ten teeken des vredes, de broederhand aan. LUTHER stiet haar van zich.

LUTHER stiet haar van zich. Wij kunnen dit niet in de Geschiedenis lezen, zonder ons diep smartelijk aangedaan te gevoelen. Eene zwarte schaduw zien wij geworpen over het beeld, dat eens schitterend van zonnestralen ons voor oogen stond. Zóó groot als LUTHER te *Worms* was, zóó klein is hij te *Marburg*. De man, die den moed had van de geheele wereld te verschillen, omdat hij de heilige waarheid voor zich had, die, staande voor Keizer en Rijk, als vertegenwoordiger der geheele menschheid zich op de vrijheid des gewetens beriep, — hij duldt niet dat men van hem in gevoelen verschille; hij blijft hangen aan één woord, aan ééne lettergreep, welke het ware wezen des Christendoms geheel onaangeroerd laat, en wijst de broederhand terug, die hem onder tranen wordt aangeboden! Welk eene hardnekkigheid! Welk eene onbuigzaamheid! Welk eene ongelijkheid aan zich zelven! En toch, wij moeten de gestrengheid van dit oordeel matigen, zal het billijk zijn. Vergeten wij het niet, dat hij reeds te *Rome* met het Sacrament des altaars een onwaardig spel had zien drijven, hetwelk bij hem als eene geheele verloochening van CHRISTUS gold. Vergeten wij het niet, dat, toen zijn gezond verstand hem noopte de leer der Roomsche Kerk op te geven, zijn diep godsdienstig gevoel en zijne vurige verbeelding hem naar een denkbeeld deden zoeken, waardoor deze plegtigheid hem even heilig, verheven, geheimnisvol, wonderbaar bleef. Vergeten wij het niet, dat hij de nieuwe beschouwingswijze omtrent het Avondmaal het eerst uit CARLSTADTS flaauwe verklaring leerde kennen, en dat deze in naauwe betrekking tot de Wederdoopers stond, waardoor geheel de Hervorming met ontbinding en vernieling bedreigd werd. Vergeten wij het niet, dat de duidelijke letter der Schrift het wapen was geweest, waarmede hij zegevierend tegen ECK en zoo vele anderen, te *Heidelberg* en te *Leipzig*, te *Augsburg* en te *Worms*, gestreden had, en dat hij sidderde op het denkbeeld, dat men dit wapen aan zijne hand ging ontwringen. Vergeten wij het niet, dat hij juist door dezen onzaligen strijd het eerst met de Zwitsersche Hervormers in aanraking kwam, en dat hij (hoewel met schreeuwend onregt!) *Zwinglianen* of *Sacramentariërs* met *Dweepers* en *Wederdoopers* in zijnen geest verwarde. Voegt hierbij, dat het scherpe en bittere, aan zijn karakter eigen, door al de aanvallen, die hij had moeten afweren, door zijnen strijd met ERASMUS, door het uitbarsten van den Boerenkrijg, nog scherper en bitterder was geworden; en wanneer wij dit alles voor onzen geest plaatsen, dan zullen wij LUTHERS gedrag wel niet volkomen geregtvaardigd, maar toch al dat strijdige minder vreemd en strijdig achten. Wij zullen dan den staf niet breken over den man, dien wij vroeger leerden bewonderen en hoogschatten, en voor geheele kleinachting en miskenning van zijn karakter bewaard blijven.

Wij keeren na deze uitweiding naar het slot *Marburg* weder. Hoewel LUTHER standvastig bleef weigeren ZWINGLI en diens aanhangers als broeders en leden van ééne gemeente te erkennen, zoo verklaarden toch beide partijen elkander geenszins die liefde te ontzeggen, die men elkander als natuurgenooten, veel meer nog als Christenen, ver-

schuldigd was, en zich voortaan van smaad- en strijdschriften te zullen onthouden; terwijl men de hoop bleef koesteren op eene toekomstige volkomene bevrediging. BULLINGER drukt zelfs het gevoelen uit, dat die bevrediging welligt nu reeds ware tot stand gekomen, indien deze zamenkomst niet, ten gevolge eener besmettelijke ziekte, welke te *Marburg* heerschte, ware opgeheven. Op het verlangen van den Landgraaf, dat de Hervormers van hunne overeenstemming in alle overige geloofspunten zouden doen blijken, werden er vijftien Artikelen door LUTHER opgesteld, (1) die ook door de voornaamste Godgeleerden van beide partijen werden onderteekend. Wij laten hier alleen het slot, als het verschil des Avondmaals betreffende, volgen: »En hoewel wij ons te dezen tijde niet vereenigd hebben, of het waarachtige ligchaam en bloed van CHRISTUS ligchamelijk in het brood en den wijn zijn, zal toch de eene partij jegens de andere Christelijke liefde betoonen, zooveel ieders geweten immermeer toelaten kan, en zullen beide partijen God Almagtig vlijtig bidden, dat Hij ons door Zijnen Geest in het regte verstand moge bevestigen. Amen!"

Maar hierdoor was de verwijdering geenszins weggenomen. Zij bleef voortduren, tot dat BUCERS *Vereenigings-formulier* eenige meerdere toenadering tusschen de beide Protestantsche afdeelingen te weeg bragt, zonder nogtans het twistvuur geheel te kunnen dempen. (2).

Hoe weinig bevredigend voor ons gevoel de uitkomst van het *Marburger* Gesprek ook zijn moge, het bleef niet zonder gunstige gevolgen. De Hervormers leerden hierdoor elkander in hunne gevoelens beter kennen, beöordeelen en hoogachten. De Zwitsersche Hervorming vooral, welke bij velen in *Duitschland* onder zware verdenking lag, werd hierdoor glansrijk geregtvaardigd. Den Roomschgezinden dier dagen kon het hieruit blijken, hoe weinigbeteekenend het verschil was, dat de Hervormden verdeeld hield, en dat er omtrent de gewigtigste geloofspunten, in plaats van afwijking, overeenstemming bestond. Maar ook voor ons Protestanten is deze beschouwing, nog in onze dagen, rijk in leeringen en wenken, die niet mogen verloren gaan. Als wij LUTHER en ZWINGLI, twee der helderstdenkende mannen hunner eeuw, aan de Heilige Schrift als dezelfde bron gelaafd, door dezelfde beginselen geleid, van gelijke liefde tot de waarheid bezield, tegenover elkander zien staan, zonder zich *in alles* te kunnen vereenigen: ô hoe dwaas moeten wij het dan noemen, bij zóó veel verschil

(1) De artikelen liepen over I God en de H. Drieëenheid; II en III den persoon van CHRISTUS; IV de Erfzonde; V de kracht en noodzakelijkheid des Geloofs; VI het Geloof, als eene gave Gods; VII de Regtvaardigmaking; VIII het Woord; IX den Doop; X de goede Werken; XI de Biecht; XII de Overheid; XIII de Overleveringen; XIV den Kinderdoop; XV het Sacrament van het ligchaam en bloed van CHRISTUS. — Bij de inzage wordt het ons duidelijk, dat LUTHER vooral die punten sterk heeft doen uitkomen, waarin ZWINGLI van zijne afkeerigheid van het gevoelen der Wederdoopers moest doen blijken.

(2) In dit formulier, dat eigenlijk door MELANCHTHON was opgesteld, maar door BUCER onderteekend werd, verklaarde men zich met elkander te vereenigen, in het geloof: »dat met brood en wijn waarachtig en wezenlijk het ligchaam en bloed van CHRISTUS toegereikt en ontvangen worden." Hoewel BUCER dit op eene geestelijke wijze zocht te verklaren, zoo kon hij toch van de zijde der Zwitsersche Godgeleerden bezwaarlijk de beschuldiging ontgaan, van aan de Lutherschen te veel te hebben toegegeven.

in denkwijze en geestvermogens, bij zóó veel *subjectiviteit* in het verklaren en beöordeelen der Heilige Schrift, als er noodwendig onder de menschen bestaan moet, eene geheele en volkomene overeenstemming, in de beschouwing en opvatting der Christelijke waarheid, nog denkbaar of mogelijk te achten, en in eene reeks van leerstellingen, en niet in overeenstemming van zin en de levende kracht des geloofs, de ware eenigheid des geloofs te zoeken! Als wij eenen LUTHER nog zóó door de kracht van één denkbeeld, dat hij uit de Moederkerk had medegebragt, beheerscht en gebonden zien, dat hij zich hiervan niet kon losrukken; als wij hem zóó strijdig met den geest van het echte Protestantisme, om niet te zeggen, van het echte Christendom, zien handelen: ô hoe dwaas moeten wij het dan noemen, de Hervorming der zestiende eeuw als een voltooid en volmaakt gebouw en afgerond geheel te beschouwen; de geringste afwijking van de gevoelens der Hervormers niet slechts voor eene heiligschennis tegen hunne nagedachtenis gepleegd, maar voor een vergrijp tegen de Christelijke waarheid zelve te houden, even alsof het Christendom door deze gezegende verandering plotselijk de hoogte bereikt had, die het eerst bij steeds voortgaande ontwikkeling in volgende eeuwen bereiken kan.

Wij hebben reeds verklaard, dat de Hervorming in haren voortgang door menschelijke verkeerdheid is belemmerd geworden. Wij hadden hierbij het oog op vele gebreken en misslagen der Hervormers zelve, maar zou deze opmerking ons doen schade lijden aan ons Protestantsch Christelijk geloof? — Zou dit een bewijs tegen de deugdelijkheid der Hervorming zelve zijn? — Wat hebben wij dan van de prediking der Apostelen te denken, die wij zoo veel hooger dan de Hervormers stellen, die ook niet aanstonds boven de magt der Joodsche vooroordeelen verheven, noch vrij van gebreken waren, en dit laatste edelmoedig zelven bekenden? — Wat hebben wij dan te denken van het geheele Christendom, welks Geschiedenis, omdat het door menschen werd beleden, ons overal de sporen van menschelijke verkeerdheid aanwijst, en soms een' akker, geheel bezet met doornen en distelen, vertoont? — Neen! wij betreuren die gebreken, wij zoeken ze niet te verkleinen, maar wij zeggen met gerustheid: zij waren natuurlijk te verwachten, omdat Gods raad door feilbare en zwakke stervelingen moest worden uitgevoerd. En hoe meer wij op dat menschelijke staren, hoe meer het Goddelijke, bij den uitslag huns werks, te voorschijn treedt, omdat een werk, dat in die verkeerdheden de zaden zijner eigene vernietiging met zich scheen te dragen, toch bewaard is gebleven en tot eene gezegende uitkomst is geleid. Wel mogen wij dan op onze Hervormers toepassen, wat de Apostelen van onzen Heer JEZUS CHRISTUS aangaande zich zelven verklaarden: »*Wij hebben dezen schat in aarden vaten, opdat de uitnemendheid der kracht zij Godes en niet uit ons*," (2 Cor. IV: 7.) En zoo dikwerf de gedachte ons met weemoed vervult, dat een LUTHER en ZWINGLI elkander hier beneden niet naar waarde hebben geschat, dan denken wij aan hunne ontmoeting in eene betere wereld, in de gewesten des

eeuwigen vredes, waar de reinste liefde woont, en houden het daarvoor, dat zij onder het oog van dien Heer, dien zij beiden vurig hebben lief gehad, het verbond eener eeuwige liefde zullen hebben gesloten en bevestigd.

VI.

De slag bij Kappel.

11 October 1531.

Het was een van LUTHERS vurigste wenschen, dat de strijd voor de waarheid zonder bloedvergieting eindigen mogt. »Niet met het zwaard, maar door Gods Woord, moet het geschieden!" dit was en bleef zijne leuze, zóó lang hij leefde. ZWINGLI deelde niet in deze inzigten. Hij leefde ook onder een' geheel anderen regeringsvorm, in geheel andere betrekkingen. Hij meende, dat het zwaard tot bescherming van het heilig en dierbaar geloof mogt getogen worden; dat een krijg, alzoo in de mogendheden des Heeren gevoerd, edel en roemvol was; dat een vrede, die alleen door nederlaag en onderdrukking der waarheid gekocht kon worden, laag en schandelijk moest heeten. Hij viel als het slagtoffer dier overtuiging. Hij stierf den dood der helden op het bloedige slagveld. Ach! hoe gaarne hadden wij hem een ander uiteinde, de kroone eens martelaars, of veel liever nog den triumf eens Christens op eene vreedzame stervenssponde gegund!

Zoodra de Hervorming in *Zurich* was ingevoerd, waren de Kantons, die de meeste gehechtheid aan het oude betoonden, er ernstig op bedacht, om de verjaarde regten van hun kerkgeloof gewapenderhand te verdedigen. *Uri*, *Schwyz*, *Unterwalden*, *Zug* en *Lucern* sloten (1524) met elkander een verbond, maar kwamen te gelijk overeen, de ergerlijkste misbruiken tegen te gaan, den aflaat voor geld te verbieden, een gestrenger toezigt over de zedelijkheid der Geestelijken te houden, en hunne inkomsten te beperken. Hoe meer de Hervorming veld won, toen zij te *Bern*, ten gevolge van het gemeld Godsdienstgesprek, de glansrijkste overwinning behaald had; toen *Appenzell*, *Mühlhausen* en *Bazel* het voorbeeld van *Zurich* volgden, — hoe dreigender en vijandelijker houding zij aannamen. Vooral in die oorden, waar de bevolking tusschen Katholieken en Hervormden verdeeld was, of waar de geestelijke goederen gemeenschappelijk beheerd werden, was eene gevaarlijke botsing onvermijdelijk. Het wegnemen en verbranden der beelden, of de ontwijding der kloosters tot wereldlijk gebruik, moest de Katholieken allerdiepst krenken, en verschrikkelijk was de terugwerking, hierdoor te weeg gebragt, waar zij de overhand konden bekomen. Zij zwoeren elken verachter van de Heiligen en de Mis aan lijf en leven te straffen. En men hield woord. Te *Lucern* werd HENDRIK MESZBERG verdronken, omdat hij tegen de Monniken en Nonnen gepredikt had, en een ander, die als voorstander der Zwingliaansche leer bekend stond, levend verbrand. JACOB KAIZER, een eerwaardig

Prediker te *Schwerzenbach*, werd, terwijl hij zich in het Kanton *Schwyz* bevond, verraderlijk opgeligt, voor de regtbank der naastbijgelegene Landgemeente gebragt, en aanstonds tot den brandstapel veroordeeld, waarop hij, als moedig en standvastig belijder der Evangelische waarheid, zijn leven eindigde. De meest gehate ketters, die men niet bij levenden lijve kon magtig worden, schilderde men aan de galg, of hunne beeldtenis werd verbrand. Door dit alles moest de wederzijdsche verbittering tot het hoogste toppunt stijgen. De Hervormde steden gingen nu ook eene gewapende verbindtenis *(das Christliche Burgrecht)* aan, waartoe ook *Straatsburg* en *Constanz* toetraden. De Katholieken wisten daarentegen FERDINAND van *Oostenrijk* als hunnen bondgenoot aan te werven. En als nu ook *Unterwalden* een' gewapenden inval in *Bern-Oberland* deed, om een' opstand, die dáár tegen de Hervorming was uitgebroken, te ondersteunen, scheen een openbare Godsdienst- en burgerkrijg niet meer verhoed te kunnen worden.

ZWINGLI zelf achtte dien thans onvermijdelijk en ten volle gewettigd, omdat zulk een toestand veel verderfelijker dan de oorlog was, die, gelijk hij hoopte, tot een' eerlijken en gewenschten vrede zou leiden. De noodige krijgstoerustingen werden gemaakt, en de steden bragten eene aanzienlijke legermagt bijeen. Reeds stonden de beide legers bij *Kappel* tegenover elkander. De voorhoede der *Zurichers* stiet op die der vijanden, en de overwinning kon, zoo het tot een treffen kwam, wegens de geduchte overmagt aan de zijde der Hervormden, naauwelijks twijfelachtig zijn. Doch eer men handgemeen werd, wierp zich de welbespraakte Land-amman AEBLI van *Glaris* als bemiddelaar op. Zijne vermaningen, om toch den alouden band der eendragt niet voor altijd te verscheuren en te vernietigen, maakten diepen indruk op beide partijen. De gedachte van broeders te zijn en tot hetzelfde vaderland te behooren, zegepraalde één' oogenblik over de verbittering, welke het verschil in Godsdienstige gevoelens in de harten gestrooid had. Van de zijde der Katholieke Kantons, wier belang het was thans tot elken prijs den vrede te koopen, werden voorslagen tot verzoening gedaan. Er volgden onderhandelingen, en na eenige dagen (24 Junij 1529) werd de Landvrede geteekend. De voorwaarden waren billijk en gunstig voor de Hervorming. Vrijheid des geloofs werd aan elke partij verzekerd. Het schimpen en smalen op de Godsdienst zou niet langer geduld, maar met gestrengheid gestraft worden. In Gemeenten, die onder het gemeenschappelijk bestuur van onderscheidene Kantons stonden, zou de meerderheid in zaken van Godsdienst beslissen. De bondsbrief van *Oostenrijk* werd verscheurd. Maar omtrent de vrijheid der Evangelieprediking vergenoegde de Katholieke partij zich met onbepaalde beloften, die zij niet gezind was te vervullen. ZWINGLI voorzag dit. De geslotene vrede beantwoordde daarom geenszins volkomen aan zijne wenschen, en, terwijl anderen juichten, sloeg hij een' donkeren en onheilspellenden blik in de toekomst.

Niet lang duurde het of er rezen nieuwe geschillen. De Abt van *St. Gallen* was gestorven of moest aftreden. De Abdij stond onder het Patronaat van twee Katholieke en twee Hervormde Kantons. Met

eigendunkelijk gezag ging men over tot de verkiezing van een' nieuwen Abt, en de Paus aarzelde niet aan deze keuze zijne bekrachtiging te geven. De Hervormde Kantons verzetteden zich daartegen, maar gingen ook hierin verder dan het regt hunner wederpartij gedoogde. Dit was niet alles. De gezindheid des Keizers en zijne houding op den Rijksdag te *Augsburg* scheen overal harde verdrukking en vervolging aan de Protestanten te voorspellen. Dit maakte de Katholieken moedig, overmoedig. De bedreigingen en vervolgingen der ketters begonnen op nieuw, en de Hervormden konden dit niet anders dan als eene trouwelooze schending van het geslotene verdrag aanmerken. *Zurich* verlangde eene dadelijke hervatting van den krijg. *Bern* en *Appenzell* vermaanden tot vrede, of rieden aan, ten einde de Katholieke Kantons tot onderwerping te dwingen, den toevoer van levensmiddelen af te snijden, en zich voor als nog daartoe te bepalen. ZWINGLI verzette zich, zoo lang hij kon, tegen het nemen van zulke halve maatregelen, waarvan hij de noodlottigste gevolgen vreesde. De uitkomst bewees de juistheid zijner staatkundige inzigten.

Zoodra de bergbewoners kennis droegen van het besluit, om den toevoer van levensmiddelen naar het gebergte te verhinderen, hetwelk voor hen hetzelfde gold als het besluit, om hun den gorgel toe te binden, grepen zij als een éénig man naar de wapenen. Eer *Zurich* op tegenweer bedacht kon zijn, was een leger van acht-duizend man op de grenzen verschenen. Schrik en ontsteltenis verspreidden zich, op die mare, door de stad. Eene in allerijl zamengeraapte bende, met GEORGE GOLDLI aan het hoofd, trok als voorhoede uit de stad. Des anderen daags zou de hoofdmagt des legers volgen. ZWINGLI, die in den eersten oorlog, toen alles eene schitterende zegepraal scheen te voorspellen, het leger gevolgd was, wilde ook thans niet achterblijven, nu het gevaar zich op het dreigendst vertoonde (1). Vóór zijn vertrek zonderde hij zich af in het gebed, als een, die zich tot zijne jongste ure heeft voor te bereiden. Aandoenlijk was het afscheid van zijne echtgenoot, van zijne vier nog zeer jonge kinderen, van zijne vertrouwdste vrienden. Het was als of eene stem in zijn binnenste profeteerde, dat hij hen voor het laatst omhelsd had, dat hij hen op aarde nimmer zou wederzien. Hij steeg in den zadel, maar het paard struikelde en week schichtig achterwaarts (2). Deze kleine bijzonder-

(1) Het is niet met de zuivere waarheid overeenkomstig, gelijk vele Protestantsche Geschiedschrijvers elkander hebben nageschreven, dat ZWINGLI nu en in den eersten *Kappeler* krijg gedrongen is geweest in zijne betrekking als *Veldprediker* mede te gaan. Hij moge al daartoe door den Stedelijken Raad zijn uitgenoodigd geworden, het is toch uit de Geschiedenis ten volle bewijsbaar, dat hij, ook zonder zulk eene uitnoodiging of opwekking, zoowel nu als vroeger, geheel vrijwillig zou zijn uitgetogen. Men houde nogtans hierbij in het oog, dat de vereeniging van geestelijke en krijgsman in denzelfden persoon, in *Zwitserland* veel minder vreemd dan elders werd gerekend, gelijk blijkt uit het groot getal geestelijken, die in den slag van *Kappel* hebben medegestreden, en den dood op het slagveld vonden.

(2) Geheel in den geest dier tijden vinden wij van een aantal voorteekenen van onheilspellende beduidenis gewag gemaakt, welke aan de noodlottige gebeurtenissen, die nu volgden, zijn voorafgegaan. Te *Bremgarten* zoude, bij het laatste afscheid van ZWINGLI en BULLINGER, plotseling eene sneeuwwitte gedaante verschenen en in het water ver-

heid, welke bij gunstige vooruitzigten geheel onopgemerkt zou zijn gebleven, of bij eene gelukkige uitkomst ras zou zijn vergeten, werd nu als een veelbeduidend, ongunstig voorteeken beschouwd. Maar zoo ZWINGLI al met een bang voorgevoelen ten strijde toog, zijn vertrouwen op God, zijn vertrouwen op de zaak, voor welke hij dood en doodsgevaren ging tarten, wankelde niet. Hij schaarde zich in de voorste gelederen, waar de bloem en de kern van het leger zich bijeenvond. »Dáár wordt een hartige maaltijd voor ons gereed gemaakt, Meester ULRICH! wie zal er van proeven?" sprak een zijner medestrijders, LEONHARD BURKHARD, die juist niet tot zijne vrienden behoorde (1). »Ik," hervatte ZWINGLI, »en menige dappere, die hier aan onze zijde staat. Maar hun en ons leven is in Gods hand, wien wij, hetzij dat wij leven, hetzij dat wij sterven, toebehooren!" — »En ik met u," was nu ook het vastbesloten antwoord des anderen; »mijn leven zij er meê gemoeid!" — En hij deed ook dit woord gestand. Hij liet zijn leven in den strijd.

Het was de elfde van Wijnmaand. Klein en zwak in strijdkrachten was het leger der Hervormden, dat bij *Kappel* tegen de geduchte legermagt der vijanden overstond. Alles voorspelde het: er zou op leven en dood gestreden worden. Daar klonk nog eenmaal de mannelijke stem van ZWINGLI: »Wakkere mannen! zijt getroost en vreest niet! Moeten wij ook onderdoen, zoo is toch onze zaak goed. Beveelt uwe ziel aan God, die voor ons en de onzen kan zorgen! God zij met U!" Hij gaf zijn strijdros de sporen. De vaan van *Zurich*, door SCHWEIZER gedragen, wapperde door de lucht (2). De bloedige kamp begon. Met de meeste hardnekkigheid werd er van weêrszijden gevochten. Men bediende zich niet enkel van het gewone schietgeweer, maar zocht, naar het aloude gebruik der Zwitsers in het oorlog voeren, elkander ook met doodelijke steenworpen te kwetsen en te vermorselen. Een' tijd lang weifelde de krijgskans, maar de overmagt was te groot. Het leger der Hervormden werd teruggeworpen, overvleugeld, omsingeld, geslagen en vernield. Als door de zicht des maaijers neêrgeveld, zonken de gelederen in digte drommen neder. Ach! menige rijpe en vruchtbare korenaar, menige heerlijk ontluikende bloem was hieronder afgemaaid. Niet slechts de keur en de bloem der helden was hier gevallen, maar ook menige mond verstomde hier, die met

---

dwenen zijn. In het dorp *Castelenschloss* zag eene vrouw, vóór hare deur staande, bloed uit den grond opkomen. In de maand Augustus vertoonde zich eene komeet, wier buitengewoon lange staart eene bleek gele kleur had en zich in eene zuidelijke rigting uitstrekte, en wier verschijning algemeene ontsteltenis baarde. Zelfs BULLINGER, zelfs ZWINGLI stond, in het geloof aan zulke voorteekenen, niet boven zijnen tijd. »Die komeet staat daar," sprak deze, »om mijnen doodsweg te verlichten." Twee hedendaagsche Geschiedschrijvers herinneren ons hierbij een soortgelijk voorval in het leven van NAPOLEON, dat ook zijn paard struikelde en den berijder afwierp, waarop een soldaat uitriep: »Ceci est d'un mauvais présage, un Romain reculerait!"

(1) »Wie ist's Meister ULRICH! sind die Rüben gesalzen? Wer soll sie essen?"

(2) Min naauwkeurig wordt door de meeste Geschiedschrijvers vermeld, dat ZWINGLI in den slag bij *Kappel* de banier der stad *Zurich* heeft gedragen. De banier werd door SCHWEIZER gevoerd; SCHWEIZER sneuvelde, maar de banier, die hij tot in den dood in de armen hield vastgeklemd, werd gered.

ijver het woord der waarheid had gepredikt en voortgeplant. DIEBOLD *von Geroldseck*, de edele en vrijzinnige Abt van *Einsiedlen*, wiens gematigde gevoelens wij vroeger leerden kennen, en die later ZWINGLI te *Zurich* had opgezocht, om hier als in zijne armen den dood te vinden; CONRAD SCHMIDT van *Kusznacht*, van wiens lippen wij de woorden der Christelijke wijsheid en des vredes hebben opgevangen, behoorden tot de gesneuvelden, en zoo vele anderen, die hun leven aan de zaak der Hervorming hadden toegewijd, verzegelden thans hunne belijdenis met den dood. Meer dan zes honderd *Zurichers* overdekten met hunne lijken het slagveld.

En ZWINGLI? vragen wij niet zonder angstig voorgevoel, — waar bleef hij, nadat wij hem, bij den aanvang van den bloedigen slag, uit het oog verloren? — Aan den voet van een' perenboom (1) lag een doodelijk gewonde. ZWINGLI stond nevens hem, en sprak den stervende woorden van Christelijke vertroosting toe. Op eens gonst een steen, met kracht op hem afgeslingerd, hem tegen het hoofd; schier gelijktijdig werd hij ook aan het been gewond. ZWINGLI wankelt, wil nog zich staande houden, maar gevoelt zich doodelijk getroffen en zinkt op zijne knieën. »Het ligchaam kunnen zij dooden maar niet de ziel!" roept hij uit en stort ruggelings neder. Zijn oog is ten Hemel geslagen, zijne handen zaâmgevouwen, zijne lippen bewegen zich tot zijn jongste gebed. In dien toestand vinden hem de voorwaartsdringende vijanden. Men vraagt hem of hij wil biechten, of men een' Priester zal halen? — Hij schudt zwijgend het hoofd. »Roep dan de Heiligen aan!" Hetzelfde sprakelooze maar ontkennende antwoord volgt. — »Sterf dan, hardnekkige ketter!" riep een der om hem staande krijgslieden, en stiet hem zijn zwaard door de keel. (2). Zóó liet men hem liggen, tot dat zijn lijk te midden van zoo vele anderen gevonden en herkend werd. Tranen stroomden bij die herkenning uit het oog zijner vrienden, toen zij dat schoon en edel gelaat aanschouwden, waarvan nog lang na den dood de levensgloed niet geheel geweken scheen. Vreugde en triomf schitterden er uit het oog zijner vijanden. Ook aan het ziellooze overschot wilde de felgetergde godsdiensthaat zich wreken. Het was niet genoeg aan den ketter eene rustplaats in de gewijde aarde te ontzeggen, men begeerde, met echt duivelsche woede, het lijk verminkt en in stukken gereten te zien. Niet allen evenwel — het zij tot eere der menschheid gezegd — stemden in dien gruwzamen eisch. Daar waren er ook aan de zijde der Roomschgezinden, in wier mannelijk oog men, bij dit schouwspel, een' traan zag blinken. Daar waren er zelfs, die aan ZWINGLI's regtschapenheid, als Burger, hulde deden na zijnen dood, en het onstuimige krijgsvolk te gemoet voerden: »Laat toch

(1) De perenboom stond in het midden eener weide, en bleef, ook nadat de oude verstorven boom door een jeugdigen stam was vervangen, door alle tijden heen, den naam van ZWINGLI's perenboom dragen.

(2) Volgens sommigen was het BOCKINGER, Hoofdman van *Unterwalden*, die hem heeft afgemaakt; volgens anderen was hij FUCHINGER genaamd. Er bestaat in het verhaal der omstandigheden van ZWINGLI's dood nog al eenig verschil bij de geschiedschrijvers.

de dooden rusten! Nog zijn wij aan het einde niet! God zelf zal rigten!" Maar zij waren weinigen, en hunne stem werd, te midden van zoo vele stemmen, die de straf aan den doode wenschten voltrokken te zien, welke zij den levende hadden waardig gekeurd, naauwelijks gehoord. Een kettergerigt werd over het lijk gehouden, en, nadat het door beulshanden was gevierendeeld, het geheele ligchaam tot asch verbrand, en die asch, met vuilnis vermengd, in de lucht verstrooid. Men wil, dat THOMAS PLATER, die in de Hervorming te *Zurich* geene onbeduidende rol gespeeld heeft, het hart uit de vlammen gered, en als eene dierbare en heilige nalatenschap aan ZWINGLI's boezemvriend MYCONIUS gebragt heeft. Wat hiervan zijn moge, de Protestant vraagt naar geene overblijfsels van zijne Hervormers, om die tot een voorwerp zijner vereering te stellen, en hij behoeft ze niet, om het aandenken aan eenen ZWINGLI en zijne onsterfelijke verdiensten omtrent de Hervorming in dankbare en levendige gedachtenis te bewaren.

Men verbeeldt zich ligtelijk de droefheid en de ontsteltenis, die de treurmaar van deze nederlaag binnen *Zurich* verspreidde, waar weinige woningen werden gevonden, die niet in een huis des rouwgeklags waren herschapen. Maar wie waagt het de droefheid in ZWINGLI's woning te beschrijven, of zich geheel in den toestand zijner ongelukkige weduwe te verplaatsen, die in denzelfden slag, op één' noodlottigen dag, buiten haren echtgenoot, haren zoon uit vroegeren Echt, haar' schoonzoon, haar' zwager en broeder verloren had! Welke smarte kwam hare smarte nabij!

Niet ligt te berekenen waren de gevolgen, die ten nadeele der Hervorming uit ZWINGLI's dood en deze nederlaag konden voortvloeijen. Wel daagde er reeds den volgenden dag van de zijde van *Bern* versterking op. Wel werd er met meer afwisselend krijgsgeluk gestreden; maar de diepe wonde, welke nog lang zou blijven bloeden, was eenmaal geslagen, en *Bern* en *Zurich* zagen zich genoodzaakt eenen vrede aan te gaan, waarbij wel de Godsdienstvrijheid aan beide partijen werd toegestaan, maar, overigens, de beide steden zich aan harde voorwaarden hadden te onderwerpen (1). En kon het anders, of de Roomschgezinde moest deze gebeurtenis als een eigenlijk Godsgerigt over de ketters beschouwen? of hij moest MARIA en al de Heiligen danken, die hunne geschondene eer zóó glansrijk hadden gehandhaafd? of hij moest zich te dieper voor diezelfde beelden nederbuigen, die de Hervormden als afgodsbeelden wilden verbranden? — Zóó veel was er dan door de verderfelijke maatregelen, welke dien heilloozen krijg deden uitbarsten, verloren en bedorven; zóó veel schade, door overijling en onbedachtzaamheid van de zijde der Hervormden, aan het rijk des lichts en der waarheid toegebragt. Wij achten ons nimmer geregtigd met beslissend gezag de straffende hand des oppersten Wereldregters in de wolken aan te wijzen; maar wij

(1) In deze vredesartikelen spreken de Katholieken, in tegenstelling van het geloof der Hervormden, van hun geloof, als het *ware*, *Christelijke*, *onbetwijfelde*, *waarover niet geargumenteerd of gedisputeerd mogt worden.*

zouden toch ten eenemale ongelijk aan ons zelven worden, indien wij deze gebeurtenis enkel uit een' zamenloop van noodlottige omstandigheden verklaarden, en buiten het hooge Godsbestuur lieten omgaan. En wanneer wij dan ons niet willen vergenoegen, enkel op het ondoorgrondelijke van dat Godsbestuur te wijzen, maar eerbiedig vragen, wat Gods bedoeling met deze gebeurtenis kan geweest zijn? dan, dunkt ons, kunnen wij hierin ook voor volgende tijden den wenk niet geheel voorbij zien: het Rijk Gods moet niet door geweld, maar door zedelijke middelen worden uitgebreid; en, als in vlammend schrift, lezen wij boven *Kappels* bloedig slagveld: »Niet het zwaard, maar Gods Woord is het teeken, waarin gij zult overwinnen." Maar daarom willen wij ZWINGLI zelven niet veroordeelen. Hij volgde geheel het licht zijner overtuiging. Hij ging van de meening uit, dat een krijg tot handhaving en verdediging van de regten des geloofs ten volle gewettigd en geheiligd was. En welk Katholiek zou hem de geldigheid dier stelling durven betwisten? Meenen wij het al, naar onze inzigten, zoo niet berispelijk, toch bedenkelijk te moeten keuren, dat een bedienaar van het Evangelie des vredes zich met het zwaard des krijgsmans omgorde, wij achten het toch ook schoon, zich in den nood aan de spits zijner broederen te stellen, en den dood voor Godsdienst en Vaderland te sterven. Wij noemen daarom zijnen naam bij den naam der Helden! Wij zegenen zijne asch, al werd zij op de winden verstrooid, en de dankbare nakomelingschap hangt den lauwerkrans aan zijn beeld, dien zij niet kan nederleggen op zijn graf (1).

Veel, maar niet alles, had de Hervorming in *Zwitserland* met ZWINGLI verloren. Ook na zijnen dood zou het blijken, dat geen sterveling tot de uitvoering van Gods raad volstrekt onmisbaar is. Door dezelfde Hemelsche Voorzienigheid, wier bestuur in deze treurige uitkomst ons zóó donker scheen, was reeds in den jeugdigen BULLINGER voor eenen Opvolger van ZWINGLI gezorgd, op wien de geest van zijnen onsterfelijken voorganger zou rusten, en die het door hem gestaakte werk met moed weder zoude opvatten, met kracht en gematigdheid zoude voortzetten. Wij mogen dit gedeelte der Geschiedenis niet geëindigd rekenen, zonder ook met hoogen lof van hem gewaagd, en zijne verdiensten gehuldigd te hebben.

HENDRIK BULLINGER was de natuurlijke zoon van eenen Geestelijke te *Bremgarten*. Reeds in zijne teederste kindschheid waakte de zorgende Voorzienigheid op de treffendste wijze voor het leven van het kind, dat eens tot de heilige taak zou geroepen worden, om aan *Zwit-*

(1) ZWINGLI's vrienden vertroostten elkander al aanstonds met de opmerking: »dat zijne vijanden wel zijn ligchaam hadden kunnen mishandelen, maar dat de held ZWINGLI toch in eeuwigheid voortleefde, en de roem zijner nagedachtenis door geene vlammen kon vernietigd worden." — ZWINGLI's verdiensten omtrent de Hervorming worden nog jaarlijks te *Zurich* godsdienstig herdacht. Overigens heeft *Zurich* ter verheerlijking zijner nagedachtenis tot hiertoe weinig meer gedaan dan *Genève* voor die van CALVIJN. Een oude Grieksche Bijbel in folio, met vele kantteekeningen van ZWINGLI voorzien, waarin de Hervormer eigenhandig de namen en geboortedagen zijner kinderen of andere herinneringen uit zijn huisselijk leven heeft opgeteekend, is schier het eenige gedenkteeken van den grooten Hervormer, dat men in *Zurich* aantreft.

serland het gemis van zijnen grootsten Hervormer te vergoeden. Men hield hem, nadat hij door de pest was aangegrepen, reeds voor gestorven, en stond gereed hem te begraven, toen de diepverholen levensvonk weder opgloorde. Op een ander tijdstip werd hij aan het vaderlijke huis ontstolen, maar gelukkig gevonden en wedergebragt. Naar *Emmerik* ter schole gezonden, zong hij, even als LUTHER en vele andere scholieren van dien tijd, langs de straten, om zijn stuk broods »om Gods wil" uit de hand van menschlievende ingezetenen te ontvangen. Als zestien-jarig jongeling begaf hij zich tot het onderzoek der Heilige Schrift, en zoo wel hierdoor, als door het lezen van LUTHERS Schriften en den omgang met ZWINGLI, werd hij tot dien man gevormd, dien hij daarna getoond heeft te zijn. ZWINGLI'S oog was reeds in de laatste dagen zijns levens, toen de toekomst, welke gedurig donkerder en dreigender werd, de gedachte des doods hem nader bragt, op hem als opvolger gevestigd. Die wenk was aan zijne medeburgers heilig, toen zij zich zóó plotseling van hunnen Leeraar en Voorganger beroofd zagen. En BULLINGER was die onderscheiding en dat vertrouwen waardig. Hij trad geheel in de voetstappen des onvergetelijken, dien ook hij hooggeächt en bewonderd had gedurende zijn leven, wiens beeld hem nog schooner en heiliger werd na zijnen dood. Hij toonde in zijne Evangelie-prediking van een' gelijken geest bezield en doordrongen te zijn. Hij bleef aan het echte beginsel der Hervorming getrouw: niet enkel te sloopen en af te breken, maar weder op te bouwen en te herstellen. Hij zorgde, dat er te *Zurich* en in de omliggende Landgemeenten kundige en geschikte mannen tot het predikambt werden aangesteld. Onder zijne leiding werden bekwame jongelingen daartoe gevormd. Hij wist door zijnen invloed te bewerken, dat de Stedelijke Raad te *Zurich* zulke besluiten deed uitgaan, welke Godsdienst en zedelijkheid ook onder den volke handhaafden en bevorderden. En, dat aan de openbare eeredienst de eenvoudigste en nuttigste inrigting werd geschonken; dat alle Zwitsersche Gemeenten ééne Geloofsbelijdenis verkregen, welke zich door duidelijkheid en eenvoudigheid aanbeval; ook dit had men voornamelijk aan zijne werkzaamheid, aan zijnen invloed te danken. — Hij was de voorstander en handhaver des vredes, bovenal er naar strevende, dat bij dit alles de onzalige tweedragt geweerd, en de broederlijke liefde bewaard mogt blijven. Door zijne Schriften heeft hij niet minder eene welverdiende vermaardheid verworven. In BULLINGER heeft de Zwitsersche Hervorming een' harer vroegste Geschiedschrijvers gevonden, en door zijn veelgelezen en algemeen verspreid Godsdienstig *Huisboek* heeft hij zelfs op de Hervorming in ons Vaderland een' veelbeduidenden invloed geoefend. Hij was — ziedaar in weinige woorden alles gezegd! — een leerling, zulk een' Meester, een opvolger, zulk een' voorganger waardig; en, na pas met onze verbeelding bij *Kappels* slagveld en ZWINGLI'S uiteinde vertoefd te hebben, is niets meer geschikt om ons in ons Christelijk geloof te bevestigen, en ons hart tot volkomene berusting in den wil der Goddelijke Voorzienigheid te stemmen, dan — een' blik op het beeld van BULLINGER te hebben geslagen.

Zwingli's vroegtijdige dood in den slag bij *Kappel* behoort ongetwijfeld tot de noodlottigste gebeurtenissen in de Geschiedenis der Hervorming. Hij heeft eene treffende overeenkomst met den dood van Willem I. Gelijk menigeen, toen de onsterfelijke Grondlegger onzer vrijheid door het schot eens verraders was getroffen, de zaak des Vaderlands reddeloos verloren achtte, zóó zal ook menigeen, die op het slagveld van *Kappel* Zwingli's bloedig lijk ter aarde zag gestrekt, aan de zaak der Hervorming gewanhoopt en gevreesd hebben, dat het licht der reine Evangelieleer, dat pas was opgegaan, ras weder zou ondergaan in zwarte duisternis. En als wij dan opmerken, hoe die gevreesde gevolgen, die de Hervorming bedreigden, toch zijn afgewend; hoe zij in *Zwitserland*, wel binnen bepaalde grenzen teruggedrongen, maar toch beveiligd is gebleven; hoe, op dat zelfde tijdstip, de jeugdige Calvijn reeds in *Frankrijk* als Hervormer optrad, die zijne schitterende geestvermogens geheel zou aanwenden, om vastheid te geven aan het gebouw, 't welk door Zwingli was opgetrokken; in één woord, hoe het licht, dat voor *Zwitserland* was ontstoken, toch niet weder is verdonkerd, maar steeds helderder zijne stralen verspreid heeft; — dan zeggen wij, met aanbidding van het Godsbestuur, van Zwingli, wat de Nederlandsche Dichter van den dood van Willem I zong:

Dáár ligt de hoop van Staat, wie stuit nu Rome's woeden?
De handen hangen slap; de Held staat bleek van schrik;
Wie zal thans d'ondergang van 't rein geloof verhoeden? —
Zóó sprak het weenend volk. — De God des lichts sprak... Ik! (1)

(1) Het bekende en beroemde puntdicht van Hiëronymus van Alphen, hier met eenige verandering, vooral in den derden en vierden regel, overgenomen.

GESCHIEDENIS DER HERVORMING

IN

DUITSCHLAND.

(VAN DEN GODSDIENSTVREDE TE NEURENBERG TOT OP HET VREDESVERDRAG VAN PASSAU.)

VIJFDE HOOFDSTUK.

HET ZWAARD WORDT IN DE SCHAAL GEWORPEN.

Ik ben niet gekomen om den vrede te brengen, maar het zwaard.

De voorspelling des Heeren.

I.

LUTHERS *laatste levensjaren en dood.*

Wij worden thans weder uit *Zwitserland* naar *Saksen*, naar dezelfde plek teruggevoerd, waar wij in onze verbeelding hebben gestaan, toen wij ons nog in het voorportaal der Geschiedenis bevonden, naar *Wittenberg*, de wieg der Hervorming, de woonplaats van LUTHER. LUTHERS persoon is te gewigtig om geheel onopgemerkt uit de Geschiedenis te verdwijnen. Wij willen daarom een' blik op zijne laatste levensjaren, op zijn christelijk uiteinde slaan, en hem met de talrijke schaar zijner vrienden en vereerders geleide doen naar zijn graf.

In zijnen echt met CATHARINA VAN BORA smaakte LUTHER nog een aantal jaren het onwaardeerbaar genoegen des stillen huisselijken levens. Hij zag zijne huwelijksverbindtenis met verscheidene kinderen gezegend, en hij dronk bij afwisseling uit den beker der vaderlijke vreugde, maar proefde ook, bij het verlies van dierbare panden, al het bittere der vadersmart. In den schoot van zijn lief gezin was hij geheel echtgenoot en huisvader; en wel de huisvader, gelijk CLAUDIUS ons dien teekent, die het niet beneden zich acht met zijne kinderen geheel kind te zijn. Daar lag over het geheel in LUTHERS groote ziel iets kinderlijks, dat hij tot den einde toe bleef behouden, en dit juist verklaart ons het geheim van zijnen heldenmoed, van zijn rots- en ijzervast vertrouwen op God. Maar dit was ook de heldere en vrolijke zijde van de laatste jaren zijns levens. Hoe meer zijne zon

de kim scheen te naderen, hoe meer zich ook de donkere en zwarte schaduwen verlengden, die wij geworpen zien op zijne hellende levensbaan. Hevige ligchaamssmarten bogen hem dikwerf diep ter neder, welke hij het best vergat, als hij, onder gezelligen kout, aan den vriendendisch was gezeten. In donkere oogenblikken scheen zelfs zijn vertrouwen op God en CHRISTUS te wankelen; maar de zon was slechts achter de wolken schuil gegaan, en hernam spoedig haren vorigen glans. De heftigheid van zijn karakter was in het laatste tijdperk zijns levens in zekere weekhartigheid veranderd, en kwam alleen weder boven, als hij tegen den Paus of de zóógenoemde *Sacramentariërs* los trok. In eene dier opwellingen van oude drift, zeide hij tot zijne vrienden: »God vervulle u met haat tegen den Paus!" Tot zijne verschooning zij hier bijgevoegd, dat hij juist in die oogenblikken kromp van de smarten, welke het graveel hem veroorzaakte, en dat hij ernstig beducht was, dat de Christelijke waarheid, door te groote toegevendheid van de zijde der Protestanten, schade zou lijden. Hij ergerde zich aan de weelderige kleederdragt te *Wittenberg*, en zag het met droefheid, dat velen hun Godsdienstig geloof geruild hadden, als de kleur en de snede van hun gewaad, zonder dat hun hart en hunne zeden waren verbeterd. Aan zijn Vaderland voorspelde hij eene donkere toekomst. Hij voorzag de uitbarsting van den Godsdienst-oorlog in *Duitschland*, dien hij, zoo lang hij kon, poogde te verhinderen, en wenschte vuriglijk vóór dien tijd in vrede te sterven. Hij gevoelde zich als vreemdeling onder een nieuw geslacht. »Ik heb," schreef hij aan een' zijner vrienden (1), »van de wereld genoeg, en de wereld van mij. Wij zijn dus even gemakkelijk te scheiden als een gast, die, na zijne rekening betaald te hebben, eene herberg verlaat."

In het jaar 1539 stierf een van LUTHERS bitterste vijanden, de Hertog GEORGE van *Saksen*. Nog op zijn ziek- en doodbed deed hij zich als den hardnekkigen tegenstander der Hervorming kennen. Zijn broeder HENDRIK, warm Evangelisch-gezind, was tot zijn opvolger bestemd; maar hij weigerde dien als zoodanig te erkennen, en wilde het bestuur zijner landen aan den Roomsch-Koning FERDINAND hebben opgedragen, indien zijn broeder niet tot den schoot der Moederkerk terugkeerde. Reeds was zijn Kanselier in het vertrek geroepen, om dit als zijne laatste beschikking op te teekenen; maar God, in wiens hand zijn adem was, liet den stervende niet toe, de goede zaak der Hervorming nog na zijnen dood te schaden. »*Kanselier!*" dit was het eenigste woord, wat hij kon uitbrengen, hierop gaf hij den laatsten snik. Zulke kleine bijzonderheden worden, dunkt mij, groot en belangrijk, als wij de Geschiedenis willen lezen, om daarin versterking te zoeken voor ons Christelijk geloof. De Hervorming, zóó lang te *Leipzig* met geweld onderdrukt en teruggedrongen, werd nu ook dáár, onder de leiding van LUTHER, gelukkig ingevoerd.

Aan alle gebeurtenissen, die op de Hervorming in *Duitschland* van invloed konden zijn, bleef LUTHER een werkzaam aandeel nemen. Bij

(1) An JOHANN, *Probst zu Bremen.*

alle gewigtige gelegenheden werd hij geraadpleegd. Hij was de steller der zóógenoemde *Smalkaldische Artikelen* (1), bestemd om door de Protestanten aan het *Concilie* te *Mantua* voorgelegd te worden. Later vaardigde Keizer KAREL V van *Regensburg* eenen bode naar LUTHER af, om over eenige beslissende punten het gevoelen te vragen van den man, dien hij vogelvrij verklaard had, die beide door den Rijksban en den Kerkelijken banvloek was getroffen.

Het is bekend, dat, toen de Landgraaf van *Hessen*, om geldende redenen (gelijk hij meende), bij het leven zijner eerste Echtgenoot, een *tweede Huwelijk* had aangegaan, ook LUTHER in deze netelige zaak betrokken werd, en dat deze zulk een huwelijk wel niet goedkeurde, maar ook niet ten strengste durfde wraken. Roomschgezinde Schrijvers hebben deswege zoo wel den Landgraaf als onzen Hervormer zeer hard gevallen. Wij willen hun alleenlijk vragen: of de Landgraaf, die zelf duidelijk genoeg getoond heeft in deze zaak een gewetensbezwaar te vinden, naar hun oordeel zooveel Christelijker zou hebben gehandeld, indien hij de *moraal* van zoo vele Vorsten gevolgd had, en eene *concubine* boven eene gemalin had verkoren? — Doch waarom zouden wij aan de andere zijde niet toegeven, dat LUTHER en MELANCHTHON, uit vrees van de zaak der Hervorming te benadeelen, zich hier minder streng durfden uitlaten, en zich rekkelijker betoonden, dan wel met hunne eigene beginselen strookte?

In den winter des jaars 1546 werd LUTHER uitgenoodigd, om een' twist, onder de Graven van MANSFELD over de mijnwerken gerezen, te komen beslechten. Gaarne nam hij deze taak op zich. Het was ook eene schoone taak, vredestichter te zijn tusschen broeders. Zij was waardig zijne laatste werkzaamheid op aarde te zijn.

Reeds op zijne reize naar *Eisleben*, waar de Graven van MANSFELD hem opwachtten, gevoelde LUTHER zich ongesteld; maar loom en krank, als hij was, predikte hij nog, en wilde hij ook tegenwoordig zijn bij de eerste zittingen, die over de bewuste twistzaak werden gehouden. Hij genoot zelfs de vreugde, dat hij in het doel zijner reize volkomen mogt slagen, dat de Graven GEBHARD en ALBRECHT weder geheel broeders werden. Maar, Woensdag den 17den Februarij, was zijne ongesteldheid dermate toegenomen, dat men hem ernstig aanried, zich aan het bijwonen der zitting in de groote zaal te onttrekken. Hij vleide zich op eene lederen rustbank neder, en de gedachte aan zijn naderend verscheiden drong zich met kracht op aan zijnen geest. »Hoe" sprak hij in zich zelven, terwijl hij het vertrek op en neder wandelde, »ik ben hier te *Eisleben* geboren en gedoopt, indien ik hier eens blijven moest?" Des avonds verscheen hij nog aan den algemeenen disch. Men sprak over niets anders dan over den dood, de onsterfelijkheid, en het wederzien in de eeuwigheid. Maar niet lang kon hij het hier uithouden. Hij klaagde over hevige

(1) »De *Smalkaldische Artikelen*" zegt HASE »drukken het verschil met de Roomsche Kerk het scherpst van alle Geloofsbelijdenissen uit, als geschreven door LUTHER op eenen tijd, toen er geen geweld meer te vreezen scheen, en geene verzoening te hopen was." — De Luthersche Kerk heeft deze *Artikelen* onder hare *Symbolische* boeken opgenomen.

benaauwdheid in de borst, begaf zich naar zijn klein vertrekje, bleef dáár eene poos voor het venster biddend neêrgeknield, en legde zich toen, met behulp van zijn' ouden getrouwen vriend JUSTUS JONAS, die hem tot in zijne laatste oogenblikken bijstond, te bedde. Hij reikte aan al de omstanders de hand, en sprak tot hen: »bidt toch tot God den Heer, dat het zuivere Evangelie bewaard blijve, want de Paus en het Concilie van *Trente* hebben het er geweldig op gemunt." Tot driemalen toe hoorde men hem bidden: »In uwe handen beveel ik mijnen geest! Gij hebt mij verlost, ô gij getrouwe God!" Na eene tusschenpoos bewoog hij weder de lippen en sprak in het latijn de woorden: »*alzoo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij zijnen eeniggeboren Zoon gegeven heeft; opdat een iegelijk, wie in Hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe.*" (JOH. III: 16.) Van tijd tot tijd kreeg hij nog heviger benaauwdheden, maar eindelijk werd hij rustig en stil en sprak niet meer. Het doodzweet bedauwde zijn ligchaam, de doodskleur betrok zijn gelaat. Nu riep JUSTUS JONAS hem aan het oor: »eerwaardige Vader! wilt gij op die leer, welke gij gepredikt hebt, de eeuwigheid ingaan?" — »Ja!" antwoordde LUTHER met eene volkomen verstaanbare stem. Het was zijn laatste woord. Na weinige oogenblikken verkondigde eene naauwelijks hoorbare zucht, dat hij op die belijdenis was gestorven.

De uitvaart van den doode was overeenkomstig den roem, dien de levende verworven had. Op verlangen van den Keurvorst werd het stoffelijk hulsel naar *Wittenberg* vervoerd. Eene tinnen kist was voor het lijk gegoten. Een ruiterstoet, met de Graven van MANSFELD aan het hoofd, trok de lijkstatie vooruit. Geheel *Wittenberg* stroomde buiten de *Elster*-poort, toen de trein op den 22sten Februarij dáár aankwam. De lijkliederen, welke men aanstemde, werden meer geweend dan gezongen; gelijk ook de lijkrede, het eerst door BUGENHAGEN uitgesproken, door de tranen en snikken van spreker en hoorders werd afgebroken (1).

Zóó stierf MARTIJN LUTHER, de man der Hervorming. Wij mogten deze beschrijving van zijn uiteinde te minder terughouden, omdat zijn sterven de beste wederlegging is van hetgeen de Roomschgezinden willen beweren, als of hij, op het einde zijns levens, berouw hebbe gevoeld over hetgeen hij eenmaal in Gods kracht had begonnen. Zijne vrienden hebben hem vergood, zijne vijanden hebben hem verguisd. De onpartijdige beöordeelaar der Geschiedenis gaat tusschen die beide uitersten door, en zegt met diep gevoel: groot was LUTHER zoo als weinige stervelingen zijn; veel heeft hij verrigt als dienaar en het werktuig van Gods Voorzienigheid; maar ook hij heeft door de gebreken van zijn karakter de zwakheid en beperktheid der menschelijke natuur bewezen. Hij had zijn leven voor de vrijheid des geestes veil, en hij

(1) In het jaar 1846 is LUTHERS sterfdag door geheel *Duitschland*, voornamelijk te *Berlijn*, *Wittenberg* en *Frankfort* met geestdrift gevierd geworden, en ook in de voornaamste steden van ons Vaderland, door de Luthersche Gemeenten, op eene plegtige wijze herdacht.

heeft soms voor de letter gestreden. Hij heeft de Hervorming, toen Godsdienstige geestdrift in wilde dweepzucht dreigde te ontaarden, moedig en beraden bij den teugel gegrepen en het steigerende ros aan zijne hand geleid; en hij zelf is zóó verre gegaan van den Paus, dien hij als den allerheiligsten Vader vereerd had, tot in den diepsten afgrond te verdoemen. Hij is zóó verre gegaan van dezulken, die zijne broeders waren in het geloof, maar niet in alles eenstemmig met hem dachten, liefdeloos en gestreng te veroordeelen. Maar ten allen tijde sprak hij naar het licht zijner overtuiging, en geene aardsche belangen konden bij hem gelden. »Als zinnelijk mensch" (zegt een der voortreffelijkste Schrijvers, waarop heden nog de Protestantsche Kerk in LUTHERS Vaderland mag roemen) (1), »als zinnelijk mensch stond hij vastgeworteld in de aarde, maar zijn hoofd reikt tot in den hemel. Zijne grootste verdienste bestaat minder in hetgeen hij heeft omvergerukt en nedergeworpen, dan wel in zijne opbouwende kracht, in de volheid des geloofs en der liefde, welke hij uit zijn eigen hart in dat van anderen wist over te storten. Diep in zijn binnenste stond de overtuiging geschreven, dat hij een uitverkoren werktuig was van God, in den hemel, op de aarde, bij hel en duivelen wel bekend; maar dit had met zijne eigene persoonlijkheid niets te maken. Hij wilde niets weten van LUTHER of *Luthersche* leer; en zoo hij in het gevaar op God vertrouwde, hij was evenzeer bewust, dat God hem tot zijn werk niet noodig had, maar elken dag tien Doctors MARTINUSSEN zou kunnen verwekken. Zulk een man behoort niet aan ééne Godsdienstige gezindte, niet aan één volk, maar aan de menschheid en het Christendom." — Wanneer zal de dag aanbreken, waarop de geheele Christenheid, met vergetelheid van verouderde twisten, dit als uit éénen mond zal erkennen?

II.

Het Interim.

Wijd en diep was reeds de klove tusschen Roomschen en Protestanten gevestigd, en toch gaf Keizer KAREL V, wien de staatkunde geheel anders in *Duitschland* dan in de *Nederlanden* deed handelen, de hoop nog niet op, om beide partijen weder tot één te brengen, en eene verzoening te bewerken. Terwijl hij bij den Paus met klem op een algemeen *Concilie* bleef aandringen, wilde hij zelf eene proefneming doen, of er door onderhandelingen tusschen de meest verlichte en beroemde Godgeleerden geene gewenschte toenadering kon worden te weeg gebragt. En werkelijk scheen het, als of de scheuring der Kerk, welke reeds zóó verre gevorderd was, nog gelukkig verhoed zou worden.

Een godsdienstig gesprek te *Worms*, onder gunstige voorteekenen geöpend, werd in April 1541 naar *Regensburg* verlegd, en dáár, naar

---

(1) Dr. HASE.

het scheen met geen minder goed gevolg, verder voortgezet. Maar hier stonden ook, van de zijde der Roomschgezinden, de edele en vrome Legaat CONTARINI, die der grondleer van het Protestantisme, de regtvaardiging door het geloof, in zijn hart was toegedaan, tegen den man des vredes, den edelen en vromen MELANCHTHON; de verlichte en gematigde JULIUS PFLUG tegen BUCER en CAPITO over, die wij evenzeer als verlichte en gematigde Godgeleerden leerden kennen. Met volkomene goedkeuring van CONTARINI legde GRANVELLE, Bisschop van *Atrecht*, uit naam des Keizers, aan de Protestantsche *Collocutoren* een ontwerp van vereeniging (het *Regensburger Interim)* (1) ter goedkeuring voor, waarin de zaligheid niet aan de verdienstelijkheid van eigene goede werken verbonden, maar, als alleen door het geloof in CHRISTUS verkrijgbaar, werd voorgesteld. Dit mogt een gewigtige stap ter toenadering heeten! Van wederzijde kwam men nu weldra omtrent de vier artikelen: de staat der regtheid vóór den val, de erfzonde, 's menschen zedelijke vrijheid, en de regtvaardiging, die door beide partijen even belangrijk gekeurd werden, overeen. Maar, even als het vroeger te *Augsburg* gegaan was, ging het ook nu. Zoo men de afschaffing van enkele misbruiken beloofde, andere weder wilde men laten bestaan. Omtrent de plegtigheden en het bestuur der Christelijke Kerk, bij alles, in één woord, waarin het gezag van den Paus betrokken was, openbaarde zich het meest de strijd der beginselen. De Keizer bleef er intusschen op aandringen, dat men het onbeslist geblevene tot op de uitspraak van een algemeen *Concilie* onbeslist zoude laten, en JULIUS PFLUG en MELANCHTHON waren zóó ver gekomen, dat zij bereid waren elkander de broederhand te reiken. Daar verhieven zich op eens, zoowel van de zijde der Protestanten als van die der Roomschgezinden, dreigende en onraadschreeuwende stemmen. Vele Evangelisch-gezinden meenden in dit geheele vereenigingsplan enkel een' valstrik van den Paus en den Keizer te zien. De Koning van *Frankrijk* klaagde over verraad aan de Kerk gepleegd. De Hertog van *Beijeren* verlangde eene gewapende tusschenkomst. De Legaat, in een schrijven uit *Rome* beschuldigd, dat hij zijne volmagt was te buiten gegaan, deed verschrikt eene rugwaartsche beweging, en men ging uit één met het smartelijke bewustzijn, dat de breuk niet te heelen, dat er geene verzoening te hopen was.

Zelden werd er nogtans in deze onrustige tijden een godsdienstig gesprek geöpend, dat niet voor de Hervorming eenige goede vruchten droeg. Zóó werd de Bisschop van *Keulen*, die reeds vroeger de ergerlijkste misbruiken in zijn bisdom had afgeschaft, na het *Wormser-* en *Regensburger*-gesprek geheel voor haar gewonnen, en de Keizer zelf had, door het uitlokken en aanknoopen dezer onderhandelingen, de magt en het aanzien, zoowel als het wettig bestaan der Protestanten in *Duitschland*, willens of onwillens, erkend.

(1) Door een *Interims-Edict*, waarvan in dit gedeelte der Geschiedenis zóó dikwerf melding geschiedt, verstaat men een Besluit of Ontwerp tot bevrediging of vereeniging, hetwelk voor beide partijen geldend en verbindend zoude zijn *ad interim*, d. i. zóó lang, tot dat er door eene algemeene Kerkvergadering, gelijk men hoopte, aan de hangende Godsdienstgeschillen een einde zou zijn gemaakt.

Spoedig, nadat deze onderhandelingen waren afgebroken, ontvlamde het vuur des oorlogs, dat zóó lang onder de asch had gesmeuld; en toen KAREL in den *Smalkaldischen krijg* (die later in verband met andere gebeurtenissen zal beschreven worden) overwinnaar was gebleven, rekende hij zich volkomen geregtigd, zoo al niet de Roomsche Godsdienst in haar geheel te herstellen, dan toch, met het zwaard in de hand, een ander formulier van vereeniging aan de overwonnenen op te dringen. Hij vorderde onvoorwaardelijk de erkenning van het *Concilie*, dat inmiddels te *Trente* bijeenverzameld was, en eene rijkswet, den 15den Mei 1548 te *Augsburg* uitgevaardigd, kondigde den volke aan, hoe men zich ten opzigte van de Godsdienst tot de beslissing van dit *Concilie* zou hebben te gedragen. Dit stuk (het *Augsburgsche Interim*, hetwelk eene opdragt van wege den Keizer aan de Stenden des Rijks behelsde, en voorts uit zes-en-twintig artikelen was zamengesteld) dat door den Brandenburgschen Hofprediker AGRICOLA, in vereeniging met twee Katholieke Bisschoppen (1) was opgesteld, stond aan de Protestanten het huwelijk der Geestelijken en het gebruik van den kelk bij het Avondmaal toe, en liet eenige ruimte over voor de opvatting en verklaring van enkele Katholieke leerstellingen, maar verleende ook niets meer; zoo dat het als eene opheffing of onderdrukking van het Protestantsche geloof kon gelden. Geen wonder dan, dat het overal, waar het in werking werd gebragt, met geweld en bedreigingen moest worden ingevoerd; dat vele predikers van het Evangelie volstandig weigerden zich aan dit Kerkelijk Edict te onderwerpen, en ten gevolge dier weigering aanstonds van hun ambt werden ontzet; dat zelfs gematigde Godgeleerden, en daaronder ook BUCER, zich heftig daartegen verklaarden, en, om vervolging te ontgaan, naar *Engeland* weken.

De Protestantsche Vorsten hadden deels, bukkende voor de overmagt, toegegeven, deels een ontwijkend antwoord gezocht. JOHANN FREDERIK, Keurvorst van *Saksen*, die, gelijk wij weldra zullen vernemen, te dien tijde in de hagchelijkste omstandigheden verkeerde, wilde, zich sterkende in het vertrouwen op God en de deugdelijkheid der zaak, evenmin van een *Interim* als van het *Concilie* van *Trente* weten. De jeugdige MAURITS van *Saksen* koos met schranderheid een' middenweg. Hij nam, om niet al de verbolgenheid des Keizers op zich te laden, het *Interim* aan, maar onderwierp het aan het oordeel zijner Godgeleerden, voornamelijk van MELANCHTHON, en verzocht hem alles toe te geven, wat met een goed geweten toegegeven kon worden. MELANCHTHON nam deze teedere en moeijelijke taak op zich. Wat hij regtstreeks strijdig vond met het Evangelisch geloof verwierp hij, en geene grondwaarheid van het Protestantisme werd door hem opgeöfferd of verloochend; maar het grootste deel der Roomsche Kerkplegtigheden wilde hij, als weinig afdoende tot het geloof *(adiafora)*, dulden. Het vormsel, het laatste oliesel en het vasten werd als Kerke-

(1) De Katholieke Bisschoppen, die in dit geschrift mede de hand hadden gehad, waren JULIUS PFLUG, Bisschop van *Naumburg*, en MICHIEL HELDING, titulair Bisschop van *Sidon*, daarom doorgaans SIDONIUS genaamd.

ordening toegestaan. De Pauselijke en Bisschoppelijke oppermagt zou men (niet volgens Goddelijk maar naar menschelijk regt) kunnen laten gelden, onder voorwaarde, dat het Apostolisch-gezinde Bisschoppen zouden zijn, die hunne magt gebruikten tot opbouwing der Kerke, en niet om daarin onheil en verwarring te stichten: eene voorwaarde; voor wier vervulling moeijelijk een waarborg te vinden was; maar onder welke de meeste Protestanten geene zwarigheid zouden maken hun gezag te erkennen. Zóó ontstond dan (1549) het *Leipziger Interim*, dat in de Geschiedenis der Protestantsche Kerk nog het meest vermaard of berucht is geworden; dat evenmin aan de Roomschgezinden als aan de Protestanten voldeed, en door den heftigen tegenstand, dien het overal ontmoette, door den bitteren strijd, dien het opwekte, aan MELANCHTHON zelven, gedurende de laatste jaren zijns levens, de grootste verdrietelijkheden gebaard heeft.

Wij wagen het geenszins de zwakheid of toegevendheid van MELANCHTHON — welk woord hebben mijne lezers gekozen? — volkomen te verdedigen. Wij ontkennen niet, dat hij, in zijne zucht om den gestoorden vrede te herstellen, verder gegaan is, dan met de belangen van het Protestantisme overeenkomstig was, dan zelfs bij de grootste verdraagzaamheid de wijsheid en voorzigtigheid geboden; maar des te geruster mogen wij zijn edel karakter tegen de liefdelooze beschuldiging in bescherming nemen, als of hij verraad jegens de heilige waarheid zelve had willen plegen. Die leerstukken toch, waarop naar zijne overtuiging alles aankwam, had hij rein en ongeschonden bewaard, en in zoo verre was hij getrouw gebleven aan hetgeen hij, bij het *Wormser* gesprek, zóó moedig verklaard had: »dat hij dienaangaande geene dubbelzinnige artikelen zou dulden, al stonden er ook Spaansche en Fransche legers voor de poort, en eerder wilde sterven dan van de Evangelische waarheid afwijken.”

Aan de verdenking en scherpe veroordeeling, waaraan zijn naam van nu af was prijs gegeven, was het ongetwijfeld toe te schrijven, dat hij, in de laatste jarens zijns levens, meestal in eene diep nedergedrukte en treurig-weemoedige stemming verkeerde, en reikhalzend smachtte naar de rust, die niet de aarde maar alleen de hemel kan schenken. Waarheid is het, dat hij de onheilen en scheuring der Kerk met innig smartgevoel aanschouwde. En hoe kon dit anders? Had hij niet zijne eigene rust en geheel zijn levensgeluk ten offer gebragt, om die klove te dempen, om die breuke te heelen? Waarheid is het, dat de onderlinge geschillen der Protestanten vooral zijn hart met de bitterste droefheid vervulden (1). Waarheid is het, dat hij soms, aan zijne meest vertrouwde vrienden, over LUTHERS hevigheid zijn hart in klagten uitstortte (2). Waarheid is het, dat hij

(1) Ik heb gemeend aan mijne Lezers geene ondienst te doen, met de versletene *Synergistische* en *Crypto-Calvinistische* twisten, die eigenlijk ook meer tot de Geschiedenis van het Protestantisme, gelijk het zich verder ontwikkeld heeft, dan tot de Geschiedenis der Hervorming behooren, geheel met stilzwijgen voorbij te gaan.

(2) Ook dit is MELANCHTHON van de zijde der *Lutherschen* tot groot verwijt gerekend; maar te regt is door anderen beweerd, dat LUTHERS hevige uitvallen tegen de zoogenoemde "Sacramentariërs" den vinnigsten inwendigen oorlog ten gevolge zouden gehad hebben,

in de hoog opgezwollen *Elbe*, als hij deze hare schuimende wateren zag voortstuwen, een beeld van zijnen tijd en zijn eigen onrustig leven zag; en dat hij geene tranen genoeg verklaarde te hebben, om de rampen der Christelijke Kerk te beweenen. — Maar dat hij hiermede de Hervorming zelve en zijn eigen werk zou hebben veroordeeld; dat hij in zijn hart ontrouw zou zijn geworden aan de beginselen, die hij vroeger gehuldigd had; — dit is eene uitlegging, welke alleen de eenzijdige beschouwing van Roomschgezinde Schrijvers daaraan geven kan en werkelijk gegeven heeft. Neen! daartoe was de Godsdienstige overtuiging, in welke hij met LUTHER deelde, te diep in zijne ziel gevestigd; daartoe heeft hij haar tot den einde toe te klaar en duidelijk uitgesproken; daartoe heeft hij LUTHERS nagedachtenis en het werk door Hem op aarde gesticht, nog na diens dood, en kort vóór zijn eigen sterven, in een Latijnsch lofgedicht te schoon verheerlijkt; daartoe had het licht der waarheid te helder in zijne ziel geschenen, dat vooral in de laatste dagen en uren zijns levens opglom en den liefelijksten glans verspreidde. Vurig verlangde hij ontbonden te worden en met CHRISTUS te zijn. »CHRISTUS" sprak hij, met al de vastheid des Christelijken geloofs, met al de blijdschap der Christelijke hope: »CHRISTUS *is ons geworden tot wijsheid, tot regtvaardiging, tot heiligmaking en verlossing.*" (1 COR. I: 30.) Men vroeg hem in zijne jongste oogenblikken, of hij ook nog iets verlangde: »Niets dan den Hemel!" was het antwoord, en die wensch werd vervuld; nog enkele snikken, en de laatste strijd was gestreden. Hij had den hemel, en de hemel had eenen zalige gewonnen.

Hoe wenschelijk ook eene uitwendige eenheid der Kerk in onze schatting zijn moge, wij herhalen hier, wat wij reeds vroeger, bij het afbreken der onderhandelingen te *Augsburg*, als onze overtuiging hebben uitgesproken: wij hebben niet grootelijks te treuren, dat wij MELANCHTHONS laatste pogingen tot vereeniging zagen mislukken. Wat er toch al ras van het geheele Protestantisme zou zijn geworden, indien niet slechts eene zinnelijke eeredienst was bewaard gebleven, maar ook de Pauselijke oppermagt (met welke bepalingen dan ook) door de Protestanten was erkend, heeft het altoosdurend streven van *Rome* naar ongebreidelde magt en onbeperkt gezag, ook in latere tijden, bewezen. Hoe weinig MELANCHTHONS vredelievende voorslagen bij *Rome* ingang zouden hebben gevonden, dat mogen de besluiten van *Trente* getuigen! Maar toch willen wij van den edelen MELANCHTHON Christelijke liefde, verdraagzaamheid en toegevendheid leeren, welke ons het wezenlijke en gewigtigste van het min wezenlijke en onverschillige doe onderscheiden. En het voorbeeld van den edelen CONTARINI herinnere het ons gedurig, hoe er ook in dat Kerkge-

---

indien MELANCHTHON niet wijs genoeg geweest was om te zwijgen, en LUTHERS toorn te laten uitrazen. MELANCHTHON zelf schreef hierover aan DIETRICH VON MOLZE: »Ik wil mij bij u, die een wijs en opregt man zijt, niet uitvoerig verdedigen; ik bid u slechts, dat gij tegenover het enkele woord »*twistziek*," dat ik mij liet ontvallen, menig ander plaatst, waarin mijne achting voor LUTHER aan het licht treedt."

nootschap, dat zich in de vijandigste houding tegenover het Protestantisme heeft geplaatst, velen kunnen gevonden worden, die eenstemmiger, dan wij vermoeden, met ons denken en gevoelen, en wien wij even als PFLUG MELANCHTHON wilde doen, over die wijde en diepe klove heen, gaarne de broederhand zouden drukken.

III.

MAURITS *van Saksen.*

(De *Smalkaldische* Krijg en het Vredes-verdrag van *Passau.*) 1546—1552.

De zigtbare draden der Geschiedenis liggen gedurende een zestal jaren zaâmgevlochten in de handen van een jong ondernemend Vorst, den Hertog MAURITS van *Saksen*, die zijnen vader, HENDRIK, in den jare 1541, in de regering was opgevolgd; een jongeling van buitengewone begaafdheden, van diepe staatkundige inzigten, van eene brandende eerzucht, die ridderlijke dapperheid met de wijsheid eens wetgevers vereenigde; die, hoewel hij in zijn hart altijd de zaak der Hervorming bleef toegedaan, beurtelings de schrik en de hoop, de bestrijder en de redder der Protestanten is geworden, en door ééne koene daad van onberekenbare gevolgen aan *Duitschland* zijne staatkundige en Godsdienstige vrijheid verzekerd heeft. Dat de onzigtbare draden der Geschiedenis ook thans veilig in de hand der opperste Wijsheid bleven berusten, dit zal een vlugtig overzigt van den *Smalkaldischen* oorlog, welke zulk een noodlottig einde nam, en waaraan later zulk eene heilrijke wending gegeven werd, op de treffendste wijze ons leeren.

De spanning tusschen de Protestantsche Vorsten en den Keizer had het hoogste toppunt bereikt. De uitbarsting van eenen Godsdienstoorlog, zóó lang voorzien, zóó lang gevreesd, was onvermijdelijk. En, hadden de verbondene Vorsten zich kunnen vereenigen in het besluit, om den Keizer met eene oorlogsverklaring vóór te komen, naar alle menschelijke berekening zou KAREL reeds nu, wat hij later deed, het trotsche hoofd hebben moeten nederbuigen. Doch het *Smalkaldische* Verbond bezat zijne vorige sterkte niet meer. De gewenschte eenheid ontbrak. MAURITS met JOHANN FREDERIK in een geschil over eene der grenssteden gewikkeld, had zich aan het Verbond onttrokken, en knoopte met den Keizer onderhandelingen aan. Bovendien werkte LUTHERS invloed, ook na zijnen dood, in het hart der Vorsten, zoodat zij bleven schromen en dralen, en niet de eersten wilden zijn, om, ter oorzake van het geloof, het zwaard aan de schede te ontrukken.

De Keizer deed (den 20sten Julij 1546) tegen den Keurvorst van *Saksen* en den Landgraaf van *Hessen* den rijksban afkondigen, wegens hoog verraad jegens Keizer en Rijk. Hij wachtte zich wel aan den veldtogt, dien hij ging openen, den naam van eenen Godsdienst-oorlog te geven; maar te luider sprak Paus PAULUS III hun beider oogmerken uit, door openlijk een' kruistogt tot uitroeijing der ketters te pre-

diken (1). Met snelheid verzamelde zich nu het Protestantsche leger op de grenzen van *Zwaben* en *Beijeren*. Het overtrof het Keizerlijke leger, dat bij *Landshut* stond, verre in magt. Doch ook nu verzuimde men, om bovengenoemde redenen, den Keizer aan te tasten of tot een hoofdtreffen te dwingen. Men gunde hem de gelegenheid, om troepen ter versterking uit zijne Italiaansche staten en de *Nederlanden* te ontbieden en tot zich te trekken. Nog stonden de strijdkrachten genoegzaam gelijk. Dáár verspreidt zich op eens het gerucht, dat Hertog MAURITS in de staten van den Keurvorst is gevallen, en tot in het hart des lands is doorgedrongen. Nu ijlt JOHANN FREDERIK met zijne hulpbenden terug, om zijn eigen Vorstendom te beschermen of te heroveren. Het leger der Bondgenooten wijkt met overhaasting achterwaarts, en verstrooit zich aan alle kanten. De eene stad na de andere geeft zich, in *Zuid-Duitschland*, aan de genade des Keizers over. KAREL was, zonder dat er één kanon was losgebrand, overwinnaar gebleven.

Intusschen had JOHANN FREDERIK zijn eigen rijksgebied weder geheel herwonnen; maar als eene zwarte donderwolk zag hij het Keizerlijke leger naar zijne grenzen oprukken. Ook nu had hij eene laatste poging tot zijne redding kunnen doen, door alle Protestanten tot bescherming van het geloof ten strijde te roepen; maar hij onderwierp zich met Christelijke gelatenheid en onderwerping aan het lot, dat hem door de Voorzienigheid mogt beschoren zijn. Bij *Muhlberg* (den 24sten April 1547) ontmoetten de beide legers elkander. De Keurvorst werd geslagen, zijn leger vernield, hij zelf gevangen genomen, en door den Keizer bij het inrukken in zijne staten medegevoerd. Vóór de poorten van *Wittenberg* werd zelfs het doodvonnis over hem uitgesproken, en alleen een bevelschrift, door hem uitgevaardigd, om de stad, welke door zijne heldhaftige Gemalin werd verdedigd, onverwijld aan den Keizer over te geven, redde hem het leven. Als eene proeve van de zeldzame bedaardheid en tegenwoordigheid van geest, welke de rampspoedige Vorst in de hagchelijkste oogenblikken zijns levens openbaarde, vinden wij het volgende verhaald: De Keurvorst was bezig, met den Hertog van *Brunswijk*, zijnen medegevangene, eene partij te schaken, juist toen hem het doodvonnis overhandigd werd. Hij zag het even in, maar toonde zich zóó weinig daarover ontroerd en verschrokken, dat hij, het papier naast zich nederleggende, zich aanstonds weder met deze woorden tot den Hertog wendde: »Vriend, let op Uw spel, gij zijt mat!"

KAREL deed zijn' zegevierenden intogt binnen *Wittenberg*, dat zelfde *Wittenberg*, waar de monnik geleefd had, dien hij te *Worms* had gezien, die geheel de wereld beroerd had; waar deze zóó lang voor zijne wraak ontrefbaar was gebleven, waar nog zijn gebeente rustte. Zou het ons grootelijks hebben kunnen bevreemden, indien de Keizer

(1) Terwijl de Keizer staatkundige redenen voorwendde, schreef de Paus een' veldtogt uit: "contra Protestantes omnesque alios haereticos cujuscumque sectae." (Tegen de Protestanten en alle ketters, tot welke sekte zij mogten behooren.) — De Keizer nam de openbaring hunner verborgene oogmerken en besluiten zeer euvel op.

aan de aansporing des Hertogs van ALVA gehoor had gegeven, om nog den Aartsketter op te graven en zijne beenderen te verbranden? Doch men wil, dat KAREL dit geweigerd, en toen dit waarlijk Keizerlijke woord gesproken heeft: »Ik voer den krijg niet tegen de dooden, maar tegen de levenden! Verontrust de dooden niet!" LUTHER was weggenomen vóór den dag des kwaads, en ook zijn stof bleef beveiligd van door eene heiligschennende hand te worden omgewoeld.

Den Landgraaf van *Hessen* verbeidde geen beter lot. Ook hij moest zich aan den Keizer onderwerpen, en werd, hoewel zijn schoonzoon MAURITS borg voor hem bleef, in hechtenis gehouden. En MAURITS zelf? — Hij ontving, tot belooning van den aan den Keizer verleenden bijstand, de Keurvorstelijke waardigheid, en had alzoo het doel van zijn streven, het toppunt zijner eerzuchtige wenschen bereikt.

Zie daar het noodlottig uiteinde van den *Smalkaldischen* krijg! Hoe? vragen wij onwillekeurig, had dan de Voorzienigheid hare beschermende hand, die wij zóó lang over datzelfde *Wittenberg* en het bedreigde hoofd van LUTHER zagen uitgestrekt, geheel teruggetrokken? Neen! hoe God voor eene goede uitkomst zorgde zal ons weldra duidelijk worden. Zelfs die ontrouw en afval van MAURITS hadden geenszins voor de zaak der Hervorming die treurige gevolgen, die men oppervlakkig zou vermoeden. Juist hieraan, dat hij, die altijd aan zijne Protestantsche belijdenis getrouw bleef, een bondgenoot des Keizers werd, had men het dank te weten, dat de krijg niet aanstonds een woedende Godsdienst-oorlog werd, maar een staatkundig aanzien behield; dat KAREL niet zulk een doortastend gebruik van zijne overwinning durfde te maken, als hij anders had gewenscht, en dat de Protestanten, toen de overige Vorsten waren bezweken, eenen vermogenden beschermer behielden.

Het was niet naauwkeurig gezegd, als wij zoo aanstonds verklaarden, dat MAURITS, toen hij met de Keurvorstelijke waardigheid werd bekleed, het toppunt van zijn streven en wenschen bereikt had. Indien zijne eerzuchtige plannen al op den voorgrond stonden, op den achtergrond zijner ziel stond nog een reusachtiger en verhevener ontwerp, om dán, wanneer hij magtig genoeg zou geworden zijn, om zich tegen de heerschzucht des Keizers te verzetten, zich als beschermer der onderdrukte Godsdienst te doen gelden. En thans, nu aan zijne eerzucht voldaan was, nu zijn schoonvader en zijn bloedverwant, tegen zijne verwachting en in weerwil van de tusschenkomst van andere Vorsten, steeds gevangen werden gehouden, thans begon zijn geweten te kloppen en rijpte het ontwerp in zijne ziel, om hun bevrijder en tevens de weldoener van geheel het Duitsche Vaderland te zijn. Maar hij wist dat ontwerp zóó zorgvuldig bedekt te houden, dat hij zelfs eenen GRANVELLE bedroog, die meende al de geheimen der Vorstelijke kabinetten te weten. Hij eischte van den Keizer de vrijlating der beide Vorstelijke gevangenen, en toen hem dit met trotschheid werd geweigerd, stond hij plotselijk aan het hoofd van een weltoegerust leger van twintigduizend voetknechten en vijfduizend paarden. Hij

legde de beweegreden van zijn gedrag voor geheel *Duitschland* open: de bevrijding der Vorsten, die wederregtelijk werden gevangen gehouden; het Duitsche Vaderland voor de dwingelandij eens alleenheerschers te behoeden, en de Protestantsche Godsdienst, die met eene volslagene vernietiging bedreigd werd, te verdedigen en te beschermen. Gelijktijdig had hij eene verbindtenis aangegaan met den Koning van *Frankrijk*, HENDRIK II, die den Keizer den oorlog verklaarde en zich zelven den titel gaf van: *Beschermer van de regten van Duitschland en der gevangene Vorsten.*

Eer de Keizer hem een leger te gemoet kan voeren is MAURITS opgerukt. Al de steden openen voor hem hare poorten, als voor haren verlosser. Na eene belegering van twee dagen trekt hij, even na den aftogt der Keizerlijke bezetting, *Augsburg* binnen. De Keizer wil tijd winnen, en eene zamenkomst te *Passau* wordt op den 26sten Mei 1552 bepaald. Doch MAURITS, hoewel hij zich niet afkeerig verklaart van voorslagen des vredes, laat zich hierdoor niet ophouden, en wil nieuwe voordeelen behaald hebben, om zich van eene goede uitkomst te verzekeren. Hij trekt op *Inspruck* aan, om dáár den Keizer zelven te verrassen. Om derwaarts door te dringen, moest een enge bergpas in het *Tyroolsche*, en het slot *Ehrenberg* bemagtigd worden, hetwelk op eene steile rots was gelegen, en waarvan de inneming onmogelijk scheen. Het toeval, of liever de Voorzienigheid, komt hem hier te hulpe. Een herder heeft door het najagen van een geitenbokje een pad ontdekt, dat naar de spits der rots geleidt. Met het krieken van den dageraad, vertoont zich MAURITS op de steilte, en de bezetting van het kasteel, van twee zijden aangevallen, legt de wapenen neder. Nu snelde hij naar *Inspruck*; en de Keizer had slechts even tijd om, in het holste van den nacht, bij fakkellicht, op eene draagbaar de stad te ontvlugten.

Schrik en ontzetting hadden, bij het gerucht van MAURITS' snelle overwinningen, het hart der Roomschgezinden — blijdschap en hope het hart der Protestanten vervuld. De Kerkvergadering te *Trente* stoof in verwarring uiteen. Geheel *Europa* hield het oog op *Passau* gevestigd, waar door MAURITS, van de eene zijde, en FERDINAND, Roomsch-Koning, van de andere zijde, over de voorwaarden des vredes zou gehandeld worden. Dáár legde de overwinnaar nog eens de beweegredenen bloot, die hem de wapenen hadden doen opvatten, welke hij niet eerder zou nederleggen, voor dat de Keizer aan de Protestanten de vrije uitoefening hunner Godsdienst toegestaan, de Duitsche Staten in hunne regten en vrijheden hersteld, en den Landgraaf van *Hessen* ontslagen had. FERDINAND weigerde op hoogen toon zulke voorwaarden aan te nemen; maar eensklaps was MAURITS weder uit *Passau* verdwenen. Op nieuw had de held zich aan het hoofd zijns legers gesteld, en het beleg voor *Frankfort* geslagen. Nu zag de Keizer de dringende noodzakelijkheid eener schikking in, en het gewenschte vredesverdrag, dat aan Protestanten en Katholieken de vrijheid van Godsdienstoefening waarborgde, werd den 2den Augustus te *Passau* geteekend.

De Keurvorst van *Saksen* en de Landgraaf van *Hessen* werden aanstonds in vrijheid gesteld, en, als martelaren der godsdienstige vrijheid, door hunne onderdanen met vreugdetranen weder in hunne staten ontvangen. Het tractaat van *Passau* werd, den 25sten September des jaars 1555, op den rijksdag te *Augsburg* (nadat MAURITS in den strijd tegen ALBRECHT *van Brandenburg* reeds den dood op het slagveld had gevonden), in eenen Godsdienst-vrede tusschen Katholieken en Protestanten veranderd (1).

Allerwege werd deze heugelijke gebeurtenis door openbare dankdagen en vreugdefeesten in *Duitschland* gevierd. Wel stond, na zestig jaren, die Godsdienst-vrede op nieuw verbroken te worden, en de krijg verschrikkelijker dan ooit te ontbranden; doch tot aan het einde van dat tijdvak zou de dierbare vrijheid des gewetens de onaangevochten eigendom der Protestanten blijven. Na bange worsteling was de zegepraal der Hervorming, in een goed deel van *Duitschland*, beslist. Wel smart het ons, dat die zegepraal niet zonder het zwaard kon verworven worden; doch verblijdend was ons de opmerking, dat het eerste sein, om dat zwaard te ontblooten, dáár althans niet door hare vrienden, maar door hare vijanden is gegeven; dat de eerste druppel bloeds om en voor het geloof niet door Protestanten is gestort. En in die snelle opvolging en afwisseling van gebeurtenissen, in dien zamenloop van kleine toevallige omstandigheden, welke het ontwerp van MAURITS begunstigden, in die ongedachte redding, uit de diepste vernedering geboren, zien wij weder zóó veel, wat aan het ongeloofelijke en wonderbare grenst, dat wij vooral onder dit blad der Geschiedenis schrijven: DE VINGER DES HEEREN! Hij zelf heeft door Zijnen magtigen arm die verlossing geschonken, het pleit ten voordeele der onderdrukten beslecht, en de zaak des Euangeliums gered (2).

---

(1) Volgens dit verdrag zouden zoowel de aanhangers der Augsburgsche Geloofsbelijdenis, als de Roomsch-Katholieken eene volkomen gelijke en ongestoorde vrijheid erlangen en genieten. Dezulken nogtans, die zich met geen der beide Kerkgenootschappen konden of wilden vereenigen, zouden ten eenemale van dezen vrede zijn uitgesloten.

(2) Het Godsbestuur, in deze gebeurtenissen op zulk eene treffende wijze zigtbaar, gaf den Hoogduitschen Godgeleerde J. A. NOESSELT de stof tot eene afzonderlijke verhandeling aan.

GESCHIEDENIS DER HERVORMING

IN

ZWITSERLAND.

TWEEDE GEDEELTE.

JOANNES CALVIJN,

DE STICHTER DER HERVORMDE KERK.

> "Toen CALVIJN verscheen, was de Hervorming tegen *Rome* dáár. LUTHER had dit werk verrigt. Maar op zich zelve beschouwd, en als bestemd om eene geheel nieuwe Kerkgemeenschap te stichten, was de Hervorming noch voltooid, noch gegrondvest. Dit was het werk van CALVIJN."
>
> GUIZOT.

I.

Genève vóór de komst van CALVIJN.

Wanneer de zon voor onze oogen ondergaat, is het ons eene troostvolle gedachte, dat zij na weinige uren weder uit de kim zal verrijzen, en wij weten, dat zij op hetzelfde tijdstip, waarop zij uit ons oog verdwijnt, voor een ander gedeelte van den aardbol zigtbaar wordt. Treffend beeld van een verschijnsel, dat wij ook in de zedelijke wereld, in de Geschiedenis der menschheid, en vooral in de Geschiedenis der Hervorming, meermalen kunnen waarnemen. In hetzelfde jaar, dat, door ZWINGLI's dood in den slag bij *Kappel*, voor de zaak der waarheid en verlichting in *Duitsch-Zwitserland* zóó noodlottig scheen, ging het licht der Godsdienstige Hervorming in *Zuid-* of *Fransch-Zwitserland* voor *Genève* op; voor *Genève*, zóó beroemd door zijne Paradijsachtige ligging, waar het oog over zijn lichtblaauw meer van de eene zijde op het *Jura*-gebergte rust, van de andere zijde de glinsterende *gletschers* der Alpen ontwaart; maar nog beroemder in de Geschiedenis der beschaving, omdat het de stralen van het nieuw verrezene licht als in één middelpunt zou verzamelen, en van dáár weder over andere landen en volken zou verspreiden; voor *Genève*, dat zich tot den zetel en de leerschool eener gestrenge maar grondige Godgeleerdheid verhief, en als het ware de Moederkerk is geworden, waarvan zoo vele Kerken, in *Zwitserland*, *Frankrijk*, ons Vaderland en elders, haar bestaan of vroegste inrigting ontvingen.

De eer, van de eerste en eigenlijke grondlegger der Hervorming te *Genève* geweest te zijn, moet aan WILLEM FAREL worden toegekend. In de Beeldengalerij van Zwitsersche Hervormers, die ZWINGLI'S medearbeiders geweest zijn, had hij reeds eene loffelijke melding verdiend, daar hij ook in het noorden van *Zwitserland* het zijne heeft toegebragt om den strijd ten voordeele der Hervorming te doen beslissen; maar wij hadden ons voorbehouden hier eerst van zijne verdiensten omtrent de Hervorming te spreken, omdat hij in nog naauwere betrekking tot CALVIJN dan tot ZWINGLI staat. Geboortig uit de *Dauphiné* in *Frankrijk*, opgevoed naar de gestrengste begrippen van het Roomsche Kerkgeloof, maar door den beroemden LE FÈBRE voor de reine Evangelie-leer gewonnen, was hij een der eerste vlugtelingen, die, wegens de Godsdienst vervolgd, van Franschen op Zwitserschen bodem overgingen en te *Bazel* eene wijkplaats zochten. Hier werd hij door zijne broederen in het geloof met blijdschap ontvangen. Weldra had hij met ZWINGLI, HALLER en OECOLAMPADIUS vriendschapsbetrekkingen aangeknoopt, die ook na zijn vertrek uit *Bazel* bleven voortduren. De laatste inzonderheid vatte de innigste hoogachting en liefde voor hem op, wegens den moed, de regtschapenheid en de beminnelijke opregtheid van zijn karakter. Van al de Zwitsersche Hervormers bezat FAREL ongetwijfeld het meest van den geest en het karakter van LUTHER. Somwijlen echter ging hij, bij het doorzetten der Hervorming, verder dan LUTHER zou gegaan zijn. Op den kansel sprak hij met krachtige en mannelijke, soms donderende welsprekendheid, en zijn bidden was zóó vurig, dat het zijne hoorders geheel bezielde, en als van de aarde in den hemel overbragt. Niet minder straalt zijne innige vroomheid door in de dertien stellingen, die hij, den 15den Februarij des jaars 1524, openlijk te *Bazel* verdedigde, en aan de gunstige uitwerking van dit Dispuut mag voor een gedeelte de gelukkige voortgang der Hervorming in deze stad toegeschreven worden. FARELS kortstondig verblijf te *Bazel* droeg alzoo de schoonste vruchten; maar nog krachtiger en ijveriger was hij voor dezelfde zaak in het Fransche gedeelte van *Zwitserland* werkzaam. Het gelukte hem te *Aigle*, even als te *Neufchâtel* (werwaarts hij in 1529 beroepen werd), de Hervorming in te voeren. In den jare 1532 ontmoeten wij hem eerst te *Genève*, waarheen hij zich, voorzien met aanbevelingsbrieven van den Raad te *Bern*, met ANTOINE SAUNIER begeven had.

Op deze stad, welke met het haar omringend gebied eene kleine Republiek vormde, had de Hertog van *Savoye* sinds lang het begeerige oog geslagen, en hij werd in dezen toeleg door de Bisschoppen van *Genève*, die eene weelderige hofhouding hielden, en het zedenbederf niet weinig in de hand hadden gewerkt, ijverig ondersteund. Schoon het licht, dat zich alom verspreidde, eerst later in Zuidelijk dan in Noordelijk *Zwitserland* doordrong, vond FAREL toch ook hier aanstonds vele voor de waarheid geöpende gemoederen; en zijne krachtige, hartveroverende welsprekendheid verschafte hem weldra over bijgeloof en dwaling eene schitterende zegepraal. Maar des te heftiger tegenstand

ontmoette hij bij de Geestelijkheid. Meermalen stond FAREL, zoowel te *Neufchâtel* als te *Genève*, ten doel aan de gruwzaamste mishandelingen; meermalen werd zijn leven bedreigd; maar hij stond dit alles met denzelfden moed, met dezelfde standvastigheid door, die wij ook in *Duitschlands* grootsten Hervormer bewonderen. De Bisschop van *Genève* wist zelfs, toen de algemeene geest der bevolking zich voor eene Hervorming verklaarde, den Hertog van *Savoye* te bewegen, om eene poging te doen, ten einde de stad onverhoeds te overrompelen, en door de kracht van het zwaard onder het Pauselijk gezag terug te brengen. In den nacht tusschen den 30sten en 31sten Julij des jaars 1534 naderde eene bende van de troepen des Hertogs in stilte de muren van *Genève*, doch zij vond de poorten gesloten. De burgerij, van den verraderlijken toeleg onderrigt, had de wapenen gegrepen, en was gereed haar te ontvangen. De aanslag mislukte, en de vijand deinsde met schaamte af.

Intusschen had FAREL eenen moedigen mede-arbeider gevonden, die hem gelukkig hielp voltooijen, wat zóó gelukkig door hem begonnen was. PETRUS VIRET, te *Orbe*, onder het gebied van *Bern*, in 1511 geboren, had reeds te *Parijs* met FAREL eene vriendschap aangeknoopt, welke tot aan het einde huns levens bleef voortduren. Met geestdrift omhelsde hij de zaak der Hervorming. Hij predikte haar, toen hij pas den leeftijd van één-en-twintig jaren bereikt had, te *Orbe*, en in andere vlekken en steden van *Zwitserland;* en wat FAREL door de kracht zijner prediking vermogt, dat vermogt VIRET op de harten zijner hoorders, door de liefelijkheid en zoetvloeijendheid zijner redenen. Wel mogt het dan eene gelukkige vereeniging heeten, toen de Voorzienigheid beide vrienden, vroeger van elkander gescheiden, in het jaar 1534 weder tot elkander, en VIRET te *Genève* bragt, die van nu af zich geheel aan FAREL aansloot, om met hem naar hetzelfde doel te streven. Dit edelmoedig pogen had nogtans voor beide Hervormers noodlottig kunnen worden. Men zocht hen, terwijl zij aan ééne tafel spijsden, door vergift om te brengen. Het misdadige oogmerk werd geenszins bereikt. FAREL had dien dag weinig of niets genuttigd, en het gelukte, door tijdig aangebragte hulp, ook het leven van zijnen vriend te redden. Wat meer zegt, ook hier werd, wat menschelijke boosheid ten kwade gedacht had, door God ten goede geleid. De verontwaardiging, welke dit gruwzaam opzet baarde, was algemeen. Zij, die tot hiertoe op twee gedachten gehinkt hadden, of met hunne overtuiging in het duister hadden gescholen, kwamen thans rondborstig daarvoor uit, en toen kort hierna een openbare redetwist werd gehouden, waarin FAREL en VIRET als verdedigers der gezuiverde Evangelie-leer optraden, en hunne tegenstanders er toe bragten, om zich voor overwonnen te verklaren, toen was de zegepraal der Hervorming beslist. Wat reeds lang het gevoelen van de groote meerderheid der bevolking geweest was, dit werd, den 12den Augustus des jaars 1535, door een besluit van den Stedelijken Raad bekrachtigd: dat *Genève* vrij was van de gehoorzaamheid aan den Paus, en dat alles, wat niet door de Schrift te bewijzen was, van de Godsdienst moest afgezonderd

worden. Zij, die, door blinde vooringenomenheid tegen de Hervorming gedreven, het op haren ondergang hadden toegelegd, hadden ook hier haren voortgang bespoedigd.

Dit alles was reeds geschied, eer CALVIJN aan de hand der Voorzienigheid naar *Genève* geleid werd, en dáár, in vereeniging met zijne beide voorgangers (1), zijne luisterrijke loopbaan begon. Hoe veel daarom *Genève* aan hem ook moge te danken hebben, wij zagen het hier, dat zij haar' eersten overgang uit de duisternis tot het licht aan anderen verschuldigd was; en toch heeft hij zulk eene vermaardheid verworven, dat hij, als een der grootste Hervormers, in éénen adem met LUTHER en ZWINGLI genoemd wordt. De lichtkrans, welke zijnen naam omgeeft, heeft zelfs de namen FAREL en VIRET ten eenemale verdonkerd en welligt te veel doen vergeten. Zulk eene vermaardheid laat zich eeniglijk uit den veelvermogenden en beslissenden invloed verklaren, dien CALVIJN door zijne onvermoeide en rustelooze werkzaamheid op tijdgenoot en nakomelingschap geöefend heeft. En, inderdaad, als wij niet enkel hen Hervormers willen genoemd hebben, die de dwalingen des Pausdoms met onverschrokken moed bestreden; die de reten en scheuren van het verouderde en waggelende kerkgebouw aangewezen, en voor een ander en voortreffelijker gebouw den eersten grondslag gelegd hebben; maar ook hen, die op dien nieuwgelegden grondslag dat gebouw werkelijk hebben opgetrokken, en daaraan hechtheid en duurzaamheid wisten te geven: dan voorzeker zullen wij dien naam en dien roem geenszins aan CALVIJN betwisten (2). Wij brengen dan onze hulde aan de Goddelijke Voorzienigheid, welke, nadat LUTHER, MELANCHTHON en ZWINGLI grootendeels van het tooneel der belangrijkste Godsdienstwisselingen waren afgetreden, met de hoogste wijsheid zulk eenen man verwekt, en door hem op de uitmuntendste wijze voor de instandhouding van het groote Hervormingswerk gewaakt en gezorgd heeft.

(1) Wij kunnen ons niet onthouden eene plaats uit THEOD. BEZA (*het leven van* CALVIJN) hier af te schrijven, die ons dezelfde Goddelijke wijsheid, in de vereeniging en zamenvoeging van verschillende karakters ten tijde der Hervorming, welke wij reeds in LUTHER en MELANCHTHON opmerkten, niet minder ook hier doet bewonderen.

„FAREL (zegt hij) onderscheidde zich door eene buitengewone grootheid van ziel en door zijne heldhaftige gevoelens. Zijne donderende stem deed zijne toehoorders beven, en zijne gebeden waren zóó innig, dat zij de harten als ten hemel opvoerden. — VIRET predikte met eene zóó zoetvloeijende en innemende welsprekendheid, dat niets in staat was de aandacht zijner hoorders af te breken. Bij CALVIJN was ieder woord eene spreuk en op wezenlijke kunde gegrond. — In één woord, de gaven hun van den Hemel geschonken, waren zóó bewonderenswaardig verdeeld, dat het mij meermalen voor den geest is gekomen, dat er tot eenen volmaakten Kerkleeraar niets anders zou noodig zijn, dan de vereeniging dier onderscheidene hoedanigheden in eenen enkelen persoon."

(2) „Bovenal" zegt de Hoogl. ROYAARDS, „zien wij in den grooten CALVIJN de ontwikkelde werking van dit drieërlei beginsel (dat hij als de onmiskenbare vereischten en bestanddeelen van den echten Hervormer had aangewezen). Wat hij deed voor de *Zedelijke* Hervorming, daarvan getuigde het *Consistorie* en zijn strijd tegen de *Geneefsche Libertijnen*; als Hervormer der *Leer* sprak hij zich uit in zijne *Institutiones*, en hoezeer hij, meer dan eenig ander, *Kerkelijk* Hervormer was, dat bewees niet alleen zijn strijd tegen de *Hiërarchie*, maar bovenal zijn voor Kerkelijke *Organisatie* gestemde geest, die eene vrije en onafhankelijke Kerk op eigen grondslagen vestigde. Zóó toont hij ons den voortgang van den Hervormingsgeest."

Vóór dat wij echter CALVIJN van dat verheven standpunt gadeslaan, willen wij onze Lezers, door eene schets van zijne vroegere lotgevallen en werkzaamheden te geven, tot de geschiedenis van zijn openbaar en inwendig leven inleiden.

II.

De Vlugteling.

JOANNES CALVIJN (JEAN CHAUVIN) werd op den 10den Julij des jaars 1509 te *Noyon* in *Picardië* geboren. Zijn vader ging van het grondbeginsel uit, dat ouders de liefde, die zij aan hunne kinderen toedragen, zoo veel mogelijk moeten verbergen, en voedde zijnen zoon met veel gestrengheid op; maar CALVIJN beklaagde zich in lateren leeftijd nimmer hierover. »De weinige deugden, die ik mogelijk bezit" zeide hij »heb ik hieraan te danken." Zijne moeder was eene vrouw van naauwgezette en teedere, hoezeer dan ook bekrompene, Godsvrucht. Meermalen liet zij haren zoon, om zijn jeugdig gemoed tot diepen eerbied voor het Opperwezen te stemmen, in de vrije lucht onder den helderen starrenhemel nederknielen, en spoorde hem aan, om dit dikwerf, uit eigene beweging, in de eenzaamheid te doen. De opvoeding, welke hij ontving, kon niet zonder invloed blijven op de rigting van zijnen geest. De jeugdige CALVIJN openbaarde spoedig eenen zeer ernstigen en godsdienstigen zin, die ook in den omgang met zijne speelgenooten, in het opmerken en bestraffen hunner kinderlijke fouten, doorstraalde; hetwelk zijnen vader te gereeder bewoog om zijnen zoon, overeenkomstig zijne neiging en den wensch der vrome moeder, tot den geestelijken stand op te leiden. Met dit oogmerk werd hij naar *Parijs* gezonden. Zijn eerste onderwijzer was MATURINUS CORDIER, een man, die bij veel kunde ook de gaaf bezat, om op eene bevattelijke en behagelijke wijze aan zijne kweekelingen voor te dragen en in te prenten, hetgeen hij leeren wilde. Toen deze hem bij de eerste ontmoeting vroeg: »wat hij reeds wist?" antwoordde de jonge CALVIJN met innemende vrijmoedigheid: »Niets, wat ik niet veel beter van U denk te leeren." Dit kinderlijk gezegde won hem aanstonds het hart van zijnen leermeester, die zich aan hem, zelfs boven zijne andere leerlingen, liet gelegen liggen, en CALVIJN gevoelde zich wederkeerig tot het einde zijns levens door de innigste dankbaarheid aan hem gehecht (1).

Reeds op zijn twaalfde jaar had CALVIJN, door de voorspraak van vrienden en begunstigers, een stipendiaat of kapellaans-plaats in de kathedrale kerk te *Noyon* verworven, welke hij door een ander kon laten vervullen (een sprekend bewijs, hoe willekeurig in dien tijd de

(1) Het verstrekte daarom CALVIJN tot groote vreugde — daar MATURINUS zich mede naar *Genève* begaf, en dáár tot Rector werd aangesteld — met dezen geliefden onderwijzer zijner jeugd, vele jaren achtereen in ééne stad te leven en gewigtige ambten te bekleeden. Hetzelfde jaar vereenigde beiden in den dood. MATURINUS stierf als een grijsaard van 85 jaren.

kerkelijke bedieningen werden weggeschonken!); en naauwelijks had hij den ouderdom van achttien jaren bereikt, of hij aanvaardde te *Pont l'Evêque* zelf het predikambt. CALVIJN was reeds in de dienst der Kerke getreden, (1) en nog was hij ten eenemale een vreemdeling in den Bijbel, dien zoo vele Geestelijken met hem, enkel uit de fragmenten der Evangeliën, die op Zon- en Feestdagen behandeld werden, hoogstgebrekkig kenden. Maar dezelfde Voorzienigheid, welke LUTHER den Bijbel in de boekerij te *Erfurt* deed vinden, bragt CALVIJN in kennis met OLIVETANUS, die zelf eene vertaling van het Oude Testament ondernomen had, en de begeerte tot het onderzoek der Heilige Schriften ook bij zijnen jeugdigen vriend wist op te wekken (2). En toen hij eenmaal zóó rijk was geworden, dat hij een' geheelen Bijbel bezat, toen was zijne vreugde hierover zóó groot, dat hij zich dagen achtereen opgesloten hield in zijn vertrek, en zich schier het genot van zijn dagelijksch voedsel ontzeide, om aan zijn' onverzadelijken leeslust te voldoen.

Dit tijdstip was het groote keerpunt in de geschiedenis van zijn inwendig leven. Het besliste de vraag, wat hij voor de toekomst worden moest: — een verdediger en bevestiger van het oude Kerkgeloof, gelijk zijne vrienden en begunstigers wenschten, of — een der moedigste voorstanders der Hervorming, eene zuil van het nieuwe Godsgebouw, dat voor het oog der wereld ging verrijzen? — De uitkomst bleef niet lang twijfelachtig. Hetzelfde scheppende magtwoord: »er zij licht" dat hij aan het hoofd van de oorkonden der Openbaring geschreven vond, dat na eeuwen van duisternis in de zedelijke wereld was herhaald, werd hier nog ééns gesproken, en het licht daagde voor zijnen geest.

Hij begon met opregte waarheidsliefde zijne eigene gevoelens met de uitspraken der Heilige Schrift te vergelijken. Hij hoopte daardoor in zijne overtuiging versterkt te worden, en hij vond er slechts twijfelingen, die zijn gemoed schokten en in onrust bragten. De gevoelens der Hervormden, waarvan hij reeds vroeger gehoord had, maar tot hiertoe afkeerig geweest was, verschenen hem nu in een geheel ander, nieuw en ongelijk gunstiger licht; en hoe verder hij las, hoe minder hij het voor zich zelven kon verbergen, dat hij daarmede inwendig overeenstemde. Behoeft de Protestant dan nog meer tot bevestiging van zijn Christelijk geloof, dan de herhaalde opmerking, hoe al de Hervormers, die in den grooten strijd der waarheid, als aan de spitse des legers hebben gestaan, zigtbaar en kennelijk door God zelven tot het onderzoek der Heilige Schrift, als de eenig zekere kenbron van Christelijke waarheid, geleid, en door dit onderzoek tot dezelfde overtuiging aangaande de dwalingen en de verregaande verbastering der Roomsche Kerk gebragt zijn geworden?

---

(1) Tot hiertoe had hij enkel de *tonsuur* ontvangen; tot Priester werd hij nimmer gewijd.

(2) De Fransche overzetting des Bijbels, welke OLIVETANUS liet drukken, verscheen te *Neufchâtel* in het jaar 1535.

Een heftige tweestrijd ontstond in het gemoed des jongelings. Veel, onuitsprekelijk veel kostte het hem, zich ten eenemale los te rukken van de begrippen, die hem zóó lang dierbaar en heilig waren geweest. Eene glansrijke loopbaan zag hij zich bovendien geöpend, zoo hij der Kerke zijne dienst bleef wijden; maar, te prediken tegen het licht zijner overtuiging, en het bijgeloof te helpen handhaven, enkel om met de onwetendheid des volks voor zich zelven voordeel te doen, dit streed ten eenemale met de regtschapenheid en belangeloosheid van zijn karakter.

Hij kwam tot het gewigtige besluit, om zijn ambt neder te leggen, en zich aan de Regtsgeleerdheid te wijden, met voorkennis en toestemming, welligt op aandrang zelf, van zijnen vader, die ernstig beducht begon te worden voor de gevolgen, welke uit deze verandering in gevoelens voor zijnen zoon konden voortvloeijen.

Tot bereiking van dit doel vertrok hij naar *Orleans*, en binnen korten tijd had hij het in dit nieuwgekozen vak van studie zóó verre gebragt, dat hij in staat was daarover openbare lessen te houden, en zich het Doctoraat in de regten eershalve zag opgedragen. Maar Calvijn begreep, dat hem nog veel ontbrak, en dat hij eerst nog andere scholen moest bezocht hebben, om dien titel ten volle waardig te zijn. »*Orleans*" schreef hij aan een' zijner vrienden, »wil mij tot Meester in de regten maken. Ik zou het aannemen, indien ik eene trotsche inbeelding had van mijne kundigheden, of die eer werkelijk verdiende. Noch het een, noch het ander is op mij van toepassing." Hij verliet *Orleans* om naar *Bourges* te gaan, en aldaar den vermaarden Regtsgeleerde Andreas Alciatus te hooren. Hij vond er meer dan hij gezocht had. Hij ontmoette hier eenen man, die op zijne geheele vorming een' gewigtigen invloed oefende en hem als het ware terugriep tot de bestemming, waarvoor hij alreede verloren scheen.

Melchior Wolmar, een *Duitscher* van geboorte, was een grondig beöefenaar der oude talen en met hart en ziel der Hervorming toegedaan. Nooit had Calvijn de studie der Godgeleerdheid geheel vaarwel gezegd; maar thans ontwaakte de zucht daarvoor op nieuw in volle kracht. Hij liet zich door Wolmar verder in het Grieksch onderwijzen, werd door dezen met de grondstellingen der Hervormers naauwkeuriger bekend gemaakt, en leerde allengskens den schroom overwinnen, die hem tot hiertoe weêrhouden had zijne vrijere gevoelens te openbaren en den band der gemeenschap met de Kerk, waarin hij was opgevoed, te verbreken. »Wolmar" zóó plagt daarom Calvijn zelf te zeggen »heeft veel aandeel aan mijn geloof." Zijne twijfelingen maakten plaats voor eene welgevestigde overtuiging, en, eenmaal daarvan geheel doordrongen zijnde, gevoelde hij zich opgewekt, om op nieuw den kansel te betreden, en haar in bezielde leerredenen uit te storten, die algemeene bewondering verwekten.

De dood zijns vaders riep hem naar zijne geboorteplaats terug, maar spoedig begaf hij zich op nieuw naar *Parijs*, waar hij zich geheel aan de vrienden en voorstanders der Hervorming aansloot. Thans nam hij voor goed afscheid van de regtsgeleerdheid, om geheel te worden, wat

zijn hart zóó vurig wenschte te zijn, een dienaar en prediker der waarheid. Maar ook het tijdperk zijns levens, hetwelk hij aan deze studie had afgestaan, was, in verband beschouwd met zijne toekomstige bestemming, geenszins nutteloos geweest of verloren te achten. Juist toen de Voorzienigheid de leiding van dezen man scheen te laten varen, was zij in het verborgene werkzaam gebleven, om hem met een' schat van kundigheden toe te rusten, die voor hem onmisbaar waren, om zich op het verhevene standpunt met eere te handhaven, waarop hij niet enkel als Hervormer maar ook als vestiger eener Hervormde Kerk zou staan.

Hoewel CALVIJN pas vier-en-twintig jaren telde, was de roem van zijnen naam hem reeds naar de hoofdstad des Rijks vooruitgesneld. De edele en rijk begaafde MARGARETHA VAN VALOIS, zuster des Konings, stelde hoogen prijs op zijnen omgang, en sprak meermalen met hem over Christendom en Hervorming, onderwerpen die aan haar hart het heiligst en dierbaarst waren. Hij vond te *Parijs* den toegang geöpend tot de aanzienlijkste kringen. Meermalen voerde hij in de geheime bijeenkomsten der Hervormden (want het vuur der vervolging begon reeds in *Frankrijk* te blaken), het woord; en doorgaans eindigde hij zijne redenen, die den diepsten indruk te weeg bragten, met de woorden: »*Zoo God voor ons is, wie zal tegen ons zijn?*"

Omstreeks dezen tijd gaf hij zijne verklaring van SENECA'S geschrift *over de zachtmoedigheid* in het licht. Dit werk van den beroemden Wijsgeer had de meeste aantrekkelijkheid voor zijn gevoel, omdat de zedeleer, welke hij dáár gepredikt vond, het digtst aan de reine zedeleer des Euangeliums naderde. Reeds in deze keuze openbaarde zich zijne zucht, om al zijne studiën in verband te brengen met het Christelijke leven. Maar bovenal beöogde hij hiermede den Koning en zijne landgenooten tot Christelijke verdraagzaamheid en zachtmoedigheid omtrent andersdenkenden op te wekken. Ach! waarom staat de stempel dier beminnelijke Christelijke deugd niet op al zijne volgende handelingen afgedrukt?

CALVIJN verborg te weinig zijne gevoelens, om op den duur te *Parijs* veilig te kunnen zijn. Reeds was een bevel, om zich van zijn persoon te verzekeren, door het Parlement uitgevaardigd; maar men vond hem (volgens sommigen, omdat hij op dat tijdstip toevallig afwezig was, volgens anderen, omdat hij zich nog even tijdig genoeg door de vlugt uit zijne woning had weten te redden) niet te huis, en men moest zich vergenoegen zijne papieren in beslag te nemen (1). Intusschen achtte CALVIJN, hoewel zijne Vorstelijke Beschermster zelve zijne verdediging op zich nam, het niet raadzaam langer in

(1) Zoo men aan eene oude volksvertelling gelooven mag, werd CALVIJN in eene mand, terwijl zijne vervolgers reeds voor de deur stonden, uit het achterhuis nedergelaten. DRELINCOURT verhaalt, dat hij zich in de Faubourg *St. Victor*, in het huis van een' wijngaardenier verborg en, in diens gewaad vermomd, de stad verliet. Dit verschil, omtrent deze kleine maar hoogstbelangrijke bijzonderheid in het leven des Hervormers, kan ons in zekeren zin onverschillig zijn, daar wij toch, — hetzij wij aan een gelukkig toeval of aan eene voorbedachte vlugt te denken hebben, — in deze gelukkige ontkoming altijd de gunstige beschikking eener hoogere magt vinden te eerbiedigen.

Parijs te vertoeven. Hij besloot elders eene wijkplaats te zoeken, of liever van de eene plaats naar de andere bij zijne vrienden in *Frankrijk* rond te reizen. De jeugdige Hervormer (dien naam mogen wij hem van nu af geven), die bij de eerste intrede van zijne wetenschappelijke loopbaan alom goedkeuring en toejuiching had gevonden, was nu een verstooten vlugteling geworden in zijn eigen vaderland.

Maar op deze reizen was hij niet werkeloos. Overal, waar de gelegenheid zich aanbood, predikte hij het Evangelie, zocht hij anderen voor de waarheid te winnen en aan het bijgeloof afbreuk te doen. Op een' dier togten, toen hij te *Nérac*, de residentieplaats der Koningin van *Navarre*, vertoefde, ontmoette hij den vermaarden LE FÈBRE D'ETAPLES, die ook van *Parijs* als ketter was verdreven. (1) De edele grijsaard was verrukt van blijdschap, toen hij hem wederzag. »Ik ben oud" zeide hij, terwijl hij den jongeling omhelsde »en kân CHRISTUS niet meer van dienst zijn; maar gij kunt en zult een steun van Gods Koningrijk worden! de zegen des Almagtigen ruste op uw hoofd!" Hoe krachtig moest zulk eene toespraak werken, om den moed en den ijver des jeugdigen Hervormers te versterken! En, waarlijk, hij behoefde zulk eene bemoediging en versterking, om al de moeijelijkheden door te worstelen, die hem in de toekomst bedreigden. In alle oorden van *Frankrijk* werden de scherpste bevelen tegen de Hervormden afgekondigd. Wilde hij zijn leven niet moedwillig in gevaar brengen en opofferen, dan was hij genoodzaakt zijn vaderland te verlaten. Hij deed het, hoewel elke voetstap, dien hij nader aan de grenzen kwam, hem een' bitteren traan uit de oogen perste. »Maar," dacht hij, »verdient de waarheid zelve niet in *Frankrijk* te wonen, dan verdien ik geen beter lot." *Bazel*, het toevlugtsoord, dat *zóó* vele vlugtelingen reeds herbergzaam had opgenomen, ontving hem met die eervolle onderscheiding, welke men aan den roem zijner kunde, en niet minder aan zijn' verlichten en gemoedelijken godsdienstijver was verschuldigd. Zijn verblijf aldaar was belangrijk voor zijne eigene wetenschappelijke vorming, omdat hij hier zijne kennis der oude talen, vooral door vlijtige oefening in het Hebreeuwsch, zocht te volmaken; maar nog belangrijker, omdat hij hier zijne *Onderwijzing in de Christelijke Godsdienst* schreef. (2) (een werk, dat alleen hem de onsterfelijkheid zou verzekerd hebben), en haar met eene opdragt of voorrede aan den Koning van *Frankrijk* versierde, welke te regt voor een der grootste meesterstukken in stijl en taal wordt gehouden, die de nieuwe letterkunde heeft opgeleverd.

Hij verklaart daarin, dit werk geschreven te hebben, om de Christenheid in het algemeen, maar den Vorst in het bijzonder, met die leerstellingen van nabij bekend te maken, welke in *Frankrijk* met gevan-

(1) In de geleerde wereld nog meer bekend onder den naam van JACOBUS FABER STAPULENSIS.

(2) De Hongaarsche Geleerde PAULUS THURIUS hield het er voor, dat sinds de tijden der Apostelen niets geschreven was, wat met dit werk in vergelijking kon gebragt worden, en drukte dat gevoelen in het volgende *Distichon* uit:

»Praeter Apostolicas post Christi tempora chartas,
Huic peperere libro saecula nulla parem."

genis, ballingschap, ja met den dood, gestraft werden. En wie doet geene hulde aan zijne welsprekendheid, aan zijne edele en mannelijke vrijmoedigheid, wanneer hij, den Koning smeekende, om de zaak zijner vervolgde geloofsgenooten te onderzoeken en in zijne bescherming te nemen, dezen durft toeroepen: »Zij verdient dat gij haar aanhoort, zij verdient dat gij haar onderzoekt, zij verdient dat gij over hare deugdelijkheid beslist. Het is een koninklijk denkbeeld, wanneer Koningen zich houden voor dienaars van God. En niet aan het hoofd van een koningrijk maar aan het hoofd eener rooverbende verdient hij te staan, die niet zóó regeert, dat hij Gods eere tracht te bevorderen. Van dit onderzoek kan onze nederige staat Uwe Majesteit niet terughouden. Wij zijn, dit weten wij, geringe en nietsbeteekenende menschen; maar de leer, die wij belijden, is verheven boven allen roem der aarde, en kan door geen aardsch geweld overwonnen worden, want zij is niet de onze, maar de leer van den levenden God en van JEZUS CHRISTUS, dien Hij gesteld heeft tot den Heer der wereld." — Wien moet het niet de gunstigste gedachten, zoowel omtrent het karakter des Schrijvers, als omtrent de zaak der Hervorming inboezemen, wanneer hij op de beschuldiging, als of de Hervorming zich ten doel had gesteld den Koningen hun' schepter te ontwringen, de regtbanken omver te stooten, en alle maatschappelijke en zedelijke orde te verstoren, durft verklaren: »Wij zouden den bestaanden regeringsvorm willen vernietigen? — wij, van wie men nog nooit één oproerig woord gehoord heeft, die ons leven in stilte en rust doorbragten, die ook thans, nu wij ballingen en vlugtelingen zijn uit ons vaderland, U en Uw Koningrijk geluk en heil blijven toewenschen! — Wij zouden naar eene vrijheid staan, die vergunt straffeloos het kwade te plegen? — wij, die wel niet zonder schuld en gebrek, maar toch door Gods hulpe altijd zóó gewandeld hebben, dat mogelijk ons leven zelve aan onze vijanden en lasteraars tot een voorbeeld van matigheid, goedertierenheid, geduld, nederigheid en meêdoogendheid zou kunnen verstrekken!" (1)

De inspanning, aan dit werk besteed, deed hem in eene gevaarlijke krankte storten, waaruit hij nogtans gelukkig herstelde. »Och" schreef hij aan een' zijner vrienden, »ik zou gaarne willen sterven, indien ik maar door de voleindiging van dit werk aan mijne landgenooten eerst de waarheid gepredikt had; want dan ben ik immers geweest, wat ieder behoorde te zijn, een dienaar der Waarheid. Al sterft haar die-

---

(1) Men plagt vroeger in de geleerde wereld te zeggen, dat er slechts drie voortreffelijke Voorredenen bestonden: die van THUANUS vóór zijne *Geschiedenis*, die van CASAUBONUS *ad* POLYBIUM, en die van CALVIJN vóór zijne *Onderwijzing in de Christelijke Godsdienst.* Een oud Fransch Schrijver noemde haar *»un discours, digne d'un grand roi; un portail, digne d'un superbe édifice, et une pièce, digne de plus d'une lecture."* — Uit een Apologetisch oogpunt beschouwd, verdient zij onder de volledigste schutschriften der Evangelische Kerk geteld te worden. Hoogstlezenswaardig vooral is nog in onze dagen, waarin de Roomsch-Katholieke Kerk, tegenover de verschillende meeningen en leeringen der Protestanten, zóó hoog van hare éénheid en onveranderlijkheid opgeeft, dat gedeelte, waarin CALVIJN den strijd van gevoelens doet uitkomen, dien hij tusschen de verschillende Kerkvaders in hunne schriften gevonden had, en daaruit hunne feilbaarheid betoogt.

naar, zij zelve sterft toch niet. Zij leeft, en zal tot in eeuwigheid leven, hoezeer zij thans ook onderdrukt worde."

Toen hij uit deze ziekte hersteld was, ondernam hij eene reis naar *Italië*, om de edele maar ongelukkige RENÉE van *Frankrijk*, die zich omtrent de Hervorming niet minder verdienstelijk gemaakt heeft dan MARGARETHA *van Valois*, aan het hof van *Ferrara* te bezoeken. Zij was de waardige dochter van LODEWIJK XII, in wien de Roomsche Hiërarchie zulk een' moedigen tegenstander had gevonden; die niet door ligchaams-schoonheid of bevalligheid uitmuntte, maar dit gemis rijkelijk vergoedde door de beminnelijkheid van haar karakter, door haar Christelijk geduld, onder de zwaarste beproevingen des levens betoond. CALVIJN verbond met deze reize nog het oogmerk om het lot zijner geloofsbroederen in *Frankrijk* te verzachten, en om het licht der Hervorming, zoo mogelijk, verder in *Italië* te verspreiden. Maar, zóó gunstig hij door de Vorstin zelve ontvangen werd, en zóó veel hij toebragt om haar in hare godsdienstige gevoelens te versterken; zóó weinig vermogt hij ter verspreiding van Evangelische denkbeelden en gezindheden uit te rigten. Hij zag zich genoodzaakt van de eene stad naar de andere te wijken, om niet in de handen der Inquisitie te vallen, die haren scherpen arendsblik op hem gevestigd hield, en den gespalkten klaauw naar hem hield uitgestrekt (1). Nog eenmaal waagde hij het den vaderlandschen bodem te betreden, maar de brandstapels, die hij dáár voor de Protestanten zag opgerigt, noopten hem, dien op nieuw te verlaten, en hij besloot naar *Bazel* of naar *Straatsburg* te gaan, om zich dáár voor goed te vestigen. De onveiligheid der wegen verpligtte hem door *Savoye* naar *Zwitserland* te reizen; en zóó kwam hij, in de maand Augustus des jaars 1536, toevalligerwijze zouden wij zeggen, indien hier vooral niet de besturende hand Gods op te merken en te eerbiedigen ware, te *Genève* aan.

Hier had de Voorzienigheid de grenslijn voor zijne veelvuldige omzwervingen getrokken, en den vlugteling een ander vaderland bereid. Naauwelijks hadden FAREL en VIRET CALVIJNS aankomst vernomen, of het denkbeeld rees bij hen op, welk eene onschatbare aanwinst het voor de zaak van CHRISTUS zoude zijn, indien zulk een man zich met der woon te *Genève* vestigde, en met hen tot hetzelfde doel de handen in één sloeg. Toen die gedachte eenmaal bij hen levendig was geworden, wilden zij ook alle pogingen aanwenden, om dien wensch verwezenlijkt te zien. Hunne aanzoeken bleven aanvankelijk vruchteloos. CALVIJN huiverde, zich zóó aanstonds aan eene bepaalde gemeente te verbinden, omdat hij volkomen besefte, dat hij, zich eenmaal daaraan verbonden hebbende, ook ten duurste verpligt was haar met al zijne gaven en krachten ter dienste te staan; en hij begreep, dat hij eerst nog meerdere kundigheden voor zich zelven moest opzamelen, eer hij daarvan de uitdeeler aan anderen zijn kon.

---

(1) Van CALVIJNS verblijf in *Italië* bestaat nog een gedenkteeken te *Aösta*, met het jaartal 1541, waarmede men het vertrek van den gehaten ketter heeft willen vereeuwigen. Vermoedelijk werd eerst in dat jaar dit gedenkteeken opgerigt. CALVIJNS reize derwaarts moet tot het jaar 1535 of 1536 worden terug gebragt.

Maar zijne vrienden, — want dat waren zij, van het tijdstip hunner eerste ontmoeting af, waarop zij dezelfde zucht in elkanders ziel hadden gelezen — zijne vrienden lieten zich hierdoor niet afschrikken; en toen CALVIJN nog bij zijne weigering volhardde, rees FAREL op, plaatste zich met eene indrukwekkende houding vóór hem, en sprak met een vlammend oog en eene doordringende stem, die ziel en zenuw schokte: »Indien gij ons niet wilt ondersteunen in het werk, dat wij tot Gods eere ondernomen hebben, dan verklaar ik u in den naam van den Almagtigen God, dat hierdoor ten duidelijkste blijkt, dat gij meer uwe eigene eere dan de eere van CHRISTUS zoekt!" Dit gezegde greep CALVIJN in de ziel. Hij gevoelde, niet zonder schaamte, dat hij in zijn streven tot hiertoe niet vrij van menschelijke eerzucht geweest was. En toch de eere van CHRISTUS was boven alles dierbaar aan zijn hart. Hij verklaarde zich overwonnen en bereid om niet slechts te *Genève* te blijven, maar ook het hem aangebodene predikambt te aanvaarden. Hoe gewigtig deze oogenblik in het leven des Hervormers voor *Genève* en voor de bevestiging en instandhouding der Hervorming geweest is, zal het vervolg der Geschiedenis aanwijzen.

CALVIJN betuigde later, aan dezen oogenblik terugdenkende: »Wanneer ik de waarheid zal zeggen, dan moet ik mijne komst te *Genève*, óf aan een bloot toeval, óf aan de Goddelijke Voorzienigheid toeschrijven. Ik ben een Christen, en daarom geloof ik het laatste!" — Ook wij zijn Christenen, en gelooven daarom het laatste; en wanneer wij nader vernemen, welke rijke en heerlijke vruchten dat verblijf van CALVIJN te *Genève* heeft gedragen, dan passen wij hierop gaarne toe, wat wij als de vrome uitstorting van hetzelfde geloof in onze Evangelische Gezangen, eenvoudig maar schoon, vinden uitgedrukt:

»Gij hebt, ô albesturend Koning!
De plaats bestemd van ieders woning,
Den kring waarin hij werken moet; —

en voegen er met versterkte en verlevendigde overtuiging bij:

En al wat God bepaalt is goed." (1)

III.

De teruggeroepen Balling.

Met korte maar meesterlijke trekken heeft de beroemde Geschiedschrijver JOH. VON MULLER het beeld van den grooten Hervormer geteekend. »JOANNES CALVIJN," zegt hij, »had den geest van eenen Wetgever der Oudheid, een genie en eigenschappen, die aan zijn karakter eene onmiskenbare voortreffelijkheid en een zedelijk overwigt verleenden, en gebreken, uit de overdrijving van zijne deugden geboren, waardoor hij niet minder dan door zijne goede hoedanigheden zijn plan doorzette. Hij betoonde een' onvermoeiden ijver in het standvastig streven naar hetzelfde doel, eene onwankelbare vastheid in zijne grond-

(1) EV. GEZ. XIX VS. 4.

beginselen van regt en pligt, gedurende geheel zijn leven, en in zijn sterven den ernst en de waardigheid van een' oud-Romeinschen *Censor.*" — Kan zulk een man, ten allen tijde en onder ieder volk veel verrigten, hij was inzonderheid eene behoefte in zijne eeuw, in de stad, waar hij zijn' nieuwen werkkring begon, waar ligtzinnigheid en het hartstogtelijke vuur, aan de zuidelijke volken van *Europa* eigen, zich veel meer dan in het noordelijke *Duitschland* in den volksgeest openbaarden; waar men, bij het diep verval der godsdienst tot ziellooze uitwendigheden, lang aan gestrenge grondbeginselen ontwend was geworden, en eene Hervorming, zou zij waarlijk dien naam verdienen, niet slechts de leer van dwaling moest zuiveren, maar bovenal eene verandering en verbetering van zeden ten gevolge moest hebben (1). Naauwelijks had Calvijn zijne bediening als Evangelieprediker te *Genève* aanvaard, of hij toonde hoe ernstig dit tweeledig doel hem ter harte ging, en met welk eene kracht hij het zocht te bereiken en te verwezenlijken. Eene geloofsbelijdenis, volgens sommigen, door Farel ontworpen, volgens anderen door Calvijn zelven opgesteld, en de verordening eener daarop gegronde kerkelijke tucht, werd reeds in November deszelfden jaars aan den Raad *der twee honderd* ter onderteekening en bekrachtiging voorgelegd, om vervolgens door geheel het volk te worden bezworen.

Calvijn had hiermede het in zichzelve lofwaardige oogmerk, om aanstonds aan de Hervormde Christenheid dien band van eenheid te geven, dien zij in hare stelling tegenover de Roomsche Kerk zóó zeer behoefde; en, hoe verschillend men ook over het raadzame of de verbindende kracht van zulke geloofsbelijdenissen moge denken, niemand zal ligtelijk ontkennen, dat zij bij hare eerste invoering tot bevestiging en instandhouding der nog jeugdige Hervorming heilzaam gewerkt hebben. Maar ook hier reeds bleek het, wat de ervaring van volgende eeuwen steeds duidelijker gemaakt en bevestigd heeft, hoe bezwaarlijk menschelijke inzigten in Godsdienstige waarheden zich tot zulk eene volkomene eenstemmigheid laten vereenigen, dat zij in dezelfde letters zijn af te gieten; en, hoe veel ook billijk tot lof dezer geloofsbelijdenis wegens haren Christelijken aard en strekking gezegd mag worden, zoo kunnen wij het toch van het standpunt onzer tijden geenszins goedkeuren, en het niet anders noemen dan eene afwijking van de beginselen der Hervorming, dat allen, die deze belijdenis niet aannamen, hun burgerregt verloren. Niet, dan na herhaalde vruchtelooze pogingen en veelvuldige tegenkanting, welke alleen door Calvijns onwrikbare standvastigheid kon overwonnen worden, die weigering tegen weigering overstelde, werd de geloofsbelijdenis, den 20sten Julij 1537, aangenomen, en de verlangde eed door den Raad en het volk eenstemmig afgelegd. Wij zijn echter aan de eer van Calvijns karakter de opmerking schuldig, dat hij, met zijne gezetheid op het

---

(1) Als een bewijs, tot welk eene ontroerende hoogte de ongebondenheid in zeden, vóór de komst van Calvijn, te *Genève* geklommen was, kan o. a. dienen, dat eene geheele wijk door ligte vrouwen bewoond werd, die te zamen een' kleinen geörganiseerden staat uitmaakten, en onder het bestuur eener *Koningin* stonden, welke op het Heilig Evangelie den eed moest afleggen, dat zij haar ambt met de meeste getrouwheid zou vervullen.

aannemen dier belijdenis, minder bedoeld heeft het geweten der menschen te binden, dan wel eene gewenschte overeenstemming in de Godsdienst daar te stellen, en vooral te doen zien, dat de Hervorming, wel verre van zich tot de opheffing van enkele misbruiken, of het afschaffen van doellooze kerkplegtigheden te bepalen, dieper in het hart en het leven der menschen ingreep, en ten doel had reinheid van wandel en Christelijke Godsvrucht en deugd te bevorderen.

De tegenkanting, welke hij met zijne ambtgenooten ontmoette, was dan ook veel meer tegen de kerkelijke tucht, dan tegen de geloofsbelijdenis zelve gerigt. Zij ging waarschijnlijk toen reeds voornamelijk van de zijde der *Libertijnen* (1) uit; menschen die, gelijk hun naam reeds aanduidt, onder den dekmantel van godsdienstig-mystieke leerstellingen, eene ergerlijke losheid van zeden predikten; met welke CALVIJN, gedurende zijn veeljarig verblijf te *Genève*, een' rusteloozen en onverzoenlijken strijd heeft te kampen gehad. Geen wonder, dat een man van zulke gestrenge grondbeginselen, die altijd als boetprofeet en prediker der geregtigheid tegen hen overstond, bij dezulken gehaat en veracht was, en dat zij naar eene gelegenheid zochten, om hem al het gewigt van dien haat te doen gevoelen. De gewenschte aanleiding, welke tot een voorwendsel van aanklagt en beschuldiging dienen kon, was weldra gevonden.

Te *Lausanne*, waar PETRUS VIRET, die *Genève* kort na de komst van CALVIJN verlaten had, aan het hoofd der Hervorming stond, had men, in navolging van *Bern*, enkele kerkelijke inrigtingen gemaakt, die de stedelijke Raad ook te *Genève* wilde zien ingevoerd, maar welke door CALVIJN en zijne beide ambtgenooten FAREL en CORAUD (den opvolger van VIRET) niet werden goedgekeurd. Zij betroffen geenszins het wezen van de Godsdienst, maar het gebruik van ongezuurde brooden bij het Avondmaal, van doopvonten in de kerk, en de viering van 's Heilands geboorte- en Hemelvaart-, het *Epiphaniën-* (2) en Pinksterfeest op daartoe verordende gedenkdagen; hetwelk alles door FAREL, die in het hervormen wel iets van den onstuimigen ijver van CARLSTADT vertoonde, was afgeschaft geworden. Men zou het daarom kleingeestig kunnen noemen, zich tegen de nieuwe invoering dier onschadelijke kerkgebruiken te blijven verzetten; maar men houde hierbij in het oog, dat ook CALVIJN verre was van in deze uitwendigheden het wezen der Godsdienst te zoeken; dat het hier het beginsel, de terugkeering tot het oude, gold, 't welk voor de toekomst te gevaarlijker kon worden, naarmate men op reeds afgeschafte plegtigheden grootere gezetheid betoonde. Ook moest het CALVIJN en FAREL op de gevoeligste wijze grieven, dat de stedelijke Raad deze verordeningen wilde doordrijven, zonder hen, aan wier gemeenschappelijk pogen *Genève* zijne verbeterde kerkinrigting te danken had, vooraf geraadpleegd te hebben. Genoeg, zij weigerden volstandig zich aan dit besluit te onderwerpen. CORAUD liet zich, oud en blind als hij was, naar den

(1) Zij noemden zich zelven: „*Spirituels.*"

(2) Dit feest, dat op den zesden Januarij gevierd werd, was door de Oude Kerk aan den Doop des Heilands, en Zijne openbare *verschijning* toegewijd.

kansel dragen, om daartegen te ijveren, en CALVIJN verklaarde openlijk, dat hij, zoo lang er zulk een tweespalt en verbittering in de gemoederen bleven heerschen, ongezind was het Heilig Avondmaal, hetwelk een maaltijd der liefde zijn moest, voor zijne gemeente te bedienen.

Wij wagen het geenszins CALVIJN en zijne ambtgenooten van groote heftigheid en onverzettelijkheid in deze zaak vrij te spreken (1). Zekerlijk zouden zij wijzer en voorzigtiger gehandeld hebben door meerdere rekkelijkheid en toegevendheid te betoonen. Of zij nogtans, als wij hen geheel naar hunne beginselen en hunne overtuiging beöordeelen, ook waarlijk beter en edeler zouden gehandeld hebben, durven wij niet beslissen. Maar, wie hen ook wegens dit gedrag berispelijk keure, niemand zal de harde behandeling ten volle verdiend kunnen achten, die zij deswege moesten ondergaan.

Van wederspannigheid tegen de Overheid aangeklaagd, werden zij, den 25sten April 1538, veroordeeld om binnen twee dagen het stadsgebied van *Genève* te verlaten; en zóó zeer was het CALVIJNS vijanden gelukt, zijne wederspannigheid onder de donkerste kleuren voor te stellen, en het zaad van wrevel en verbittering in de gemoederen uit te strooijen, dat, toen de steden *Zurich* en *Bern* eene bemiddeling beproefden en op het intrekken van het reeds geslagene vonnis aandrongen, dit vonnis eene maand later andermaal uitgesproken en bekrachtigd werd.

Zóó was dan CALVIJN ten tweedemale Balling geworden. Als vlugteling omzwervende buiten zijn vaderland, had hij niet slechts te *Genève* een rustpunt gevonden, maar men had zijne ongedachte komst aldaar beschouwd als de verschijning van eenen Engel Gods. Nu had dezelfde stad, nadat hij aan haar de gewigtigste diensten bewezen had, hem uitgeworpen, en deze tweede ballingschap moest te grievender zijn voor zijn gevoel, omdat zij niet zijn geloof maar zijn persoon betrof, niet tegen vermeende dwalingen des verstands maar tegen de gezindheden en bedoelingen des harten gerigt was, en met den smaad, dien hij te verduren had, ook voor hem de smartelijke gewaarwording vereenigde, van ondank en miskenning te hebben ingeöogst. Maar CALVIJN verdroeg dit alles met die kalme gelatenheid, welke het kenmerk is eener groote ziel. Met bedaardheid hoorde hij het tegen hem uitgesprokene vonnis aan. »Indien ik slechts menschen gediend had" sprak hij »dan ware het een schraal en ongelukkig loon, dat ik nu ontvang. Maar gelukkig voor mij, dat ik eenen Heer gediend heb, die de toegezegde belooning aan zijne dienaren nimmer onthoudt."

Maar thans, nu *Genève* den Hervormer uit zijne muren verbannen had, bleek het, hoe hoog zijne verdiensten elders geschat werden. *Straatsburg* beijverde zich om, onder de eervolste aanbiedingen, hem uit te noodigen zich derwaarts te begeven. Hij voldeed aan dit ver-

(1) Dat FAREL en CORAUD, nog meer dan CALVIJN, door hunne heftige redenen en handelingen de gemoederen van den Raad en het volk tegen zich ingenomen en verbitterd hadden, blijkt genoegzaam uit de Geschiedenis. Tot eene billijke beöordeeling van CALVIJNS gedrag, leze men de brieven, door den Hervormer, onmiddellijk na zijne verdrijving, aan FAREL en VIRET geschreven.

zoek, nam een gedeelte der werkzaamheden op zich, aan het Hoogleeraarsambt in de Godgeleerdheid verbonden, en hielp eene der eerste Hervormde gemeenten stichten, welke geheel uit Fransche vlugtelingen bestonden, waaraan hij mede eene gestrenge kerke-ordening voorschreef. Kort daarna werd hij geroepen om, als afgevaardigde, op de bijeenkomsten der Roomschen en Protestanten te *Worms* en te *Regensburg* te verschijnen. Het was dáár, dat hij met de Duitsche Hervormers, inzonderheid met MELANCHTHON, in nog naauwere verbindtenis trad. Maar te midden der eerbewijzen, welke hij ontving, en der werkzaamheden, welke hij verrigtte, gevoelde hij zich nog altijd met teedere banden aan *Genève* gehecht. Zijne talrijke dáár achtergelatene vrienden, die in zijne afwezigheid den strijd wilden voortzetten, vermaande hij dien op te geven, en zich niet langer om een geschil, dat in zich zelve nietig was, aan de openbare godsdienstoefening en Avondmaalsviering te onttrekken. Nog ernstiger toonde hij het belang zijner voormalige gemeente te behartigen, toen de Pauselijke Kardinaal SADOLETO een' brief aan de inwoners van *Genève* geschreven had, waarin hij hen zocht te bewegen, om zich op nieuw aan het gezag der Roomsche Kerk te onderwerpen; eene poging, die men reeds geheel had opgegeven, maar thans, na het vertrek van CALVIJN, alleen mogelijk achtte. En, waarlijk! niet enkel het tijdstip scheen tot zulk eene poging gunstig te zijn, maar ook de man, die haar zou wagen, was volkomen voor zijne taak berekend. SADOLET behoorde, even als CONTARINI, tot de achtenswaardigste Geestelijken van zijnen tijd, die in hunne begrippen digt genoeg tot het gevoelen der Hervormers naderden, maar bij welke de uitwendige éénheid der Kerk als het hoogste en voornaamste beginsel gold, dat zij boven alles zochten te handhaven (1).

CALVIJN vernam dit, en zijn hart werd van droefheid aangedaan, bij de voorstelling van het gevaar, dat zijne verlatene kudde bedreigde. Hij haastte zich den Kardinaal eene bondige wederlegging van zijn geschrift toe te zenden, maar te gelijk nam hij de pen op om aan de gemeente te *Genève* te schrijven. In eenen brief vol Apostolischen ernst, vol vuur en zalving, bezwoer hij haar, op den toon van vaderlijke vermaning en waarschuwing, zich niet te laten verleiden, of afvallig te worden van het geloof, uit volle overtuiging aangenomen en zóó plegtig door haar bezworen. Die brief deed de gewenschte werking. *Genève* bleef aan zijne Hervormde geloofsbelijdenis getrouw, maar te gelijk werd het weemoedig verlangen in veler harten opgewekt, om den geliefden leeraar, die zulk een krachtige steun en zuil der waarheid was, weder in hun midden te zien. En toen zij, die het meest op de verbanning van CALVIJN hadden aangedrongen, niet minder als vijanden van hunne Vaderstad, dan als vijanden van deugd en zedelijkheid in hunne ware gedaante ontmaskerd werden, toen werd dit verlangen zóó algemeen, dat de Raad in het jaar 1540 besloot, den Balling terug te roepen.

(1) SADOLET verweet de Protestanten, dat zij, wat zelfs de Heidenen niet gedaan hadden, het kleed van CHRISTUS in stukken hadden gereten.

Niet gemakkelijk was CALVIJN te bewegen aan dit verlangen te voldoen. Hij gevoelde dat *Straatsburg* een geheiligd regt op zijne erkentelijkheid verworven had, en dat hij geenszins de magt had om vrij over zich zelven te beschikken. Hij gevoelde niet minder diep, hoe veel hij ging wagen, met zich andermaal naar *Genève* te begeven. Een zware strijd werd in zijn binnenste gestreden, en veel kostte het hem, dit offer aan zijnen pligt te brengen (1). Toen evenwel *Straatsburg*, op voorspraak van andere steden, er in bewilligde, om hem voor den tijd van twee jaren aan *Genève* af te staan (later ontsloeg men hem ook van deze verbindtenis); toen aarzelde hij niet langer, maar hij wilde vooraf den Raad en de gemeente te *Genève* doen weten, wat men voor de toekomst van hem te verwachten had, en aan welke voorwaarden hij zijne wederkomst verbond. »Wilt gij mij in uwe Stad hebben," schreef hij aan de Overheid, »doet dan de heerschende zonden uit uw midden weg. Zoo gij het ernstig met mijne terugroeping meent, zoo verbant dan de ondeugd, want met eene vervallene kerketucht en straffeloosheid van zonden kan ik niet binnen uwe muren wonen. Niet de Paus, niet de Tirannen, die slechts buiten de Kerk kunnen woeden; neen, wellust, dronkenschap, meineed, en dergelijke zonden, die onze leer te schande maken, en de Kerk van haren inwendigen luister berooven, deze zijn de ergste vijanden van het Evangelie. Wanneer ge niet met geweld dit verderf te keer gaat, dan wil ik ten minste mijne ziel daardoor redden, dat ik zegge: »Ik wil uw bedienaar van de Godsdienst niet zijn." — Deze voorwaarden werden aangenomen.

De stad *Straatsburg* schonk hem, als een blijk van onderscheidende hoogachting en vereering, het burgerregt, en bood hem het behoud zijner jaarlijksche bezoldiging aan. CALVIJN aanvaardde het eerste, maar wees het tweede aanbod met edelmoedige onbaatzuchtigheid van de hand.

De dag van CALVIJNS terugkomst was voor de inwoners van *Genève* een algemeene vreugdedag. Zijn intogt geleek eene zegepraal. Uren ver kwamen de afgevaardigden van den Raad hem te gemoet, om hem uit naam der Burgerij welkom te heeten. Met algemeen gejuich werd hij binnen de muren ontvangen en naar zijne woning geleid. Van alle zijden stroomden hem gelukwenschingen toe. Tranen van blijdschap zag men in veler oogen blinken. Alle sporen van den vroeger gekoesterden wrok waren verdwenen; zoodat CALVIJN, als hij met bitter weemoedige herinnering aan zijne verbanning terug dacht, half schertsend zeggen kon: »Het is als of de huizen en niet de menschen mij vroeger uit de stad verdreven hebben."

Niet altijd ziet men de miskende en vervolgde deugd op aarde zegevieren; doch, waar dit geschiedt, vinden wij ons in het geloof aan

(1) Hij schreef hierover aan zijnen vriend FAREL, die ook op zijne terugkomst te *Genève* bleef aandringen: »Indien ik eene vrije keuze hadde, zoude ik het allerlaatst doen, wat gij begeert; doch daar er niet naar mijne keuze mag gevraagd worden, *zoo bied ik mijn bloedend hart den Heer ten offer aan.*" (Cor meum veluti mactatum Domino in sacrificium offero.) CALVIJNS zegel drukt deze woorden uit; het vertoont eene hand, welke een hart overreikt.

eene wijze en goede Wereldregering niet weinig versterkt. Uit CALVIJNS terugroeping naar *Genève* is nog meer dan dit af te leiden; want als wij eene geheele stad den gestrengen leeraar, die boete en bekeering komt prediken, als op de handen terug zien dragen, dan is dit wel de schoonste kroon, gevlochten om zijn hoofd, de welsprekendste verdediging van de beginselen, waarvan hij in zijne pogingen tot hervorming is uitgegaan, en een schitterend bewijs van de zedelijke kracht der Hervorming.

IV.

MICHAËL SERVET.

De teruggeroepen Balling werd thans te *Genève* te hooger geëerd, naarmate men van het onregt hem aangedaan dieper en levendiger overtuigd was. Zijn gezag en invloed waren in de regeling van kerkelijke en zelfs van burgerlijke zaken zóó groot en onbeperkt, dat men, niet zonder schijn van waarheid, hem den Paus van *Genève* genoemd heeft (1). Doch, eere zij hem! hij gebruikte dien invloed slechts tot bereiking der loffelijkste oogmerken, en ook dáár, waar hij, van ons standpunt gezien, gedwaald of minder edel en loffelijk gehandeld heeft, bleef hij aan zijne beginselen getrouw. Men meene nogtans niet, dat zijn leven van nu af, als eene effene beek, kalm en zonder rimpeling of heftige opbruising daarhenen zij gevloeid. Zijne ons reeds bekende gestrengheid in leer en leven moest hem noodwendig vele vijanden berokkenen. Maar wij zouden, zoo wel voor onze Lezers als voor ons zelven, een hoogst verdrietelijk werk verrigten, indien wij van den strijd, dien hij tegen *Libertijnen*, Wederdoopers en Pausgezinden te voeren had, of van de geschillen, waarin hij met CAROLY, TROILLET, BOLSEC, CASTELLIO en anderen gewikkeld werd, een getrouw historisch verslag wilden geven. Éene bijzonderheid echter in CALVIJNS leven mogen wij, zonder den schijn der grootste eenzijdigheid op ons te laden, niet met stilzwijgen voorbij gaan. Zij betreft den dood van den ongelukkigen SERVET, waaraan CALVIJN (gelijk hem nog gedurig door Roomschgezinden en Protestanten verweten wordt) zulk een werkzaam aandeel gehad heeft. Wij willen ons, zoowel in de voorstelling als in de beöordeeling van dit feit, door de gestrengste onpartijdigheid laten besturen.

Het leerstuk der Drieëenheid, zoo als zich dit, nadat het *Athanasiaansche* leerbegrip op het Concilie van *Nicéa* was aangenomen, sedert de vierde en vijfde eeuw allengskens gevormd had, was door de Hervormers geheel onaangeroerd gelaten (2). Het scheen, dat zij het voor heiligschennis hielden, met het menschelijk verstand in de ge-

(1) MAIMBOURG noemt CALVIJN, niet minder scherp, *den Kalif van Genève*, zekerlijk omdat het woord *Paus* bij hem eene te gunstige beteekenis had.

(2) Het Concilie van *Nicéa* bepaalde alleen de eenswezendheid van den Vader en den Zoon, doch stond nog ver van het leerbegrip, zoo als het door den Kerkvader AUGUSTINUS, en in de zoogenoemde *Athanasiaansche* Geloofsbelijdenis is voorgesteld.

heimenis van het Goddelijke Wezen te willen doordringen, of af te wijken van ééne dier leerstellingen, die gerekend werden tot het algemeene onbetwijfelbare geloof der Christelijke Kerk te behooren. Dit gelde op zich zelve geenszins als eene beschuldiging, veelmeer als eene lofspraak. Ook hieruit zien wij, hoe verre onze Hervormers er van verwijderd waren, om de Christelijke vrijheid te willen misbruiken tot losbandigheid, en dat de Hervorming zelve in haren oorsprong niet tegen positieve leerstukken, maar tegen ergerlijke en verderfelijke misbruiken en de verdonkering van de hoofdwaarheden des Euangeliums is gerigt geweest. Maar het was toch niet *Consequent* door onze Hervormers gedacht en geöordeeld, het gezag der *Conciliën* als menschelijk en feilbaar te verwerpen, en slechts dat van *Nicéa* en enkele andere te willen handhaven. Men mogt toch niet vergeten, dat er eens een tijdstip geweest was, waarop een goed deel der Christenheid het gevoelen van Arius was toegedaan. Men moest toch, volgens het Protestantsch beginsel, dat het onderzoek der Heilige Schrift aan een' iegelijk vrijstond, het ook geöorloofd achten, om dit leerstuk met bescheidenheid aan de uitspraken des Euangeliums te toetsen. Het liet zich vooruitzien, dat de menschelijke geest, eenmaal uit zijne sluimering ontwaakt zijnde, al zijne opmerkzaamheid op dit gewigtig punt des geloofs zou vestigen, en dat onder betere en helderder inzigten, ook dwalingen en afwijkingen van het verstand zich zouden openbaren. Dit geschiedde ook werkelijk, gelijk het voorbeeld der Socinussen bewijst, gelijk het voorbeeld en treurig uiteinde van Servet ons zal leeren.

Michaël Servedo, te *Villa Nuova* in *Arragon* geboren, was met Calvijn van denzelfden ouderdom. Even als deze besloot hij in de Regtsgeleerdheid te studeren, maar ook de Godgeleerdheid had voor hem veel aantrekkelijks. Hij las den Bijbel; hij las zoo wel de schriften der vroegste Kerkvaders, als die der Hervormers, en het gevolg was, dat hij niet in gemoede Roomsch-Katholiek konde blijven. Intusschen bleef hij door uitwendige banden nog altijd aan de oude Kerk gehecht. Hij werd geheimschrijver bij den Biechtvader van Keizer Karel V, en vergezelde dezen op zijne reizen naar *Duitschland* en *Italië*. In dit land, waar, naast het bekrompenste bijgeloof, in het geheim gevoelens werden gekoesterd, die veel verder van het bestaande kerkgeloof afweken, dan de erkende gevoelens der Protestanten, zag hij van nabij het bederf van Kerk en Geestelijkheid; maar ook dáár zoog hij vermoedelijk die twijfelingen omtrent het leerstuk der Drieëenheid in, die hij in een werk, te *Bazel* uitgegeven, het eerst aan de wereld geöpenbaard heeft. Het kwam hem voor, dat de Hervormers in hunne pogingen te halverwege waren blijven stilstaan, en hij meende geroepen te zijn om de Kerk geheel van dwaling te zuiveren.

Van zijn ambt als geheimschrijver ontslagen, begaf hij zich naar *Parijs*, waar hij les in de Wiskunde gaf, en met een allergelukkigst gevolg de Geneeskunde beöefende. — Men wil zelfs aan Servet de eer der ontdekking van den juisten omloop des bloeds hebben toege-

kend (1). — Deze stad verwisselde hij met *Charlieu* en *Lyon*, waar hij gelegenheid vond om met CALVIJN in briefwisseling te treden, en hem zijne twijfelingen omtrent de Godsdienst te openbaren; eene briefwisseling welke nogtans, daar SERVET zijne gevoelens met eene mate van zelfvertrouwen en eene hevigheid opdrong, welke CALVIJN niet kon verdragen, te kwader ure werd afgebroken, en later voor hem noodlottig is geworden (2).

De Aartsbisschop van *Vienne*, die van SERVETS bekwaamheid als arts had hooren gewagen, zocht hem, onder zeer voordeelige voorwaarden, als geneesheer aan zijne stad te verbinden. Hij volgde deze roeping, handhaafde den roem, dien hij zich aanvankelijk verworven had, volkomen, en stond, twaalf jaren achtereen, bij zijne stadgenooten in het hoogste aanzien. Alleenlijk hinderde het hem, dat hij, om aan zijne uitgebreide heelkundige praktijk geene schade te lijden, zich zelven het masker van een getrouw en ijverig Katholiek voor het gelaat moest hangen. Nog in de laatste uren zijns levens betuigde hij, dat hij zich geene opzettelijke zonde wist te herinneren, dan dat hij te *Vienne* den huichelaar gespeeld had. Te midden van dit werkzaam leven had hij, met de hem eigene vlugheid en gemakkelijkheid, zijne Godgeleerde nasporingen voortgezet, waarbij hij zich meer door zijn vernuft en zijne opgewondene verbeelding, die hem zelfs hemelsche verschijningen en openbaringen voorgoochelde, dan door de kalme uitspraken van zijn verstand liet leiden. In stilte arbeidde hij rusteloos voort aan een werk, welks uitgave hij als het groote doel zijns levens beschouwde, en waaraan hij den weidsch-klinkenden titel gaf: *de Herstelling des Christendoms (Restitutio Christianismi)*. Na vele vruchtelooze pogingen gelukte het hem eenen uitgever te vinden. In dit geschrift zette hij zijn gevoelen nader uiteen: »dat het Woord en de Heilige Geest slechts gestalten of openbaringen der Godheid waren, die geenszins van eeuwigheid op zich zelve bestaan hadden, en eenmaal, als de Zoon het Koningrijk aan den Vader zou hebben overgegeven, als in het wezen der Godheid zouden ondergaan."

Dit gevoelen, hetwelk met dat van SABELLIUS zeer veel overeenkomst had, was nog minder aanstootelijk, hoe verre het ook van het algemeen aangenomene denkbeeld afweek, dan de ruwheid en hevigheid, waarmede hij het gevoelen van Roomschgezinden en Hervormden aantastte. Hij verweet den laatstgenoemden, dat zij een Evangelie beleden, zonder éénen God, in wiens plaats zij een driehoofdig monster

(1) Deze bijzonderheid, welke van zijne buitengewone bekwaamheid getuigt, is wel door sommigen betwijfeld, maar door de jongste geschiedkundige onderzoekingen bevestigd. Men heeft den zeldzamen man, die in sommige opzigten boven zijne tijdgenooten stond, niet gekend, wanneer men hem een' diepindringenden geest en scherpzinnigheid van oordeel ten eenemale ontzegt. Beide bezat hij, maar, ongelukkig genoeg, werden beide door zijne *Phantasie* beheerscht.

(2) CALVIJN schreef hem: »Ik wil u niet gaarne hard vallen, maar ik zou van ijzer moeten zijn, om niet hevig bewogen te worden, wanneer ik u met zóó groote stoutheid en overmoed tegen de zuivere leer zie indruischen." Reeds vroeger had SERVET te *Parijs* CALVIJN om een mondgesprek gevraagd; maar dit gesprek, hetwelk welligt veel, wat wij thans te betreuren vinden, had kunnen verhoeden, heeft geene plaats gehad, omdat SERVET te vergeefs naar zich liet wachten.

(den *Cerberus* der onderwereld) vereerden, zonder waarachtig geloof en zonder goede werken. Hij verwierp den kinderdoop als eene duivelsche uitvinding, beweerde de eeuwigheid der wereldschepping; en uit onderscheidene plaatsen van zijn werk heeft men gemeend te moeten opmaken, dat geheel zijn godsdienstig stelsel zich in een verfijnd Pantheïsme oploste (1).

Dit geschrift, waarvan een aantal exemplaren buiten 's lands verspreid waren en één ook aan CALVIJN was bekend geworden, kwam in handen van de regtbank des geloofs. SERVET werd in banden geslagen, en, nadat zijne briefwisseling met CALVIJN aan het licht was gebragt, ter dood veroordeeld. Reeds te *Vienne* zou de ongelukkige op den brandstapel gestorven zijn, indien hij niet de gelegenheid gevonden had om zijnen kerker te ontvlugten.

Maar die vlugt was geene redding; zij was slechts de verlenging en vermeerdering van zijn lijden, en het uitstel der hem toegelegde straf. Zijn oog was thans weder op *Italië* als toevlugtsoord gevestigd. De weg derwaarts leidde hem over *Genève*. Hier meende hij, als in eene Hervormde stad, veilig te zullen zijn; maar — niet zonder smartelijk gevoel kunnen wij het ter neder schrijven — naauwelijks was CALVIJN van zijn verblijf te *Genève* verwittigd, of hij wist bij den Fiskaal der stad een bevel tot zijne inhechtenisneming uit te werken (2). Andermaal was SERVET in boeijen geklonken. NICOLAAS DE LA FONTAINE, één van CALVIJNS leerlingen, trad als aanklager tegen hem op, en leverde acht-en-dertig punten van beschuldiging in, die door CALVIJN zelven waren opgesteld, en waarop de straffe des doods tegen hem geëischt werd. Zoo de Hervormer hierin met eene onverbiddelijke gestrengheid handelde, welke wij wel uit zijne grondbeginselen verklaarbaar achten, maar niet wagen voor de regtbank der menschelijkheid te verdedigen, hij verzuimde toch niet al het mogelijke te beproeven, om den beschuldigde van gevoelens, die hij voor hoogst

---

(1) De sporen van de *Pantheïstische* rigting zijner denkwijze openbaarden zich ook in zijn laatst verhoor voor zijne Regters; maar zijn geheele gedrag bij zijne teregtstelling heeft ten duidelijkste bewezen, dat men hem valschelijk had verweten, dat hij ook de onsterfelijkheid der ziel loochende.

(2) Dit is door CALVIJN zelven beleden: »Hij kwam bij ongeluk hier naar *Genève* en de Fiskaal liet hem *door mijn toedoen* in hechtenis nemen. Want ik wil gaarne bekennen, dat ik het van mijnen pligt heb geächt, om een' meer dan verstokt en onverbeterlijk mensch met alle kracht tegenstand te bieden, en zijn verderen invloed te verhinderen." Reeds vroeger, toen SERVET zijne begeerte te kennen gaf, om onder veilig geleide naar *Genève* te komen, had CALVIJN aan FAREL geschreven: »Ik ben gansch niet van meening hem dit te beloven, want, komt hij, dan zal ik het niet gedoogen, indien mijn invloed iets vermag, dat hij weder levend van hier ga!" — De beschuldigers van CALVIJN hebben den Hervormer over dit schrijven zeer hard, te hard, gevallen, maar even flaauw wordt hij, in mijn gevoel, op dit punt door HENRY (den laatsten levensbeschrijver van CALVIJN) verdedigd. Evenmin strekt het, bij eene onpartijdige beöordeeling, tot CALVIJNS volkomene regtvaardiging, dat hij (waaraan deze Schrijver veel gewigt hecht) op dit tijdstip in min goede verstandhouding met den Raad van *Genève* stond, en daarom weinig of niets op dit *Proces* heeft kunnen inwerken; — want hij liet een' ander voor zich optreden, — en het is wel niet twijfelachtig, hoe CALVIJN, indien hij de handen geheel vrij had gehad, zou hebben gehandeld, en — uit den geheelen gang dezer regtspleging is het duidelijk genoeg, hoezeer CALVIJNS gezag en veelvermogende invloed (in weerwil van de vijandige gezindheid, die er bij sommige leden van den Raad tegen hem bestond) zijn geldend gebleven.

verderfelijk en godslasterlijk hield, terug te brengen. Maar al deze pogingen, die zelfs tot op den dag van SERVETS teregtstelling werden herhaald, bleven zonder eenige uitwerking; en zij moesten mislukken, omdat SERVET (niet onnatuurlijk, hoewel ten onregte) CALVIJN als zijnen persoonlijken vijand beschouwde, die het door hem gegrepene slagtoffer met een' doodelijken haat tot den brandstapel toe wilde vervolgen. Op een dringend smeekschrift van den gevangene om vrijspraak of verzachting van zijn lot, werd het hem nog éénmaal in de keuze gegeven, of hij verlangde naar zijne regters te *Vienne* teruggezonden, of te *Genève* geöordeeld te worden. Hij verwierp het eerste, altijd nog op eene gunstige uitspraak hopende. De ongelukkige had zich bedrogen. De Raad van *Genève* had deze zaak gewigtig genoeg geöordeeld om, eer het vonnis werd geslagen, ook het oordeel van *Zurich*, *Schaffhausen*, *Bazel* en *Bern* te raadplegen. In het antwoord dier steden werd het gevoelen van SERVET met de scherpste bewoordingen afgekeurd, en hij zelf als eene pest voor het Christendom en de maatschappij uitgekreten. Men liet het aan de wijsheid van zijne Regters over, na eerst den weg der zachtmoedige overreding beproefd te hebben, zulke middelen te beramen, waardoor die verderfelijke mensch geen schade of onheil meer kon stichten. Aan dit antwoord, waarin toch geenszins de doodstraf uitdrukkelijk genoemd was (1), werd de gestrengste verklaring gegeven, en SERVET veroordeeld om levend verbrand te worden. Te vergeefs smeekte de veroordeelde, te vergeefs smeekte CALVIJN, met wien SERVET zich op zijn' sterfdag weder verzoende, dat men hem eene minder onteerende straf mogt aandoen, en hem met het zwaard mogt dooden. Het vreesselijke vonnis bleef onveranderd, en SERVET werd, den 27sten October des jaars 1553, naar den brandstapel gevoerd.

In de laatste uren zijns levens vertoonde hij eene mengeling van grootheid en zwakheid, van standvastigheid en weekhartigheid, welke hem tot een voorwerp van te inniger mededoogen maakt. Nu eens schreide hij den Hemel, dan weder zijne Regters om erbarming aan. Nu werd hij door zijnen toorn, dan weder door zijne droefheid overweldigd. Maar tot het herroepen zijner gevoelens was hij geenszins te bewegen. In eenige kalme oogenblikken sprak hij: »Ik vrees niet voor den dood, maar dien als een misdadiger te moeten ondergaan, dit verscheurt mij het harte. JEZUS, mijn Heiland en Verlosser! vertroost mij, gelijk gij eens vertroost werdt." Toen men gereed stond hem weg te leiden, bad hij overluid: »JEZUS! gij Zoon des eeuwigen

(1) Het oordeel van *Zurich* en *Bern* over SERVET, en de straf, die hij behoorde te ondergaan, was verre het strengste. — Het is min naauwkeurig, wat latere Geschiedschrijvers beweerd hebben, dat niet zoo zeer de Raad van *Genève*, als wel de andere Kantons het vonnis over SERVET geveld hebben, omdat de Zwitsersche steden, in deze zaak geraadpleegd zijnde, voor de *Doodstraf* zouden hebben gestemd. Eerder zou men uit het advies of *Gutachten* dier steden tot eene levenslange gevangenis hebben kunnen besluiten. Men heeft wel, niet zonder schijn van waarheid, aangemerkt, dat er in die tijden, waarin de doodstraffen, aan ketters ten uitvoer gebragt, zóó gewoon en menigvuldig waren, naauwelijks aan eene levenslange opsluiting kon gedacht worden; maar het gevoelen van zoo vele leden van den Raad te *Genève*, die werkelijk voor eene altoosdurende gevangenis gestemd hebben, bewijst genoegzaam het tegendeel.

Gods! ontferm u mijner!" FAREL, die aan zijne zijde ging en hem met veel getrouwheid tot in zijne laatste oogenblikken bijstond, vermaande hem: »Gij, eeuwige Zoon des Vaders!" te zeggen. Hij gevoelde niet in zijnen ijver voor zijn geloof, in zijne zucht om den zondaar te bekeeren, hoe hardvochtig en onbarmhartig zulk een eisch jegens den ongelukkige was, die, hoe men ook over hem oordeele, als de martelaar zijner overtuiging ging sterven, en het in deze oogenblikken zelve op de aandoenlijkste wijze openbaarde, dat er reiner Christelijk gevoel in zijn harte woonde, dan zijne vrienden of vijanden daarin hadden gelezen. De geest van bitterheid week uit zijn gemoed met elke schrede, die hem nader bragt aan den dood. Hij vloekte zijne regters of beschuldigers niet meer; maar smeekte de menigte, welke hij op de gerigtsplaats verzameld vond, zijner in hare gebeden te gedenken; en toen het smeulende hout, dat onder zijne voeten was gelegd, eindelijk in vlammen uitbrak; toen het vuur den krans van stroo en zwavel bereikte, dien men hem om de slapen had gewonden, riep hij nog eenmaal uit: »JEZUS! gij Zoon des eeuwigen Gods, ontferm U over mij!"

Hier valt ons de pen schier uit de hand. Wij weten wat tot verzachting van CALVIJNS handelwijze gezegd wordt, en gezegd mag worden; maar wij blijven toch dit vonnis zelve verfoeijen, SERVET, als den martelaar zijner overtuiging en het slagtoffer van de onverdraagzaamheid dier tijden, beklagen, en zijnen dood als eene bloedvlek in de Geschiedenis der Hervorming beschouwen, die niet weder valt uit te wisschen (1). Dit is wel het gestrengste oordeel, wat de onpartijdigheid ons vergen kan over deze daad uit te spreken (2). Maar

---

(1) Dat dit reeds lang door vele Hervormden is erkend geworden, blijkt onder anderen uit het schrijven van SENEBIER, die, zelf te *Genève* geboren, reeds vóór eene eeuw zeide: »Il seroit à souhaiter, que nos larmes eussent pu éteindre le bucher de cet infortuné." (Het ware te wenschen, dat onze tranen den brandstapel van dien ongelukkige hadden kunnen uitblusschen).

(2) Hoe moeijelijk het zij in de voorstelling der Geschiedenis geheel onpartijdig te zijn, heb ik nergens dieper gevoeld, dan bij de behandeling van dit teeder punt in de Geschiedenis der Hervorming. Intusschen vind ik, na alles, wat ik nog later over de ter dood brenging van SERVET, bij HENRY, met de echte documenten vóór mij, welke deze geraadpleegd heeft, gelezen heb, nog geene reden, om iets van het hier geschrevene terug te nemen. Of deze voortreffelijke Schrijver, bij veel schijn van onpartijdigheid, in zijne zucht, om CALVIJN volkomen te regtvaardigen, niet SERVET in een al te ongunstig licht doet verschijnen, wil ik aan het oordeel van anderen overlaten. Één enkel punt wil ik hier slechts aanroeren. HENRY heeft met vlijt de plaatsen uit SERVETS schriften bij één gezocht, waar zijn mond de ergerlijkste godslasteringen uitbraakt, die hem in zijn oog dubbel den dood waardig maakten, die wij niet zonder huivering of verontwaardiging kunnen lezen; doch hij heeft niet genoeg aangetoond, dat SERVET, in zijnen bijtenden spot, alleen het leerbegrip der Kerk, nergens de voorstelling aantast, welke *hij* in het Evangelie meende te vinden; en dat deze hem heilig en onschendbaar bleef. Hij heeft niet genoeg in het oog gehouden, dat de meening zich diep in het gemoed van SERVET gevestigd had, dat dit leerbegrip noodwendig tot het grofste Driegodendom (*Tritheïsmus*) moest leiden, 't welk hij even verderfelijk als verwerpelijk achtte. Al blijf ik het dan met hem verfoeijen, dat SERVET, in zijne trotschheid en eigenwaan, met zoo veel ruwheid en hevigheid het heiligste aanrandde, wat, voor Katholieken en Protestanten beiden, als onomstootelijke waarheid gold; ik zou toch met hem niet zóó driftig den steen durven opnemen, om dien op den *Godslasteraar* te werpen. Ik zou het den Schrijver niet durven nazeggen, dat eene hedendaagsche *Jurij* zóó onbepaald SERVET zou veroordeelen en

zóó alleen kunnen en mogen wij oordeelen als Protestanten der negentiende eeuw. Wij ontzeggen daartoe het regt aan de Roomschgezinden, die CALVIJN, wegens deze handelwijze, als een monster van bloeddorst en wreedheid hebben afgeschilderd, en niet schromen dien man het diepste te verdoemen, waar hij het minst als Protestant en het meest naar de grondbeginselen hunner Kerk gehandeld heeft; die hierbij geheel schijnen vergeten te hebben, dat LUTHERS stelling »het verbranden van ketters is tegen den wil van God" door den Paus zelven als onchristelijk en verleidelijk was veroordeeld. Of, indien zij in hunne scherpe aanklagt en beschuldiging blijven volharden, en hieruit eenig nadeelig besluit voor de Hervorming wagen af te leiden, dan geven zij ons het regt, om te wijzen op al het bloed, dat door *Rome* is geplengd, en tegen den brandstapel van SERVET stellen wij duizend martelvuren over, die door de Inquisitie zijn gestookt.

Maar wij zelven moeten ons oordeel verzachten, als wij ons, uit de negentiende eeuw, in de eeuw der Hervorming verplaatsen, toen het denkbeeld: »dat de ketters des noods aan lijf en leven mogen gestraft worden," met weinige uitzonderingen, bij Roomschen en Onroomschen het algemeen heerschende denkbeeld was, dat ook door een' FAREL, door den anders bezadigden BUCER, door THEODORUS BEZA, ja, zelfs door MELANCHTHON omhelsd en verdedigd werd. Slechts enkele stemmen waren het, die zich bij den brandstapel van SERVET voor de vrijheid des geestes lieten hooren, en den sterveling, in zaken des geloofs, het regt over leven en dood ten eenemale bleven betwisten (1); en niet zonder aandoening kunnen wij het vernemen, dat tot die weinigen en verlichten, die op dit punt zóó veel helderder dan hunne tijdgenooten dachten, ook de man zelf behoord heeft, dien wij het offer

---

CALVIJN zou vrijspreken, maar blijf het daarvoor houden, dat de kalmste en onpartijdigste beöordeelaar der Geschiedenis altijd in SERVET *veel*, in CALVIJN *iets* zal te berispen vinden.

(1) Onder de weinigen, die zich tegen het *Ketterdooden* verklaarden, staat LUTHER boven aan (hoewel ook deze op dat punt in de laatste jaren zijns levens minder verdraagzaam dacht). Naast hem plaatsen wij CASTELLIO. Weinige dagen toch na den dood van SERVET verscheen er een veel geruchtsmakend geschrift: *»Of men ketters mogt vervolgen, en in het algemeen, hoe met de zoodanigen te handelen zij?"* (*De haereticis, an sint persequendi et omnino quomodo sit cum iis agendum?*) De Auteur noemde zich BELLIUS, maar algemeen werd CASTELLIO voor den vervaardiger gehouden. Later zag een merkwaardig geschrift tegen het ketterdooden het licht van MINUS CELSUS (een ware of verdichte naam?). De beruchte DAVID JORISZ (van wien wij later, niet te zijnen voordeele, zullen moeten spreken), schreef, tijdens het regtsgeding van SERVET hangende was, aan de Overheden der Zwitsersche Kantons treffend waar: »Het is eene ongeloofelijke verblinding, dat dienaren van CHRISTUS, die gezonden zijn om de dooden levend te maken door de kennis en het geloof der waarheid, de dwalenden doemen te sterven, en door den tijdelijken dood te gelijk hunne zielen in het eeuwig verderf zoeken te storten. Zulk eene veroordeeling komt slechts aan Hem toe, die aan de menschen het leven gegeven, die voor de menschen den dood geleden heeft. Indien het geöorloofd ware Ketters te dooden, dan zoude aan het bloedvergieten geen einde zijn, daar alle partijën in de Godsdienst elkander over en weder verketteren.» Is SERVET een Ketter, dan moet hij liefderijk vermaand en uit de stad verwezen worden. De Heer wil alle dwaalleeraars met den geest zijns monds, niet met het wereldlijke zwaard, verdelgen. Het onkruid moet naast de tarwe blijven staan, en de Heer zelf zal aan het eind der wereld als Regter verschijnen." — Onder onze Landgenooten, die zich van het Ketterdooden afkeerig verklaarden noemen wij met eere PETRUS BLOCCIUS.

zagen worden van deze dwaling zijner eeuw (1). CALVIJN meende in gemoede, dat de Hervormden verpligt waren, terwijl de Roomsche Kerk het bloed van zoo vele onschuldigen bij stroomen deed vlieten (alleen omdat zij menschenvonden als dwalingen verworpen hadden en zich uitsluitend aan het Evangelie wilden houden), om een afschrikkend voorbeeld te stellen aan eenen man, die de grondwaarheden des Christendoms omkeerde; dien hij niet als eenen dwalende, maar als een' Godslasteraar beschouwde, die uit duivelschen hoogmoed en met een boosaardig opzet handelde.

Naar onze overtuiging heeft hij gedwaald, maar het was eene dwaling des verstands, niet eene misdaad van het harte (2). CALVIJN bezat geenszins een ongevoelig en wreed, een hard of onmenschlievend karakter. Dat getuigen zoo vele trekken der edelste menschlievendheid, als in zijne levensgeschiedenis zijn verspreid. Dat getuigen de edelmoedige deelneming en belangstelling, waarmede hij zich het lot der *Waldenzen* en van alle vervolgden en verdrevenen, of dat der lijdende menschheid, toen de pest te *Genève* woedde, aantrok. Dat getuigt de teederhartige deelneming, de hulp en dienstbetooning, die hij meermalen aan zijne vrienden bewees, welke hem geheel zich zelven deed opofferen en vergeten, om voor anderen alles te zijn.

Veeleer maken wij dan uit deze treurige geschiedenis het besluit op: zóó veel kostte het onze Hervormers zich los te rukken van een denkbeeld, dat zij uit de Pauselijke Kerk hadden medegebragt. En terwijl wij God danken, dat het licht der Hervorming is opgegaan, welke in hare voortgaande ontwikkeling ook dit denkbeeld met kracht heeft bestreden en thans geheel heeft uitgeroeid, willen wij het in deze dagen van gisting, waarin zoo dikwerf, om het verwijt van onverschilligheid te ontgaan, tegen de Christelijke verdraagzaamheid wordt gezondigd, elkander waarschuwende toeroepen: te ver gedreven godsdienstijver heeft CALVIJN SERVETS aanklager en vervolger doen worden, en deed zelfs den zachtmoedigen MELANCHTHON in hem, niet eenen verdoolde, maar eenen strafschuldige zien, wiens misdrijf alleen kon verzoend worden door zijnen dood (3).

---

(1) Aldus schreef SERVET niet minder waar en juist aan OECOLAMPADIUS: „Waarom het mij ten eenemale ongeöorloofd voorkomt, dat menschen, omdat zij in eenig vraagstuk, ten aanzien van het regte verstand der Heilige Schrift, in dwaling verkeeren, zouden worden omgebragt.”

(2) Om CALVIJNS hardheid en gestrengheid in zijne handelwijze omtrent SERVET te verklaren, moge nog de volgende aanhaling uit een zijner brieven dienen: „Doch wie Gods Woord met boozen zin en een boos gemoed verkeert, en deszelfs waarheid zoekt uit te dooven, al ware hij nog naauwer dan een bloedverwant aan mij verbonden, mijn oog zou hem niet sparen, omdat ik hem zou moeten beschouwen als een werktuig des Satans.”

(3) MELANCHTHONS gevoelen over den dood van SERVET is in deze woorden, uit een brief aan BOTTINGER, uitgedrukt. „Ik heb gelezen, wat gijlieden hebt geäntwoord aangaande de godslasteringen van SERVETUS. Ik prijs ulieder vroomheid en uitspraak, en reken, dat de Raad van *Genève* welgedaan heeft, dat hij dien hardnekkigen mensch, die zijne godslasteringen niet zou hebben nagelaten, van kant heeft geholpen. *Ik verwonder mij dat er gevonden worden, die deze strengheid misprijzen.*”

V.

Het Consistorie en de Hoogeschool.

Het is eene veel blijder en aangenamer taak voor den Schrijver eener Geschiedenis, in de verdiensten van groote en onsterfelijke mannen te kunnen uitweiden, dan de vlekken, die hun beeld ontsieren, aan het licht te brengen, of ook hen tegen kwaadwilligen laster te moeten verdedigen. Wij lieten daarom het treurig uiteinde van SERVET voorafgaaan, om met deze beschouwing te kunnen eindigen. Tot hiertoe hebben wij wel van CALVIJNS belangrijke werkzaamheden en verrigtingen te *Genève* gewaagd, maar geen geregeld verslag of overzigt daarvan aan onze Lezers gegeven, dat tot de juiste waardering zijner verdiensten omtrent de vestiging der Hervormde Kerk kan leiden. Dit hebben wij tot de laatste afdeeling van dit hoofdstuk bespaard.

Wij zagen reeds, hoe CALVIJN, door het opstellen of invoeren eener geloofsbelijdenis, de zuiverheid der leer, welke hij als de ziel der Hervorming beschouwde, poogde te handhaven. Tot dit doel bleef hij voortdurend werkzaam. Om voor het godsdienstig onderwijs de noodige zorg te dragen, had hij, kort na zijne komst te *Genève*, in het Fransch en Latijn eenen Katechismus opgesteld, die tot leiddraad bij het onderrigt van volwassenen moest dienen en grootendeels een uittreksel uit zijne *Onderwijzing in de Christelijke Godsdienst* behelsde; maar eenige jaren later gaf hij zijn' *Katechismus voor kinderen, in vragen en antwoorden*, uit, die, met een aantal formuliergebeden verrijkt, ontelbare keeren herdrukt, meermalen nagezien en verbeterd is, en de zeldzame eer genoten heeft, van in meest alle levende talen overgezet, ja zelfs in het Grieksch en Hebreeuwsch vertolkt te worden. Dit volksleerboek, waarin CALVIJNS gestreng-dogmatische geest, maar ook zijn ernstig praktikale zin evenzeer doorstraalt, heeft in *Frankrijk*, *Zwitserland* en elders geen minder gezag en invloed, dan LUTHERS Katechismus in *Duitschland*, verworven en, nadat het in kerken en scholen was ingevoerd, niet weinig bijgedragen, om het Hervormde leerbegrip, zoo als het door CALVIJN was geijkt en vastgesteld, in de gevoelens van het volk te doen overgaan (1).

Maar met nog grooter ijver waakte hij voor de zuiverheid van zeden. Wij herinneren ons, dat CALVIJN, toen hij naar *Genève* teruggeroepen werd, ten opzigte der kerkelijke tucht nieuwe en gestrenge maatregelen voorspeld had. En hij heeft woord gehouden. Hij stelde, in overeenstemming met zijne ambtgenooten, ten aanzien van de bediening van Doop en Avondmaal (2), en de toelating van jonge Gees-

(1) De Katechismus van CALVIJN verscheen in het jaar 1541 in het Fransch, in het jaar 1545 in het Latijn; in hetzelfde jaar werd hij reeds in het Italiaansch, in 1550 in het Spaansch, later in het Hoogduitsch, Engelsch, Nederduitsch, Hongaarsch, Poolsch, zelfs in het *Baskische* volksdialect, vertaald. HENR. STEPHANUS bragt hem over in het Grieksch; en een bekeerde Jood, IMMANUËL TREMELLIUS, in het Hebreeuwsch.

(2) CALVIJN wilde, bij zijne terugkomst te *Genève*, het Avondmaal elke maand gevierd hebben, doch moest toegeven, dat het oudere gebruik — die plegtigheid slechts viermaal

telijken, kerkelijke wetten op, en maakte een aantal andere bepalingen, die alle ten oogmerk hadden ergerlijke ondeugden tegen te gaan, en deze, zonder aan den schuldige openbare schande te berokkenen, onmogelijk te maken. Hij wilde het gestrengste opzigt over het geloof en den wandel der Christenen hebben gehouden, waaraan al de leden der gemeente, zonder aanzien des persoons, zonder onderscheid in stand en rang, onderworpen zouden zijn. Dit opzigt droeg hij aan een zoogenoemd Zedengerigt of *Consistorie* op; eene vergadering, welke deels uit geestelijken, deels uit de kundigste en meestgeächte leden der gemeente bestond. Om tegen geestelijke heerschzucht te waken, was aan de Predikanten een dubbeltal leeken toegevoegd, dat door den Raad werd verkozen, zoodat de eersten door de laatstgenoemden altijd overstemd konden worden.

Het was de taak dier vergadering, op het leven en de zeden van al de gemeenteleden naauwlettend acht te geven, en inzonderheid de dwalenden en struikelenden teregt te wijzen en te vermanen. Wie daarnaar niet wilde hooren werd gedagvaard om voor het *Consistorie* te verschijnen. Een geregtsdienaar leidde den aangeklaagde binnen. In eene knielende houding moest hij de bestraffingen des Zedengerigts aanhooren. Zoo men hem schuldig bevond, werd hem de tafel des Heeren ontzegd; en zoo hij onverbeterlijk in gedrag en gezindheden bleef, werd hij buiten de gemeenschap der Kerk gesloten. Nog andere, niet minder gestrenge maatregelen tot handhaving van deugd en goede zeden, door CALVIJN verordend en door den Stedelijken raad zelven bekrachtigd, waren hiermede verbonden. Dans en spel, het zingen van oneerbare liederen langs de straten, en zelfs luidruchtig muzijkgeschal op bruiloften of andere huisselijke feesten, werden door het burgerlijk bestuur verboden. Wie den naam des Heeren misbruikt had, of eenig godslasterlijk woord in het openbaar had gesproken, moest met eene brandende kaars of fakkel in de hand, in een wit hemd gekleed, eenen omgang doen door de stad, en op de plek zelve, waar hij zijne lastering had geuit, den Hemel om vergeving aanroepen. De overspeler of overspeleresse werd met gevangenis of geldboete gestraft, en was tot openbare schuldbekentenis verpligt. Zoo wel de gehuwde vrouw als de maagd, welke door eene te opzigtelijke kleederdragt reden tot opspraak en ergernis had gegeven, was aan eene gestrenge *censuur* onderworpen. Zelfs het kind, dat door woorden of daden zich tegen zijne ouders had vergrepen, moest, indien het den leeftijd bereikt had, waarop het gerekend kon worden zedelijk goed en kwaad van elkander te kunnen onderscheiden, in het openbaar eene vernederende strafoefening ondergaan.

Zóó gaarne als wij hulde doen aan de zuiverheid van CALVIJNS beginselen en bedoelingen, welke in deze Kerk- en Zeden-tucht door-

in het jaar te vieren — in stand bleef. Als eene niet algemeen bekende bijzonderheid verdient hier nog gemeld te worden, dat CALVIJN (in strijd met latere bepalingen of althans met het aangenomen gebruik in de Hervormde Kerk) er zich geenszins tegen verklaarde, dat het Avondmaal den kranke op het ziekbed werd toegediend, indien slechts de Predikant en overige huisgenooten daarin deelden, zoodat het karakter van een' *gemeenschappelijken maaltijd* bewaard bleef.

stralen; zóó weinig kan het ons verwonderen, dat men hem, wegens het invoeren, doorzetten en handhaven dier verordeningen, van ondragelijke heerschzucht beschuldigd heeft, ja zelfs, dat in veler gemoed een doodelijke haat tegen den onverbiddelijken *Censor* zich vestigde. Maar al is het, dat zijne gestrengheid nu en dan met goed regt met die van eenen Hildebrand of Sixtus V kan vergeleken worden, wij bewonderen toch den man, wiens persoonlijkheid zulk een' onbegrensden invloed uitoefende; die, toen de Raad van *Genève* eenen zedeloozen mensch, zekeren Bertelier, in zijne bescherming nam, den moed had te verklaren: »liever het leven te willen verliezen, dan aan zulk een' ergerlijke en onwaardige het Avondmaal toe te dienen," en die, met gevaar van op nieuw de stad te moeten verlaten, aan een' der aanzienlijkste ingezetenen, Ami Perrin, denzelfden kloeken wederstand bood, alsof hij de armste en verachtste burger geweest ware.

De heilrijke vruchtgevolgen van Calvijns pogingen tot Hervorming werden weldra zigtbaar. In eene stad, waar vroeger de zedeloosheid dartel en schaamteloos haar hoofd had opgestoken, keerden ingetogenheid en zedigheid, en met haar eendragt en vrede, in de huisgezinnen weder. Teregt mogt daarom Montesqieu beweren, dat *Genève* den dag van Calvijns geboorte en van zijne aankomst binnen hare muren, jaarlijks feestelijk behoorde te gedenken, daar deze stad aan hem, nevens de bevestiging harer staatkundige vrijheid, bloei en welvaart en een nieuw zedelijk leven te danken had.

Calvijn wilde, om eenheid en vastheid aan het Kerkelijk bestuur te geven, *Genève* in drie *Parochiën* of grootere wijken verdeeld hebben, die ieder hare bijzondere Leeraars hadden. Deze vergaderden met de Leeraars der omliggende dorpgemeenten, wekelijks éénmaal, (bij welke gelegenheid eene leerrede over gewigtige geloofspunten werd gehouden) en maakten met de Ouderlingen en Opzieners den Raad der Kerke uit. In scherpe tegenstelling met de Roomsch-Katholieke Kerk was hierbij als beginsel aangenomen, dat al de Leeraren, om het even of zij zich eene geringe of aanzienlijke standplaats zagen aangewezen, in rang onderling gelijk waren. De Voorzitter mogt zijn ambt slechts éénmaal bekleeden. De Ouderlingen werden door den Raad telkens voor één jaar gekozen. De Gemeente behield het *veto*. — Aan deze inrigtingen werd later nog meerdere uitbreiding gegeven door de instelling van het Huisbezoek, waarbij het aan de Predikanten werd opgedragen, op bepaalde tijden (vooral in de laatste weken vóór *Paschen*) in de huizen der Gemeenteleden om te gaan; onderzoek naar hun geloof en wandel te doen; met hen over de gewigtigste waarheden der Godsdienst te spreken, en alzoo in den volsten zin des woords niet enkel Leeraars maar ook Herders der aan hunne zorg toevertrouwde Gemeente te zijn.

Calvijn was reeds in het jaar 1541 begonnen openbare voorlezingen over de Godgeleerdheid te houden. Met ieder jaar groeide het aantal zijner toehoorders aan. Franschen, Hongaren, Polen en Nederlanders verzamelden zich te *Genève*, om onder zijne leiding tot predikers in hun Vaderland gevormd te worden. Zóó werd Calvijn, nog

vóór dat er eene Hoogeschool te *Genève* was opgerigt, de stichter eener school, welke spoedig, daar al de glans van zijnen naam hierop afstraalde, de grootste vermaardheid in *Europa* verwierf en de stad zelve in bloei en aanzien verhief. Meermalen had CALVIJN aan den Raad het voorstel gedaan, om, op het voorbeeld van *Lausanne*, zulk eene wetenschappelijke inrigting tot stand te brengen; maar de staat der geldmiddelen gedoogde niet, dit ontwerp te verwezenlijken. Eerst in het jaar 1556 ontving hij van den Raad de opdragt, om het plan tot de vestiging en inrigting eener Hoogeschool te beramen, en zelf eene poging te doen om daartoe de noodige gelden bijeen te brengen. De inzameling dier gelden ging, uit den aard der zaak, slechts langzaam voort, en welligt zou de uitvoering dier gewigtige onderneming nog jaren lang zijn vertraagd geworden, indien niet de edele BONNIVARD tot bereiking van dit doel zijn aanzienlijk vermogen had geschonken. Dit geschiedde in hetzelfde jaar (1558), waarin de beroemde THEODORUS BEZA, die te *Lausanne* het Hoogleeraarsambt bekleed had, zich te *Genève* vestigde.

CALVIJN, die met zijn scherpziend oog altijd zeldzame begaafdheden wist te waarderen, wenschte dezen zijnen vriend, met wien hij reeds lang eene vertrouwde en levendige briefwisseling onderhield, aan de jeugdige Hoogeschool te verbinden. »Indien ik slechts" zeide hij »kundige en bekwame Leeraars te *Genève* mag vereenigen, dan mag ik de hope voeden, dat de ware Godsdienst hier in stand zal blijven; en zoo deze pogingen niet vruchteloos zijn, dan zal ik gerust mijne oogen kunnen sluiten!"

En CALVIJN was zóó gelukkig zijn oogmerk ten volle te bereiken. Een prachtig gebouw werd tot het houden der Akademische lessen ingerigt. De wetten der Hoogeschool, die geheel door CALVIJN ontworpen waren, werden in Junij 1559 plegtig en openlijk afgekondigd. Acht Hoogleeraren, waartoe CALVIJN mede behoorde, werden in verschillende vakken van wetenschap benoemd, en hij genoot de vreugde, THEODORUS BEZA tot Rector der Hoogeschool aangesteld te zien. Zóó na lagen hem de bloei en het heil dezer inrigting aan het hart, dat hij, reeds zwak en krank zijnde, toen er eene nieuwe gewigtige benoeming moest plaats hebben, steunende op twee geleiders, naar de vergadering zich voortsleepte. »Ik moet er heen" antwoordde hij, toen men hem hiervan zocht terug te houden, »om voor goede opvolgers te zorgen!"

En, waarlijk, hij had, door zijne keuze op BEZA te vestigen, voor een' goeden en voortreffelijken opvolger gezorgd. THEODORE DE BÈZE, in 1519 in *Bourgogne* geboren, was door een' zijner bloedverwanten, die lid van het Parlement was, te *Parijs* opgevoed, en door den beroemden MELCHIOR WOLMAR te *Orleans* en *Bourges* onderwezen. In zijne jongelingsjaren openbaarde hij reeds een schitterend en veelzijdig talent. Niet enkel als *Humanist*, maar ook als bevallig, wel eens weelderig Minnedichter, was hij onder zijne tijdgenooten beroemd. Zijne levenswijze was niet volstrekt onberispelijk, maar de liefde tot een deugdzaam meisje, met welke hij een geheim maar wettig huwelijk aanging, werd zijne redding; en nadat hij uit eene hevige krankte,

welke hem aan den oever des doods gebragt had, gelukkig weder hersteld was, nam geheel zijn geest eene ernstige rigting. Hij herinnerde zich nu ook de belofte, vroeger reeds aan WOLMAR gedaan, om een voorstander en prediker der gezuiverde Evangelieleer te worden; doch daar de vervolging dit in *Frankrijk* hoogst bezwaarlijk, zoo niet onmogelijk, maakte, reisde hij naar *Zwitserland*, waar hij, eerst te *Lausanne*, een' tijd lang werkzaam bleef, tot dat hij deze stad als woonplaats met *Genève* verwisselde. Hij was een der ijverigste mede-arbeiders, een der warmste vrienden en vereerders van CALVIJN, dien hij meermalen tegen de aanranding zijner vijanden verdedigde. Zijne onvermoeide werkzaamheid en vlijt als schrijver, zijne verdiensten omtrent den tekst des Nieuwen Testaments en de Fransche Psalmberijming, zijn roem als leeraar en raadgever der uit alle deelen van *Europa* te zamengevloeide studenten, zijne niet gewone welsprekendheid op den kansel, — dit alles wijst hem eenen eersten rang aan onder de beroemde mannen zijner eeuw. Jammer maar, dat het hem eene behoefte scheen, zich in strijdvragen en godsdienstige geschillen te verdiepen, en dat hij, bij de bestrijding van anderen, in vinnigheid de meeste Godgeleerden overtrof.

Na den dood van CALVIJN zien wij hem eene reeks van jaren als aan de spits der Fransch-Hervormde Kerken staan, gedurende welk tijdperk zijne bitterste vijanden hem geene andere smet konden aanwrijven, dan de loszinnigheid zijner jongelingsjaren, en dat er van zijne jeugdige lier niet altijd zuivere toonen hadden geklonken.

Toen hij in zijnen hoogen ouderdom reeds op zijne lauweren met eere kon rusten, gaf hij als Rector der Hoogeschool nog een schitterend bewijs, zoo wel van zijnen ijver voor de wetenschappen als voor de Godsdienst, zoo wel van zijne onbaatzuchtigheid als van zijne uitgebreide en grondige geleerdheid. Toen, na het jaar 1580, ten gevolge van de ongunstige omstandigheden der tijden, de kleine Republiek genoodzaakt was verscheidene Hoogleeraars in verschillende vakken te ontslaan, die zij niet kon bezoldigen; toen trad BEZA alleen voor allen op, en ging zóó lang voort, in die verschillende vakken te onderwijzen, zonder voor zich zelven eenige betaling te vorderen, tot dat hij ten behoeve der Hoogeschool eene aanzienlijke geldelijke ondersteuning uit *Engeland* ontving.

Zulk eenen man schonk CALVIJN aan de Hoogeschool en de Kerk van *Genève*. En wanneer wij ons thans nog eens herinneren: hoe beide, die Kerk en Hoogeschool, grootendeels CALVIJNS stichting mogen heeten; hoe beide de kweekschool en Moederkerk zijn gebleven, waar jeugdige Evangeliedienaars en Godgeleerden tot hunne gewigtige bestemming werden opgeleid; hoe CALVIJN de *Waalsche-* en *Duitsch-Zwitsersche* Kerken onder dezelfde geloofsleuze *(Consensus Tigurinus)* vereenigd heeft; hoe CALVIJN, schier met alle landen van *Europa*, *Frankrijk* en *Engeland*, *Polen* en *Bohemen*, eene gestadige briefwisseling onderhield; hoe hij tot regeling der kerkelijke zaken ook buiten 's lands zijn' beslissenden invloed uitoefende; — dan voorzeker kan het ons niet langer eenige verwondering baren, dat men CALVIJN, hoewel

hij zooveel later dan LUTHER en ZWINGLI is opgetreden, den rang en titel van eèn' der grootste Hervormers waardig gekeurd, en hem den Vestiger der Hervormde Kerk genoemd heeft.

Zulk eene rustelooze inspanning, en werkzaamheid als wij in CALVIJN bewonderen (want nog hebben wij niet van zijne schriftverklaring van de meeste boeken des Ouden en Nieuwen Testaments en zoo vele andere werken gesproken (1)), moest wel afmatting en verzwakking ten gevolge hebben. Het scheen als of de sterkte van den geest vroegtijdig de kracht van het ligchaam ondermijnd had. Hij stierf den 27sten Mei des jaars 1564, nadat hij van den Raad van *Genève* en zijne ambtgenooten een aandoenlijk en zegenend afscheid had genomen, en hun met den vromen en heiligen ernst van eenen stervenden Patriarch de belangen van Stad en Kerk had aanbevolen (2). Op zijn uitdrukkelijk verlangen mogt zijne uitvaart met geene buitengewone pracht of praal gevierd worden. Geen luisterrijk gedenkteeken, maar een eenvoudige zerk bedekte zijn lijk (3); doch de schaar van weenenden, die zich rondom zijne woning verdrong, de rouw en verslagenheid, die zich met de tijding van zijnen dood door *Genève* verspreidden, waren de welsprekendste lijkrede, die er op zijn graf kon gehouden worden. En toch heeft de laster niet opgehouden aan den roem zijner verdiensten te knagen, zijne gebreken te vergrooten, zijne deugden te verdonkeren en zijne nagedachtenis door de gruwzaamste beschuldiging aan te randen (4), zoodat het gezegde van DIDEROT volkomen op CALVIJN van toepassing is: »De laster sterft bij den dood van den gewonen en middelmatigen mensch; maar hij waart rondom de lijkbus van een groot man, en is zelfs na verloop van vele eeuwen nog bezig om zijne asch met een' dolk om te wroeten.”

Geheel de geest en het karakter van CALVIJN staan gestempeld op het werk zijner Hervorming, en leenen daaraan juist dat eigenaardige, wat haar van die van LUTHER en ZWINGLI onderscheidt.

---

(1) Wat de beroemde Hoogduitsche Godgeleerde THOLUCK van CALVIJNS *Commentaar over den brief aan de Romeinen* zegt: »Hier vereenigen zich echt-Romeinsche stijl, eene grondige Grammatisch-Historische uitlegging, diepdenkendheid en een levend Christendom,” — dit mag gerustelijk als algemeene lofspraak op CALVIJN als Exegeet, en van geheel zijn' uitlegkundigen arbeid gelden.

(2) CALVIJNS afscheid van den Raad te *Genève*, dat ook voor het penseel des schilders of de teekenpen des kunstenaars een waardig tafereel opleverde, is zeer schoon in plaat gebragt.

(3) Toen ik in den zomer des jaars 1847 het Kerkhof te *Genève* bezocht, deed ik vruchteloos onderzoek, waar de beroemde Kerkhervormer mogt begraven zijn. De doodgraver wist mij alleen bij gissing eene plek aan te wijzen, thans tot eene begraafplaats voor jonge kinderen afgezonderd, maar zijn vermoeden rustte op den zeer wankelen grond, dat men dáár op een klein houten paaltje de letters J. C. had ingesneden gevonden.

(4) Dat men CALVIJN van trotschheid en aanmatigende heerschzucht heeft beschuldigd, dit laat zich uit het verheven standpunt, waarop hij te *Genève* stond, en van waar hij niet enkel de Kerk, maar zelfs de kleine Republiek, door de kracht van zijnen geest, bijkans geheel bestuurde, genoegzaam verklaren; maar dat men ook in latere tijden geloof heeft kunnen hechten aan de lasteringen van een' BALSEC, (*Histoire de la vie, moeurs, actes, doctrine, constance et mort de* JEAN CALVIN), die als een nietswaardig mensch bekend stond, en door CALVIJNS invloed uit *Genève* werd gebannen, dit getuigt van de grootste eenzijdigheid en vooringenomenheid, niet enkel tegen CALVIJN, maar tegen de zaak der Hervorming.

Men kent zijn gevoelen omtrent de voorbeschikking *(praedéstinatie)*, en weet hoe hij het leerstuk der erfzonde en der eeuwige verkiezing en verwerping tot den grondslag der geheele Christelijke geloofsleer wilde gelegd hebben. Even als LUTHER, een vurig bewonderaar van AUGUSTINUS, ging hij nog verder dan deze Hervormer, in de gestrenge opvatting en toepassing zijner begrippen. Met onverbiddelijke logische gestrengheid en vasthoudendheid aan dit gevoelen zocht hij de van dáár aangevangene en voortgetrokkene lijn tot het uiterst mogelijke punt te vervolgen, zonder genoeg te bedenken, dat eene Christelijke waarheid, ten koste van andere, niet minder gewigtige en heilige waarheden doorgedreven, kan ophouden, voor het verstand en zedelijk gevoel beide, waarheid te zijn. En deze gestrengheid en vasthoudendheid aan zijn *systeem* heeft zelfs het hart van gematigde Protestanten eenigermate van hem vervreemd, die anders aan den grooten Hervormer de hulde hunner hoogachting en bewondering geenszins kunnen ontzeggen.

In de leere des Avondmaals stond hij in het midden tusschen ZWINGLI en LUTHER. Zijn helder en scherpzinnig verstand deed hem de ligchamelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS geheel verwerpen, maar hij vond de *theorie* van ZWINGLI niet ten volle bevredigend voor zijn gevoel. Hij stelde daarom eene geestelijke genieting, waarbij de ziel op eene onbegrijpelijke wijze, door de kracht des Heiligen Geestes, met het ligchaam en bloed van CHRISTUS gespijsd en versterkt wordt. Maar dit gevoelen, hoewel het ook in sommige *symbolische* schriften der Hervormde Kerk staat uitgedrukt, heeft zich toch geenszins algemeen tegen het eenvoudige gevoelen van ZWINGLI kunnen handhaven.

Wat de verhouding van de Kerk tot den Staat betrof, ging CALVIJN, als echt *Theocraat* (1), van den stelregel uit: dat het geestelijk en wereldlijk gezag als twee gelijke magten moesten beschouwd worden, die elkander zusterlijk de hand zochten te bieden. Hij wilde daarom de Kerk wel aan de zorg en bescherming der Overheid hebben aanbevolen; aan haar ook het vonnissen overlaten van de zoodanigen, die het *Consistorie* of Zedengerigt aan zwaardere vergrijpen had schuldig gekeurd; maar te gelijk de onafhankelijkheid der Kerk handhaven, door de vaststelling der leer en kerkgebruiken, en de uitoefening der kerkelijke tucht alleen aan de Geestelijkheid en Opzieners der Gemeente toe te vertrouwen (2); terwijl LUTHER en ZWINGLI beiden de *suprematie* der Overheid erkenden, en de Kerk aan haar ondergeschikt verklaarden.

Eindelijk ging CALVIJN, uit zucht om de eerdienst te vereenvoudigen en tegen de ondeugd te waken, ongelijk verder dan LUTHER en zelfs verder dan ZWINGLI, in het afschaffen van kerkgebruiken, in

(1) In wiens gevoelens het denkbeeld eener Godsregering op den voorgrond stond.

(2) CALVIJN zelf is in het bestuur, dat hij aan de Kerk te *Genève* gaf, aan den stelregel, waarvan hij oorspronkelijk was uitgegaan, dat het wereldlijk en geestelijk gezag onvereenigbaar is, niet overal getrouw gebleven. Ook is het niet te ontkennen, dat, door de gelijkstelling van de geestelijke met de wereldlijke magt, het *Calvinisme* soms getracht heeft een' *Staat in den Staat* te vormen.

het verbod van zinnelijke vermaken, van opschik in de kleederdragt, en vooral (gelijk ons dit uit de geheele inrigting van zijn *Consistorie* aanschouwelijk werd) in de toepassing der Kerkelijke Zedentucht.

Aan dien geest der gestrengheid *(rigorisme)*, dien wij ook in het *puritanisme* en *methodisme* in *Engeland* wedervinden, is het dan waarschijnlijk toe te schrijven, dat de inwendige inrigting der Kerk, gelijk die door Calvijn verordend was, ook dáár, waar zijn leerbegrip zegevierde, nergens geheel is nagevolgd, of tot den tegenwoordigen tijd zuiver is bewaard gebleven. Maar, hoewel wij datgene, wat hierin overdreven is, geenszins huldigen of wenschelijk keuren, wij gelooven toch, dat het onder hoogere leiding tot instandhouding der pasgevestigde Hervorming heeft moeten dienen. En die gestrengheid zelve, schoon zij iets terugstootends hebbe voor ons gevoel, zij biedt toch den Protestant eene hoogst verblijdende opmerking aan. Zij wijst hem op het gestreng zedelijk karakter, dat de Hervorming ook hier weder vertoont, in scherpe tegenstelling van de losheid, welke doorgaans door eene verderfelijke omwentelingszucht, of den tuimelgeest eener kwalijk begrepene vrijheid, begunstigd wordt.

Uit de diepgevoelde zedelijke behoefte der menschheid was de eerste zucht naar Hervorming ontstaan; en ook in de Hervormings-pogingen van Calvijn bleek het haar verheven einddoel te zijn: de Kerk niet enkel van dwaling te zuiveren, maar reinheid van zeden, heiligheid van hart en wandel te bevorderen, en hare leden te doen streven naar geheele inwendige hervorming en vernieuwing des gemoeds.

GESCHIEDENIS DER HERVORMING

IN

NEDERLAND.

EERSTE TIJDPERK.

DE BEGINSELEN EN VOORSPOEDIGE UITBREIDING DER HERVORMING IN NEDERLAND TE MIDDEN VAN TEGENSTAND EN VERVOLGING.

(*Regering van Keizer* KAREL V.)

„Aan U is 't, voor het oog der geheele wereld, gegeven het Euangelium niet alleen te hooren en CHRISTUS te belijden; maar ook de Eersten te zijn, die om CHRISTUS' wil schande en schade, angst en nood, gevangenis en gevaar doorstaan; en uw geloof is alreede zoo vol vrucht en sterk geworden, dat gij het ook met uw eigen bloed begoten en bekrachtigd hebt."

LUTHER aan de Christenen in *Holland* en *Brabant*.

I.

De welbereide Akker.

Nederland, — de kleine stip op de wereldkaart, maar ons heilig en dierbaar, als het land onzer Vaderen, als de grond, die voet voor voet aan het geweld der elementen en van vreemde dwingelandij betwist, verloren en weder herwonnen is geworden; die in den reuzenstrijd tegen *Spanje* door de glorievolle daden van het voorgeslacht is verheerlijkt; die niet minder van het bloed zijner martelaars, dan van het bloed zijner helden is doorweekt; — *Nederland*, het Vaderland van eenen GANSFORT, AGRICOLA en ERASMUS, verdient, niet minder dan *Duitschland* en *Zwitserland*, het vaderland en voedster-oord der Hervorming te heeten. Hier werd de duistere nacht der middeleeuwen door vriendelijken starrenglans opgeluisterd, en brak mede het vroegst de schemering van den dageraad door. Hier ging de Hervorming geheel van den volksgeest uit, en nam zij, bij haren vroegsten oorsprong, eene zelfstandige rigting, welke geheel in overeenkomst was met het volkskarakter. Hier werkte zij langzaam en in het verborgene voort, eer zij als een magtige en geweldige stroom in *Duitschland*

doorbrak. Hier had zij den heftigsten kamp te verduren, maar behaalde zij eene, wel duurgekochte en bloedige, maar te roemvoller zegepraal. Hier bleef zij ook in volgende eeuwen, toen de kleine Republiek magtig was geworden onder de natiën, een steunpunt en beschermingsoord vinden, en wees zij haren verdrevenen en vervolgden eene lucht, waarin zij vrij konden ademen, eene veilige herberg en haardstede aan. Hier vooral leidt de Geschiedenis ons op tot bewondering en aanbidding van de wegen des oppermagtigen en alleenwijzen Wereldregeerders, die uit het kwade het goede doet voortspruiten, die uit de zwartste duisternis het heerlijkst licht doet verrijzen; en, zoo ergens elders, hier vooral wordt het ons tastbaar en aanschouwelijk gemaakt, dat de Hervorming niet enkel onder Gods bescherming en leiding is bevestigd en tot stand gebragt, maar ook door eene reeks van oorzaken en gewrochten, die geheel van Zijn bestuur afhankelijk waren, is voorbereid.

Nederland kan bij den aanvang der Hervorming bij eenen akker vergeleken worden, die door de hand des Heeren zelve was toebereid, om het goede zaad te ontvangen, en die, zoodra dat goede zaad in de voren was gezonken, ook vruchten beloofde en vruchten begon te dragen, dertig-, zestig- en honderdvoud.

Wanneer wij het *Nederlandsche* volkskarakter in verband beschouwen met de gebeurtenissen, waarvan de zestiende eeuw in *Europa* zwanger ging, dan kunnen wij reeds vooraf vermoeden, dat de bewoners dezer gewesten geene onzijdige of onverschillige aanschouwers zouden blijven van den strijd, die tusschen het licht en de duisternis zou gestreden worden. Wij mogen hier toch geenszins voorbij zien, dat zij mede van *Germaanschen* oorsprong waren en alzoo tot die volken behoorden, waaronder de plant der Hervorming het weligst heeft willen tieren en bloeijen; dat hun vooral die ernst, die zedelijke en godsdienstige zin was ingeprent, dien TACITUS reeds aan de oude *Germanen* toekende, maar dien wij vruchteloos in gelijke mate bij de volken van het *Latijnsch* of *Zuidelijk Europa* zouden zoeken.

Met dien ernstigen en godsdienstigen zin verbond de Nederlander eene hooge mate van achting voor zijne Geestelijkheid en het Kerkelijk Oppergezag. Hij vertrouwde zich met volkomene gerustheid aan zijne zielverzorgers toe; maar hij bleef daarom niet verblind voor hunne gebreken; hij bezat ook zucht naar waarheid, en, hoe gebrekkig daarin ervaren,. een' diepen eerbied voor de Heilige Schrift. Als eene kleine maar schoone proeve van dien eerbied, welke zoo wel een goed deel der Geestelijkheid als het volk bezielde, verdient hier vermeld te worden: dat, toen KAREL V, de Erfheer dezer landen, in 1500 te *Gent* was geboren, en de Edelen en Grooten zich beijverden om den jonggeboren Vorst, op zijnen doopdag, kostbare geschenken te vereeren, de Nederlandsche Abten eenen Bijbel zonden, met het bijschrift: »*Onderzoekt de Schriften!*"

Zoo godsdienstzin een eigenaardige karaktertrek onzer Vaderen mogt heeten, niet minder waren hun de zucht naar vrijheid en afkeer van

dwinglandij, met de liefde tot het vaderland, als aangeboren. Warsch van alle onderdrukking, hadden zij onder de Grafelijke regering steeds voor hunne privilegiën blijven waken, en meer eene voogdijschap dan eene heerschappij over hunne landen erkend. Was het dan vreemd, dat men dit volk met de woede des getergden leeuws zag oprijzen, toen het beide zijne godsdienstige en burgerlijke voorregten verkort, of liever, verkracht en vernietigd zag, toen het zich het zwaard op de keel zag gezet, en het juk op den fieren nek voelde drukken? Men voege hierbij, dat die fierheid niet weinig verhoogd werd door den bloei en de welvaart, die in deze rijk gezegende landen eene ongekende hoogte hadden bereikt. *Antwerpen*, *Dordrecht* en *Amsterdam* hadden reeds voor een goed deel den wereldhandel aan zich getrokken, en de Nederlander, die zijne tijdelijke behoeften zóó onbekrompen vervuld zag, en veel minder dan de zoon van het gloeijende Zuiden tot zinnelijke genieting overhelde, werd door geene prangende aardsche zorg afgetrokken, als hij zijnen tot ernst gestemden geest op het onderzoek en de bespiegeling der waarheid wilde rigten, of met de bepeinzing van het hemelsche wilde voeden. Wat mogt men niet van zulk een volk verwachten, wanneer de zucht naar meerder licht, naar volkomener bevrediging zijner hoogere behoeften, dan men in de Roomsche Godsdienst der middeleeuwen vinden kon, eens met volle kracht was ontwaakt? En om die zucht op te wekken en te verlevendigen, om, zoo veel als noodig was, den grond des akkers te ontginnen en te beärbeiden, daartoe was de Goddelijke Voorzienigheid, reeds lang vóór dat de tijd der zaaijing en des oogstes was gekomen, in het verborgene werkzaam geweest.

Daartoe strekte reeds het werkzame leven van GERHARD GROOTE (GERARDUS MAGNUS), in het midden der veertiende eeuw te *Deventer* geboren, die eerst als een tweede JOANNES *de Dooper* in het harige kleed des gestrengen Boetpredikers opgetreden, de *Noord-Nederlandsche* steden doortrok; en ten aanhoore van duizenden zijne leerredenen in de volkstaal uitsprak, waarin hij zoo wel den ontuchtigen of wereldsgezinden Priester als den leek tot bekeering vermaande, maar tegelijk op CHRISTUS, als het middelpunt van het Evangelie, wees, en als eene zijner grondstellingen verkondigde: »Wie in zijne zonden sterft, wordt veroordeeld, al bad onze Lieve Vrouw met al de Heiligen voor hem;" die, later, zich geheel aan de opleiding der jeugd en het volksonderwijs toewijdende, onder medewerking van zijnen vriend FLORIS RADEWIJNS (FLORENTIUS RADEWINI) de stichter is geworden der *Vereeniging van de Broederen des gemeenen levens;* eene inrigting, welke het hoogst lofwaardige doel had, met behulp der wetenschap, ware wijsheid des levens en vroomheid des harten te bevorderen; eene inrigting, welke, wegens de zegenrijke vruchten, die zij gedragen, door de *Frater*-huizen en scholen, die zij gesticht, door de voortreffelijke leerlingen en kweekelingen, die zij gevormd heeft, den weldadigsten invloed tot voorbereiding der Hervorming heeft geöefend, en nog altijd waardig is in de dankbare herinnering der nakomelingschap voort te leven. Daartoe strekte de arbeid van vele verdienstelijke mannen, die

16*

wij reeds vroeger onder de wegbereiders der Hervorming met eervolle onderscheiding noemden; maar wier verdiensten wij hier vooral, zonder aan den roem van ons Vaderland en Gods weldadige zorg te kort te doen, niet mogen onvermeld laten.

Verplaatsen wij ons weder in het begin der vijftiende eeuw in het oude *Frater*-huis te *Deventer*. De boom, door GERHARD geplant, staat reeds in vollen bloei. Hij zelf is in vrede verscheiden; maar zijn vriend en kweekeling FLORENTIUS staat thans aan het hoofd der stichting. Een aantal jongelingen, allen in hetzelfde stemmige gewaad gekleed, houden zich, onder zijn opzigt, met het afschrijven van boeken bezig. Onder hen ontwaren wij in een' hoek van het vertrek, een' vijftienjarigen knaap met een zacht innemend gelaat. Het is de edele THOMAS à KEMPIS, die hier zijne leerjaren doorbragt; die later als Prior in het klooster der H. AGNES nabij *Zwolle* leefde, en een' negentigjarigen ouderdom bereikte; de schrijver van het gouden boekske over *de navolging van* CHRISTUS, waaruit, in weerwil van zijne neiging tot het beschouwende leven, in weerwil van zijne gehechtheid aan sommige dwaalbegrippen der Kerk, de frissche adem van een levenwekkend Christendom, en een geheel andere geest dan die der *Scholastieken* ons tegenwaait. Wie waagt het te berekenen, voor hoe vele duizenden dit onschatbare boekske als de *magneet*-naald der liefde gewerkt heeft, om hen tot God en CHRISTUS te trekken? hoe veel nut en zegen, vooral in *Nederland*, gesticht zij door dit voortreffelijk geschrift, dat, naast den Bijbel, het meest van alle geschriften in alle talen is gedrukt en verspreid geworden; hetwelk welligt alleen aan THOMAS betwist is, omdat verschillende Monniken-orden er eene onvergankelijke glorie in zochten, dat de Auteur tot hunne orde behoord had (1).

Wij deden het alreede opmerken, dat den vromen THOMAS à KEMPIS, bij zijne gemoedelijke godsvrucht, zekere bekrompenheid van denkwijze was bijgebleven. Hij was een ijverig vereerder der Heilige Moedermaagd en liet niet na de jongelingen, die in het *Frater*-huis te *Zwolle* onderwezen werden, en hem gaarne in zijn klooster bezochten, tot hare aanroeping en vereering op te wekken. Doch één hunner verstoutte zich eens te vragen: »Vader? waarom leidt gij ons niet liever tot CHRISTUS zelven, die alle vermoeiden en beladenen toch zoo minzaam tot zich riep?" Deze kinderlijke vraag kwam uit den mond van den wereldberoemden WESSEL GANSFORT, die reeds in jeugdige levensjaren het toonde, hoe veel verder hij op de bane des onderzoeks zou voortstreven, hoeveel hooger hij eenmaal als wetenschappelijk geleerde

(1) Van zijne sterke neiging tot het beschouwende of afgezonderde leven getuigt o. a. een oud bijschrift, onder zijne afbeelding geplaatst: *Overal heb ik ruste gezocht maar niet gevonden, dan in de hoexkens en boekskens.* Van de *Imitatio Christi* telt men meer dan tweeduizend oorspronkelijke, en (alleen in het *Fransch*) meer dan duizend vertaalde uitgaven; en deze worden nog dagelijks met nieuwe vermeerderd. Men heeft, maar zonder genoegzamen grond, aan THOMAS de eer betwist van de eigenlijke Steller van dit werkje geweest te zijn. Dat men althans ten onregte dit geschrift aan den beroemden Mystieker GERSON of zekeren JOH. GERSEN, die in de dertiende eeuw in *Italië* zou geleefd hebben, heeft toegekend, is na de laatste onderzoekingen op dit veld der Geschiedenis, niet langer voor twijfelachtig te houden.

dan GERHARD GROOTE of de vrome à KEMPIS zou staan. Hoe veel is ons Vaderland ook aan hem verschuldigd! Hoe veel hadden de Hervormers zelven te danken aan den man, die, wat helderheid van inzigten en begrippen betreft, in vele opzigten, aan hunne zijde verdient geplaatst te worden; uit wiens talrijke en veelgelezene schriften niet minder een diep gevoel en levend geloof, dan de veelzijdigste geleerdheid en de grondigste Bijbelstudie tot ons spreken! En hoe beminnelijk en eerwaardig wordt hij ons om zijne godsvrucht, als wij hem, die zulk een' onmetelijken schat van kennis had opgegaard, met de betuiging op de lippen zien sterven: »*ik weet niets dan* JEZUS *den gekruisigde!*" (1)

Nog eenmaal moeten wij u in uwe verbeelding naar het grijze *Deventer* en hare beroemde school terugvoeren. Gij ziet eenen onderwijzer, die zijnen leerling uit een' *Latijnschen* Auteur laat vertalen. Het is de beroemde ALEXANDER HEGIUS, die onzen onovertroffen ERASMUS onderwijst, en, verrukt over de snelle en schitterende vorderingen van zijnen kweekeling, den knaap in zijne armen sluit met den uitroep: »Dit kind zal eens den hoogsten trap der wetenschap bereiken!" Brengt u weder alles voor den geest, wat wij (zonder overdrijving van ERASMUS' verdiensten) vroeger tot zijnen lof hebben gezegd. Herinnert u, dat hij door zijne uitgave van het Nieuwe Testament het voorbeeld heeft gegeven, hoe men de dwaling met wetenschappelijke wapenen moet bestrijden; dat hij in zijnen *Lof der Zotheid* tot ontmaskering der boosheid niet minder gelukkig het wapen van fijne scherts en bijtende *satyre* gebezigd heeft; hoe hij, door het licht van onder de korenmaat weg te nemen en op den kandelaar te plaatsen, aan het rijk der domheid en des bijgeloofs eene onherstelbare afbreuk heeft gedaan; — en gij zult gereedelijk erkennen, dat, toen het tijdpunt der ontzaggelijke *crisis* reeds digt genaderd was, door zijnen arbeid nog meer dan door een' zijner voorgangers is verrigt, om der Hervorming in ons Vaderland den toegang te openen.

Maar nog andere oorzaken werkten, onder het bestuur der Goddelijke Voorzienigheid, mede, om haar in ons Vaderland een' welbereiden akker te doen vinden. Daaraan was de verspreiding der *Waldenzen en Albigenzen*, in de zuidelijke gewesten, welligt meer dan wij het thans in de bijzonderheden kunnen aanwijzen, bevorderlijk geweest. Daartoe had de overkomst van vele leerlingen van WICLEF uit *Engeland;* daartoe hadden ook de pogingen van den voortreffelijken Kardinaal NICOLAÜS VAN CUSA in de vijftiende eeuw moeten dienen, die, hoewel hij den aflaathandel begunstigde, toch de ondubbelzinnigste blijken gaf, dat hij opregtelijk het goede wenschte te stichten en te bevorderen; die op zijne reis door onze gewesten overal de sporen naliet van zijne zucht, om eene Hervorming, welke van de Geestelijkheid moest uitgaan, onder het volk te verspreiden. Ja zelfs de strekking der eerste tooneelvertooningen, die toen ontstonden, en van

(1) Door de Trentsche Vaders werden WESSELS schriften, die LUTHER en zijne vrienden, zoo veel zij vermogten, ook in *Duitschland* hadden zoeken te verspreiden, onder de verbodene boeken (*inter prohibitos libros primae classis*) gerangschikt.

de zoogenoemde Zinnespelen der Rederijkers, was geheel gunstig voor de Hervorming. Niet enkel zochten deze de gebreken van Kerk en Geestelijkheid door luim en spot aan het licht te brengen, maar ook een vrijmoedig en waarheidlievend onderzoek omtrent de ernstigste en gewigtigste onderwerpen werd hierdoor niet zelden uitgelokt en bevorderd. Zóó werd door de Kamer der Rederijkers te *Gent* de vraag voorgesteld: » *Wat den stervenden mensch den meesten troost aanbrengt?*" waarop, tot spijt der Geestelijkheid, van onderscheidene Kamers een antwoord inkwam, waarin alles tot het Evangelisch geloof in CHRISTUS, Zijne verdiensten en Zijne beloften werd terug gebragt.

Zóó leefde en werkte dan de begeerte naar een zuiverder Christendom, de wensch en zucht naar eene Hervorming, reeds in duizende harten, zonder dat men nogtans aan eene scheiding of scheuring der Kerke dacht. Het lag geheel in den bezadigden, welwikkenden en overleggenden geest van het Nederlandsche volkskarakter, dat vele gemoedelijke en helderdenkende mannen hier te lande, in den Erasmiaanschen zin en geest, eene Hervorming bleven wenschen. Maar, zóó gaarne wij dit erkennen, zóó gaarne wij dit prijzen, zóó weinig zouden wij durven beweren, dat dit vooruitzigt, indien niet de magtige omwenteling der zestiende eeuw ware tusschenbeiden gekomen, zich zou verwezenlijkt hebben, en dat de Vaderlandsche Kerk in en door zich zelve allengskens zou hervormd zijn. Neen! daartoe stonden hier, zoo wel als elders, aan den voortgang der verlichting en verbetering te magtige beletselen tegen. *Rome's* Opperpriester mogt al enkele pogingen tot Hervorming oogluikend aanzien; maar, vroeg of spade, zou hij met zijn onverbiddelijk *veto* tusschenbeiden treden. Vroeg of spade moest het met de Roomsche Hiërarchie tot eene geweldige botsing en worsteling komen. Die worsteling is gekomen, anders dan een ERASMUS het wenschte, maar zóó als Gods Voorzienigheid haar beschikte. Zonder ons daarom op het veld der gissingen te wagen, wat er van onze Vaderlandsche Kerk, zonder de Kerkhervorming, had kunnen worden, blijven wij, gedachtig aan het feilbare van alle menschelijke berekeningen, die beschikking eerbiedigen, en wanneer wij bij de uitkomst (al voldoet zij niet geheel aan onze wenschen) op zóó vele heilrijke gevolgen staren, dan wordt het ons ligter te gelooven, dat Gods beschikking de beste is.

De naastaanleidende oorzaken, die de Hervorming in ons Vaderland eene meer *positive* rigting deden nemen, waren, èn het hemeltergende misbruik, dat met den aflaathandel gedreven werd, èn de verspreiding der schriften van LUTHER. Hoe weinig ook door onze Geschiedschrijvers hiervan wordt gewag gemaakt, het is door latere onderzoekingen aan het licht gebragt, dat die ongoddelijke zondenhandel ook hier, vooral in de belangrijke jaren 1516 en 1517, met dezelfde onbeschaamdheid als in *Duitschland* en *Zwitserland*, is gedreven, en dat ook hier al het kwade gedaan is, wat er gedaan moest worden, opdat het goede er uit zoude kunnen geboren worden. Maar ook hier (eere zij aan het zedelijk en godsdienstig gevoel der Nederlan-

ders!) openbaarde zich reeds vroeg tegen dat misbruik een geest van tegenstand, blijkbaar uit de minachting, waarmede een LODEWIJK VAN VELTHEM, en later een Kronijkschrijver van *Holland*, daarvan spreken; blijkbaar uit een geschrift, dat in den jare 1516, onder den titel van *de gouden kroon van Maria*, te *Deventer* werd uitgegeven. Daarin verhaalt de Schrijver, dat twee Monniken van zijne orde aflaatbrieven gekocht hadden; dat één hunner, kort daarna gestorven zijnde, aan zijnen makker was verschenen, klagende, dat hij van wege zijnen aflaatbrief was verdoemd geworden. »Was de brief dan wel goed geschreven?" vroeg hem de ander. »Ja" antwoordde de eerste »daaraan haperde het niet; maar dit ontbrak er aan, dat CHRISTUS zelf zijn zegel er niet aan gehecht had (1)." Bitterder voorwaar kon het nietige van den aflaathandel niet worden ten toon gesteld; en hoe dit zelfde misbruik het eerste martelaarsbloed in *Noord-Nederland* heeft doen vloeijen, maar juist daardoor zich zelve bestreden en vernietigd heeft, dit zullen wij later vernemen, als wij in de Geschiedenis van *Nederlands* Hervorming verder gevorderd zijn.

LUTHERS schriften werden reeds vroeg in ons Vaderland verspreid. Noch het doemvonnis, dat de Universiteit van *Leuven* daarover uitsprak, noch de *Autodafé's*, die daarvoor werden opgerigt, konden verhinderen, dat zij ook in de Zuidelijke gewesten met gretigheid ontvangen en gelezen werden. In het Noordelijk gedeelte ging die verspreiding nog gemakkelijker, nadat *Oost-Vriesland*, onder zijnen Graaf EDZARD, de Hervorming had aangenomen. De Nederlanders zagen nu voor hunne oogen geschreven, waarvan zij reeds lang een helderder of donkerder bewustzijn bij zich zelven hadden omgedragen; en de uitwerking was zoodanig als men van het gezond verstand en den godsdienstigen zin dezes volks kon verwachten. Reeds bij den aanvang van het jaar 1520 was het aantal der Hervormingsgezinden zóó groot, dat het tijdstip niet verre verwijderd scheen, waarop *Nederland*, met zijnen Regent, Graaf HENDRIK *van Nassau*, Stadhouder van *Vlaanderen*, *Holland* en *Zeeland*, aan het hoofd, het voorbeeld van *Oost-Vriesland* zoude volgen. Wil men dezen edelen Vorst en zijne denkwijze omtrent de Hervorming nader leeren kennen, men hoore hoe hij in den jare 1519 de Geestelijkheid te *'s Gravenhage* toesprak: »Gaat gijlieden heen, predikt het Evangelie van CHRISTUS met alle opregtheid, gelijk het door LUTHER gepredikt wordt! beleedigt niemand, dan zal ook niemand er over klagen, dat gij anderen moeijelijk valt!"

De Landvoogdesse MARGARETHA, die, tijdens KARELS onmondigheid, de Zuidelijke gewesten bestuurde, was evenmin gezind om de ketters aanstonds ten gestrengste te vervolgen, en toonde genoeg, dat zij inwendig geenszins zóó afkeerig van alle Hervorming was, als *Spanje* dat wenschte, toen zij, op de klagt der *Leuvensche* Universiteit, »dat LUTHER door zijne Schriften geheel de Christelijke Kerk in gevaar bragt," de Afgevaardigden vroeg: »Wie is toch die LU-

(1) Later noemden de Hervormingsgezinden de Aflaatbrieven, omdat zij op perkement geschreven waren, met geen minder spot en verachting: *het Pausche Calfsvel.*

THER?" — Een ongeleerde Monnik!" was het antwoord. »Welnu" vervolgde zij »schrijft gij dan, die zóó velen en zóó geleerd zijt, tegen dien éénen ongeletterden man, dan zal de wereld meer u dan hem gelooven." Zoo zien wij ook hier weder bevestigd, wat wij reeds elders onze Lezers deden opmerken, hoe de teedere plant der Hervorming bij haar eerste ontkiemen verschoond en gespaard moest worden, totdat zij diep genoeg was geworteld, en sterkte genoeg had verkregen, om aan stormen en onweders het hoofd te bieden.

FILIPS *van Bourgondië*, Bisschop van *Utrecht*, een vriend en vereerder van ERASMUS, was even als een zijner meestvertrouwde raadslieden, GERRIT *van Nijmegen*, der Hervorming genegen; en wij mogen het er veilig voor houden, dat hij zich onder hare voorstanders zou geschaard hebben, indien hij, die altijd in zijn hart krijgsman bleef, zich niet genoodzaakt had gezien, het ijzeren pantser met den bisschoppelijken mantel, en het krijgszwaard met den gekromden herdersstaf te verwisselen; of indien zijne wereldliefde, welke hij nimmer ook onder de Priesterlijke stool leerde verloochenen, niet over zijn godsdienstig gevoel had gezegepraald. Intusschen had het Bisdom van *Utrecht*, indien het na den dood van dezen Kerkvoogd een fanatiek geestelijk Opperhoofd had gekregen, dat zijne wereldlijke magt tot bestrijding en onderdrukking van het nieuwe geloof had willen bezigen, nog lang de kern en steun van het Katholicisme in het hart van *Nederland* kunnen blijven. Maar, ziet! juist toen deze magt voor de opkomende Hervorming gevaarlijk kon worden, neigde dat vermaarde Bisdom ten val, en werd na weinige jaren in de wereldlijke bezittingen des Keizers ingelijfd.

Wel mogten wij dan aan onze Lezers de verzekering geven, dat Gods aanbiddelijke wijsheid en liefde, vooral in de Geschiedenis van *Nederlands* Hervorming, van den aanvang af voor ons oog zouden zigtbaar worden. Wij erkennen thans met verhoogd gevoel van dankbaarheid, dat wij het Protestantsche geloof, hetwelk ons als eene dierbare en kostbare erfenis door onze vaderen is overgeleverd, regtstreeks uit de hand der Voorzienigheid hebben ontvangen. Maar dat geloof zou niet de onaangevochten eigendom blijven van zoo velen, als het reeds meer openlijk of in stilte beleden. Het zou in den smeltkroes des lijdens en der vervolging worden geworpen, en die smeltkroes zou gloeijend worden gestookt, opdat het gehard en gelouterd daaruit weder zou te voorschijn komen. De akker was door de hand des Heeren toebereid, om het goede zaad te ontvangen; het zaad viel in de voren en voorspelde, zoodra het ontkiemde, een welig gewas; maar die akker moest met het bloed der martelaren als met een' vruchtbaarmakenden dauw besproeid en bevochtigd worden, opdat hij te schooner en overvloediger vrucht zoude dragen.

———

II.

De eerste getuigen der waarheid in ZUID- *en* NOORD-NEDERLAND.

1523 en 1525.

De gevolgen van het *Wormser Edict*, dat voor *Duitschland* grootendeels krachteloos bleef, deden zich het eerst drukkend en zwaar in de *Nederlanden* gevoelen. Dezelfde staatkunde, welke den jeugdigen Keizer bewoog, om de Duitsche Vorsten te ontzien, welke hem elders gematigd deed schijnen, dreef hem aan, om hier met de meeste gestrengheid te werk te gaan. Hier meende hij te kunnen heerschen met ongebreideld gezag. Hier, meende hij, had het gif der ketterij nog niet geheel het ligchaam des volks aangetast, en kon het met vuur en staal gemakkelijker worden doodgeschroeid of uitgesneden; en dit, oordeelde hij, moest met eene krachtige hand geschieden, tot voorkoming van erger kwaad, eer de nieuwe leer voor zijne heerschappij en kroon gevaarlijk werd.

Het eerste *Edict*, dat den voortgang der Hervorming moest stremmen, den 8sten van Bloeimaand des jaars 1521 te *Worms* geteekend, werd aan de Landvoogdesse MARGARETHA *van Oostenrijk* gezonden, om het in al de Nederlandsche Gewesten, voor zoo verre die reeds aan het gebied des Keizers onderworpen waren (1), te doen afkondigen. Dit geschiedde. De schetterende klank der trompet riep de bewoners der *Vlaamsche* en *Hollandsche* steden op de markten en aan de kruishoeken der straten bijeen. Hierop werden hun de gestrenge ordonnantiën des Keizers, »tegen LUTHER en zijne aanhangers, tegen het drukken, verkoopen of lezen zijner schriften, tegen alles wat tot de verkleining en *diffamatie* van den Paus of de Prelaten der Heilige Kerke kon strekken, in één woord tegen alle ketterijen of *suspicie* van ketterijen", voorgelezen. Wie dit *Edict* mogt overtreden, zou op staanden voet aan de misdaad van gekwetste Majesteit schuldig verklaard, en volgens wereldlijke en kerkelijke wetten gestraft worden. En in welken zin die laatste bedreiging was uitgesproken, dat hierin, met de verbeurdverklaring hunner goederen, hun bloed zelve was begrepen, dit zouden de Nederlanders weldra met schrik en ontzetting leeren verstaan.

Het scheen wel aanvankelijk, dat dit *Edict* niet met gestrengheid zou gehandhaafd worden; maar toen de Lutherschen (zóó noemde men de Hervormingsgezinden zonder onderscheid) hierdoor stoutmoediger werden en meer openlijk voor hunne gevoelens uitkwamen, toen bleek het, dat het den Keizer, met dit besluit en de bedreiging daarin geschied, ten volle ernst was. FRANS VAN DER HULST, Raadsheer in *Braband*, en de Karmeliter Monnik NICOLAAS *van Egmond* werden

(1) Eerst in 1523 werd KAREL meester van geheel *Vriesland*; in 1528 van *Overijssel* en *Utrecht*; in 1536 van *Groningen*; het laatst van *Gelderland*, en eerst in den jare 1543 had hij de volkomene heerschappij over al de zeventien Nederlandsche Provinciën verworven.

door den Keizer tot geloofsregters aangesteld. Beiden waren gezworene vijanden des lichts, zoowel van dat der wetenschappen als in de Godsdienst, zoowel van ERASMUS als van LUTHER. Beiden evenaarden elkander in hardvochtigheid en wreedheid (1). Hoe welkom moest hun daarom de last zijn, hun bij een openlijk bevelschrift opgedragen, om allen, wie zij van ketterij verdacht hielden, voor hunne vierschaar ter verantwoording te dagen (2)!

De eerste, die ten doel hunner vervolging stond, was CORNELIS GRAPHÉUS (SCRIJVER), Secretaris van *Antwerpen*. Hij werd door hen veroordeeld om, met verbeurdverklaring zijner goederen, een vroeger uitgegeven geschrift op een schavot te herroepen en te verbranden, en voorts, afgescheiden van zijne echtgenoot en zijn hulpeloos gezin, te *Brussel* gevangen te blijven (3).

Daarna rigtte zich hunne woede tegen de Monniken van het Augustijner-klooster te *Antwerpen*, uit wier midden reeds vroeger pogingen ter Hervorming waren uitgegaan, en die nu met kracht hunne stem verhieven tegen de onbeschaamdheid, waarmede de aflaathandel door eenige *Italiaansche* kooplieden binnen hunne stad gedreven werd. Maar deze bijzonderheid is in de Geschiedenis der Hervorming te belangrijk, om haar niet iets uitvoeriger te vermelden.

In weêrwil van het schromelijk bederf, dat de onderscheidene Monniken-orden had aangegrepen, hetwelk dien stand zelfs in de schatting des volks gedurig lager deed zinken, waren er toch, vooral in *Nederland*, vele Augustijner-kloosters, die eene voordeelige uitzondering maakten. Dáár leefde en werkte nog iets van den geest (welke zich later ook in het *Jansenisme* openbaarde), van den vromen zin van AUGUSTINUS, die, hoe gestreng ook zijn godsdienstig leerstelsel zijn mogt, toch de behoeften van den mensch, als zondaar, allerdiepst had gevoeld en begrepen. Het moge dan waar zijn, dat vele Augustijners het eerst de gevoelens van LUTHER omhelsden, omdat het hunne ijdelheid streelde en hunne roemzucht prikkelde, in den veelgeruchtmakenden man, in den held der eeuw, een' broeder van hunne orde te zien; niet minder houden wij ons overtuigd, dat zijne taal in zoo veler

---

(1) Daar zelfs de Paus en de Keizer weinig tevreden waren over de ruwheid en onhandigheid, waarmede VAN EGMOND zijn regterlijk ambt waarnam, werd hem dit, in den jare 1526, weder ontnomen. Hoe ongunstig het algemeene volksgevoelen jegens hem gestemd was, blijkt genoeg uit het volgende op hem vervaardigde grafschrift:

Hîc jacet Egmondus,
Telluris inutile pondus;
Dilexit rabiem,
Non habeat requiem.

Wat in het Nederduitsch hierop nederkomt:

„Hier ligt VAN EGMONDS lijk bewaard,
Hij, die ten ballast was van de aard.
Hij heeft de dolheid steeds bemind.
Dat nooit zijn ziel de ruste vind'!"

(2) „Om," zóó luidde het bevelschrift, „barmhertelijck ende mit misericordie geinstrueerd, ghepurgeert ende ghecorrigeert te worden."

(3) ERASMUS vermaakte hem in zijn testament zekere somme gelds, als: „*aan eenen man, dien hij meende behoeftig te zijn, en een beter geluk waardig*."

harten dáár te eerder een' weerklank vond, omdat men dáár zijne taal het best verstond en begreep; omdat er onder menige grove pij een hart klopte, dat naar vergeving en heiligheid bleef smachten. Dit althans geldt van dat klooster en die vrome Augustijner broeders, welke wij hier bedoelen. Aan hun hoofd stond JACOBUS SPRENGER, gewoonlijk JACOBUS PROOST *(Praepositus)* geheeten, die hoog met LUTHER en diens schriften was ingenomen en wederkeerig door hem bemind werd. Wegens zijne niet gewone kundigheden en vroomheid des harten, werd hij ook door ERASMUS hooggeschat en vereerd, die van hem de eervolle getuigenis gaf, dat van al de predikers, die hij kende, SPRENGER alleen gezegd kon worden in waarheid CHRISTUS te verkondigen. Deze man, die, in vereeniging met zijnen onder-prior en boezemvriend, HENDRIK VAN ZUTPHEN, de eerste pogingen ter Hervorming te *Antwerpen* gewaagd had, en met een zegenrijk gevolg bekroond mogt zien, werd, op last van NICOLAAS VAN EGMOND, gevangen genomen, naar *Brussel* gevoerd, en genoodzaakt, om de gevoelens, die hij bij monde of geschrift geüit had, plegtig en openlijk in de *St. Gudule*-kerk te herroepen. Spoedig echter bleek het, nadat men hem weder op vrije voeten had gesteld, dat hij geenszins in zijne overtuiging had gewankeld, maar dat alleen menschelijke vrees en zwakheid over zijnen geloofsmoed hadden gezegevierd; daar hij te *Brugge* op nieuw in den geest van LUTHER begon te prediken en niet ophield voor de Hervorming te arbeiden. Andermaal werd hij gevat en in boeijen geslagen, maar ook nu gelukte het hem, met behulp van eenen Franciskaner, aan zijnen kerker te ontkomen. Hij vlugtte naar *Wittenberg*, schreef van dáár onderscheidene brieven aan zijne voormalige vrienden en kloosterbroeders, en bezwoer hen daarin zijn' vroegeren afval, niet aan de leer, die hij predikte, maar aan zijne zwakheid en onstandvastigheid te wijten, en in de zaak van de Godsdienst het gezag niet van eenig mensch, maar van Gods Woord alleen te eerbiedigen. Later werd hij een der voornaamste Kerkhervormers van *Bremen*, en tot aan zijnen dood toe is hij een moedig en standvastig belijder der waarheid gebleven.

Wij hebben reeds eenen naam genoemd, welke ons Nederlanders, als die van een der edelste geloofshelden, heilig zijn moet: den naam van HENDRIK VAN ZUTPHEN, die, even als SPRENGER, een vriend en kweekeling van LUTHER was; die reeds vroeger het zaad der Hervorming te *Dordrecht* en te *Antwerpen* had uitgestrooid, en in het begin des jaars 1522, juist toen de vervolging, waarvan wij boven gewaagden, over het klooster stond uit te barsten, van eene reis naar *Wittenberg* te *Antwerpen*, in zijne vorige betrekking was terug gekeerd. Op hem, die den aflaat het scherpst bestreed, wiens krachtige en gemoedelijke Evangelieprediking een' buitengewonen steeds aangroeijenden toevloed van hoorders in de kloosterkerk lokte (1), op hem was vooral het valkenoog der kettermeesters gerigt. In het geheim werd door

(1) Onze Vaderlandsche Geschiedschrijver VAN METEREN verhaalt, dat men, om aan het volk eene staan- of zitplaats te verschaffen, genoodzaakt was om gaanderijen bij te timmeren.

den beruchten VAN DER HULST het bevel tot HENDRIKS gevangenneming uitgevaardigd. Op St. Michiels-dag werd hij opgeligt en naar eene nabijgelegene Abdij gebragt. Maar het gerucht had zich naauwelijks onder het volk verspreid, dat men de handen aan den innig geliefden en geëerbiedigden Prior had geslagen, of het schoolde in de straten te zamen, stoof naar de Abdij, rammeide de deuren op, overweldigde den kerker, en voerde den gevangene, wiens dood alreede besloten was, in triumf naar het klooster terug. Aan het einde dezes verhaals zullen wij vernemen, hoe het nogtans den edele bleef voorbestemd, elders de blinkende kroone eens martelaars te verwerven.

Het gevoel van spijt en teleurstelling over HENDRIKS ontkoming bij zijne vijanden, laat zich moeijelijk beschrijven. Men zocht het te verzachten, door zich op de achtergeblevene kloosterbroeders met te meerdere gestrengheid te wreken. Al de Monniken, zoo velen niet tijdig hun heil in de vlugt gezocht hadden, werden te *Vilvoorden* in den kerker geworpen. Het klooster werd afgebroken en tot den grond toe geslecht; de kerk in eene Parochie-kerk veranderd; de hostie, als uit eene ontwijde en onheilige plaats, in plegtstatigen optogt naar de *Lieve-Vrouwe*-kerk overgebragt, en het gestrengste onderzoek tegen de ketters ingesteld. Velen bezweken en werden afvallig; sommigen, omdat zij nooit in gemoede de zaak der Hervorming waren toegedaan geweest; anderen, omdat zij het geöorloofd rekenden list tegen list over te stellen, en door dit bedrog hun leven te koopen. Maar niet allen waren zóó zwak en twijfelmoedig. Twee hunner — de Geschiedenis heeft hunne namen bewaard, en zij verdienden bewaard te blijven, zoowel wegens de zegevierende kracht huns geloofs, als omdat zij de eerste martelaars waren, die in *Nederland*, en, zoo ver men weet, in geheel *Europa*, voor de zaak der Hervorming sneefden — twee hunner, HENDRIK VOES en JAN VAN ESSEN, volhardden in hunne belijdenis, verweten den broeders hunner orde de verzaking huns geloofs, en werden tot loon dier standvastigheid, op den eersten van Hooimaand des jaars 1523, te *Brussel* op een schavot ontwijd en daarna levend verbrand. Hun sterven zette de kroon op hunne kloekmoedige belijdenis. Terwijl men hen naar den brandstapel leidde, riepen zij der volksmenigte toe, welke met stommen schrik en niet zonder huivering dit vreesselijk schouwspel stond aan te staren: »wij gaan als ware Christenen sterven!" en toen het verzengende vuur reeds den zoom hunner kleederen had aangeraakt, toen de opwaarts golvende vlammen boven hun hoofd te zamen sloegen, toen klonk het *Te Deum laudamus*, beurtelings door hen aangeheven, nog door rookwolk en vuurgloed heen.

Maar het gelukte der boosheid, of, laat ons regtvaardig zijn, den verblinden godsdienstijver en ketterhaat niet, hiermede de waarheid geheel te onderdrukken. Zoo immer, dan is na deze eerste regtspleging in *Nederland* het aloude gezegde waarheid geworden: »dat het bloed der martelaren het zaad van CHRISTUS Kerke geweest is." ERASMUS getuigt, dat *Brussel* van toen af eerst regt begonnen is zich voor LUTHER te verklaren. LUTHER zelven klopte het hart hooger

in de borst, toen hij het uiteinde dier martelaren vernam. Hij verheugde zich, dat de tijden des eersten Christendoms schenen weder te keeren; dat de Christelijke waarheid, die hij predikte, nu ook door het bloed van standvastige getuigen was verzegeld geworden. Hij stortte zijn gevoel in eenen lierzang vol gloed en verheffing uit, en zijn lied:

»Een nieuw gezang wij heffen 't aan,
Het klimt tot God den Heere!"

weldra in *Vlaanderen* en *Holland*, zoowel als in *Duitschland* gezongen, bezielde met het vuur eener vernieuwde heilige geestdrift duizende neêrgebogene harten.

Wij keeren thans met ons verhaal tot HENDRIK VAN ZUTPHEN weder. Drie dagen vertoefde de moedige belijder der waarheid nog in het klooster. Toen besloot hij, op aandrang zijner kloosterbroeders, het hem dreigende gevaar niet langer te tarten. Over *Amsterdam* en *Zutphen* reisde HENDRIK naar *Bremen;* en hier opent zich het schoonste tijdperk zijner levensgeschiedenis. Hier ontsloot zich eerst regt zijne schitterende loopbaan als Hervormer. Hier vond zijne echt Christelijke welsprekendheid dezelfde of nog grootere toejuiching, dan te *Antwerpen*, en vele voor de waarheid geöpende gemoederen. Hier werkte hij twee volle jaren rusteloos voort, tot dat de zegepraal der Evangelische waarheid volkomen was; maar ook hier zette hij, onwetend maar vrijwillig, den voet op de bane des lijdens en ging hij het vreesselijkste uiteinde te gemoet.

Uitgenoodigd om ook in *Dithmarsen* (in het tegenwoordige Hertogdom *Holstein)* het Evangelie te verkondigen, rekende hij zich verpligt om die roeping op te volgen. Geene gevaren, die hem aldaar dreigden, konden hem afschrikken om derwaarts te gaan, of nopen om naar *Bremen* terug te keeren. »Mogt het Gods wil zijn, dat ik in *Dithmarsen* sterve," sprak de vrome en edele man, »de hemel is dáár zoo digt nabij als elders." En wel was die hemel hem nabij. Eene blinde en dweepzieke menigte, door even verblinde Monniken en Geestelijken opgeruid, overviel hem onverhoeds in zijne woning, sleurde hem uit zijn bed, dwong hem ongekleed en barrevoets (het was een koude winternacht van het jaar 1524) over sneeuw en ijs zijne beulen te volgen, en bragt hem, tusschen *Meldorf* en *Heide*, onder de wreedste martelingen ter dood. In de laatste uren zijns levens was HENDRIK de zachtmoedigheid, de gedweeheid en gelatenheid zelve. Zijne vroomheid hield het midden tusschen dat haken en jagen naar den dood, dat wij dikwerf ook in de edelste martelaars misprijzen, en tusschen kleinmoedige bevreesdheid voor het sterven; en, toen men hem aan handen en voeten gebonden naar den brandstapel had gesleept, toen de volkshoop met de woede van tijgers om hem danste en brulde, toen sloeg hij de oogen ten hemel en bad: »Uw wil is alleen heilig, Hemelsche Vader! — Vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen!" — En daarom, eere zij uwen naam, en vrede uwer verstovene asch, standvastige held des geloofs, die uwen Heer en Zaligmaker zóó moedig op de baan des lijdens zijt nagetreden, en tot in den dood Zijn

navolger zijt gebleven! Eere zij aan de zucht, om uwe nagedachtenis bij de nakomelingschap te vereeuwigen, door op de plek zelve, waar gij gevallen zijt als het offer voor eene heilige zaak, een nederig gedenkteeken te stichten! Maar ook eere zij aan de poging van een onzer Vaderlandsche Godgeleerden, om ook in onze dagen uw aandenken in het hart uwer landgenooten te vernieuwen, en uw mannelijk voorbeeld te doen spreken tot de versterking huns geloofs! (1)

Twee jaren waren er reeds na den marteldood van VOES en VAN ESSEN verloopen, en nog had de vervolging haren ijzeren arm niet over *Noord-Nederland* uitgestrekt. Maar de 15de van Herfstmaand des jaars 1525 brak aan. Dit was de vreesselijke dag, waarop het eerste offer voor de zaak der Hervorming in *Holland* zou vallen. JOANNES PISTORIUS (JAN DE BAKKER) van *Woerden*, was te *'s Gravenhage* veroordeeld, om aan een paal geworgd en tot asch verbrand te worden. Hij was de zoon van JAN DIRKSZ., koster te *Woerden*, een even verlicht als gemoedelijk en edeldenkend grijsaard, wiens vriendschap de geleerde ERASMUS zelf niet versmaadde. PISTORIUS had, uit liefde tot zijnen vader, den geestelijken stand gekozen, en met geen ander oogmerk de priesterlijke wijding ontvangen, dan om het Evangelie, naar het licht zijner overtuiging, ontdaan van menschelijke bijvoegselen te prediken. Reeds vroeger was hij deswege door de vertoornde Geestelijkheid vervolgd en zelfs tot ballingschap verwezen; maar hij hield niet op, terwijl hij van de eene stad naar de andere voorttrok, zijne stem met kracht voor de zaak der onderdrukte waarheid te verheffen, en de broederen te vertroosten en te versterken in het geloof. Zelfs waagde hij het naar *Woerden* weder te keeren, en, terwijl hij een nederig handwerk opvatte, dáár in stilte werkzaam te zijn. En welligt ware het hem gelukt nog lang bedekt en veilig te blijven, indien niet een aflaatkramer, die volle vergeving aanbood aan een' iegelijk, wie op gezette tijden de mis bleef bijwonen, zijn' heftigen toorn had opgewekt. Nu verliet hij zijne schuilplaats; nu sprak hij openlijk voor den volke zijne overtuiging uit; nu schilderde hij met gloeijende verwen het diep bederf der Kerk, en al het gruwzame van het bedrog aan onsterfelijke zielen gepleegd. Maar hij werd het slagtoffer van zijnen ijver. Bij de Landvoogdesse aangeklaagd, werd hij op haar bevel gegrepen en naar *'s Gravenhage* gevoerd. GODSCHALK ROSEMOND, NICOLAAS VAN BERGEN en de beruchte RUARD TAPPER, werden tot zijne geloofsregters benoemd, en — wij kennen reeds het doodelijke vonnis, dat door hen werd geslagen.

In zijnen kerker vond PISTORIUS nog andere moedige belijders der waarheid, wie, naar het scheen, geen beter lot verbeidde (2). Dáár

(1) C. H. VAN HERWERDEN. In den jare 1830 is te *Heide* een monument voor den geloofsheld opgerigt.

(2) Tot de medegevangenen van PISTORIUS behoorde ook WILLEM GNAPHÉUS (*de Volder*), Rector der Latijnsche scholen te *'s Gravenhage*, die, als ooggetuige, een naauwkeurig verhaal van het uiteinde des edelen Martelaars heeft opgesteld.

werd hij in zijne laatste levensuren door zijnen grijzen vader bezocht; maar deze, wel verre van hem tot afval te willen bewegen, spoorde hem veeleer tot volharding aan, terwijl hij zich met een gebroken hart bereid verklaarde, om, naar het voorbeeld van ABRAHAM, zijnen eenigen en geliefden zoon Gode te offeren. Op den dag zijner teregtstelling deed men hem eene hooge stellaadje beklimmen; waar hij als Priester voor de oogen des volks nog eenmaal met de teekenen zijner waardigheid omhangen, maar daarna ontwijd werd. Men hing hem een kort geel gewaad om de leden; men zette hem eene zotskap op het hoofd, en voerde hem voorbij de gevangenpoort naar de houtmijt heen. Hier ontmoette zijn blik zijne vroegere lotgenooten, die hem welligt spoedig stonden te volgen. »Lieve Broeders!" riep hij hun toe, »ik heb nu mijn' voet gezet op den dorpel des martelaarsschaps. Hebt goeden moed, als sterke helden JESU CHRISTI, opgewekt door mijn voorbeeld! Verdedigt de Evangelische waarheid tegen alle ongeregtigheid!" Een lofzang, eenstemmig aangeheven, het oude lied der Kerke: »*O zalig feest der martelaren!*" was het antwoord dat uit den kerker hem tegenklonk. RUARD TAPPER vermaande hem, weinige oogenblikken vóór zijn sterven, te biechten. »Ik heb gezondigd" dit was de belijdenis van den edelen martelaar »en als een zondaar ben ik des eeuwigen doods waardig; maar JEZUS CHRISTUS is mijn Heer en Zaligmaker; door Hem alleen hoop ik, ja, ik vertrouw het, dat ik een deelgenoot des eeuwigen levens zal worden." — »Helle, waarover roemt gij nu? Dood, waar is uwe overwinning?" riep hij uit, toen hij met den doodelijken strik om den hals aan den paal stond gebonden, en zijne laatste woorden, die hem verstikten in de keel, waren een beroep op de ontferming van zijnen Heer, voor zich zelven en voor zijne onwetende moordenaren. En zonder stuiptrekkingen (zegt het geschiedverhaal) viel hij als in een' zachten slaap. Zóó stierf JOANNES PISTORIUS in den bloei zijns levens; hij had pas den ouderdom van zeven-en-twintig jaren bereikt. Zijn sterven was, als dat van STEFANUS, de zegepraal des geloofs, der hoop en der liefde. Hij was waardig, wegens het heerlijke voorbeeld dat hij achterliet, de eerste bloedgetuige der waarheid in *Noord-Nederland* te zijn.

Algemeen was de ontsteltenis en verslagenheid onder de Hervormings-gezinden, nu zij ten volle verwezenlijkt zagen, wat zij zóó lang gevreesd hadden; nu werkelijk uit de hangende donderwolk, waarop men reeds lang het oog gevestigd hield, de eerste bliksemstraal verdelgend was neêrgeschoten. De ijverigste voorstanders van het oude Kerkgeloof, de bitterste vijanden der Hervorming, bliezen te luider triumf:

»Het vroom gezang doorklonk het zwerk;
De wierook steeg tot 's Hemels eer;
Men zong een lied tot lof der Kerk,
Een lied tot lof van God den Heer."

Gaarne gelooven wij, dat velen hunner, die alzoo in den dood des eersten martelaars juichten, niet wisten wat zij deden; dat velen te

goeder trouw geloofden, dat met zijn bloed, der beleedigde Kerk ten zoen geplengd, den Hemel een welgevallig offer was opgebragt; maar evenzeer mogen wij vertrouwen, dat elk gematigd Katholiek van onze dagen, het thans met ons den Nederlandschen Dichter zal nazeggen:

Maar God, met zóó veel wee begaan,
Nam 't offer van dien dag niet aan (1).

III.

Bloedplakkaten en Martelvuren.

1525—1555.

Wij kunnen het donkere tafereel, dat wij thans hebben af te malen, niet beter aanvangen, dan door nog eens denzelfden Dichter te laten spreken, met wiens woorden wij het vorige tafereel hebben geëindigd. Het is zonder eenige overdrijving gezegd, wanneer hij van het tijdperk, dat nu stond aan te vangen, zingt:

De jammereeuw brak vreeslijk aan;
De gruw'len hadden maat noch grens!
De mensch, als regter opgestaan,
Deed uitspraak tusschen God en mensch,
En predikte aan de siddrende aard
De liefde-leer met vuur en zwaard.

Van nu af geen jaar, dat niet zijn' oogst van martelaren opbragt. Van nu af geen blad in de Geschiedenis, waarop niet eene bloedvlek kleeft! Men vergreep zich, zonder onderscheid van jaren, niet enkel aan den moedigen en standvastigen man of jongeling, maar ook aan de teedere kunne. De Geschiedenis der Hervorming in ons Vaderland heeft zoo wel hare heldinnen en martelaressen, als helden en martelaars des geloofs.

Wendelmoet Klaesdochter van *Monnikendam* werd te *'s Hage* ten vure gedoemd, omdat zij den ouwel in de mis eenvoudig brood, en Christus haren eenigen Zaligmaker genoemd had. Toen men haar met de straf des vuurs bedreigde, sprak de heldin: »Is u die magt van boven gegeven, ik ben bereid te lijden." »Gij vreest den dood niet," duwde men haar toe, »omdat gij dien niet kent." »Dit is waar" was haar verheven antwoord, »en ik zal ook zijne verschrikking niet smaken, want Christus heeft gesproken: *wie mijn woord heeft bewaard, zal den dood niet zien in der eeuwigheid.*"

Van het jaar 1526, waarin de Landvoogdesse met vernieuwing der vroeger afgekondigde bevelschriften tegen de ketters, — te regt in onze Geschiedenis met den naam van *Bloedplakkaten* gebrandmerkt, —

---

(1) H. Tollens, cz. in zijn Gedicht op Dirk Willemsz *van Asperen*, die onder de Doopsgezinde martelaars ten tijde der Hervorming met eere verdient genoemd te worden.

een scherp verbod (1) deed uitgaan tegen het houden van alle *Conventikelen*, tegen het lezen of verspreiden van Godsdienstige geschriften, zelfs tegen het noemen van LUTHERS naam in de onderlinge gesprekken, rookten de schavotten op eene ontzettende wijze van het bloed der omgebragten. In 1527 werd JAN WALEN, met twee zijner medebroeders in het geloof, even als hij te *Krommeniedijk* in *Noord-Holland* woonachtig, gevangen genomen, eerst naar *Haarlem*, vervolgens naar *'s Gravenhage* gebragt, en, na aan een scherp verhoor onderworpen te zijn geweest, veroordeeld om, met ketenen aan palen vastgeklonken, door een langzaam brandend vuur doodgemarteld te worden, welk vreesselijk vonnis werkelijk aan hen voltrokken werd. De hoofdbeschuldiging tegen hen ingebragt, schijnt hunne gevoelens omtrent den Doop betroffen te hebben. Althans zij staan in de Geschiedenis als de eerste Doopsgezinde martelaars in *Nederland* vermeld.

Het kan echter ons oogmerk niet zijn, al deze met bloed bevlekte bladzijden te doorbladeren. Genoeg zij het, hier te doen opmerken, dat de Plakkaten, nu eens met meerdere zachtheid, dan weder met meerdere gestrengheid, werden uitgevoerd, naarmate de stedelijke of gewestelijke Overheid zelve tot meerdere gematigdheid of gestrengheid overhelde. Een sterksprekend voorbeeld hiervan vond men in *Deventer*, waar de Magistraat de Geloofsonderzoekers moedig weêrstond, en in *Limburg*, waar men hen ongehinderd liet voortvaren. Sommige gewesten, die pas aan het gebied des Keizers onderworpen waren, gelijk de *Ommelanden* en *Vriesland*, bleven genoegzaam van vervolging verschoond. De Landvoogdesse MARIA, welke MARGARETHA in het jaar 1530 was opgevolgd (2), was min of meer der Hervorming toegedaan, en daarom niet ongeneigd, om onze zwaarbeproefde landgenooten, waar zij vermogt, te verschoonen en eenige verademing te vergunnen. Maar het vuur der vervolging, al bleef het smeulen onder de asch, werd nimmer geheel uitgedoofd, en het was in de jaren 1540 en 1550 dat het, ten gevolge van twee besluiten des Keizers, weder allerhevigst ontbrandde (3).

Bij het eerste werden de onmenschelijke RUARD TAPPER, FRANS SONNIUS, een man van doortrapte loosheid, en JAN GRUWEL, die wegens zijne wreedheid geen' beteren naam verdiende, aan het hoofd van het kettergerigt geplaatst. Bij het tweede (waarin voor het eerst de vreesselijke naam der *Inquisitie* genoemd werd), kregen alle magis-

(1) Wie tegen dat bevelschrift handelden, zouden veroordeeld worden: dezulken, die, na weder tot de Moederkerk te zijn teruggekeerd, op nieuw afvallig werden, (Relapsi) *»d'estre exécuté par le feu, et les autres, à scavoir les hommes par l'espée, et les femmes par la fosse.*

(2) De Heer GROEN VAN PRINSTERER zegt van haar in zijn *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, dat *»deze Vorstin zelve met de begrippen der Hervormers ingenomen was."* — Paus PAULUS III klaagde haar deswege bij den Keizer aan, als eene *quae clandestine Lutheranae factioni faveat, eamque efferat* (welke in het geheim de Luthersche factie begunstigde en bevorderde). BROES (*Ph. van Marnix*), noemt haar *eene waardige Landvoogdesse en gematigd Katholieke.*

(3) Het Plakkaat van 22 Sept. 1540 en van 29 April 1550.

traatspersonen in last, om de *Inquisiteurs* in het opsporen der ketters behulpzaam te zijn; terwijl de helft der verbeurdverklaarde goederen aan een iegelijk werd toegezegd, wie de laaghartige rol van verspieder of verrader wilde spelen. Onze pen weigert de wreedheden te beschrijven, door dit beruchte driemanschap gepleegd. Ook staan zij elders, tot vereeuwiging van den geloofsmoed onzer vaderen, geboekt. Wij noemen hier slechts onder de velen, die het slagtoffer hunner woede geworden zijn, de namen van eenen PETRUS BRULIUS, BERTRAND LE BLES, en vooral van den zachtmoedigen en godvruchtigen ENGEL MERULA, wiens gematigde, echt Christelijke denkwijze hem niet minder dan de martelaarskroon, welke hij verwierf, tot sieraad strekt. Toen de vijf-en-zeventigjarige grijsaard, dien men van regtbank tot regtbank en van kerker tot kerker had voortgesleept, eindelijk te *Bergen* in *Henegouwen* het eind van zijn lijden op den mutsaard zou vinden, verzocht hij, als eene laatste vergunning van zijne regters, zijn jongst gebed tot God te mogen uitstorten. Dit werd hem toegestaan. Hij zonk op zijne knieën en vouwde de handen, maar verrees uit die biddende gestalte niet weder. Men meende, dat hij in onmagt gevallen was; maar de ziel had, nog vóór dat de strafoefening begon, het afgemartelde ligchaam verlaten. God had den dood, als Engel der verlossing, tot zijnen trouwen dienaar gezonden. De ontkerkerde geest was reeds verheerlijkt en gezaligd bij zijnen Heer, en liet alleen voor zijne moordenaren het ziellooze overschot achter, om daaraan hunne woede te koelen (1).

In spijt der Keizerlijke bloedplakkaten won de Hervorming steeds nieuwe aanhangers. De schrik, die zich door *Nederland* verspreidde, toen het eerste bloed der Martelaars gevloeid had, ging weldra in afschuw en verontwaardiging over. Men sprak met al de warmte der bewondering van de door hen bewezene standvastigheid des geloofs. Men begon in de opene lucht, in de schuren en op de werven, Godsdienstige vergaderingen te houden; en het woord Gods bewees zijne kracht, en wies en vermenigvuldigde.

Tot die gelukkige uitbreiding der Hervorming werkte niet weinig de overzetting van het Nieuwe Testament, naar LUTHERS Bijbelvertaling, en die van het Oude Verbond, deels naar LUTHER, deels naar de *Vulgata*, mede. De eerste verscheen in den jare 1523 bij DOEN PIETERSZOON te *Amsterdam*; de andere twee jaren later bij JOHANNES ROEMUND te *Antwerpen*. Al de Boeken des Ouden en Nieuwen Testaments werden, tusschen het jaar 1525 en 1546, ontelbare keeren herdrukt. Verschillende uitgaven des Bijbels volgden elkander met eene ongeloofelijke snelheid op. JACOBUS VAN LIESVELDT, Boekdrukker te *Antwerpen* heeft hierdoor de gewigtigste diensten aan de zaak der Hervorming bewezen; maar hij werd ten laatste het slagtoffer van zijne zucht tot Bijbelverspreiding, en het hoofd des

---

(1) Over dezen edelen martelaar is onlangs een belangrijk geschrift van den Hoogl. W. MOLL in het licht verschenen.

ketters, die den haat der Monniken tegen zich gescherpt had, omdat hij bij de eerste Hoofdletter der Geschiedenis van 's Heilands verzoeking, den duivel eene Monnikskap had opgezet; die, erger nog! zich verstout had ergens op den rand aan te teekenen: »dat de saalickheit der menschen alleen kompt door JESUM CHRISTUM," rolde, in het jaar 1545, voor den moordbijl in het zand.

Niet ten onregte had LUTHER zich verheugd, dat de eerste dagen des Christendoms, nu de waarheid ook met het bloed harer getuigen was verzegeld, schenen terug gekeerd. Wij zelven moeten door de opmerking getroffen worden, welk eene overeenkomst er tusschen de tijden der Hervorming en de eerste tijden des Christendoms bestaat. Men herinnere zich slechts, hoe ook de eerste vervolging, welke tegen de pas gevestigde Christengemeente te *Jeruzalem* ontbrandde, het middel werd, om het Evangelie in *Samaria* en andere aangrenzende oorden te doen verkondigen. Een dergelijk voorbeeld vonden wij alreede in de Geschiedenis, toen VAN ZUTPHEN naar *Bremen* week, waar zijn woord (even als dat van PHILIPPUS te *Samaria*) met blijdschap werd aangenomen. Derwaarts begaven zich weldra ook, als zijne medearbeiders en opvolgers, JACOBUS SPRENGER en JOANNES TIMAN van *Amsterdam*, en het mag voor ons Vaderlandsch gevoel eene streelende herinnering zijn, dat eene zóó belangrijke handelstad als *Bremen*, geheel door de pogingen der Nederlanders, en daaronder van twee Noord-Nederlanders, is hervormd geworden. Met ieder jaar, waarin de Keizerlijke bloedplakkaten vernieuwd werden, verlieten vele gegoede ingezetenen het Vaderland, het tooneel van zóó veel onrust en gruwelen, en weken naar *Londen*, *Emden*, *Wezël*, of elders heen; en nog vóór dat er in *Nederland* eene eigenlijke Hervormde Kerk bestond, hadden zich in het buitenland bloeijende gemeenten van Nederlandsche uitgewekenen gevormd, die als de kern van het dáár opkomend en veldwinnend Protestantisme beschouwd konden worden.

De onrustige regering van Keizer KAREL V spoedde ten einde. Vermoeid van het torschen eener kroon, welke hem hoe langer zoo zwaarder op de slapen begon te wegen, legde KAREL, in den jare 1555, beide kroon en schepter neder. In eene Vergadering, te *Brussel* gehouden, droeg hij het Grafelijk bewind dezer landen op zijnen zoon FILIPS II over. Wij weten, hoe de Vorst in de plegtige rede, welke hij, leunende op den schouder des Prinsen *van Oranje*, uitsprak, zijnen Opvolger de les gaf, om de regten en vrijheden zijner onderdanen te ontzien; — eene les, welke hij zelf, op het punt van Godsdienstvrijheid, kwalijk behartigd had; welke zijn Zoon allerminst heeft behartigd of begrepen. — Men berekent dat, toen hij den schepter aan FILIPS overreikte, er reeds vijftigduizend menschen wegens hun geloof waren omgebragt (1). Maar al houden wij deze opgave voor aanmerkelijk overdreven, wij behoeven geene andere voorbeelden, dan

(1) DE GROOT spreekt zelfs van *honderdduizend*; maar te regt is zoowel het eene als het andere getal door latere Geschiedschrijvers als overdreven beschouwd.

die, welke, als zuiver Historisch, in deze bladen vermeld zijn, om het bewijs te vinden, hoe loodzwaar de schepter van zijn bewind op deze gewesten hebbe gedrukt; met welk eene gestrengheid en wreedheid hij den ondergang der Ketters hebbe gezocht. Doch bereikte hij met deze gestrengheid en .wreedheid zijn doel? — Neen, hij bewerkte juist datgene, wat hij als de dreigendste ramp zocht af te keeren, en delfde zoowel voor de Pauselijke *Hiërarchie* als voor zijne eigene heerschzucht, in deze gewesten, het graf. KAREL mogt den boog spannen en mikken op zijn doel, God, die magtiger is dan alle Koningen, deed dien boog in stukken spatten, en de pijl drong diep in het eigen hart des vervolgers. De Hervorming — eerst door de banbliksems van *Rome*, toen met de besluiten van Rijksdagen en Keizerlijke Edicten; eindelijk met vuur en staal bestreden — de Hervorming stond in *Nederland* ook de vuurproef der vervolging door.

Nederland, die kléine stip op de wereldkaart, was door God bestemd, om door zijne martelaars een opwekkend voorbeeld voor de geheele Christenheid te zijn, en, even als ABRAHAM op *Moria*, tot een toonbeeld te verstrekken, wat de kracht des geloofs vermag! — En dat voorbeeld was niet vergeefs gegeven. Het tarwegraan, in de aard gevallen en gestorven zijnde, gaf rijkvermeerderde vrucht. Uit de asch van JOANNES PISTORIUS en zoo vele anderen rezen nieuwe strijders en verdedigers der waarheid op, die der vereenigde magt van *Rome* en *Spanje* te sterk werden bevonden. Het woord van den stervenden MERULA bleek bij elke vernieuwde marteling waarheid te zijn: »eer de kolen, waarmede gij mij verbranden zult, koud zullen worden, zal zich het gerucht van dien moord heinde en ver hebben verspreid! Gij zult met mijn bloed het vuur niet blusschen, dat in de Christen-Kerk ontstoken is, maar het in nog laaijer gloed doen ontvlammen!" En van hem en van zoo vele onverschrokken belijders des Heeren, als voor het verheven en bezielend denkbeeld der Hervorming hun leven lieten, vond men bevestigd, wat LUTHER zóó krachtig en schoon van de eerste martelaars had gezongen:

„Hun asch gloeit voort, en laat niet af,
Maar stuift van land tot lande;
Hier helpt geen kloof, geen kuil, geen graf;
Den vijand baart zij schande.
Zij, die, bij 't leven, door den moord
Tot zwijgen zijn gedwongen,
Zij spreken thans in ieder oord,
En door veel duizend tongen
Wordt blij hun lof gezongen!"

———

IV.

Het Klooster Bloemkamp bij Bolsward.

in 1535.

(Wederdoopers en Doopsgezinden).

Het was in Sprokkelmaand des jaars 1535, dat men een' ongeregelden maar welgewapenden volkshoop, meer dan driehonderd mannen, vrouwen en kinderen sterk, op het Klooster *Bloemkamp* (ook wel het *Oude Klooster* geheeten), een uur van *Bolsward* gelegen, zag aantrekken. Het Klooster werd stormenderhand ingenomen. Beelden en kerksieraden werden vernield. De Hostie werd onder den voet getreden. Aan de verschrikte monniken bragt men geen leed toe, maar men zocht hen onder bedreigingen en beloften over te halen, om zich aan de zijde der overwinnaars te voegen, en toen zij dit standvastig bleven weigeren, liet men hen gaan, beladen met den vloek des Heeren, indien zij zich niet van hunne afgoderij bekeerden. Vraagt ge, wie deze onzinnigen geweest zijn, of hebt ge niet aanstonds, geholpen door andere herinneringen uit de Geschiedenis, de dweepende en razende Wederdoopers herkend, die niet minder in ons Vaderland, dan in *Saksen* en *West-falen* gewoed, en, overal waar zij zich deden zien, aan den voortgang en de inwendige kracht der Hervorming geene geringe schade toegebragt hebben? — Vraagt ge, hoe zij in de *Nederlanden* zijn gekomen, en dáár zoo spoedig een' magtigen aanhang hebben gevonden? — Ziet hier enkele historische bijzonderheden!

Melchior Hoffmann, een van de hoofden der Wederdoopers, was uit *Oost-Vriesland* naar *Straatsburg* gereisd, hetwelk, volgens zijne Profetie, het nieuwe *Jeruzalem* zou worden, doch waar hij in de gevangenis stierf. Vóór zijn vertrek van *Emden* had hij aan Jan Trijpmaker eene zending naar *Holland* opgedragen. Deze begaf zich naar *Amsterdam*, breidde dáár onder de laagste volksklasse zijne dweepachtige stellingen van een duizendjarig rijk, zijne droombeelden van gelijkheid en gemeenschap der goederen uit, maar werd te *'s Hage* met eenige anderen ter dood gebragt. Nu stelde zich zekere Jan Matthijssen, een bakker van *Haarlem*, aan het hoofd der nieuw opgekomene Sekte, zond zijne volgelingen, twee aan twee als Apostelen, door *Holland* en *Vriesland* uit, en teugelloos holde de dweepzucht voort. Te *Amsterdam* en in andere steden doorliepen de Wederdoopers, met een ijsselijk geschreeuw: »doet boete! wee u *Babylon!*" in het holste van den nacht de straten. De ergerlijkste tooneelen, die de kieschheid verbiedt te beschrijven, werden aanschouwd. Maar hunne dweepzucht nam ook voor den Staat eene gevaarlijke rigting. Een aanslag tegen *Leiden* werd door het doen ophouden van het stadsuurwerk gelukkig verijdeld. Eene wanhopige poging om het stadhuis te *Amsterdam* te veroveren, onder de aanvoering van den beruchten

JAN VAN GEELEN, geschiedde later. Deze voerde ook thans de bende aan, welke het klooster *Bloemkamp* bestormde.

De muren werden aanstonds, nadat men de monniken verjaagd had, in staat van tegenweer gebragt, en men had besloten, daar men eene belegering te gemoet zag, zich tot het uiterste te verdedigen. Die belegering bleef ook niet achter. JURRIEN SCHENCK, Stadhouder van *Vriesland*, verzamelde in allerijl zoo veel krijgsvolk als hij kon bijeenbrengen en eischte het klooster op; maar het waarlijk gematigde aanbod, door hem gedaan, werd door de belegerden afgeslagen. Zij twijfelden niet aan de overwinning, daar een der Hemelsche Profeten, in hun midden opgestaan, hun de verzekering had gegeven: dat het geschut, hetwelk men tegen de muren zou rigten, den doodelijken mond zou omkeeren, om vuur en verdelging over de belegeraars te braken. Na eene moedige en wanhopige verdediging, welke aan honderd belegeraars het leven kostte, werd het klooster herwonnen, en alles, wat weêrstand bood, over de kling gejaagd. Negen-en-dertig gevangenen werden, deels met de koorde, deels met het zwaard gestraft. Sommige vrouwen en meisjes werden te *Leeuwarden* verdronken. Dit was de wreede, meest gewone strafoefening, die (gelijk wij reeds vroeger hebben gezien) ook elders op de Wederdoopers werd toegepast. Eenigen, die kennelijk in hunne onnoozelheid zich hadden laten misleiden, werden vrijgelaten. De overigen, en daaronder hun hoofdman, JAN VAN GEELEN, hadden zich weten te redden door de vlugt.

Wij hebben dit tafereel zóó uitvoerig geteekend, deels, omdat het ons van de dwaasheid en buitensporigheid, waartoe het gevoelen dier Wederdoopers leidde, een juist denkbeeld geeft; deels, omdat die belegering van het klooster *Bloemkamp* belangrijke gevolgen gehad heeft, en met de opkomst en vestiging van het achtenswaardige Genootschap der Doopsgezinden in het naauwste verband staat. Andere even ergerlijke tooneelen gaan wij stilzwijgend voorbij. Hoe vreesselijk JAN MATTHIJSSEN en met hem JAN BEUKELSEN, of (gelijk wij hem reeds in de verhalen onzer kindschheid hoorden noemen) JAN *van Leiden*, in dit zelfde jaar te *Munster* hebben huisgehouden; hoe de razernij der Wederdoopers dáár eerst regt haar toppunt bereikte, maar ook in hare dolheid zich zelve het hoofd te bersten stiet, is uit de Geschiedenis overbekend. Ten overvloede herinneren wij hier, dat de Wederdoopers in het voorjaar van 1534, na de wettige overheid verdreven te hebben, zich te *Munster* van het bewind meester maakten, welke stad het nieuw of Hemelsch *Jeruzalem* op aarde zijn moest; dat zij eene algeheele gemeenschap van goederen aldaar invoerden, en alle boeken, met uitzondering van den Bijbel, verbrandden; dat, nadat MATTHIJSSEN gesneuveld was, JAN *van Leiden* Koning werd, die twaalf regters aanstelde, om het nieuwe *Israël* te regeren, en twaalf vrouwen nam; en dat, na het overgaan der belegerde stad, de ijsselijkste straf, welke de verbeelding zich denken kan, aan den misdadigen Dweeper werd voltrokken.

Na het *Munstersche* klucht- en treurspel (beide was het in de hoogste mate) zien wij de Wederdoopers allengskens uit de Geschiedenis verdwijnen. Maar nevens hen was ten tijde der Hervorming eene andere niet minder verderfelijke Sekte opgekomen, die van de *Broederen des vrijen Geestes*, welke eene onrustwekkende uitbreiding ontving, nadat DAVID JORISZ van *Delft*, een der gevaarlijkste geestdrijvers, die in deze veelbewogene tijden opstonden (1), zijne stellingen, waarin onder anderen de veelwijverij voor geöorloofd verklaard werd, met die der Wederdoopers in verband had zoeken te brengen. Treurig bewijs voorzeker, en waarschuwende les ook voor onze dagen, hoe bij eèn volk, bij hetwelk het zedelijk en godsdienstig gevoel ten allen tijde levendig heeft gesproken, 't welk een der waarheid toegeneigd en geöpend gemoed bezit, datzelfde godsdienstig gevoel in eene dweepzucht kan ontaarden, welke van de jammerlijkste verstandsverbijstering getuigt!

Wij kunnen dit alles niet zonder droefheid vernemen. Wij gevoelen, hoezeer de zaak der Hervorming hierdoor bij velen werd in verdenking gebragt. Het kan ons, wanneer wij als Protestanten regtvaardig willen oordeelen, geenszins bevreemden, dat na zulke schand- en gruweltooneelen, de vervolging van de zijde der Roomschgezinden heviger dan ooit begon te blaken, omdat men dit alles als de onzalige vrucht der Hervorming beschouwde; omdat men, bij gebrek aan doorzigt, Wederdoopers en Doopsgezinden, en dezen weder met alle Hervormden of Onroomschen verwarde. En toch diezelfde Wederdoopers verdienen niet altijd onze verachting, dikwerf ook ons mededoogen, ja somtijds eene deernis, welke aan bewondering en eerbied grenst. De oppervlakkige beschouwer is gewoon, bij het hooren van dien naam, enkel aan dwazen of fielten te denken; maar wie eenigzins dieper in de Geschiedenis is doorgedrongen, leert ook hier het graan van het onkruid onderscheiden. Wij hebben, om onpartijdig te zijn, de grofste uitspattingen hunner dweepzucht vermeld; maar indien vele Wederdoopers zich zwaar tegen Goddelijke en menschelijke wetten

(1) DAVID JORISZ. te *Gent* of te *Brugge* in Vlaanderen geboren, maar te *Delft* opgevoed, sloot zich aan de Wederdoopers, bij hunne komst hier te lande, aan. Na het zamenstorten van het Munstersche Rijk zocht hij zich een' meer zelfstandigen aanhang te verwerven, nog lang onder den naam van *David-Joristen* bekend. Toen hij hier niet langer veilig was, en velen zijner aanhangers, (en daaronder zijne eigene moeder) met hun hoofd voor zijne dwalingen hadden moeten boeten, week hij naar *Bazel*. Dáár leefde hij verscheidene jaren achtereen, onder den naam van Jonker JAN *van Brugge*, op een' prachtigen en weelderigen voet. Hij was geacht bij zijne stadgenooten, en maakte zich, vooral door zijne milddadigheid jegens de armen bemind. Eerst na zijnen dood ontdekte men, wie hij geweest was, en nu werd zijn lijk weder opgegraven, en met zijne papieren en schriften verbrand. Hij gaf zich zelven voor den *derden* DAVID of den *tweeden Messias* uit, en in zijne leer — gelijk wij de hoofdsom daarvan in zijn levensberigt en elders vinden opgegeven — komen vele stellingen voor, die aan het Godlasterlijke grenzen; b. v. „dat alle zonden tegen den *Vader* en den *Zoon* vergeven kunnen worden, maar dat de zonde tegen den *H. Geest*, dat is, tegen DAVID JORISZ, niet zal vergeven worden, noch in deze, noch in de toekomende wereld." — Men mag het er nogtans voor houden, dat het karakter en de ware denkwijze van dezen raadselachtigen man, die na zijnen dood zóó diep is veracht, als hij in zijn leven hoog gevierd is geworden (men heeft hem den *Duivel van Delft* genoemd), ook na de laatste onderzoekingen, nog geenszins behoorlijk in het licht zijn geplaatst. Zijn leven is door zijnen schoonzoon NICOLAAS BLEIJSDIJK beschreven.

hebben vergrepen; allen hebben daarvoor schrikkelijk geboet, daar zij door Hervormden en Roomschgezinden even zwaar werden vervolgd. Wij hebben reeds het uiteinde van JAN WALEN en twee zijner medebroeders vernomen, en hoe velen na hen ondergingen geen beter lot! De pen beeft bij het beschrijven der martelingen, die zij hebben doorgestaan (1). En toch, velen hunner hadden echt Evangelische begrippen, waren niet zóó oproerig, waren geheel anders, menschelijk en beter gezind. Velen hunner stierven met eenen moed en eene gelatenheid, waaraan wij, om het even of zij voor de waarheid of de dwaling hun leven opofferden, geenszins onze hulde mogen weigeren. Velen hunner openbaarden, gedurende de laatste dagen en uren huns levens, in brieven uit hunnen kerker aan hunne betrekkingen geschreven, zulk een vrolijk geloofsvertrouwen, zulk een echt Christelijken zin, dat een Doopsgezind maar onpartijdig Schrijver, die het laatst hunne Geschiedenis onderzocht heeft, zich gedrongen gevoelde uit te roepen: »Indien deze Martelaren niet de opregtste en ijverigste navolgers van CHRISTUS moeten genoemd worden, dan weet ik niet, wie daarvoor te houden zijn!" (2).

Wat hunne begrippen betreft, wij vinden daaronder vele, die wij als wanstaltig en bijgeloovig, ja zelfs als gevaarlijk voor maatschappelijke orde en de rust van den Staat, ten strengste moeten afkeuren en verwerpen (3); maar evenmin is het te ontkennen, dat ook bij hunne ergste dwalingen zuiverder denkbeelden ten grondslag lagen, die eene schromelijke verbastering hadden ondergaan, maar, indien zij op nieuw gereinigd en gelouterd werden, echt Christelijk mogten heeten. Welk een denkbeeld, bij voorbeeld, is Evangelischer, dan dat de Christelijke gemeente de verhevene bestemming heeft, om Gods Koningrijk op aarde te zijn, en er naar moet streven om dat *Ideaal* te verwezenlijken? Maar dat zelfde denkbeeld, door eene zinnelijke menigte grofzinnelijk begrepen en toegepast, deed de droombeelden ontstaan aangaande een Rijk, dat niet door wereldlijke Overheden maar door Hemelsche Profeten bestuurd moest worden. Zelfs hun hoofdgevoelen omtrent den Kinderdoop — men moge dien ten volle geöorloofd en boven den doop der bejaarden verkieslijk achten — was

---

(1) Als eene enkele proeve herinner ik hier, welk vonnis aan JAKOB VAN KAMPEN werd voltrokken, die na den mislukten aanslag tegen Amsterdam, als het hoofd van den aanleg werd aangemerkt, hoewel hij, te midden der zwaarste pijnigingen, bleef ontkennen eenig deel aan het verraad, tegen de stad gesmeed, gehad te hebben. Men zette hem eerst een uur lang te pronk, met een tweehoornigen blikken mijter, met het wapen der stad beschilderd, op het hoofd. Toen werd hem de tong uit den hals getornd, en de regterhand en het hoofd met een vleeschhouwers hakmes afgehouwen. 't Hoofd, met den mijter gedekt, werd nevens de hand op de Haarlemmer poort gesteld. De romp werd verbrand.

(2) A. M. CRAMER, leven van MENNO SIMONSZ.

(3) MELANCHTHON (in zijne *Wederlegging van eenige onchristelijke Artikelen, welke de Wederdoopers voorgeven*) geeft de gevoelens der Wederdoopers, gelijk hij die in *Saksen* had leeren kennen, in de volgende punten op: 1°. De Christenen zullen of mogen geen Overheids-ambt bekleeden, noch het zwaard voeren; 2°. Christenen zullen geene andere Overheid hebben, dan de bedienaren des Euangeliums; 3°. Den Christenen is het verboden eenen eed te zweren; 4°. Christenen zullen niets in eigendom hebben; 5°. Christenen mogen hunne echte vrouwen verlaten, zoo zij den wederdoop niet aannemen.

toch in zich zelve niet onchristelijk te noemen of met de letter der Heilige Schrift in strijd, en allerminst zóó gevaarlijk en verderfelijk te achten, dat zij reeds deswege met den dood verdienden gestraft te worden. Alleen uit die ergerlijke en verregaande uitspattingen der dweepzucht kunnen wij het daarom verklaren, dat dit gevoelen, zóó algemeen en gestreng, gelijkelijk door Hervormden en Roomschgezinden, is veroordeeld geworden. Van den ongelukkigen CARLSTADT af tot de Wederdoopers in *Nederland* toe, (zelfs eenen JAN *van Leiden* mogen wij hier niet geheel uitzonderen (1)) merken wij bij hen eene wonderbare mengeling van dwaasheid en heldere begrippen op. Maar zou nu al dat goede, dat onder hen, en zelfs te midden dier dwalingen, aanwezig was, ten eenemale verloren gaan? Zouden die woelingen der Wederdoopers eeniglijk moeten dienen, om in de Geschiedenis tot een treurig toonbeeld van menschelijke dwaasheid en dweepzucht te strekken, zonder voor de zaak der Hervorming, zonder voor het Christelijk geloof en leven eenige vruchten te dragen? — Neen, dat verhoedde de Heer der Gemeente! Daarvoor waakte de Goddelijke Voorzienigheid, die, gelijk zij vroeger een' LUTHER en ZWINGLI verwekt had, thans ook eenen MENNO SIMONSZ deed optreden, om duizenden dier verleiden en verblinden van hunne dwalingen te doen wederkeeren, hunne begrippen te louteren en te veredelen en niet enkel de Doopsgezinden onder eene vastgeregelde kerkgemeenschap te vereenigen, maar ook de Hervormer der Wederdoopers te zijn.

De vroegste oorsprong der Doopsgezinden ligt geheel in het duister. Men weet, hoe gaarne zij dien van de oude eerwaardige bewoners der valleijen van *Piëmont*, van de *Waldenzen*, afleiden; hoe zij daarentegen het vermoeden, als of zij eerst uit de *Munstersche* Wederdoopers zouden zijn voortgekomen, als eene hatelijke beschuldiging afwijzen. En zij mogen ook deze beschuldiging verre van zich weren, daar hun vroeger bestaan, in *Nederland* en elders, uit de Geschiedenis ten volle bewijsbaar is; maar eene geheel andere vraag is het, of daarom hun *Waldenzische* oorsprong boven alle twijfeling verheven zij; of alle regtstreeksche betrekking en gemeenschap met de *Munstersche* Wederdoopers ten eenemale kan worden ontkend, en of niet de laatstgenoemden te beschouwen zijn, als een wilde tak, opgegroeid uit denzelfden stam? (2) — De gevoelens en gewoonten der oude *Waldenzen* en die der vroegste volgelingen van MENNO bieden ongetwijfeld vele merkwaardige punten van overeenkomst aan, en sommige Doopsgezinde Schrijvers hebben zich beijverd, om dit op eene treffende

(1) Ten bewijze dat het dezen beruchten Dweeper geenszins aan gezond verstand en heldere denkbeelden hebbe ontbroken, kan het merkwaardige *Gesprek* dienen *tusschen* ANTON CORVINUS *en* JOH. KYMEUS *met* JAN *van Leiden, den Munster-Koning* gehouden.

(2) Ik beschouw de verhouding tusschen de *Doopsgezinden* en de *Munstersche Wederdoopers* als die van de *Beeldstormers* tot de *Hervormden*. Zóó weinig als ik den naam van *Beeldstormers* met de benaming van Hervormden verwarre, zóó weinig kan ik loochenen, dat de Beeldstormers grootendeels Hervormden geweest zijn, of dat de beeldstorm, uit de verkeerde toepassing, uit de ontaarding en verbastering van een Protestantsch beginsel is voortgesproten. Het zijn wilde loten, die nevens andere goede en vruchtdragende takken zijn opgegroeid uit denzelfden stam.

wijze te doen uitkomen. Intusschen blijft nog altijd het voldingend geschiedkundig bewijs voor deze herkomst ontbreken; en, zóó gaarne als wij aannemen, dat er, lang vóór de komst der Wederdoopers, hier zoo wel als elders, onder de verschillende Sekten, die de Hervorming zijn voorafgegaan, Doopsgezinden (voorstanders van den doop der bejaarden) geweest zijn, zóó eerlijk moeten wij bekennen, dat wij de grenslijn tusschen Wederdoopers en Doopsgezinden in de Geschiedenis niet zóó scherp getrokken zien, als wij die door latere Schrijvers gemaakt vinden. Dat althans de opkomst of vestiging van het Kerkgenootschap der Doopsgezinden geenszins van de zaak der eerstgenoemden kan afgescheiden worden, daarvoor, dunkt mij, pleiten de bijzonderheden, die ik thans aangaande MENNO'S levensgeschiedenis aan mijne Lezers ga aanbieden.

MENNO SIMONSZ is in den jare 1498 te *Witmarsum*, een dorp in *Vriesland*, geboren. Van zijne ouders is niets bekend. Alleen wijst men nog het huis, waar zijn vader zal gewoond hebben, te *Witmarsum* den vreemdeling aan. Den ouderdom van acht-en-twintig jaren bereikt hebbende ontving hij de Priesterlijke wijding, en werd hij Pastoor of Kapellaan op het kleine dorpje *Pingjum*, niet verre van zijne geboorteplaats gelegen. Hij zelf beleed met schaamte in lateren leeftijd, dat hij toen nog nooit een oog in de Heilige Schrift had geslagen: »uit vreeze" zeide hij »wanneer ik ze laze, ik zoude verleid worden. Ziet, zulk een domme Prediker was ik toen, en bleef ik nog omtrent twee jaren!"—Bij het bedienen der Mis kwam gedurig de twijfeling op in zijne ziel, dat het brood en de wijn onmogelijk het vleesch en bloed des Heeren konden zijn. Hij hield dat eerst voor eene ingeving des duivels, maar kwam ten laatste tot het onderzoek des Nieuwen Testaments, en hij was nog niet ver daarin gevorderd, of hij ontdekte zoovele dwalingen der Roomsche Kerk, dat zijn bekommerd geweten over deze twijfeling aanvankelijk werd gerustgesteld; en het lezen van LUTHERS schriften werkte mede om hem in zijne godsdienstige overtuiging nog meer te bevestigen en te versterken.

De eerste aanleiding om over den Doop na te denken ontving hij, toen hij in den jare 1531, zekeren SICKE SNIJDER te *Leeuwarden* zag onthoofden, »omdat hij op nieuw gedoopt was geworden". Het bijwonen dezer regtspleging maakte een' diepen indruk op zijnen geest, en vreemd is het niet, daar hij met dien indruk naar een stellig en uitdrukkelijk bevel tot den kinderdoop in het Nieuwe Testament is gaan zoeken, dat hij als van zelven er toe geleid is geworden, om de wettigheid en geldigheid van den kinderdoop te betwijfelen. Evenmin kan het ons bevreemden, dat hij in de bewijzen, waarmede te dien tijde de kinderdoop verdedigd werd, geene volkomene bevrediging vond. Hij hield nogtans deze gevoelens verborgen, verwisselde, daar hij als Prediker gedurig gunstiger bekend werd, het nederige dorpje met de veel vóórdeeliger en aanzienlijker standplaats van *Witmarsum*, en vergenoegde zich dáár in stilte betere inzigten te verspreiden, en veler oogen voor de dwalingen der heerschende Kerk te openen.

Omstreeks dezen tijd verschenen eenige Wederdoopers in *Vriesland*,

die tot de ergste geestdrijvende partij dier sekte behoorden. Zij noemden zich, in onderscheiding van de meer gematigden, *Volmaakten*. Het waren zendelingen van JAN MATTHIJSSEN, die ook in de omstreken van *Witmarsum* doopten. Hoezeer ook MENNO met hun hoofdgevoelen, omtrent den kinderdoop instemde, hij gevoelde den sterksten afkeer van den oproerigen geest, welke hun eigen was, en hij sloeg met een bekommerd gemoed de onrustige bewegingen gade, door hunne verschijning te weeg gebragt. Toen reeds noemde hij de pogingen van JAN *van Leiden* »eene grouwelicke ende groote blasphemie", en beijverde hij zich om de zijnen op den regten weg te bewaren, »opdat" zóó betuigde hij »niet velen verontreinigd worden, gelijk nu, leider! geschiedt." Maar om hem te bewegen, aan dit doel geheel zijn leven te wijden, en moedig en openlijk als kampstrijder, zoowel tegen de Roomsche dwalingen, als tegen de geestdrijvende Wederdoopers op te treden, daartoe moest aan zijn gemoed en inwendig leven een heilzame en beslissende schok gegeven worden, — en dit geschiedde door de inneming en belegering van het *Oude Klooster*.

Onuitsprekelijk diep en smartelijk gevoelde zich MENNO door dit voorval getroffen. Zijn eigen broeder was onder de teregtgestelden of gesneuvelden. Velen uit zijne gemeente, velen zijner vrienden en bekenden, wien hij eene helderder Evangelische kennis had medegedeeld, wien hij vermoedelijk ook zijn gevoelen omtrent den kinderdoop had ingeprent, maar die veel verder waren gegaan dan hij, hadden zich laten verleiden, om aan dien misdadigen aanslag deel te nemen. Hun bloed brandde hem als het ware op het harte. Van nu af had hij geene rust meer in de ziel. »Met vurige zuchten en tranen smeekte hij God, hem de noodige wijsheid en vrijmoedigheid en een mannelijk gemoed te schenken, om Zijn Woord onvervalscht te prediken, en de waarheid, tot Zijne eer, aan den dag te brengen." Van nu af verdubbelde hij zijnen ijver om een' iegelijk tegen de *Munstersche* gruwelen, gelijk hij ze noemde, te waarschuwen (1), en na negen maanden

(1) Van de gevoelens der Wederdoopers te *Munster* zegt MELANCHTHON: 1°. leeren zij, dat vóór den jongsten dag het Rijk van CHRISTUS alzoo moet opgerigt worden, dat alleen vromen en uitverkorenen regeren, en dat alle goddelooze regenten uitgeroeid moeten worden; 2°. dat onderdanen de regering van hunne overheden nemen, en hen afzetten mogen; 3°. dat, ofschoon de Apostelen geen bevel gehad hebben, om de wereldlijke regering zich aan te matigen, of het zwaard te voeren, echter de tegenwoordige Predikers het zwaard zullen aannemen, en eene nieuwe Regering oprigten; 4°. dat er geene gegeveinsde, valsche Christenen noch goddeloozen in de Kerk geduld mogen worden; 5°. dat niemand kan zalig worden, tenzij hij al zijn geld en goed ten algemeenen beste weggeve; 6°. dat een man meer dan ééne vrouw hebben mag en zal; 7°. dat CHRISTUS wel van den H. Geest is ontvangen, maar zijn vleesch en bloed niet van de gezegende Jonkvrouwe MARIA aangenomen heeft. (PH. MELANCHTHON, *tegen het Godlasterlijk en schandelijk Boek, 't welk te Munster kortelings is uitgegeven*). Het behoeft naauwelijks aangewezen te worden, dat de *Munsterschen* veel verder gingen, dan oorspronkelijk in de grondstellingen der Wederdoopers lag. — Daar MENNO zijn' afkeer van de Munstersche *Sekte* zóó sterk mogelijk, en gedurig scherper, wilde doen blijken, zoo laat zich hieruit het gevoelen der oude *Mennonieten*, aangaande het bekleeden van hooge wereldlijke ambten en het deelnemen aan de krijgsdienst, gereedelijk verklaren, zonder dat wij noodig hebben den oorsprong dier gevoelens nog hooger op bij de *Waldenzen* te zoeken. Voegen wij nog hierbij, dat ook MENNO eene Kerkgemeenschap heeft willen stichten, waarin geene valsche Christenen en goddeloozen geduld zouden worden, en dat ook hij het boven aangeduide gevoelen omtrent *de menschwording van* CHRISTUS in zijne schriften met warmte verdedigd

zeide hij den Priesterlijken stand en alle aardsche voordeelen vaarwel, »om zich" gelijk hij zich uitdrukte »te begeven in alle ellende en armoede, onder het drukkende kruis van CHRISTUS." De oudste geschiedkundige opgaven stemmen daarin overeen, dat hij door OBBE PHILIPS, een' der zendelingen van JAN MATTHIJSSEN, die nogtans geen deel aan de oproerige bewegingen van *Munster* of het *Oude Klooster* had genomen, gedoopt, of althans onder oplegging der handen ter prediking is gewijd geworden, hoewel sommigen, om de verdenking van hem te weren, dat hij tot de eigenlijk gezegde Wederdoopers in zulk eene regtstreeksche betrekking zou hebben gestaan, de echtheid van dit verhaal hebben betwijfeld. Wij zien echter niet in, dat de eer van MENNO's nagedachtenis — wanneer men al deze opgaven als ten volle geloofwaardig laat gelden — grootelijks benadeeld wordt, daar niemand, wegens dien uitwendigen band der gemeenschap, welke haren oorsprong vond in den Doop, zich geregtigd zal achten, tot MENNO's overeenstemming met de bij hem zóó gehate gevoelens der *Munsterschen* te besluiten.

Wat hiervan zijn moge, zeker is het, dat MENNO thans ijverig begon te prediken en anderen te doopen. Maar hiermede had ook zijn moeitevol en onrustig, meestal zwervend leven een aanvang genomen, waarin hij onophoudelijk aan vervolging was blootgesteld. Van stad tot stad voortvlugtende was hij nergens veilig, daar de Overheid zelfs een' prijs op zijn hoofd gesteld had. Dikwerf bleef het maanden achtereen bedekt en verborgen, waar hij zich ophield, tot dat hij onverwacht weder in het midden der zijnen verscheen. Niet zelden gaf hij hierbij blijken zoowel van groote onverschrokkenheid, als van den ijver zijns geloofs. Zóó vinden wij verhaald, dat MENNO, op eene zijner reizen, te *Eenigenburg*, niet ver van *Schagen*, eenen Priester bekeerd hebbe, terwijl deze vóór het altaar stond, om zijne gemeente in de openbare Godsdienstoefening voor te gaan. Hij rigtte tot hem het woord in de Latijnsche taal, en sprak met zoo veel welsprekendheid, vertrouwen en overtuigende kracht, dat de Priester naderhand zijne bediening vaarwel zeide en zich aan de zijde der Doopsgezinden schaarde. Op eene andere plaats trad hij onversaagd een klooster in, en vermaande hij de Monniken afstand van hunne dwalingen te doen, ofschoon hij de *Publicatie*, welke hem aan vervolging prijs gaf, op de poort vond aangeslagen.

Men herinnert zich hier het algemeen bekende verhaal van MENNO SIMONSZ *op den postwagen*, hoe hij, achtervolgd en ondervraagd, door eene gelukkige gevatheid en tegenwoordigheid van geest, zich zelven uit eene pijnlijke verlegenheid redde, zonder tegen de letter der waarheid te zondigen; een verhaal, dat wij nogtans bij niet éénen geloofwaardigen Geschiedschrijver geboekt vinden, en daarom veilig onder de volks-*legenden* der Protestanten kunnen rangschikken (1). Maar te

heeft, dan wordt het ons nog duidelijker, dat hij geenszins de grond-denkbeelden der Wederdoopers verwerpelijk gekeurd heeft, maar dat het zijn voornaamste toeleg geweest is, daarin het graan van het kaf te zuiveren, en het goede te behouden.

(1) CRAMER zegt van dit voorval: »Ik heb het nergens als eene ware geschiedenis geboekt

midden dier vervolgingen bleef hij onvermoeid werkzaam tot het doel, dat het groote doel zijns levens was geworden, dwalenden teregt te brengen, Christelijk geloof, reinheid van hart en heiligheid van wandel te bevorderen, en eene Kerkgemeenschap te stichten, wier leden, allen zonder onderscheid, door zuiverheid van zeden zouden uitblinken. Inzonderheid rigtte hij zijne prediking tot dezulken, die minder door boosheid van hart, dan wel door dwaling des verstands en den geestdrijvenden ijver, door anderen hun ingeblazen, zich hadden laten bewegen om de dweepende en razende Wederdoopers, die zóó vele onheilen en gruwelen hadden gesticht, gehoor te geven en te volgen. En werkelijk gelukte het hem, velen der zoogenoemde *Volmaakten* terug te brengen. Met dezulken daarentegen, die nog in hun waanzinnig en strafwaardig opzet bleven volharden, verbood hij de zijnen ten gestrengste eenige gemeenschap te houden, zelfs duldde hij niet, dat zij met hen aan ééne tafel zouden eten en drinken. Dit had ten gevolge, dat de gematigde Doopsgezinden, die aan alle oproerige bewegingen vreemd waren gebleven, zich gereedelijk aan hem aansloten. En, zoo er van de verdrevene en gevlugte *Waldenzen* nog waren overgebleven, die ook in deze landen zich schuil hielden, dan laat het zich ligtelijk begrijpen, dat ook dezen hier in het eind eene gewenschte haven zochten en vonden, zoodat zij allengskens onder de Doopsgezinden versmolten.

Zóó kwam dan voornamelijk door MENNO's pogingen (zoo hij al niet in den eigenlijken zin de Stichter dezer Kerkgemeenschap kan genoemd worden), het Genootschap der Doopsgezinden in ons Vaderland tot stand. Wat het ten aanzien van den Doop der bejaarden, het Eedzweren, het Predik- en Overheids-ambt en enkele andere punten in onderscheiding der andere Protestanten kenmerkends had, behoeft hier niet aangewezen te worden; maar bovenal onderscheidde zich dit Kerkgenootschap in de eerste tijden van zijn bestaan, door eene buitengewone gestrengheid in het uitoefenen en toepassen der kerkelijke tucht; eene gestrengheid, welke, door velen tot het uiterste gedreven, reeds bij het leven van MENNO, eene heillooze scheuring ten gevolge had, welke hij wel zocht, maar niet vermogt, af te keeren of weder te heelen (1).

Gedurende de laatste jaren zijns levens vond MENNO eene veilige wijkplaats op eene kleine hoeve, het *Woestveld* geheeten, tusschen *Hamburg* en *Lubeck*. Dáár bleef hij de belangen zijner gemeenten, zoo als die in onderscheidene landen verstrooid waren, met de meeste getrouwheid behartigen, en voor velen zegenrijk werkzaam. Dáár vond de moede Zwerver eindelijk de ruste, die hem hier zóó schaars

---

gevonden, en houd het voor een vertelsel, gelijk er ook van de andere Hervormers in omloop zijn." — Hij spreekt echter MENNO's karakter niet geheel van zekere *loosheid* vrij.

(1) Diegenen onder de Doopsgezinden, welke omtrent den Christelijken ban iets zachter of rekkelijker dachten, werden *Schedemakers* genoemd. Zij vereenigden zich langzamerhand met de *Franekers* of *Voetwasschers* tot eene groote afdeeling der *Doopsgezinden*, onder den naam van *Waterlanders*, in tegenstelling der overigen, die zich gaarne *Mennonisten* noemden. — LEENDERT BOUWENS gaf hun den naam van *Drekwagen*, "omdat zij," zeide hij, "alle vuiligheid op- en afnamen."

te beurt viel, in de ruste des grafs. Hij stierf den 13den Januarij des jaars 1561, en werd in zijn' eigen tuin begraven (1).

MENNO's schriften doen ons hem kennen als een man van gezond en helder verstand, van echt Christelijke vroomheid, maar van eenen zwaarmoedigen geest. In uitgebreidheid van kennis en geleerdheid moet hij voor de overige Hervormers onderdoen. Jammer is het, dat wij zoowel in zijne schriften als in zijne gesprekken met sommige Godgeleerden van zijnen tijd, als à LASCO en MICRON, diezelfde bekrompene onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden zien doorstralen, die een LUTHER tegenover ZWINGLI deed blijken. Maar juist dit, dat zelfs de besten en edelsten van ons geslacht, waar het godsdienstige waarheden betrof, zóó zelden boven dit gebrek toonden verheven te zijn, en dat zijn gevoelen omtrent den Doop der bejaarden zulk een' heftigen tegenstand ontmoette, mag toch wel eenigermate tot zijne verschooning gelden. Het denkbeeld, om de gulden eeuw des eersten Christendoms terug te roepen en eene Kerkgemeenschap te vestigen, welke van alle onedele en onzuivere bestanddeelen zou gereinigd zijn, kon wel geenszins ten volle verwezenlijkt worden, gelijk ook de Heer zelf, in Zijne gelijkenis van *het onkruid tusschen de tarwe*, dit uitdrukkelijk voorspeld had; maar het bleef toch een edel en verheven denkbeeld, en eere hebbe zijn hart nog meer dan zijn verstand daarvoor!

Zóó zagen wij dan, met het ondergaan eener dweepzieke en gevaarlijke Sekte, het Kerkgenootschap der Doopsgezinden in ons Vaderland opkomen, dat juist het tegenbeeld van die muitende en razende Wederdoopers zou vertoonen; dat, vooral in de eerste tijden van zijn bestaan, door vele Christelijke deugden zou uitmunten, die — zoo wij al hunne herkomst van de oude *Waldenzen* blijven in twijfel trekken — hun het regt gaven, in vele opzigten met deze eenvoudige en eerwaardige Christenen vergeleken te worden. Zullen wij hierin de weldadige leiding Gods, de weldadige zorg van den Heer der Gemeente, voorbijzien? — Neen! al blijven wij het betreuren, dat de band der eenheid hierdoor tusschen de Protestanten in ons Vaderland is verbroken; al hadden wij vurig gewenscht, dat men elkander omtrent het leerstuk van den Doop in liefde had verdragen — wat men te eerder had kunnen doen, naarmate de Schrift zelve hier minder stellig en duidelijk sprak — wij behoeven toch niet te twijfelen, of de Heer der Gemeente heeft, ook met de stichting van dit Kerkgenootschap, hoogwijze en liefderijke bedoelingen gehad. Zonder die bedoelingen geheel te kunnen doorgronden, deelen wij slechts eenige vlugtige wenken mede.

De Hervorming had alles tot de regtvaardiging door het geloof teruggevoerd. Dit was geheel in den *Paulinischen* geest, en alzoo in den geest van het Evangelie zelve. En toch, ook hierin kon men te verre gaan. Getuige dit het gevoelen van eenen AMSDORFF en

(1) Dat MENNO in het jaar 1561 gestorven zij is genoegzaam zeker, en door de meeste Mennonieten erkend. In het Woordenboek van HOOGSTRATEN vindt men verkeerdelijk het jaartal 1565 opgegeven.

andere gestrenge Luthersgezinden, dat goede werken eer schadelijk dan dienstig waren tot beërving der zaligheid. Hoe goed en weldadig was het dan, dat ook uit den schoot der Hervorming een Kerkgenootschap was opgerezen, hetwelk wel niet de verdienstelijkheid, maar toch de noodzakelijkheid der goede werken predikte, en naast de Evangelische stelling: »*uit genade zijt gij zalig geworden, door het geloof,*" de niet minder Evangelische stellingen: »*dat het geloof zonder de werken dood is*"; »*dat wij in* Jezus Christus *geschapen zijn tot goede werken,*" met kracht zocht te handhaven. Op de heillooze twisten, die in den aanvang der zeventiende eeuw onze Hervormde Kerk verdeelden, is er in ons Vaderland een tijdperk van koude stelselzucht gevolgd, waarin men gevaar liep meerdere waarde te hechten aan kerkelijke regtzinnigheid, dan aan een Christelijk geloof, werkende in het leven: hoe goed en weldadig was het dan, dat nevens de heerschende Kerk eene kleinere broederschap zich gevormd had, die er op bleef aandringen, dat het Christelijk geloof, zou het blijken van den echten stempel te zijn, ook in alle burgerlijke, zelfs in alle huisselijke en gezellige deugden, moest uitblinken. En hoewel men niet zonder grond aan de Doopsgezinden verweten heeft, dat zij de Christelijke Kerk te veel als *Ideaal* beschouwd, en te weinig gevraagd hebben, wat zij zelve en geheel hare inrigting in den tegenwoordigen maatschappelijken toestand zijn kan, zoo blijft het toch hoogst nuttig en weldadig, dat wij ons dat *Ideaal* gedurig voor oogen stellen; dat wij ons gedurig herinneren, dat de Christelijke Gemeente de edel-verhevene bestemming heeft, het zedelijk Rijk van God op aarde te zijn, en dat alleen de echte Christen de waardige burger en onderdaan is van dat Rijk.

TWEEDE TIJDPERK.

DE HERVORMING IN HARE HEVIGSTE WORSTELING EN ZEGEPRAAL.

(Regering van FILIPS II en het begin van den tachtigjarigen Krijg.)

God! zou ons hart het ooit vergeten,
Wat Gij voor onze Vadren deedt,
Toen dwinglandij het vrij geweten
Met al de magt der aard bestreed? —
Ev. Gez.

I.

De Inquisitie en het Verbond der Edelen.

Inquisitie! — gehaat en verschrikkelijk woord, dat wij, niet zonder huivering, aan het hoofd van dit blad kunnen zien geschreven staan; dat den Nederlander der zestiende eeuw nog verschrikkelijker in de ooren klonk; dat genoeg was om hem beurtelings van schrik te doen verbleeken, van toorn te doen gloeijen, en inwendig te doen beven van spijt; dat genoeg is, om ook bij ons het bange voorgevoel op te wekken eener nog bloediger en vreesselijker vervolging, dan wij tot hiertoe beschreven vonden; dat ons kerkers en foltertuigen, moordschavotten en *Autodafé's* voor de verbeelding roept!

De *H. Inquisitie*, of Regtbank tot onderzoek des geloofs, was oorspronkelijk geene plant van Spaanschen bodem. Zij werd, door INNOCENTIUS III ingesteld, het eerst in het Zuiden van *Frankrijk* tegen de *Albigenzen* in werking gebragt. Van dáár kwam zij in *Spanje*, waar zij spoedig geheel inheemsch is geworden. Dáár scheen de volksaard veel geschikter, om zich gedwee aan haar gezag en invloed te onderwerpen, dan onder de meer verlichte en vrijheidlievende Noordelijke volken van *Europa*. Dáár heerschte, nevens dompig bijgeloof, de geest van een *Oostersch Despotisme*. Dáár was de *Inquisitie*, onder de Regering van FERDINAND en ISABELLA, de geesel en tuchtroede der ketters, en het veelvermogende middel geweest, om Mooren en Joden te bekeeren; of liever, om dezulken, die alreede gedoopt waren, maar nog in het geheim het voorvaderlijk geloof bleven aanhangen, met verbeurdverklaring en toeëigening hunner bezittingen, ter dood te brengen. Ontelbaar waren de slagtoffers, welke de geestdrijvende woede en wreedheid van eenen TORQUEMADA geveld had (1). Geen wonder was het alzoo, dat KAREL V er aan-

(1) THOMAS DE TORQUEMADA was de eerste Groot-inquisiteur van *Spanje*, die in het jaar 1478 tot dit ambt benoemd werd. Aanstonds na zijne benoeming stelde hij tweehon-

stonds op bedacht was, de *Inquisitie* in zijne Erfstaten in te voeren en met dit wapen de Hervorming te bestrijden. Wij zagen reeds uit de Geschiedenis, dat hij dit werkelijk beproefde. Vooral beöogde hij dit met het beruchte *Edict* van 1550. Maar het gelukte hem niet volkomen. Te *Antwerpen*, waar de handel, ten gevolge van dit besluit, met een' doodelijken stilstand bedreigd werd, was hij genoodzaakt het ter gunste der vreemde kooplieden te wijzigen, en hij achtte het raadzaam in zijne volgende Plakkaten den doodelijk gehaten naam van *Inquisitie* terug te nemen of weg te laten. FILIPS II — niet als KAREL een Nederlander, maar een Spanjaard van geboorte en wantrouwend van aard, die in daden van gestrengheid en wreedheid zijnen vader verre overtrof, maar dien wij de geregtigheid moeten laten wedervaren, dat hij minder dan deze uit berekening der staatkunde wreed geweest is, maar alleen door zijne blinde en bijgeloovige gehechtheid aan de Kerk, door zijnen gloeijenden ketterhaat, in den bloeddorstigsten dwingeland is herschapen — FILIPS II toonde het aanstonds, na het aanvaarden der regering, dat men van hem geene intrekking of verzachting der ingevoerde Plakkaten had te verwachten. Spoedig verspreidde zich het gerucht onder het volk, dat het in 's Konings ontwerp lag, niet enkel het invoeren der *Inquisitie* met kracht door te zetten, maar ook, ten koste van de bezittingen, het bloed en de tranen der Nederlanders, haar geheel op Spaansche leest te schoeijen (1). Terwijl deze bange vooruitzigten aller hart beklemd hielden, vaardigde de Koning het onverbiddelijk bevel uit, om de besluiten der Kerkvergadering van *Trente* onvoorwaardelijk aan te nemen. Bovendien zouden dertien nieuwe Bisdommen, die tot behoud en herstelling der vervallene Roomsch-Katholieke Eeredienst moesten strekken, worden opgerigt (2). Ziedaar dan het vonnis, waarin de

---

derd Dienaars bij het gerigt der Inquisitie aan, omgaf zich met eene lijfwacht van vijftig ruiters, en weldra was het klooster te *Segovia* zóó overvol van gevangenen, dat de Koning ook het slot in de voorstad *Triana* tot eene gevangenis moest inruimen. Het eerste Autodafé, waarbij zeven ketters verbrand werden, maar een ongelijk grooter aantal andere straffen onderging, verspreidde zulk een schrik, dat 17000 menschen zich, uit eigene beweging, bij de regtbank des geloofs aangaven. Meer dan twee duizend werden, gedurende de eerstvolgende jaren, de slagtoffers van zijn blinden geloofsijver, terwijl velen nog door eene vrijwillige ballingschap hun leven zochten te redden. Bij herhaling te *Rome* ter verantwoording gedaagd, liet hij altijd zijne zaak door een ander verdedigen, tot dat hij eindelijk door SIXTUS IV bekrachtigd werd als Groot-inquisiteur van *Castilië* en *Leon*. Twee jaren vóór zijnen dood (1498) legde hij zijn ambt neder. Hij werd in het Dominikaner-klooster te *Avila* begraven, dat, als geheel van de verbeurd verklaarde goederen der ketters gebouwd, het waardigst gedenkteeken was, dat er kon worden opgerigt op zijn graf.

(1) Dat dit laatste werkelijk in de bedoelingen van FILIPS heeft gelegen, moge al niet ten volle bewijsbaar zijn, het vervolg der Geschiedenis zal ons toch duidelijk genoeg toonen, dat de zóó algemeene vrees des volks niet geheel ijdel of hersenschimmig geweest is; en zeer juist merkte hieromtrent de Prins *van Oranje* aan: „*si l'Inquisition met à mort, l'omission du mot* ESPAGNE *est assez indifférente aux victimes.*" (Zoo de Inquisitie toch den dood ten gevolge heeft, is het al zeer onverschillig voor hare slagtoffers, of het woord *Spanje* er worde bijgevoegd of vergeten).

(2) GROEN VAN PRINSTERER zegt teregt van dezen maatregel, dat hij hatelijk was: *a)* bij de vorige Bisschoppen, om de beperking van hun gezag; *b)* bij de lagere Geestelijkheid, om het strenger toezigt; *c)* bij den Adel, om den meerderen invloed der Geestelijkheid; *d)* bij de Protestanten, dewijl hij voornamelijk tegen hen gerigt was; *e)* bij de

ondergang der Hervorming was opgesloten, onherroepelijk uitgesproken; maar ziedaar ook het zaad des opstands in duizende harten uitgestrooid, waardoor het bloedige zwaard, dat de dwingeland hield opgeheven, hem uit de vuist gewrongen, en de ijzeren schepter, dien hij zwaaide, hem voor de voeten zou gebroken worden!

Bleek uit deze besluiten genoeg de toeleg van FILIPS, om het Protestantisme in *Nederland* geheel te verdelgen, dit plan lag niet minder ten grondslag bij den vrede, dien hij met HENDRIK II, Koning van *Frankrijk*, sloot. ANTON PERENOT, in de Geschiedenis van ons Vaderland meer bekend en berucht onder den naam van GRANVELLE, een der schranderste Staatslieden zijner eeuw, maar een gezworen vijand der Hervorming, gaf aan beide Vorsten te verstaan, »hoe veel beter het ware het bloed van ketters dan van soldaten te doen stroomen." Deze raadgeving vond ingang, en een der geheime vredesartikelen bij de *ratificatie* van dit verdrag was: »de algeheele uitroeijing der ketters." GRANVELLE ontving tot loon der bewezene diensten den Kardinaalshoed en het nieuwe Aartsbisdom van *Mechelen*, en tegelijk den hatelijken last, om de meeste uitbreiding aan de regtbank des geloofs te geven, en voor de stipte uitvoering der bloedplakkaten te waken; en de algemeene haat, door de Nederlanders den Aartsbisschop toegedragen, moge al in sommige opzigten overdreven zijn geweest, de Geschiedenis getuigt voor het minst, dat hij zich met ijver van dien last heeft gekweten.

Geen sterveling wist van het geheime verbond, door de twee Monarchen gesloten; maar God wist het, die de beraadslagingen der Vorsten tot ijdelheid maakt; en één enkel onbedacht woord, aan de lippen des Franschen Konings ontglipt en in een edel hart gevallen, moet dienen, om dien toeleg, althans in *Nederland*, te doen mislukken, en wordt de eerste kiem van het groote werk onzer verlossing.

In een der vorstelijke parken, waarin HENDRIK II zich meermalen met de jagt vermaakte, reed een jongeling aan 's Konings zijde, die reeds den krachtigen mannelijken leeftijd was genaderd. Het was WILLEM *van Oranje*, in 1533 te *Dillenburg* geboren, maar in de *Nederlanden* opgevoed, de gunsteling van KAREL V, die, niet minder met ridderlijke dapperheid dan met schitterende geestvermogens begaafd, als bevelhebber des legers, in den veldtogt tegen de Franschen, 's Keizers vanen had aangevoerd, en thans nog een' tijd lang als gijzelaar aan het Fransche Hof werd terug gehouden. Beiden waren te zamen in een vertrouwelijk gesprek gewikkeld, en in dit gesprek openbaarde de Koning aan den jeugdigen Prins, dien hij voor een' niet minder ijverig Katholiek hield, dan hij zelf meende te zijn, het bloedige geheim. WILLEM zweeg, — wij weten dat hij niet vergeefs den naam van den *Zwijger* heeft gedragen — maar in zijne ziel rees het besluit, niets onbeproefd te laten, om dien toeleg te verijdelen, en het onderdrukte en weerlooze volk, zooveel hij vermogt, te beschermen.

---

gansche bevolking, omdat ook dit beschouwd werd, als in verband staande met de invoering der Spaansche Inquisitie."

Maar wie zou den Vorst tot de volvoering van dit edel bedrijf de magt en de gelegenheid verschaffen? — Niemand anders dàn de andere deelgenoot des geheims, de bloeddorstige Koning van *Spanje*. FILIPS verliet in hetzelfde jaar de *Nederlanden*. Hij droeg de Landvoogdij op aan zijne bastaardzuster MARGARETHA *van Parma*, welke de Kardinaal GRANVELLE getrouw ter zijde moest staan, en WILLEM *van Oranje* werd tot Stadhouder aangesteld over *Holland*, *Zeeland*, *Utrecht*, *West-Vriesland*, *Voorne* en *den Briel*. Wie merkt in deze keuze niet aanstonds Gods wijze en liefderijke beschikking op, van welke ook een FILIPS in al zijne handelingen geheel afhankelijk bleef? Was het niet, als of de Voorzienigheid zich haastte om de teugels van het bewind in handen te geven van eenen vriend des Vaderlands, die bestemd was de redder des volks te zijn; die alleen in staat was, de staatkunde van het Spaansche Hof in al hare kronkelingen na te gaan, eer nog de bloeddorstige voornemens des Dwingelands in volle werking kwamen? (1) Het Nederlandsche volk verkeerde in de hagchelijkste omstandigheden, maar het was onbewust van zijnen toestand. Het had vreugdevuren ontstoken bij het vredesverdrag, met *Frankrijk* gesloten, maar het vermoedde niet, dat het juist van die zijde met het vreesselijkste gevaar werd bedreigd. En ziet! éene vertrouwelijke mededeeling, welke het vorstelijk geheim verraadt, en de daarop gevolgde keuze van ORANJE, verhoedt dat gevaar, en legt den grondslag tot de volkomene bevrijding des Vaderlands. FILIPS dacht geheel de inzigten der staatkunde te volgen, toen hij den Prins tot Stadhouder verhief, en hij was hierin de dienaar van Gods raad, en hij beging eene dwaasheid, maar eene dwaasheid, welke wij zegenen.

Aanvankelijk bleven de pogingen van den edelen Vorst, om het lot der Nederlanders te verzachten, vruchteloos. Zijne stem werd in den Staatsraad, even als die van den ijverig Katholieken doch gematigden VIGLIUS *van Aytta* (een Vries van geboorte en uitmuntend regtsgeleerde), door die van GRANVELLE ten eenemale overstemd, die allen met verbanning en verbeurdverklaring van goederen wilde gestraft hebben, wie schromen mogten door eenen eed zich van het vermoeden van ketterij te zuiveren. De *Inquisitie* ging intusschen haren gang. Dagelijks greep en verworgde zij nieuwe offers. Het hevigst woedde de vervolging nu ook in de Zuidelijke Gewesten, te *Rijssel*, te *Armentières* en te *Antwerpen*. Maar ook nu bleek het, hoe geheel strijdig zulke dwangmiddelen met den Nederlandschen volksgeest waren. Het regende spotprenten en vlugschriften, waarin GRANVELLE en het overheilig *Officie* werden aan de kaak gesteld. Op sommige plaatsen dreef het graauw de ambtenaren van het *Heilig Gerigt* of de geregtsdienaars met steenworpen uiteen, en stoof het tegen de brandstapels op, om de veroordeelden aan de handen des beuls te ontweldigen. Door de Martelaren daarentegen werd meermalen eene bewonderenswaardige lijdzaamheid betoond. In 1560 werd JAN HERWIJNEN in *Vlaanderen* ter dood gebragt. Naar de geregtsplaats gaande zong hij

(1) Dit zijn de woorden der Geschiedschrijvers YPEIJ en DERMOUT, hier met eene geringe verandering overgenomen.

den 130[sten] Psalm, en zich tot het volk wendende sprak hij: »Ziet, hoe eene ellendige wereld de dienaars van JEZUS CHRISTUS beloont! Eertijds, toen ik in alle ongebondenheid leefde, was ik buiten gevaar van deze banden, maar zoo haast als ik mij tot de Godzaligheid begeven wilde, is mij de wereld tot vijand geworden, en nu voert zij mij ter dood. Maar" liet hij getroost en blijmoedig hierop volgen, »de dienstknecht is niet meerder dan zijn Heer." — »Mijne lieve Broeders!" zóó vermaande een Leeraar der Hervormden, die naar den brandstapel geleid werd, de onstuimige menigte, welke aanstalten maakte om hem te ontzetten. »Mijne lieve Broeders! Dat toch niemand uwer eene poging doe om mij te verlossen; laat de Heer zijn werk in mij volbrengen!"

De moed der Hervormden rees met het gevaar, de geloofskracht met de onderdrukking. Te *Antwerpen* hield de Waalsche Predikant FRANÇOIS DU JON (FRANCISCUS JUNIUS), later een der eerste sieraden der *Leidsche Hoogeschool*, binnenshuis eene leerrede, te zelfden tijde, waarop men buiten de deur, eenige geloofsbroederen ter dood bragt, en de vlam van de houtmijt, door de glasruiten zigtbaar, voor het oog van spreker en hoorders ten hemel steeg. Vele Edelen van den lande, en onder hen ook VAN PALLANDT, Heer van *Kuilenburg*, schroomden niet langer zich voor de Hervorming te verklaren, en over de verkrachting van 's volks dierbaarste regten en vrijheden al luider en luider hunne stem te verheffen.

WILLEM *van Oranje* bleef intusschen niet werkeloos. Zijne eerste poging tot verbetering van den toestand des volks, en ter voorbereiding van eene gelukkiger toekomst, was, de magt en den invloed van den sluwen GRANVELLE te fnuiken of te breidelen. Hij werd hierin vertrouwelijk ondersteund door de Graven VAN EGMOND en HOORNE, en het gelukte hun eindelijk, den Kardinaal uit het bestuur te verwijderen. GRANVELLE verliet uit eigene beweging de *Nederlanden*, met de bittere bewustheid, dat hij enkel een voorwerp van haat en wantrouwen was geworden, en dat al zijne handelingen, ook dezulke, waarmede hij aan de wenschen des volks iets had toegegeven, in het ongunstigste licht waren beschouwd geworden. Dit scheen althans iets gewonnen. Maar de moedige Vorst liet het hierbij geenszins berusten. VAN EGMOND werd met eene geheime zending naar *Madrid* afgevaardigd, om op de verzachting der Plakkaten en de opheffing der *Inquisitie* aan te dringen. Maar deze zending, waarvan men zich eerst nog eenige goede vrucht beloofd had, bleek weldra geheel nutteloos te zijn geweest. De Koning verklaarde »liever duizend levens te willen verliezen, dan in de Godsdienst de geringste verandering te gedoogen, of aan ketters eenige toegevendheid te bewijzen." Om kracht tot dit besluit te garen, had hij zich voor het kruisbeeld des Verlossers nedergeworpen, en den Heiland gebeden, hem in die gezindheden te versterken.

Te vergeefs hadden de Hervormden tot regtvaardiging van hun geloof, reeds in den jare 1559, eene geloofsbelijdenis door den vromen GUIDO DE BRES doen vervaardigen, en haar in het jaar 1562 met een onderdanig smeekschrift aan den Koning toegezonden. Het eenigste, wat

men als eene gunst van FILIPS verwierf, was, dat de regtsplegingen niet meer in het openbaar, maar heimelijk in den kerker zouden geschieden, hetwelk de verbittering der gemoederen nog hooger deed stijgen.

Maar in zulk eene mate moest ook de verbittering worden opgewekt, zoude er heeling van het kwaad en redding voor het onderdrukte volk geboren worden. Eenige Nederlandsche Edelen, met FILIPS VAN MARNIX, Heer van *St. Aldegonde*, aan het hoofd, sloten in het najaar van 1565 met elkander een verbond, het *Compromis* geheeten, dat de verdediging of herstelling der oude vrijheid, en in de eerste plaats de omverwerping der *Inquisitie* beöogde. »Wij willen" zóó luidt het in de oorkonden van dit verbond, »wij willen niets ondernemen tegen God, den Koning, den Staat, de burgerlijke vrijheid, of de Roomsch-Katholieke Kerk; maar wel met vereenigde krachten ons aankanten tegen de *Inquisitie*; want door haar wordt de schandelijkste en onteerendste slavernij over ons gebragt, alle goddelijk en menschelijk regt omvergestooten, het bezit van have en goed onzeker gemaakt, alle vrijheid in woorden en werken opgeheven." Dit stuk was aanvankelijk slechts door elf Edelen onderteekend, doch met elken dag groeide het getal der Edelen aan, die tot dit verbond toetraden, tot dat hun aantal meer dan vierhonderd bedroeg. Aan hunne spits stelde zich HENDRIK, Heer *van Brederode*, een afstammeling der oude Graven van *Holland*, van een' gloeijenden haat tegen 's lands onderdrukkers bezield, en nevens hem LODEWIJK *van Nassau*, broeder des Stadhouders, niet minder edel van hart dan edel van geboorte, wegens zijn' moed en regtschapenheid de volmaaktste ridder van *Europa* genoemd, die eigenlijk als de ziel der geheele vereeniging dient aangemerkt te worden. Door zulke voorgangers geleid en aangevoerd, besloten de verbondene Edelen een' moedigen en beslissenden stap te doen, die, als de eerste stap des Nederlandschen volks tot afwerping van het slavenjuk, onvergetelijk blijft, en het jaar 1566 tot een der belangrijkste jaren in de Geschiedenis des Vaderlands gemaakt heeft.

Den 5den April begaven zich ongeveer driehonderd Edelen door de straten van *Brussel* in plegtstatigen optogt naar het paleis der Landvoogdes, en reikten, ten gehoore toegelaten zijnde, door de hand van BREDERODE, het door allen onderteekende smeekschrift over. Schoon de taal, daarin uitgedrukt, die van eerbiedige smeeking, die van getrouwe gehechtheid aan den Koning was, het sprak onbewimpeld het gevoelen van volk en Edelen uit, en het overhandigen van zulk een smeekschrift onder zulke omstandigheden had op zich zelf reeds iets dreigends, en mogt als een teeken van onheilspellende voorbeduidenis gelden. Alleen de aanblik van zulk eene talrijke schaar van achtbare en aanzienlijke mannen, die de bloem van den adel, de kracht en de kern der Nederlandsche Natie uitmaakten, moest dwingen tot ontzag; en FILIPS zelf, zoo hij dit tooneel had aanschouwd, zou niet minder van schrik dan van inwendige woede gebeefd hebben. Men verhaalt dan ook, dat MARGARETHA bij dit gezigt zóó hevig ontstelde, dat zij naauwelijks de noodige tegenwoordigheid van geest wist te bewaren; waarop de Graaf DE BERLAIMONT, met de oppervlakkige geestigheid

eens Franschen hovelings, haar zou hebben toegevoegd: »Stel u gerust, Mevrouw! het zijn maar Geuzen," *(des Gueux)* (1). Zeker is het althans, dat dit woord (hetwelk volgens onze oude Geschiedschrijvers, en ook blijkens den zin, waarin het werd opgevat, Landloopers of Bedelaars beteekende), of nu, of reeds vroeger, den Edelen, als een woord van smaad en verachting, werd naar het hoofd geworpen. Maar dit woord, wel verre van aan de zaak der Hervorming afbreuk te doen of haar verachtelijk te maken, heeft veelmeer moeten strekken, om, krachtiger dan zich laat uitdrukken, haren voortgang te bevorderen, hare zegepraal te bespoedigen. Gelijk de eerste belijders des Euangeliums het zich tot eene eere rekenden naar den Stichter des Christendoms, schoon de wereld hem verworpen en gekruisigd had, den naam van Christenen, met de daaraan verbondene smaadheid, te dragen; zóó stelden ook *Nederlands* Edelen, met een fier gevoel van miskende waardigheid, hunne eer in de hun toegedachte schande. *Vivent les Gueux!* dit woord werd de leuze, die men, met het bekende bijschrift: *Fidelles au Roy jusqu'à la bésace* (getrouw aan den Koning tot aan den Bedelzak toe), op koperen en zilveren penningen gestempeld, of op houten bedelnapjes gesneden vond; die op den hoed werd gestoken of op de borst werd gedragen, en later op de strijdvaandels wapperde. Dit woord is de leuze gebleven onzer vaderen in hunne worsteling tegen *Spanje*. Het was de wapenkreet onzer dapperen in het veld en op de baren, en werd het wachtwoord der Hervorming in *Nederland*.

De Landvoogdesse had zich, in antwoord op het ingediende smeekschrift, met algemeene en onbepaalde beloften uit hare verlegenheid zoeken te redden. Maar zij moest toch iets beloven, toch iets toegeven. Zij verbond zich dan, uit naam van 's Lands Edelen, aan den Koning te schrijven, en, terwijl diens antwoord werd ingewacht, de noodige bevelen aan de geregtshoven der *Inquisitie* uit te vaardigen, om niet met de uiterste gestrengheid te werk te gaan, maar de straffen, omtrent de ketters bepaald, eenigzins te matigen en te verzachten. Doch waarin zou nu deze matiging bestaan? — In plaats van de brandstapels zou men de galg zien opgerigt. Wie berouw toonden over hunne dwaling zouden niet met de koord maar met het zwaard worden gestraft, en in dit geval zouden hunne goederen niet aan den Staat vervallen, maar tot hunne betrekkingen terugkeeren. Voor gewone leeken, die als onkundigen en eenvoudigen waren misleid, zou de straffe des doods met die eener altoosdurende ballingschap verwisseld mogen worden. Ziedaar alles, wat men van de genade en edelmoedigheid der Landvoogdesse mogt verwachten, indien, namelijk, de genade en lankmoedigheid des Konings van *Spanje* ook zóó verre zich uitstrekten. Was het dan vreemd, dat het volk met bitteren schimp dit besluit geene *Moderatie* maar *Moorderatie* wilde genoemd hebben?

Dit was al de vrucht, die het Verbond der Edelen, en de moedige

(1) Van Meteren schijnt het woord *Geuzen* (Gueux) voor eensluidend met *Gooilieden* te houden; Hooft houdt het voor eene verfransching van het Hollandsche *Guit*.

en beslissende stap door hen gedaan, tot hiertoe hadden gedragen! Zullen wij ons over dezen uitslag bedroeven of verblijden? — Zekerlijk moet ons het harte van weedom krimpen, als de herinnering ons in die bange dagen terugvoert, die onze vaderen hebben doorgeleefd, toen Gods weg voor hun oog geheel in donkerheid zich hulde; maar dankbaar moeten wij ons verheugen, als wij op de Godverheerlijkende uitkomst zien, en het elkander in de Geschiedenis onzes Vaderlands als met den vinger aanwijzen, hoe God zijne hulpe ter redding vertraagde, opdat die redding zelve te heerlijker en volkomener, en des te zigtbaarder Gods werk zou zijn. Wat toch ware er, naar menschelijke berekening, van de Hervorming in *Nederland* geworden, indien MARGARETHA en FILIPS naar de stem der geregtigheid, naar den kreet der menschelijkheid, die hun in de ooren klonk, hadden geluisterd? Het bloed veler onschuldigen zou niet hebben gestroomd, maar het slavenjuk had op onzen hals blijven drukken, en eene volkomene vrijheid des gewetens, eene geheel onbelemmerde belijdenis der Hervormde Godsdienst ware, onder het bewind van *Spanje*, wel altijd een droombeeld, eene hersenschim gebleven. Wat werkte, daarentegen, de *Inquisitie* met hare foltertuigen, de Koning met deze weigering uit? Wat anders dan dat de opstand, die weldra zou uitbarsten, in het hart van Roomschen en Onroomschen gedurig meer werd voorbereid? — Wij mogen het toch niet onopgemerkt laten, dat het Verbond der Edelen veelmeer van een' Staatkundigen dan Godsdienstigen aard was; dat velen der verbondenen de Roomsch-Katholieke Godsdienst waren toegedaan, en allerminst hare afschaffing begeerden; maar dat ook dezen, door de trotsche en onverzettelijke houding, welke FILIPS tegenover de *Vlaamsche* Edelen aannam, in het harnas gejaagd, hoe langer zoo meer tegen den Koning en zijn bestuur werden verbitterd. Doch dit was niet de eenige misslag door het bewind van *Spanje* begaan. Het opdringen van de besluiten van *Trente* werd algemeen als eene inbreuk op 's lands regten en vrijheden beschouwd. Het oprigten der nieuwe bisdommen en de verheffing van GRANVELLE, een' vreemdeling, tot Aartsbisschop van *Mechelen*, stieten zoowel de Roomsche Geestelijkheid als alle Hervormden tegen de borst, en niets ontbrak er aan dan deze vernieuwde halstarrigheid des Dwingelands, om alle harten van hem te vervreemden, die hem anders, als den Beschermer des geloofs, zouden hebben toegejuicht.

Zóó regtvaardigt zich het aanbiddelijke Godsbestuur ook te midden van den stikdonkeren nacht des lijdens. Al moest het thans de taal van velen in *Nederland* zijn: *Ik verwachtte het licht, en zie de donkerheid kwam*, al werd op nieuw de gezigtseinder verduisterd door zwarte donderwolken, op die donderwolken zelve zien wij als met helderflikkerenden glans geschreven: God kent Zijnen tijd, ook dan wanneer Zijne hulpe ter redding vertraagt, en onder Zijne hoede is de zaak des lichts en der waarheid altijd veilig!

II.

De Hagepreek en de Beeldstorm.

Het jaar 1566.

Te midden dier uitwendige vervolging en verdrukking begon zich eene Hervormde Kerk in ons Vaderland te vestigen. De storm, die door het luchtruim voer, deed den palmboom te weliger groeijen, schudde dien vaster in de aarde, en deed hem dieper zijne wortels uitslaan in den grond. In het bloed der martelaren was de hoeksteen gezonken van het nieuwe kerkgebouw, dat zich reeds boven zijnen grondslag begon te verheffen, en waaraan door den band van uitwendige vereeniging zekere vastheid en éénheid was bijgezet. De namen van drie voorname afdeelingen der Protestantsche Christenheid vinden wij ook in de Geschiedenis van Nederlands Hervorming weder: De *Lutherschen*, de *Doopsgezinden* en de eigenlijk gezegde *Hervormden*, waaronder *Zwinglianen* en *Calvinisten* waren begrepen. De eersten waren overal verspreid; de tweeden hadden zich het sterkst in *Vriesland* uitgebreid; en de laatsten waren het talrijkst in *Antwerpen* en *Vlaanderen*, maar namen ook in de Noordelijke Gewesten gedurig in sterkte toe. Men zoude nogtans in eene grove dwaling verkeeren, indien men meende, uit deze namen alleen, de ware gevoelens der vroegste Protestanten in de *Nederlanden* te kunnen beöordeelen. Veeleer wordt het bij een grondig onderzoek der Geschiedenis blijkbaar, dat de Hervorming hier te lande, gelijk zij in haren oorsprong onafhankelijker van vreemden invloed geweest is, dan men doorgaans vermoedt, zóó ook, toen zij in het leven trad, eene zelfstandigheid geöpenbaard heeft, die haar loffelijk onderscheidt. Velen werden er gevonden, die verre van LUTHERS gevoelen omtrent het Avondmaal afweken; die geheel tegenovergestelde begrippen omtrent de openlijke eeredienst en het gebruik der beelden koesterden dan hij; maar die evenzeer tegen CALVIJNS gestrenge *Theorie* omtrent de eeuwige Voorbeschikking bleven ingenomen, en, schoon zij meer in den geest van ZWINGLI dachten, den naam van *Zwinglianen*, als een' hatelijken partijnaam, met weêrzin op zich zagen toegepast. Dit bewijst het voorbeeld van JO. VELUANUS, C. COOLTUIN, PETRUS BLOCCIUS, JOH. ARENDSEN en anderen, die zich het liefst *Evangelisch-Gereformeerden* wilden genoemd hebben, gelijk zij dit ook door hunne gevoelens werkelijk bleken te zijn.

In velen leefde en werkte nog lang de geest van ERASMUS voort, en wat daarin goeds en loffelijks was kon niet beter en schooner uitgedrukt en vertegenwoordigd worden, dan door HUIBERT DUIFHUIJS en zijne gematigde pogingen ter Hervorming geschiedde, waardoor aan Roomschgezinden en Hervormden beiden het navolgenswaardig voorbeeld van echt-Christelijke verdraagzaamheid gegeven werd.

HUIBERT DUIFHUIJS, den 27sten October 1531 te *Rotterdam* geboren, werd na tot Priester te zijn opgeleid, Pastoor van de Groote

of *St. Laurenskerk* in zijne vaderstad. Dáár reeds bleek zijne Christelijke verdraagzaamheid, vooral in een Kettergerigt, waarin hij mede als regter gezeten was. Van de smetten der *Lutherij* verdacht, week hij naar *Keulen*; van daar teruggekeerd vestigde hij zich in het jaar 1574 te *Utrecht*, alwaar hij aan de *St. Jakobskerk* als Pastoor werd aangesteld. Hier begon hij, met groote welsprekendheid maar te gelijk met groote gematigdheid, tegen over andersdenkenden eene zuiverder leer te prediken. Te midden der beelden en altaren sprak hij van den kansel openlijk en rond tegen de beelden en andere misbruiken van het Pausdom, en in het jaar 1578 verzocht hij van de regering der stad verlof om op de wijze der Gereformeerden te leeren, »als niet langer begeerende zoodanige abuisen voor te staan." Deze toestemming werd hem eerst geweigerd, maar daarna, toen niet slechts zijne Gemeente, maar vele Regeringsleden zich voor hem verklaarden, verleend. Van dien oogenblik werkte DUIFHUIJS, als Hervormer in een Erasmiaanschen geest, te *Utrecht* rustig voort. Hij bleef het witte koorhemd dragen, en gedoogde de beelden en altaren, tegen wier dienst en vereering hij streed, in zijne kerk, waarin door den Pastoor van de andere helft der *St. Jakobs*-Parochie, aan het Hoogaltaar op het koor de Mis bediend werd, na wier afloop de Evangelische Gemeente in het schip der kerk vergaderde, om de gezuiverde Evangelie-prediking van DUIFHUIJS te hooren. »Zóó leverde" zegt te regt de Hoogleeraar ROYAARDS in zijne Geschiedenis der Hervorming in de stad *Utrecht* »dit Utrechtsche kerkgebouw een treffend voorbeeld op van echt Christelijke verdraagzaamheid in *Nederland*, waardoor men, bij verschil van meeningen, leer en eeredienst, door den band der liefde verbonden bleef." (1).

Toen nogtans ons Vaderland door predikers uit *Genève*, *Frankrijk* en *Emden* als het ware overstroomd werd; toen de *Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, welke oorspronkelijk geenszins de bestemming had een formulier van eenigheid voor volgende tijden te zijn (2), meer en meer

(1) DUIFHUIJS stierf in het jaar 1581. BRANDT heeft een zeer zinrijk bijschrift op hem vervaardigd, 't welk door den Hoogl. ROYAARDS is opgenomen in de bijlagen van zijn werk. Ik neem hieruit enkele regels over, die DUIFHUIJS geheel karakteriseren:

»Dees vrije siel wiert nooit verstrikt met menschen-koorden,
Het Consistorie-juk viel voor zijn hals te swaer.
Van 't duister sweeg hij stil en sprak alleen van 't klaer.
Hij leerde niet te hoog van 't kiesen en 't verstooten.
— — — — — — — — — — — — — —
Zijn Catechismus was 't beschreven Woort van boven.
Met woorden wees hij 't pad, met werken ging hij voor."

(2) »*Belijdenis des geloofs, ghemaakt met een ghemeen accoort door de geloovigen, die in de Nederlanden overal verstrooid zijn;*" — door GUIDO DE BRES in den jare 1559 ontworpen (die haar aan onderscheidene Godgeleerden, ook aan CALVIJN, ter toetsing en beöordeeling toezond), en, na de goedkeuring der *Emdensche* Leeraren verkregen te hebben, in 1562 in het licht verschenen. Zij was met een gelijksoortig doel als de *Augsburgsche* Geloofsbelijdenis opgesteld, om namelijk den Koning van *Spanje* tot gunstiger gedachten omtrent de Hervormden te brengen, en dezen van de blaam te zuiveren, als of zij tot de zóó beruchte sekte der Wederdoopers behoorden. Reeds hieruit blijkt genoegzaam, dat zij oorspronkelijk geenszins de bestemming gehad heeft om tot *een' regel des geloofs* te dienen; maar dit wordt boven allen twijfel verheven door den brief van ADRIAAN SARAVIA (aan wien DE BRES haar het eerst had toegezonden) aan JOH. UYTENBOGAERT. Na van den oor-

als zoodanig begon erkend te worden, en daaraan ook de *Heidelbergsche Katechismus* werd toegevoegd; toen behield ook hier te lande het gevoelen van CALVIJN de overhand. Maar altijd bleven in onze Hervormde Kerk verschillende bestanddeelen onderéén gemengd, en verscheidene rigtingen nevens elkander voortbestaan, hetwelk zelfs in onze *Symbolische* en *Liturgische* Schriften te onderkennen is, en met het uitbarsten der *Remonstrantsche* twisten de treurigste botsing te weeg bragt.

De inrigting der Godsdienstoefening van deze Hervormden was hoogst eenvoudig, geheel overeenkomstig het eenig ware beginsel, waarop alle Christelijke eeredienst rust: niet God met den mensch te verzoenen, maar den mensch nader tot God te brengen; niet door eene verblindende ceremoniedienst, waarbij de Gemeente soms geheel lijdelijk blijft, als met overweldigende tooverkracht op de verbeelding te werken; maar door de gemeenschappelijke verheerlijking van God, de onderlinge stichting der Gemeente, hare opbouwing in Christelijke kennis, geloof en Godzaligheid te bevorderen. Wij ontvangen eene vrij duidelijke voorstelling hiervan uit de belijdenis, welke BOUDEWIJN OGUIER voor zijne Regters aflegde: »Wanneer wij vergaderd zijn in den naam des Heeren om zijn heilig Woord te hooren, dan buigen wij ons allen gelijktijdig op onze knieën neder, en belijden ootmoedig onze zonden voor de hooge Majesteit Gods. Daarna bidden wij allen te zamen, dat Gods Woord toch regt gepredikt en zuiver verkondigd moge worden. Wij bidden ook voor onzen Heer, den Keizer, opdat het Gemeenebest in vrede en ter eere Gods geregeerd worde. En ook gij, Mijne Heeren!" hier wendde hij zich meer regtstreeks tot zijne Regters, wien hij door dit woord een' traan aan het oog ontperste, »ook gij, Mijne Heeren! wordt niet vergeten, daar wij den goeden God voor U, als onze Overheden, bidden, dat Hij U in het goede moge handhaven". Hierop volgde, even als in de Gemeente te *Londen*, de leerrede, het voorlezen der tien geboden en geloofsartikelen, een plegtig dankgebed, en, zoo dit zonder gevaar kon geschieden, het eenstemmig Psalmgezang. De formuliergebeden, achter onze Bijbels gedrukt, door JOH. à LASCO voor de Gemeente te *Londen* opgesteld, kwamen reeds vroeg in ons Vaderland in gebruik (1). De bediening des Doops geschiedde zonder Doopvont en *Exorcisme* (Duivelbezwering), maar over het hoofd des Doo-

---

sprong dezer belijdenis eenig verslag te hebben gegeven, zegt hij: »Maar niemand dergenen, die er de hand in hebben gehad (om namelijk iets daaraan toe te voegen of daarin te verbeteren), heeft er ooit aan gedacht om een' regel des geloofs te geven; maar wel, om uit de Kanonieke Schriften zijn eigen geloof te staven." Eerst na de Synode te *Antwerpen*, in 1566, begon zij als *formulier van eenigheid* erkend te worden, en haar gezag steeg, even als dat van den *Heidelbergschen Katechismus*, tot op de Synode te *Dordrecht* gedurig hooger. — Dat echter niet alle Hervormers in *Nederland* de dringende behoefte van zulke *Confessiën* erkenden, blijkt uit het voorbeeld van DUIFHUIJS en PETRUS BLOCCIUS: »De Christenen," zegt deze, »hebben eene eeuwige *Confessie* en zijn met CHRISTO en zijne leer tevreden." Het Nieuwe Testament noemt hij het *onveranderlijke Reformatieboek*.

(1) Naar de Liturgie der Londensche Gemeente en eene andere van *Genève*, is door leerlingen van MELANCHTHON eene *Paltzische Liturgie* te zamengesteld, en deze is (even als de *Heidelbergsche Katechismus*) door DATHEEN ten behoeve der Nederlandsche Kerk vertaald geworden.

pelings werd eene korte zegenbede uitgesproken, gelijk dit nog in de Waalsche Kerk geschiedt. Vóór het houden van het Avondmaal knielde de geheele Gemeente neder, en de Godsdienstleeraar of Voorganger bij deze plegtigheid stond niet als Priester voor de heilige tafel der liefde, maar was in het midden zijner broederen mede aangezeten.

Na dezen vlugtigen blik op de inwendige gesteldheid van het opkomend Protestantisme in *Nederland* te hebben geslagen, vatten wij den draad der Geschiedenis weder op. Tot hiertoe hadden de Hervormden hunne godsdienstige zamenkomsten zóó bedekt en geheim mogelijk binnen digtgeslotene woningen en vertrekken gehouden. Maar in het jaar 1566, dat in zóó vele opzigten belangrijk mag heeten, ving, als op één gegeven teeken, schier gelijktijdig in de Zuidelijke en Noordelijke Gewesten, de openbare prediking aan. Zag men zich nog altijd van geschikte bedehuizen en kerkgebouwen, tot het houden van Godsdienstige vergaderingen, verstoken, de Hemel welfde zich overal als het groote koepeldak boven het hoofd, en waar eene plek was om neder te knielen, dáár was, volgens het echt-Protestantsch beginsel, ook heilig land. Was dit binnen den ringmuur der steden, wegens het scherpe verbod der regering, gevaarlijk, men koos daartoe het vrije en opene veld; maar toch bij voorkeur zulke oorden, waar men niet aanstonds ontdekt of overvallen kon worden; waar hagen of schuren eene natuurlijke omheining en verschansing vormden, en men elken toegang door karren en wagens ligtelijk versperren kon, en — ziedaar den oorsprong der benaming van *Hagepreek* en *Hagepredikers!*

Één van zulke *Hagepredikers*, die door hunne ongekuischte, maar dikwerf snijdende en treffende taal, krachtig op de gemoederen des volks wisten te werken, was HERMAN MODET of STRIJCKER, uit *Overijssel* geboortig, die op den 14den van Zomermaand, in den omtrek van *Oudenaerden*, voor eene vergadering van wel zevenduizend menschen, de eerste openbare leerrede hield. Zijn voorbeeld vond te *Aalst*, te *Gend*, waar de bekende PETRUS DATHEEN een der ijverigste maar ook der driftigste Predikers was, te *Rijssel*, *Valenciënnes* en *Antwerpen* talrijke navolgers. Men zocht de vergaderingen met geweld uit een te drijven; maar de menigte keerde in steeds grooter aantal weder, en verscheen nu met vuurroer, zwaarden en hellebarden gewapend. De vergaderplaats werd met eene soort van wagenburg omringd en afgesloten, en de ingang door gewapende wachten afgezet en bewaakt.

De eens gegeven schok deelde zich ook aan de Noordelijke Gewesten mede. De Graaf van *Kuilenburg* liet de Hervormde leer vrij en openlijk in de kerk zijner stad verkondigen, en gaf hiermede het voorbeeld, dat weldra andere steden volgden. Te *Amsterdam* werd op den 8sten van Hooimaand aan den *Ykant* door eenige aanzienlijke Protestanten, wier namen voor de nakomelingschap zijn bewaard gebleven, eene geheime vergadering gehouden (1), waarin men na rijp beraad, door

(1) De namen dier Burgers waren: REINIER KANT, FRANK DE WAAL, CORNELIS JANSZ. KOSTER, ALBERT HEIJES, WILLEM FLORISZOON en LAURENS JAKOBSZ. REAAL.

het gebed tot God geheiligd, tot den moedigen stap besloot, om ook in den omtrek der *Zuid-* en *Noord-Hollandsche* Steden de openbare prediking te doen aanvangen. Dit geschiedde. Buiten *Hoorn* werd reeds op den 14den dier maand, op eene openbare plaats vóór het Reguliers-klooster, door JOH. ARENDSEN (1), acht dagen later te *Overveen* door PETER GABRIËL gepredikt (2). Aan de *Hoornbrug* bij *'s Gravenhage*, in *Zeeland*, *Utrecht*, *Vriesland* en de andere Provinciën, hield men soortgelijke vergaderingen. Ook hier hadden velen, op zelfsbehoud en verdediging bedacht, de wapenen onder hunne kleederen verborgen. Eindelijk waagde men het zelfs te *Sloterdijk*, even buiten het stedelijk grondgebied van *Amsterdam*, te prediken. De Wethouderschap dier stad had, uit gehoorzaamheid aan de Landvoogdes, dit ten strengste verboden; maar, het nutteloozе van elken wederstand inziende, was zij vrijzinnig en verstandig genoeg, de prediking des Euangeliums ook binnen de stad te veroorlooven. JOH. ARENDSEN, PETER GABRIËL en NICOLAAS SCHELTIUS waren de eerste Predikanten, die zich, met verlof der Regering, deze bediening zagen opgedragen.

De openbare prediking in *Nederland*, *zóó* eenparig begonnen, met zooveel geestdrift en snelheid doorgezet, was wel het overtuigend bewijs, dat de volksgeest ten voordeele der Hervorming had beslist, en hoe dwaas het moest heeten, enkel stoffelijke kracht daartegen over te stellen, en met blind geweld tegen eene heilig geächte en diepgevestigde overtuiging te blijven woeden. Dompel een stuk houts met gespierde vuist onder in het water, altijd zal het weder boven drijven. Zóó ging het met de onderdrukking van den volksgeest in *Nederland*. Ook zien wij in deze prediking niets berispelijks, niets wat der Hervorming ten billijk verwijt kan verstrekken. Het was een doortastende maatregel in den geest en de kracht van eenen LUTHER en FAREL, maar na alles, wat reeds was voorafgegaan, door het hooge gewigt der zaak, door den aandrang der omstandigheden, volkomen gewettigd. Dat velen toch deze zamenkomsten gewapend bijwoonden, was niets anders dan de natuurlijke poging tot zelfverdediging, door nooddwang

---

(1) JOH. ARENDSEN was een der eerste Predikers onder 't kruis (omstreeks 1545). Van *Alkmaar* verdreven, zette hij zich te *Kampen* neder, en werd van daar in het jaar 1566, toen de openbare prediking begon, naar *Amsterdam* ontboden. Aldaar predikte hij, op veler aandrang, op den 8sten Julij buiten de stad. Hij stierf te *Alkmaar* in 1573.

(2) PETER GABRIËL had even als ARENDSEN reeds in 1545 de Reformatie gepredikt. Hij was later Predikant te *Brugge* geweest, doch van daar, tijdens de vervolging in 1565, naar *Antwerpen* gevlugt. In 1566 woonde hij te *Amsterdam*, alwaar hij elken Zondag, schoon met vervolging bedreigd, voortging den Heidelbergschen Katechismus te verklaren. Vandaar uit deed hij verscheidene Hagepreken, als te *Overveen*, *Alkmaar*, aan de *Hoornbrug* en te *'s Hage*. In 1572 werd hij van *Amsterdam* naar *Delft* verplaatst, waar hij in het volgende jaar overleed. Van de *Hagepreek* te *Overveen* verhaalt BRANDT: "'t Meeste volk was dáár den ganschen nacht geweest, en had, bij gebrek van ander verblijf, op 't veld geslapen. Ten leste kwam ook de Predikant. Men stak twee stokken in de aarde en bond daar een sperre overdwars aan vast om hem voor een stut en leuning te dienen. Na het zingen en bidden predikte hij over Efez. II vs. 8 en 10, en dat, ofschoon hij zeer zwak en klein van persoon was, omtrent vier uren lang(!) in een' zeer heeten zonneschijn."

afgeperst, in de ure des gevaars. Dat niet enkel geördende Leeraars, maar ook handwerkslieden als Predikers optraden — ook JAN ARENDSEN was Mandemaker van beroep — dit was een onvermijdelijk gevolg der schaarschheid van wélonderwezene en geöefende Evangeliedienaars, bij zóó groote behoefte. Indien al sommigen dier zoogenoemde *Hagepredikers* de grenzen der Christelijke gematigdheid en verdraagzaamheid verre uit het oog verloren, daar waren ook anderen, die in een' milder Evangelischen zin predikten (1). Maar hierbij liet men het niet berusten. Die openbare prediking was in de Zuidelijke Gewesten van onstuimige bewegingen vergezeld gegaan. Te *Gend* en te *Antwerpen* had men de gevangenissen opengebroken, om de ten doode gegrepene slagtoffers uit de klaauwen der *Inquisitie* te verlossen. Alleen aan het wijs beleid van den Prins *van Oranje* gelukte het in de laatstgenoemde stad, zoo lang hij tegenwoordig bleef, de rust in de gemoederen te herstellen en te bewaren. Het volk had (wat altijd gevaarlijk is) zijne eigene krachten leeren kennen; had hierdoor de ervaring opgedaan, dat het in staat was, om zich zelve regt te verschaffen, indien het slechts den moed had om door te tasten, en geweld met geweld te keeren. Alles duidde de uitbarsting van een' vreesselijken storm aan, en die storm is werkelijk met vernielend geweld over de prachtigste Kathedraalkerken, met hare altaren en beelden, losgebroken.

De Beeldstorm begon den 14den Augustus in *Artois* en *Vlaanderen*. Een ongeregelde volkshoop van handwerkslieden, schippers en boeren, met het laagste gepeupel ondereen gemengd, van bijlen, hamers, ladders en touwen voorzien, trok in den omtrek van *St. Omer* de vlekken en dorpen door. De poorten van kerken en kloosters werden opengeloopen, de altaren omver gehaald en de beelden verbrijzeld. Door het plegen dier baldadigheden, waarin zij door niemand werden gestuit, nog meer verhit en opgewonden, slaan zij den weg naar *Yperen* in, en nemen de hoofdkerk in bezit. De ladders worden tegen den wand geplaatst; de ruwste en stoutste gasten klimmen tegen de muren op, en slaan met hamerslagen de beelden en schilderijen aan stuk. Binnen weinige oogenblikken zijn alle sieraden van het altaar verdwenen, biechtstoel en kansel nedergeworpen en uit elkander gerukt. Het zelfde schandtooneel werd te *Meenen*, *Rijssel* en *Oudenaerden* vernieuwd.

Van stad tot stad en van oord tot oord slaat de razernij, als eene vlam, die om zich grijpt, als eene aanstekende pestkoorts, over. Overal geraakt het woedende graauw op de been; overal gaat het aan 't plunderen der kerken, zonder de fraaiste voortbrengselen der kunst te verschoonen, of wat in de oogen der Roomschgezinden het heiligste was, te ontzien. Te *Antwerpen* werd het eerste gerucht van

(1) „Ick kenne," zegt PETRUS BLOCCIUS op zijnen naïven toon, „een oudt Godtvreesenden man, JAN WILLEMS genoemt, welc, hoewel hij een schoenmaker te *Utrecht* is, soo soude ick liever syne vermaninghe hooren dan des Domproost ofte Paus. Hy gaet by crancken ende die de peste hebben."

den Beeldstorm aangebragt op het feest van *Maria-Hemelvaart*. De hoofdkerk was opgevuld met menschen. De Geestelijkheid, reeds voor oproerige bewegingen beducht, had het niet gewaagd het beeld der Moedermaagd, zoo als gewoonlijk, midden in de kerk op te rigten, maar het in een' hoek van het koor geplaatst. Enkele spotboeven bragten het dáár een bezoek, en vroegen onder spottend hoongelach: »waarom de Hemelsche Jonkvrouw ditmaal huiverde zich aan de oogen des volks te vertoonen?" Anderen waagden het den kansel te beklimmen en de Roomsche Geestelijkheid te bespotten. Dáár weergalmt op eens onder de gewelven van den hoogen Dom de kreet: *Vivent les Gueux!* en dit woord, dat alleen de heilige leuze der vrijheid had moeten blijven, werd thans de kreet des oproers en het sein tot den Beeldstorm, die hier met eene ongeloofelijke woede volbragt werd. Het Mariabeeld moest het eerst die woede ontgelden. Het orgel, een meesterstuk der kunst, werd geheel vernield. Een Christusbeeld werd met touwen omver getrokken en met bijlen stuk gehouwen, terwijl men de twee moordenaars aan zijne zijde onbeschadigd liet. De trotsche kerk met hare zeventig altaren, eene der schoonste en prachtigste kerken van geheel *Europa*, was binnen weinige uren in een' ledigen romp herschapen.

Ook thans bleef het opgewondene graauw in de Noordelijke Gewesten niet achter. Te *Middelburg*, *Utrecht*, *Amsterdam* en elders, betoonden de Beeldstormers weinig minder onbeschoftheid dan te *Antwerpen*. Andere steden, gelijk *Delft*, *Gouda*, *Haarlem*, en *Rotterdam* bleven, door de kloeke en welberadene houding der Overheid, verschoond. Te *Leeuwarden* kwam de regering den gruwel vóór, door, in overeenstemming met den wensch van de meerderheid der bevolking, de beelden in stilte te doen wegnemen, en de hoofdkerk aan de Hervormden in te ruimen. Men wil, dat, alleen in *Zuid-Nederland*, in drie of vier dagen ongeveer vierhonderd kerken en kloosters door het bandeloos gepeupel zijn beroofd en geplunderd geworden.

Indien deze gruwel der verwoesting (gelijk sommige Roomschgezinde Schrijvers beweren) volgens een wél overlegd en te voren beraamd plan van de zijde der verbondene Edelen of de hoofden der Protestanten had plaats gehad, wij zouden bij het lezen dezer bladzijden rood worden van schaamte, en op de Hervorming eene onuitwischbare blaam geworpen zien. Maar het tegendeel is uit de Geschiedenis volkomen bewijsbaar (1). Zoo het al waarschijnlijk moet worden geacht, dat enkele heethoofden onder de Protestanten deze oproerige beweging in stilte zullen hebben toegejuicht of aangemoedigd, van niet één hunner is die beschuldiging met zekerheid bewezen. Tegen dit vermoeden zouden wij het vermoeden kunnen overstellen, 't welk algemeen bij de Hervormden ingang vond, dat

(1) Genoegzaam al de Schrijvers, die over den beeldstorm handelen, zijn hiervan ten volle overtuigd. BILDERDIJK zelf, die de verbondene Edelen met veel gestrengheid beöordeelt, acht het ongeloofelijk, dat zij deze ongeregeldheden zouden bevorderd hebben. Tot staving van het tegendeel kan ook een vertrouwelijke brief strekken, door HENDRIK VAN BREDERODE aan LODEWIJK VAN NASSAU geschreven: *sur les desordres des Iconoclastes en Hollande*.

de Roomschgezinden, uit ligt verklaarbare oogmerken, zelven de aanleggers en bewerkers van dit treurspel zouden geweest zijn. Het is althans door onwraakbare getuigenissen bevestigd, dat de Beeldstormers zoowel uit Roomschgezinden als uit Protestanten bestaan hebben, gelijk mede daaruit blijkt, hoe de Prins *van Oranje*, LODEWIJK *van Nassau*, de Nederlandsche Edelen (zelfs de heethoofdige HENDRIK VAN BREDERODE), FRANCISCUS JUNIUS met de voornaamste Predikers onder de Hervormden (een HERMAN MODET niet uitgezonderd) het gepleegde betreurden en verfoeiden (1), waarom zij zich haastten, zich daaraan openlijk onschuldig te verklaren.

Doch waartoe de schuld dier noodlottige gebeurtenis op de hoofden van ééne godsdienstige partij terug geworpen? — Alles pleit voor het gevoelen, dat de Beeldstorm uit den boezem des volks is opgerezen; dat hij uit het gehoor geven aan eenen oogenblikkelijken indruk van woede en verbittering is ontstaan; en wat de volkswoede bij eene ongebreidelde menigte vermag, dit kan niet enkel het jaar 1566, maar ook het jaar 1672, 1787 en zoo vele andere jaren in de Geschiedenis onzes Vaderlands, getuigen. Wil men intusschen in den Beeldstorm een blijk zien, welk een onoverwinnelijke afkeer van de Roomsche Beelden- en Heiligendienst (hier en elders met zóó veel buitensporigheid gedreven!) zich in ons Vaderland zelfs aan de laagste volksklasse had medegedeeld — wij willen dit gaarne gewonnen geven. Wij schromen zelfs niet hierin de grondoorzaak dier beweging te zoeken; en aan dezulken, die wraak blijven schreeuwen over de verregaande heiligschennis, door eene opgewondene volksmenigte gepleegd, mogen wij toch ook wel te bedenken geven: hoe het in het oog dier menigte veel grootere heiligschennis was, zich voor de ziellooze beelden te buigen, dan die ter neder te werpen; hoe haar Godsdienst- en waarheidsgevoel door langdurige vervolging en onderdrukking tot woede was getergd; hoe zij van elke plek gronds zich verdreven zag, waar zij wilde nederknielen, om God naar de inspraak des gewetens te vereeren; en met welk eene bitterheid in het gemoed zij daarom die prachtige tempels moest aanzien, binnen wier wanden eene jammerlijk verbasterde eeredienst niet enkel geduld maar gehuldigd werd. Gewis! wie dit alles in aanmerking neemt, zal de dolheid, waarmede de Beeldstorm werd gedreven, wel niet verschoonbaar achten, maar uit zulke oorzaken vinden af te leiden, dat hieruit geenszins eene beschuldiging tegen de Hervorming of hare gematigde voorstanders kan ontleend worden.

Het scheen als of de Hemelsche Voorzienigheid, welke ook de verkeerde handelingen der menschen kan doen strekken tot bereiking harer weldadige oogmerken, den Beeldstorm wilde doen dienen, om het licht tusschen de nevelen, waarmede het nog altijd te kampen had, helderder te doen doorbreken. Door schrik in het harte gegrepen, was nu de Landvoogdesse genoodzaakt de *Inquisitie* op te heffen, en de vrije prediking onder zekere bepalingen toe te staan. De Hervormden ver-

(1) PETRUS BLOCCIUS behoorde tot de weinigen, die, als bij uitzondering, den beeldstorm goedkeurden, en onverholen daarvoor uitkwamen.

kregen op vele plaatsen voor het eerst kerken of bedehuizen, en de aanzienlijksten des volks kozen hoe langer zoo meer hunne zijde. Maar toch die Beeldstorm zou, gelijk elke menschelijke dwaasheid en verkeerdheid, wrange en bittere vruchten dragen. Het Verbond der Edelen, waarin van nu af Roomschen en Onroomschen met een' blik vol argwaan tegen elkander overstonden, werd hierdoor verzwakt en eindelijk geheel ontbonden. De Landvoogdesse hernam op eens al hare gestrengheid. Het zelfde jaar, dat de openbare prediking had zien opkomen, zag haar ook op de meeste plaatsen weder ondergaan. De laatste, de hevigste worsteling werd voorbereid, — maar God keurde zulk eene worsteling noodig; God hield het oog op die worsteling geslagen, opdat de volkomene zegepraal der Hervorming hieruit zou geboren worden.

III.

Het Schrikbewind.

Het dof gedreun der hamer- en mokerslagen, dat in de kerken van *Antwerpen*, *Doornik* en *Yperen* had geklonken, werd door de echo's der *Pyreneën* herhaald, en weêrgalmde zelfs in het *Escuriaal* bij *Madrid*. FILIPS vernam het naauwelijks, hoe het losgelatene graauw beelden en kerksieraden vertrapt en vermorseld had, of hij rees op in zijne grimmigheid en zwoer bij de ziel zijns vaders, die ketters en heiligschenners, en geheel het volk, dat hen had uitgebroed, de vreesselijkste straf te doen ondergaan. Uit onderschepte brieven bleek, dat het aanstonds zijn voornemen was, den Hertog VAN ALVA met eene ontzagwekkende krijgsmagt naar de *Nederlanden* te zenden, hoewel hij het voorkomen aannam en meesterlijk wist vol te houden, als of hij zelf voornemens was derwaarts te gaan. De Landvoogdes, zoowel voor haar eigen gezag als voor het lot eens volks beducht, waaraan reeds onder haar bewind zulke diepe wonden waren geslagen, verzekerde den Koning, dat de oproerige *factie* thans geheel onderdrukt was; dat de heerschende Kerk glansrijk triumfeerde, en het geheele land eene gewenschte rust genoot. En het zal ons blijken, wat haar de aanleiding en, in zekeren zin, ook het regt gaf, om zóó te spreken.

Valenciënnes, de wijkplaats veler vlugtelingen uit *Frankrijk* en de *Nederlanden*, hetwelk als de hoofdzetel en een magtige steun der Protestanten beschouwd werd, had geweigerd de troepen der Landvoogdes in te nemen, maar werd belegerd en tot de overgave gedwongen. De vrome GUIDO DE BRES vond hier, na velerlei mishandelingen, den dood. Hij onderging dien met den juichenden geloofsmoed van eenen martelaar des eersten Christendoms. Naar de strafplaats geleid wordende, rigtte hij de volgende toespraak tot zijne medegevangenen: »Heden sterf ik voor den naam van Gods Zoon. Gode zij dank! Ik ben zeer verblijd. Nooit had ik gedacht dat God mij die eer zou aandoen. Van oogenblik tot oogenblik word ik bekrachtigd, en mijn hart springt op van vreugde in mijn binnenste. De dood is niets.

O hoe zalig zijn de dooden, die in den Heere sterven! Het is alsof mijn geest vleugelen heeft, om zich ten hemel te heffen!" — Men noeme dit vrij de taal eener opgewondenheid, welke voor het koelwikkend verstand naauwelijks van dweepzucht is vrij te pleiten; men zal toch hierin noch de zegevierende kracht zijns geloofs, noch de zuiverheid der beginselen kunnen miskennen, waardoor hij gedurende zijn leven was bestuurd geworden. De *Nederlandsche Geloofsbelijdenis*, welke zijne hand had opgesteld, wordt ook als gedenkstuk der Geschiedenis, wegens dit uiteinde des edelen martelaars te eerwaardiger in ons oog.

Na de overgave dier stad was de toestand der Hervormden met elken dag bedenkelijker geworden. Al de predikers des Euangeliums waren uit het land gebannen. De kerken, hun afgestaan, waren hun weder ontroofd, en de beelden met groote plegtigheid daarin terug gebragt. De nieuwgebouwde bedehuizen der Protestanten waren gesloopt en afgebroken, en de posten en bindten tot galgen gebruikt, waaraan de stichters werden opgehangen. Diepe verslagenheid en moedeloosheid hadden aller hart bevangen. In één woord, de Hervorming scheen in *Nederland* haren ondergang nabij.

Maar God wilde niet haren ondergang maar hare zegepraal, en FILIPS zelf zou door het bloedbad, dat hij ging aanrigten, dien ondergang verhoeden, die zegepraal verhaasten, en die moedeloosheid des volks in vertwijfeling doen overgaan. Noch het schrijven der Landvoogdesse, noch de wijze raadgeving van zijnen Biechtvader FRESNEDA, die den Koning voorhield: »dat God niet enkel een God des toorns maar ook der barmhartigheid is, en dat dáár, waar alreede berouw aanwezig schijnt, gestrengheid en wreedheid alleen verbitteren, maar niet verbeteren kunnen," — vond bij den dwingeland gehoor. Des te meer strookte de raad des Hertogs VAN ALVA met zijne inzigten: »om het onkruid, eer het zich op nieuw vertoonde, uit te roeijen met tak en wortel." Hiermede overeenkomstig werd besloten en gehandeld.

De naam van FERDINAND ALVAREZ VAN TOLEDO, Hertog VAN ALVA, is teregt het afgrijzen der nakomelingschap geworden. Wij behoeven zijn beeld niet te beschrijven. Het staat met de donkerste kleuren in de Geschiedenis geteekend. Slechts enkele trekken van zijn karakter willen wij hier doen uitkomen, die hem althans niet van de zwartste zijde afschilderen; waardoor zelfs zijne wreedheid iets minder afzigtelijk wordt. Geheel krijgsman, en beroemd als een der grootste Veldheeren zijner eeuw, kende hij geen beter middel tot overtuiging, dan de punt en de snede van het zwaard; achtte hij geene overwinning mogelijk en roemrijker tevens, dan welke verkregen werd door het zwaard. Even als FILIPS was hij met blinden eerbied voor het geloof en de instellingen der Kerk bezield, zonder zich veel te bekommeren over den invloed, dien dit geloof op het leven oefende. Vandaar, dat hij in zijne krijgslieden de grootste ongebondenheid duldde, terwijl hij met onverbiddelijke gestrengheid de krijgstucht handhaafde. Van daar, dat hij het straffeloos kon aanzien,

dat het leger, hetwelk hij over de *Appenijnen* voerde, om de ketters van *Nederland* te verdelgen en de geschondene eer der Moedermaagd te wreken, door eenen sleep van Italiaansche ligtekooijen werd gevolgd, die, in geheele rijen geschaard, wulpsch en dartel mede togen. Als eene deugd zou men het in hem kunnen roemen, dat hij met opregte en standvastige trouw aan zijnen Vorst verkleefd was, wiens eer en zaak hij ook dan, wanneer hij op de onmenschelijkste wijze woedde, meende voor te staan en te bevorderen. Maar het was de trouw, waarmede een JOAB, bij den moord van URIA, zijnen overspeligen Vorst ter dienste stond. Het was de trouw van eenen bloedhond, die zijnen meester de handen likt en voor zijne voeten kruipt, maar zich op elken weerlooze, op wien zijn vinger wijst, door hem laat aanhitsen. Een onzer jongste Geschiedschrijvers (1), die ALVA met veel toegeeflijkheid en verschooning behandeld heeft, en daardoor zelfs de beschuldiging heeft uitgelokt, als zoude hij eene poging hebben gedaan, om zelfs de bloedvlekken van ALVA en zijnen Raad in de Geschiedenis uit te wisschen — noemt hem fier, hardvochtig, gestreng, zonder eenig inmengsel van barmhartigheid, en klaagt hem, bij zijne buitensporige gestrengheid, van geveinsdheid en trouwloosheid aan. Zulk een man was door FILIPS verkoren, om de geesel van *Nederland* te zijn, de arm en het werktuig zijner wraak.

Het was bij den vreesselijken rampslag, welke het Vaderland door TOLEDO'S komst bedreigde, nog een zegen Gods te achten, dat des Konings toeleg in ALVA'S zending lang genoeg te voren bekend was, dat vele Edelen, wier hoofd het eerst zou gevallen zijn, zich nog door eene tijdige vlugt konden bergen. Hieronder behoorden LODEWIJK *van Nassau* en zijne broeders, de Heer VAN BREDERODE en de edele Prins *van Oranje*. De wijze en voorzigtige Staatsman had den storm zien opkomen, zonder dien te kunnen afweren. Hij begreep, dat er geene andere keuze overbleef, dan kloeken en moedigen wederstand te bieden, of te wijken voor het gevaar; en toen alle 's Lands Edelen voor het eerste schroomvallig terug deinsden, maakte hij aan EGMOND en HOORNE zijn voornemen bekend, om zich, vóór ALVA'S komst, te verwijderen. Te vergeefs zochten zijne vrienden hem te bewegen, aan hunne zijde achter te blijven. Hij volhardde bij zijn besluit om het land te verlaten, en, in het vertrouwen op God, een gunstiger tijdstip af te wachten, waarop hij iets tot 's lands redding zou kunnen beproeven. In eene laatste bijeenkomst te *Willebroek* zou hij hen zelfs bezworen hebben zijn voorbeeld te volgen, en hun voorspeld hebben, dat zij, terugblijvende, *Spanje's* wraak het eerst met hun hoofd zouden ontgelden. »Vaarwel, Prins zonder land!" Dit zou de laatste afscheidsgroet zijn geweest, door EGMOND met bittere scherts ORANJE toegeworpen. »Vaarwel, Graaf zonder hoofd!" zou deze treurig hebben geäntwoord. Indien dit woord werkelijk door den Vorst ware gesproken, (wat men nogtans met grond betwijfeld heeft) dan zou de uitkomst (en helaas! maar al te naauwkeurig)

(1) De Heer GROEN VAN PRINSTERER.

deze voorspelling vervuld, en ook hierin de helderheid van zijn doorzigt bewezen hebben.

ORANJE'S vertrek was voor duizenden het sein tot de vlugt. Ontelbaar velen van de meest gegoede en geächte ingezetenen haastten zich hunne onroerende goederen te verkoopen en, met hetgeen zij van hun vermogen konden bergen, zich naar elders te verplaatsen. De wegen naar de grenzen waren overdekt met vlugtelingen, en in de anders zóó luidruchtige en volkrijke steden heerschte thans eene doodelijk drukkende stilte. Het was de stilte, welke den schok eener aardbeving voorafgaat, welke de uitbarsting eens orkaans voorspelt.

Den 28sten van Hooimaand des jaars 1567 deed de Hertog VAN ALVA zijne intrede in *Brussel*. Maar geene juichende menigte stroomde hem te gemoet. Al de straten waren ledig, al de winkels gesloten, als trok hij als een veroveraar binnen eene belegerde stad. De nieuwe Stadhouder nam zijnen intrek in het huis van den Graaf VAN KUILENBURG, hetzelfde gebouw (ô wonderbare ommekeer!) waar het Verbond der Geuzen was gesloten. Na zijne geloofsbrieven aan de Landvoogdesse te hebben opengelegd, waaruit bleek, dat hem eene schier onbeperkte magt was toevertrouwd, aanvaardde hij zijn bewind, dat, meer dan eenig *despotisch* bestuur, een *Schrikbewind* mogt heeten. Een zijner eerste besluiten was de invoering der *Inquisitie*, de opheffing der zoogenoemde *Moderatie*, door de Landvoogdesse verleend, en het aanstellen van een nieuw geregtshof, uit twaalf leden bestaande, *de Raad der beroerten* geheeten, dat allen voor zijne vierschaar zou dagen: wie van medepligtigheid aan den Beeldstorm verdacht werden gehouden; wie tot het Verbond der Edelen in eenige betrekking hadden gestaan; wie Hervormde predikanten gehuisvest, geuzenliedekens gemaakt of gezongen, op Calvinistische wijs gedoopt of begraven, of de openbare prediking bijgewoond hadden; allen, eindelijk, wie zich eenig woord tegen de H. Moederkerk hadden laten ontvallen, of bij hunne medeburgers in den reuk stonden van ketterij. Wie weigerde te verschijnen, zag zich bij verstek veroordeeld, zijne goederen verbeurdverklaard, zich zelven uit het land gebannen. Wie in het bewustzijn zijner onschuld den moed had om te verschijnen, keerde nimmer weder, en kon reeds vóór den aanvang der regtspleging beschouwd worden als ingewijd ten doode. Het is genoeg, ten einde zich een denkbeeld te kunnen vormen, naar welke wetten en beginselen door dezen Bloedraad gevonnisd werd, om den naam van eenen DE VARGAS (1) te noemen, die in wreedheid en bloeddorst eenen ALVA nog verre overtrof, of onzen Lezers den niet minder beruchten HESSELS te herinneren. Met welk eene ijskoude onverschilligheid deze zijne stem tot het doodvonnis gaf, mag blijken uit de volgende bijzonderheid, wier echtheid genoegzaam schijnt gewaarborgd. Men

(1) JAN DE VARGAS, Licentiaat, was een Spanjaard van geboorte. WAGENAAR zegt van hem: „Een monster van wreedheid, ook naar de getuigenis der Spaanschgezinde Schrijvers, die hem de matelooze gestrengheid aantijgen, welke de onzen aan ALVA te laste leggen."

verhaalt dat hij, terwijl de gewigtigste processen aanhangig waren, den slaap niet uit zijne oogen kon weren, en, zoo dikwerf men hem uit zijne sluimering opwekte, zich haastte te antwoorden: »*ad patibulum, ad patibulum! (aan de galg maar!)*" waarna hij weder de gemakkelijkste houding in den rug van zijnen leuningstoel zocht (1). Geen dag neigde er ten avond, waarop er te *Brussel* geene hoofden door de moordbijl gevallen waren. De boomen aan de wegen werden hier en daar tot galgen gebezigd. De wind speelde met de opgehangene lijken, en verspreidde eene ondragelijke doodenlucht door den dampkring (2). De ligchamen der overledenen werden weder opgegraven, en onder de galg gesleept, onder voorwendsel, de een ware zonder biecht, de ander zonder het H. Sacrament gestorven, met geen ander oogmerk, dan om hunne goederen tot zich te trekken. Vrouwen, die hare echtgenooten, en kinderen, die hunne ouders in den uitersten nood met een klein penningske bijstand bewezen, of hun slechts een woord der vertroosting in den kerker geschreven hadden, werden gruwzaam vermoord. Doch wij laten de gordijn voor deze schriktooneelen vallen, en weêrhouden ons van in nog andere bijzonderheden te treden, die in elke Geschiedenis des Vaderlands zijn weder te vinden. Met een enkel woord moeten wij nog van de inhechtenisneming en onthalzing der Graven VAN EGMOND en HOORNE gewagen.

's Daags vóór Pinksteren (1568) zag men in den vroegen morgen het schavot vóór het stadhuis te *Brussel* opslaan. Twee staken met ijzeren punten, van zwart laken omwonden, waren daaraan vastgehecht. Dit schavot was voor de edele Graven VAN EGMOND en HOORNE bestemd. ALVA had beiden door voorkomende vriendelijkheid in den valstrik weten te lokken. En toch was hem, reeds bij de eerste ontmoeting van EGMOND, een onheilspellend woord ontvallen, wat dezen de oogen had moeten openen. »Ziedaar" — zeide hij half fluisterend tot zijne staf-officieren, maar luide genoeg dat het ook door EGMOND werd verstaan — »ziedaar den grooten ketter!" Beiden waren

---

(1) BILDERDIJK laat dit gezegde op naam van DE VARGAS doorgaan, wiens sententie bij ieder vonnis zoude geweest zijn: *Haeretici fraxerunt templa, Catholici nihil fecerunt contra — ergo omnes patibulentur.* (De Ketters hebben de kerken geschonden, de Katholieken hebben zich er niet tegen verzet — dus mogen zij allen opgehangen worden).

(2) Onze Geschiedschrijver HOOFT, geeft ons van de gruwelen door ALVA en zijnen Bloedraad gepleegd, in zijnen gespierden stijl, de volgende beschrijving: »'t ging des aan elken kant op een vanghen en spannen van allerley standt, allerley sexe, allerley ouderdom. De galghen hingen gerist, de raaden, de staaken, de boomen aan de wegen stonden verlaaden met lijken, gewurght, onthalst, gebarnt; zoodat de menschen nu in de lucht, tot ademschepping geschapen, als in een gemeen graf, de woning der overledenen, verkeerden." Zoo dit laatste te sterk gekleurd moge schijnen, als ontleend aan eenen Schrijver, die, bij historische trouw in de hoofdfeiten, van opsiering niet vreemd is, en zich liefst van zekere *Kraftsprache* bedient, men verneme dan uit een request, 't welk den Koning van *Spanje* in den jare 1573 onder de oogen werd gelegd, eene optelling van ALVA's »buitensporigheden, geweldenarijen en ongehoorde wreedheden van den aanbeginne zijner regering: namelijk, zijne plundering, zijn rooven, verjagen en verwoesten, vangen en spannen, zijn bannen en verdrijven en verbeurdmaken van goederen, ja het branden en blaken, hangen, koppen afhakken, radbraken, en andere zeer afgrijselijke en nooit gehoorde folteringen, pijnigingen en vermoordingen van Edelen, armen en rijken, jong en oud, weduwen en weezen, mannen, vrouwen en jonge maagden, van wat rang, stand of waardigheid zij wezen mogen."

op denzelfden dag ter gelegenheid van een gastmaal door den jongen TOLEDO gegeven, ontwapend, en als Staats-gevangenen naar *Gend* vervoerd. Beiden waren, in weêrwil van het door hen ingeleverd *Protest*, in weêrwil van hunne mannelijke verdediging, schuldig verklaard aan hoog verraad en gekwetste Majesteit. En toch, beiden waren aan het Roomsch-Katholieke geloof getrouw gebleven. EGMOND vooral had in de twee laatste jaren meer als een vijand dan als een vriend der Hervorming gehandeld. Meermalen, en vooral bij de zamenkomst der Edelen te *St. Truijen*, had hij ondubbelzinnige blijken van zijne trouw aan den Koning gegeven. Hiervan bewust, bleef hij, tot in zijne laatste oogenblikken, hopen, dat hem uit 's Konings naam vrijspraak of vergiffenis zou worden aangekondigd. Hij kende het onverzoenlijke hart van FILIPS en ALVA niet, en sneefde als het slagtoffer van zijne zucht, om aan de stem der menschelijkheid en geregtigheid gehoor te geven. Beide vrienden verschenen weinige oogenblikken na elkander op het schavot en volgden elkander in den dood. Hunne hoofden werden op de omfloersde staken gezet, en bleven dáár voor de oogen des volks ten toon gesteld, tot dat zij op een' wenk des Hertogs werden weggenomen. Tweemalen doorliep, bij hunne optrede op het schavot, een dof gemurmel van droefheid en verontwaardiging de scharen; tweemalen klonk een snijdende kreet van ontzetting door de lucht, toen de moordbijl viel; en door de digte bezetting van het krijgsvolk heen, drongen velen der omstanders op het schavot, om hunne neusdoeken in het gudsende bloed te doopen, dat zij als het bloed van heilige martelaars wilden bewaren. En hoeveel er op de voortreffelijkheid van hun persoonlijk karakter zij af te dingen, ook wij vereeren in hen het goede, dat zij voor het vaderland hebben verrigt, en hunne nagedachtenis moet ons en onze nakomelingen niet minder heilig zijn, dan indien zij in ons geloof en voor de waarheid zelve waren gestorven.

De inhechtenisneming der Graven VAN EGMOND en HOORNE was geheel zonder voorkennis, veel minder met de toestemming der Landvoogdes geschied. Zij gevoelde, dat zij niet langer, maar ALVA alleen, in dit land had te gebieden, en, diep gekrenkt door dit bewustzijn, verzocht en verkreeg zij haar ontslag. Zij verliet de *Nederlanden* met de smartelijke gewaarwording van eene, die weinig goeds en veel kwaads heeft gesticht. Boven al moest het haar grieven, dat zelfs dat kwade niet had mogen strekken, om, gelijk zij gehoopt en bedoeld had, veel erger onheilen af te weren. Aan ALVA's wreedheid had zij het te danken, dat hare gestrengheid thans aan velen zachtheid scheen.

Toen GRANVELLE den dood van EGMOND en HOORNE vernam, was het zijne eerste vraag, »of het ALVA ook gelukt was den Zwijger te vangen?" — »Dan heeft hij nog niets gewonnen" zeide hij op het ontkennend antwoord. Hij had juist geöordeeld. WILLEM *van Oranje* was naar zijne goederen in *Duitschland* geweken, niet om dáár werkeloos te blijven, maar om ten behoeve van het volk, waaraan hij leven en goederen had gewijd, te vrijer en krachtdadiger werkzaam-

heid te ontwikkelen. Hij wist in *Frankrijk* en *Duitschland* eenig krijgsvolk te werven, waarmede hij een' inval in de Zuidelijke Gewesten beproefde. Zijn overtogt over de *Maas* geschiedde met zóó veel beleid en stoutheid, en daarbij zóó onverwacht en snel, dat ALVA, die meer dan iemand bevoegd was, om de waarde van een *strategisch* feit te beöordeelen, den berigtgever vroeg, of de Prins dan met zijn volk door het zwerk had kunnen vliegen, in plaats van den diepen stroom te doorwaden? LODEWIJK *van Nassau* viel gelijktijdig in *Groningerland*, en behaalde bij het klooster *Heiligerlede* eene overwinning op het Spaansche leger. Maar op deze overwinning volgde in Julij de nederlaag bij *Jemmingen*, en reeds in het najaar was WILLEM genoodzaakt zijn leger weder af te danken.

Intusschen ging ALVA, na geheel de Natie, wegens de misdaad van heiligschennis en gekwetste Majesteit, des doods schuldig verklaard te hebben, steeds verder in zijnen overmoed. Het was als of een helsche geest uit den afgrond was opgevaren, om al zijne handelingen te besturen, maar ook, of een andere geest had gesproken: »*Ik zal* ALVA *met blindheid slaan!*" Dom had hij gehandeld, door met gelijke drift tegen Roomschen en Onroomschen te woeden. Dom had hij gehandeld, door EGMOND en HOORNE, die genoegzaam weder voor *Spanje* waren gewonnen, tot de offers zijner wraak te bestemmen; maar nog dommer handelde hij, toen hij, niet langer met bloed te verzadigen, ook het geld en goed der Nederlanders zonder onderscheid aantastte, en den twintigsten penning van alle onroerende, den tienden penning van alle roerende goederen eischte. Dit deed het smeulende vuur van den opstand in eene laaije vlam uitbarsten. De tachtig-jarige krijg begon. Had ALVA bij zijne komst in de *Nederlanden* aanstonds eene scherpe grenslijn tusschen Roomschen en Protestanten getrokken, er is geen twijfel aan of de godsdiensthaat der verschillende partijen zou geheel te zijnen voordeele gewerkt hebben; maar hij handelde juist zóó, dat die haat in den haat tegen *Spanje* en ALVA's schrikbewind onderging, en Roomschen en Protestanten zich door hetzelfde belang voelden verbroederd. De tiende penning kostte aan *Spanje* de kroon, werd de losprijs der slaven, die hunne boeijen afwierpen, en voor de Hervormden verrees het morgenrood van eenen nieuwen en schoonen dag, die, God zij gedankt! nog niet is ondergegaan.

IV.

De strijd tegen Spanje.

Wij zijn thans tot het groote keerpunt in de Geschiedenis genaderd, toen burgerlijke en Godsdienstige belangen geheel te zamen smolten, en mogen daarom van de gebeurtenissen, die elkander met snelheid zijn opgevolgd, slechts de belangrijkste, en schier uitsluitend dezulke vermelden, die tot de grondlegging van *Nederlands* Godsdienstige vrijheid in eenige betrekking staan. Op den voorslag van den Prins DE COLIGNY kwam ORANJE op het gelukkige denkbeeld, om den

Spanjaard ter zee te bestoken. In dit denkbeeld lag het behoud des Vaderlands voor het tegenwoordige, de kiem zijner grootheid voor de toekomst en de handhaving der Evangelische waarheid tegenover gewetensdwang en vervolging opgesloten.

Eene vloot van vier-en-twintig zeilen zette, in de laatste dagen van Lentemaand des jaars 1572, koers naar de reede van *Texel*. De bodems waren niet sterk bemand of gewapend, maar hadden te koener en stouter volk aan boord. Het waren de *Watergeuzen*, onder aanvoering van den Graaf DE LUMEY (1), gewoon om te zwalpen langs de baren, en met de enterbijl in de forschgespierde vuist, te leven van den roof, op zee aan den vijand ontwrongen. Men kent hunne leuze: »*liever Turksch dan Paapsch*," hun' onverzoenlijken haat tegen *Spanje*, hun' onversaagden moed, maar ook de woestheid en wreedheid, waarmede zij niet enkel aan 's lands onderdrukkers eene geduchte wrake oefenden, maar soms ook tegen weerlooze Roomschgezinden woedden (2). Thans uit de *Engelsche* havens verdreven, en door JAKOB SIMONSZ DE RIJK tot de eene of andere heldhaftige onderneming opgewekt, hadden zij gehoopt den Noordelijken hoek van *Holland* om te zeilen, en *Enkhuizen* of eene andere stad bij verrassing te bemagtigen. Doch een scherpe wind blies hun tegen, en wees de strakgespannen wimpels naar het Zuiden terug. Het was als eene vingerwijzing des Almagtigen, van welk punt het groote werk van *Nederlands* bevrijding het gelukkigst zou kunnen worden aangevangen en voortgezet. Door tegenwind genoopt den steven te wenden, loopen zij den mond der *Maas*, op den eersten van Grasmaand, binnen, en thans eerst wordt de aandacht op *den Briel* gevestigd. Zij hebben de stoutheid de stad in naam des Prinsen *van Oranje* op te eischen. De Regering weet niet, of zij tegenweer zal bieden of vlugten, en, zonder dat er een vuurroer is losgebrand, is de stad, welke als de sleutel van *Holland* beschouwd werd, in hun bezit.

Zóó snel als deze daad verrigt was, zóó onberekenbaar gewigtig was zij in hare gevolgen. De inneming van *den Briel* deed een aantal

---

(1) WILLEM, *Graaf van der Mark*, Heer van *Lumey*, eerst Admiraal der *Watergeuzen*, later een tijd lang 's Prinsen Stedehouder in *Zuid-Holland*. WAGENAAR beschrijft hem niet ten onregte: als woest van aard, gebeten op de geestelijkheid, en ongezind of onbekwaam om zijne knechten in toom te houden."

(2) Men herinnere zich bijv. de gruwzame martelingen, op last van den onmenschelijken SONOY, aan eenige Roomschgezinden in Noord-Holland aangedaan (1575), omdat zij van eene poging tot brandstichting verdacht werden gehouden. In zoo verre zeggen wij met TOLLENS, in zijn gedicht op NANNING KOPPESZOON te *Hoorn*:

»De smet kleeft Roomsch en Onroomsch aan."

»En ALVA zelf scheen minder wreed,
Omdat de Geus als ALVA deed."

Te regt wordt echter door den Heer GROEN VAN PRINSTERER aangemerkt, dat de gruwelen, van de zijde der Hervormden of Staatsgezinden begaan *a*) meestendeels uit weêrwraak geschied zijn, bij de herinnering van vijftigjarigen gewetensdwang; *b*) dat zij, wat het getal betreft, in geene vergelijking komen met die der tegenpartij (bij haar was regel, hetgeen dezerzijds uitzondering was); *c*) dat zij doorgaans gestraft zijn geworden, terwijl bij den Spanjaard dergelijke handelwijze langen tijd goedgekeurd en aangemoedigd werd."

Zeeuwsche en *Hollandsche* Steden het Spaansche juk afwerpen, en overal, waar men de *Spaansche* bezetting uitdreef, of zich tegen ALVA's schrikbewind verklaarde, dáár werden de kerken weder voor de Hervormden geöpend; dáár stroomden de bedehuizen vol, om Gods woord, van menschelijke bijvoegselen gezuiverd, te hooren verkondigen. Uit *Engeland* en *Oost-Vriesland* werden vroeger uitgewekene en vervolgde Leeraars voor de nieuw gestichte of herstelde Gemeenten beroepen, die zich haastten tot hunne broederen over te komen. Nog krachtiger werkte het tot wederopheffing en versterking van den gezonken, maar nu weder herlevenden moed der Hervormden, dat de Prins *van Oranje*, die reeds lang der Protestantsche Geloofsbelijdenis in zijn hart had toebehoord, die kort na ALVA's komst in *de Nederlanden* openlijk voor haar was uitgekomen, thans, door zich in de gemeenschap der Hervormde Kerk te doen inlijven, hierop het zegel drukte. Wij achten het hier de geschikte plaats te zijn, omtrent dezen *zóó* gewigtigen overgang in eenige bijzonderheden te treden.

Reeds vroeg was WILLEM I met de begrippen der Hervormers bekend geworden, die beide zijne ouders Graaf WILLEM *de Oude* en de voortreffelijke JULIANA VAN STOLBERG uit innige overtuiging omhelsd hadden. Hoewel zijn verblijf aan het Hof der Landvoogdesse MARIA, zelve der Hervorming niet ongenegen, dienen moest om hem daarvoor nog gunstiger te stemmen, bleef hij in zijn Prinsdom *Oranje* aanvankelijk het Roomsche Kerkgeloof handhaven. Al aanstonds toonde hij echter zijn' verlichten en verdraagzamen geest, in zijnen afkeer van alle vervolging ter oorzake des geloofs, welke, zooverre zijn gebied zich uitstrekte, ook toen zij elders in *Frankrijk* allerhevigst woedde, geweerd werd. Voor zich zelven, schijnt hij langen tijd eene Hervorming in den Erasmiaanschen geest gewenscht te hebben. In den jare 1566 kwam zijne Protestantsche overtuiging, hoewel nog bedekt gehouden, in een schrijven aan den Koning, reeds sterk genoeg uit, dat de argwaan van FILIPS ook op dat punt werd opgewekt. Spoedig hierop volgde de openbare belijdenis, waarvoor hij om der gevolgen wil lang had teruggedeinsd. Eerst in het jaar 1573 werd hij lidmaat der Gereformeerde Kerk. Dat hij niet vroeger tot eene bepaalde kerkgemeenschap toetrad, schijnt alleen te verklaren uit zijnen schroom, om, bij de twisten van Lutherschen en Gereformeerden, tusschen beide partijen, waarvan zijn scherpe blik zoowel de gebreken als het goede doorzag, eene beslissende keuze te doen. Althans over het verschil in geloofsbegrippen, dat de Protestanten verdeeld hield, heeft de Vorst zich nergens uitdrukkelijk verklaard. De Godsdienstige betuigingen, die men in zijne brieven verspreid vindt, ademen wel een standvastig en heldhaftig vertrouwen op God, blijven wel een schoon en duurzaam gedenkteeken, hoe welgevestigd zijne overtuiging, hoe onbegrensd zijn eerbied voor de H. Schrift, hoe blakend zijn ijver voor het heil der Evangelische Kerk geweest zij, maar zij zijn meest van een' algemeen Christelijken aard en duiden te weinig eene bepaalde kleur en rigting aan, dan dat wij deswege geregtigd zouden zijn tot het besluit, dat de Prins, hoewel hij in de

hoofdzaak eenstemmig met hen gedacht hebbe, in alles uitsluitend in de begrippen der Oud-Gereformeerden heeft gedeeld (1).

Hoogst verblijdend en gewigtig was deze stap niet slechts voor de jeugdige, pas gevestigde Kerk, aan welke hij zich aansloot, maar ook voor geheel de zaak van het Protestantisme in *Nederland*. Op hem konden alle Hervormden en Hervormingsgezinden van nu af met te onbepaalder vertrouwen rekenen, als den handhaver en verdediger der Evangelische waarheid, die hij niet langer schroomde, maar zich tot eene eere rekende, openlijk te belijden. Hij zelf beschouwde dit als het grootste doel zijns levens, en putte uit dit bewustzijn kracht tot volharding, wanneer alles verloren scheen. Maar hierbij bleef hij de vrijheid des gewetens in anderen eerbiedigen, en nimmer hield hij op, schoon bekrompene onverdraagzaamheid hem dit als eene halve verloochening der waarheid toerekende, de beschermer zoowel van Roomschen en Doopsgezinden als van Hervormden te zijn (2). In de eerste Vergadering der Staten van *Holland* en *Zeeland*, gehouden te *Dordrecht* den 15[den] van Bloeimaand deszelfden jaars, werd op voordragt van den Prins, bij monde van zijnen vriend FILIPS VAN MARNIX, besloten: »dat er vrijheid van Godsdienst voor Roomschen en Onroomschen zoude zijn, en aan beiden daartoe openbare kerken door de Overheid zouden worden ingeruimd" (3). In Wijnmaand kwam de Prins *van Oranje* met zijn hofgezin in *Holland*, om (altijd nog in naam des Konings, maar tegenover den algemeenen Landvoogd) het Stadhouderschap weder op zich te nemen, en de eed van getrouwheid werd met geestdrift aan hem afgelegd.

Andere gebeurtenissen, als den slag op de *Zuiderzee* en de gevangenneming van BOSSU, de heldhaftige verdediging van *Alkmaar*, de moord- en gruweltooneelen van *Haarlem*, *Zutphen* en *Naarden*, gaan wij, als overbekend uit de Geschiedenis, met stilzwijgen voorbij. Genoeg zij het hier te herinneren, dat ALVA, na stroomen bloeds vergoten te hebben, eindelijk zijn verdelgingsplan moest opgeven, en ge-

---

(1) De Heer GROEN VAN PRINSTERER, zegt hiervan: »Meer belangstellend in de Christelijke overeenstemming, dan in de dikwerf ergerlijke twisten tusschen *Lutherschen* en *Calvinisten*, werd hij lidmaat der Gereformeerde Kerk." Dezelfde schrijver heeft in zijn Handboek als eene bloemlezing gemaakt van vele en schoone gezegden, die ons *Oranje's* Christelijk geloofsvertrouwen doen bewonderen. Hier sta slechts het volgende: »Het geheim zijner volharding lag in een onwankelbaar vertrouwen op God. Dit was bij hem met biddend werken gepaard. Met dit geloofsvertrouwen stond hij »als eene rots onbewegelijk in den woedenden storm" (saevis tranquillus in undis). »ALDEGONDE" zeide hij tot zijnen vriend, die onder velerlei miskenning ten laatste bijna moedeloos werd, »dat men ons vertrappe, mits het ons vergund zij hulp te bieden aan Gods Kerk! Die op den Heer vertrouwt wankelt niet tot in eeuwigheid!"

(2) »In 't algemeen (zegt BRANDT) wilde hij niet toelaten, dat men op iemands geloof of conscientie zou inquireren, of dat iemand ter zake van dien eenige moeijenis, injuria, of letsel aangedaan werde." — »Wij hebben nooit toegelaten," zóó schreef hij zelf, »dat iemand eenig leed of ongelijk zou geschieden, altijd voor oogen houdende, dat God geregtig is en geen' valschen eed ongestraft laat." — Elders betuigt hij: »De Roomschen beklagen zich, dat ik hen door het invoeren der Gereformeerde Godsdienst om den tuin heb geleid; de Gereformeerden, dat ik door de Roomschen met giften en beloften omgekocht ben; Roomschen en Onroomschen zijn tegen mij, om den Religievrede, misnoegd." — De Doopsgezinden handhaafde hij, tegenover de Hervormden, bij het burgerregt.

(3) De hier verleende vrijheid betrof voor als nog alleen *Holland* en *Zeeland*.

noodzaakt was naar *Spanje* terug te keeren. Men weet hoe hij, bij zijn vertrek uit de *Nederlanden*, verklaarde, gedurende zes jaren meer dan achttien-duizend menschen door beulshanden te hebben doen ombrengen; eene opgave, welke, hoewel door zijne eigene getuigenis bekrachtigd, overdreven blijft luiden, wanneer men enkel aan dezulken denkt, die op een schavot zijn gestorven, maar zekerlijk nog als veel te gematigd moet geschat worden, als men de overigen, die door zijnen moordlust sneefden, ook de slagtoffers van *Haarlem*, *Zutphen* en *Naarden*, daaronder begrepen acht (1).

Na ALVA's vertrek ademde men wel in vrijer en ruimer lucht; maar nu eerst begon de worsteling tegen de reuzenmagt van *Spanje*, dat zijne vloten ter zee, zijne Veldheeren en legers te lande uitzond om den zwakken en kleinen Staat te heroveren. De slag op de *Mookerheide* was noodlottig voor *Nederland*. Het vuur des oorlogs ging niet blakerend de grenzen langs, maar woedde diep in het hart des lands. Van de Staatsche en Spaansche zijde werden steden gewonnen en verloren. Onvergetelijk tot in het laatste nageslacht zal voor elken Nederlander het beleg en ontzet der stad *Leiden* zijn, zoowel om de reddende hand Gods daarin zigtbaar, als om den moed en de burgerdeugd onzer Vaderen. De Hoogeschool, haar tot eene belooning geschonken (1575), staat nog als een heerlijk gedenkteeken dáár, niet enkel van betoonde dapperheid, maar ook hoe de zaak der Godsdienst, der waarheid en verlichting bij het voorgeslacht boven stoffelijke belangen gold (2). Aan hare zijde zou men eerlang nog andere Hoogescholen, als heilige tempels der wetenschap verrezen zien, die evenzeer te midden van het gedruisch en gekletter der wapenen, of in weerwil van inwendige beroerten, werden gesticht (3).

Intusschen streefde de Prins *van Oranje* onafgebroken naar het doel, om aan alle inwoners van *Nederland* het dierbaar genot van burgerlijke en godsdienstige vrijheid te verzekeren. En er was een tijdstip, waarop het werkelijk scheen, dat dit den edelen en helderdenkenden Vorst zou gelukken. Het was door zijne bewerking, dat in den jare 1576, door de Staten van *Braband*, *Vlaanderen*, *Artois*, *Henegouwen*, en enkele aanzienlijke steden, als: *Valenciënnes*, *Doornik* en *Mechelen*, ter eene zijde, en door den Prins *van Oranje* met de Staten van *Holland*, *Zeeland* en *Utrecht* ter andere zijde, een Verdrag werd gesloten, waarbij men elkander wederkeerig als vrienden beloofde bij te staan,

---

(1) De Heer GROEN VAN PRINSTERER kan bezwaarlijk gelooven, dat ALVA, gelijk onze Geschiedschrijvers het doen voorkomen, laaghartig genoeg zou geweest zijn, van zich hierop te *beroemen*; maar het feit, dat ALVA zelf — het moge dan geweest zijn om zijnen ijver voor de zaak des Konings te regtvaardigen — werkelijk zulk eene verklaring heeft afgelegd, wordt geenszins door hem ontkend.

(2) Men herinnert zich, dat de Prins aan de stad *Leiden*, tot belooning harer standvastigheid en trouw, de keuze liet tusschen *vrijdom van tollen* en *de stichting eener Hoogeschool*.

(3) In 1585 werd die van *Franeker*, in 1614 die van *Groningen*, in 1630 de doorluchtige school te *Deventer*, in 1632 die te *Amsterdam*, in 1636 de Hoogeschool te Utrecht gesticht, waaraan eindelijk nog in 1648 de Geldersche Hoogeschool (*Harderwijk*) werd toegevoegd.

en zich te vereenigen in het doel, om den Spanjaard, als den algemeenen vijand, te verjagen, al de Plakkaten geschorst of opgeheven te beschouwen, en elkander, tot op de nadere uitspraak eener plegtige Vergadering van de Algemeene Staten, wegens het verschil in geloofsbelijdenis ongemoeid te laten. Maar dit zóó veel belovend Verdrag, bekend onder den naam van *Pacificatie van Gent*, droeg weinig of geene vrucht. De Roomschgezinden, die hierbij de meestgeruststellende verzekering omtrent de handhaving van hun geloof hadden ontvangen, stelden zich niet anders voor, dan dat de volkomene heerschappij hunner Kerk, na het verdrijven der Spanjaarden en het dempen der bewegingen, in al de Nederlandsche Gewesten zou hersteld worden, en waren daarom weinig gezind de Hervormden als broeders nevens zich te dulden. Wel hadden, bij de nadere *Unie van Brussel*, in December des jaars 1577 door ORANJE'S invloed tot stand gebragt, Roomschen en Onroomschen zich tot wederkeerige verdraagzaamheid verpligt; doch thans bleek het, hoe weinigen in de Zuidelijke Gewesten nog rijp waren voor de weldaad der godsdienstige verlichting, die hun als door de hand der Voorzienigheid werd aangeboden. Hier weigerde men halstarrig aan de Protestanten vrijheid van Godsdienst te vergunnen. Ginds weder ijverden de Protestanten zelven met niet minder onbesuisde drift tegen de vrije uitoefening der Roomsche eeredienst. Te *Gend* bragt de onverdraagzame ijver van den volksmenner JOH. VAN HEMBIJZE en den bekenden PETRUS DATHEEN eene geweldige opschudding te weeg, welke naauwelijks door de tegenwoordigheid van den Prins *van Oranje* kon worden gestild, en overal in het Zuiden ten nadeele der Protestanten terugwerkte. Reeds in den jare 1578 scheurden *Henegouwen* en *Artois* zich los van het geslotene Verdrag. Het krijgsgeluk kwam den Prins *van Parma* te hulpe, om ook de overige *Waalsche* Provinciën, waarin de meerderheid steeds Katholiek was gebleven, tegen de verzekering harer burgerlijke vrijheid, met *Spanje* te verzoenen; en met de belegering en overgave van *Antwerpen*, in 1585, lag de bloem der Godsdienstige vrijheid, die dáár zoo schoon ontluiken ging, verwelkt en vertrapt, en was het Zuiden geheel onder de heerschappij des Spaanschen Konings teruggebragt.

Zoodra de Prins *van Oranje* zulk eene wending van zaken voorzag, was hij er ernstig op bedacht, om de Noordelijke Gewesten, door eene nieuwe verbindtenis, ten naauwste te vereenigen. De eerste stap, dien hij daartoe deed, was het voorstel tot een' Godsdienstvrede, waarbij overal, op verzoek van honderd huisgezinnen, aan de Hervormden en Roomschgezinden gelijke regten tot Godsdienstoefening zouden worden vergund. Zijn broeder, JOHAN VAN NASSAU, Stadhouder van *Gelderland*, een der moedigste voorstanders der Hervorming, hield met hem het oog onwrikbaar op hetzelfde doel gerigt, en, vooral door de krachtdadige pogingen van dezen Vorst, mogt thans het Vaderland zich over een' blijder uitslag verheugen. Den 23sten Januarij des jaars 1579 werd door de Provinciën *Gelderland*, *Holland*, *Zeeland*, *Utrecht*, en de *Vriesche Ommelanden* een Verbond gesloten, dat onder den naam van de *Unie van Utrecht* in de Geschiedenis is

vermaard gebleven, waarbij men zich vereenigde, om, als maakte men te zamen slechts ééne Provincie uit, elkander tegen alle geweld met lijf, goed en bloed bij te staan en te beschermen. De leeuw had den bundel pijlen te zamen gegrepen, en van nu af zou het blazoen onzer Vaderen zijn: *Eendragt maakt magt.* Later traden ook *Overijssel* en *Groningen* met een gedeelte van *Braband* en *Vlaanderen* toe. Dit beroemde Verbond, hetwelk den grond legde tot eene geheele afzwering van FILIPS en de Spaansche dwingelandij, welke twee jaren later volgde, bepaalde in zijn dertiende artikel: »dat *Holland* en *Zeeland* ten aanzien der Godsdienst zouden mogen handelen naar goedvinden, en dat in de overige Gewesten Roomschen en Onroomschen vrijheid van Godsdienst zouden verkrijgen of behouden (gelijk dat aanvankelijk door den Godsdienstvrede was vastgesteld), zoodat niemand uit hoofde van zijne godsdienstige belijdenis achterhaald of onderzocht zoude worden." Doch vier jaren later (1583), werd nog eens op dit artikel terug gekomen, en de Hervormde Godsdienst voor de Godsdienst van den Staat verklaard (1).

Van dit tijdstip af was de zegepraal der Hervorming in *Nederland*, nadat zij hier de bangste en hevigste worsteling had doorgestaan, voltooid. De Hervormde Kerk had een gevestigd bestaan verkregen. Zij bezat hare symbolische boeken, hare kerkelijke inrigting, grootendeels gevormd naar die van CALVIJN, hare geördende Leeraars, hare Hoogescholen, tot vorming van toekomstige Evangeliedienaars, en stond als uitsluitend bevoorregte onder de hooge bescherming van den Staat. Wel duurde de krijg met *Spanje* voort; wel scheen op nieuw de zaak der Hervorming veeg, toen de Redder en Bevrijder des Vaderlands (1584) door het moordend lood van BALTHAZAR GERARDS werd getroffen; maar de vrucht van zijnen arbeid zou niet verloren gaan. De bede door hem met stervende lippen geslaakt, zijn jongst gebed voor het Vaderland had in den Hemel verhooring gevonden (2). Wel werd het Kerkgebouw door heillooze twisten tot op zijne grondslagen geschokt; maar het gevaar dat de Evangelische Godsdienst bedreigde, bleef gelukkig afgewend. Reeds met het sluiten van het twaalfjarig Bestand (1609) was *Spanje* genoodzaakt, eene half afgedwongene erkentenis van *Nederlands* zelfstandigheid en onafhankelijkheid te doen, welke door den *Westfaalschen* vrede, den 30sten

(1) De bepaling, waarbij dit werd vastgesteld, luidde aldus: »De Evangelische Gereformeerde Religie zal worden gehandhaefd en beschermd alom binnen de geünieerde Provinciën, zonder de *openbare* leering of oefening van eenige andere Religie in de tegenwoordige geünieerde Provinciën toe te laten."

(2) »ô Mon Dieu ayez pitié de moi et de ce pauvre peuple!" (ô Mijn God! ontferm U over mij en over dit arme volk!) Het kon niet anders dan streelend zijn voor het gevoel van elken regtgeaarden Nederlander, dat men zich vooral in onze dagen beijverd heeft, om aan den onsterfelijken grondlegger onzer vrijheid eene vernieuwde hulde toe te brengen. Nadat onze overledene Koning (WILLEM II) was voorgegaan, is ook het dankbare volk gevolgd om een standbeeld voor Hem op te rigten, dat, even als zijn naam en roem, waardig is de eeuwen te verduren. — Van eene opzettelijke wederlegging der hatelijke aantijgingen en uitvallen, waarmede eene welbekende partij in ons Vaderland getracht heeft schier gelijktijdig zijne nagedachtenis te bezwalken, kunnen wij ons te gereeder onthouden, daar de edele Vorst waardige en wakkere verdedigers heeft gevonden (wij noemen slechts Dr. R. H. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK), waardoor de laster is wederlegd en beschaamd.

van Louwmaand des jaars 1648 te *Munster* gesloten, volkomen bevestigd werd (1).

De Hervormde Kerk heeft de voorregten, welke zij ruim twee eeuwen genoten heeft, niet kunnen verwerven, zonder dat de overige Godsdienstige Gezindten, welke nevens haar stonden, eenigermate in hare regten werden verkort. De Roomschen zagen zich hunne kerken ontnomen en het genot van vrije Godsdienstoefening ontzegd; maar toch, geen gewetensdwang is tegen hen geöefend; wat hun door de letter was onthouden, werd hun weldra weder bij oogluiking vergund; en al smart het ons, dat bij het begin van den grooten worstelstrijd, die niet enkel in het veld en op de baren, maar ook in de gemoederen gestreden werd, de Hervormden menig blijk van bittere onverdraagzaamheid gegeven hebben; al vragen wij thans geene andere vrijheid voor ons zelven, dan welke ook aan anderen wordt geschonken, het mag toch niet geheel door ons worden voorbij gezien, dat eene volkomene gelijkstelling van Roomschen en Onroomschen (ofschoon dit lang de wensch van den onsterfelijken Grondlegger onzer vrijheid is gebleven) in die onrustige tijden een denkbeeld was, hetwelk bezwaarlijk, zonder het dreigendst gevaar voor het ontluikend Gemeenebest, had kunnen verwezenlijkt worden.

Wij zouden het beleedigend achten voor het godsdienstig gevoel onzer Lezers, indien wij, na deze voorstelling der Geschiedenis, nog het pleit noodzakelijk rekenden, dat de vestiging en invoering der Hervorming in *Nederland* Gods werk mag heeten; en hoeveel zouden wij nog kunnen opzamelen tot versterking en bevestiging van dit geloof, indien wij met dit doel geheel het tijdperk van *Nederlands* worsteling tegen *Spanje* wilden doorloopen. Wij denken hier aan den springvloed voor *Leidens* wallen; aan de schier wonderbare verlossing der ingevrozene Noord-Hollandsche schepen uit de beklemming van het ijs; aan den storm, welk *Spanje's* onoverwinnelijke vloot deed verstuiven, en de *Fransche* en *Engelsche* kusten met hare wrakken bezaaide; en wij achten het geene bijgeloovigheid, hierin, wel geene wonderdadige, maar toch eene merkwaardige tusschenkomst te zien van den God der Natuur. Wij herinneren ons nogmaals, hoe telkens, als de nood het hoogst was geklommen, de redding nabij was (2); hoe in het veege jaar van 1575, toen zelfs de heldenziel van ORANJE een oogenblik scheen te wankelen; toen (indien wij aan eene oude overleve-

(1) In het vredesverdrag zelve, dat uit 79 Artikelen bestond, wordt van de Godsdienst zelve geenerlei gewag gemaakt, 't welk ook geheel onnoodig kon gekeurd worden, daar in het 1ste Artikel de Koning van *Spanje* de Algemeene Staten der *Vereenigde Nederlanden*, »voor *vrije Souvereine Staten* en *Landen* erkende, waarop hij noch zijne nakomelingen iets meer te eischen had." Bij de voorafgaande vredesonderhandelingen, was het verzoek van het Fransche Hof om openbare Godsdienst-oefening voor de Roomschgezinden stellig geweigerd. Maar eerst op de groote Kerkvergadering, in 1651 te *'s Gravenhage* gehouden, werd het vroeger genomen besluit om de Hervormde Kerk tot de Staatskerk van het Nederlandsch Gemeenebest te verheffen, door eene algemeene wet bekrachtigd.

(2) Het godsdienstig gevoel des volks drukte dit denkbeeld, treffend en waar, in een veel gezongen rijmpje dus uit:

»Als alles haast
Was op zijn kwaadst
Was God ons 't naast."

ring geloof mogten hechten) de Vorst den wanhopigen voorslag zou hebben gedaan, om de molens te verbranden, de dijken door te steken, en alleen met God op de baren, voor vrouw en kroost een veiliger woonoord te zoeken, de plotselinge dood van REQUESENS volgde; hoe de dood van den Vader des Vaderlands geenszins (gelijk zóó velen gevreesd hadden) den ondergang der burgerlijke en godsdienstige vrijheid heeft na zich gesleept; hoe in zijne plaats een MAURITS optrad, toen de wijze bedachtzaamheid van WILLEMS staatkunde het noodige had verrigt, en dapperheid en beleid in het oorlogsveld de eenige redding konden worden van den Staat; en hoe MAURITS weder door een' FREDERIK HENDRIK werd vervangen, die zoo geheel geschikt was, om, met den heldendegen in de vuist, de voorbereider en bewerker van dien roemrijken vrede te zijn, die wel, na twee eeuwen, als eene der zegenrijkste gebeurtenissen, door de dankbare nakomelingschap verdiende herdacht en gevierd te worden. En dit alles ons herinnerende, zien wij, vooral in dit gedeelte der Geschiedenis, wat voor het verhelderd oog des geloofs geheel de Geschiedenis des menschdoms is en zijn moet, de treffendste openbaring van Gods deugden, van Zijne almagt en wijsheid, van Zijne liefde en trouw.

Wij rigten nog eens met weemoedig gevoel het oog naar het Zuiden. Dáár had het bloed der eerste Martelaars gestroomd. Dáár werden de eerste Bijbels het talrijkst gedrukt en verspreid. Dáár was het Verbond der Edelen gesloten. Dáár was de openbare prediking begonnen. Dáár had de afkeer van de Roomsch-zinnelijke eeredienst, tot wilde geestdrift opgewonden, den beeldstorm doen ontstaan. En dáár dreigde thans de nacht der middeleeuwen weder te keeren. Donkere wegen der Voorzienigheid! — maar laat ons regtvaardig zijn. Veel van het goede, dáár gesticht, was door menschelijke dwaasheid en verkeerdheid, zoowel van de zijde der Onroomschen als der Roomschen, verloren gegaan en bedorven. De wufte volksgeest, in de Waalsche Provinciën heerschende, die naar het karakter der Franschen overhelde, kon zich veel gemakkelijker, dan de ernstige en bezadigde Nederlander, naar elke verandering van Godsdienst voegen. En rijke stof vinden wij in deze beschouwing tot ootmoedige dankbaarheid, dat voor ons het licht, 't welk dáár weder onderging, nog hoog op den kandelaar blijft staan. Wie toch onpartijdig over de zegenrijke vruchten der Hervorming wil oordeelen, hij vergelijke de opkomende Republiek der *Nederlanden* gedurende de zeventiende eeuw, en *België* onder de heerschappij van *Spanje* en de *Jezuïten*, met elkander. Hij stelle de Hoogeschool van *Leiden* of *Utrecht* met hare flonkerlichten tegen die van *Leuven* over. Hij vrage, wat in beide landen voor de heilige zaak der wetenschappen, tot waarachtige volksverlichting is gedaan? — Hij merke het op, hoe nog in onze dagen alle verlichting en beschaving bij het Belgische volk geheel buiten de Godsdienst omgaat, en grootendeels op stoffelijke belangen, op *Industriëele* welvaart blijft gerigt, — en hij zal niet langer behoeven te vragen, of de Hervorming een zegen van God is, waarvoor wij niet vurig genoeg kunnen danken.

REIS DER HERVORMING

DOOR HET

NOORDEN EN ZUIDEN

VAN

EUROPA.

Ik (de Heer) formeer het licht en schep de duisternis!

JEZAIJA.

De Hervorming, in het midden van ons Werelddeel begonnen, heeft, nu eens met de kracht en de snelheid van eenen stout voortbruisenden stroom, dan weder met den afgemeten tred eens rusteloozen wandelaars, hare reis door verschillende landen voortgezet en vervolgd. Zij is tot de Zuidelijke en Noordelijke grenzen van *Europa* voortgedrongen, door geene grensscheiding der Staten, door geene meeren of rivieren, door geene bergketens of zeeën gestuit. Zij is een woonoord komen zoeken in die landen, waar de winter op besneeuwde bergen troont, en zij heeft den rug der *Alpen* en *Pyreneën* overschreden. Zij is in *Toskanens* vruchtbare vlakten afgedaald, en heeft de kusten begroet der *Adriatische* en *Middellandsche Zee*. Wij hebben haar, om een geheel overzigt der Geschiedenis te leveren, ook op deze uitgestrekte reize te volgen, zonder nogtans in de verschillende oorden, waar zij zich vertoond of gevestigd heeft, zóó lang te kunnen vertoeven, als wij in *Duitschland* en *Zwitserland*, den grond harer geboorte, meenden te moeten doen; als wij meenden te mogen doen in ons Vaderland. Wij willen dan eerst een' blik slaan op die landen, *waar de Hervorming geheel of gedeeltelijk heeft gezegevierd*, om daarna het oog ook naar die oorden henen te rigten, *waar de Hervorming zich niet heeft kunnen vestigen, of door list en geweld weder onderdrukt is*. — Moge het mij gelukken aan deze beschouwing, welke eene hoogst verblijdende en eene zeer bedroevende zijde heeft; welke ons op vele heldere punten maar ook op donkere plekken wijst, zulk eene rigting te geven, dat zij niet minder dan het vorige diene, om ons versterking of bevrediging te doen vinden voor ons Christelijk geloof!

EERSTE HOOFDSTUK.

BLIK OP DIE LANDEN, WAAR DE HERVORMING GEHEEL OF GEDEELTELIJK HEEFT GEZEGEVIERD.

> De *Germaansche* Volkenwereld, tot hiertoe steeds met de *Latijnsche* vermengd, scheidde zich nu van de *Latijnsche* af, kwam hierdoor tot besef van eigen aard en vermogen, tot de ontwikkeling harer zelfstandigheid, tot staatkundige en godsdienstige vrijheid.
>
> VAN HEUSDE.

ENGELAND.

(THOMAS CRANMER).

I.

De Echtscheiding.

Dat geene vroegere poging ter Hervorming, ofschoon zij mogt mislukken, geheel zonder vrucht is gebleven; dat groote mannen, ofschoon zij het doel van hun streven niet volkomen mogten bereiken, daarom nog niet te vergeefs voor de aarde hebben geleefd, doch blijven voortwerken ook na hunnen dood, dit bleek in *Engeland*, het Vaderland van WICLEF, waar het zaad, door hem gestrooid, al spoedig vruchten droeg. Bij den aanvang der zestiende eeuw telde hij nog duizende aanhangers, die, meer bedekt of openlijk, voor zijne gevoelens uitkwamen, en in *Engeland* met den algemeenen ketternaam van *Lolharden* werden bestempeld. Wie in dien geest gezind waren of dachten, namen met geestdrift de pas uitgekomene bijbelvertaling van FRIJTH en TINDAL, en de schriften van LUTHER in handen. Veler harten neigden tot de Hervorming. Intusschen scheen het, dat zij hier vooral onoverwinbare beletselen zou moeten bekampen. HENDRIK VIII had niet te vergeefs, in dankbetuiging voor zijn strijdschrift tegen LUTHER, den titel van Verdediger des geloofs ontvangen. Houtmijt en galg stonden voor de ketters opgerigt. FRIJTH boette zijne zucht tot bijbelverspreiding met zijn leven. Ja, alles scheen aan te kondigen, dat de Hervorming, indien zij zocht door te breken, hier op geene minder gewelddadige wijze, dan in *Spanje* en *Italië*, zou worden onderdrukt. Maar hier kwam de hemelsche Voorzienigheid op eene treffende wijze tusschen beide. Wat LUTHERS heviglheid bedorven had, dat moest door de hartstogtelijke liefde des Konings en de weigering van den Paus worden vergoed.

HENDRIK VIII, gehuwd met zijns broeders weduwe, CATHARINA VAN ARRAGON, had het begeerige oog op ANNA VAN BOLEYN ge-

slagen; maar zij gruwde voor zulk eene misdadige liefde. Zij wilde de wettige gemalin des Konings, niet zijne bijzit zijn. Aan dit fier en edel gevoel van vrouwelijke waarde had *Engeland* naast God zijne Hervorming te danken. HENDRIK begon nu ernstiger gewetensbezwaar te vinden in den te naauwen graad van bloedverwantschap, welke er tusschen hem en CATHARINA bestond; een gewetensbezwaar, dat bij den Paus, JULIUS II, niet zwaar genoeg had gewogen, om de verlangde toestemming tot voltrekking van dien echt terug te houden. Ook CLEMENS VII weigerde de geldigheid van dit bezwaar te erkennen, omdat hij vreesde den Keizer, wiens aanverwante CATHARINA was, te zullen beleedigen. Ziedaar onverwacht de tweespalt tusschen *Engeland* en het Roomsche Hof gerezen! Dit geschil zou nogtans voor de Hervorming slechts weinig beduidende gevolgen gehad hebben, indien het den Koning niet in aanraking gebragt had met eenen man, die als de grondlegger der *Anglikaansche* Kerk kan beschouwd worden.

THOMAS CRANMER, den 2den Julij 1489, uit een aanzienlijk geslacht in het Graafschap *Nottingham* geboren, had zich in zijne jongelingsjaren met vlijt in de Scholastieke Wijsbegeerte en het Kanonieke Regt geöefend. Later begaf hij zich tot het lezen van de meest beroemde werken der Oudheid en vooral van de gewijde Schriften. Hierdoor had hij zulk eene veelzijdige kennis opgedaan, dat hij, nog jong zijnde, als uitstekend geleerde bekend stond. Een' tijd lang bekleedde hij het leeraarsambt aan het JEZUS-Collegie te *Cambridge*, waar hij zelf zijne eerste vorming en opleiding in de wetenschappen had ontvangen. De Kardinaal WOLSEY zocht hem aan de school van *Oxford* te verbinden, doch hij wees dit aanbod van de hand. Kort daarna werd hem het onderzoek der Kandidaten opgedragen, die den doktoralen graad in de Godgeleerdheid wenschten te verwerven. Zoowel dit onderzoek, als het lezen der schriften van ERASMUS en LUTHER, deed den vurigen wensch bij hem ontstaan, dat hetzelfde licht, hetwelk in *Duitschland* en elders was opgegaan, ook meer voor *Engeland* mogt dagen. Toen in den zomer des jaars 1529 de pest te *Cambridge* woedde, hield CRANMER gedurende eenige weken bij de Abdij *Waltham* in de woning van zekeren Heer CRESSY zijn verblijf. Dáár ontmoette hij, bij gelegenheid dat HENDRIK VIII, op eene reis door zijne Staten, te *Waltham* overnachtte, twee van 's Konings meest vertrouwde raadslieden, FOX en GARDINER. Spoedig viel het gesprek op het zóó veel geruchtmakende onderwerp van den dag, 's Konings voorgenomene echtscheiding en de halsstarrigheid van den Paus. CRANMER, die reeds lang niet meer onder de blinde voorstanders en verdedigers van het Pauselijke oppergezag kon geteld worden, gaf den schranderen en bedachtzamen raad: de Vorst mogt, daar het hier eene gewetenszaak betrof, welke eigenlijk alleen door de uitspraak der Heilige Schrift beslist kon worden, de vraag omtrent het wettige of onwettige zijner Echtverbindtenis aan het oordeel der voornaamste Godgeleerden in *Europa* onderwerpen. Aan deze raadgeving leende de Koning gereedelijk het oor. CRANMER werd in het Vorstelijk kabinet ontboden, tot Hofprediker benoemd, en eerlang zelf naar het vaste land

gezonden, met de opdragt om het gevoelen, zoowel van Protestantsche als Roomschgezinde Godgeleerden, ten aanzien dezer zóó teedere vraag, te gaan raadplegen. Hij voldeed aan dezen last, en zijne reis bragt hem zelven dit gewigtige voordeel aan, dat zijne godsdienstige overtuiging, nu hij de Duitsche Hervormers in persoon had leeren kennen, niet weinig in vastheid had gewonnen. Het oordeel van verre de meeste Godgeleerden in *Italië*, *Frankrijk* en *Duitschland*, zoowel als dat van de beide Universiteiten van *Oxford* en *Cambridge* viel voor de wenschen des Konings gunstig uit. En toen nu het Roomsche Hof nog altijd bleef dralen om des Konings echtscheiding te billijken, verklaarde HENDRIK met één pennestreek zijnen echt met CATHARINA VAN ARRAGON voor ontbonden, zichzelven voor het Hoofd der Kerk, en het Pauselijke gezag over *Engeland* vernietigd.

II.

De Aartsbisschop van Kantelberg.

CRANMER, die door den Koning tot Aartsbisschop van *Kantelberg (Canterbury)* was verheven, zocht van dit besluit, tot het invoeren en voortzetten eener gematigde Hervorming, met wijze voorzigtigheid partij te trekken. Aan zijnen invloed had men het dank te weten, dat er weldra twee hoogstbelangrijke besluiten werden afgekondigd. Het eerste, dat de Heilige Schrift, naar eene Engelsche Overzetting van COVENDALE, in de kerken zou worden ingevoerd; het andere, dat allerlei misbruik, dat in de Godsdienst mogt zijn ingeslopen, naar den regel der Heilige Schrift zou hervormd en verbeterd worden. Maar dit, gevoegd bij de ontbinding van vele kloostergestichten, was ook alles, wat hij gedurende het leven van HENDRIK VIII kon verwerven. Het geheele leerstelsel der Roomsche Kerk bleef onaangeroerd, en mogt aan geene herziening onderworpen worden. Zelfs werden er door het Parlement, onder bedreiging van doodstraf aan de overtreders, *zes Artikelen* (1), en daaronder ook de leer der *Transsubstantiatie* en de ongehuwde staat der Geestelijken, als geloofswet vastgesteld. CRANMER verhief wel zijne stem daartegen, maar verzette zich niet met dien kloeken moed, dien men van den verlichten Kerkvoogd had mogen verwachten, tegen een besluit, waardoor geheel het werk der Hervorming werd terug gezet. Hij zelf was genoodzaakt, om niet in de ongenade des Konings te vervallen, zijne vrouw naar hare bloedverwanten in *Duitschland* terug te zenden. Aanhangers van LUTHER en van het Pausdom werden aan dezelfde galg opgehangen, of nevens elkander naar den brandstapel gevoerd. De eerwaardige Bisschop JOH. FISHER, en de beroemde THOMAS MORUS, de vriend

(1) Zij waren de navolgende: 1) de leer der Transsubstantiatie, 2) de Roomsche Communie, onder ééne gedaante, 3) het Célibaat der Priesters, 4) het verbindende der Kloostergeloften, 5) de vrijheid om geheime Missen te bedienen, 6) de Biecht. — Om aan te duiden, hoe noode zij zich aan deze gestrenge en willekeurige bepalingen onderwierpen, gaven de Hervormingsgezinden aan deze Artikelen den naam van: *„de zweep met zes strengen.”*

van ERASMUS, de sieraad en steun van het thans waggelende Kerkgeloof, werden beiden het slagtoffer van hunne gehechtheid aan de Pauselijke heerschappij. Na het naauwkeurig verhaal van zijn proces en teregtstelling gelezen te hebben, zullen wij als Protestanten inzonderheid aan den laatstgenoemde de lofspraak niet weigeren, dat hij als een der verhevenste toonbeelden van Christelijke deugd en grootheid van ziel verdient geroemd te worden, waarop de Roomsch-Katholieke Kerk billijk roem mag dragen. JOH. NICHOLSON (LAMBERT) werd levend verbrand, omdat hij gewaagd had andere inzigten omtrent het Avondmaal dan de Koning te koesteren, en dit zijn gevoelen openlijk vol te houden en te verdedigen (1).

Het was alzoo geene ramp maar eene weldaad voor de zaak der Hervorming te achten, dat HENDRIK VIII stierf, nadat hij ANNA VAN BOLEIJN, die de begunstigster der Protestanten geweest was, en later ook CATHARINA HOWARD aan zijne ijverzucht had opgeöfferd, en nog kort voor zijnen dood een zesde huwelijk had aangegaan (2). Evenmin de Protestant als de Katholiek kan eenige achting koesteren voor een Vorst, die geheel zijne regering door zich een speelbal van zijne luimen bewees; »die," gelijk een scherpzinnig en vernuftig Schrijver naar waarheid zegt, »de vrouwen boven de waarheid lief had, en meest uit vrouwenliefde de waarheid voorstond; die, indien hij langer geleefd had, meer dan waarschijnlijk de halve verdiensten, welke hij zich omtrent de zaak der Hervorming verworven had, geheel zou verloren hebben" (3).

De blijdste verwachting voor de toekomst werd daarentegen door de kortstondige regering van zijnen eenigen Zoon en Opvolger, EDUARD VI, opgewekt. Het hooge Staatsbewind was, met de voogdijschap over den tienjarigen Vorst, gedurende de minderjarigheid des Konings, aan den Hertog van SOMMERSET opgedragen, die CRANMER bij zijne ontwerpen ter Hervorming met loffelijken ijver ondersteunde. In weerwil van den tegenstand, dien men van de zijde der Bisschoppen GARDINER, BONNER en andere hooggeplaatste Roomschgezinde Geestelijken ondervond, werd het besluit der *zes Artikelen* herroepen. De vereering der beelden werd verboden; het vasten en de oorbiecht aan ieders geweten vrijgelaten. Omtrent den aard en de bedoeling des Heiligen

(1) STOKESLEY, Bisschop van *Londen*, voerde bij die gelegenheid als een bewijs voor de Transsubstantiatie-leer het kokende water aan, dat zich allengskens in damp oplost, zonder nogtans iets van zijne *substantie* te verliezen.

(2) Volgens sommige Schrijvers had de Koning wegens den dood van ANNA VAN BOLEIJN in de laatste oogenblikken zijns levens met hevige gewetenswroegingen te kampen. De andere Gemalinnen van HENDRIK waren, behalve CATHARINA VAN ARRAGON, JOHANNA SEYMOUR (moeder van EDUARD VI), ANNA VAN CLEEF, CATHARINA HOWARD, (wegens de beschuldiging van overspel ter dood gebragt), en CATHARINA PARR, die bijkans het slagtoffer werd van haren ijver voor het Protestantisme.

(3) BROES. De meeste Engelsche Schrijvers geven zich veel moeite om HENDRIKS gedrag eenigzins te vergoelijken. Het moge waarheid zijn wat zij beweren, dat hij door zijne onderdanen ten hoogste geliefd was, en algemeen betreurd werd bij zijnen dood, dit beneemt niets aan de billijkheid van het gestrenge oordeel, dat de Geschiedenis later over dezen Vorst heeft uitgesproken.

Avondmaals werden helderder begrippen onder het volk verspreid. De kelk werd bij de viering dier plegtigheid niet langer aan de leeken onthouden; het onbelemmerde onderzoek der Heilige Schrift aan alle standen, en het huwelijk aan de Geestelijken toegestaan. De openbare gebeden moesten in de landtaal geschieden. Voor eene gezuiverde *Liturgie* werd gezorgd. Nieuwe Evangeliedienaars, van wier verlichten en gemoedelijken ijver men zich verzekerd kon houden, werden op vele plaatsen aangesteld. Drie beroemde Godgeleerden, PETRUS MARTYR, OCHINO en MARTINUS BUCER werden naar *Engeland* ontboden. Eindelijk werd eene Geloofsbelijdenis (de negen-en-dertig Artikelen) door CRANMER en zijnen wakkeren medearbeider, den Bisschop RIDLEY, opgesteld (1). En hiermede was de grondslag gelegd der *Episkopale* of *Anglikaansche* Kerk, waarin de Koning als Hoofd erkend werd en de Bisschoppelijke magt bewaard bleef; welke, wat het leerstellige betrof, als het midden hield tusschen de gevoelens van LUTHER en CALVIJN, maar van de oude kerkgebruiken nog meer dan de Luthersche Kerk, en zekerlijk te veel, liet voortbestaan, waarvan de ongunstige gevolgen, nog in onze dagen zigtbaar zijn (2).

EDUARD juichte deze maatregelen toe, en bleef gedurende zijne kortstondige regering volkomen getrouw aan de Protestantsche beginselen, waarin hij was opgevoed. Men kenne den onbekrompen geest en het edel gemoed van dezen jeugdigen Vorst uit een enkelen trek. Toen hem eens het doodvonnis eener Wederdoopster, die de hooge waardigheid van CHRISTUS loochende, ter onderteekening werd voorgelegd, wees hij dit als onredelijken en onregtvaardigen geloofsdwang af, tot dat hij, door de redenen van CRANMER overreed, moest toegeven, en met een traan in de oogen zeide: »CRANMER! 't is voor uwe verantwoording" (3)! Hoe hoog stond de jeugdige Vorst hier boven eenen CRANMER zelven, die mede onder het gezag der algemeene dwaling zijns tijds werd gekluisterd gehouden: dat het vrijstond ketters te dooden en te vervolgen, waardoor hij aan de Protestanten van de zijde der Roomschgezinden de vreesselijkste wraakoefening heeft voorbereid.

En toch zijn wij aan de waarheid zelve verschuldigd aanstonds er

(1) Deze geloofsbelijdenis, waaraan ook BUCER deel schijnt gehad te hebben, en waarover CRANMER met MELANCHTHON en CALVIJN in briefwisseling trad, verschilde in eenige opzigten, maar niet in belangrijke punten, van de thans zoo genoemde *negen-en-dertig Artikelen.* Zij was voor een gedeelte aan de Augsburgsche Confessie en andere Duitsche Geloofsbelijdenissen ontleend.

(2) Ik heb hier inzonderheid het oog op het veldwinnend *Puseyismus*, hetwelk eene zóó sterke toenadering en overhelling tot het Katholicisme openbaart, dat het aan vele Protestanten als een der bedenkelijkste en meest verontrustende verschijnselen onzer dagen is toegeschenen. De grondoorzaak van dit verschijnsel moet toch ongetwijfeld in de oorspronkelijke inrigting gezocht worden, welke de Anglikaansche Kerk reeds bij hare geboorte ontving.

(3) De hier bedoelde Wederdoopster heette JOHANNA BOCHER, en had door hare pogingen tot Bijbelverspreiding aan de zaak der Hervorming in Engeland gewigtige diensten bewezen. Over het geheel schijnen de Wederdoopers nog meer dan de Roomschgezinden te dien tijde aan vervolging te zijn blootgesteld geweest. De waarheid van het hier vermelde onderhoud tusschen CRANMER en EDUARD is door sommige latere Geschiedschrijvers, maar, naar het mij voorkomt, zonder genoegzamen grond, in twijfel getrokken.

bij te voegen: het was de kracht van dit denkbeeld alleen, en geenszins natuurlijke strengheid en wreedheid van karakter, welke eenen CRANMER in enkele gevallen zóó gestreng deed handelen (1). Dit laat zich ook naauwelijks verwachten van den man, die de Hervorming in *Engeland* zonder eenige overhaasting en met zóó groote gematigdheid zocht in te voeren, dat zij in veler oogen zwakheid scheen en aan weifeling in zijne grondbeginselen werd toegeschreven. De twee waardige martelaren van het oude Kerkgeloof, FISHER en MORUS, zocht hij, hoewel zij zijne voornaamste tegenstanders waren, aan den dood te ontrukken, door een zachter eedformulier voor te slaan. Den gematigd Katholieken Bisschop van *Durham* nam hij, zoo lang hij vermogt, tegen de bloeddorstige eischen van een vervolgziek Parlement in zijne bescherming. Zijne zachtmoedigheid en vergevensgezindheid werden zoowel door zijne vijanden als door zijne vrienden erkend. »Speel den Lord van *Kantelberg* een' kwaden trek," dit was een gebruikelijk gezegde geworden, »zoo gij hem tot vriend wilt hebben." Bij het ontdekken van eene zamenspanning om hem ten val te brengen, welke met veel sluwheid was aangelegd, deed hij de schuldigen in zijn eigen paleis ontbieden, maakte hun den aanslag bekend, maar hield zich als of hij van de daders onkundig was, en vroeg hun: hoe met zulke misdadigers gehandeld moest worden? Op hun antwoord, dat zulke verraders den dood verdiend hadden, hield hij hun eensklaps, met de vraag: »kent gij deze brieven? Mijne Heeren!" het bewijs hunner schuld voor oogen; en toen zij hem nu met tranen te voet vielen, liet hij hen van zich gaan met de vermaning: »God make u beiden tot betere menschen dan gij zijt. Ik had dit allerminst van u verdiend, maar vraagt God om vergeving, tegen wien gij zwaar gezondigd hebt!" — Een Roomsch geestelijke, die in zekere gemeente gedurig de Godsdienstoefening verstoorde, door zoo dikwerf als er van den kansel een gevoelen werd voorgedragen, dat strijdig was met het oude Kerkgeloof, den spreker in de rede te vallen, of met oorverdoovend geluid de schel te doen klinken, was deswege bij CRANMER aangeklaagd. Deze vergenoegde zich den Vikaris met eene ernstige maar zachte berisping heen te zenden. Een zijner vrienden keurde deze zachtmoedigheid af. »Wanneer het eens de beurt uwer vijanden wordt" zeide hij »zullen zij U zulk eene genade niet bewijzen!" — »Welnu" was CRANMERS antwoord, »indien God het zóó beschikt, dan zullen wij ons daaraan moeten onderwerpen."

(1) Wij willen hiermede geenszins ontkend hebben, dat de Roomschen, zoo al niet door dezen Kerkvoogd, dan toch door anderen, hard genoeg behandeld zijn; wij misprijzen dit ten hoogste, maar belagchelijk is de overdrijving, waarmede sommige Roomschgezinde Schrijvers het getal der slagtoffers, die in Engeland, als martelaars van het oude Kerkgeloof gevallen zijn, hebben zoeken te vergrooten en te vermenigvuldigen, met het kennelijk doel, om toch ergens in de Geschiedenis van de invoering der Hervorming een' tegenhanger te kunnen vinden der bloedige vervolgingen, die zoo wel dáár als in andere landen tegen de Protestanten zijn aangerigt. Zeker Fransch Schrijver neemt aan te bewijzen: »dat in een enkel jaar van de regering van EDUARD VI, van ELISABETH of van JACOBUS I, het Engelsche *Fanatismus* meer slagtoffers gemaakt heeft, dan de *Inquisitie* van haar ontstaan af tot op het jaar 1782 toe, gezamenlijk!" — Waarlijk er behoort moed toe om, in het aangezigt van de oorkonden der Geschiedenis, zulk eene stelling te uiten.

III.

De St. Maria-Kerk te Oxford.

De mond, die deze dreigende voorspelling tot CRANMER rigtte, had waarheid gesproken. Een bange en zware tijd der vervolging hing nog der pas gevestigde Kerk boven het hoofd. EDUARD VI was weggerukt door een vroegtijdigen dood. De onschuldige JOHANNA GRAY was het slagtoffer geworden niet van eigene maar van anderer eerzucht, en met den geloofsmoed eener Martelaresse op het schavot gestorven. Te gelijk met haar jeugdig hoofd viel de hoop der Protestanten. Met het Evangelie in de hand, had zij ieder aanzoek, om nog vóór haren dood tot den schoot der Moederkerk terug te keeren, zegevierend afgeslagen, en uit de Schrift, welke zij, even als de schriften van PLATO, in den grondtekst las, haar Evangelisch geloof bewezen. Maar ijverige en helderdenkende Protestante als zij was, ijverige maar te gelijk bekrompene Katholieke was MARIA, die in hare plaats de met bloed bespatte kroon zou dragen.

Eene tegenhervorming werd onder het beleid van den Kardinaal POLUS beproefd, en gelijke schrik- en moordtooneelen volgden, als wij in de Geschiedenis onzes Vaderlands voor oogen hadden (1). Eene enkele proeve moge volstaan. Eene hoog-zwangere vrouw werd op den brandstapel zelven van eenen zoon verlost. Het volk wilde toeschieten om het onnoozele wicht te redden, maar het werd door de handen des beuls gegrepen en teruggeslingerd in de vlammen. Dergelijke ijsselijkheden waren nogtans niet aan den Kardinaal POLUS te wijten, wiens gematigde denkwijze omtrent de teregtbrenging der ketters allergunstigst afsteekt bij de onmenschelijke wreedheid, waarmede MARIA zelve en hare gunstelingen GARDINER en BONNER deze vervolging wilden gedreven hebben.

De tachtigjarige Bisschop LATIMER, een der voortreffelijkste mannen, welke *Engeland* in dit tijdperk heeft opgeleverd, RIDLEY en CRANMER zelf stierven den marteldood. Men had den laatstgenoemde de hoop op levensbehoud voorgespiegeld, indien hij zijne gevoelens schriftelijk herriep, en de Hervorming afkeurde. En in een oogenblik van zwakheid, waarin de vreeze des doods hem overweldigde, liet hij zich hiertoe bewegen. Het noodlottige schrift, door zijne hand onderteekend, werd spoedig in duizende afdrukken door geheel *Engeland* verspreid. Welk een triumf voor de vijanden, welk eene droefheid en vernedering voor de vrienden der Hervorming! Maar deze zwakheid baatte niet tot zijne redding. MARIA, door persoonlijke wraakzucht gedreven, bleef bij den eisch van zijnen dood volharden. Hij werd veroordeeld, om de schriftelijke verklaring zijns regtzinnigen geloofs den volke in de kerk voor te lezen, en daarna verbrand te wor-

(1) Onder de regering van MARIA stierven 273 menschen in de vlammen, en daaronder 5 Bisschoppen, 21 lagere geestelijken, 8 edellieden, 84 burgers, 100 boeren en handwerkslieden of dienstboden, 55 vrouwen en kinderen.

den. Het eerste gedeelte van dit vonnis werd hem alleen bekend gemaakt; het andere bleef tot op den dag zijner teregtstelling voor hem verborgen. Doch Cranmer voorzag zijn lot en bereidde zich tot sterven; en in het gezigt der eeuwigheid was een grootsch besluit in zijne ziel gerezen, waarvan de uitvoering niet minder zijne vrienden dan zijne vijanden zou verbazen.

Den 21sten Maart des jaars 1556 was de *St. Maria*-kerk te *Oxford* tot barstens toe met aanschouwers en toehoorders gevuld. Tegenover den kansel was een spreekgestoelte opgerigt, en daarop verscheen de Aartsbisschop, niet met de teekenen zijner hooge waardigheid omhangen, maar in een afgesleten tabbaard, met eene zwarte muts op het hoofd. In dien stand moest hij eene langgerekte predikatie aanhooren, waarin hulde aan zijne geleerdheid en braafheid werd gedaan; waarin vooral de herroeping zijner kettersche gevoelens hoogelijk geroemd werd, maar eindelijk hem werd aangezegd, dat zijn dood desniettegenstaande, ten zoen der beleedigde Kerk, gevorderd werd. Aan het slot dier rede werd hij opgeroepen, om thans openlijk zijne geloofsbelijdenis uit te spreken, opdat niemand aan de opregtheid van zijn berouw en zijne belijdenis mogt twijfelen. »Dat zal ik doen" zeide de Aartsbisschop »en ik doe het gaarne." Vooraf echter verzocht hij de Vergadering voor en met hem te bidden. Hij ontblootte het hoofd, zonk op zijne knieën neder, en stortte onder een vloed van tranen een vurig gebed uit, waarin hij op de aandoenlijkste wijze schuld beleed, en zichzelven der ontferming aanbeval van den barmhartigen God. Van het gebed weder opgerezen, rigtte hij nog eenige vermaningen tot het volk, en nu, tot zijne geloofsbelijdenis genaderd zijnde, verklaarde hij, dat hij, wel verre van zijn Protestantsch geloof te verloochenen, veelmeer de verloochening daarvan thans met diep en levendig schuldgevoel herriep; dat hij zijne eigene zwakheid verfoeide, maar, uit zucht om zijn leven te redden, zijne hand had doen schrijven tegen de waarheid, waaraan hij altijd in zijn hart was getrouw gebleven, en welke hij thans nog stervend beleed. »Deze hand, die het logenschrift onderteekend heeft", voegde hij er met geestdrift bij, »dit werktuig der ontrouw, zal het eerst de vuurstraf lijden!"

Vrij verblijve hier het vermoeden aan de Roomschgezinden, dat Cranmer zóó gehandeld hebbe, om nog in zijn sterven aan zijne vijanden een deel hunner zegepraal te betwisten. Men vergunne ons slechts te gelooven, dat veelmeer de gedachte aan zijne verschijning voor den toekomstigen Regter dit besluit in zijne ziel hebbe gewerkt. Voor het minst kon het thans voor de nakomelingschap niet twijfelachtig zijn, in welk eene overtuiging *Engelands* Hervormer was gestorven, want, gelijk Cranmer zelf verklaarde, toen hij deze belijdenis ging uitspreken: »men veinst niet in het gezigt van den dood."

Vol verbittering sleepte men hem naar de gerigtsplaats, waar ook Latimer en Ridley, weinige maanden vroeger, God met den marteldood hadden verheerlijkt. Dáár stond nu de grijsaard, tot op het hemd ontkleed, barrevoets, met kalen schedel en langafgolvenden baard, voor aller oog, op den brandstapel. Men plaatst de kolen onder het

hout. De vlam begint zich krinkelend te verheffen. En nu strekte CRANMER werkelijk zijne regterhand, die hij met de linker vasthield en stevigde, om de folterende smart te trotseren, in de vlammen uit, met den herhaalden uitroep: »Ach! deze hand, deze ontrouwe hand, heeft gezondigd!" Eindelijk zonk zij magteloos bij zijn ligchaam neder, dat weldra geheel door de vlammen aangegrepen en verteerd werd. — Zoodanig was het uiteinde van THOMAS CRANMER, aan wien geen onzer Lezers de getuigenis zal onthouden, dat hij, indien hij soms zwak geweest is in zijn leven, den bewonderenswaardigsten heldenmoed heeft geöpenbaard in zijnen dood.

Na CRANMERS dood woedde nog altijd het vuur der vervolging voort, even als in de *Nederlanden*, door de Spaansche *Inquisitie* ondersteund en uitgevoerd. Maar met den aanvang der regering van ELISABETH, welke MARIA in het jaar 1558 opvolgde, was de heugelijkste omwenteling tot stand gebragt, aan de Protestanten rust en vrijheid geschonken, en een nieuw tijdperk van roem en voorspoed voor *Brittanje* ontsloten.

Wij meenden in de veranderde denkwijze van HENDRIK VIII eene treffende tusschenkomst der Voorzienigheid te moeten opmerken. Of zouden wij ophouden haar gezag over de zedelijke wereld te eerbiedigen, waar wij alleen het spel van menschelijke hartstogten zien, wanneer die hartstogten zelve bij de uitkomst blijken aan de bereiking van een weldadig en verheven doel te zijn dienstbaar geweest? — Neen! zegt zoowel ons verstand, als ons Christelijk gevoel. Maar zóó min als wij dit onopgemerkt mogten laten, zóó min kan het ons verwondering baren, dat de Roomschgezinden hier vooral de hand van dat Godsbestuur weigeren te erkennen. Wij willen ook geenszins het gedrag van dezen Monarch van aanmatigende trotschheid en willekeur vrijspreken, noch in zijne verwerping van het Pauselijk gezag een bewijs voor de deugdelijkheid der Hervorming zoeken. Maar dat de geheele Hervorming van *Engeland* daarom het werk van wellust en staatkunde zou moeten heeten; dat zij door de luim eens Konings aan geheel een volk zoude zijn opgedrongen, dit is eene dier weinig doordachte beschuldigingen, welke naauwelijks wederlegging behoeven (1). Neen! dat de Hervorming ook dáár door vele duizenden uit welgegronde overtuiging omhelsd werd; dat de denkbeelden omtrent het Pauselijke gezag alreede eene gewigtige verandering ondergaan hadden, dit bewijst niet enkel de gewilligheid, waarmede zoo vele leden des Parlements de vernietiging van *Rome's* oppergezag toelieten; dit bewijst niet enkel de onverschilligheid, waarmede een groot deel des volks het aanzag, dat *Rome* over geheel *Engeland* haren banbliksem uitslingerde; maar dit bewijst bovenal de vaste geloofsmoed, waarmede ontelbare martelaars, onder MARIA's hevige en bloedige vervolging, zijn gestorven; dit bewijst de algemeene volkshaat, welke aan deze Vorstin bij haar leven werd toegedragen en haar volgde in het graf. Schoon de

(1) Deze beschuldiging, reeds door BOSSUËT, SAUNDERS en anderen geuit, is meermalen ook in onze dagen herhaald.

Roomsche Kerk hoog opgeeft van de vorderingen, welke het *Katholicisme* gedurende de laatste jaren, na het veldwinnen van het *Puseyismus*, weder in *Engeland* gemaakt heeft (1), de Geschiedenis getuigt niet minder, hoe diep de afkeer van de Pauselijke heerschappij in het harte des volks is gevestigd gebleven. Wij behoeven daarom — schoon wij dit verschijnsel met geen onverschillig oog blijven aanschouwen — geene ernstige vrees voor de toekomst te koesteren, dat het der *Ultramontaansche Propagande* immer gelukken zal, dáár het werk der Hervorming te vernietigen.

Aan de Hervorming heeft *Engeland*, even als *Nederland*, zijne grootheid te danken gehad. Hare invoering in dat magtige Rijk is eene voor de Christenheid te gewigtiger en heilrijker gebeurtenis, omdat het ook aan gene zijde van den *Atlantischen Oceaan*, waar het jeugdige *Amerika* als uit den schoot der golven was verrezen, de stralen van het licht heeft verspreid, dat in ons werelddeel was ontstoken; omdat het tot hiertoe niet slechts een der bolwerken van het Protestantisme is gebleven, maar ook, terwijl het zijne vloten over alle zeeën uitzendt, het meest van alle volken doen kan, en werkelijk gedaan heeft, om de blijde boodschap des Euangeliums in de verst verwijderde oorden der wereld rond te dragen.

SCHOTLAND.

(JOHN KNOX.)

I.

Het Kasteel St. Andréas.

Uit een der vensterramen van zijn Bisschoppelijk kasteel — het met sterke muren en diepe grachten omringde slot *St. Andréas* — zat de Kardinaal BEATON eene teregtstelling aan te staren. De Edelman GEORGE WISHART, niet minder wegens zijne geleerdheid en welsprekendheid vereerd, dan wegens zijne Godsvrucht en regtschapenheid bemind, die, van *Cambridge* in zijn vaderland teruggekeerd, met groote onversaagdheid een gezuiverd Evangelie verkondigd had, werd op zijn bevel en onder zijn oog ter dood gebragt. De veroordeelde zag hem en riep hem toe uit de vlammen, »dat ook zijne dagen geteld waren, dat hij eerlang het loon zijner werken zou ontvangen.” Weinig vermoedde de trotsche Prelaat, dat deze bedreiging des stervenden voor hem als eene voorspelling mogt gelden, waarvan de

(1) Het is bekend, dat de Paus voor eenigen tijd openbare dankzeggingen en gebeden heeft uitgeschreven voor den voortgang van het Katholicisme in *Engeland*. De Protestant bidde te ernstiger: „*Uw koningrijk kome!* en de uitkomst blijve gerustelijk Gode bevolen.

vervulling niet zou achterblijven. BEATONS bloeddorst en wreedheid deden onder Roomschen en Onroomschen eene zamenzwering tegen hem ontstaan. Zestien Edelen verbonden zich, om al het onschuldig vergotene bloed, dat door zijne hand was geplengd, te wreken, en het land van dien wreedaard te verlossen. Men drong in een onbewaakt oogenblik binnen het kasteel, zocht den Kardinaal in één zijner vertrekken op, en vermoordde hem. Dit geschiedde den 29sten Mei des jaars 1546. Wij vermelden deze bijzonderheid het eerst, omdat zij op de invoering der Hervorming in *Schotland* een' veelbeduidenden invloed heeft geöefend, en tot den hoofdpersoon, die hierbij voor ons oog zal optreden, in de naauwste betrekking stond. Eer wij nogtans hieraan den draad der Geschiedenis vastknoopen, moeten wij eenige jaren verder in het verledene teruggaan, om de magtige omwenteling, welke ook in dit land werd voorbereid, in hare vroegste beginselen gade te slaan.

Schotland stond, in het begin der zestiende eeuw, in verlichting en beschaving verre bij *Engeland* achter. De nevel der treurigste onwetendheid had zich hier vooral, zoowel over de hoogere als over de lagere Geestelijkheid, uitgèbreid. Tot een voorbeeld strekke het navolgende gesprek, tusschen den Bisschop van *Dunkelde* en één' zijner beschuldigden, die wegens het prediken van nieuwe gevoelens was aangeklaagd. Na hem deswege vele verwijtingen te hebben gedaan, voegde de Bisschop op den toon der vaderlijke vermaning en teregtwijzing nog daarbij: »Nu, zoo dikwijls u een *goede* Epistel en een *goed* Evangelie voorkwam, waardoor de regten onzer Heilige Kerk ondersteund werden, mogt ge ook vrij daarover prediken, maar....." — »»Ik heb"" zóó viel hem hier de aangeklaagde in de rede, »»het Oude en Nieuwe Testament gelezen, doch ik vind daarin nergens, noch eene *booze* Epistel, noch een *boos* Evangelie."" — »En ik" hervatte de Bisschop, heb, Gode zij dank! vele jaren geleefd, zonder het Oude of Nieuwe Testament te kennen. Ik stel mij tevreden met mijn *Pontificale* en mijn *Breviarium*." Intusschen bragt de aanhoudende gemeenschap der twee naburige Rijken, bij het doordringen der Hervorming, spoedig mededeeling van meerder licht en de verspreiding van helderder begrippen te weeg. Ook hier zelfs deed het meer verwijderde *Duitschland* zijnen invloed gelden.

PATRICK HAMILTON, een jongeling van koninklijken bloede, had een' tijd lang te *Wittenberg* en *Marburg* gestudeerd, en was dáár met eene vurige geestdrift voor de Hervorming bezield geworden. Na zijne terugkomst in zijn Vaderland zocht hij die geestdrift ook in het hart zijner landgenooten over te storten; maar hij werd weldra in zijne edele pogingen gestuit, voor het Bisschoppelijk gerigt gedaagd, en ter vuurstraf verwezen. Zijn sterven diende slechts om de vastheid zijner overtuiging en zijne liefde voor de waarheid te helderder te doen uitblinken, en onbeschrijfelijk diep was de indruk, op de omstanders te weeg gebragt, toen hij in zijne laatste oogenblikken, tot een der bewerkers van zijnen dood zich wendende, een beroep deed op diens geweten: »of hij niet in zijn gemoed overtuigd was van de waarheid

dier leer, waarvoor hij hem deed sterven?" en hem deswege voor Gods vierschaar ter verantwoording daagde. Met welk eene bezielende kracht moest dit voorbeeld, het eerste wat men in *Schotland* voor oogen had, op de duizende aanschouwers werken!

JACOBUS V, die in het jaar 1524 den troon had beklommen, stookte (minder nog uit Godsdienstijver, dan wel uit zucht om de Geestelijkheid te behagen, wier steun hij tegenover den magtigen adel behoefde) het eerst dit vuur der vervolging aan. Na zijnen dood (1542) schenen zich voor de Hervormden gunstiger uitzigten te openen. Aan den Graaf VAN ARRAN, die zelf de Protestantsche belijdenis omhelsd had, werd, gedurende de minderjarigheid van 's Konings dochter, de zesjarige MARIA STUART, het Regentschap opgedragen. Maar die gunstige vooruitzigten dreven als eene morgenwolk voorbij. De zwakke Regent liet zich door de Koninginne Weduwe, eene zuster der GUISEN, en den Aartsbisschop van *St. Andréas*, den reeds genoemden DAVID BEATON, bewegen, om afvallig te worden van zijn geloof, en de vervolging begon op nieuw te ontbranden. BEATON was de gezworen vijand der Protestanten. Met onmenschelijke wreedheid woedde hij. Onder de door hem gepleegde gruwelen vinden wij verhaald, dat hij eene jonge vrouw, met haren zuigeling aan de borst, liet verdrinken, omdat zij geweigerd had in de ure harer benaauwdheid, toen zij dit wicht ter wereld bragt, den bijstand der Moedermaagd in te roepen. De beroemde dichter BUCHANAN ontkwam te naauwernood aan zijne vervolging. WISHART was slechts één van zijne talrijke slagtoffers. De vervulling van diens Profetie en BEATONS treurig uiteinde kennen wij. Hoe weinig zulk eene daad thans voor de vierschaar van regt en zedelijkheid verschooning vinden mag, vreemd is het niet, dat zij in die dagen eerder goedkeuring en toejuiching dan veroordeeling vond, en dat het volk, gedachtig aan WISHARTS woorden, in dien moord minder nog de wraakoefening van menschen, dan de straffende hand des Hemels, een eigenlijk Godsgerigt, meende te zien.

II.

De Hervormer.

In datzelfde kasteel van *St. Andréas*, hetwelk door de gezworenen bezet werd gehouden en eene langdurige belegering doorstond eer het zich overgaf, vinden wij na eenige weken eene kleine Hervormde Gemeente bijeenvergaderd. In haar midden stond een Prediker, die door de kracht zijner woorden, door het bezielde van zijn gelaat en zijne houding, al zijne hoorders, ook de ruwste krijgslieden, aan zijne redenen gekluisterd hield. Die Prediker was JOHN KNOX, de Hervormer van *Schotland*.

KNOX was in het jaar 1505 geboren. Voor den geletterden stand door zijne ouders bestemd, had hij op de Latijnsche school te *Haddington* het eerste onderwijs, en te *Glasgow* zijne verdere opleiding

ontvangen. Langen tijd bleef hij de gevoelens der Roomsche Kerk in gemoede toegedaan; maar toen het licht, dat in *Duitschland* verrezen was, ook gedurig helderder in het nevelachtige *Schotland* begon te schijnen, werd ook zijn oog hierdoor verlicht. En een KNOX kon die overtuiging niet lang in zijne ziel verbergen. Hij sprak, omdat hij geloofde; hij moest aanstonds uitspreken wat hij dacht. Het was hem niet genoeg de waarheid te kennen en te omhelzen, hij moest haar belijder, haar verdediger, haar Apostel zijn. Hij werd de getrouwe reisgenoot van WISHART, de deelgenoot van al zijne gevaren, en toen vele Edelen des lands dezen aanrieden, om niet anders dan onder gewapend geleide zijne reizen voort te zetten, stelde KNOX er eene eere in, het ridderzwaard vóór hem uit te dragen, dat het hoofd des Evangeliepredikers tegen elken onverhoedschen aanval beveiligen moest. Deze kleine bijzonderheid is niet onbelangrijk in de Geschiedenis. Zij staat geheel in overeenstemming met het persoonlijk karakter des Hervormers, en duidt te gelijk de rigting aan, welke de Hervorming, vooral onder zijne leiding, in *Schotland* ging nemen. Na WISHARTS dood zelf aan vervolging blootgesteld, door sluipmoordenaars bedreigd, moest hij vlugten. Van het eene oord naar het andere voortgejaagd, werpt hij zich eindelijk met nog andere Hervormden, die eene schuilplaats zoeken, in het gewapende slot van *St. Andréas*, en wordt garnizoensprediker der bezetting. Het kasteel wordt, den 31sten Julij 1547, door Fransche legerbenden ingenomen. KNOX deelt in het lot der gevangenen. Wij zien hem vastgeklonken aan de roeibanken der galeijen, die op de kusten van *Schotland* en *Engeland* kruisen; maar hij blijft, met den geloofsmoed van eenen PAULUS, zijne lotgenooten vermanen, versterken en vertroosten. »Ziet gij ginds," vroeg één hunner, met hem op het dek staande, »den toren van de *St. Andréas* kerk?" — »Ik zie hem" was zijn antwoord, »en ben zeker, dat ik niet sterven zal, vóór dat ik dáár nogmaals, tot eere van mijnen God, zal hebben gepredikt." Zelfs gelukt het hem, terwijl hij als balling omzwerft, in zijn Vaderland nuttig te zijn, en door zijne geloofsbelijdenis en een zendbrief (1), op de galeijen geschreven en derwaarts overgezonden, de verslagene gemoederen tot vernieuwde geestdrift te ontvonken. Wij zien hem, aan zijne gevangenschap ontkomen, naar *Engeland* teruggekeerd, waar hij een Bisdom versmaadt, omdat hij geene hoogere bediening kent dan eenvoudig Evangelieprediker te zijn. Wij vinden hem te *Frankfort*, waar hij de ziel en het middelpunt van eene Gemeente van Engelsche uitgewekenen uitmaakt, en tot tweemalen te *Genève*, waar hij met CALVIJN en BEZA in de naauwste verbindtenis treedt. Wij ontmoeten hem op nieuw in *Schotland* (1555), werwaarts hij, op de schrikmare der vernieuwde vervolging, henensnelt, om zoowel de beschermer als de verspreider

(1) De aanhef van dezen brief luidde aldus: »JOHN KNOX, de gebonden dienaar van JEZUS CHRISTUS, aan zijne geliefde Broeders, behoorende tot de Gemeente in het Slot van *St. Andréas*; en aan alle belijders des waren Evangelies van onzen Heer: genade, barmhartigheid en vrede van God den Vader, met bestendige vertroosting des Heiligen Geestes!"

te zijn van het Evangelisch geloof, en zich van nu af geheel aan de Hervorming van zijn Vaderland te wijden. Naauwelijks heeft zich het gerucht zijner wederkomst door *Edinburg* verspreid, of de moed der Hervormden herleeft, en de schrik slaat hunne vijanden om het hart (1). Het door hem gepredikte woord is in zijnen mond een tweesnijdend zwaard, of (gelijk hij het zelf wilde genoemd hebben) de bazuin, die *Jericho's* muren doet vallen (2). Wij hooren hem, als zijne vrienden hem smeeken, zijnen moed te beteugelen, om zich niet roekeloos bloot te stellen aan het gevaar, dat hem van alle zijden bedreigt, dit heldhaftig antwoord geven: »Zijt niet bezorgd! mijn leven staat onder de bescherming van Hem, wiens eere ik zoek. Ik begeer niet, dat één arm zich wapene tot mijne verdediging!" (3) Wij zien hem, met eene bewonderenswaardige onverschrokkenheid, te *Perth* en in de kerk van *St. Andréas*, den kansel beklimmen, hoewel de Bisschop hem heeft aangezegd, dat hij hem van den kansel zal doen nederschieten. En zijne prediking, vijf dagen achtereen herhaald, laat zulk eenen indruk na, dat het volk en de Magistraat zich vereenigen, om de overblijfselen des verouderden bijgeloofs weg te ruimen (4). Wij treffen hem in het laatste tijdperk zijns levens, nadat hij als Prediker te *Edinburg* is gevestigd, meermalen in de prachtige *antichambre* van *Schotlands* Koningin, de diep ongelukkige maar ook diep schuldige MARIA STUART aan; die, schitterende in den glans van jeugd en schoonheid, nu eens te vergeefs hare bekoorlijkheden ten toon spreidt en zijne eigenliefde

---

(1) Op het tijdstip dat KNOX te *Edinburg* aankwam, waren vele Evangelische Predikers voor het geregtshof gedagvaard, wegens de beschuldiging dat zij kettersche leerstellingen gepredikt, en oproerige bewegingen onder het volk te weeg gebragt hadden. Hunne vijanden, de Roomsche geestelijkheid, wier wensch en toeleg het was, deze aanklagt in hun doodvonnis te doen eindigen, hielden met dit doel in een klooster te *Edinburg* gezette bijeenkomsten; maar op den morgen van den 3[den] Mei, stoof een monnik ademloos en doodsbleek hunne vergadering binnen, met den uitroep: »JOHN KNOX! JOHN KNOX is teruggekomen! Hij is hier! Hij heeft dezen nacht in *Edinburg* geslapen!" Indien de bliksem door het dak ware geslagen, konden de priesters niet heviger ontsteld zijn. Zij rezen haastiglijk op, verlieten het klooster en verstrooiden zich langs verschillende wegen.

(2) »Ik blaas," schrijft hij in een zijner brieven, »op mijne bazuin, al wat ik kan; mijnen God laat ik het over *Jericho's* muren te doen vallen. En Hij is met mij, zij storten neêr, de muren!" Deze vergelijking was bij den Hervormer zeer geliefd, blijkens den titel, dien hij gaf aan zeker geschrift: *The first blast of the Trumpet against the monstrous regiment* (*government of woman*). (*Het eerste geblaas der bazuin tegen de gedrogtelijke Vrouwenregering*). Er moeten in dit werk zeer gezonde denkbeelden omtrent het regt ontwikkeld zijn, maar de heftige toon mishaagde aan velen; en de weinig hoffelijke titel nam zoo wel ELISABETH als de Regentes, tegen wie het boek voornamelijk gerigt was, tegen den Hervormer in.

(3) »As for the fear of danger that may come to me, let no man be solicitous; for my life is in the custody of Him, whose glory I seek. I desire the hand or weapon of no man to defend me."

(4) ROBERTSON deelt, aangaande KNOX' krachtigroerende maar eenigzins ruwe en ongekuischte welsprekendheid, de merkwaardige getuigenis van een zijner tijdgenooten, M[r]. JAMES MELVILLE, mede. Deze hoorde KNOX te *St. Andréas* over de Profetiën van DANIËL prediken. Hij had pen en inkt bij zich, om zoo veel hij kon van de leerrede op te schrijven. Dit ging goed, zoo lang als de Redenaar zich met de tekstverklaring bezig hield; »maar (zegt hij) zoodra hij aan de toepassing begon, maakte hij mij zóó heftig ontroerd, en zóó geweldig aan het beven, dat ik niet langer in staat was de pen te voeren (he made me so to *grue* (thrill) and tremble, that I could not hald the pen to write)."

poogt te streelen, om den gestrengen Boetprediker, die zelfs haar en haar dartel hofgezin niet verschoond heeft, tot meerdere buigzaamheid te bewegen, en dan weder in zijne tegenwoordigheid tranen van gekrenkten hoogmoed weent, omdat zij de heerschappij van zijnen geest over haar en haar volk erkent, waaraan zij zich niet kan ontworstelen. Wanneer eindelijk MARIA, die het hem niet kan vergeven, dat hij haar tranen heeft zien storten, hem van hoog verraad beschuldigt, dan verdedigt hij zich in hare tegenwoordigheid zóó manmoedig, zóó welsprekend, dat hij aanstonds door zijne Regters wordt vrijgesproken.

KNOX, men vergunne ons deze vergelijking, was de Profeet des Ouden Verbonds bij de Hervorming der Christelijke Kerk, die gebiedt de afgodsbosschen uit te roeijen, de beelden neder te werpen en de hoogten te slechten. Hij staat tegen over een wulpsch en verleidelijk Hof, als ELIA tegen over ACHAB, als de *Dooper* tegen over HERODES. Hij bezat het geloofsvertrouwen van eenen LUTHER, den krijgshaftigen geest van ZWINGLI, den gestrengen ernst van CALVIJN, de zeggenskracht van FAREL, den onstuimigen ijver van CARLSTADT, en, indien wij, in plaats van dit laatste, hier konden nederschrijven: den zachtmoedigen geest van MELANCHTHON, dan ware hij ongetwijfeld een der grootste Hervormers geweest.

III.

Opstand en Vrede.

Keeren wij na deze karakterschets tot de Geschiedenis van *Schotland* weder. Bij afwisseling waren de Hervormden, gedurende het regentschap der Koninginne Weduwe, met meerdere gematigdheid of gestrengheid behandeld; maar nimmer had de vervolging geheel opgehouden, en, toen zij sinds het jaar 1555 op het hevigst ontstak; toen, bij de echtverbindtenis der jeugdige Koningin met den Troonsopvolger van *Frankrijk*, FRANS II, tegelijk het plan beraamd werd, eerst door Franschen invloed *Schotland* te *katholizeren*, en dan de aanspraak van MARIA op de kroon van *Engeland* te doen gelden, en dit plan door KNOX in *Schotland* werd bekend gemaakt: toen sloten de Hervormde Edelen (1557) een gewapend verbond ter verdediging *(the Congregation of Christ)*.

In het jaar 1559 werd de tegenhervorming begonnen. Fransche troepen moesten aan de maatregelen, daartoe genomen, klem en nadruk geven. Nu echter bleek het, hoe geheel strijdig zulk eene poging met het algemeene volksgevoelen was. De getergde en opgeruide volkswoede sloeg, even als in *Nederland*, tot een beeldstorm over, die wel aanvankelijk door de hoofden der Protestantsche partij werd afgekeurd, doch later maar al te zeer geduld, zoo niet goedgekeurd en aangemoedigd werd door dezulken, die het *Vandalisme* van het gepeupel met kracht hadden moeten beteugelen (1). Zelfs de predi-

(1) ROBERTSON zegt hiervan: „This riotous insurrection was not the effect of any concert, or serious deliberation; censured by the reformed preachers and publicly condemned

king van KNOX, hoe scherp hij zich tegen het plegen van dergelijke ongeregeldheden verklaard had, diende somwijlen om olie in de wild opstijgende vlammen te werpen.

De legerbenden der verbondene Edelen en die der Regentes stonden thans gewapend tegen elkander over. Het zwaard verliet de schede; een bloedige krijg begon, waarvan de uitkomst, bij de gelijkheid der strijdkrachten, niet ligt kon berekend worden. Moedig, schier overmoedig op enkele behaalde voordeelen, en door de houding der Regentes nog meer verbitterd, gingen weldra de Edelen er toe over, om, met handhaving van den Vorsten-troon in het Koninklijke Stamhuis, haar van het bewind des Rijks vervallen te verklaren. Doch dit besluit scheen te haastig genomen. Het leger der Hervormden wordt voor *Leith* terug geslagen. *Edinburg*, vroeger door hen ingenomen, wordt weder ontruimd. De bij *Engeland* aangevraagde hulpe blijft achter. Allerhagchelijkst staat de zaak der Hervorming. Men spreekt van nieuwe versterking, welke het vijandelijke leger eerstdaags uit *Frankrijk* te wachten heeft. Dáár doemt werkelijk eene vloot in het schemerend Westen op. Zij spreidt hare blanke zeilen langs den gezigteinder uit. Maar het zijn geene vijanden, het zijn broeders en redders, die naderen! Het is niet het blazoen van *Valois* maar *Engelands* Koningsvlag, die van den achterspiegel waait. ELISABETH heeft tot ondersteuning der Protestanten hare zeemagt vooruitgezonden, waarop weldra een leger van de landzijde volgt. Hierdoor met nieuwen moed bezield, dringen de Hervormden voorwaarts en het Verdrag van *Edinburg* (Julij 1560) verschaft hun de dierbare vrijheid des gewetens en aan het Protestantisme in *Schotland* de zegepraal.

Ook hier zagen wij dan weder, wat wij zóó dikwerf in de Geschiedenis van *Nederland* voor oogen hadden: toen de nood het hoogst was geklommen, werd door de Voorzienigheid eene allerheugelijkste redding beschikt. Over het geheel heeft de Geschiedenis der Hervorming in *Schotland* eene treffende overeenkomst met die van ons Vaderland. Zij begon, even als bij ons, met martelvuren, en won leven en wasdom door de vervolging. Ook hier bragt die vervolging, gevoegd bij de inbreuk zoo wel op burgerlijke als op Godsdienstige regten, het gewapend verbond der Edelen, en eindelijk den opstand

by persons of most power and credit, with the party, it must be regarded merely as an accidental eruption of popular rage." (Deze oproerige beweging was geenszins het gevolg van eenige zamenspanning of ernstige overweging; berispt als zij werd door de Hervormde Predikers en openlijk veroordeeld door personen, die bij de partij de meeste magt en invloed bezaten, moet zij eeniglijk beschouwd worden als eene toevallige uitbarsting der volkswoede.) — Dit zal wel alleen van de eerste uitbarsting van dezen storm kunnen gelden. Dezelfde Schrijver doet verder opmerken, dat ook, bij de hierop volgende vernieling der kloosters, slechts zeer weinige Roomschgezinden eenige persoonlijke beleediging hebben ondergaan, en dat er niet één hunner gedood is geworden. Ook dit moge waarheid zijn, — toch is het uit de Geschiedenis blijkbaar genoeg, dat de beeldstorm hier met veel onbeteugelder woede dan in *Nederland* is gedreven; en in zoo verre houden wij de beschuldiging voor volkomen gegrond, dat de Hervorming nergens verder van het spoor der gematigdheid is afgeweken, dan in *Schotland*.

voort. Ook hier werd de vrijheid des gewetens niet zonder bloed gekocht; maar terwijl de reuzenstrijd tegen *Spanje* tachtig jaren aanhield, was de strijd, die in *Schotland* het lot der Hervorming besliste, binnen negentien bange maanden volstreden!

Het door KNOX gepredikte gestrenge *Calvinismus* werd nu bij een Parlementsbesluit verheven tot de Godsdienst van Staat, en opengelegd in eene Geloofsbelijdenis *(Confessio Scotica.)* In scherpe tegenstelling van de *Anglikaansche* Kerk, werd er geene andere waardigheid dan die van *Superintendenten* (welke nogtans boven de gewone Evangeliepredikers weinig of niets in magt en aanzien vooruit hadden) geduld. Aan de gemeente werd het regt verzekerd, om bij wijze van regtstreeksche volksverkiezing zelve hare leeraars te benoemen (1). Alle pracht en sieraad werd uit de kerken gebannen, en ook deze Kerke-ordening in een *Liturgisch* geschrift *(Book of Discipline)* vastgesteld. De kerkegoederen der Katholieken gingen (tot schade en schande voor de goede zaak!) meest in het bezit van de roofzuchtigsten onder den Adel over.

MARIA STUART keerde in 1561, als negentien-jarige weduwe, naar *Schotland* weder. Zij moest het als eene vergunning aanmerken, dat zij in eene kapel van haar paleis, hare Godsdienst mogt uitoefenen. In haar hart bleef zij ijverig Katholiek, en aan geene listig overlegde pogingen ter herstelling der Roomsch-Katholieke Godsdienst liet zij het ontbreken. Maar KNOX, thans Prediker te *Edinburg*, hield daarop een scherp en waakzaam oog gevestigd, en wij zagen het reeds, dat hij meer door haar, dan zij door hem gevreesd werd. Meer nog hare verregaande ligtzinnigheid dan de afkeer, dien zij van de Hervormde Godsdienst deed blijken, bereidde haren val. Reeds het huwelijk met Lord DARNLEY maakte het volk misnoegd, en toen zij, na den moord aan haren gemaal gepleegd, met den moordenaar, Graaf BOTHWELL, huwde, werd zij een voorwerp van afgrijzen. Zij was genoodzaakt naar *Engeland* te vlugten. Haar noodlottig uiteinde is uit de Geschiedenis bekend. De diepte van haar ongeluk heeft welligt te veel hare schuld doen vergeten. Ware MARIA minder schoon of minder ongelukkig geweest, zij zoude niet de heldin der Romantiek zijn geworden en minder door Dichters zijn verheerlijkt. Ware zij geene ijverig Katholieke geweest, zij zou minder door Roomsch-Katholieke Schrijvers, die in haar enkel het voorwerp van onverdraagzamen geloofshaat zien, zijn bewonderd en gehuldigd (2). Maar ook het lot, dat haar van nu af was beschoren, was zóó hard, dat zelfs de Protestant, bij het gestrenge oordeel, dat hij over haar wil

(1) Hoewel dit regt in naam bleef voortbestaan, zoo werd het toch niet weinig beperkt, zoo al niet krachteloos gemaakt, toen na de vereeniging van *Schotland* en *Engeland*, onder de regering van Koningin ANNA, in 1712 de *Bill* doorging, waarbij het Patronaat van het Rijk over de Kerk (*Church Patronage*) ook in *Schotland* geldend verklaard werd.

(2) De betrekkelijk meerdere of mindere schuld dezer diep ongelukkige Vorstin, zoo wel tegen over ELISABETH, in hare uitzigten en bedoelingen omtrent de kroon van *Engeland*, als in haar huwelijksleven, is in deze dagen in *Engeland* op nieuw een voorwerp van onderzoek geworden.

gaan uitspreken, zich weder voelt ontwapend. MARIA's achtergebleven zoon werd in 1567 als Koning gekroond, en het *Presbyterianisme* bleef in *Schotland* gevestigd.

De laatste levensjaren van KNOX waren, in weerwil van de behaalde overwinning, niet rustig, niet blijde. Hij zag een' vernieuwden strijd zich ontwikkelen uit de pogingen, die ook later, maar doorgaans vruchteloos, herhaald werden, om de Schotsche Kerk naar de *Anglikaansche* te hervormen (1), wat ten eenemale met zijne inzigten en beginselen streed. Kort vóór zijn uiteinde, toen hij reeds door een aanval van beroerte was getroffen, en door twee geleiders ondersteund met moeite op zijnen staf zich voortsleepte, beklom hij voor het laatst den kansel, om zijnen opvolger tot het werk der herderlijke bediening in te zegenen. Zelden had men hem zóó roerend, zóó krachtig hooren prediken. Bij het verlaten van het kerkgebouw stond zijne gemeente ter weêrszijde van den weg geschaard, die naar zijne woning geleidde. Duizend zegenende afscheidsgroeten stroomden hem tegen. Op zijnen sterfdag (24 Nov. 1572) liet hij nog eens den Bijbel opslaan, en zich uit het Evangelie van JOANNES het XVIIde Hoofdstuk voorlezen. Dit, zeide hij, behelsde den grondslag van zijn geloof en het anker zijner hoop. Enkele uren later ontsliep hij.

Wij betreuren het, wanneer wij het Protestantisme in *Schotland* bij zijne zegepraal, met verloochening van zijn beginsel, op zijne beurt vervolgziek zien worden. Wij wagen het niet de ongeregeldheden, welke dáár vooral bij de invoering der Hervorming plaats hadden, te vergoelijken of te bewimpelen. Wij behoeven ook in *Schotland* niet goed te keuren, wat wij in *Nederland* luide hebben misprezen. Wij veroordeelen de heftigheid van de *Puriteinen* der zestiende en zeventiende eeuw, zoowel als de Katholiek die veroordeelt. Wij zien er zelfs eene wijze beschikking der Voorzienigheid in, dat KNOX, die in zijne ijverdrift niet zelden te verre ging, en daardoor veel goeds had kunnen bederven, niet altijd tegenwoordig bleef, maar juist, toen de Hervorming in *Schotland* de snelste voortgangen maakte, buiten zijn Vaderland omzwierf. Maar ook dat overgestrenge en min behagelijke in het karakter van dezen Hervormer verschijnt in een gunstiger licht, als wij het in verband met datzelfde hooge Godsbestuur beschouwen. Zulk een man was er noodig tegen over het verleidelijke voorbeeld en de listige kuiperijen van een verzinnelijkt Hof, om de Hervorming voor haren ondergang te bewaren; een man, die het weefsel der Staatkunde niet ontwarde, maar doorkliefde; die, waar hij voor de waarheid stond en streed, evenmin door vorstengunst als door vrouwentranen kon bewogen worden; die de gestrengheid van zijne leer door

(1) Hierin meenen wij ook de ware oorzaak te moeten zoeken van de beroeringen der laatste jaren, welke, met de motie van CHALMERS in 1833 begonnen, in 1843 de geheele scheuring der Schotsche Kerk hebben na zich gesleept. Ten gevolge daarvan heeft een groot deel der Kerk, (*the Free Church*) zich geheel van den Staat onafhankelijk verklaard, onder de verpligting om zelve in de bezoldiging harer Leeraars te voorzien.

zijnen wandel bezegelde, en van wien, na zijnen dood, de getuigenis gold: dat hij geenen sterveling op aarde, maar God alleen gevreesd had (1).

HET DEENSCHE RIJK.

I.

ARCIMBOLD *en* CHRISTIAAN II.

De winternacht blijve in het hooge Noorden nog lang over het aärdrijk rusten, als het elders reeds dag is geworden; de zon moge er trager opgaan en minder warmte aanbrengen, dan in de landen der meer gematigde luchtstreek; — niet alzoo was het met den nacht der eeuwen, welke thans afdreef, met de godsdienstige verlichting, welke thans ging doorbreken. Ook het woeste *Scandinavië* zou daarvan de koesterende stralen opvangen, en het eertijds magtige *Deensche Rijk*, dat zijn gebied verre in het Noorden uitstrekte, was één dier landen, welke mede het eerst door de Hervorming, op hare reis door *Europa*, werden bezocht. Vraagt ge, wat haar derwaarts zóó spoedig den weg heeft gebaand? — Wij vinden er, buiten hetgeen de persoonlijke invloed der Vorsten daaraan hebbe toegebragt, gelijkwerkende oorzaken als in *Duitschland*, *Zwitserland* en de *Nederlanden* weder; en wat daaronder ook hier het eerst onze aandacht trekt, is de aflaat, de bloedzuiger, die door den Paus aan alle Christenvolken op de keel-ader werd gezet. LEO X vermoedde niet, toen hij zijne zendelingen, van aflaatbrieven voorzien (2), ook naar het hooge Noorden zond, dat hij juist hierdoor in die vergelegene streken aan de Hervorming eene wijde deur ging openen.

ARCIMBOLD, het hoofd der aflaatkramers, zette in 1517 zijnen voet op *Deenschen* bodem, en dreef dáár en in *Zweden*, met dezelfde driestheid en stoutheid, waarmede TETZEL in *Duitschland* te werk ging, zijnen winstgevenden handel. De Zweden, die te arm waren om de vergeving hunner zonden met goud of zilver te betalen, ruilden haar in voor de boter, die zij van hunne melk hadden geroomd; voor het ruwe ijzer, dat zij uit het hart hunner bergen hadden gegraven. De Pauselijke Commissaris wilde het bijeengeschraapte geld en al zijne koopwaren naar *Italië* opzenden, maar CHRISTIAAN II, de toen regerende Koning van *Denemarken*, liet hem niet toe den geroofden schat uit zijne staten te slepen. Schepen en lading werden op zee

(1) Dit was de getuigenis van den Graaf MORTON, die zijne uitvaart bijwoonde: "There lies he, who never feared the face of man."

(2) Het oorspronkelijke stuk der verleende Pauselijke volmagt is berustende in het Koninklijk Museum van Noordsche Oudheden te *Koppenhagen*.

aangehouden, en, als verbodene waar, *geconfisceerd.* Tot verklaring van deze handelwijze moge het volgende dienen. ARCIMBOLD had voor eene somme gelds van den Koning de bewilliging gekocht, om den aflaat in diens Rijk te prediken. Rustig en ongehinderd had hij bij de hoofdkerken van *Koppenhagen* zijne kramen opgeslagen en zijne waren gevent. Hij was zelfs, als afgevaardigde van den Paus, ten hove met onderscheiding ontvangen, en CHRISTIAAN meende in hem een geschikt werktuig te zien, om in *Zweden*, dat zich pas van zijn Rijk had afgescheurd, de denkwijze des volks te zijnen voordeele om te zetten. Maar de Commissaris had het hem geschonken vertrouwen op eene onverschoonlijke wijze misbruikt, 's Konings verborgen toeleg openbaar gemaakt, en al diens plannen verijdeld. Hierover in woede ontstoken, besloot deze den bedrieger een' gevoeligen trek te spelen, en ARCIMBOLD mogt zich gelukkig rekenen, dat hij enkel schepen en lading prijs moest geven, en niet zelf den vergramden Vorst in handen was gevallen. Vloeide alzoo deze daad uit eene persoonlijke veete voort, zij getuigde toch van eene tot hiertoe ongehoorde kleinachting van den Pauselijken Aflaat, en ook in andere opzigten toonde CHRISTIAAN het juk der Hiërarchie moede en der Hervorming niet ongenegen te zijn. Reeds vroeger had hij eene kloeke poging gedaan, om den boerenstand te verheffen, en daardoor de overmagt der hooge Geestelijkheid, welke hier genoegzaam geheel uit den Adel werd gekozen, te fnuiken (1). Hij zocht het schoolwezen te verbeteren en verlichting en nijverheid onder het volk te bevorderen. Hij zag het oogluikend en met zeker welgevallen aan, dat LUTHERS zóó veel geruchtmakende schriften door de monniken van een Karmeliter Klooster, met PAUL ELIA (2) en FRANS WORMERSEN (een Amsterdammer van geboorte) (3) aan het hoofd, ijverig gelezen en in de hoofdstad verspreid werden. Hij stelde het huwelijk der Geestelijken vrij, en deed

---

(1) Niet onbelangrijk is het voor ons, als Nederlanders, te vernemen, dat CHRISTIAAN hiertoe voornamelijk was bewogen door de raadgevingen eener Hollandsche vrouw, SIEGBRIT WILLEMS, van *Amsterdam.* SIEGBRIT hield eene herberg te *Bergen* in *Noorwegen*, en had eene zeer schoone dochter, DUVEKE geheeten. De Koning zag haar en vatte eene hartstogtelijke liefde voor dit meisje op. Op zijn aanzoek bragt de moeder haar verblijf naar *Koppenhagen* over, leefde dáár een' geruimen tijd in nederigen staat, maar verwierf zich geen' geringen invloed op 's Konings handelingen en besluiten.

(2) PAUL ELIA was eerst een begunstiger, later, nadat hem de Bisschoppelijke waardigheid was opgedragen, een bestrijder der Hervorming. Zijne niet gewone kundigheden verschaften hem bij de Roomsch-Katholieke partij, welke het ten eenemale aan geschikte verdedigers ontbrak, groot aanzien. Hij was geenszins een vijand van godsdienstige verlichting. In een gehoor bij FREDERIK I toegelaten, verdedigde hij het oude Kerkgeloof, op grond dat beide Godsdiensten, zoowel de Luthersche als de Roomsche, niet vrij van gebreken waren en grootelijks verbetering behoefden. De Koning hoorde hem met veel welwillendheid aan, zonder in zijne godsdienstige overtuiging te worden omgezet. Minder vriendelijk werd PAUL ELIA bij het verlaten van het Paleis door 's Konings lijfwacht bejegend, en de Nar van één der Deensche grooten telde den advokaat van het Katholicisme met zijn houten zwaard eene goede dragt slagen toe.

(3) Bij de Hoogduitsche Schrijvers wordt hij WORMORSEN genoemd, in het Latijn WORMORDUS. Hoewel hij reeds in zijne jeugd van *Holland* naar *Denemarken* was vertrokken, bleef hij zich altijd het gemakkelijkst in zijne moedertaal uitdrukken. Hij behoorde tot de eerste Evangelische Bisschoppen of Superintendenten, welke door BUGENHAGEN werden ingewijd.

aanzoek bij den Keurvorst van *Saksen*, hem eenen Godgeleerde te willen zenden, die hem bij de nieuwe inrigting, welke hij aan het hooger onderwijs wilde geven, behulpzaam mogt zijn. Martijn Reinhardt, een leerling van Luther en Carlstadt, vertrok met dit oogmerk van *Wittenberg* naar *Koppenhagen* (1). Zelfs was hij een' tijd lang geheel met het denkbeeld vervuld, om den held der Duitsche Hervorming, indien hij te *Worms* veroordeeld mogt worden, in zijn rijk en aan zijn Hof eene wijkplaats aan te bieden; een denkbeeld, dat evenwel later door hem werd opgegeven, toen hij, door de zaak van Arcimbold en andere voor hem netelige omstandigheden, tegen over het Roomsche Hof in de engte gedreven, zijns ondanks eene geheel andere houding aannam. Deze eerste maatregelen ten voordeele der Hervorming, kunnen zeer wel de vrucht zijner Godsdienstige overtuiging geweest zijn. Maar het maakt de opregtheid zijner bedoelingen ten hoogste bij ons verdacht, dat hij op hetzelfde tijdstip, waarop hij de Hervorming in *Denemarken* en *Duitschland* begunstigde, de banbliksems van *Rome* te hulp riep, en als zijne legerbenden wilde doen strijden, om *Zweden* weder geheel onder zijne heerschappij te doen bukken. En door het bloedbad, hetwelk hij te *Stokholm* liet aanrigten, wordt zijne afzetting van den troon, en de naam van Dwingeland, dien de nakomelingschap hem gegeven heeft, volkomen gewettigd.

Wij kunnen dezen Vorst niet tot aan het einde zijner rampspoedige loopbaan vergezellen. Hij vertoefde, na zijne vlugt uit *Denemarken*, een' korten tijd in ons Vaderland en te *Wittenberg* (2). Hij betrad nog éénmaal *Noorwegens* grond, en werd dáár als Soeverein gehuldigd, maar spoedig door zijnen Mededinger (Frederik I) in hechtenis genomen. Eene veeljarige gevangenschap, welke eerst tegen het einde zijns levens werd opgeheven, was het harde lot, hem beschoren. De onpartijdigheid gebiedt, bij eene gestrenge veroordeeling zijner gebreken, ook enkele deugden in het karakter van dezen Vorst te roemen. Zijne godsdienstige overtuiging is een vraagstuk in de Geschiedenis gebleven. Wij gelooven nogtans niet grootelijks te dwalen, wanneer wij het daarvoor houden, dat hij met zijn helder verstand de waarheid genoegzaam had ingezien, maar dat het hem aan de vastheid van zedelijke en godsdienstige beginselen ontbrak, om ten allen tijde overeenkomstig die overtuiging te handelen. De Hervorming ging hem ter harte, maar zij woog bij hem niet zóó zwaar, of zij werd te ligt bevonden, zoo dikwerf kroon en schepter daar tegenover in de weeg-

(1) Hij hield een' tijd lang te *Koppenhagen* voorlezingen, en werd door den Koning naar *Worms* gezonden om Luther over te halen, zich naar *Denemarken* te begeven. Na zijne terugkomst in *Duitschland* werd hij in den strijd tusschen Luther en Carlstadt (die zelf een' tijd lang in *Denemarken* zich ophield) gewikkeld. Na het jaar 1524 verdwijnt hij uit de Geschiedenis. Het is alzoo onjuist, wanneer Mosheim zegt: dat hij een jaar na zijne aankomst in *Denemarken* aldaar gestorven is.

(2) Wenschelijk ware het, dat de belangrijke papieren, welke Christiaan op zijne vlugt uit *Denemarken* naar ons Vaderland met zich voerde, zoo zij ergens nog voorhanden zijn, wedergevonden en aan het licht gebragt werden. — Als eene kleine bijzonderheid uit Luthers huisselijk leven kan hier nog gemeld worden, dat Christiaan te *Wittenberg* eenen maaltijd bijwoonde, welke door Luther, weinige dagen na de voltrekking van zijn huwelijk met Catharina von Bora, gegeven werd.

schaal werden gelegd. Hooge waarde hechten wij daarom aan zijne pogingen ter begunstiging der Hervorming niet. Het kon ook niet anders, of de haat, dien velen den onttroonden Vorst bleven toedragen, moest te haren nadeele, en ter gunste van het oude Kerkgeloof terugwerken. Maar te veiliger mogen wij het daarvoor houden, (en te gewigtiger is voor ons, als Protestanten, deze opmerking) dat de zaak des lichts en der waarheid, geheel onafhankelijk van zijn persoonlijken invloed, toch in *Denemarken* zou hebben gezegevierd.

II.

Frederik I *en* Hans Tausen.

Na Christiaans afzetting beklom Frederik I den troon, maar onder de voorwaarde, door Adel en Geestelijkheid hem opgelegd: van de Roomsch-Katholieke Godsdienst te blijven beschermen, ja zelfs, elken ketter, die het wagen mogt tegen het Christelijk geloof of den Heiligen Vader te *Rome* te prediken, aan lijf en goederen te straffen. Heeft deze Vorst het verwijt verdiend, dat hij deze verbindtenis trouweloos heeft geschonden? — Ongetwijfeld ja, voor zoo verre die belofte hem niet heeft kunnen bewegen, om gruwzamen gewetensdwang in zijn rijk te oefenen, en als vervolger tegen zijne eigene onderdanen te woeden. Maar hij is daaraan getrouw gebleven, voor zoo verre hij, tot aan het eind zijner regering, de hooge Geestelijkheid in het volle bezit van hare magt en goederen heeft gelaten; voor zoo verre hij, ook nadat hij openlijk voor zijn Evangelisch geloof was uitgekomen, de aan de Roomschgezinden toegezegde bescherming geenszins terug heeft genomen. Frederik, hoewel van den beginne af hervormingsgezind, had zich voorgenomen in den pas aangebonden strijd geheel onzijdig te blijven, in het vertrouwen, dat, waar hem de kracht of de vrijheid om te handelen ontbrak, de Voorzienigheid zelve haar werk zoude volbrengen. Maar toen, bij den snellen voortgang der Hervorming, beide partijen weldra in eene dreigende houding tegenover elkander stonden, en eene vreesselijke botsing onvermijdelijk scheen, toen rekende hij zich volkomen geregtigd, zijn Koninklijk gezag te doen gelden, om de uitbarsting van dien strijd te voorkomen, en hij bewees daardoor eene weldaad aan al zijne onderdanen. Op den Rijksdag te *Odensee* (1527) verklaarde hij, dat hij steeds zijne pligten en verbindtenissen als Regent was indachtig gebleven; dat hij nog ten volle bereid was de Bisschoppen in hunnen stand en bij hunne privilegiën te handhaven; maar dat zij zelven in hun gemoed overtuigd moesten zijn, hoeveel smetstof des bijgeloofs, strijdig met het echt Christelijk geloof, de Christelijke Kerk sinds lang bezoedeld had, en hoe de Hervormde leer reeds zulke diepe wortelen had geschoten, dat zij, zonder algemeene bloedstorting en ellende over het geheele volk te brengen, niet meer onderdrukt of uitgeroeid konde worden. Daarom gaf hij het hun als zijnen Koninklijken wil te verstaan: »aan al zijne onderdanen zou van nu af het voorregt van volle gewetensvrijheid verzekerd

zijn. Niemand was geregtigd onderzoek te doen naar eens anders geloof. Ieder zou voor het heil zijner eigene ziel hebben te zorgen"!

Zoo het tot hiertoe twijfelachtig was gebleven, naar welke zijde het meest de geest der bevolking overhelde: tot de handhaving van het oude, of de omhelzing van het Evangelisch geloof? — dit bleek thans met zonneklaarheid uit den voorspoed, waarmede de Hervorming in alle deelen des Rijks, waar het besluit des Konings bekend werd, zich uitbreidde. Aanzienlijken en geringen kwamen onverhólen voor hunne veranderde denkwijze en Evangelische belijdenis uit. Vele kloosters stroomden ledig. Op sommige plaatsen werden de Monniken door de gewapende bevolking verdreven, of de Priesters stonden alleen, van hunne geheele gemeente verlaten. Elders gingen de gewezen kloosterbroeders in de hitte van hunnen nieuwen geloofsijver zóó ver, dat zij met eigene hand de gebouwen van hun Stift onder den voet haalden, en te midden van het verbrokkelde puin een' schandpaal oprigtten, ter plaatse waar het hoogaltaar had gestaan. De Lutherschen hadden reeds in den jare 1530, toen zij te *Koppenhagen* hunne geloofsbelijdenis in drie-en-veertig Artikelen overlegden, eene onbetwistbare meerderheid bekomen. Hetzelfde land, dat ARCIMBOLD, vóór weinige jaren, zonder eenigen tegenstand te ontmoeten, met zijne Aflaatbrieven had rondgereisd, had nu voor een goed deel de gehoorzaamheid des geloofs aan *Rome* onherroepelijk opgezegd.

Wat had binnen zóó korten tijd zulk eenen verbazenden ommekeer gewrocht? — Niet het weinige, wat door CHRISTIAAN II ten voordeele der Hervorming was verrigt; niet de verdraagzaamheid van FREDERIK I, die zich steeds afkeerig getoond had om zijn geloof aan zijne onderdanen op te dringen; maar veel meer de bewustheid, hoe diep het bederf in het merg en bloed van CHRISTUS' Gemeente was doorgedrongen; eene bewustheid, welke door de herinnering van den Aflaathandel, zoodra de stem eener gezuiverde Evangelieprediking zich begon te verheffen, voor het godsdienstig gevoel tot volle klaarheid werd gebragt; veel meer de vroegtijdige verspreiding van LUTHERS schriften en van den Bijbel zelf, door MICHELSEN (1) in het Deensch vertaald, en door Nederlandsche kooplieden, in talrijke bezendingen, naar de Deensche havens verzonden; de overzetting der Psalmen, door onzen landgenoot FRANS WORMERSEN bewerkt; en bovenal de kracht des gepredikten Woords, zoo als het door WORMERSEN te *Malmoë* en door TAUSEN in *Jutland*, met wakkere medeärbeiders aan hunne zijde, werd verkondigd: Ziedaar! wat, vereenigd met de ondragelijke heerschzucht der Bisschoppen, den ondergang van *Rome's* Heerschappij in *Denemarken* bewerkt en voltooid heeft.

HANS TAUSEN was een arme boerenzoon van afkomst. Gelukkig werd de aandacht van enkele aanzienlijken op zijnen buitengewonen

(1) HANS MICHELSEN behoorde tot de weinige Edellieden, die hunnen Vorst getrouw bleven, en hem op zijne vlugt vergezelden. Zijne Overzetting des Bijbels, in *Denemarken* begonnen maar in ons Vaderland voltooid, werd te *Leipzig* gedrukt. Hij zette zich met der woon te *Harderwijk* neder, en is aldaar ook in het jaar 1532 gestorven.

aanleg gevestigd. Hieraan had hij te danken, dat hij in het rijke Klooster *Antworskow* opgenomen en als Monnik in de *Johanniter*-orde ingelijfd werd. Uit de inkomsten van het Klooster werd hij in staat gesteld om, tot voortzetting zijner studiën, eene buitenlandsche reis te ondernemen. Hij bezocht de Hoogescholen van *Keulen* en *Leuven*, doch vond er niet, wat hij zóó vurig gewenscht had, licht voor zijnen geest, en rust voor zijn hart. Door eene heimelijke begeerte en aandrift geprikkeld, om ook de gevoelens der Hervormden te kennen, reist hij naar *Wittenberg*. Dáár woont hij dagelijks de lessen van LUTHER en MELANCHTHON bij, en spoedig is hij een hunner vurigste bewonderaars geworden. Geheel bezield en doordrongen van hunnen geest ziet hij zijn vaderland weder. Hij houdt hier aanvankelijk zijn verblijf te *Wittenberg* verborgen, en vermijdt alles, wat opspraak en ergernis kan baren. Na een kortstondig verblijf te *Koppenhagen*, waar hem de Professorale waardigheid werd opgedragen, wordt hij naar zijn Klooster terug geroepen. Dáár vergenoegt hij zich, in den geest van ZWINGLI, het Evangelie eenvoudig voor te dragen, zonder de dwaling regtstreeks aan te tasten. Doch zijne gevoelens konden niet lang verborgen blijven. Eene leerrede over de ongenoegzaamheid der goede werken maakt hem, in het oog van zijnen Prior, als ketter openbaar. Hij wordt onder verzekerde bewaring naar *Wiborg* gezonden. Dáár leefde hij een' tijd lang rustig in het Klooster, en sommige broeders van zijne orde, voor zijne overtuiging gewonnen, lieten zich gereedelijk door hem onderwijzen; maar ook dit werd ontdekt, en TAUSEN in een vervallen toren of kasteel gevangen gezet. Nu kon niets hem weêrhouden, om als van de daken te prediken, wat hij tot hiertoe in binnenkamer en kloostercel had gesproken. Voor het getraliede luchtgat van zijnen kerker hief hij zijne stemme op, en sprak tot allen wie hem wilden hooren, over de verdonkerde maar weder aan het licht gebragte waarheid, gelijk die in CHRISTUS is. Dagelijks verzamelde zich eene talrijke schare, door nieuwsgierigheid gelokt, door medelijden bewogen, door belangstelling gedreven, vóór zijne gevangenis, om dit zóó vreemde schouwspel aan te staren. Men ving het op met een gretig luisterend oor, en fluisterde in hoogere en lagere kringen het na, wat de gevangene Evangelieprediker had verkondigd, en een goed zaad des geloofs werd in duizende harten uitgestrooid. Eindelijk sloeg het uur zijner verlossing. Een koninklijk bevelschrift, dat hem tot Hofkapellaan benoemde, opende de deuren van zijnen kerker. Drie jaren bleef hij, overeenkomstig den wensch der burgerij, nog Prediker te *Wiborg*; toen aanvaardde hij zijne betrekking te *Koppenhagen*. Hier trad hij, bij monde en geschrifte beurtelings, als de koene bestrijder der Hiërarchie, of als de verdediger der Hervorming op. Groot was de achting, door zijne stadgenooten hem toegedragen. Toen de half onttroonde Bisschoppen, na FREDERIKS dood, voor het laatst al hunne krachten verzamelden, in de hoop van over de Protestantsche partij te zullen zegevieren, werd ook TAUSEN ter verantwoording geroepen en als balling uit den lande verwezen. Maar het gerucht zijner dagvaarding had zich naauwelijks

zijn. Niemand was geregtigd onderzoek te doen naar eens .et
Ieder zou voor het heil zijner eigene ziel hebben te ze EN
Zoo het tot hiertoe twijfelachtig was gebleven, n toor
meest de geest der bevolking overhelde: tot de aan
oude, of de omhelzing van het Evangelisch gelo telijk
met zonneklaarheid uit den voorspoed, waarm l het
alle deelen des Rijks, waar het besluit des K t aan
uitbreidde. Aanzienlijken en geringen kwar f zich
veranderde denkwijze en Evangelische b kennis
stroomden ledig. Op sommige plaatsen n ver-
gewapende bevolking verdreven, of d
hunne geheele gemeente verlaten. E
broeders in de hitte van hunnen n
met eigene hand de gebouwen va
en te midden van het verbrok
ter plaatse waar het hoogaltaa
reeds in den jare 1530, toer ... de troonsopvolger be-
nis in drie-en-veertig Artik ... jaar 1533 was gestorven,
derheid bekomen. Hetz ... zijns levens, te *Worms* gezien.
jaren, zonder eenigen te ... voor het Protestantisme bezield
had rondgereisd, had ... het leven zijns vaders, de ondub-
geloofs aan *Rome* on ... wilde zelfs FREDERIKS overgang tot
... denis voornamelijk aan den invloed toege-
Wat had binne ... e zoon op het vaderlijke gemoed had geöefend.
gewrocht? — N ... halve niet, dat de Roomsche Bisschoppen van
der Hervormin ... og meer doortastende maatregelen duchtten, en tot
die zich ste ... benoeming wenschten te verhinderen. Al hun woelen
danen op ... strekte dáár heen, om de keuze van eenen nieuwen Vorst
bederf in ... en, gedurende het tijdperk dier tusschenregering, alles
drongen ... grond toe af te breken, wat gedurende de laatste jaren
handel ... en met zóó veel zorg was opgebouwd. De eerste be-
te v ... welke zij op den Rijksdag te *Koppenhagen* doordreven,
gel ... het besluit van *Odensee*, schoon het als geldig erkend werd,
t ... krachteloos, en kondigden aan de Protestanten een' harden
... onderdrukking en vervolging aan. Maar het onweder dreef
... zonder aanmerkelijk te schaden. Hunne vijandige tegenworsteling
... den val der Roomsche Kerk wel eene poos terug houden, maar
niet verhoeden. De keuze des volks, door de kracht eener gezuiverde
Evangelieprediking gewonnen, had *tegen* haar en *voor* de Hervorming
beslist. Het wreekte zich, in schimpdicht en *satyre* (1), over elke
beperking, waarmede men op nieuw het vrije geweten wilde binden.
CHRISTIAAN III, in het veld geroepen tegen den Graaf *van Oldenburg*,
die een gedeelte van *Denemarken* voor CHRISTIAAN II veroverd had,
werd door de Rijksstenden op den troon zijns vaders verheven; en
toen hij zijnen intogt binnen de hoofdstad had gedaan, was het eene
zijner eerste staatszorgen, aan de hooge Geestelijkheid eene magt te

(1) Daartoe behoorde o. a. eene zamenspraak in verzen, waarin boertige klaagtoonen werden aangeheven over den ondergang der Paapsche Mis; en een *doodendans*, waarin de Paus,

welke zij tegen hem misbruikt had, welke voor de rust
gevaarlijk kon worden. Op denzelfden dag worden de
r het geheele land gevangen genomen (1). Oogen-
oept de Koning de Stenden bijeen, geeft rekenschap
legt hun de beslissing voor der vraag: of de we-
isschoppen nog langer zal voortduren, of zal
De eenparige stem der vergadering verklaart
— wat de vurige wensch des Konings geweest
dienst wordt uitgeroepen als de Godsdienst
choppen werden thans weder, onder de
ng, ontslagen. En zij lieten zich deze
Slechts één hunner, JOACHIM RÖN-
eenen prijs zijne vrijheid te koopen,
, die wij in hem huldigen, in de
d toe, het verlies van vorige magt en
g van het Roomsche Kerkgeloof betreuren.
, dat reeds in de ziel van CHRISTIAAN II had
uitgevoerd was gebleven, werd nu gelukkig verwe-
der de leiding van eenen beroemden Godgeleerde uit de
r Hervormers, werd aan de Universiteit te *Koppenhagen* eene
el nieuwe inrigting gegeven, en ook in het Kerkelijke leven afgeschaft of verbeterd, wat naar de grondbeginselen der Hervorming gewijzigd moest worden. De man, op wien de Koning daartoe het oog gevestigd hield, was JOHANN BUGENHAGEN, reeds aan onze lezers uit de Geschiedenis van *Duitschlands* Hervorming bekend. Op dringend aanzoek vertrok BUGENHAGEN met zijn gansche gezin naar *Denemarken*. Hij nam hier aanstonds het groote werk ter hand, en toonde voor de hem opgedragene taak voortreffelijk berekend te zijn. In den geest van LUTHER en MELANCHTHON ging hij van den stelregel uit, alles te sparen en te behouden, wat niet door de Heilige Schrift of het opgeklaard Evangelisch geloof luide veroordeeld werd. Eene geheel nieuwe Kerke-ordening werd door hem voorgedragen en ingevoerd, welke kracht van wet behield. Op het krooningsfeest, dat te *Koppenhagen* (12 Augustus 1537) met al den luister gevierd werd, die er van de oude kerkplegtigheden in de nieuwgevestigde Kerk was overgebleven, werden de Koning en de Koningin, onder plegtige inroeping van den Goddelijken zegen, als Evangelische Vorsten gehuldigd, en de nieuwgekozene Evangelische Bisschoppen of *Superintendenten* tot hunne bediening ingewijd. De hand van BUGENHAGEN drukte de kroon op CHRISTIAANS hoofd, en zette te gelijk de kroon op het werk der Hervorming.

Bisschoppen en Kanunniken allen even sidderend voor den dood verschijnen, en de Protestantsche Leeraar alleen hem blijmoedig te gemoet treedt. Blijvende waarde voor de Letterkunde schijnen deze voortbrengselen niet te bezitten.

(1) Onder de beschuldigingen, welke hun werden voorgeworpen, kwam ook deze voor: "één hunner had verklaard, niets vuriger te wenschen, dan een duivel te zijn, om de ziel van Koning FREDERIK naar welgevallen met koude of hitte te kunnen plagen."

Zij zegevierde thans ook in *Noorwegen*, dat tot op de regering van CHRISTIAAN III aan het Katholicisme was getrouw gebleven. De Hiërarchie, welke eenen magtigen steun vond bij het volk, had ook hier, zoolang zij vermogt, aan de zich uitbreidende beweging weêrstand geboden. OLOF ENGELBREGTSEN, Bisschop van *Drontheim*, betwistte der doordringende Hervorming voet voor voet; maar eindelijk, dien wederstand moetende opgeven, had hij de rijkste bezittingen der Kerk, zooveel hij te gelde maken kon, bijeengeraapt en was daarmede naar de *Nederlanden* gevlugt (1537). De volksgeest werd hierdoor niet weinig ten voordeele der Hervorming omgezet, en de Luthersche Kerk-inrigting kwam weldra tot stand.

Hetzelfde geschiedde ook op het ver afgelegene *IJsland*, toen GISSER EINARSEN, die in *Duitschland* zijne vorming had ontvangen, Bisschop van *Skalholt* was geworden. Eene wanhopige poging van den Bisschop van *Holum*, om met het zwaard in de vuist het oude geloof te herstellen, liep vruchteloos af.

Zóó was dan, terwijl *Duitschland* nog om den Godsdienstvrede moest kampen, de Luthersche Kerk in het geheele *Deensche* rijk gevestigd. Te vergeefs ging de *Jezuitische Propaganda* hier later op veroveringen uit. Zoo wel *Noorwegen* als *Denemarken* bleef aan zijne Evangelische geloofsbelijdenis getrouw. De lange en treurige winternacht was eindelijk voor het *Noorden* voorbijgedreven, en de God des lichts heeft gewaakt, dat hij niet wederkeerde.

Z W E D E N.

I.

De twee Broeders.

Een dag van jammer en rouwe was, met den 8sten November 1520, over *Stokholm* opgegaan. Het was de dag, waarop CHRISTIAAN II dat vreesselijke bloedbad aanrigtte, waarvan wij reeds vroeger gewaagden. Meer dan negentig hoofden zag men op de groote markt onder de moordbijl vallen. In bloeddorst verhit grepen de beulen, buiten het getal der aangewezene slagtoffers, ook geheel weerloozen en onschuldigen aan. Een burger, die de wraak des Hemels over dezen gruwel inriep, werd binnen den kring gesleept en onthoofd. Hetzelfde lot bedreigde twee jeugdige broeders, OLOF en LORENZ PETERSEN (OLAÜS en LAURENTIUS PETRI) die luid jammerend en weeklagend hunne handen ten Hemel hieven, toen zij den eerwaardigen Bisschop MATTHIAS, hun' weldoener en vriend, naar het blok zagen voeren. Maar een officier der bezetting, die zich herinnerde hen vroeger te *Wittenberg* ontmoet te hebben, schoot ijlings toe, en redde

hen door de verklaring: dat zij vreemdelingen en Duitschers waren. Aan welke dunne draden hangt dikwerf het lot der menschen en der volken! Hoe verheerlijkte zich hier de zorg eener Voorzienigheid, welke over het kleinste en schijnbaar toevalligste gaat! De ons onbekende krijgsman, die de bijl van hun jeugdig hoofd afwendde, vermoedde weinig, welk eene gewigtige weldaad hij hierdoor aan zijn Vaderland bewees. Hij redde niet slechts aan twee onschuldigen het leven, maar spaarde twee broeders, die, te zamen strevende naar hetzelfde doel, en allengskens tot hoogere waardigheid opgeklommen, vereenigd werkzaam zijn gebleven, en ongeloofelijk veel hebben toegebragt, om de Hervorming in *Zweden* te grondvesten.

Zij waren wel in *Zweden* geboren en opgevoed, maar als jongelingen hadden zij hun Vaderland verlaten, om te *Rome* hunne studiën te voleindigen, doch door den roem der jeugdige Hoogeschool van *Wittenberg* aangetrokken, vestigden zij dáár in het jaar 1516 hun verblijf. In 1519 keerden zij naar *Zweden* terug, met het besluit, om het Evangelie, gelijk zij het door LUTHER en MELANCHTHON hadden leeren verstaan, en als een' nieuw ontdekten en vergaârden schat in hun hart met zich droegen, aan hunne landgenooten te prediken. Daartoe bood zich aanstonds eene ongezochte gelegenheid aan. Het schip, dat hen overbragt, strandde op *Gothland*, in de nabijheid der stad *Wisby*. Hier hield zich juist ANTONNELLIUS ARCIMBOLD, de broeder des beruchten Aflaatkramers, op. OLOF predikte, met de warmte van eenen LUTHER, tegen hem, en ontdekte aan allen, wie zich de oogen wilden laten openen, het bedrog, door den aflaathandel aan hunne zielen gepleegd. Hij vond ongedachte ondersteuning en aanmoediging bij den Bisschop van *Strengnås*, die hem eene kerkelijke bediening opdroeg. In vereeniging met dezen waardigen grijsaard zetten de beide broeders hunne onderzoekingen voort. Zij vergezelden hem naar *Stokholm*, en zagen hem dáár op het moordschavot sneven. Wat zij door zijnen dood verloren, werd hun door de vriendschap en begunstiging van den beroemden en verlichten Staatsman LORENZ ANDERSON (toen nog *Archidiaconus* te *Strengnås*), en eerlang door de magtige bescherming van den Koning zelven, overvloedig vergoed.

GUSTAAF WASA werd op den Rijksdag te *Strengnås* als Koning van *Zweden* uitgeroepen. De vrijmoedige prediking van OLOF PETERSEN baarde te dier gelegenheid, onder aanzienlijken en geringen, aldaar het grootste opzien. De twee broeders, ook ANDERSON, werden ontboden om vóór den Koning te verschijnen. De laatstgenoemde bepleitte in welsprekende taal de zaak der Hervorming, en welke indruk hierdoor op GUSTAAFS gemoed was te weeg gebragt, dit zou weldra voor geheel de wereld aanschouwelijk worden. ANDERSON werd tot koninklijken Kanselier, OLOF, de oudere broeder, tot Prediker te *Stokholm*, LORENZ, de jongste, tot Hoogleeraar in de Godgeleerdheid bij de Hoogeschool van *Upsala*, na eenige jaren zelfs tot Aartsbisschop benoemd. Door deze verheffing in staat gesteld om, zoowel op het gebied der wetenschappen als in het Kerkelijke leven, een' steeds uitgebreideren invloed te oefenen, wedijverden de beide broeders met

elkander, om dien geheel ten voordeele der hun heilige en dierbare zaak der Hervorming te doen gelden. ANDERSON stond hun getrouw ter zijde. Om onder de volksmenigte, welke aangaande den inhoud der Heilige Schrift jammerlijk onkundig was gehouden, meerder licht der kennis te verspreiden, ondernam hij de vertaling des Nieuwen Testaments. Aan den vereenigden arbeid van LORENZ en OLOF had men eene overzetting van den geheelen Bijbel te danken, die, na de zegepraal der Hervorming, overal in *Zweden* is ingevoerd. Op het uitgedrukte verlangen des Konings werd er, in navolging van hetgeen in *Duitschland* geschied was (in den jare 1524), te *Upsala* een openbaar Godsdienstgesprek tusschen OLOF PETERSEN en PIETER GALLE gehouden, waarin PETERSEN de Evangelische leer glansrijk verdedigde, en haar onder den Zweedschen Adel vele aanhangers verwierf. Wij kunnen niet alles optellen, wat beide broeders, gedurende hun veeljarig en werkzaam leven, ten behoeve der Hervorming hebben verrigt, doch willen hier nog ééne bijzonderheid vermelden, waarbij wij hen in de hagchelijkste houding tegen over elkander geplaatst zien.

Een aanslag tegen het leven des Konings was in het jaar 1536 ontdekt geworden. ANDERSON en OLOF PETERSEN waren aangeklaagd, als daarin betrokken te zijn. Zij werden wel onschuldig bevonden, maar het bleek toch, dat iets, het plan der zamenzwering betreffende, hun was bekend geworden, wat zij, in de hoop dat de aanslag niet ten uitvoer zou worden gelegd, en omdat het geheim hun onder het zegel der biecht was toevertrouwd, hadden verzwegen. De kennis der voorgenomene daad gold voor medepligtigheid. LORENZ was genoodzaakt onder de Regters zitting te nemen, die over zijnen broeder het vonnis gingen uitspreken, en dit vonnis was de straffe des doods. Maar de Koning, aan zoo vele, vroeger door hen bewezene diensten gedachtig, schonk aan beiden genade. ANDERSON keerde tot het ambteloos leven terug. OLOF ontving, na drie jaren, het door hem verlorene ambt weder. In het jaar 1552 stierf hij. Zijnen broeder zullen wij nog later in de Geschiedenis ontmoeten.

Wat het karakter en den aanleg der beide broeders betreft, men komt daarin overeen, dat LORENZ zijnen broeder in taalkennis verre hebbe overtroffen. Hij bezat zoowel den geest der gematigdheid als der kracht. Zijne zachtmoedigheid, zijne echt Christelijke denkwijze, zijn vrome en godvruchtige zin, welke zich hebben afgedrukt in zijne schriften, worden hoogelijk geroemd. OLOF bezat veel van LUTHERS natuurlijke welsprekendheid, maar ook van de heftigheid van diens karakter. Van daar dat hij even driftig als deze tegen den Paus en zijnen aanhang uitvoer, en meermalen binnen de grenzen der gematigdheid, welke hij overschrijden wilde, door den Koning of zijnen broeder moest worden teruggeroepen. De liefde, welke zij elkander toedroegen, strekte nogtans, om hetgeen aan den een' ontbrak, door den ander te doen aanvullen, en hen met verhoogde en verdubbelde kracht te doen werkzaam zijn (1). Maar ook hunne vereenigde en

(1) HASE zegt naar waarheid van hen, dat zij elkander „geistig ergänzten."

ijverige pogingen zouden welligt geheel ijdel zijn gebleven, indien zij niet ondersteund en geleid waren geworden door den Vorst, die, meer dan eenig ander Vorst van *Europa*, in de rij der Staatkundige en Godsdienstige Hervormers verdient geteld te worden.

II.

Gustaaf Wasa *op den Rijksdag te Westerås.*

Na den moord van *Stokholm* zwierf in *Dalecarliëns* woeste en bergachtige streken een jongeling rond, die van het verlangen brandde om dien moord te wreken en zijn Vaderland van de overheersching der *Deenen* te verlossen. De moedige bewoners kozen en volgden hem als hunnen aanvoerder in den strijd. De hoofdstad werd belegerd en ingenomen, de heerschappij van *Denemarken* over *Zweden* vernietigd, en de Koninklijke waardigheid, als blijk van dankbaarheid, door het bevrijde en geredde volk aan dien jongeling, aan Gustaaf Wasa, opgedragen. Wij zagen reeds, hoe deze Vorst van den aanvang zijner regering de Hervorming begunstigde. Hij deed dit, omdat hij haar, sinds hij te *Lubeck* de gevoelens der Hervormers had leeren kennen (1), uit overtuiging toebehoorde, maar niet minder uit staatkunde, tot schraging der Koninklijke magt, en in het welbegrepen belang zijner onderdanen, wier stoffelijk en hooger welzijn hij door haren invloed meende te kunnen bevorderen. Hij vond het Rijk, bij zijne komst tot den troon, in eenen diep verarmden toestand, waaruit het alleen kon worden opgeheven, indien de rijke bezittingen der Kerk ten algemeenen nutte van den Staat mogten worden aangewend. Nergens was de bevolking armer en de Geestelijkheid rijker dan hier. Nergens had deze met de bekrompene bijgeloovigheid der menschen beter haar voordeel weten te doen. Meest alle rijkdommen en landbezittingen waren aan kloosters en abdijen verbonden. Onder de toen regerende Bisschoppen waren er, die eene koninklijke hofhouding voerden, en hunne magt met die des Konings konden meten. Doch Gustaaf deed hun spoedig gevoelen, dat hij zijn gezag boven het hunne zou weten te handhaven. Als een kleine maar sterksprekende trek diene het volgende: De Aartsbisschop Joh. Magnus had Gustaaf te *Upsala* op een gastmaal genoodigd. Zijn zetel was vlak tegen over dien des Konings geplaatst. Aan tafel bragt hij den Vorst een' toast met de woorden: »Onze Genade drinkt de gezondheid van Uwe Genade!" maar de Koning hernam aanstonds op zijnen fijn-satyrieken toon, maar met een veel beduidend gelaat: »Voor Uwe Genade en voor Onze Genade is er geene ruimte genoeg onder één dak!" hetwelk een schaterend gelach onder de hovelingen deed uitbarsten. Hij beschouwde het, niet zonder grond, als een verjaard misbruik, dat de Geestelijkheid alleen niet schatpligtig, noch voor de wereldlijke regtbank te

(1) Hij vertoefde dáár acht maanden, nadat het hem gelukt was uit *Denemarken*, waar hij als gijzelaar gevangen werd gehouden, te ontvlugten.

dagvaarden was, en om dit op te heffen verklaarde hij al zijne onderdanen, waar de nood des lands dringende ondersteuning eischte, of waar zij door regtbanken geöordeeld moesten worden, gelijk voor de wet. Van nu af was de Geestelijkheid hem ten vijand geworden. De Roomsche Bisschoppen spanden al hunne krachten in, om ontevredenheid onder de volksmenigte te zaaijen, waaruit bedenkelijke oproeren ontstonden. En GUSTAAF, overtuigd dat het nieuw gevestigde Koningschap te zwak zoude zijn, indien hij niet op de medewerking van al zijne onderdanen mogt rekenen, besloot een' koenen (voor hem gewaagden) stap te doen, waardoor hij de wereldlijke magt der Bisschoppen, als met éénen slag, zou vernietigen.

De Rijksdag te *Westerås* is bijeengeroepen. De ruime Kloosterzaal der *Dominikaners* heeft de Stenden ontvangen, welke ditmaal in buitengewoon grooten getale zijn zaâmgekomen. De Geestelijkheid, met vier Bisschoppen aan het hoofd, heeft zich onderling met eede verbonden, geen' voet breed te wijken in den strijd, dien de Hiërarchie tegen de Kroon zal te strijden hebben. De Koning opent de vergadering, en laat, bij monde van zijnen Kanselier ANDERSON, eene troonrede voorlezen, waarin de beklagenswaardige toestand des Rijks opengelegd, en herinnerd wordt, wat hij tot bevordering van 's lands welzijn heeft beproefd; hoe nogtans al zijne pogingen, om het volksgeluk op vaste grondslagen te vestigen, door de wederspannigheid zijner onderdanen en den tegenstand der Geestelijkheid, verlamd en krachteloos zijn geworden. Hij verklaarde daarom, dat hij bereid was zijne Kroon neder te leggen, indien het hem onmogelijk gemaakt werd zijn volk wèl te regeren. Na de lezing van dit stuk nam de Bisschop van *Linköping* het woord. Hij betuigde, »te weten, wat hij aan zijnen Vorst was verschuldigd, maar tot geene mindere gehoorzaamheid aan *Rome* verpligt te zijn, en daarom niet te kunnen gedoogen, dat er eenige verandering in de leer of inbreuk op de regten en eigendommen der Kerk gemaakt werd. Tot geen anderen maatregel kon hij zijne toestemming geven, dan dat onderzocht en gestraft werd, wat in het leven van Monniken en Geestelijken bestraffing verdiende." — Nu wendde de Koning zich tot al de aanwezigen met de vraag: of zij met dit gevoelen instemden? Allen zwegen; één verontschuldigde zich met te antwoorden, »dat ook hij niets anders of beters wist." — »Weet dan" barstte GUSTAAF uit, »dat ik niet langer uw Koning wil zijn. Een ander antwoord had ik van u verwacht, doch vreemd is het niet, dat het volk aan zijnen Vorst gehoorzaamheid weigert, waar het zulke leidslieden en voorgangers heeft. Alle rampen en jammeren, die het land treffen, wijt men aan mij en mijn bestuur. Monniken en Priesters worden mij boven het hoofd gezet. Wie zou onder zulke voorwaarden den schepter willen voeren? — Geen duivel uit de hel, veel minder een mensch! Ziet slechts, hoe gij mij vergoeden zult, wat ik uit eigene middelen voor het Vaderland heb ten offer gebragt, dan zal ik henen gaan, om mijn ondankbaar Vaderland nimmer weder te zien." — Zijne stem beefde, tranen sprongen er uit zijne oogen, terwijl hij deze laatste woorden sprak, en aanstonds hierop verliet hij de zaal.

Algemeene verslagenheid en verwarring heerschten nu in de vergadering. Men kon zich niet verbergen, dat de grootste ellende het Vaderland bedreigde, indien de Koning niet van zijn besluit was terug te brengen. De Adel toonde zich gezind om het Koninklijk gezag, in spijt der Geestelijkheid, te handhaven. De afgevaardigden uit den boeren- en burgerstand betuigden hunne aanhankelijkheid en liefde jegens den Vorst, dien men vreesde verloren te hebben. Enkele Bisschoppen zelfs erkenden, dat hun bijzonder belang voor het behoud des Vaderlands moest zwichten. Men vaardigt een gezantschap tot den Koning af, met de bede om terug te keeren. Doch het schijnt te laat. De Koning volhardt bij zijn eens genomen besluit. Eene tweede, eene derde bezending wordt even vruchteloos herhaald. De Koning, door geen voetval, door geene tranen te vermurwen, blijft weigeren. Eerst op den vierden dag laat hij zich bewegen, andermaal in de vergadering te verschijnen. Hij wordt dáár met een daverend vreugdgejuich begroet. Al zijne eischen worden ingewilligd. De Bisschoppen zouden hunne versterkte kasteelen ontruimen. Hunne jaarlijksche inkomsten werden vastgesteld. De goederen, die sedert het jaar 1454 aan de Geestelijken vervallen waren, zouden tot hen, die voldoende bewijzen van voormalig eigendomsregt konden overleggen, terug keeren. Aan de Predikers werd de vrijheid verleend, om Gods Woord, naar hunne overtuiging, rein en zuiver te verkondigen. Door dit gewigtig besluit (*Westerås-Recesz*) is de Hiërarchie geheel ontwapend, het Koningschap als op nieuw gevestigd, en de Hervorming heeft hare zwaarste beletselen overwonnen.

Zóó stout en doortastend als deze maatregel was, zóó afkeerig betoonde zich Gustaaf, gedurende zijne veeljarige regering, van alle overhaaste stappen bij het invoeren der Hervorming. Door ware volksverlichting te verspreiden, door bekwame predikers aan te stellen, door het geheel verwaarloosde Godsdienstige onderwijs der jeugd zich aan te trekken, zocht hij haar voor te bereiden en ingang te verschaffen. De Roomsche Geestelijken, hoewel hunne inkomsten beperkt werden, bleven allen hunne ambten behouden. Meest alle Kerkplegtigheden bleven voortbestaan. Alleenlijk zorgde de Koning, dat zij in de landtaal voor het volk verstaanbaar gemaakt, en zóó veel mogelijk van alle bijgeloovige voorstellingen ontkleed werden. Daar de Bijbelvertaling der Protestanten aan de Roomschgezinden verdacht kon voorkomen, beval hij een' hunner voornaamste Bisschoppen eene andere te vervaardigen, opdat deze, tot onderzoek der waarheid, den leeken in handen gegeven mogt worden. Met dezelfde gestrengheid, die hij tegen over de heerschzuchtige Roomsche Geestelijkheid had doen blijken, ijverde hij tegen zulke Predikers, die, door altijd op de dwalingen en misbruiken der Roomsche Kerk te smalen, verbittering in de gemoederen te weeg bragten. Hij vermaande hen den hoofdinhoud van het Evangelie te verkondigen en aan te dringen op een geloof, dat vruchtbaar was in goede werken. Even zorgvuldig bleef hij waken, dat de Hiërarchie, na de aanstelling van Evangelische Bisschoppen, niet op nieuw onder een veranderden vorm zegevierde. »Geloof het niet"

schreef hij later aan den Aartsbisschop LAURENTIUS PETRI (LORENZ PETERSEN) »dat wij het ooit weder zóó verre zullen laten komen, dat de Bisschoppen het hun ontweldigde wereldlijke zwaard terug ontvangen. Predikers zult gij zijn en geene Heerschers!" — Die vernietiging van de wereldlijke magt der Bisschoppen moge aan velen wederregtelijk voorkomen, maar zekerlijk miskent men den voortreffelijken Vorst geheel, wanneer men hem, bij dit besluit, geen hooger en edeler bedoelingen toekent, dan — een onbeschaamden Kerkroof te plegen! En zelfs zij, die hem deswege met gestrengheid veroordeelen, kunnen hem bezwaarlijk den lof betwisten, dat de geest der Christelijke wijsheid en gematigdheid overigens — ook daar waar hij naar den roem bleef streven, om de Godsdienstige Hervormer zijner onderdanen te zijn — doorgaans zijne handelingen bestuurd heeft.

III.

Het roode Boek.

Welke gelukkige vorderingen de Hervorming ook in *Zweden* gemaakt had, langen tijd duurde het, eer zij als een zuurdeesem het geheele deeg had doordrongen. Zóó lang als GUSTAAF leefde, ging zij, grootendeels, buiten de lagere volksklasse om. Het diep onwetende landvolk vooral, dat buiten de vormen van het oude Kerkgeloof geen Christendom kende, was op eene zóó gewigtige verandering, als deze Vorst beöogd had, nog ten eenemale onvoorbereid. Het wist niet of de smetkoorts van het nieuwe geloof uit *Rusland* of uit *Turkije* naar *Zweden* was overgeslagen (1); of het LUTHER alleen voor èen aartsvijand van den Heiligen Vader, den Paus, of ook voor een aanhanger van den valschen Profeet had te houden. Het had met onstuimige drift van den Koning geëischt, de Mis, als voorheen, in het Latijn te doen zingen, en ieder, die zich verstouten mogt op vrijdag vleesch te eten, als ketter te verbranden. Niet te verwonderen was het alzoo, dat het Katholicisme, na zijnen dood (1560) herhaalde pogingen deed, om als heerschende Kerk op nieuw te zetelen op den troon, dien het onwillig had verlaten. JOHAN III, tweede zoon van GUSTAAF, die zijnen broeder ERIK XIV in 1568 opvolgde, liet zich door zijne Gemalin, eene Katholieke Prinses, bewegen, om dit op eene bedekte wijze te beproeven, hetwelk in *Zweden* te onmerkbaarder kon geschieden, omdat van alle Hervormde landen hier de Roomsche eeredienst de minste verandering had ondergaan. De Koning begon enkele afgeschafte ceremoniën, gelijk het gebruik der waskaarsen, het witte koorhemd, het teeken des kruises, weder te herstellen, als middel, gelijk hij voorgaf, om de strijdende partijen geheel te verzoenen, en de

(1) SCHRÖCKH schrijft: »De Zweedsche Geestelijkheid verkeerde in het onzekere, of LUTHER het *Heidendom* of het *Mohamedanisme* begunstigde. Zelfs de Bisschop BREST, van *Linköping*, die voor den geleerdsten man in Zweden gold, ried den Paus, om vooral in die gewesten, welke het naast aan *Rusland* grensden, nieuwe Bisschoppen aan te stellen, omdat hij het er voor hield, dat de kettersche leer, welke men in *Zweden* wilde invoeren, in dat land heerschende was."

hoogbejaarde Lorenz Petersen vermoedde zóó weinig het eigenlijke doel, 't welk men zich had voorgesteld, dat hij aan deze bepalingen de kracht eener Kerke-ordening hielp verleenen. Twee vermomde Jezuïten, die zich het masker van Luthersche geestelijken hadden voorgehangen, hielden te *Stokholm* openbare voorlezingen, waarin zij de gevoelens der Hervormers voordroegen, om ze daarna te bestrijden of aan te toonen, dat de Roomsch-Katholieke Kerk niets anders had geleerd. Geheime onderhandelingen werden met het Roomsche Hof aangeknoopt. Tot de voorwaarde eener vernieuwde onderwerping aan het Pauselijk gezag, behoorde onder anderen: dat de Mis deels in het *Zweedsch*, deels in het *Latijn* zou mogen gezongen worden; dat de Priesters, wat daarin van *aanroeping der Heiligen* of *voorbidding voor de gestorvenen* voorkwam, zachtfluisterend zouden mogen uitspreken, en dat het den Koning zou vrijstaan, aan de Protestantsche eeredienst te blijven deel nemen, tot dat de Roomsch-Katholieke Godsdienst weder in het geheele land heerschende zou zijn geworden (1). Eere zij nogtans aan den Paus, dat hij deze doemwaardige huichelarij, door de Jezuïten uitgedacht en voorgeschreven, afkeurde, en van den Koning eischte, indien het met zijne bekeering ernst was, openlijk tot den schoot der Moederkerk terug te keeren. Eene geheel Roomsche *Liturgie*, door het volk het *Roode Boek* genoemd, werd eindelijk ingevoerd en met onverbiddelijke gestrengheid gehandhaafd.

Maar God zorgde, dat het licht, 't welk hier was verrezen, niet weder van den kandelaar werd weggerukt. Johan had zich in den geest des Zweedschen volks bedrogen. Had het vroeger het oude Kerkgeloof niet ligtzinnig prijs gegeven, de verlichting was intusschen voortgegaan, de Hervorming had doorgewerkt in de harten. Het had met de koelzinnige bedaardheid, aan de Noordsche volken eigen, leeren beproeven en onderscheiden, wat als waarheid en dwaling werd voorgesteld. Had het vroeger aan eene zinnelijke eeredienst gehangen, het vond thans volkomene bevrediging in zijn Evangelisch geloof. Had het vroeger voor het behoud zijner Latijnsche Mis geijverd, het openbaarde thans zulk eenen afkeer van de opgedrongene *Liturgie*, van het zoogenoemde *Roode Boek*, dat Johan al zijne ontwerpen moest laten varen, en dat zijn zoon Sigismund, die in het Roomsche geloof was geboren en opgevoed, onder geen andere voorwaarde als zijn opvolger geduld werd, dan dat het Protestantisme ten volle hersteld zou worden. Toen deze Vorst nogtans hoe langer zoo onwilliger zich betoonde, om aan dien eisch zijner onderdanen gehoor te geven, betaalde hij zijne zucht tot het Katholicisme met zijne kroon. De regering werd in het jaar 1604 aan Gustaafs jongsten zoon, Karel IX, opgedragen, en het volk zag hiermede de regten van het Protestantisme voor altijd verzekerd. Aanvankelijk had men in *Zweden* geen' anderen regel des geloofs dan

(1) De twee Jezuïten, die, onder de leiding van den Kardinaal Stanislaüs Hosius, voornamelijk de tegenhervorming moesten leiden, waren Florentius Feyt en Laurentius Norvegus. Niet zonder verontwaardiging kan men de instructiën lezen, hun door den genoemden Kardinaal voorgeschreven. In een brief aan zijnen Secretaris Rescius beweerde hij, onder anderen, dat de Koning, al had hij met eenen eed geloofsvrijheid aan zijne Protestantsche onderdanen toegezegd, hiertoe geenszins zou gehouden zijn.

Gods Woord in de Heilige Schrift erkend; om echter tegen de inkruiping van het Katholicisme des te veiliger te zijn, werd de *Augsburgsche Confessie*, in den jare 1593, te *Upsala* aangenomen. »Geheel *Zweden* was nu" gelijk de Luthersche Bisschop PETRUS JONA, in deze vergadering met dankbare blijdschap uitriep »in de vereering van éénen God als een éénig man gezind geworden." (1)

Was de Hervorming van *Zweden* reeds op zichzelve hoogstbelangrijk, het lag daarenboven in het plan der Voorzienigheid, dat zij het behoud van het Protestantisme zou worden; daar in het tijdpunt der laatste en gevaarlijkste *crisis*, die de Hervorming had door te staan, van uit dit land de vurig gewenschte redding zou dagen. Wij gaan ons thans nog in de beschouwing van den Held van het Noorden verlustigen, wiens naam met onuitwischbare letteren in het hart van elken Protestant blijft geschreven.

IV.

GUSTAAF ADOLF.

Wat vrijheidskreet een latere eeuw mogt slaken,
Één vrijheid slechts is waarheid: die der ziel!
Gij streedt voor haar, verhevenste der helden,
En God moge U naar uw geloof vergelden!
TEGNER.

De dertigjarige krijg was uitgebroken. Het Huis van *Habsburg* bedreigde *Duitschland* met overheersching, *Europa* met eene geheele vernietiging van het staatkundige evenwigt, en het Protestantisme met den ondergang. *Bohemen*, sinds onheugelijke jaren Hervormingsgezind, had zich tegen de onderdrukking van het Evangelisch geloof verzet, en, in plaats van FERDINAND *van Oostenrijk*, FREDERIK, Keurvorst van den *Palts*, tot Koning uitgeroepen. Maar FERDINAND, eerst diep vernederd en tot het uiterste gebragt, had zich hersteld en gewroken. FREDERIK werd verjaagd, het geheele Koningrijk veroverd, de Protestantsche Godsdienst uitgeroeid. Met den geduchten WALLENSTEIN aan het hoofd, trokken de Oostenrijksche legers voort. *Neder-Duitschland* lag aan de voeten des overwinnaars. CHRISTIAAN IV, uit *Denemarken* ter hulpe gesneld, leed nederlaag op nederlaag. WALLENSTEIN belegerde *Straalsond* en zwoer in zijnen overmoed, dat hij de stad zou innemen, al was zij ook met ketens aan den hemel geklonken. Maar toen het water tot aan de lippen was geklommen, daar verscheen GUSTAAF ADOLF, Koning van *Zweden*, van den top zijner Noordsche bergen afgedaald, op Duitschen bodem (1630). Zijne komst was als die van eenen reddenden Engel Gods. De roem der Christelijke dapperheid zweefde hem vóór, de zege volgde hem na. Onder de muren van *Leipzig*, waar hij den onoverwinnelijk geächten

(1) »Zoo is *Zweden* nu één man geworden," zeide PETRUS JONA, »en wij hebben allen éénen God!"

Tillij slag leverde, werd de zaak der Evangelische vrijheid gered. Zegevierend trok hij de *Rhijnlanden* in, *Beijeren* door, *Augsburg* en *Munchen* binnen. Overal werd hij als Verlosser begroet. Het volk zonk, bedwelmd van vreugd, aan zijne knieën, begeerig om slechts den zoom van zijne kleederen te kussen. De bewustheid van in zijne gelederen, onder zijne banieren, te strijden, gold voor den soldaat als Profetie der overwinning; en de vijand riep met verbazing uit, dat God, na de verschijning des Konings van *Zweden*, geheel de zijde der Roomschgezinden verlaten, en die der Lutherschen scheen gekozen te hebben (1).

Wij onthouden ons hier een tafereel van het bloedbad van *Maagdenburg* op te hangen, het ijsselijkste wat schier in de nieuwere Geschiedenis bekend is. Na den ondergang dezer ongelukkige, ijverig-Protestantsch-gezinde stad, verklaarde de Veldheer zelf, dat na den ondergang van *Troje* en de verwoesting van *Jeruzalem* niets dergelijks geschied was. Evenmin willen wij dit vreesselijk feit, dat door de onmenschelijke wreedheid van eenen Tillij werd gepleegd, aan de Roomsche Godsdienst zelve toeschrijven. Mogt men slechts van de andere zijde even billijk zijn geweest en niet zóó verre zijn gegaan, van bij *Duitschlands* verwoeste velden en platgebrande dorpen uit te roepen: *dat heeft de Hervorming gedaan!* Of leert de Geschiedenis niet op overtuigende wijze, hoe de dertigjarige krijg door velen, die in den strijd zich mengden, geheel uit staatkunde is gevoerd, welke zelfs het *Katholieke Frankrijk* met Gustaaf Adolf eene verbindtenis deed sluiten, en Paus Urbanus VIII eene wijle tijds bewoog, zich met de Protestanten te vereenigen? — Of zou er één druppel van dat bloed zijn vergoten, indien men de regten van het geweten had erkend, en, na de bedongene en verleende Godsdienst-vrijheid, die niet op nieuw had geschonden?

Daar zijn weinige karakters in de Geschiedenis, waarop wij met zulk een innig en onverdeeld welgevallen kunnen staren, als op dat van Gustaaf Adolf. Zijne schitterende wapenfeiten plaatsen hem naast eenen Alexander en Napoleon; maar hoe hoog staat hij boven genen als mensch, boven dezen als Christen! Gustaaf Adolf komt het *Ideaal* van een Christelijken krijgsheld het meest nabij, gelijk Godfried van Bouillon en Tancredo dat van een Christen-ridder. Maar hij streed voor eene nog heiliger zaak: niet een kruistogt tegen ongeloovigen, maar de verdediging en het behoud van het geloof zijner medechristenen, dat hij met geheel zijn harte beleed; de verdediging van de magt des lichts, van de vrijheid des geestes tegen de overmagt van stoffelijk geweld! Men heeft hem nagegeven, dat dit geenszins zijne ware of hoogste bedoeling zou geweest zijn, maar dat de glans eener Protestantsche Keizerskroon hem, als boven alles begeerlijk, in het oog heeft geblonken. Men heeft zelfs niet geschroomd dit, als had men de diepste geheimenis zijns harten ontleed, op hoogen

(1) Toen het berigt van den slag bij *Leipzig* te *Weenen* kwam, kon men het naauwelijks gelooven, "dat God," gelijk één der hovelingen zich uitdrukte, "zoo op eens een Lutheraan was geworden."

toon te verzekeren (1). Maar hoe zou ook eene deugd, als die van GUSTAAF ADOLF, boven verdenking en lastering verheven zijn gebleven? — Of wie zou durven beweren, schoon in de Geschiedenis de treffendste blijken voorhanden zijn, hoe zijn hart tot den dag van zijnen dood tot ootmoed is gestemd gebleven (2), dat zijn hoofd en hart, zoo hij langer had geleefd, niet ligtelijk door de eerzucht hadden kunnen bedwelmd worden? — Maar wij beklagen den Geschiedschrijver, die, omdat hij zulk eene grootheid niet kan begrijpen, in de schoonste en edelste trekken van GUSTAAFS blanke en onverniste Godsvrucht niet anders dan godsdienstige vertooning waant te ontdekken.

Ziet hem, bij zijn vertrek uit *Zweden*, als een Christen, die sterven gaat, beschikking maken over zijn huis en zijn Rijk! Hoort hem de laatste Rijksvergadering met een roerend gebed besluiten! Ziet hem, als hij den eersten voet op Duitschen bodem drukt, nederknielen om God voor zijne behoudene overkomst te danken en Diens zegen af te smeeken over eenen togt, »dien hij (God wist het) niet tot zijne eer, maar tot Gods eer, tot hulp en troost voor de arme en verdrukte Evangelische Kerk, had ondernomen." »*Vlijtig gebeden, dat is half gevochten*;" of: »*Bidden leert overwinnen*!" — dit was zijne spreuk, waaraan hij zelf getrouw is gebleven. Ziet hem andermaal op *Leipzigs* slagveld nedergeknield, om dankend Gode de eer der overwinning te geven! Ziet hem voor de laatste maal bij *Lützen*, waar de edele held de zegepraal, welke bevochten zal worden, met zijn bloed betaalt!

De morgennevel trekt op. Het zonlicht speelt en flikkert op een muur van Oostenrijksche bajonetten en kurassen, maar aan de overzijde van het terrein ligt nog het Zweedsche leger verzonken in het gebed. Het trompettengeschal doet zich hooren. Het blaast LUTHERS lied: »*Een vaste burg is onze God.*" De blaauwe met geel doorkruiste banieren ontplooijen zich in de lucht. De Koning springt op zijn ros, en stemt als krijgszang aan: »*God is met ons en wij met God! Wij zullen overwinnen*" (3)! Men wil hem bewegen zich met een harnas te dekken. Hij wijst het van zich: »*God zelf is mijn harnas!*" zegt hij. De donder van het geschut valt in. *Lützen*, door de Keizerlijke troepen in brand geschoten, staat in volle vlam. Terwijl het gewoel en moorden van den slag een' aanvang nemen, hoort men GUSTAAF ADOLF roepen: »JEZUS! JEZUS! *geef mij heden tot Uwe eer te*

(1) Wij kunnen het vermoeden, door vele Geschiedschrijvers geuit, dat het GUSTAAFS plan zij geweest een Zweedsch-Duitsch Rijk ter verzekering en bewaring der Evangelische leer te stichten, in zoo verre laten gelden, als GUSTAAF daarin meer den triumf der Evangelische waarheid dan zijne eigene grootheid hebbe gezien; hoewel men ons het bewijs, dat dit werkelijk zijne bedoeling geweest is, nog altijd schuldig blijft.

(2) Weinige dagen vóór den slag van *Lützen* zeide hij tot zijnen Hofprediker, nadat hij weder door het volk als eene halve Godheid was toegejuicht: »Onze zaken staan goed, maar ik vrees dat God mij voor de dwaasheid des volks zal doen boeten. Het volk vergeet, terwijl het mij vereert, het gebed, en vertrouwt meer op menschen dan op God. Groote God! Gij zijt mijn getuige, hoe zeer mij dit mishaagt."

(3) Dit zijn de twee laatste regels uit het lied: »Verzage nicht, du Hauflein klein!" dat door GUSTAAF zelven (volgens sommigen des nachts vóór zijnen dood) zoude zijn opgesteld. Het is onder N°. 878 nog in het Zweedsche Psalm- en Gezangenboek te vinden. Volgens een ander berigt zou hij één der Paaschliederen: »JESUS CHRISTUS unser Heylandt, der den Tod überwandt!" hebben aangeheven.

strijden!" Hij zwaait den heldendegen over zijn hoofd, en voorwaarts snelt hij naar ieder punt, waar de zege weifelt. Op één dier punten verbeidt hem met de zegepraal — de dood. Nog één roemrijk wapenfeit, en men ziet zijn schichtig ros, zonder ruiter, door het leger rennen, en zijn lijk ligt bebloed en vertrappeld in het stof (1). God nam hem weg, niet om de zaak, waarvoor GUSTAAF zijn leven had opgeöfferd, reddeloos prijs te geven, maar welligt, omdat Hij aan *Duitschland* wilde toonen, dat men op Hem alleen en niet op eenen heldenarm moest vertrouwen; en dat Hij, de Heer der legerscharen, zelfs geenen GUSTAAF ADOLF behoefde, om eene volkomene redding en verlossing te schenken op Zijnen tijd.

Ofschoon GUSTAAF den dood op het slagveld had gevonden, zijn heldengeest was niet gestorven, maar leefde voort in zijn leger. Van nu af werd er zegerijk gevochten, en op den beroemden *Westfaalschen* Vrede (1648) volgde eindelijk de volkomene erkenning van de regten der Protestanten, Hervormden en Lutherschen beide. Maar niet vóór dat men *Duitschland* in eene zee van bloed en tranen had doen zwemmen, gaf de wereldlijke magt den strijd tegen de Hervorming op. Dierbare vrijheid des gewetens, wat zijt gij duur gekocht!

Het is wel geen voldingend bewijs voor de waarheid der Protestantsche leer, of voor de deugdelijkheid der Hervorming, dat zij ook op het staatkundig tooneel der wereld de edelste vertegenwoordigers heeft gevonden; — en hoe bekrompen zou ons oordeel moeten zijn, indien wij ware menschelijke deugd en grootheid ook niet gaarne in Roomschgezinde Vorsten, Staatsdienaars en Helden wilden erkennen en huldigen! — maar het kan ons toch geenszins onverschillig zijn op te merken: aan welke zijde, die der Protestanten of der Roomschgezinden, de schoonste en edelste karakters hebben uitgeblonken? — En nu leze men met een onpartijdig oog de Geschiedenis van *Europa* uit dit tijdperk! Men vergelijke de hoofdkarakters, welke in *Duitschland*, op het tooneel van den dertigjarigen krijg, en in andere landen het meest op den voorgrond hebben gestaan, met elkander: een' FILIPS en ALVA met eenen WILLEM *van Oranje*, een' TILLIJ en WALLEN-

(1) Op eene zeer uiteenloopende wijze worden de omstandigheden van GUSTAAF ADOLFS dood verhaald; hetwelk, daar de doodelijke wonde den Koning trof, midden in de hitte van het gevecht, geene verwondering kan baren. Eén der laatste Geschiedschrijvers (SÖLTL) wijkt geheel van de gewone voorstelling af, en doet den Koning eerst den volgenden dag te *Naumburg* sterven. De bewijsgronden door dezen Schrijver bijgebragt, zijn echter veel te zwak om de gewone voorstelling te verlaten. Volgens sommige Roomschgezinde Schrijvers zou de Koning in wanhoop en onder hevige verwenschingen gestorven zijn. Dit gevoelen wordt nogtans door den Roomsch-Katholieken MAILATH, die aan de hooge voortreffelijkheid van GUSTAAFS karakter grootendeels regt laat wedervaren, ten eenemale verworpen. GUSTAAF ADOLFS heldendood is door vele dichters, als: CARL SPAHN, FRIEDRICH CASSEL, A. VAN DER HOOP, C. G. WITHUYS en ESAYAS TEGNER bezongen. Met den laatstgenoemden Zweedschen Dichter durven wij gerustelijk vragen:

Kent gij een' held, wien schooner lauwren sierden,
Wiens naam gij meer de wereld zeegnen hoort? —

Het was een gelukkig denkbeeld de Protestantsche Vereeniging, op Duitschen bodem ontsproten, welke zich de schraging en handhaving van het bedreigde Protestantisme ten doel stelt, naar dezen onsterfelijken Held te benoemen.

STEIN met GUSTAAF ADOLF, en beslisse dan, aan welke zijde meerdere voortreffelijkheid, ware zedelijke grootheid geweest is?

Aan het einde van dit overzigt gekomen, staan wij verbaasd, dat de Hervorming, in weerwil van de magtige beletselen, met welke zij ook hier te worstelen had, in het *Noorden* van *Europa* zóó luisterrijk heeft gezegevierd. Geenszins ontkennen wij, dat de staatkunde der Vorsten hierbij eene veelbeduidende rol heeft gespeeld, en wat eigenmagtig door hen is gehandeld, laten wij geheel voor hunne rekening. Maar het getuigt, zoo niet van de grootste eenzijdigheid, voor het minst van eene hoogst oppervlakkige beschouwing der Geschiedenis, indien men meent, dat de staatkunde der Vorsten, en niet de geest en het karakter der volken, bij eene zóó gewigtige verandering, als door de Hervorming is te weeg gebragt, heeft beslist. Of waarom gelukte het aan diezelfde staatkunde in *Engeland* en *Schotland* niet, de Hervorming in bloed te smoren? — Waarom speelde de staatkunde in *Zweden* verloren spel, toen zij, door Jezuïtenlist ondersteund en door de verkleeding geholpen, waarmede het Roomsch-Katholicisme zich onkenbaar wist te maken, eene tegenhervorming zocht te bewerken? — Waarom mislukte het later aan de Jezuïtische *Propaganda* om *Noorwegen* en *Denemarken* afvallig te doen worden van het Evangelisch geloof? — Er is, naar ons inzien, slechts één bevredigend antwoord op deze vraag: omdat de plant van het Protestantisme hier, zoowel als in *Duitschland* en de *Nederlanden*, eene goede aarde had gevonden, en te diep in het hart der Germaansche en Noordsche volken wortelde; omdat de volken van het *Noorden*, minder dan die van het *Zuidelijk* of *Latijnsch Europa*, door het gevoel en de verbeelding beheerscht, minder door weelde en eene eenzijdige beschaving ontzenuwd en bedorven, de uitspraak van het verstand, de inspraak van het zedelijke en godsdienstige gevoel des te hooger lieten gelden; omdat zij, eenmaal tot de heldere bewustheid hunner zelfstandigheid gekomen, den dwang des geestes ondragelijk vonden, dien zij getorscht hadden, zoo lang zij als onmondige kinderen onder *Rome's* gestrenge voogdijschap hadden gestaan. Vandaar dat zij den zegen der Hervorming, hun door God geschonken, des te hooger waardeerden, en zich die onschatbare weldaad tot geenen prijs wilden laten ontrukken. Wij zullen deze opmerking, als wij straks het oog naar het *Zuiden* van *Europa* wenden, volkomen bevestigd vinden.

TWEEDE HOOFDSTUK.

BLIK OP DIE LANDEN, WAAR DE HERVORMING ZICH NIET HEEFT KUNNEN VESTIGEN, OF MET GEWELD WEDER ONDERDRUKT IS.

> "Het blijkt allezins, hoe de beginselen, in het *Zuiden* van *Europa* aan de Hervorming eigen, of met geweld teruggedrongen en geheel uitgeroeid zijn geworden, of zelve in het *Noorden* eene wijkplaats zochten. — Zóó erlangde het Protestantisme op de kaart van *Europa*, in zekeren zin, zijne vast bepaalde omtrekken. Doch hiermede is geene onveranderlijke noodwendigheid der natuur uitgesproken. De Geschiedenis is nog niet ten einde!"
>
> HAGENBACH.

IERLAND, POLEN EN BOHEMEN.

I.

De Volkswoede in Ierland.

Oct. 1641.

Tot hiertoe zagen wij het licht, hoe lang het ook met de nevelen moest kampen, opgaan uit de duisternis, maar thans moeten wij ons op eene geheel andere uitkomst voorbereiden. Thans zullen wij het licht op enkele punten door de nevelen verdonkerd en verzwolgen zien, en den pas aangebroken dag tot schemering zien vergrijzen. Thans moeten wij een' blik op die *landen* slaan, *waar de Hervorming zich niet heeft kunnen vestigen*; waar zij, of vruchteloos gepoogd heeft door te dringen, of, na gelukkigen voortgang, weder door list en geweld onderdrukt is geworden. Doch waar vinden wij zulke landen, waar de kracht der waarheid, in de vorderingen, aanvankelijk door de Hervorming gemaakt, zich in het geheel niet geöpenbaard heeft? — *Ierland* is welligt, althans in het *Noorden* van *Europa*, het eenige land, waar de volksgeest, van den beginne af, op eene beslissende en sterk sprekende wijze, zich daar tegen verklaard heeft, en tot op onze dagen — nu ook dáár zich eene godsdienstige beweging en gisting ten voordeele van het Protestantisme openbaart — van de Hervorming afkeerig is gebleven. Wel had HENDRIK VIII ook hier de Kloosters opgeheven en de Monniken verjaagd; wel waren de *Liturgie* van EDUARD VI en de kerke-ordening van ELISABETH ook hier ingevoerd; wel telde *Ierland*, bij den aanvang der zeventiende Eeuw, vele duizende Protestanten; maar bij de meerderheid der bevolking was, met de liefde voor het oude Kerkgeloof, de haat tegen elke verandering en opgedrongene verbetering in de Godsdienst slechts te dieper ge-

worteld. En kunnen wij ons hierover verwonderen? — *Engeland* beschouwde dit eiland als een wingewest, waarop het geen minder eigendomsregt, dan Israël op het veroverde *Kanaän*, had verkregen. Het meende zoowel over de Godsdienst als over de bezittingen der inwoners naar goeddunken te mogen beschikken. Wat was derhalve natuurlijker, dan dat de *Ieren*, even als vroeger de *Mexikanen*, bij de verovering van *Amerika* door de Spanjaarden, met weêrzin uitriepen: »Wij willen de Godsdienst onzer overheerschers en onderdrukkers niet!" En toch werd alles, wat in *Engeland* omtrent de Godsdienst bepaald was, ook als wet voor het Roomsch-Katholieke *Ierland* beschouwd. Al de kerkgoederen waren in beslag genomen, alle eerambten van den Staat aan leden der heerschende Kerk weggeschonken. Het Iersche volk verdroeg dit met morrend en wrokkend ongeduld, en meende zich niet beter op zijne onderdrukkers te kunnen wreken, dan door de hand in het bloed van alle Protestanten te doopen. Het daartoe gunstige tijdstip scheen onder de regering van KAREL I geboren, toen de Katholieken in ruimer en vrijer lucht begonnen te ademen. De mijn had eindelijk al hare brandbare stoffen ingeladen, en eene vreesselijker uitbarsting volgde, dan waarmede het Buskruidverraad, weinige jaren vroeger, het Engelsche Parlement bedreigd had. Eene zamenzwering, die hare vertakkingen over het geheele land had uitgebreid, gaf in October des jaars 1641 het sein tot algemeene vervolging en verdelging der Protestanten. De ongebreidelde volkswoede, met Godsdiensthaat in verbond getreden, had de toorts des oproers aangestoken, en liep met den bebloeden dolk in de hand het land van het Noorden naar het Zuiden af. Al de gruwelen van den Franschen *Bartholoméus*-nacht, die wij nog later zullen moeten beschrijven, de tooneelen van plundering en moord, welke ons in de Geschiedenis der Spaansche dwingelandij, na de overgave van *Haarlem* en in de kerk van *Naarden*, voor oogen staan, werden in dit oproer, dat aan meer dan veertigduizend Protestanten het leven kostte, tot schande der menschheid herhaald. De helft dier bloedschuld komt voor rekening der verhitte en verblinde dweepzucht, welke door eene verbitterde en onverdraagzame Geestelijkheid bij een weinig beschaafd en diep onwetend volk steeds gevoed en geprikkeld werd. De andere helft keert op het hoofd van *Engeland* weder, dat door zijne gestrenge verordeningen den geest der bevolking tegen zich had opgeruid. Hoe weinig zegt het dan tot nadeel der Hervorming, dat een volk — hetwelk den echten geest van het Protestantisme met de Hiërarchie der *Anglikaansche* Kerk verwarde — van eene Godsdienst, welke het niet kende en niet begeerde te kennen, eenen afkeer liet blijken, die het eerst uit afkeer van de Engelsche overheersching was voortgesproten en daaruit, ook in latere tijden, steeds nieuw voedsel zoog. Wie hieraan mogt kunnen twijfelen, die behoeft zich slechts de redenen te herinneren, nog niet lang geleden, door den welsprekenden volksleider O'CONNELL uitgesproken, om zich volkomen te overtuigen, hoe de haat tegen het Protestantisme met den haat tegen de Engelsche *Unie* in zijne ziel als het ware was dooreengevlochten en zamengegroeid.

Maar de vorderingen, welke het Protestantisme gedurende de laatste jaren in het Roomschgezinde *Ierland* heeft gemaakt, houden den geest, in de verwachting van hetgeen ook dáár, onder de leiding der Voorzienigheid, kan worden voorbereid, gedurig meer gespannen, en bevestigen volkomen, wat wij aan het hoofd dezer bladzijden hebben geplaatst: »De Geschiedenis is nog niet ten einde!"

II.

De Synode te Sendomir.

1570.

In andere landen daarentegen, die nu geheel door de Roomsch-Katholieke Kerk heroverd zijn, was eenmaal het licht der Hervorming opgegaan, en scheen het den schoonsten dag te voorspellen. Wij hebben hier inzonderheid het oog op *Polen* en *Bohemen*. De Hervorming had in *Polen*, *Lijfland* en *Koerland* geen' minderen opgang dan in *Duitschland* gemaakt. Op den landdag van *Petrikow* (1555) vorderden de *Waiwoden* (1), die, op weinige uitzonderingen na, haar waren toegedaan, de bijeenroeping eener Nationale Synode, welke tot beslechting der hangende Godsdienstgeschillen zou moeten dienen, hetwelk *Rome* uit al hare magt zocht te verhinderen (2). En, zoo aan dit verlangen was gehoor gegeven, er is naauwelijks eenige twijfel aan, of de Hervorming ware even algemeen, als dit in de aangrenzende gewesten geschiedde, ook in *Polen* ingevoerd. Wat meer zegt, *Polen* — waar de verschillende rigtingen, welke de Hervorming genomen had, alle vertegenwoordigd werden; waar *Lutherschen* en *Zwinglianen*, *Calvinisten* en de *Moravische* broeders, die uit *Bohemen* verdrongen waren, ieder hunnen aanhang vormden — *Polen* leverde het bewijs op, hoe deze onderscheidene Protestantsche gezindten vreedzaam nevens elkander konden bestaan, zonder op te houden ééne Hervormde Kerk te zijn. Nadat ook hier treurige geschillen een' tijd lang de gemoederen tot heftigen twist hadden ontvlamd, gaf de Synode van *Sendomir* het schoone en navolgenswaardige voorbeeld van eene verbroedering der Protestanten. Men vereenigde zich tot ééne geloofsbelijdenis *(Consensus Sendomiriensis)*, waarin de punten van geschil in zulke algemeene of Bijbelsche bewoordingen waren uitgedrukt, dat de onderscheidene partijen hierin bevrediging konden vinden voor hun Godsdienstig geloof. Zelfs de *Unitariërs*, aan wier hoofd LAELIUS en FAUSTUS SOCINUS stonden, die in andere landen, wegens hunne afwijkende begrippen, door Roomschen en Onroomschen met hetzelfde *anathema* achtervolgd werden, vonden hier, ofschoon zij door de Her-

(1) Dien naam droegen de Stadhouders der landschappen (*Waiwoodschappen*) in welke het voormalige Koningrijk *Polen* was verdeeld.

(2) De Paus zond met dit oogmerk AL. LIPOMANI als zijn' gezant naar *Polen*, die echter alles behalve vriendelijk werd ontvangen, en zich moest laten welgevallen, dat hij op den rijksdag, met een: *Salve progeniës viperarum!* (Wees gegroet, gij adderengebroedsel!) verwelkomd werd.

vormden geenszins als broeders waren erkend geworden, voor het minst eene wijkplaats, de gelegenheid, om eene eigene kerk te vormen, en te *Rakow* eene school te stichten, van waar zij hunne gevoelens in verschillende landen zochten te verspreiden.

Deze Godsdienstige vrijheid (een zóó zeldzaam verschijnsel in die dagen van gisting en verdeeldheid!) was men vooral aan de Christelijke verdraagzaamheid van Koning SIGISMUND AUGUST verschuldigd, die aan zijne Katholieke en Protestantsche onderdanen gelijke voorregten en bescherming verleende. Maar deze zóó weinig begrepene, zóó schaars beöefende deugd was geenszins de erfenis zijner opvolgers. Zij was ten eenemale strijdig met de beginselen van den gestreng Katholieken SIGISMUND III (1587—1632) en van den onverzoenlijken tegenstander der Hervorming, STANISLAÜS HOSIUS, Bisschop van *Culm*, die onverdraagzamen Godsdienstijver ook onder de Protestanten zocht gaande te houden en aan te vuren, omdat het zijne leuze was: door de tweespalt der ketters wordt de vrede der Kerke hersteld (1)! Beiden reikten elkander de hand, om, met behulp der Jezuïten, door HOSIUS naar *Polen* geroepen, met planmatig en welberekend overleg, langzaam, maar door te krachtiger werkende middelen, het Protestantisme uit te roeijen. Velen van den Adel keerden aanstonds tot den schoot der Moederkerk terug, zoodra hun het lokaas van aanzienlijke eerambten werd voorgehouden, die alleen aan ijverige Katholieken werden uitgereikt. Nog sterker invloed oefenden de Jezuïten op den jongen Adel en het volksonderwijs, dat geheel aan hunne leiding werd overgegeven. Wel was WLADISLAW IV (1632—1648) milder beginselen toegedaan, maar het Protestantisme was in de hartader gegrepen, en vermogt zich niet uit zijne doodelijke kwijning te verheffen; en de geheele vernietiging van *Polens* zelfstandig volksbestaan is voor dat land ook de geheele ondergang van Godsdienstige vrijheid geweest.

Zekerlijk heeft de ontkennende rigting, welke het *Socinianisme* in *Polen* nam, medegewerkt, om aan het *Katholicisme* zijne vernieuwde zegepraal gemakkelijker te maken. De ondergang der Hervorming in *Polen* staat daarom voor de geheele Protestantsche Kerk als waarschuwend voorbeeld dáár, dat zij van geene bloot ontkennende rigting duurzaam heil te verwachten heeft. Daarentegen mag ook het opwekkende voorbeeld, dat de Synode van *Sendomir* ons gaf, geenszins voor ons verloren gaan. Zij wijst ons op eene toekomstige verbroedering der Protestanten, waarvoor, helaas! onze eeuw (de hooggeroemde en verlichte!) nog geenszins schijnt rijp te zijn, maar welke toch door elken Protestant, als een hoogere trap van Christelijke volkomenheid, vuriglijk gewenscht moet worden (2).

(1) „*Bellum Haereticorum* (zóó schreef hij aan den Koning,) *pax est Ecclesiae.* — Mordeant et comedant invicem, ut tanto citius consumantur ab invicem." („Laten zij elkander bijten en opeten, opdat zij te eerder door elkander worden verslonden!") — Ook deze laatste woorden mogten hier niet onvertaald blijven, omdat zij eene hoogst behartigenswaardige les en waarschuwing in zich bevatten voor allen, wien de zaak van het Protestantisme, in deze dagen van steeds toenemende verwijdering en bitterheid, nog heilig en dierbaar is. — Wie ooren heeft om te hooren, die hoore wat de Geschiedenis tot de Gemeente zegt!

(2) Als zoodanig wilde ook de Hoogeerw. BROES, aan het slot van zijn onderzoek

III.

De Majesteits-brief van Keizer RUDOLF II.

Julij 1609.

Met nog weemoediger gevoel staart ons oog op *Bohemen*. Waar scheen der Hervorming een gunstiger onthaal te zijn voorbereid, dan in dat land, waar HUSS, nog vóór de verschijning van LUTHER, geleefd en gepredikt had; waar *Husiten* en *Calixtijnen* (1), *Rome's* gewetensdwang moede, openlijk den krijg tegen de verbasterde Kerk hadden gevoerd? En werkelijk was, zoowel in *Bohemen* als in de aangrenzende Rijken van *Hongarijen* en *Zevenbergen*, een groot en aanzienlijk gedeelte der bevolking weldra geheel voor de Hervorming gewonnen. Zij drong nog verder door en vestigde zich diep in het hart dier landen, toen Keizer MAXIMILIAAN II aan zijne Protestantsche onderdanen de uitoefening hunner Godsdienst vrijliet. De Hoogescholen van *Wittenberg* en *Genève* werden door een aantal jongelingen van edelen bloede bezocht, die uit *Bohemen*, en vooral uit *Hongarijen*, derwaarts kwamen, om dáár hunne opleiding voor de Evangelieprediking te ontvangen. Allerwege werden Gemeenten gesticht, welke deels de *Augsburgsche Confessie* aannamen, deels de *Zwingliaansche* Avondmaalsleer en de gevoelens der Zwitsersche Hervormers volgden. En toen RUDOLF II, tot Roomsch Keizer gekroond, van dat loffelijk spoor der gematigdheid, 't welk door MAXIMILIAAN was betreden, ten eenemale afweek, en de Evangelischen in al zijne Rijkslanden begon te onderdrukken en te vervolgen, toen greep de Vorst van *Zevenbergen*, STEPHANUS BOTSKAI, magtig en gevreesd door zijn verbond met de Turken, naar de wapenen, en noodzaakte den Keizer tot den Godsdienstvrede te *Weenen* (1606). De Evangelische Stenden in *Oostenrijk* schreven, met de hand aan het zwaard, aan den Aartshertog MATTHIAS de herstelling der regten voor, hun vroeger verleend, maar hun later ontwrongen. Die van *Bohemen* vorderden van den Keizer voor al zijne Protestantsche onderdanen eene Godsdienstvrijheid, welke deze alleen tot Katholieken en *Utraquisten* wilde beperken. Op zijn weigerend antwoord verzamelden zij zich te *Neustadt*, sloten een verbond met de *Sileziërs*, wierven troepen aan, en weldra was een leger van ruiters en voet-knechten verzameld, dat dagelijks aanwies en marschvaardig stond om op *Praag* aan te rukken. RUDOLF,

---

over de vereeniging der Protestanten, in weerwil van zijne vermaning: *Haast U langzaam!* de verbroedering der Protestanten beschouwd hebben. Weinig vermoedde de helderdenkende man, toen hij dit schreef, dat wij thans, na vijf-en-twintig of dertig jaren, ten gevolge der treurige verdeeldheid in ons eigen Kerkgenootschap ontstaan, zóó veel verder van zulk eene vereeniging zouden verwijderd zijn.

(1) Ten overvloede zij hier nog eens herinnerd, dat door *Calixtijnen* en *Utraquisten* allen aangeduid werden, die het Avondmaal, met behoud van den *Kelk* voor de leeken en alzoo *onder beide gestalten* wilden gevierd hebben. Vooral in *Bohemen*, dat als hun eigenlijk vaderland beschouwd kan worden, waren zij zeer talrijk.

die reeds vroeger, bij het sluiten van het *Weener*-verdrag, blijken van groote besluiteloosheid had gegeven, verschrikte niet weinig op deze maar, en, daar ook zijne raadslieden de noodzakelijkheid inzagen van de vorderingen der Protestanten in te willigen, liet hij den zóógenoemden *Majesteits-brief* uitgaan, waarbij volle Godsdienstvrijheid, met het regt om kerken en scholen te stichten, aan al zijne niet-Katholieke onderdanen werd toegezegd. Beschermers des geloofs *(Defensores)*, uit de Evangelische Stenden gekozen, zouden gemagtigd zijn, om voor de handhaving dier vrijheid te waken. Alle vroegere of latere besluiten, die met den inhoud van dezen *Majesteits-brief* strijdig mogten bevonden worden, werden voor ijdel en nietig verklaard. Ook de Hoogeschool te *Praag* werd aan de Evangelischen afgestaan. De Protestanten legden nu de wapenen neder, nadat zij vooraf dezelfde Godsdienstvrijheid ook voor hunne geloofsbroederen in *Silezië̈n* hadden bedongen. Eene algemeene wederkeerige *Amnestie* werd door *Evangelischen* en *Katholieken* uitgevaardigd, die elkander als Broeders beloofden te erkennen en te verdragen, en na tijden van spanning en onrust, scheen een tijdperk van weldadige rust genaderd te zijn.

Wat was er van deze gunstige uitzigten voor de Hervorming, van deze schoonklinkende beloften, van dien onschendbaren *Majesteits-brief* geworden, nadat Ferdinand II de Koningskroon van *Bohemen* had ontvangen, en Frederik van den *Palts*, dien hij als indringer in zijn Rijk beschouwde, over de Boheemsche grenzen had gejaagd? — Ach! de *Majesteits-brief* was verscheurd en onder den voet vertreden. Al de kerken der Protestanten waren gesloten, of tot den grond toe afgebroken. Het vuur van den Godsdienstoorlog had zich over geheel *Duitschland* verspreid. De dertigjarige krijg is inzonderheid voor *Bohemen* noodlottig geweest, en heeft de schoone vruchten van vroegere geestesontwikkeling geheel vernietigd. In het jaar 1620 was *Bohemen* nog grootendeels der Evangelische belijdenis toegedaan, en, slechts vijftien jaren later, had de Protestantsche Kerk, voor het uitwendige althans, opgehouden te bestaan. De Hervorming had dáár reeds vroeg, gelijk uit den krijg der *Hussiten* blijkt, een krijgszuchtig karakter aangenomen. Hare voorstanders hadden te veel met onstuimige geestdrift zoeken door te zetten, wat alleen door bedaarde geestkracht kon gewonnen worden. Zij hadden, zoodra zij het regt verkregen, om over trouwlooze schending van den *Majesteits-brief* te klagen, zich zelven regt pogen te verschaffen, en de handlangers dier trouwloosheid uit de vensterramen van het Koninklijke slot te *Praag* geworpen (1); maar alzoo eene wraak geöefend, welk geen' sterveling, maar alleen aan den Regter der wereld behoort. Zij hadden, in plaats van de vervolging met Christelijke lijdzaamheid en heldenmoed te verdragen, te vroeg in de kracht der wapenen hun heil gezocht, en hierdoor, zoo

(1) De aanleggers van dit feit, hetwelk als de aanvang van den dertigjarigen oorlog beschouwd kan worden, waren Graaf Thorn en Kolon von Fels; de Keizerlijke afgevaardigden, aan wie, naar oud Boheemsch gebruik, deze ruwe strafoefening voltrokken werd: Jarislaw von Martinitz, Wilhelm Slawata en hun geheimschrijver Phil. Fabricius Platter. Ofschoon zij van eene hoogte van acht-en-twintig ellen werden nedergestort, bragten alle drie er gelukkig het leven af.

wel als door onzalige Godsdiensttwisten, der Hervorming den ondergang bereid. En wat half door den krijg was vernietigd, of door verdeeldheid zijne ontbinding naderde, dat werd geheel ten onder gebragt door de Jezuïten, die ijverig de hand leenden, om de vervolgingen tegen de Protestanten te helpen leiden en besturen, en het werk der volksverduistering te voltooijen. Vele duizenden bleven nogtans in het verborgene aan hunne belijdenis getrouw, en de overblijfselen der *Boheemsche Protestanten* en *Moravische Broeders* traden in de vereeniging, die van den Graaf VON ZINZENDORFF uitging, op nieuw te voorschijn. Thans bestaan er in *Bohemen* slechts enkele Hervormde Gemeenten, die, even als de overblijfselen der *Waldenzen*, de ondersteuning hunner Protestantsche geloofsgenooten in *Nederland* en elders hebben ingeroepen (1).

In *Hongarijen* en *Zevenbergen* bleef het Protestantisme tegen de overmagt van list en geweld, waarmede men ook hier de Hervorming bestreed, zich langer handhaven. In den jare 1645 werd op nieuw bekrachtigd, wat bij den *Weener-Godsdienstvrede* was bedongen (2). Maar het was niet veel meer dan eene schaduw van Godsdienstvrijheid, welke men genoot. Dat het nogtans den vijanden der Hervorming niet heeft mogen gelukken het Protestantisme dáár geheel uit te roeijen, dit getuigt het aantal jongelingen, die, tot op onzen leeftijd, aan onze Vaderlandsche Universiteiten, bij name aan de Utrechtsche Hoogeschool, hunne wetenschappelijke vorming en opleiding zochten. Maar hoewel men nog in *Hongarijen* veel meerdere Protestanten dan in *Bohemen* telt; zij zien, onder het tegenwoordig bestuur van *Oostenrijk*, door veelvuldige beperkingen, hun bestaan steeds ernstiger bedreigd (3). Hoewel het, als wij op de teekenen der tijden letten, bij zoo veel zorgwekkends en bedroevends, niet aan gunstige voorbeduidselen ontbreekt, dat het licht ook dáár op nieuw door de wolken gaat breken; wij kunnen toch ons oog naar die landen niet henen wenden, zonder met een beklemd gevoel des harten te vragen: »Wachter! wat is er van den morgen? den morgen, Ach! wanneer?"

(1) Dit ongelukkig lot van *Bohemen* en de gevraagde ondersteuning gaf den Eerw. L. SCHUKKING aanleiding tot het opstellen en uitgeven eener voortreffelijke Leerrede, over Luk. XX: 16[b], waarin *de mogelijkheid, dat het Koningrijk Gods van een volk worde weggenomen, ter waarschuwing wordt voorgesteld.* De GUSTAAF-ADOLFS Vereeniging blijft zich het lot van het Protestantisme in *Bohemen* en elders ernstig aantrekken.

(2) Het verdrag, waarvan in den tekst gesproken wordt, werd te *Linz* gesloten, nadat de Vorst van *Zevenbergen* GEORG RAKOCZY zich als den Beschermer der onderdrukten en vervolgden had doen gelden.

(3) Om in de godsdienstige behoeften der Protestanten in *Hongarijen* te voorzien, worden mede, tot op dezen dag, liefdegiften in *Nederland* ingezameld.

SPANJE EN ITALIË.

I.

RODRIGO DE VALERO,
aan het hoofd der Godsdienstige beweging in Spanje.

Geen land is door de Natuur met rijker pracht getooid en milder gezegend, maar tegelijk armer en ongelukkiger te noemen, dan *Spanje*. Geen land was in de eerste eeuwen des Christendoms vruchtbaarder in Christelijke Schrijvers en Dichters, en is later in ware geestbeschaving achterlijker gebleven. Het *fanatisme*, gevoed door den gloeijenden hemel van het Zuiden, zat hier sinds eeuwen op den troon. Het vond zijne waardige vertegenwoordiging in de regtbank der *Inquisitie*, aan wier doodelijk werkende magt door Pauselijke besluiten steeds meerdere uitbreiding werd gegeven. Het getal harer slagtoffers was, reeds vóór den aanvang der Hervorming, tot vele duizenden geklommen. In *Spanje* gold het voor eene even verdienstelijke daad, eenen ketter te worgen, als een' Moor of Turk neder te schieten (1). Men zou daarom kunnen meenen, dat de Godsdienstige verlichting hier allerminst heeft kunnen doordringen; en toch leert ons de Geschiedenis, dat de Hervorming reeds spoedig ook hier veld won, ook hier met snelheid zich uitbreidde, zoodat de uiterste krachtsinspanning der *Inquisitie* vereischt werd, om haar met geweld te onderdrukken. Het lezen der Schriften van TAULER, later ook van LUTHER en ERASMUS, maakte vele Christelijk-gestemde gemoederen van het werktuigelijke der Roomsche eeredienst afkeerig en voor de stem der waarheid toegankelijk. Hiertoe behoorden JUAN VALDEZ, de eerste Spanjaard, die de gevoelens der Hervorming omhelsde en in zijn vaderland zocht te verspreiden, en JUAN D'AVILA, gewoonlijk de Apostel van *Andalusië* genoemd. Deze eerwaardige man hield zich in zijne prediking aan eene eenvoudige voorstelling der Evangelische waarheid, welke nogtans der *Inquisitie* zóó aanstootelijk en onverdragelijk was, dat hij, door haar belaagd en vervolgd, genoodzaakt was zijne werkzaamheid op te geven (2). De naauwere verbindtenis, welke er onder KAREL V met de *Nederlanden* en het *Duitsche Rijk* werd aangeknoopt, bevorderde niet weinig de Hervorming in *Spanje*. Op de rijksdagen van *Worms* en *Augsburg*, waar de Keizer, gelijfstaffierd door een stoet van Spaansche *Grandes*, verscheen, werden velen hunner van vijanden in vrienden, van bestrijders in verdedigers der Hervorming herschapen. De Keizerlijke geheimschrijver ALPHONSO VALDEZ, die zelfs vertrouwde zamenkomsten met MELANCHTHON had, de Hofkapellaan

(1) Zóó beschreef ALPHONSO VALDEZ zijne landgenooten in een zijner gesprekken met MELANCHTHON.

(2) Zijne schriften, die later op de lijst der verbodene boeken gebragt werden, plaatsen hem in de rij der Spaansche Mystieken.

ALPHONSO DE VIRVES, en de beroemde prediker AUGUSTIN CAZALLA bragten, toen zij na 1530 in hun vaderland terugkeerden, geheel andere denkbeelden omtrent de Evangelischen mede, dan waarmede zij *Spanje* verlaten hadden, en schroomden niet die ook aan anderen mede te deelen. Van nu af begon de Hervorming met kracht zich uit te breiden. In *Portugal* traden vele tot het Christendom bekeerde Joden van het Katholicisme tot het Protestantisme over. Te *Sevilië* en *Valladolid*, *Saragossa* en elders vormden zich in het geheim Protestantsche Gemeenten, die gedurig in aantal en sterkte toenamen.

Aan het hoofd dier Godsdienstige beweging stond RODRIGO DE VALERO, een echt Ridder of *Hidalgo* ('t welk bij den Spanjaard meer dan wetenschappelijke of zedelijke verdiensten beteekende) van het zuiverste bloed! In zijne jongelingsjaren werd hij nimmer bij een *tournooi* of eenig schouwspel gemist, dat de verstorvene riddertijden, of de galanterie der *Mooren* in het geheugen terug riep. Maar op ééns was hij uit die schitterende kringen verdwenen; en toch had hij in geen klooster eene schuilplaats gezocht, in geen biechtstoel belijdenis van zijne zonden gedaan. Door het lezen der Latijnsche *Vulgata* was zijn geest tot heiligen ernst gestemd, tot onderzoek uitgelokt geworden, en dit onderzoek leidde tot geene andere uitkomst dan bij de Duitsche Hervormers. Met ridderlijken moed en geöpend vizier meende hij nu ook in het strijdperk te moeten treden tegen de duisterlingen zijner eeuw; maar hij werd door de *Inquisitie* gegrepen, en eerst met de verbeurdverklaring zijner goederen gestraft; vervolgens, toen hij niet ophield zijne godsdienstige overtuiging luide te verkondigen, veroordeeld om levenslang het *San benito* (1) te dragen, en, ten einde hem geheel onschadelijk te maken, in een klooster opgesloten, waar hij zijn leven eindigde. Zijn *San benito* werd met het opschrift *de afvallige en valsche Apostel* in de hoofdkerk van *Sevilië* opgehangen (2).

Maar hiermede kon men het vuur niet dempen, dat DE VALERO in veler gemoederen, ook in de borst van zijnen leerling en vriend, den beroemden Doctor EGIDIUS (JUAN GILL) ontstoken had, die door de kracht zijner welsprekendheid nog meerdere aanhangers dan hij voor de Hervorming won, en wegens den roem zijner predikgaven door Keizer KAREL V tot Bisschop van *Tortosa* benoemd werd. Hoewel de ijver van EGIDIUS, veel meer dan die van DE VALERO, door wijze voorzigtigheid getemperd werd, zoo kon hij zich toch niet lang op deze hoogte handhaven. De *Inquisitie* sloot hem in hare kerkers, en toen hij uit zijne gevangenis werd ontslagen, overleed hij aan de gevolgen der ontberingen en martelingen, die hij ondervonden had. Zijn gebeente werd later, toen men bevond, dat hij in het geloof der Hervormden gestorven was, weder opgegraven en aan de vlammen

(1) De rok of het kleed dat de veroordeelden genoodzaakt waren aan te trekken, 't welk met grijnzende duivels en roode en gele vlammen was beschilderd.

(2) Het opschrift van zijn *san benito*, dat lang door zijne buitengewone grootte de nieuwsgierigheid der vreemdelingen tot zich trok, luidde in zijn geheel: „RODRIGO VALER, Burger van *Lebrixa* en *Sevilla*, afvallige en valsche Apostel, die voorgaf door God gezonden te zijn."

prijs gegeven. Ook in sommige kloosters, voornamelijk in dat van *San Isidoro del Campo*, vond eene meer verlichte Evangelische denkwijze ingang, en werd men ernstig op het afschaffen en verbeteren der ergerlijkste misbruiken bedacht. Twee Spaansche overzettingen des Nieuwen Testaments, de eene van FRANCISCO ENZINAS (DRYANDER); de andere van JUAN PEREZ, verschenen te *Antwerpen* en te *Venetië* in het licht (1), en JULIAAN HERNANDES nam de verdienstelijke maar hagchelijke taak op zich, om, in weerwil van het gestrenge verbod, dat tegen de Bijbelverspreiding was uitgegaan, zijn vaderland in het bezit van dien rijkdom te stellen. Het gelukte hem het Argusoog der *Inquisitie* te ontduiken en hare sluwe wachters te verschalken. Bijbels, in tonnen gekuipt (2), werden naar *Spanje* overgebragt, en kwamen alzoo in veler handen. De Hervorming vond in den geleerden en welsprekenden CONSTANTINE PONCE DE LA FUENTE (3), in den zoon van den Markgraaf VAN POSA, in Don JUAN PONCE DE LEON en DOMINGO DE GUZMAN nieuwe en ijverige voorstanders, en telde onder meest alle aanzienlijke geslachten van *Spanje* verborgene aanhangers. Zij daalde van de hoogere tot de lagere standen af, en zelfs Roomsch-Katholieke Schrijvers houden het daarvoor, dat de Godsdienstige beweging, welke voornamelijk door den invloed van DE VALERO was ontstaan — indien niet de bloedige vervolging der *Inquisitie* ware tusschen beiden gekomen, of slechts weinige maanden ware vertraagd (4) — zich eerlang over het geheele Schiereiland zou hebben uitgebreid.

---

(1) De overzetting van ENZINAS of DRYANDER verscheen onder den titel: *Het Nieuwe Testament, d. i. het Nieuwe Verbond van onzen eenigen Verlosser en Zaligmaker J. C., uit de Grieksche in de Kastiliaansche taal overgezet.* De Leuvensche Theologen, aan wie het werk, vóór de uitgave, ter herziening was overgegeven, haalden aanstonds op het titelblad de woorden: *het Nieuwe Verbond* en *onzen eenigen Zaligmaker* door. In het eerste roken zij Lutheranerij; het tweede was handtastelijk kettersch. Die van PEREZ, welke niet minder voortreffelijk geöordeeld wordt, verliet ten Jare 1556 de drukpers. De naam des vervaardigers werd in het boek niet gevonden. Één jaar later volgden zijne „Overzetting van de Psalmen," en zijn „*Katechismus* of hoofdinhoud der Christelijke leer."

(2) HERNANDES, die dit waagstuk ondernam, was de geheimschrijver van PEREZ. Hij stierf in de vlammen, maar openbaarde in zijn sterven geen mindere onversaagdheid dan hij in zijn leven betoond had. Bij eene andere gelegenheid werden de opgerolde bladen van Bijbels en andere verbodene schriften in *Champagne*- en *Bourgogne*- flesschen verborgen.

(3) Deze voortreffelijke man, Kapellaan des Konings, zijne lotgevallen, zijne schitterende predikgaven, zijne belangrijke schriften, zoo wel als het tegen hem gevoerde regtsgeding, hadden hier eene breedvoeriger vermelding verdiend, indien wij aan de zóó belangwekkende Geschiedenis der Hervorming in *Spanje* meerdere ruimte in dit Leesboek konden afstaan.

(4) ILLESCAS schrijft o. a. „Alle gevangenen der Inquisitie in *Valladolid*, *Sevilië* en *Toledo* waren aanzienlijke personen: maar ik verzwijg liefst hunne namen, om den glans van onderscheidene schitterende familiën, die met dit vergif zijn besmet geweest, niet te bevlekken. En daarenboven was het getal dier gevangenen zóó groot, dat, indien de Inquisitie nog maar twee of drie maanden langer gewacht had, geheel *Spanje*, naar mijne overtuiging, door hen in brand zou gestoken zijn."

II.

De Auto da Fé's.

Hoe wemelen de straten van *Valladolid* zóó van menschen, terwijl op eens al de klokken op al de kloosters en kerken beginnen te kleppen en te luiden? Wat beteekent die plegtstatige optogt, die onafzienbare trein, die zich langzaam in beweging zet? Ziet gij dat zwaar vergulde zilveren kruis, glinsterende in de zonnestralen, en het wapperend zijden vaandel daaraan vastgehecht, dat voorop hoog in de lucht wordt gedragen; die Priesters en schoolknapen, welke *Litanijen* zingen; dien talrijken ruiterstoet, die Geestelijkheid, van haar plegtgewaad en de teekenen harer orde omhangen; en in het midden die weerlooze schaar van mannen en vrouwen, die, als boetelingen, in het witte kleed barrevoets gaan over de straten, of als ten vure gedoemde ketters hunne *san benito's* en papieren myters dragen? — Het is de optogt van een *Autodafé* (1), waarop het overheilig *Officio*, of geloofsgerigt, in naam van den Heiland der liefde, Christenbloed zal eischen, dat niet bij druppelen maar bij beken zal stroomen. Wie is het, die gindsche prachtige stellaadje beklimt en, omringd van een schitterenden hofstoet, zich op den voor hem bestemden zetel plaatst? — Het is FILIPS II, die, den mond drukkende op zijn zwaard, heeft gezworen, in alles het Heilige Gerigt tot uitroeijing der ketterij ter dienste te zullen staan, en, indien zijn eigen zoon een ketter ware, zelf het hout te zullen aandragen om zijnen zoon te verbranden (2).

Reeds lang had de *Inquisitie* het oor te luisteren gelegd, reeds lang hare dienaars *(Familiares)* langs alle sluipwegen afgezonden, reeds lang over het geheele land hare netten gespannen; maar zij draalde nog den ijzeren arm ter algemeene vervolging op te heffen, omdat zij, met het toehalen van den strik, al de ketters wilde vangen en verdelgen, of, om hare eigene uitdrukking te bezigen, »omdat zij het slangennest op éénmaal wilde vernietigen." Men zocht daarom de vergaderplaatsen op te sporen, waar de Protestanten hunne geheime bijeenkomsten hielden. Te *Valladolid* liet de huisvrouw van zekeren goudsmid, JUAN GARCIA, door haren biechtvader zich overhalen, om, ten koste van het leven haars Echtgenoots, dit gewigtig geheim te verraden. Zij sloop haren man in het nachtelijk donker na, zag het huis, waar hij inging, en wees dit den dienaren der *Inquisitie* aan. Al de Protestanten werden overvallen en in hechtenis genomen. GARCIA stierf op den brandstapel, en zijne huisvrouw ontving eene aanzienlijke jaarwedde, met de toezegging van een onvergankelijk hemelsch loon. Na deze gewigtige ontdekkingen, gelijktijdig ook te

(1) *Auto da fé* — woordelijk vertaald beteekent dit: *eene handeling des geloofs.* Het is echter van algemeene bekendheid, dat hierdoor bepaaldelijk de openbare teregtstellingen moeten verstaan worden, op de Ketters of hunne schriften toegepast, welke tot handhaving of verheerlijking des geloofs moesten strekken.

(2) Het hier beschreven *Autodafé* werd, even als dat van *Sevilië*, door den Koning in den jare 1559, na zijn vertrek uit de *Nederlanden*, verordend.

Sevilië en elders gedaan, werden de kerkers der *Inquisitie* met slagtoffers gevuld, die, eer zij hun vonnis vernamen, duizendwerf de verschrikkingen des doods in de uitgezochtste folteringen hadden door te staan. Velen, gelijk PONCE DE LA FUENTE, bezweken ten gevolge dier mishandelingen en van de bedorvene lucht, welke men in deze vunze en dompige onderaardsche holen inademde, nog vóór dat zij aan beulshanden werden overgeleverd. Velen werden afvallig van hun geloof, en verwierven hierdoor de genade om geworgd te worden, eer men het ligchaam ter verbranding overgaf, of, na openlijk boete te hebben gedaan, nog jaren lang in hetzelfde verblijf der ellende te versmachten. Tot vier herhaalde keeren aanschouwde men nu, tweemalen te *Valladolid* en tweemalen te *Sevilië*, die vreesselijke *Autodafé's*, waarvan wij er één hebben geschilderd, welke deels naar een Romeinschen triumftogt geleken, deels eene afschaduwing moesten heeten van het toekomende oordeel. De Protestanten, uit al hunne schuilhoeken opgespoord en voor den grooten dag des gerigts bewaard, zag men dáár als lammeren ter slagting geleid, en opdat het, bij dit bloedige feest, aan geen toevloed van nieuwsgierigen mogt ontbreken, was een veertigdaagsche aflaat aan een iegelijk toegezegd, wie van verre of van nabij komen mogt om zich in dat schouwspel te verlustigen. Wij onthouden ons al de wreedheden, door de *Inquisitie* bij de vervolging der Protestanten gepleegd, in de bijzonderheden te beschrijven. Liever willen wij hier enkele trekken van den geloofsmoed der martelaars vermelden, die hunne Hervormde belijdenis in *Spanje* met hun bloed bezegelden.

De eersteling van vele broederen op de baan des lijdens was FRANCISCO SAN ROMAN, die, door handelsbetrekkingen naar *Bremen* geroepen, dáár voor de Hervorming was gewonnen. Hij had den moed haar te *Regensburg* aan de gunst en bescherming des Keizers aan te bevelen, maar werd, tot loon dier vrijmoedigheid, in het Keizerlijke gevolg van *Duitschland* naar *Italië*, van *Italië* naar *Algiers* in kluisters meêgesleept, en eindelijk aan den arm der *Inquisitie* te *Valladolid* overgegeven. Hij onderging den dood in het jaar 1544 met den bewonderenswaardigsten heldenmoed. Bij het uitbreken der vlammen meende men bij den hardnekkigen ketter teekenen van berouw te bespeuren. Men liet hem voorwaarts treden, maar hij zag zijne beulen met kalmen ernst aan en vroeg: »Benijdt gij mij om mijn geluk?" en met een kreet van verontwaardiging stootte men hem in de vlammen terug.

De een-en-twintigjarige LEONORE was de gade van den jeugdigen Regtsgeleerde HEREZUËLO. Beiden waren niet enkel door opregte huwelijksliefde, maar ook door overeenstemming der zielen in hetzelfde geloof, ten naauwste aan elkander verbonden. Beiden werden door de *Inquisitie* in een afzonderlijken kerker geworpen, en bleven geheel onkundig van elkanders lot. Eerst op de gerigtsplaats bij het eerste *Autodafé* te *Valladolid* (31 Mei 1559) zagen de jeugdige echtelingen elkander weder. Maar LEONORE verscheen dáár als eene, die afvallig was geworden van haar geloof, in het kleed eener boetelinge;

haar gemaal, met de duivelen-muts en den rok met opwaartsflikkerende vlammen, ten teeken dat hij wegens zijne standvastigheid veroordeeld was, om bij levenden lijve verbrand te worden. HEREZUËLO sloeg een' blik vol verwijt en droefheid op zijne gade, die tot haar scheen te spreken: »wat hebt gij gedaan? Moeten wij elkander zóó ontmoeten!" Die blik sneed haar door de ziel. Hij was voor haar, wat eens het oog des Heeren voor PETRUS was. Hij gaf haar op eens de verlorene standvastigheid weder. Zij rees uit de neêrgebogene houding eener boetelinge op, en werd op de vernieuwde belijdenis haars geloofs, als weêrspannige, naar de gevangenis terug gevoerd, zuchtte nog acht jaren in den kerker en werd toen, gekroond als martelaresse en stervende in de vlammen, met haren echtgenoot hereenigd in den dood.

Nog in hetzelfde jaar werd in dezelfde stad het tweede *Autodafé* gevierd. Boven aan de lijst der ten dood gewijden, stond de naam van Don CARLOS DE SESO. Men had, om hem het spreken te beletten, hem een kneppel in den mond gewrongen, en toen hem die ontnomen werd, omringden hem aanstonds de Monniken met het *Crucifix* in de hand, om, zoo mogelijk, nog zijne ziel van het eeuwig verderf te redden. Maar hij sprak tot hen: »Ik zou u kunnen bewijzen, dat gij veel meer u zelven in het verderf stort, doch hiertoe is het noch de tijd noch de plaats! — Scherpregter! steek den brandstapel aan, die mij verteren zal!" JUAN SANCHEZ volgde hem in den dood. Toen het vuur de strikken, waarmede men zijn keel had omwonden, had los geknaagd, sprong hij, half verstikt door den rook, van den brandstapel af. Men meende eene herroeping uit zijnen mond te zullen hooren; maar hij riep, toen hij zijne volle bewustheid had terug ontvangen: »Breng wat meerder vuur! Ik wil sterven als DE SESO!" en keerde toen rustig naar den brandstapel terug.

Op één der *Autodafé's* van *Sevilië* waren niet minder dan acht vrouwen tot denzelfden gruwzamen marteldood veroordeeld. Zij staafden het door haar voorbeeld, hoe ook aan het zwakkere geslacht, in de ure der beproeving, geene mindere sterkte der ziel kan eigen zijn, dan wij in de grootste helden des geloofs bewonderen. Toen men haar de ketenen had afgenomen, en gereed stond ze alle aan den paal te klinken, zag men een jong meisje — dat door den glans eener pas ontluikende schoonheid in dubbele mate deernis en belangstelling inboezemde — voor MARIA GOMEZ, de verstgevorderde in jaren, nederknielen, haar, ook uit naam harer zusters, dankende, dat zij het licht der waarheid voor hare ziel had doen opgaan, haar om vergeving vragende, zoo zij haar immer had bedroefd, en haar smeekende om haar moederlijken zegen. Dit aandoenlijk tooneel, dat het hardvochtigste gemoed zou vermurwd hebben, werd door de Inquisiteurs zonder eenig blijk van deelneming of verteedering aanschouwd.

Na deze vermaarde *Autodafé's* volgden nog wel verscheidene andere, maar zij werden met veel minder luister gevierd. Gedurig kleiner werd het getal der Protestanten, die als veroordeelden of boetelingen

daarop gezien werden. De groote oogst der martelaren was opgebragt. Men behoefde slechts eene nalezing te houden van de verstrooide korenaren, die op het met stoppelen overdekte veld nog waren overgebleven. Al de Protestanten, die lijf en goederen hadden kunnen bergen, waren aan hun vaderland ontvloden.

Toen de *Inquisitie* geene openbare of verborgene ketters meer te bestrijden vond, strekte zij hare tuchtigende hand naar de hooge Geestelijkheid uit. Zij spaarde de getrouwste aanhangers der Kerke niet, die verdacht stonden van de geringste toenadering tot de gevoelens der Hervormden te hebben doen blijken. De Aartsbisschop van *Toledo*, Bartholomeo da Caranza, moest de rest zijner levensdagen in eenen kerker doorbrengen (1). Vele Bisschoppen en Doctoren in de Godgeleerdheid, met hem voor hare vierschaar geroepen, werden tot eene vernederende boete gedwongen. Niet eerder deed de *Inquisitie* hare helsche werktuigen rusten, vóór dat de Hervorming in *Spanje* geheel vernietigd, maar ook elke kiem des hoogeren levens verstikt en verstorven was.

De rijkbegaafde Schrijver de Chateaubriand heeft het uiteinde der vroegste Martelaars als de schoonste overwinning der Christelijke Godsdienst voorgesteld (2), en al zijn talent besteed, om hierdoor hare meerderheid en voortreffelijkheid tegenover eene Heidensche wereld, welke haar onderdrukte en vervolgde, schitterend te doen uitkomen: wanneer wij de beschouwingswijze van dezen gloeijenden verdediger van het Katholicisme ook hier laten gelden, waar heeft de Hervorming, hoewel zij is ondergegaan, dan schooner triomf gevierd dan op de *Autodafé's* van *Spanje?*

III.

De verkleede Zwervelingen.

Italië — dat het licht der letteren en wetenschappen, van elders aangebragt, het eerst had opgevangen, waar vele steden reeds lang morrend en wrokkend het Pauselijke juk hadden gedragen — *Italië* kon niet onverschillig de beweging aanschouwen, die regtstreeks tegen den Roomschen stoel was gerigt, en de ontkluistering van den menschelijken geest beöogde. De zinnelijke menigte mogt al voor de weldaad eener meer redelijke en geestelijke Godsdienst nog weinig vatbaar zijn, of haren volkstrots gestreeld vinden door de voorstelling,

(1) Da Caranza stond op hetzelfde standpunt als vele Evangelisch-Katholieke Godgeleerden, die wij later in *Italië* zullen ontmoeten. Hij woonde het Concilie van *Trente* bij. Zijn Katechismus werd door deze Kerkvergadering voor regtzinnig verklaard, maar de Inquisitie vond daarin Luthersche ketterij. Op dringend aanhouden van Pius V, werd hij in het jaar 1567 aan *Rome* uitgeleverd. Dáár leefde hij nog negen jaren in gevangenschap, welke wel verzacht maar nimmer geheel werd opgeheven. Gregorius XIII veroordeelde hem eindelijk om XVI Luthersche stellingen openlijk te herroepen. Weinige weken later stierf hij.

(2) In zijn bekenden Roman: *Les Martyrs ou le triomphe de la Religion Chrétienne.*

dat *Rome*, het hoofd der geheele Christenheid, de wetgeefster der volken was; dáár waren toch ook velen, vooral onder de geleerden en geletterden, die het oude Kerkgeloof als een versleten gewaad beschouwden, dat zij uit gewoonte of welvoegelijkheid bleven dragen, en — voor zoo verre zij niet in hun hart den spot dreven met elk godsdienstig geloof — de behoefte aan iets beters gevoelden. Zoodra derhalve de groote worstelstrijd was aangevangen, was de opmerkzaamheid ook hier op den Monnik van *Wittenberg* gevestigd, wiens lof zelfs door Italiaansche Dichters werd bezongen (1). De schriften der Hervormers werden spoedig in het Italiaansch overgebragt, en gretig gelezen. Vraagt gij, hoe deze schriften tot de verschillende oorden van *Italië* den toegang konden vinden? — Zij waren, onder *Pseudonieme* titels verkleed, de grensposten gelukkig overgeraakt, en zwierven als gemaskerde vreemdelingen door het land. MELANCHTHON heette, naar de getrouwe vertolking van zijn' geslachtsnaam: MESSER IPPOFILO DI TERRA NEGRA; ZWINGLI: CORICIUS COGELIUS of ook wel ABYDENUS CORALLUS. BUCER droeg als schrijver den naam van ARETIUS FELINUS. LUTHERS verhandeling *over de regtvaardiging* ging een' tijd lang voor het werk van den Kardinaal FREGOSO door. De *Loci Communes* van MELANCHTHON werden te *Rome* met graagte ontvangen en gelezen, tot dat men den waren naam des schrijvers ontdekte en hiermede gelijktijdig de ontdekking deed, hoe veel vergif men uit dit boek had ingezogen (2).

De verkleede zwervelingen behoefden nogtans zulk eene vermomming niet aan het Hof van *Ferrara*. Dáár werden zij door RENÉE *van Frankrijk* met dezelfde gastvrijheid ontvangen, waarmede deze edele Vorstin haar Paleis voor eenen CLEMENT MAROT en andere Fransche vlugtelingen opende. Vandáár breidde de Hervorming zich uit naar *Modena* en *Milaan;* en ook in *Venetië* en *Padua*, *Vicenza* en *Treviso*, *Locarno* en *Istria*, *Lucca* en *Bologna*, tot aan den *Napelschen* zeeboezem toe, groeide aanhoudend het getal harer openbare of verborgene vrienden en belijders aan. De Keizerlijke legerbenden, die *Rome* in het jaar 1527 innamen, hadden de begrippen der Hervorming medegebragt en achtergelaten in het hart van den *Kerkelijken Staat*. Niet langer klonk haar gerucht *Rome's* Opperpriester als uit de verte in de ooren, doch al luider begonnen zich stemmen te haren voordeele te verheffen, tot in de gaanderijen van het *Lateraan*, tot aan den voet van den Pauselijken troon. Wij herinneren ons hoe, omstreeks dezen tijd, binnen de wanden van het *Vatikaan* door den Bisschop STAPHYLO eene redevoering werd uitgesproken, waarin *Rome* als het *Babylon* van ongeregtigheid werd aangewezen, waarop de Heilige JOANNES in zijn Openbaringsboek had gedoeld. Het scheen

(1) De boekhandelaar CALVUS van *Pavia*, spreekt in eenen brief aan FROBENIUS van eene verzameling van *Epigrammen*, welke door Dichters en Geleerden in *Italië* op LUTHER waren vervaardigd.

(2) De hier vermelde anecdote van MELANCHTHONS *loci communes* werd aan den ouderen SCALIGER, terwijl hij zich te *Rome* bevond, door den Kardinaal SERAPHINO verhaald. „Zóó weinig" voegde de verhaler er bij, „let men er op, *wat* iemand zegt, men vraagt alleen, *wie* het zegt?"

zelfs, toen PAULUS III van een aantal Evangelischgezinde mannen omringd was, die, met meerdere klem dan ooit te voren, de noodzakelijkheid eener Hervorming betoogden, en toen de voortreffelijke GASPARO CONTARINI als Pauselijk Legaat naar *Regensburg* werd afgevaardigd, dat aan de billijkste en dringendste eischen der Protestanten zou worden toegegeven. Maar de Geschiedenis heeft ons geleerd, hoe deze hope door het stelsel der vasthoudendheid, waaraan *Rome* getrouw is gebleven, verijdeld is geworden.

Wij kunnen, bij den voortgang der Hervorming in *Italië*, drie voorname rigtingen onderscheiden: — van dezulken, die, even als de Kardinalen CONTARINI en REGINALDUS POLUS, in tegenstelling van het *Mechanismus* der Roomsche Kerk, de leer der regtvaardiging door het geloof met gemoedelijke vroomheid omhelsden, wel de voornaamste misbruiken afgeschaft, maar geheel het wezen der Kerkelijke plegtigheden en instellingen behouden wenschten te zien; — van dezulken, die, even als de SOCINUSSEN en andere *Unitariërs*, veel stouter dan de Hervormers, op de bane des onderzoeks voortsnelden, veel verder dan zij van het algemeene Kerkgeloof afweken, en omtrent het leerstuk der Drieëenheid gelijke denkbeelden koesterden als SERVET (men vond de zoodanigen in geheel *Italië*, doch voornamelijk in het *Venetiaansche* Gebied, en later in *Graauwbunderland* (1)); — van dezulken, eindelijk, die zich het naauwst aan de Duitsche Protestanten aansloten, en het meest in hunnen geest dachten. Aan het hoofd dier rigting staan twee mannen, wier beeld — zij het ook in vlugtige omtrekken — hier door ons geschetst moet worden.

IV.

BERNARDIN OCHINO en PETRUS MARTYR.

Wie zou onder het harige kleed en de spitse kap van dien *Capucijner*-Monnik, die barrevoets de reiswegen van *Italië* bewandelt, den rijkbegaafden Prediker en verlichten Hervormer gezocht hebben? — En toch, beide titels waren onder die grove Monnikspij verborgen. BERNARDIN OCHINO, te *Siëna* in *Toskanen* geboren, was, wegens den roem zijner buitengewone vroomheid en welsprekendheid, tot Generaal der pas opgerigte *Capucijner*-orde verheven, en werd door het geheele volk, aanzienlijken en geringen, als een Kerkheilige vereerd. Wereldlijke en geestelijke Vorsten ontvingen hem met eerbewijzen, verschuldigd aan een', dien zij in rang aan zich gelijk of nog boven zich verheven achtten. Hij reed of voer nimmer op zijne reizen; hij sliep des nachts in zijnen mantel of op een bed van horden gevlochten, en geen druppel wijn kwam er over zijne tong. De gestrenge levenswijze, en daarbij zijn bleek en ziekelijk gelaat, zijn sneeuwwit hoofd en zilveren baard, die tot over zijn middel nederhing, gaven

---

(1) Hierop zinspeelde het gezegde van eenen *Italiaan*: „*Spanje* bragt de hennen voort, *Italië* broeide de eijeren, en wij, in *Graauwbunderland*, hooren thans de kuikens piepen.”

hem het voorkomen van eenen boetprediker des Ouden Verbonds, maar de milde vertroosting des Euangeliums vloeide van zijne lippen. In krachtvolle welsprekendheid overtrof hij alle redenaars van zijnen tijd. »Die man" zeide KAREL V, toen hij hem te *Napels* gehoord had, »zou de steenen in tranen doen versmelten!" Te *Perugia* bewerkte hij door zijne prediking eene algemeene verzoening onder de inwoners der stad, die tot hiertoe, in partijen verdeeld, in de bitterste oneenigheid geleefd hadden. In *Venetië* smeekte men het bij herhaling als eene onwaardeerbare gunst van den Heiligen Vader af, dat OCHINO, om gedurende de *Vasten* te prediken, derwaarts mogt gezonden worden. De Kardinaal BEMBO kende hem niet slechts den palm der volkswelsprekendheid, maar ook van alle stervelingen, die hij ontmoet had, den palm der Christelijke vroomheid toe (1). En die glans, die er van zijn leven afstraalde, was geene bedriegelijke vertooning. OCHINO had denzelfden strijd als LUTHER in zijn gemoed gestreden. Door onthouding en ligchaamsdooding wilde hij tot den hoogsten trap van heiligheid opklimmen, en de zaligheid als welverdienden prijs beërven. Daarom had hij zich in zijne jeugd bij de gestrenge orde der *Franciskaner-Observantijnen* gevoegd. Daarom had hij weder die broederschap verlaten, toen hij nog meerdere strengheid bij die der *Capucijners* meende te zullen vinden. »Heer!" zeide hij tot CHRISTUS, toen hij dien laatsten stap gedaan had, »Heer! indien ik nu niet kan zalig worden, dan weet ik niet meer, wat te doen?" — Maar eindelijk kwam hij, bij voortdurend onderzoek der Schriften, voor zich zelven tot de gewigtige ontdekking: »dat CHRISTUS de eenige grond der zaligheid is; dat zulke godsdienstige geloften, als hij gedaan had, van menschelijke uitvinding, onbevredigend voor het gemoed, en der ware Godsvrucht eer schadelijk dan voordeelig zijn; en dat de uitwendige pracht, waarmede de Roomsche Kerk de zinnen zoekt te betooveren en te verblinden, ten eenemale strijdig is met den reinen geest des Euangeliums, en daarom niet welgevallig zijn kan in het oog van God!"

Moest die gewigtige ontdekking niet van invloed op zijne prediking zijn? — Moest hij, de redenaar des volks, zich niet geroepen achten, haar ook aan zijne broederen mede te deelen? — Hij deed dit, wel met zachtmoedigheid en gematigdheid — door CHRISTUS tot den hoofdinhoud en het middelpunt zijner prediking te maken, door aan te dringen op eene heiliging des gemoeds, welke boven uitwendige boetedoening verre verheven was — maar toch duidelijk genoeg, dat JUAN VALDEZ (die, na in 1535 *Spanje* verlaten te hebben, in *Italië* met kracht de Hervorming voorstond) aanstonds onder de *Capucijner* kap zijnen vriend en broeder in het geloof herkende; duidelijk genoeg, dat de *Inquisitie*, toen zij hare werkzaamheid begon, het eerst op

(1) In eenen brief aan de Markiezin VITTORIA COLONNA schrijft BEMBO onder anderen: »Ik heb nog geen' nuttiger en heiliger prediker gehoord. Zijne leerredenen zijn geheel anders en veel Christelijker dan van eenig ander, die heden ten dage den kansel beklimt. Ik heb mijne geheele ziel voor hem uitgestort, gelijk ik het zou gedaan hebben voor JEZUS CHRISTUS. Nooit had ik het genoegen tot zulk een heiligen man te spreken als hij is."

hem het oog hield gevestigd, en zijnen naam boven aan de lijst der meer dan verdachten, der doodschuldigen, plaatste. Hij werd gedagvaard om zich te *Rome* te verantwoorden, en was bereid derwaarts te reizen; maar vernemende dat zijn dood ten volle besloten was, veranderde hij van voornemen, en vlugtte naar *Ferrara*. Vóór dat hij zijn vaderland verliet, voerde zijn weg hem over *Bologna*, aan het sterfbed van CONTARINI, die, schoon hij in den schoot der Roomsche Kerk was gebleven, geen' anderen grond der hope kende, dan hij (1). Later vinden wij hem te *Genève* en te *Straatsburg*, in *Engeland* en te *Zurich*. Hier werd hij Prediker der uit *Locarno* gevlugte gemeente, maar ook hier vond hij de plaats der ruste niet. Hij viel onder de verdenking van de gevoelens der *Unitariërs* te begunstigen, week daarom in zijnen hoogen ouderdom uit *Zwitserland* naar *Polen*, en eindigde, in het jaar 1564, in een dorpje van *Moravië* zijn werkzaam en belangrijk, doch moeitevol en meestal zwervend leven.

De wetenschappelijke opleiding, waarvan OCHINO verstoken was gebleven, was te overvloediger ten deel gevallen aan PETRUS MARTYR VERMIGLI, die uit een aanzienlijk geslacht van *Florence* was gesproten. Zijne moeder leerde hem, terwijl hij als knaap aan hare knieën speelde, het Latijn. In het Grieksch oefende hij zich zelven. Een Joodsch geneesheer onderwees hem in het Hebreeuwsch. Hij vertoefde vele jaren aan verschillende Universiteiten en verwierf zulk eene uitgebreide en grondige taalkennis, dat hij daarin door weinige Protestantsche Godgeleerden geëvenaard, door niemand overtroffen werd. In de orde der *Augustijners* getreden zijnde, werd hij tot hunnen openbaren Prediker, later tot *Praepositus* bij het Collegie van *St. Pietro* te *Napels* aangesteld. ZWINGLI'S werk *over de ware en valsche Godsdienst* voltooide de verandering in zijne godsdienstige denkwijze, welke reeds door eigene Bijbelstudie was voorbereid. Zijne overtuiging won in diepte en sterkte door den omgang met VALDEZ en OCHINO, die hij te *Napels* ontmoette. Hij genoot de vriendschap en bescherming der Kardinalen CONTARINI, BEMBO en GONZAGA, en had hieraan zijne verheffing tot *Generaal-Visitator* der *Augustijners* in *Italië* te danken. Maar het gestrenge toezigt, dat hij over de broeders zijner orde hield, de verbeteringen, die hij in hunne kloosters zocht in te voeren, verbitterden de Monniken dermate, dat zij zijne verplaatsing naar *Lucca* bewerkten. Hier werd, voornamelijk door zijnen invloed, eene bloeijende Hervormde gemeente gesticht, en was hij tot uitgebreiden zegen werkzaam, tot dat dezelfde Monniken, die reeds vroeger zijnen val gezocht hadden, eene formėle aanklagt tegen hem bij het Roomsche Hof inzonden, en het Kapittel zijner orde hem opriep, om te *Genua* rekenschap te komen afleggen van zijn geloof. MAR-

(1) Men beweert, dat CONTARINI aan OCHINO bij deze ontmoeting verzekerd hebbe, dat hij met de Protestanten in het artikel der regtvaardiging geheel eenstemmig dacht, schoon hij, ten aanzien van andere punten in geschil, van hen afweek. Deze bijzonderheid is door Roomsch-Katholieke Schrijvers ontkend geworden. CONTARINI'S geloofsbelijdenis is echter, onafhankelijk van deze ontmoeting, kenbaar genoeg uit zijne schriften. BECCATELLO, die bij dit onderhoud tegenwoordig was, verhaalt, dat de Kardinaal zich aan OCHINO'S voorbidding aanbeval.

TYR, door zijne vrienden onderrigt, dat men het op zijn leven had toegelegd, besloot, na rijp beraad, dáár niet te verschijnen, maar een land te verlaten, waar het voor de zwaarste misdaad gold, de waarheid, gelijk die in CHRISTUS is, te belijden. Heldhaftiger zou hij gehandeld hebben, indien hij het gevaar dat hem bedreigde rustig en onverschrokken had afgewacht; maar het is eene hoogst teedere vraag, of hij zich hiertoe in gemoede verpligt kon achten? — of niet veel meer de Christelijke wijsheid gebood, dit gevaar behoedzaam te ontwijken, dan roekeloos te trotseren (1)? — Zeker is het althans, dat MARTYR, nog na zijne verwijdering uit zijn Vaderland, als Hoogleeraar te *Straatsburg*, te *Oxford* en te *Zurich* aan de zaak der waarheid de voortreffelijkste diensten bewezen heeft; maar ook zeker is het, dat schrik en verslagenheid bij OCHINO's en MARTYRS vlugt de gemoederen der Protestanten in *Italië* innamen, en dat het te gemakkelijker moest vallen, toen de kudde van hare herders beroofd en verlaten was, de weerlooze lammeren geheel te verstrooijen. — Welke middelen men daartoe gebezigd heeft, zal ons in het volgende Tafereel aanschouwelijk worden.

V.

De Venetiaansche Gondel.

De stilte van den middernacht heerscht over de wateren der *Adriatische zee*. *Venetië*, zóó trotsch op den titel van de Koningin dier wateren, ligt in zwijgende duisternis. Men hoort slechts het geplas der riemen van eenen gondel, die voor een der kerkers, zóó berucht in de Geschiedenis dier Republiek, stil houdt. De deur der gevangenis ontsluit zich. Een priester treedt in de boot, een gevangene volgt hem. De gondel roeit zeewaarts, tot tusschen de twee kasteelen, waar eene andere boot haar tegenroeit, die reeds op hare komst schijnt te wachten. Eene plank wordt uitgeschoven, en van de eene op de andere gondel gelegd; de gevangene, met ketenen aan de handen, met steenen aan de voeten, daarop geplaatst. Op een gegeven teeken verwijderen de booten zich van elkander. De ongelukkige zinkt met een raauwen gil, of onder het aanroepen van den Heer JEZUS, weg in de diepte. De wateren sluiten zich over hem. De maatslag der riemen wordt al doffer en flaauwer gehoord. Alles is weder stil.

Op zulk eene wijze werd het vonnis des doods aan de Protestanten, die te *Venetië* gevat en veroordeeld werden, sinds het jaar 1560 voltrokken. JULIO GUIRLANDA, ANTONIO RICETTO, FRA LUPETINO en vele anderen vonden alzoo hun graf in de wateren. Wij lieten de beschrijving dier doodstraf voorafgaan, omdat zij in volmaakte overeenstemming stond met de middelen, die algemeen in *Italië* tot de geheele vernietiging der Hervorming werden aangewend. Reeds in

(1) Van *Straatsburg* schreef MARTYR aan zijne Gemeente te *Lucca* een' zeer belangrijken brief, die tot eene verdediging zijner handelwijze kon strekken.

het jaar 1543 was op het aanraden van PIETRO CARAFFA — één uit het gezelschap van Kardinalen, dat onder PAULUS III zóó ernstig op eene Hervorming had aangedrongen — de *Inquisitie*, even als in *Spanje*, in de voornaamste steden van *Italië* in werking gebragt. Maar hier stookte zij slechts zeldzaam martelvuren. Hier rigtte zij geene schitterende *Autodafé's* voor de oogen der menigte aan. Men achtte het veiliger en staatkundiger de veroordeelden aan de roeibanken der galeijen vast te kluisteren, of ongemerkt uit het land der levenden te doen verdwijnen, door ze binnen eenzame kerkerwanden te laten versmachten, of in de golven te smoren. De alzoo voltrokkene doodstraf gaf het dubbele voordeel aan, dat men, naar welgevallen, den sluijer des geheims over het lot der veroordeelden kon laten rusten; of veilig kon verzekeren, dat de ketters in hunne jongste oogenblikken hunne dwalingen beleden hadden en in het alleen zaligmakend geloof waren gestorven, zonder dat zich eene stem uit het diep der wateren verhief, om aan de Kerk ééne dier overwinningen te betwisten.

Intusschen ontbrak het ook in *Italië* niet aan voorbeelden van Martelaars, die, openlijk ter dood gebragt, in hun sterven de kracht huns geloofs bewezen, en: *Vittoria! Vittoria!* riepen, te midden der vlammen. De namen van den voortreffelijken CARNESECCHI en den edelen PALEARIO verdienen, gelijktijdig met die van de eerste getuigen der waarheid, genoemd te worden, en zekerlijk staan zij mede geschreven in het boek des levens!

De Protestanten, thans overal verdreven en met dood of galeibank bedreigd, verlieten, zoo velen er konden vlugten, *Italië*, en weken over de *Alpen*. Hevig woedde vooral de vervolging, sinds CARAFFA zijn ambt als Hoofd-Inquisiteur had nedergelegd om, onder den naam van PAULUS IV, den pauselijken zetel te beklimmen. Nu verscheen ook de lijst der verbodene boeken *(Index Librorum prohibitorum)*, die met de grootste zorgvuldigheid werden opgespoord, en CARAFFA haastte zich het *advies* der Kardinalen, aan PAULUS III ingediend, mede op den *Index* te plaatsen. De bloeijende gemeenten van *Lucca* en *Napels* werden geheel uiteengedreven en vernietigd. *Locarno*, zóó schilderachtig schoon aan den uithoek van het *Lago Maggiore* gelegen, verloor het beste deel zijner nijvere bewoners, die zich te *Zurich* gingen vestigen. Schier uit elke aanzienlijke stad van *Italië* trof men in *Duitschland* en *Zwitserland* een aantal vlugtelingen aan. Andere verdrevenen en vervolgden waren, toen zij bij het beklimmen der *Alpen*, van den *Simplon* of den *St. Gothard*, nog eens de blikken wendden en het schoon en heerlijk *Italië*, het Paradijs, waaruit het vlammend zwaard der vervolging hen had verjaagd, aan hunne voeten zagen liggen, wankelmoedig geworden, en met verzaking van hun geloof naar hunne haardsteden wedergekeerd. De *Waldenzen* werden in de wouden en rotskloven van *Calabriën* als wild gedierte nagejaagd en neêrgeschoten. De wreedheid, waarmede men deze ongelukkigen, die tot de Gemeenten *Santo Xisto* en *la Guardia* behoorden, heeft vervolgd en afgemaakt, gaat alle gruwelen te boven, die ooit in naam der heilige Godsdienst zijn gepleegd. In *Venetië* bleef nog het langst

eene Hervormde gemeente bestaan, doch met het einde der zestiende eeuw waren genoegzaam alle sporen van het Protestantisme in *Italië* verdwenen.

Wij voegden *Spanje* en *Italië* onder één opschrift te zamen, omdat de *Inquisitie*, schoon op verschillende wijze haar heilloos werk volbrengende, in beide landen hetzelfde doel ten volle bereikt heeft. Gaarne erkennen wij, wanneer wij de slagting der *Waldenzen* uitzonderen, dat zij hier zachter dan in *Spanje* gehandeld heeft; maar zoo de *Autodafé's* van *Sevilië* en *Valladolid*, met al den blinkenden luister van een *tournooi* gevierd, onze verbeelding smartelijk aandoen, de plegtige eenzaamheid, de stilte en de duisternis, welke de *Autodafé's* van de Koningin der *Adriatische Zee* vergezelden, zijn niet minder ijzingwekkend voor ons gevoel.

FRANKRIJK.

I.

De Processie der H. GENOVEVA.

Indien men vooraf had moeten bepalen en berekenen, wáár de Hervorming het gemakkelijkst zou kunnen zegevieren, dan zou men het oog allereerst geslagen hebben op *Frankrijk*, hetwelk zich zóó moedig en standvastig tegen de wereldlijke heerschzucht der Pausen verzet, en die gebreideld en vernederd had. Zelfs de staatkunde zijner Vorsten, die in KAREL V den magtigsten mededinger hadden, bragt het mede, niet éene en dezelfde lijn als de Duitsche Keizer te volgen. En toch zullen wij ook in *Frankrijk* die zegepraal aan de Hervorming ontrukt zien. Nergens valt ons meer het feilbare van zulke menschelijke berekeningen in het oog; nergens wordt onze hope bitterder te leur gesteld; maar ook nergens heeft men meer te vuur en te zwaard tegen het *Protestantisme* gewoed; nergens heeft de kamp tusschen beide Godsdiensten langer aangehouden, of is hij hardnekkiger gevoerd; nergens is meer Christenbloed in naam der Godsdienst vergoten; nergens heeft het *Katholicisme* zijne zegepraal duurder gekocht en duurder betaald — dan in *Frankrijk*.

FRANS I was één dier zwakke en weifelende karakters, die bij elke gewigtige *crisis* ligtelijk eene dubbelzinnige houding aannemen. In zijn hart was hij geenszins van eene hervorming afkeerig; maar hij vreesde haren invloed, omdat hij haar gevaarlijk achtte voor de regten der kroon. Hij verleende ondersteuning aan de Duitsche Protestantsche Vorsten; hij zocht MELANCHTHON aan *Frankrijk* te verbinden, om

zich van zijnen raad en zijne hulp te bedienen, en — hij liet de ketters in zijn Rijk verbranden! Reeds in het jaar 1524 was een wolspinner uit *Meaux*, JEAN LECLERC, te *Metz* als martelaar der Luthersche leer gestorven. In de eerstgenoemde stad was het zaad der Hervormde leer door den beroemden LE FÈVRE D'ETAPLES en den niet minder verlichten GUILLAUME BRIÇONNET gestrooid, en het had dáár een' veelbelovenden akker gevonden. In volgende jaren zag men gedurig meerdere brandstapels opgerigt. Nog altijd evenwel hinkte de Koning op twee gedachten: — de geheele uitroeijing der ketters of de hervorming in den Erasmiaanschen geest — tot dat een noodlottig voorval, in October des jaars 1534, de aanleiding gaf tot het begin dier bloedige vervolging, welke, onder het vlammen van den burgerkrijg voortgezet, eerst met het *Edict van Nantes* zou worden opgeheven.

Sommige Protestanten te *Parijs* hadden een klein geschrift, de grondstellingen huns geloofs behelzende, te *Neufchâtel* doen drukken. Het luchthartige Fransche karakter had zich ook hier weder niet verloochend. Niet met heiligen ernst had men de waarheid voorgedragen, die men beleed, maar met bijtenden spot het gedrogtelijke der Roomsche Avondmaalsleer ten toon gesteld. Daar zulk een geschrift niet op de gewone wijze in den handel gebragt en in druk verspreid kon worden, kwam men op het denkbeeld, om het aan te slaan aan de hoeken der straten, en de stoutmoedigheid ging zóó ver, dat men één exemplaar aanplakte aan het slaapsalet des Konings. FRANS I zag hierin niet minder eene beleediging van zijn eigen persoon dan van het Sacrament des Altaars, en hij zwoer dien hoon op de gestrengste wijze te wreken. Binnen korten tijd waren de gevangenissen te *Parijs* met mannen en vrouwen uit den hoogeren en lageren volksstand opgevuld. In Januarij 1535 werd een algemeene zoendag uitgeschreven, die tot zuivering en uitdelging van zóó groote schuld zou moeten dienen. Het beeld der Heilige GENOVEVA, de Patronesse van *Parijs*, welke men in tijden van algemeenen druk en dringenden nood gewoon was aan te roepen, werd in plegtige processie omgedragen. De koning zelf woonde dien omgang bij. Hij volgde, met zijne drie zonen, blootshoofds den trein der Priesters. Allen droegen brandende waskaarsen in de hand. Op zes marktpleinen was het schavot opgeslagen. De roode gloed der martelvuren steeg gelijktijdig van daar ten Hemel op, en op den oogenblik, waarop de processie naderde, werd één der veroordeelden, die aan een balk was vastgebonden en omhoog geheven, nedergestort in de vlammen. Ten blijke dat het thans den Koning met de uitroeijing der kettersche leer ten volle ernst was geworden, verscheen den 29sten Januarij een *Edict*, waarbij aan allen, wie eenen ketter schuilplaats verleenden en hem niet aan het geregt overleverden, hetzelfde lot bedreigd werd, dat men bij de Processie der Heilige GENOVEVA had voor oogen gehad. Maar, al ware dit *Edict* niet verschenen, de vreesselijke moord, aan de *Waldenzen* te *Merindol* en *Cabrières* gepleegd, toonde genoeg, welk lot van nu af aan de Protestanten in *Frankrijk* was beschoren. Weinig baatte het tot verzachting van den druk der Hervormden, dat MAR-

GARETHA VAN VALOIS hen met meer dan vrouwelijken moed zocht te beschermen; dat de mannelijke stem van CALVIJN zich ten behoeve zijner onderdrukte geloofsbroederen verhief; maar ook weinig baatte de geestdrijvende woede, waarmede men de ketters vervolgde, om den voortgang der Hervorming te stuiten. ANTON, Koning van *Navarre*, en zijne vòortreffelijke Gemalin, JEANNE D'ALBRET — een dier vrouwelijke karakters, welke ons de hoogste bewondering en eerbied inboezemen, waarin wij de sterkte van geest des mans en het teeder godsdienstig gevoel der vrouw op het schoonst vereenigd vinden — schaarden zich onder hare belijders. Vele edelen van den lande, ook het huis van CONDÉ en dat van CHATILLON, waarvan de Admiraal COLIGNY de eer en het sieraad uitmaakte, volgden hun voorbeeld. Reeds bij den dood van FRANS I (1547), vond men in de voorstad van *Parijs*, *St. Germain*, te *Meaux*, *Bourges*, *Béarn*, *Orleans* en allerwege in *Frankrijk*, bloeijende Protestantsche gemeenten, grootendeels door leerlingen en kweekelingen van CALVIJN en BEZA gesticht, en in den jare 1559, (toen men reeds twaalf honderd grootere en kleinere gemeenten telde) werd de eerste algemeene Synode der Hervormden te *Parijs* gehouden, en eene geloofsbelijdenis opgesteld.

II.

De Hugenooten.

HENDRIK II trad in de voetstappen zijns vaders. Dit is weinig tot zijnen lof, veel tot zijne schande gezegd. Onder zijne regering werden de Protestanten nog gruwzamer vervolgd. Voornamelijk werd hij hiertoe aangehitst door zijne minnares DIANA DE POITIERS, welke een' onverzettelijken afkeer van de leer der Hervormden deed blijken. En kon dit anders, daar deze leer met gestrengheid veroordeelde en het op nieuw en openlijk zonde en misdaad durfde noemen, wat aan het wulpsche hof van *Parijs* had opgehouden zonde en misdaad te zijn? — Een kettergerigt werd aangesteld, waarvan de naam alleen *(Chambre ardente!)* duidelijk genoeg zijne bestemming aanduidt. De tijden van NERO en DIOCLETIAAN schenen teruggekeerd; maar ook vele martelaars, en daaronder een ANNE DU BOURG, lid van het Parlement, stierven met een' geloofsmoed, die ons de eerste dagen des Christendoms weder voor de verbeelding roept. De Christelijke deugd, door hen ten toon gespreid, en de edele gematigdheid welke een L'HÔPITAL te midden dier vervolgingen van de zijde der Katholieken deed blijken, werpen alleen een' flaauwen glans op den donkeren achtergrond eener geschiedenis, welke hoe langer zóó meer eene aaneenschakeling van de bloedigste tafereelen en de zwartste misdrijven wordt.

Het was noodlottig voor de zaak der Hervorming in *Frankrijk*, dat de Godsdienst aan de Staatkunde van twee magtige partijen, die el-

kander zochten te bekampen en te vernietigen, werd dienstbaar gemaakt. Aan de eene zijde stonden de Hertogen VAN GUISE, die er eene eere in stelden de voorvechters en verdedigers te zijn van het voorvaderlijk geloof. Aan de andere zijde stonden de BOURBONS met den Prins VAN CONDÉ en COLIGNY aan het hoofd, van wier hulp en invloed de Hervormden al hun heil bleven verwachten. Bij de zamenzwering van *Amboise*, welke den ondergang der GUISEN ten doel had, maar voor hare aanleggers het graf delfde, ontvingen dezen het eerst den naam van *Hugenooten* (1), — een naam, die in de geschiedenis van *Frankrijk* geducht en vermaard zoude blijven! Hij herinnert ons de schoonste trekken van Christelijken heldenmoed, maar ook daden van bloedige wraakzucht, — Psalmgezang vermengd met het gekletter der wapenen! In het midden dier partijen stond CATHARINA DE MEDICIS, die na den dood haars Gemaals, tijdens de onmondigheid harer zonen FRANS II en KAREL IX, die elkander in de regering opvolgden, zich van het regentschap had meester gemaakt. De Geschiedenis noemt haren naam met innig afgrijzen. De bloeddorstige wreedheid van eenen ALVA en FILIPS II heeft iets minder terugstootends en huiveringwekkends, dan het koude *egoïsme* eener vrouw, die niet uit dweepzucht, maar uit listige alles berekenende staatkunde moorden kon; die geene hoogere drijfveren kende dan eigenliefde; die geene andere Godheid huldigde, dan hare eigene grootheid; wie het tamelijk onverschillig was, of het Katholicisme of Protestantisme zegevierde, of men God, gelijk zij zich uitdrukte, in het Fransch of in het Latijn verkoos te aanbidden (2), indien slechts hare magt hierdoor te steviger werd gevestigd. Van daar dan ook, dat zij beurtelings beide partijen, de *Guisen* en de *Hugenooten*, naar mate dit aan hare oogmerken dienstig scheen, vleide en begunstigde. Aanvankelijk scheen zij den weg der bemiddeling te willen inslaan. Het vermaarde Godsdienstgesprek te *Poissy*, op haren aandrang gehouden (September 1561), waarbij THEODORUS BEZA en PETRUS MARTYR waardiglijk het pleit der Hervorming voerden, leidde wel niet tot eene gewenschte verzoening, maar aan de Protestanten werd toch zekere, hoewel eng beperkte, Godsdienstige vrijheid toegestaan. Maar toen die vrijheid wederregtelijk werd geschonden, en de Hertog VAN GUISE te *Vassy* zijn zwaard met het bloed van weerlooze Protestanten had gedrenkt, toen rees een leger van *Hugenooten*, aangevoerd door den Prins VAN CONDÉ, als een stofwolk op, en de vrees-

(1) Omtrent den oorsprong dezer benaming loopen de gevoelens wijd uit een. Volgens de verklaring van sommigen zal zij aan het volksgeloof in *Frankrijk* ontleend en van zekeren Koning HUGO herkomstig zijn, die gezegd werd des nachts te spoken; hetwelk spoedig op de Hervormden werd overgebragt, omdat zij, veiligheidshalve, dikwerf des nachts hunne vergaderingen hielden. Indien het verhaal — dat deze naam zijnen oorsprong zou hebben van eene Latijnsche aanspraak, welke sommige Hugenooten hadden te voeren, doch waarin zij het, al stotterend bij herhaling niet verder konden brengen dan de woorden: »*Huc nos venimus*" — geheel voor fictie te houden is, dan mag de vinding toch geestig genoemd worden. De gewone naamsafleiding van het Hoogduitsche *Eidgenoss* wordt thans algemeen verwerpelijk gekeurd.

(2) »Eh bien," zeide zij, toen zij eens eene nederlaag harer troepen vernam, »nous prierons Dieu en Français."

selijkste burgerkrijg, welke driemalen door eenen voor de Hervormden niet onvoordeeligen vrede werd afgebroken, maar driemalen op nieuw ontbrandde, was in *Frankrijk* uitgebarsten.

Wij zullen het afwisselend krijgsgeluk niet beschrijven, waarmede deze oorlog gevoerd werd, waarin dikwerf de grootste wreedheden werden gepleegd, waarin niet enkel met het zwaard werd gevochten, maar ook met gehuurde dolken werd gemoord. Wij gaan de veldslagen van *Dreux* en *St. Denis*, die beide ten nadeele van de Protestanten uitvielen (1), en vele andere bijzonderheden in de Geschiedenis voorbij, doch mogen onze aandacht niet geheel van het woelige krijgstooneel afwenden, zonder één oogenblik voor het beeld van de twee heldhaftige aanvoerders der *Hugenooten* te hebben stilgestaan.

De roem der onversaagde dapperheid wordt aan LODEWIJK, *Prins van Condé*, door zijne vrienden en vijanden even onbeperkt toegezwaaid. Men moet zijne krijgsbedrijven niet enkel naar de uitkomst beöordeelen; want zoo immer een krijgsheld, ook bij de nederlagen welke hij leed, onverwelkelijke lauweren op het slagveld geplukt heeft, dan zijn zij door CONDÉ bevochten. Gelijk hij er de hoogste eer in stelde, getrouw te blijven aan het eens verpande ridderwoord, zóó vermogt geene belofte of bedreiging hem tot ontrouw te verleiden aan God en zijn geweten. Geene tegenspoeden bluschten zijnen moed uit, of waren in staat zijn vertrouwen op de deugdelijkheid der zaak, welke hij verdedigde, te doen wankelen, en aan zijnen moed verhief en sterkte zich telkens de zinkende moed der *Hugenooten* weder. Na den mislukten aanslag van *Amboise* was CONDÉ naar het Zuiden van *Frankrijk* geweken. Hij maakte dáár de noòdige toebereidselen tot den krijg, die hoe langer hoe meer onvermijdelijk scheen, bezette in 1562 *Orleans*, en trad, gerugsteund door buitenlandsche Vorsten, openlijk als de beschermer van het onderdrukte geloof der Protestanten op. In den slag bij *Dreux* werd hij gevangen genomen, maar tegen den *Connétable* MONTMORENCY weder uitgewisseld; en weldra zette hij de gestaakte krijgstoerustingen ijverig voort, en joeg hij schrik en ontzetting tot in de voorsteden van *Parijs*. De toeleg van CATHARINA DE MEDICIS, om hem gedurende den *hinkenden* vrede van *Longjumeau (la paix boiteuse)* heimelijk op te ligten, verijdelde hij, door met zijn gezin naar *Rochelle* te vlugten. Met een bewonderenswaardig beleid baande hij zich den weg door de vijandelijke posten heen, en, daar al de bruggen over de *Loire* door krijgsvolk waren afgezet, geraakte hij,

(1) HAGENBACH maakt hierbij de opmerking, „dat alle veldslagen in de godsdienstoorlogen ongelukkig voor de Protestanten zijn uitgevallen." Gaarne erkennen wij, dat het krijgsgeluk doorgaans den Protestanten niet voordeelig geweest is, en geheel vereenigen wij ons met hem, wanneer hij beweert, dat volgens een opgeklaard Evangelisch geloof, de uitkomst van eenen veldslag een hoogst gebrekkige maatstaf is, om ons te doen beoordeelen, welk eene zaak Gode het welbehagelijkst zij. Maar dit achten wij toch te sterk en onbepaald gesproken. Tegen de veldslagen van *Dreux* en *St. Denis* staat die van *Coutras*, tegen het noodlottig uiteinde van den *Smalkaldischen* Krijg het daarop volgend krijgsgeluk van MAURITS, tegen de overwinningen van TILLY staat de slag van *Leipzig* over. De Schrijver heeft, toen hij dit nederschreef, ook niet aan *Schotland* en *Nederland* gedacht. Hoe vele overwinningen door onzen MAURITS bevochten, kunnen wij tegen den ongelukkigen slag op de *Mooker-heide* overstellen!

niet zonder het dreigendst gevaar voor zich en de zijnen, aan de overzijde dier rivier. In het gezigt der hem narennende ruiterbenden, droeg hij zijn tweejarig zoontje op zijne armen door den vloed. Toen de oorlog kort daarna ten derdemale uitbrak, zag men CONDÉ weder aan de spits des legers in de velden van *Jarnac*. Hij wierp zich in de digtste gelederen der vijanden, met den uitroep: »zoet is het gevaar voor CHRISTUS en voor het Vaderland." Zijn paard werd onder hem doodgeschoten, hij zelf omsingeld, en zwaar gewond door den vijand uit den slag gedragen. »Geen kwartier voor een aanvoerder der *Hugenooten*!" Dit was het wachtwoord in het Katholieke leger, en, hieraan getrouw, joeg men hem aanstonds den kogel door het hoofd. Zijn lijk, op bevel des Hertogs van ANJOU aan den staart eener oude ezelin gebonden, werd voor het oog der vloekende en juichende soldaten door stof en slijk gesleurd. Beter lot had één der grootste helden van *Frankrijk*, edelmoediger behandeling had hij ook van zijne vijanden verdiend!

Van nu af berustte de hoop der Protestanten schier geheel op het krijgsbeleid en de dapperheid van den edelen Admiraal GASPARD DE COLIGNY, die van den aanvang af de ziel en het middelpunt van de vereeniging der Hervormden in *Frankrijk* geweest was; die met eene edele onverschrokkenheid te *Fontainebleau* een smeekschrift te hunnen behoeve in 's Konings handen had gesteld; die in vele veldslagen, in de dienst van zijn Vaderland, roemrijk had gevochten, en na den ongelukkigen slag van *St. Quentin* de redder van *Frankrijk* was geworden. Door hetzelfde gevaar als CONDÉ bedreigd, was hij met hem naar *Rochelle* gevloden, en thans trad hij in zijne plaats als opperste aanvoerder des legers. Toen de heldhaftige JEANNE D'ALBRET, met hare beide zonen aan de hand, in de legerplaats der *Hugenooten* voor *Rochelle* verscheen, ten teeken dat zij goed en bloed beide aan de heilige zaak wilde ten offer brengen, bood DE COLIGNY zich ten vaderlijken beschermer der halfverweesde Prinsen aan. In hunnen naam aanvaardde hij het bevel over het leger, dat thans, met vernieuwde geestdrift bezield, voorwaarts drong. Wèl was hij genoodzaakt het beleg voor *Poitiers* weder op te breken; wèl werden de *Hugenooten* in de vlakte van *Montcontour* geslagen; wèl bekwam hij in dit gevecht eene ernstige wonde; doch in weerwil van dien tegenspoed wist de grijze maar altijd wakkere krijgsheld zich met zóó veel voordeel in het veld staande te houden, en den vijand zulk een ontzag voor zijne wapenen in te boezemen, dat het Hof van *Parijs* zich begeerig toonde vredesonderhandelingen met hem aan te knoopen, en ten laatste aan de *Hugenooten* de godsdienstige vrijheid, welke hun zóó lang wederregtelijk was onthouden, met het bezit van enkele vestingen, als vrijsteden, toestond.

Met den roem van ridderlijke dapperheid volgt DE COLIGNY de welverdiende lofspraak van Christelijken geloofsmoed, van ongehuichelde vroomheid en Godsvrucht na. De zaâmgezworenen van *Amboise* hadden den moed niet, aan hem iets van hunne ontwerpen te openbaren, wel bewust, dat niet de heiligheid van het doel hem zou kunnen

bewegen, zich van middelen te bedienen, welke zijn geweten als misdadig veroordeelde. De ellendige logen, als of de moordenaar des Hertogs VAN GUISE door hem was omgekocht, was daarom ook niet in staat, om eene smet op zijn karakter te werpen, of zijne nagedachtenis bij de nakomelingschap te bezwalken. Het is inzonderheid zijne edele en Christelijke gezindheid, welke ons weder met de menschheid verzoent, wanneer wij in dezen onzaligen burgerkrijg te dikwerf *Hugenooten* en *Katholieken* in woestheid en wreedheid met elkander zien wedijveren. Ook hij had een ander en minder *tragisch* uiteinde zijner roemvolle loopbaan verdiend, dan wij op de met bloed bevlekte bladzijde der Geschiedenis, welke zich nu voor ons oog ontrolt, vermeld vinden. En hier wordt het scherm van een treurtooneel voor ons opgehaald, waarover wij gaarne den sluijer der vergetelheid zouden laten rusten, indien het niet voor den Protestant in onze dagen nuttig zijn kon, dat die sluijer worde weggerukt; niet, opdat hij onverdraagzaamheid met onverdraagzaamheid, bitterheid met bitterheid vergelde, maar opdat het lijden van het voorgeslacht hem de Godsdienstige vrijheid, welke hij thans geniet, en het geloof, dat hij belijdt, des te hooger doe waarderen. Gij denkt reeds aan den *Bartholoméus-nacht!*

III.

De Bloedbruiloft van Parijs.

De vrede van *St. Germain* was gesloten. Beide partijen, vooral de edele COLIGNY, waren den oorlog en zijne gruwelen moede. Het scheen zelfs, dat men van de zijde der Katholieken er op bedacht was, om het vroegere onregt eenigermate te vergoeden en den diep gewortelden wrok geheel uit de harten uit te roeijen. Eene huwelijksverbindtenis tusschen MARGARETHA, jongste dochter van CATHARINA DE MEDICIS en den jeugdigen HENDRIK VAN NAVARRE, den veel belovenden zoon van JEANNE D'ALBRET, later in de Geschiedenis beroemd als HENDRIK IV, zou als middel hiertoe dienen. COLIGNY werd van *Rochelle* naar *Parijs* geroepen en aan het Hof met eerbewijzen overladen. Hij vermoedde niet, in welk een valstrik hij met vele andere aanzienlijke Protestanten, die eene gelijke uitnoodiging ontvangen hadden, was gelokt geworden. Alleen JEANNE D'ALBRET was met diepe moederlijke bezorgdheid vervuld over het lot van haren zoon, en gruwde van de snoodheid, welke zij aan het Hof van *Parijs* had aanschouwd. Dit ontging het oog der sluwe CATHARINA DE MEDICIS niet. Zij moest worden uit den weg geruimd, en weinige dagen vóór de voltrekking des huwelijks stierf zij onverwacht aan eene krankte, die naauwelijks eenige twijfeling toeliet, of zij was vergiftigd geworden (1). De bruiloft, wegens dezen plotselingen dood eenige

(1) Op den dag, waarop zij plotseling ongesteld werd, had zij van eenen *Italiaan* een paar welriekende handschoenen gekocht, die, volgens hetgeen hij zich later liet ontvallen, vergiftigd waren. Het lijk werd op Koninklijk bevel geöpend. Men vond wel geene

dagen verschoven, werd eindelijk met groote plegtigheid gevierd, en de feesten, te dier gelegenheid gegeven, hielden verscheidene dagen en nachten aan. Maar te midden dier feestvreugde, toen het middernachtelijk uur den naamdag van den H. BARTHOLOMÉUS had aangekondigd, daar wordt op eens een pistoolschot in de nabijheid van *de Louvre* gelost. De klok van *St. Germain l'Auxerrois* begint storm te luiden. Weldra weêrgalmt hetzelfde holle en doffe geluid van al de torens der stad. De verschrikte bewoners van *Parijs* verlaten hunne slaapsteden, en zien de straten door den rooden gloed van toortsen verlicht. Te midden der *Litanijen*, ter eere van de *Heilige Maagd* gezongen, vernemen zij den kreet van »*moord! Leve de Guisen! de Hugenooten onder!*" Wie nog in de verwarring en duisternis van den nacht waant te kunnen ontvlieden, vindt de straten door uitgespannen ketenen versperd en afgesloten. Eene dier moordschreeuwende benden, met witte kruisen op den hoed geteekend, en met eenen Hertog VAN GUISE aan het hoofd, stormt op de woning van COLIGNY los. De Admiraal, door het verraderlijke schot eens sluipmoordenaars gekwetst, was sinds eenige dagen aan zijne legerstede gebonden, en had dáár een bezoek van KAREL IX ontvangen, die met ware of gehuichelde deelneming in persoon naar zijnen welstand was komen vernemen (1). Hij verneemt het wild geraas en getier voor zijne woning. »Wat is dat?" vraagt hij, opgeschrikt uit den slaap. »Het is God die uwe ziel opeischt!" antwoordt hem één zijner dienaars, die binnen stuift. Dit woord ontdekt hem alles. Hij ontbiedt zijnen Prediker MERLIN, die hem overal vergezelt, en verzoekt hem, in tegenwoordigheid zijner huisgenooten, een kort gebed te doen. »Vrienden!" zegt hij daarop tot zijne onderhoorigen, »zoekt uw behoud in de vlugt; wat mij betreft, ik was lang bereid om te sterven, en beveel mij Gods barmhartigheid aan!" Terwijl hij spreekt, zijn de moordenaars in het slaapvertrek gedrongen. »Zijt gij COLIGNY!" brult één hunner hem te gemoet. »Die ben ik," is het antwoord, »jongeling, heb eerbied voor deze grijze haren!" Een dolksteek doorboort hem de borst, een sabelhouw doorklieft het gelaat; en men werpt het bebloede en mishandelde lijk uit het opengeschoven vensterraam, aan GUISE, die naar den dood zijns vijands staat te wachten, voor de voeten. Men wil, dat het hoofd, van het ligchaam gescheiden, eerst aan CATHARINA DE MEDICIS vertoond, en vervolgens aan den Paus naar *Rome* werd opgezonden (2). Zóó bood eens de dochter

---

sporen van vergift, maar dit zegt weinig, daar het hoofd (om welke redenen?) ongeopend bleef.

(1) In het belangrijke gesprek, tusschen den Koning en den Admiraal gevoerd, zoo als het tot in kleine bijzonderheden door onzen Vaderl. Geschiedschrijver VAN METEREN is medegedeeld, komt onder anderen voor, dat de Koning bij den dood des Verlossers (par la mort de Dieu) gezworen hebbe, dat zulk eene schelmsche daad (als de aanslag was op het leven des Admiraals) met de meeste gestrengheid zou gestraft worden. Hierdoor wordt het vermoeden nog meer versterkt, dat, indien al het plan tot den moord toen reeds bij de Koninginne Moeder in volle rijpheid aanwezig was, zij haren zoon, tot op den beslissenden oogenblik, hiervan onkundig heeft gelaten.

(2) Dit feit wordt door meest al de oude Geschiedschrijvers vermeld; daar het nogtans door Roomsch-Katholieke Schrijvers is weêrsproken, laten wij het geheel in het midden,

van HERODIAS aan hare moeder het hoofd des Doopers op eenen schotel aan.

Terwijl COLIGNY door het moordend staal werd getroffen, werden hem duizende even schuldelooze slagtoffers nagezonden in den dood. De moordlust holde voort door al de wijken der stad. Men zag de vervolgden vlieden op de daken, maar ook dáár achterhaald en ter nedergesmakt op de straten. Vrouwen vergrepen zich, ter eere Gods en tot zoen der Kerke, aan haar eigen geslacht, en kinderen verworgden kinderen van *Hugenooten*. De zon ging op om dit gruweltooneel te verlichten, en nog bloosde de mensch niet over zich zelven. De moordzucht ging voort te waden en te plassen door het bloed, en toen zij geene levenden meer te ontzielen vond, vergreep zij zich aan de ontzielde en verminkte lijken. Gedurende acht dagen werd de moord telkens op nieuw hervat, gelijk, na een hevigen brand, de vlam nog gedurig door de rookende en smeulende puinhoopen breekt; en eer nog het gruweltooneel, dat meer dan dertig duizend slagtoffers deed sneven (1), te *Parijs* geheel was uitgespeeld, waren er in naam des Konings moordbevelen naar onderscheidene provinciën uitgevaardigd, die, helaas! maar al te gereedelijk werden ten uitvoer gebragt. Te *Orleans*, *Bourges*, *Toulouse* en in vele andere steden werd de bloedbruiloft van *Parijs* eenige dagen later op de straten vertoond, en met de opoffering van onschuldige menschenlevens gevierd. Te hoogere lof komt daarom aan die weinige Roomsch-Katholieke Geestelijken en Bevelhebbers van steden toe, die, te midden van zóó vele onmenschelijkheden, de eere der menschheid en des Christendoms handhaafden; die indachtig bleven, dat liefde de hoofdinhoud des Euangeliums is, en toonden dat het gebod van JEZUS CHRISTUS: »*Hebt uwe naasten lief als U zelven!*" hooger bij hen gold dan het moordbevel des Konings (2).

Wij schrijven al de gruwelen der bloed-bruiloft van *Parijs* niet op de lijst van *Rome's* zonden, al heeft de Paus die met een *Te Deum* gevierd; al heeft hij dien triumf der Kerke met salvo's uit het geschut aan de geloovigen verkondigd en met gedenkpenningen vereeuwigd. Wij werpen de schuld daarvan veelmeer terug op de gruwzame CATHARINA DE MEDICIS, en haren door haren invloed bedorven Zoon, die hoewel hij schroomvallig tot den doemwaardigen aanslag toetrad, volgens de getuigenis van sommige Geschiedschrijvers, laaghartig genoeg geweest is, om uit de vensterramen van zijn paleis op zijne in doodsangst vlugtende onderdanen te schieten. En zelfs over die ontaarde Moeder en Zoon spreken wij het vonnis niet uit. Het wraakgeschrei van zóó veel onschuldig vergoten bloed is lang van de aarde ten Hemel opgeklommen, en bij God hebben beiden hunnen

---

of het werkelijk geschied of voor een verzinsel te houden zij. — Genoeg, in het Vatikaan hangt eene schilderij van dien moordnacht; de naam van GREGORIUS XIII staat er onder!

(1) Dit is eene der meest gematigde opgaven. Door anderen wordt dit getal op twee-en-zeventig duizend, door sommigen op meer dan honderd duizend begroot.

(2) »Sire!" schreef één hunner aan den Koning! »J'estime trop votre Majesté, pour obéir à ces ordres."

Regter gevonden. Men heeft er hevig over getwist, of deze moord lang vooruit in koelen bloede overlegd en met voorbedachten rade is gepleegd, dan of hij, gelijk latere Roomsch-Katholieke geschiedschrijvers beweren, meer het gevolg van oogenblikkelijke vrees voor wraakoefening der Protestanten geweest zij: (1) wij gelooven niet verre van de waarheid verwijderd te zijn, wanneer wij het daarvoor houden, dat het plan tot zulk eenen moord werkelijk reeds lang heeft bestaan, maar door de omstandigheden tot rijpheid is gebragt. Wat hiervan zijn moge, de verschrikkelijke *Bartholoméus-nacht*, die door het talent van MURETUS, één' der grootste Redenaars van dien tijd werd verheerlijkt, — »als of de starren, bij den dood zóó veler onschuldigen, schooner hadden geblonken, als of de *Seine* trotscher hare wateren had voortgestuwd" — maar die inderdaad zwarter en verschrikkelijker nederdaalde, dan ooit een nacht op het aardrijk was nedergezonken; — de verschrikkelijke *Bartholoméus-nacht* blijft, door alle volgende tijden heen, voor Katholieken en Protestanten beiden, een waarschuwend teeken, waartoe godsdienstige onverdraagzaamheid kan leiden, wanneer het der partijwoede gelukt haar den moorddolk in de hand te wringen; en hoewel die godsdienstige onverdraagzaamheid als eene gevaarlijke slang ook in den boezem van ons, Protestanten, nestelt, wij zeggen toch niet te veel, wanneer wij beweren, dat zij het eigenlijke beginsel dier Godsdienst uitmaakt, welke geene andere boven of nevens zich duldt, en als de alleenzaligmakende Godsdienst ook alleen wil heerschen.

IV.

Het onherroepelijke Edict.

Te vroeg had GREGORIUS XIII *Te Deum* gezongen. Zelfs een *Bartholoméus-nacht* was niet in staat geweest, om de Hervorming in *Frankrijk* te vernietigen. Zij verhief weder het hoofd uit de stroomen bloeds, waarin men getracht had haar onder te dompelen. De gewesten, die tot het Koningrijk van *Navarre* behoorden, waren van den algemeenen moord verschoond gebleven. Door den schrik der droefheid half versteend en verpletterd hadden de Protestanten te *Béarn*, toen zij de eerste tijding van het aangerigte bloedbad vernamen, een vasten uitgeroepen en openbare bedestonden voorgeschreven. Terwijl zij nog in zak en assche waren nedergezeten, verscheen GRAMMONT, als afgevaardigde des Konings, met het *Edict* van KAREL IX, dat de Protestantsche Godsdienst te *Béarn* vernietigde. Maar nu stond D'AUROS, een blinde grijsaard van tachtig jaren, als een andere MATTATHIAS op, om zijnen zoon met het heldenzwaard eens *Maccabeërs* te

(1) De plotselinge dood van JEANNE D'ALBRET, en vooral het vroeger behandelde in het beruchte gesprek te *Bayonne* blijven mij echter altijd eene zware bedenking daartegen. Beide gevoelens zijn in zoo verre met elkander vereenigbaar, dat men zich, met HASE, den moord voorstelt, »als lang te zijn voorbedacht, doch in den drang des oogenbliks besloten."

omgorden. In eene vergadering der Protestanten deed hij den jongeling voor zich komen: »Wie heeft u het leven geschonken?" vraagt hij hem; »Gij zelf, mijn vader!" is het antwoord: »of liever God door U!" — »Nu dan, mijn zoon!" herneemt de grijsaard, terwijl zijn verduisterd oog in tranen zwemt: »God en uw vader vragen dat leven, 't welk gij aan hen zijt verschuldigd, heden van u terug. Zoo gij het verliest, God zal u in vergoeding het eeuwig heerlijke en gelukkige leven schenken, dat alleen den naam van *leven* waardig is. Wat mij betreft, ik zal uwen dood niet overleven, maar na op aarde getuige te zijn geweest van uwe kinderlijke liefde en uwe deugd, zal ik daarvan getuigenis gaan afleggen voor den Vader der menschen. Tel niet degenen, die u zullen volgen: wat zegt het aantal, indien zij slechts dapper en deugdzaam zijn? Tel evenmin onze vijanden! De Heer der legerscharen zal hen doen vallen onder dit zwaard, dat Hij in uwe hand zal zegenen!" — De strijdlustige jongeling omhelst met geestdrift het hem toegereikte zwaard. Hij ontvangt geknield den ridderslag en daarop den vaderlijken zegen. Hij verzamelt een handvol dapperen om zich heen; doch spoedig vermeerdert hun getal. Duizende zwaarden zijn ontbloot en volgen de flikkering van zijn staal. De eerste aanval is tegen GRAMMONT gerigt. Zijn krijgsvolk wordt neêrgesabeld of verstrooid, hij zelf gevangen genomen. De tot vertwijfeling gebragte *Hugenooten* vatten alom de wapenen op. Zij bereiden zich tot een strijd op leven en dood. Zij verrigten, bij de verdediging hunner versterkte steden, met hunne vrouwen en kinderen wonderen van dapperheid. De toortsen van den *Bartholoméus-nacht* hebben een vuur ontstoken, dat steeds heviger gaat branden en geheel *Frankrijk* dreigt te vernielen.

Maar al te veel hebben wij in de Geschiedenis der Hervorming in *Frankrijk* krijgsbedrijven moeten schilderen; wij spoeden daarom voort tot het einde, om de uitkomst te vermelden. De *Hugenooten*, met HENDRIK *van Navarre* aan de spits, belegerden het met moord bezoedelde *Parijs*, en op nieuw was men genoodzaakt de regten der Protestanten te erkennen en te eerbiedigen. Nu echter vormde zich, onder het beleid der *Guisen*, de zóógenoemde *Heilige Ligue*, welke, met den ondergang van het Protestantisme, ook den val der *Bourbons* beöogde. KAREL IX was gestorven. De schimmen der verslagenen in den *Bartholoméus-nacht* hadden rondom zijn sterfbed gespookt (1). HENDRIK III volgde hem op, en trad tot de Heilige *Ligue* toe, maar weldra voor de overmagt der *Guisen* beducht, zocht hij zich van deze gehate mededingers en tegenstanders te ontdoen. Maar, na twee hunner vermoord te hebben, was hij zijn eigen leven niet zeker. Hij vlugtte naar de vijanden zijns geloofs, naar het leger der *Hugenooten*, maar ook dáár vervolgde en bereikte hem de vergiftigde dolk van JACQUES CLEMENT. Met hem was het huis van

(1) Eens, zich met zijne voedster alleen bevindende, zal hij hebben uitgeroepen: »Ah, ma nourrice, ma mie! que de sang et que de meurtres! Ah! que j'ai suivi un méchant conseil! ô mon Dieu! pardonne les moi, s'il te plait! Je ne sais où je suis, tant ils me rendent perplexe et agité!"

VALOIS uitgestorven, en HENDRIK *van Navarre* was de naaste erfgenaam der kroon. Maar zijn hoofd was, als Protestant, met den Pauselijken banvloek getroffen. De *Ligue* en half *Frankrijk* stonden dreigende tegen over hem. Hij zegevierde nogtans over al zijne vijanden, en het door hem belegerde *Parijs* bood, tot het uiterste gebragt, de sleutelen der stad den heldhaftigen overwinnaar aan. Maar de vrucht dier overwinning ging voor de Hervorming verloren. De overgang des Konings tot de Roomsch-Katholieke Godsdienst scheen de voorwaarde en het middel tot verzoening aller partijen te zijn; en HENDRIK oordeelde dat de kroon van *Frankrijk* wel eene *Mis* waard was; of — wilt gij een zachter oordeel? — hij meende zijn geloof aan de rust en den vrede van *Frankrijk* ten offer te moeten brengen. Wel verzekerde hij aan zijne voormalige geloofsgenooten (en heeft hij in zijn hart immer opgehouden hun toe te behooren?) door het zoogenoemde onherroepelijke *Edict van Nantes* (1598), de vuriggewenschte godsdienstige vrijheid en, in vele opzigten, gelijke regten met zijne overige onderdanen; maar naauwelijks was hij door de hand van RAVAILLAC gevallen (1610), of het bleek, hoe veel er op dit eeuwige en onherroepelijke *Edict* voor de Protestanten te rekenen ware. De *Hugenooten* zagen al de hun toegezworene regten verkort en aangerand, en toen zij eene laatste poging deden om die regten te handhaven en te herwinnen, wist de Kardinaal RICHELIEU (1629) hen te ontwapenen en aan hunne partij alle staatkundig gewigt te ontnemen, tot dat eindelijk LODEWIJK XIV tot de geheele herroeping van het *Edict van Nantes* besloot. Nu zagen de Hervormden op nieuw hunne goederen verbeurd verklaard, zich zelven met hunne kinderen aan moord en vervolging prijs gegeven, en met een tweeden *Bartholoméus-nacht* bedreigd. *Europa* werd met vlugtelingen *(Refugiés)* overstroomd; *Frankrijk* van een goed deel zijner beste en arbeidzaamste burgers beroofd, en aan het Protestantisme in dit Rijk eene wonde toegebragt, waarvan het eerst in onze dagen, even als een kranke, die van den oever des doods is terug gebragt, eenigermate begint te herstellen.

Waarom heeft de gezegende Kerkhervorming — welke ons zóó duidelijk is gebleken Gods werk te zijn, welke zich met zulk eene verbazende snelheid, verre naar het *Noorden* en het *Zuiden* van *Europa* heeft uitgebreid — *aan het einde niet geheel gezegevierd?* — Waarom heeft het haar niet mogen gelukken, zich in alle landen, waar zij eenmaal was doorgedrongen, tegen list en geweld te handhaven? — of hoe heeft de Hemelsche Voorzienigheid, hoe heeft de Heer der Gemeente het kunnen gedoogen, dat het licht, hetwelk in zijne Kerk was opgegaan, op sommige plaatsen weder bloedrood onderging, en door een stikdonkeren nacht werd vervangen? — Op deze vragen zijn wij evenmin in staat een alles afdoend en volkomen bevredigend antwoord te geven, als op de vraag: waarom het gezegende Chris-

tendom, — daar God toch de verlichting en zedelijke opvoeding van geheel het menschdom beöogt, — na zóó vele eeuwen zich nog niet verder over den ganschen aardbodem heeft uitgebreid? Of, hoe de Hemelsche Voorzienigheid en de Heer der Gemeente het hebben kunnen gedoogen, dat het *Islamisme* in het Oosten op de puinhoopen van het Christendom zich vestigde, en zelfs in die landen zegevierde, waar vroeger de bloeijendste Christelijke gemeenten hadden bestaan? — Indien wij nogtans wegens zulke bedenkingen ons geloof aan de Goddelijkheid van het Evangelie geenszins opgeven, omdat het op andere en vaste grondslagen rust, dan zullen wij ook, als Protestanten, ons geenszins laten schokken in ons geloof, omdat de Geschiedenis niet volkomen al onze wenschen en verwachtingen vervuld heeft. Wij willen dan ook geenszins eene vermetele poging doen om dit raadselachtige in de wegen der Goddelijke Voorzienigheid te ontraadselen, maar hier toch enkele aanmerkingen laten volgen, welke dienen kunnen, om ons in ons Christelijk geloof te versterken en te bevestigen.

En verstrekt het dan niet aanstonds ter krachtige aanbeveling der Hervorming, dat zij ook onder die volken, waar thans het Katholicisme weder geheel heerschende is geworden, weêrklank in duizende gemoederen heeft gevonden? — dat zij ook in landen als *Spanje* en *Italië*, waar men wanen zou, dat de magt des bijgeloofs of geestelijke dwang haar eeuwig zou hebben uitgesloten, is doorgedrongen, en schoon-ontluikende bloesems heeft gedragen? — Al verschafte het ons eene smartelijke gewaarwording, de Hervorming, gelijk in *Frankrijk*, na hardnekkigen en bloedigen, telkens weder vernieuwden kamp, voor de overmagt van stoffelijk geweld te zien zwichten, het was ons toch eene geruststellende en vertroostende gedachte, dat hare vijanden en tegenstanders, als bewijsgronden om het Protestantismus te wederleggen, zulke middelen tot hare onderdrukking hebben moeten aanwenden; dat *Jezuïtenlist* zich aan staatkunde gehuwd heeft; dat al de folteringen der *Inquisitie* zijn in werking gebragt; dat men het moordende staal door den gorgel heeft gejaagd; dat men door den donder van het geschut de stem der Evangelie-waarheid heeft verdoofd, om tot dat doel te kunnen geraken; en dat men door de vereenigde aanwending dier middelen, dat doel slechts in weinige landen bereikt heeft.

Maar, gelijk wij het als billijk verwijt aan de Roomsche Kerk mogen voorwerpen, dat zij, in de landen, waar zij getriumfeerd heeft, door zulke middelen hare zegepraal heeft gekocht, zoo behooren wij, als Protestanten, toe te geven, dat de Hervorming, hoe zuiver in haren oorsprong, in hare voortgaande ontwikkeling vele min-edele bestanddeelen in zich had opgenomen, en hierdoor, haar eigen voortgang gestremd heeft. De vroeggerezene geschillen der Protestanten, welke hen in eigene ingewanden deden wroeten, terwijl zij met vervolging werden bedreigd, hebben eene dubbel-snijdende scherpte gegeven aan de wapenen hunner tegenstanders. Toen de zon der Evangelie-waarheid in de treurige *Nestoriaansche* en *Monophysitische* geschillen dreigde onder te gaan, ging in het Oosten de halve maan van *Mekka* op. Toen de Protestanten de doode letter begonnen te

stellen boven den bezielenden geest, vierde *Rome* over de Hervorming triumf. Even schadelijk was het voor hare uitbreiding, dat zij hare zaak, de heilige zaak der Godsdienst, met die van staatkundige partijen vermengde; en het verdient onze opmerking, dat, zóó lang zij zich hiervan rein heeft zoeken te bewaren, geene vervolging alleen — zelfs niet in *Frankrijk* — over haar heeft kunnen zegevieren. Het is waar, *Spanje* en *Italië* maken hierin eene uitzondering. Dáár is de *Inquisitie* er in geslaagd alleen door haren invloed te bewerken, wat zij in vele andere landen vruchteloos heeft gepoogd. Maar dáár vooral hebben wij het onderscheid in het oog te houden, dat er tusschen de volken van het *Noordelijk* en *Zuidelijk Europa* bestaat; tusschen die volken, bij welke het denkend verstand meer op den voorgrond treedt en als regter beslist, en die, welker ligt ontvlambare verbeelding door de uitwendige vormen der Godsdienst eerst en vooral gestreeld en geprikkeld wil zijn; tusschen die volken, aan wier karakter meerder zedelijke ernst eigen is, en die, welke meer onder het gebied der zinnelijkheid staan. In dit onderscheid van het volkskarakter hebben wij niet de eenige, maar eene der voornaamste oorzaken gezocht, waarom de Hervorming zoo veel meerderen opgang in het *Noorden* dan in het *Zuiden* van *Europa* gemaakt, en dáár een tegenstand verduurd heeft, waarvoor zij in het *Zuiden* bezweek (1). Zij moge ook al in *Spanje* en *Italië* vele moedige belijders en martelaars gehad hebben, zij was ongeschikt voor den volksgeest, of, liever, de volksgeest was toen nog ongeschikt voor haar en stond te laag om haar in hare waarde te schatten. Zelfs in *Frankrijk* ontbrak het te veel aan zedelijken en godsdienstigen zin (2), dan dat allen, die met hun verstand van de waarheid overtuigd waren geworden, ook bereid zouden zijn geweest, die waarheid als het heiligst *Palladium* te bewaren en te beschermen, en om harentwil alles op te offeren en te lijden. Ligtzinnigheid omtrent 's menschen hoogste en dierbaarste belangen gaf er te veel den toon aan het maatschappelijke leven, dan dat de Hervorming ook dáár eene volkomene en duurzame zegepraal had kunnen verwerven. En ware de gestrenge en gemoedelijke ernst, welke de borst van eenen CALVIJN bewoonde, aan al de Protestanten eigen geweest: gewis, geene *Bartholoméus-nachten*, geene veranderde

(1) Omtrent den volksgeest in *Italië* zegt BROES zeer juist: „Had de afzwering van het Hervormde geloof in *Italië* meer dan elders plaats, zoo zou ik vermoeden, dat dit gedeeltelijk is toe te schrijven aan den aard der Italianen, en aan de wijziging der verlichte kennis, welke onder hen was opgegaan. Velen uit hen waren meer door fraaije letterkennis en wijsbegeerte tot de Hervorming getrokken geworden, dan door den aandrang van een vroom gemoed. Stemt hiermede niet overeen, dat in *Italië*, nevens de schoone letteren, vrijgeesterij, en zamen met het Lutherdom het rationele Socianisme wijd had veld gewonnen? — Zulken nu worden te allen tijde liefst geene martelaars, maar houden zich tevreden, met gelijk verlichten onder de oude Romeinen, terwijl zij, voor het oog, eene processie ter eere van de Heilige Maagd leiden of volgen, onder elkander en voor zich daarover te lagchen." —

(2) Wij willen hiermede geenszins ontkend hebben, dat het Protestantisme, zoo wel in de hoogere als in de lagere standen van *Frankrijk*, vele duizende aanhangers geteld heeft, die de Hervorming met hart en ziel omhelsd hadden. Dat een hooger en edeler beginsel dan wufte modezucht of zekere riddergeest in veler gemoederen bleef doorwerken, is later, bij de herroeping van het *Edict van Nantes*, in den standvastigen geloofsmoed zóó veler uitgewekenen, schitterend gebleken.

geloofsbelijdenis van Vorsten, geene herroeping van plegtig bezworene *Edicten*, hadden het Protestantisme uit *Frankrijk* kunnen verdringen!

Dit moge tot antwoord dienen op de vraag: hoe het in sommige landen gelukt is, de Hervorming, ook waar zij op het punt stond van te overwinnen, weder te onderdrukken? — En nu sla men eindelijk het oog op den uitwendigen en inwendigen toestand dier landen. *Ierland* is in de rij der volken van *Europa* het verst terug gebleven; — omdat het onder den harden dwang van *Engeland* stond? — Ja, maar niet minder, omdat het onder den harden dwang des geestes, in den staat der kindschheid en onmondigheid door zijne Priesters werd gehouden. In *Bohemen* is met de Hervorming ook de zelfstandige volksgeest, die zich dáár vroeger zoo krachtig ontwikkelde, geheel onderdrukt. Niet één groot en beroemd man is dáár opgestaan. Als door den ontheisterenden adem van den noordewind is er alles verstijfd. In *Spanje* zien wij middeleeuwsche duisternis terug gekeerd. Eerst in onze dagen schijnt de eeuwen lange slaap afgebroken, die zich over dit land en volk heeft uitgebreid. Maar, terwijl het met hartstogt naar het schaduwbeeld eener staatkundige vrijheid jaagt, is er geen land, waar ware burgerlijke of zedelijke en Godsdienstige vrijheid minder wordt gekend en begrepen. *Italië* moge nog altijd het land der kunsten zijn: wat is er tot op dezen oogenblik van de verlichting en beschaving des volks geworden? — In datzelfde *Calabriën*, waar men de *Waldenzen* in hunne verborgenste schuilhoeken heeft opgespoord, liet men geheele horden van struikroovers veilig nestelen en straffeloos moorden; en het is bekend, dat er geene openbare misdaden veelvuldiger gepleegd zijn, en welligt nog gepleegd worden, dan in den *Kerkelijken Staat*. In *Frankrijk* heeft de zegepraal des bijgeloofs aan de zegepraal des ongeloofs den weg gebaand. De *Bartholoméus-nacht* was het voorspel van de gruwelen der *Fransche revolutie*. Het einde der achttiende eeuw heeft in *Frankrijk* getoond, wat er, zonder de tusschenkomst eener Hervorming in de zestiende eeuw, van *Europa* had kunnen worden. En zoo iets in staat is *Frankrijk* te behoeden van geheel de prooi des ongeloofs te worden, het is het Protestantisme alleen, hetwelk met de toenemende verlichting en beschaving gelijken tred houdt, en toch het Evangelie, als het hoogste wetboek uit den hemel, blijft eerbiedigen; — dat zelfde Protestantisme, hetwelk dáár de gruwzaamste vervolgingen heeft doorgestaan, maar te midden van alle omwentelingen nimmer geheel is uitgeroeid of ontworteld, welks afgehouwen tronk thans nieuwe en jeugdige loten uitschiet, die welligt bestemd zijn om in de toekomst rijke en heerlijke vruchten te dragen.

TERUGWERKENDE INVLOED

DER

HERVORMING

OP DE

ROOMSCH-KATHOLIEKE KERK.

„Hoe noodlottig de Hervorming ook voor de magt der Pausen moge geweest zijn, zij heeft niet weinig bijgedragen om, ten aanzien van het wetenschappelijke en het zedelijke beide, den toestand der Roomsche Kerk te verbeteren."

ROBERTSON.

„De Hervorming heeft de Kerk allengskens meer van de onbepaalde opperheerschappij der Roomsche Geestelijkheid bevrijd. De aanhoudende wrijvingen met de Evangelische Kerk hebben wetenschappelijke nasporingen noodzakelijk gemaakt, en veel vernietigd, wat zonder de Hervorming zou zijn gebleven, en veel in het leven geroepen, wat zonder haren invloed nimmer ware tot stand gekomen."

ELLENDORFF.

Zullen wij hier in het breede herinneren, welke onberekenbare weldaden en voorregten voor de Protestantsche Christenheid uit de zegenrijke gebeurtenis der Kerkhervorming zijn voortgevloeid? — Zij behoeft zulk eene lofrede niet. De Geschiedenis zelve is ook hierin hare getrouwe pleitverzorgster geweest. Zij heeft het voor ons aanschouwelijk gemaakt: dat door de Hervorming en haren invloed het Heilig Bijbelboek, na eeuwen lang onder kloosterstof te zijn begraven, zijn' eerbiedwaardigen rang herkregen heeft; dat Gods Woord, daarin nedergelegd, tot het eenige en onfeilbare rigtsnoer van des Christens geloof en wandel is verheven; dat de verdonkerde hoofdinhoud van het Evangelie helderder is aan het licht gebragt; dat de openbare Godsvereering tot haar waar beginsel en hare oorspronkelijke eenvoudigheid is terug gevoerd; dat de waarde des geloofs, en niet minder de waarde van ongeveinsde deugd en Godzaligheid is gered en gehandhaafd; en — wat wij het eerst hadden kunnen noemen — dat hierdoor de vrijheid des gewetens, bij het onderzoek en de belijdenis der waar-

heid, als de onschatbaarste aller weldaden, is verworven. — De Hervorming heeft den menschelijken geest voor altijd van de knellende kluisters ontslagen, waarmede men zijne vleugelen had gebonden, en alzoo den grond gelegd tot eene geheel nieuwe en grondige beöefening der wetenschappen. Zij heeft het bijgeloof van den troon gestooten, en aan het rijk der onwetendheid eene onherstelbare schade toegebragt; werkzaamheid en nijverheid, zedelijke en godsdienstige beschaving, de verlichting, onderwijzing en opvoeding des volks door het Evangelie bevorderd; het geluk der huisgezinnen en de stoffelijke welvaart der volken verhoogd. Zij heeft de Vorsten van het juk der *Hiërarchie*, *Europa* van het gevaar eener algemeene overheersching bevrijd, en het staatkundig evenwigt hersteld. Dit alles en nog veel meer, wat wij uit de Geschiedenis zouden kunnen opzamelen, of wat wij in den loop dezer beschouwing nog verder zullen vinden op te merken, hebben wij als Protestanten, heeft de menschheid met ons, aan deze gebeurtenis te danken. Maar belangrijk blijft nog het onderzoek: *welken terugwerkenden invloed de Hervorming op de Roomsch-Katholieke Kerk geöefend heeft*? — Al beschuldigt men ons, dat wij als ontaarde en onnatuurlijke zonen van de Moederkerk zijn afgevallen; al wijzen wij die beschuldiging af, door de Roomsch-Katholieke Kerk wel voor onze Zuster maar niet voor onze Moeder te erkennen: haar toestand blijft ons toch als Christenen de innigste belangstelling inboezemen; en indien wij het bewezen vinden, dat die invloed — hoewel in enkele opzigten nadeelig — over het geheel gunstig en voordeelig geweest is, dan zal dit de schoonste krans, de welsprekendste lofrede der Hervorming zijn.

I.

Het Concilie van Trente.

1545—1563.

In een laag dal, door het hooge *Tijroolsche* gebergte ingesloten, ligt het onaanzienlijke maar in de latere Kerkgeschiedenis vermaarde *Trente*. Zóó schilderachtig schoon als de natuur in deze streken is, zóó weinig bezienswaardig is de sombere stad met hare naauwe en donkere straten; maar in de kerk van *Santa Maria* wordt het oog des vreemdelings door eene schilderij geboeid, waarop de Portretten der aanzienlijkste Prelaten en Godgeleerden zijn voorgesteld, die de beroemde Kerkvergadering hebben bijgewoond, welke hier omstreeks het midden der zestiende eeuw werd gehouden (1); en met geen minderen eerbied wijst men hem het *Crucifix*, in dezelfde Domkerk bewaard, hetwelk tot het plegtig bezweren der besluiten van het Concilie gediend heeft (2).

Wat, langer dan eene eeuw, de wensch der geheele Christenheid was geweest; wat LUTHER, vóór dat het tot eene openlijke vredebreuk met *Rome* kwam, en zelfs daarna, smeekend en dringend begeerd had; wat de Vorsten en Stenden op elken Rijksdag als een heilig regt der Christenvolken hadden geëischt; wat aan eenen ERASMUS en vele gematigden en weldenkenden met hem, als het laatste redmiddel voor de éénheid der Kerk nog overig scheen; maar wat *Rome* standvastig en hardnekkig geweigerd had — dit kon eindelijk niet langer geweigerd worden. Eene algemeene Kerkvergadering was door PAULUS III uitgeschreven, en alle kerkelijke en wereldlijke Vorsten werden opgeroepen, om dáár te verschijnen, of hunne afgevaardigden, die met genoegzame magt waren bekleed, om in zulk eene vergadering zitting te nemen, derwaarts te zenden. Niet dan schoorvoetende had de Paus zijne toestemming er toe gegeven, dat eene Vergadering, welke over de hoogste belangen der Kerk zou beslissen, buiten de grenzen van *Italië* haren zetel zou vestigen. Hij was ernstig beducht, dat de Keizer, die het Concilie in eene der steden van het Duitsche Rijk wilde gehouden hebben, dáár eene magt en een'.invloed zou doen gelden, die voor zijne magt en zijn gezag nadeelig konden worden. De keus werd daarom op *Trente* gevestigd, hetwelk niet al te verre van *Rome* was verwijderd, om aan de Pauselijke Legaten gedurig

(1) De beroemdste Geschiedschrijvers van dit vermaarde Concilie zijn SARPI en PALLAVICINI. Het is bekend, dat het werk van SARPI met veel onbevangenheid van oordeel en in een vrijzinnigen geest is opgesteld.

(2) Tot de volkslegenden behoort, dat het kruisbeeld bij het sluiten der Vergadering, ten teeken van goedkeuring en toestemming, zou geknikt hebben.

hunne geheime Instructiën te doen geworden (1); hetwelk toch gerekend werd tot *Duitschland* te behooren en, wegens zijne ligging op de grenzen van onderscheidene rijken, als het middelpunt van *Europa* beschouwd kon worden. Den 13den Maart 1545 deden de Kardinalen MONTANUS (later JULIUS III) en CERVINUS, als afgevaardigden van den Paus, hunne intrede binnen de stad. Een driejarige aflaat werd het loon van allen, die van heinde en veer waren toegestroomd om den intogt dezer Kerkvorsten te aanschouwen. Maar hunne eerste verrigtingen beantwoordden slecht aan dit luisterrijk begin, of liever, de gezanten waren tot stilzitten en ledigheid veroordeeld, zonder iets te kunnen verrigten. Met hoe veel ophef de opening der Vergadering ook was aangekondigd, geen der Bisschoppen of der andere afgevaardigden, die hier ambtshalve moesten tegenwoordig zijn, — men had berekend dat dit getal ten minste vier-honderd zou kunnen bedragen — was nog verschenen. Men wachtte nog onderscheidene dagen, weken, maanden, maar vruchteloos. Negen maanden verliepen er, eer een genoegzaam aantal Bisschoppen aanwezig was, om aan den aanvang der werkzaamheden te kunnen denken. Het was eerst op den 13den December deszelfden jaars, dat men vijfentwintig Bisschoppen, met al de teekenen hunner waardigheid omhangen, zich in plegtigen optogt naar de Kathedraal-Kerk van *Trente* zag begeven, waar de eerste openbare zitting zou plaats hebben. Nadat hier door den Legaat MONTANUS de Mis bediend, en door den Bisschop van *Bitonte* CORNELIO MUSSO eene hoogdravende redevoering was uitgesproken (2), werd eindelijk de Vergadering voor geöpend verklaard, als bijeengeroepen: »tot eer der Heilige en ondeelbare Drievuldigheid, tot uitroeijing der ketterijën, tot bevordering van den vrede en de eenheid der Kerk, tot hervorming van Geestelijken en leeken, tot onderdrukking en uitdelging van alle vijanden van den Christennaam." Uit het weinig belangrijke dat de beide eerstvolgende openbare zittingen opleverden — bleek genoegzaam de verlegenheid der Vergadering, hoe hare zwaarwigtige taak te aanvaarden. De tweede zitting bepaalde zich tot het aanhooren van enkele voortreffelijke zedelijke voorschriften, hoe de Trentsche Vaders zich, tijdens het Concilie, hadden te gedragen, hun bij monde van den Kardinaal MONTANUS medegedeeld; de derde tot de bekrachtiging der algemeene Christelijke Geloofsbelijdenis, het *Sym-*

---

(1) Zij waren reeds bij hunne aankomst van twee Pauselijke *bullen* voorzien, de eene, die zij voor aller oog hadden bloot te leggen, waarin hun het Præsidium van het Concilie werd opgedragen; de andere, waarbij hun de geheime volmagt werd verleend om het Concilie, wanneer het belang van den Roomschen Stoel dit scheen te vorderen, weder te ontbinden.

(2) In eene Apostrophe aan de omliggende bergen gerigt, roept de Redenaar de rotsen, wouden en bergstroomen op, om het aan de geheele wereld te verkondigen, dat alles zich aan het Concilie behoorde te onderwerpen; deed men dit niet, dan zou men met reden kunnen zeggen: »dat het licht *van den Paus* in de wereld gekomen was, maar dat de wereld de duisternis liever had gehad dan het licht." Ten slotte noodigt hij allen uit, die het regt hadden in deze Vergadering te verschijnen, zich daarin »*als in het Troyaansche paard*" te vereenigen. De verklaring van deze laatste *tirade* zijner welsprekendheid heeft aan PALLAVICINI en latere Schrijvers niet weinig moeite gekost.

bolum fidei. Terwijl sommige Bisschoppen, in overeenstemming met den wensch des Keizers, eerst en vooral aan de opheffing en wegruiming der ergerlijkste misbruiken wilden gedacht hebben, wenschten de Pauselijke Legaten elk besluit daaromtrent zooveel mogelijk te vertragen, en de *Leer* — welke de veroordeeling der Protestanten in zich zoude sluiten — op den voorgrond geplaatst te zien. Eindelijk kwam men overeen, dat de beraadslaging over de leer en de hervorming van zeden als hand aan hand zoude voortgaan. In de vierde zitting werd over het gezag der *H. Schrift* en der *Kerkelijke overlevering*, in de vijfde, over *de erfzonde*, in de zesde (welke door langdurige beraadslagingen en vele onstuimige tooneelen was voorafgegaan) over de leer der *regtvaardiging* gehandeld. In de zevende werd het getal en karakter der Sacramenten bepaald, en vervolgens overgegaan om elk dezer Kerkplegtigheden afzonderlijk te behandelen. Voor de zoo gewenschte hervorming veler misbruiken, welke onder de hoogere en lagere Geestelijkheid waren ingeslopen, was gedurende deze zittingen nog zeer weinig besloten; en toch dat weinige, wat de Vergadering omtrent de afwezigheid der Bisschoppen van hun Kerkelijk gebied, of de vereeniging van een aantal Kerkelijke ambten en bedieningen in dezelfde personen had vastgesteld, mishaagde zóó zeer aan PAULUS III, dat hij aan zijne Legaten, de hun vroeger verleende volmagt, om des noods de Vergadering te ontbinden, herinnerde, en de eerste gelegenheid, welke zich aanbood, om haar naar elders te verplaatsen, gretig aangreep. Het uitbreken der pest te *Trente* kwam hem hierin te hulpe (1), en bood hem een geschikt voorwendsel aan, om het Concilie naar *Bologne* te verleggen; waar hij minder van den invloed des Keizers en der Kerkelijke Bisschoppen had te vreezen, en nog onbeperkter zijnen invloed kon doen gelden. Niet minder welkom was het hem, dat ten gevolge dezer verplaatsing, het Concilie met eene geheele ontbinding bedreigd werd, daar de minderheid der Bisschoppen, welke geweigerd had zich naar het besluit der meerderheid te voegen, te *Trente* was achtergebleven. In de bijeenkomsten, welke te *Bologne* vernieuwd werden, was nog niets wezenlijks verrigt, toen de dood van PAULUS III inviel, wiens bemoeijingen meer tot belemmering en vertraging, dan tot bevordering van den gang der werkzaamheden gestrekt hadden.

Kon men omtrent zijnen opvolger, den Kardinaal MONTANUS, die als Pauselijk Legaat zoo getrouw aan zijne Instructiën, en geheel in den geest van zijnen meester gehandeld had, eene veel gunstiger verwachting koesteren? — Toch had men iets met zijne benoeming gewonnen. JULIUS III, zwichtende voor de dringende eischen en vertoogen des Keizers, besloot het Concilie op nieuw van *Bologne* naar *Trente* te verplaatsen. Werkelijk hervatte, in het jaar 1551, de Vergadering hare langgeschorste zittingen weder. De behandeling der

(1) Of werkelijk de pest te *Trente* geheerscht hebbe, dan of de Pauselijke Legaten de epidemie eener veel minder gevaarlijke ziekte daarvoor hebben willen doen doorgaan, blijft, na hetgeen SARPI omtrent de getuigenis der geneesheeren heeft medegedeeld, voor het minst hoogst twijfelachtig.

Sacramenten, (over de *Eucharistie*, de *biecht* en het *laatste oliesel)* werd daarin weder opgevat, en in de dertiende en veertiende zitting voortgezet. De Protestanten, die een' geruimen tijd weigerachtig waren gebleven, om deel te nemen aan eene Vergadering, welke geheel onder Pauselijk gezag en invloed stond, en waar zij als veroordeelde ketters moesten verschijnen, hadden, nadat hun het vrijgeleide, waarop zij aandrongen, verzekerd was, nu ook hunne afgevaardigden gezonden. Aan het hoofd hunner eischen, om de geldigheid van het Concilie te kunnen erkennen, stelden zij, dat het gezag van den Paus aan dat van het Concilie ondergeschikt werd verklaard, en dat men op alle vroeger genomen besluiten zou mogen terugkomen. Men hoorde hen met veel lankmoedigheid aan, en verklaarde, dat de Vergadering over hun verzoek zou beraadslagen. Men begrijpt echter ligtelijk, dat er geen oogenblik aan gedacht werd, deze eischen in ernstige overweging te nemen. Ook zou het Concilie verschoond blijven van op deze vragen een weigerend antwoord te geven. De op nieuw uitgebarsten krijg maakte plotseling aan alle beraadslagingen een einde. De schrik voor MAURITS' zegevierende wapenen, het gerucht zijner stoutmoedige en verrassende onderneming en het welgelukken daarvan, dreef nog sneller, dan vroeger de vrees voor de pest, de Trentsche Vaders uit een, en naar hunne haardsteden terug. Het Concilie werd voor den tijd van twee jaren opgeheven; en aan het einde van dit tijdperk waren er in den staatkundigen en godsdienstigen toestand van *Europa* zulke gewigtige veranderingen voorgevallen, dat het geheel en voor altijd vergeten scheen.

Tien jaren verliepen er weder, en reeds was aan de Protestantsche Kerk in *Duitschland* door den Godsdienst-vrede van *Augsburg* hare zelfstandigheid verzekerd, toen PIUS IV, met meerderen ernst dan één zijner voorgangers, het aangevangene werk, tegen het begin des jaars 1562, deed voortzetten, en in den loop des volgenden jaars ten einde bragt. Behalve de Gezanten van verschillende Vorsten, waren thans vier Pauselijke Legaten, twee andere Kardinalen, drie Patriarchen, vijf-en-twintig Aarts-Bisschoppen, honderd-acht-en-zestig Bisschoppen, negen-en-dertig gevolmagtigden van afwezende Prelaten, zeven Abten en even zoo vele Generaals van Monniken-orden tegenwoordig. Het getal der stemgeregtigden was in zijn geheel tot twee-honderd en vijftig geklommen, en hoewel dit getal ongelijk aanzienlijker was, dan eene der vorige zittingen nog had opgeleverd (1), zoo was het betrekkelijk gering te achten, in eene kerkvergadering, welke den naam en de regten van een algemeen Concilie zich toeëigende. *Italië* alleen telde meer Bisschoppen, dan hier uit alle landen te zamen waren verschenen. Bovendien had de Paus met zijne Legaten weten uit te

(1) Bij de eerste opening onder PAULUS III, waren er 25, bij de tweede, onder JULIUS III, 15 Bisschoppen; later zestig of zeventig, maar zelden ten vollen getale vereenigd, tegenwoordig; in verscheidene zittingen is het getal tot beneden de vijftig stemgeregtigden gedaald. »Welk eene dwaasheid!" riep PAULUS III, in een oogenblik, waarin hij over den gang van het Concilie slecht gehumeurd was, uit: »welk eene dwaasheid, dat ik een zestigtal onbedrevene Bisschoppen naar eene kleine bergstad gezonden heb, om over zulke en zoovele zaken te beslissen!"

werken, dat de Italiaansche Bisschoppen — welke het meest regtstreeks onder den invoed van *Rome* stonden en door hunnen eed zelven waren gebonden, om de waardigheid van den Roomschen stoel, tot elken prijs, ook in het Concilie op te houden en te handhaven — boven die van andere natiën, welke hier vertegenwoordigd werden, steeds de meerderheid behielden (1). Toch hadden de Pauselijke Legaten, om het gezag van *Rome* ongekrenkt te bewaren, en hunnen wil te doen bovendrijven, een heeten kamp te strijden. Op de plegtigheid des Avondmaals, bepaaldelijk op de viering der plegtigheid onder *de beide gestalten* werd nog éénmaal teruggekomen; vervolgens omtrent de *Mis*, de *Priesterwijding*, het *huwelijk*, het *vagevuur* vastgesteld, wat als Katholieke Kerkleer zou gelden. De *Aflaat*, met zijn sleep van misbruiken en dwalingen, werd slechts even en vlugtig aangeroerd. Een aantal bepalingen werden voor het monniksleven en de kerkelijke zedetucht gemaakt. En hiermede werd de reuzenarbeid, dien men op zich had genomen, die zoo veel aan de Christenwereld had beloofd, voor voleindigd verklaard. Aan den Paus, den Keizer, en allen die tot het houden van dit Concilie hadden medegewerkt, werd met eenstemmig gejuich dankzegging toegebragt, en met het *Anathema*, *Anathema cunctis Haereticis!* (vloek over alle ketters!) scheidde de Vergadering uit een. Allen, die thans verschenen waren, waren gehouden vóór hun vertrek uit *Trente* mede de besluiten te onderteekenen, welke door de Vergadering, gedurende de vijfentwintig zittingen, die zij, van hare eerste opening af, gehouden had, waren afgekondigd.

Wat die besluiten inhielden is uit de Geschiedenis genoegzaam bekend. Ach! de hope der Christenheid, indien men die nog had kunnen koesteren, is jammerlijk teleurgesteld. Het Concilie van *Trente* heeft de wijde en diepe klove, welke er alreede tusschen de Protestantsche en Roomsche Kerk gevestigd was, nog wijder en dieper uitgegraven, en voor altijd onoverkomelijk gemaakt. Het heeft zijne eigene Kerk als eene bedreigde forteres met een mantel van vestingwerken omgeven, en die bemuurd en omrasterd, maar tot de hervorming harer gebreken (met hoeveel ophef ook aangekondigd!) heeft het weinig, en tot herstel des vredes, tot verzoening en hereeniging der van een gescheidene Christenen, heeft het volstrekt niets gedaan. Wel werden er ook op deze Kerkvergadering mannen gevonden, die nog in den vrijzinnigen geest van ERASMUS dachten, die met den vromen ernst van eenen CONTARINI bezield waren; wel werd er over de leer

---

(1) Volgens eene naauwkeurige berekening was de doorloopende verhouding tusschen het getal der Italiaansche en der overige Bisschoppen, als van 27 tot 18, of van 3 tot 2. Wij erkennen, dat de Paus met veel schranderheid voor de veiligheid van den Roomschen Stoel had gezorgd, maar durven gerustelijk een beroep wagen op ieders gezond verstand, met de vraag: wat de Christenheid van de onpartijdigheid en onfeilbaarheid van zulk een Concilie hebbe te oordeelen? — Het ontbrak op het *Concilie* zelve geenszins aan veelvuldige klagten, dat de Paus, zich van eene aanzienlijke meerderheid van stemmen verzekerd hebbende, de vrijheid van het Concilie maar al te zeer belemmerd en beperkt had.

der regtvaardiging door het geloof heftig gestreden (1), — wel waagde het de Karmelieter Monnik ANTON MARINARI zijne stem tot handhaving van het gezag der Heilige Schrift, als kenbron des geloofs, te verheffen (2); maar, daar de meerderheid van stemmen alleen voor de uitspraak des Heiligen Geestes gold, die over waarheid en dwaling besliste, kon de uitkomst wel niet twijfelachtig zijn (3).

Juist die leerstellingen, welke de Hervormers het eerst hadden aangetast, werden nu als onomstootelijke waarheden geijkt en gestempeld, en hierdoor (wij kunnen als Protestanten niet anders oordeelen, en spreken deze onze overtuiging vrijmoedig uit) de dwaling vereeuwigd. Dat de *Trentsche* Vaders, in tegenstelling van het gestrenge *Augustinismus*, 't welk de Hervormers voorstonden, de vrijheid van den menschelijken wil zochten te redden, dit kunnen wij op het standpunt, waarop wij thans als Hervormden staan, hun niet euvel duiden — al geraakte de Kerk, die het gezag van AUGUSTINUS zóó lang als van den grootsten Heilige had vereerd, hierdoor ook in kennelijke wederspraak met zich zelve; al was ook de grootste behoedzaamheid, die men in de uitdrukkingen bezigde (4), niet in staat om het genoegzaam te vermommen, dat zij half *Pelagiaansch* was geworden; — maar te betreuren is het, dat men 's menschen zedelijke vrijheid niet anders waande te kunnen handhaven, dan door op nieuw aan de goede werken, in den eigenlijken zin des woords, verdienstelijkheid toe te kennen; dat men ook thans weder zóó verre ging, van uitwendige Godsdienstige verrigtingen, gelijk de biecht, het vasten, aalmoezen en gebeden als de middelen voor te schrijven en aan te bevelen, waardoor de mensch, na gezondigd te hebben, weder voor God geregtvaardigd wordt. Of had dit begrip niet het stelsel van werkheiligheid doen ontstaan, dat

(1) Wij vinden zelfs verhaald, dat het hierbij zóó onstuimig is toegegaan, dat een der Bisschoppen, JOH. THOMAS DE S. FELICIO uit *Napels*, zijne partij, den Bisschop DIONYSIUS van *Chironia*, in den baard voer en eene vlok haren in de hand hield, die hij hem in zijnen Theologischen ijver ontrukt had.

(2) Ook de Bisschop van *Chioggia*, NACLANTUS, was er verre af van de Overlevering met de Heilige Schrift gelijk te stellen, en toen in weerwil van zijne bedenkingen deze gelijkstelling doorging, vergenoegde hij zich in de openbare zitting, in plaats van met de overige Bisschoppen te antwoorden: *Placet* (ik stem hiermede overeen) tot antwoord te geven: *Obediam* (ik zal gehoorzamen).

(3) Daar de Pauselijke Legaten geene enkele schrede waagden te doen, zonder *instructiën* uit *Rome* ontvangen te hebben, schreef de Bisschop DUDITH, die zelf te *Trente* tegenwoordig was geweest, met bittere scherts: „Van *Rome* verwachtte men de voorschriften als van een orakel. Van *Rome* werd ook de H. Geest in een koffertje gepakt; en zóó kon, als het hoog water was, de H. Geest onmogelijk te *Trente* komen."

(4) Waar het Trentsche Concilie van de gevoelens van AUGUSTINUS afweek, heeft het blijkbaar naar de zachtste en meest gematigde bewoordingen gezocht. Zóó beweert het, bij voorbeeld, dat God wel door de verlichting des H. Geestes het hart des menschen treft, doch het wil dit zóó verstaan hebben, dat ook de mensch hierbij niet geheel werkeloos zij (neque homó ipse nihil omnino agat). Vandaar dat de Roomsche Theoloog SOTO op de vraag: „of de regtvaardige van den staat zijner genade kan verzekerd zijn?" *neen*, CATHARINUS *ja* antwoordde. Beiden zochten en vonden de bevestiging van hun gevoelen in de Besluiten van het Concilie. Vandaar dan ook, dat *Jansenisten* en *Jezuïten* beiden hunne gevoelens in de besluiten dier Kerkvergadering meenden weder te vinden, en daarmede elkander bestreden. Voor den meer dan oppervlakkigen lezer kan het wel niet twijfelachtig zijn, dat het *Concilie* het meest tot het gevoelen der laatstgenoemden overhelde, hoewel dezen weder verder zijn gegaan, dan in den geest en de bedoeling der Trentsche Vaders had gelegen.

ons in het Christendom der middeleeuwen tot aanstoot en ergernis was, dat wij, helaas! nog in de Roomsche eeredienst maar al te zeer heerschende vinden? — Was dit niet de giftige wortel geweest, waaruit het meeste onkruid was voortgesproten, dat den akker des Heeren bedekte?

Hadden de Protestanten de Heilige Schrift als de eenige kenbron der waarheid, als het rigtsnoer des geloofs erkend; het *Concilie van Trente* stelde nu het gezag der Kerk, welke in het bezit eener onfeilbare overlevering was, daar tegen over, of liever daarboven, daar de Kerk ook het regt bezat om den waren zin der Heilige Schrift door haar gezag te bepalen. De *Apocryfe Schriften* des Ouden Verbonds werden in gelijken rang met de *Canonieke* boeken geplaatst. De overzetting der *Vulgata* werd voor *authentiek* verklaard. (1). Weinig baatte het, dat het den Godgeleerde bleef vrijstaan, de gewijde Schriften ook in de oorspronkelijke talen te lezen, daar geene verklaring, welke het licht der wetenschappen als de eenig ware deed kennen, — zoo zij met deze Overzetting in strijd was — van nu af geduld kon worden. De leer der zeven Sacramenten, hunne instelling door CHRISTUS, de *Transsubstantiatie*, de Mis, als eene offerande beschouwd, de onthouding van den kelk aan de leeken bij het Avondmaal, het bestaan van het Vagevuur, de geldigheid der Aflaten, de vereering der Heiligen en van de Moedermaagd, van hunne beelden en reliquiën, — dit alles werd, als boven allen twijfel verheven, bekrachtigd; en telkens werd een plegtige banvloek (het *anathema sit!*) uitgesproken over een iegelijk, die, in of buiten de Kerk, zich durfde vermeten aan één dezer geloofspunten (waaraan de zaligheid der zielen hing!) te twijfelen. Het ongehuwde leven der Priesters werd voor alle volgende tijden verpligtend gemaakt; de Paus (wiens magt en gezag van den aanvang af geheel onaangevochten moesten blijven) voor den Stedehouder van CHRISTUS erkend, en met het regt bekleed, om den zin dezer besluiten te bepalen, waardoor hij, feilbaar sterveling, in zaken des geloofs met eene onbegrensde magt bleef heerschen over het geweten der menschen (2).

(1) De Protestanten hebben wegens dit besluit het Trentsche Concilie heftig aangevallen; en inderdaad, indien dit woord zijne gewone beteekenis behoudt, zoodat hiermede te kennen zou gegeven worden: dat de *Vulgata*, in tegenstelling van alle andere Overzettingen en den grondtekst zelven des N. T., alleen voor *echt* verklaard werd, dan wordt dit de ongerijmdheid zelve. Door latere Roomsche Theologen is echter hieraan deze verklaring gegeven: dat de *Vulgata* wegens haren ouderdom, wegens hare overeenstemming met het oorspronkelijke en geheiligd kerkelijk gebruik, boven alle andere Overzettingen de voorkeur verdiende. Hierdoor wordt dit gevoelen wel aanmerkelijk verzacht, maar de bedenking, dat, wegens het gezag aan de *Vulgata* verleend, het wetenschappelijk onderzoek, zoo niet geheel gestremd, dan toch voor de Kerk onvruchtbaar in zijne resultaten gemaakt wordt, niet opgeheven.

(2) Zoo men met goed regt twijfelen mogt, of het de bedoeling van het Concilie wel geweest zij, dit gezag van den Paus verder dan de besluiten, die de hervorming en Kerkelijke tucht betreffen, uit te strekken; twijfelachtig is het wel niet, dat de Paus het regt om deze besluiten te verklaren in den meest onbepaalden zin zich heeft toegekend, wanneer wij in de bul ter bekrachtiging van het Concilie door PIUS IV uitgevaardigd, lezen: „Wij behouden ons de uitlegging en beslissing voor omtrent alle moeijelijkheden of strijdigheden, welke er uit deze besluiten mogten zijn gerezen; gelijk ook de Heilige vergadering zelve besloten heeft."

Uit dit oogpunt beschouwd, kan het zekerlijk schijnen, dat de Hervorming, welke dit Concilie te voorschijn riep, eene voor de ontwikkeling der Christelijke waarheid nadeelige werking gehad heeft; maar de zaak kan ook uit een ander oogpunt beschouwd worden. De Kerkvergadering van *Trente*, hoe weinig wij ook als Protestanten met hare besluiten kunnen zijn ingenomen, heeft aan de Roomsche Kerk gewigtige diensten bewezen. Zij heeft niet slechts aan hare leer eenheid en vastheid gegeven, maar ook eene grenslijn getrokken tusschen hetgeen als volksgeloof in omwandeling was en als kerkleer beschouwd moest worden. Zij heeft verhoed, dat de reine Evangeliewaarheid, reeds met eenen sluijer bedekt, niet gedurig door nieuwe toevoegselen des bijgeloofs nog meer verdonkerd en verontreinigd werd; en waar de Roomsche Kerk in onze dagen daarvan afwijkt, en verder in hare leerstellingen gaat, dáár zijn wij ten volle geregtigd haar daarop terug te wijzen. Zij heeft vele misbruiken afgeschaft, die de Kerk op den rand van haren ondergang hadden gebragt, en, zonder de tusschenkomst der Hervorming, haren ondergang zouden hebben voltooid. In één woord, zij heeft niet slechts het voortdurend bestaan dier Kerk verzekerd, maar ook haren toestand, in vergelijking van hetgeen zij vroeger geweest was, inwendig verbeterd. En hoe hooger de Katholiek die verbetering schat, hoe minder hij den gunstigen invloed der Hervorming zal kunnen miskennen; hoe gereeder hij zal moeten erkennen aan eene gebeurtenis — welke hij gewoon is als zóó noodlottig te beschouwen — de grootste weldaden verschuldigd te zijn.

II.

IGNATIUS DE LOYOLA *en de Orde der Jezuïten.*

Pampelona werd in het jaar 1521 door de Franschen belegerd. Te midden der heldhaftige verdedigers onderscheidde zich een jong Spaansch Edelman, Don INIGO DE LOYOLA, uit een hoog aanzienlijk geslacht, in het *Baskische* gebergte geboren, door ongewonen moed. Terwijl hij in de fel bestormde bres der Citadel stand houdt, wordt hem het regterbeen verbrijzeld. Men voert hem in eene draagbaar naar het nabijgelegen kasteel zijns vaders. Dáár heeft hij eene pijnlijke kunstbewerking te ondergaan, en eerst langzaam verrijst hij als van den oever des doods. Toen hij weder begon te herstellen, hield hij zich op zijn ziekbed met het lezen van legenden en geschiedenissen der Heiligen bezig, en daaronder boeide hem het leven van St. FRANCISCUS van *Assisi* en den H. DOMINICUS het meest, die beiden Stichters van beroemde Monniken-orden waren geworden. Zijne vurige verbeelding werd hierdoor levendig aangedaan en gestreeld; zijn tot meerderen ernst gestemd gemoed diep getroffen; zijn tot buitengewone en Romantische bedrijven overhellende geest vond hierin een ongekend genot, en de begeerte werd bij hem ontvonkt om in hunne voetstappen te treden. De jonkvrouwelijke Moeder verscheen hem in den droom, om sterkte te geven aan dit besluit, en

van nu af kende hij geen' hoogeren roem, dan, als een andere AMADIS, aan de Koninginne des Hemels verloofd te zijn, en niet in ridderlijken wapendos, maar in het nederige gewaad eens Geestelijken voor hare eer te strijden. Nog niet volkomen hersteld, onderneemt hij eene bedevaart naar *Jeruzalem*. Eerst reist hij te paard, maar de geheele uitrusting van den pelgrim voert hij met zich. Staf en kalabas-flesch, koorden en sandalen zijn aan den knop van zijn zadel gehangen. Zoodra zijne krachten het veroorloven, stijgt hij af, en trekt hij het kleed des boetelings aan, om barrevoets zijn pad te vervolgen. Hij omsnoert zijne lendenen met eene ijzeren keten en vermengt zijn brood met asch. Hij blijft te *Manreza* vele dagen in eene duistere grot verborgen, zonder eenig voedsel te nuttigen, en waant daar nieuwe *visioenen* van de H. Drieëenheid en de Moedermaagd te ontvangen. Hijgend en bedelend komt hij te *Rome* aan. Te *Venetië* scheept hij zich in, en eindelijk is hij zóó gelukkig van *Jeruzalem* te bereiken en te knielen bij het Heilige Graf. Het is hem, terwijl hij die steenen kust, terwijl hij het beeld des Verlossers in de wolken aanschouwt, als of CHRISTUS hem oproept, om de volken van het Oosten tot den schoot des Christendoms terug te brengen. Met zulke gedachten vervuld keerde hij naar zijn Vaderland terug, maar ook dáár moest hij, om tot het voorgestelde doel te kunnen geraken, zich ontelbare ontberingen en opofferingen laten welgevallen. Ten einde eenige begrippen van Godgeleerdheid op te doen, die hem als krijgsman geheel vreemd waren gebleven, — hij kon slechts gebrekkig lezen en schrijven — begaf hij zich naar *Alcala* en *Salamanca*. Daar het onderwijs, 't welk dáár werd gegeven, hem te hoog was, getroostte hij zich te *Barcelona* op de leerbank der knapen, die in de eerste en noodigste kundigheden onderwezen werden, zijne zitplaats te nemen, en was mede aan de harde schooltucht onderworpen. Toen hij van deze, voor zijnen vurigen geest ondragelijke oefening was ontslagen, wachtte hem nog zwaardere beproeving. De *Inquisitie* wierp hem in hare gevangenis en veroordeelde hem tot volslagene werkeloosheid, tot dat hij vier jaren aan eene Hoogeschool de lessen over de Godgeleerdheid geregeld zou hebben bijgewoond. Eindelijk verwierf hij, in den jare 1534, te *Parijs* de waardigheid van Magister. Hier kwam het denkbeeld, om een vroom genootschap op te rigten, om de Stichter eener geheel nieuwe orde te zijn, tot nog meerdere rijpheid in zijne ziel. Met vijf jongelingen van aanzienlijken huize, waaronder XAVERIUS en LAYNEZ, later Generaal der Orde, verbindt hij zich, op de hoogte van *Montmartre*, met eene plegtige gelofte, om, of in het Heilige Land de *Sarracenen* te bekeeren, of zich den Heiligen Vader te *Rome* ter dienste te wijden, en zich door hem als werktuigen te laten bezigen, werwaarts hij hen wilde zenden. Toen het eerste ontwerp mislukte, wendde men zich tot den Paus, die aanvankelijk hunne ware bedoelingen scheen te mistrouwen, maar eindelijk (in het jaar 1540) de Orde, welke zich naar den gezegenden Stichter des Christendoms zou noemen, bekrachtigde. Ziedaar den oorsprong aan de zóó beruchte Orde der Jezuïten gege-

ven, welke bij de drie gewone monniksgeloften nog eene vierde voegde: die van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan den Paus — en zich als de gevaarlijkste en onverzoenlijkste tegenstanderes der Hervorming heeft doen kennen.

Het is waarlijk nog geen trek van bittere onverdraagzaamheid in den Protestant, indien hij den naam dier Orde niet anders dan met afkeer en zekere verontwaardiging kan noemen. Ook zonder dat hij nog aan het onberekenbare nadeel gedenkt, dat zij aan de zaak der Hervorming heeft toegebragt, behoeft hij slechts de Geschiedenis meer dan vlugtig doorloopen te hebben; behoeft hij zich slechts hare leer der *Probabiliteit*, of van het *voorbehoud zijner ware meening*, of de niet minder gevaarlijke stelling, *dat het doel alle middelen heiligt*, te herinneren; behoeft hij slechts door onwraakbare getuigenissen uit hare eigene Schrijvers bevestigd te zien (1), tot welke verschrikkelijke uitersten en gevolgen deze stellingen leiden kunnen, en werkelijk geleid hebben, om dien afkeer ten volle verklaarbaar te achten. Hiermede willen wij geenszins de verdiensten der Jezuïten omtrent de oude en nieuwe Letterkunde, de beoefening der Latijnsche Dichtkunst en de Natuurkundige Wetenschappen verkleinen of miskennen. Wij laten het aan anderen over de beschuldiging te staven, dat zij gedurende drie eeuwen geen' enkel groot man hebben voortgebragt; dat zij den dood gebragt hebben in de wetenschappen die zij beöefenden, want ook de Jezuït mag geregtigheid in ons oordeel eischen. Wij gelooven het gaarne, dat er ook onder hen vele mannen hebben geleefd en gewerkt, die door edeler en zuiverder beginselen werden gedreven, en waarlijk beter en vromer waren dan hun eigen *systeem*; dat niet allen de grondstellingen van eenen LE MOINE, ESCOBAR, MARIANA waren toegedaan, zonder hun gezag te durven weêrspreken.

Wij hebben daarenboven toe te zien, wanneer wij zulk een ongunstig oordeel over de Jezuïten uitspreken, dat wij de Orde niet met haren Stichter verwarren; niet aan dezen al de gruwelen te laste leggen, die door zijne volgelingen zijn geschied; niet aan dezen het eigenlijke Jezuïten-karakter leenen, zoo als het zich later ontwikkeld heeft, en dikwerf, als een zamenweefsel van valschheid en dubbelzinnigheid, in het hatelijkste licht vertoont. En toch kan men zoowel te weinig als te veel aan LOYOLA van den geest zijner Orde toeschrijven. Wij zien hem van geestdrijver tot Staatsman worden, den kluizenaar en den *Casuist*, het *ascetismus* van den H. FRANCISCUS en het fijnberekenend overleg van MACHIAVELLI in hem vereenigd. Toen hij in de kapel van *Manreza* aan de wereld vaarwel zeide, en zwaard en wapenrusting voor het beeld der H. Maagd ophing; toen had hij welligt geen don-

(1) Na PASCALS *Lettres Provinciales*, zijn er in verschillende landen een aantal schriften, met uittreksels van de werken der Jezuïten (*Extraits*) uitgekomen, waarin hunne grondstellingen en gevoelens worden aan de kaak gesteld. Een dier Schrijvers, ELLENDORFF, verklaart daarin de rijke verzameling van *Jezuïtische Moraal-Theologen in de Bibliotheek te Munster* vergeleken te hebben, en heeft ongeveer honderd-vijftig Schrijvers met proeven uit hunne werken geciteerd. Wanneer men met de grootste onpartijdigheid uitmonstert, wat er op de door ELLENDORFF ingebragte beschuldigingen kan worden afgedongen, blijft er in dit boek meer dan genoeg over, wat tot schande der Orde strekt.

ker begrip, wat de Orde, waarvan hij de stichter zou zijn, eigenlijk worden moest. Maar zou men hetzelfde durven beweren, toen hij de grondtrekken van zijn boek over de *Geestelijke Oefeningen* schreef, — hetwelk door LOYOLA onder ingeving der Heilige Moedermaagd zal zijn opgesteld — waarin men elke ligchaamshouding en beweging, zucht en ademhaling, als de noten op een muzykblad, vindt voorgeschreven? Of toen hij op zijn sterfbed het als eene zijner laatste gedachten, omtrent de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid, welke hij van zijne volgelingen eischte, liet opschrijven: »de mensch zij in alles aan een dood ligchaam (*perinde ac cadaver* (1)), aan den staf in de hand eens grijsaards (*ut senis baculus*) gelijk!" — Neen! zegt gij, in deze woorden van den stervenden LOYOLA vinden wij geheel den geest zijner Orde weder, welke den mensch in een *automaat*, in een werktuig of hefboom tot beweging zoekt te herscheppen of liever te misvormen. Intusschen heeft hare bestemming zich als van zelve uit de behoefte des tijds ontwikkeld, uit het steeds aangroeijend gevaar, waarmede de Pauselijke oppermagt zich van de zijde der Hervorming bedreigd zag. Allengskens kwam het bewustzijn bij haar tot volle klaarheid, dat het tot hare taak behoorde: aan de terugwerking, welke de Roomsche Kerk op de Hervorming begon, nadat de eerste tijden van opgewekte geestdrift voorbij waren, een planmatig stelsel te geven; de Pauselijke oppermagt op alle mogelijke wijze te handhaven; de Hervorming door alle mogelijke middelen afbreuk te doen; het verlorene, waar men kon, te herwinnen, of het onherstelbare verlies, dat de Pauselijke Stoel geleden had, zóó veel mogelijk te vergoeden, door op nieuwe veroveringen uit te gaan. En wij hebben het uit de Geschiedenis gezien, hoe ijverig zij zich van deze taak heeft gekweten; hoe zij in sommige landen, zoo als *Polen* en *Bohemen*, daarin volkomen geslaagd is.

Wij zagen ook, welke middelen zij daartoe bruikbaar en dienstig achtte. Tot aanvulling en voltooijing van hetgeen reeds vroeger vermeld is, worde hier nog van één middel tot bekeering gewaagd, waarvan de Jezuïten ook in latere tijden zich veelvuldig bediend hebben, het is: de opligting van kinderen. Toen men de *Waldenzen* in *Savoye* vruchteloos getracht had met het zwaard ten onder te brengen, gaven de Jezuïten den raad, om de kinderen aan de ouders te ontrooven. Zij rekenden er op, dat de leeuwin haar krocht zou verlaten, om hare welpen te volgen. En men bedroog zich niet. Zoo wel de ouders als de kinderen had men gevangen. Dezelfde maatregel werd na de herroeping van het *Edict van Nantes* in *Frankrijk* in werking gebragt. Geen wonder dan, dat de Pausen, zoodra zij het doel en de bestemming dier Orde begrepen, haar uit al hun vermogen ondersteunden; dat het nieuw gevestigde genootschap met eene verbazende snelheid in verschillende vertakkingen over ge-

---

(1) EUGÈNE SUE heeft in zijn wijdverspreiden Roman: *Le juif errant*, (die, gelijk overbekend is, geheel tegen de Jezuïten is gerigt) van dezen trek meesterlijk gebruik gemaakt, wanneer hij de bloeddorstige Secte van *Bowhanië* tegen over de Orde van *Jezus*, den helschen *Faringhea* tegen over *Rodin* plaatst. Ter eere der menschheid willen wij gelooven, dat zulk een monster, als hij ons in RODIN heeft voorgeteekend, geheel de schepping van zijne verbeelding is.

heel *Europa* zich uitbreidde. Bij den dood haars Stichters (1556) telde de Societeit reeds twaalf afdeelingen, waarvan drie buiten *Europa* waren gevestigd, honderd openbare gestichten, en meer dan duizend leden, die met verschillende rangen waren bekleed.

Geene Orde heeft op den staatkundigen, maatschappelijken, zedelijken en Godsdienstigen toestand van *Europa* zulk een' verbazenden invloed geöefend als de Orde der Jezuïten. Onder alle standen, in alle betrekkingen des levens, in den biechtstoel en op den kansel, in de pleitzaal en op de tribune der volksvertegenwoordiging, in de binnenkamer en bidcel, in het *salon* en *boudoir* der vrouwen, op de school en in het kindervertrek, wisten zij dien invloed te doen gelden. Als wereldlijken en geestelijken, als geleerden en staatslieden, als onderwijzers en opvoeders der jeugd, als huiskapellaans der hoogaanzienlijken, als vleijende hovelingen en biechtvaders der Koningen, als kooplieden en beöefenaars der stellige wetenschappen, als Monniken en Christen-zendelingen onder de Heidenen, zag men hen optreden en werkzaam zijn. Als BRIAREUS vertoonden zij eene honderd-armige gedaante, maar bestuurd door één hoofd. Als de PROTEUS der Oudheid wisselden zij van gedaanten. Als de *Caméleon* namen zij de meest verschillende kleuren aan. Zij beöefenden de wetenschap, om de wetenschap met hare eigene wapenen aan te tasten. Zij waren beurtelings *Obscuranten* of voorstanders der verlichting, maar beide om het licht te bekampen; republikeinen of Koningsgezinden, bewerkers of bestrijders der omwenteling, verkondigers van het dwanggezag of verdedigers van den Koningsmoord (1), zoetfluitende vogelaars of grijpende wolven, regtzinnigen of ongeloovigen, Farizeën of Sadducëen, zwart of wit, ja of neen, CHRISTUS of BELIAL. Zij hebben de vrijheid van den menschelijken wil tegenover de Hervormers en *Jansenisten* in hunne bescherming genomen, om den wil in den mensch geheel te dooden, en zijn' geest in de kluisters eener eeuwige slavernij te klinken. Bij den gestreng- en gemoedelijk-deugdzame vertoonden zij zich als gestrenge moralisten; maar veel meer en doorgaans was het hun toeleg, de gemoederen van de Hervorming en de gestrenge godsvrucht der *Jansenisten* afkeerig te maken. Zij schroomden niet, het bederf, dat in de Christelijke Kerk was doorgedrongen, met de gedrogtelijkste schijngronden te vergoelijken en te verdedigen. Zij streken de Christelijke zedeleer alle stroeve rimpels uit het gelaat. Zij maakten hare moeijelijkste voorschriften gemakkelijk of liever krachteloos door hunne *restrictiën* of bepalingen. Zij lieten bij elke schrede op den weg, dien zij aanwezen tot zaligheid, een bloemruiker vallen. *Smal is de weg en eng is de poort, die ten leven leidt.* Ziet daar de leer des Euangeliums! *Breed is de weg en ruim is de poort, die naar*

(1) CLEMENT, de moordenaar van HENDRIK III was, volgens het oordeel der Jezuïten... de eeuwige eer van *Frankrijk* (aeternum Galliae decus) en BALTHAZAR GERARDS werd in eene Ode van den Jezuït TORRENTIUS als een der heiligste Martelaars verheerlijkt! BELLARMINUS, en anderen met hem, mogen al op dit punt van MARIANA verschild hebben; doch wanneer men de beschuldiging — die van de zijde der Roomschgezinden met veel drift is ontkend — zóó bepaalt, dat de Koningsmoord onder de Jezuïten vele verdedigers gevonden heeft, zal zij wel bezwaarlijk te wederleggen zijn.

den hemel leidt. Ziet daar de leer der Jezuïten! — *Niemand kan twee Heeren dienen.* Ziet daar de leer van het Evangelie! *Gij kunt God dienen en den Mammon tevens.* Ziet daar nog eens de leer der Jezuïten, gelijk wij die uit hunne eigene schriften kennen (1). Brengen wij ons dit voor den geest, en denken wij dan nog eens aan de veroveringen terug, die zij, zelfs in Hervormde landen, voor den Roomschen Stoel hebben gemaakt, dan mogen wij ons hierover ergeren en bedroeven; maar wij verwonderen ons niet meer, dat zij, de zinnelijke en zondige neigingen der menschen streelende, vooral in de hoogaanzienlijke kringen en aan de hoven der Vorsten, velen afvallig hebben gemaakt van hun geloof.

Het behoort geenszins tot onze taak de lotgevallen dezer Orde te beschrijven. Zij hebben eene in het oog vallende overeenkomst met die der Roomsche Hiërarchie, tot wier handhaving en bescherming zij bestemd was. Stouter nog dan deze heeft zij naar de opperheerschappij der wereld gestreefd. Geene Orde heeft onbepaalder gehoorzaamheid aan *Rome's* Opperpriester toegezegd, en was inderdaad van hem onafhankelijker dan zij. Geene Orde hield bestendiger en met scherper blik hare eigene grootheid in het oog, of verried duidelijker den toeleg, om zoowel den Paus als de Monarchen dezer aarde aan hare voeten geknield te zien. Zij heeft niet enkel de Protestantsche maar ook de Roomsche Kerk, zoowel de menschheid als het Christendom door hare ongeregtigheden tegen zich verbitterd. Dezelfde Hoogeschool, welke het eerst eene vijandige houding tegen de Hervorming aannam, de *Sorbonne* van *Parijs*, heeft ook het eerst de wapenen opgenomen om tegen de Jezuïten te strijden. Schier uit alle Katholieke landen, waar men hen vroeger had ingeroepen, zien wij hen weder later verdreven. En toen de mate harer euvelen vol was, toen scheen ook het uur van haren ondergang geslagen. CLEMENS XIV schreef in de overtuiging, dat de Kerk onmogelijk, zoolang als dit Genootschap bleef voortbestaan, een' waren en duurzamen vrede kon verkrijgen, het vonnis harer vernietiging uit (2). Hij ge-

---

(1) Onder hunne werken komen er voor met de volgende titels: *La Dévotion aisée*, par LE MOINE; *Le Paradis ouvert par cent dévotions à la Mère de Dieu, aisées à pratiquer*, par BARRY. LE MOINE huivert niet om te schrijven: "Het schrikbeeld, dat booze geesten aan de deur van den tempel der Godsvrucht geplaatst hebben, is van nu aan verjaagd, en de Godsvrucht zelve zóó veel gemakkelijker geworden dan de ondeugd, dat het thans moeijelijker zou zijn, om goddeloos, dan om vroom te leven." En elders (*Imago primi Saeculi*) lezen wij: "Door deze onze scherpzinnige en Godsdienstige bemoeijingen is het mogelijk geworden, dat van nu aan de misdaden spoediger vergeven dan bedreven kunnen worden, en dat de menschen zich naauwelijks sneller met zonden kunnen bevlekken, dan wij hen weder ontzondigen en reinigen." MARIANA zegt: "Onze geheele instelling schijnt geen ander doel te hebben, dan de misdrijven onder de aarde te verbergen en aan het oog der menschen te onttrekken." Men kan hier tegen inbrengen, dat men de geheele Orde niet voor het gevoelen van bijzondere Schrijvers aansprakelijk kan stellen; die bedenking vervalt echter, voor zoo verre die Schriften met de goedkeuring der Orde gestempeld zijn; en billijk mogen wij de vraag hier tegenover stellen: Waar hebben de hoofdorganen der Jezuïtische Partij ooit die gevoelens teruggenomen, of openlijk verklaard, dat zij ze met ons veroordeelden? — Zóó lang dit niet geschiedt, moet wel de blaam, welke hare eigene Schrijvers daarop geworpen hebben, op de Orde blijven rusten.

(2) De Bulle der opheffing werd den 21sten Julij 1773 door CLEMENS XIV geteekend. Den 16den Mei des volgenden jaars overhandigde de Kardinaal Legaat aan het Ministerie

voelde, dat hij hiermede zijn eigen doodvonnis onderteekende. En dat voorgevoel werd bewaarheid. Maar, zonderling en opmerkenswaardig verschijnsel! Even als de Roomsche Stoel, hoe heftig geschud en bewogen, is blijven staan, zoo is ook de Orde der Jezuïten, door PIUS VII in het leven terug geroepen, nog altijd staande gebleven. Zelfs heeft zij in de laatste jaren met eene onbegrijpelijke stoutmoedigheid het masker der geheimzinnigheid afgeworpen, om geheel hare verlorene voorregten te herwinnen. »Waar zijn de Jezuïten?" zóó vroeg men niet lang geleden nog in *Frankrijk*; een weinig later vroeg men dat niet meer, nadat de Regering zelve genoodzaakt was geworden hen in de snelle ontwikkeling hunner magt te beteugelen. Daar zijn volken, die hun op nieuw de handen en de voeten kussen, hoewel zij het uit de Geschiedenis kunnen weten, dat zij bij die volken, wier levenspols hun te veerkrachtig sloeg, de polsader hebben doorgesneden; dat de volken het paard, en de Jezuïten de ruiter zijn, die het naar willekeur bestuurt. Daar zijn vele Protestanten, die met bijgeloovigen schrik overal vermomde Jezuïten zien. Daar zijn er ook, die hen nergens zien willen, maar zeker is het, dat zij nergens magtiger en gevaarlijker zijn, dan waar zij geheel in de duisternis — hun eigen element — blijven voortwerken; dan waar zij de Protestanten zoeken te overreden: »Wij bestaan niet! Gij rigt uwe wapenen tegen een luchtbeeld, tegen eene hersenschim!" Zeker is het, dat vernieuwde waakzaamheid tegen de woelingen der Jezuïten, ook in ons Vaderland, het wachtwoord verdient te blijven, beide van gematigde Katholieken en Protestanten.

Wie in onze dagen zich nog aan de verdediging der Jezuïten waagt, bewijst inderdaad eene slechte dienst aan de Roomsch-Katholieke Kerk, daar hij hierdoor noodwendig het vermoeden opwekt, dat die Kerk het zegel harer goedkeuring aan grondstellingen hecht, die niet enkel door het Protestantisme, maar ook door het zedelijk gevoel en eene gezonde wijsbegeerte als doemwaardig worden veroordeeld. Volgens eene latere beschouwingswijze zouden meest al de beschuldigingen, die men tegen de Jezuïten heeft ingebragt, niet hen alleen maar de *Casuistiek* met al hare verdedigers, het Kanonieke regt, en zoo vele Ultramontaansche beslissingen treffen, als de Jezuïten reeds in de Kerk hebben gevonden. Wij laten de geldigheid dier beschouwing in het midden, doch blijven het daarvoor houden, dat de gematigde Katholiek ook het gestrengste oordeel over de *Jezuïten* uitgesproken —

van *Frankrijk* eene bekrachtiging dier Bulle, waarin de Paus het door hem genomen besluit nog nader motiveert: »omdat eene Instelling — uit de meeste Katholieke landen verbannen, hevig verdacht van meermalen in misdadige zamensmedingen te zijn getreden, in slechten naam staande wegens hare grondstellingen, zich overgevende aan den koophandel, woeker en staatkunde — niets anders dan verdeeldheid en tweedragt kon voortbrengen, »*en onbestaanbaar geöordeeld moest worden met de rust der Kerk en der Katholieke Staten.*" De Bulle van de herstelling dagteekent van den 6den Aug. 1814. — De Schrijver van de *primi imago Saeculi* vergeleek de lotgevallen der Orde (zeer nederig!) met die van den Stichter des Christendoms, en heeft daarnaar zijn werk ingedeeld: I. JEZUS vernederd, om als mensch geboren te worden; II. JEZUS toenemende in kracht en wijsheid; III. JEZUS leerend; IV. JEZUS lijdend; V. JEZUS door zijn lijden ingegaan in zijne heerlijkheid. Indien hij later geleefd had, zou hij er ongetwijfeld hebben bijgevoegd: JEZUS gestorven en weder verrezen!

zoo lang men tusschen Jezuïtismus en het Katholicismus eene grenslijn blijft trekken — gemakkelijker zal verdragen, dan de gedachte, dat de voornaamste beschuldigingen, welke men tegen hen heeft ingebragt, eigenlijk op het hoofd zijner Kerk terugkeeren. Wie nogtans de hagchelijke taak van de verdediging dezer Orde op zich wil nemen, die heffe niet den klaagtoon aan over de belasterde en miskende, verguisde en vervolgde Jezuïten; maar die bewijze onwedersprekelijk uit hunne geschriften en uit de Geschiedenis — beide liggen voor ons open — dat de wereld ten aanzien hunner grondstellingen tot hiertoe in grove dwaling verkeerd heeft; dat wij ten aanzien der middelen, die zij hebben aangewend om tot hun doel te geraken, kunstig-verdichte fabelen zijn nagevolgd; en wij zullen moeten erkennen dat de Jezuïten gedurende drie eeuwen de grootste martelaars en slagtoffers der openbare meening geweest zijn. Maar zoo hij dit niet vermag, dan veroordeele hij niet den Protestant, omdat hij, het Jezuïtisme van het Katholicisme onderscheidende, gaarne aan zijne Roomsch-Katholieke medechristenen de broederhand wil reiken, maar van geene verbroedering of verzoening met de zonen van LOYOLA wil weten; want zoo min als er gemeenschap is tusschen het licht en de duisternis, zoo min erkennen wij eenige gemeenschap tusschen den geest van het reine Christendom en den geest van het Jezuïtisme!

En toch hebben de Jezuïten, hoe veel afbreuk zij ook aan de Hervorming hebben toegebragt, krachtig tot de uitbreiding van het Rijk der waarheid medegewerkt. Wij hebben hier het oog op hunne zendelingsreizen naar verschillende deelen der wereld, niet zoo zeer om de duizende bekeerlingen die zij zelven gemaakt hebben, als wel om het opwekkend voorbeeld, dat zij hierdoor aan de Protestanten en geheel de Christenheid hebben gegeven. Wij zien hen, met het doel om de Heidenen te bekeeren, aan gene zijde van den *Atlantischen Oceaan*, in *China* en *Japan* werkzaam, en zelfs tot in het hart van *Abyssiniën* doorgedrongen. FRANCISCUS XAVERIUS, de Apostel van *Indië*, de vriend van LOYOLA zal, alleen, in zijn leven meer dan drie-honderd-duizend Heidenen gedoopt hebben. Vraagt niet, van welke beginselen de Jezuïten hierbij zijn uitgegaan? — of het hun hoofddoel geweest zij de Heidensche volken door het Evangelie te beschaven en op te voeden, en zielen voor CHRISTUS te winnen, of wingewesten te veroveren voor den Roomschen Stoel? — Vraagt niet, hoe zij het Christendom naar de bekrompene begrippen der Indianen verplooid en verwrongen, van de ergernis des kruises gezwegen, alleen een' heerschenden en zegepralenden CHRISTUS verkondigd, en den hoofdinhoud des Euangeliums verdonkerd hebben? — Vraagt evenmin, of het niet grootendeels aan de arglistige handelingen der Jezuïten moet geweten worden, dat bij die Heidensche volken de vloek der verachting op den Christennaam blijft rusten? — Genoeg, dat in de Geschiedenis dier Zendelingen ook vele en schoone trekken van edele zelfsverloochening en Christelijke menschlievendheid voorkomen. Genoeg, dat de Roomsche Missionarissen, die meest uit Jezuïten be-

stonden, de Protestanten in de Hervormde landen tot een edelen naijver hebben ontvonkt, en dat de Christenheid hierdoor vooral hare verpligting is gaan beseffen om de boodschap des vredes tot de verste volken, en de verste volken tot CHRISTUS te brengen.

Een der welsprekendste bestrijders van het Jezuïtisme (1) maakt de opmerking, dat de Zendelingen der Jezuïten (de boden, de verdedigers, de helden van het Katholicisme!) juist den weg voor het Protestantisme gebaand hebben. »De vertegenwoordigers van het Pausdom" zegt hij »bereiden aan het einde der wereld de paden voor LUTHER en CALVIJN. Is dat niet" zóó hooren wij hem uitroepen »de vloek der Voorzienigheid?" Liever zeggen wij: Is dat niet aanvankelijk eene regtvaardiging van het hooge wereldbestuur? — Leidt dit niet tot de gedeeltelijke oplossing der anders duistere vraag: »waarom de Voorzienigheid deze Orde reeds zóó lang heeft laten bestaan?" — Strekt dit niet tot versterking van ons geloof: dat zelfs het Jezuïtisme op het groote tooneel der wereld is verschenen, — niet om enkel schade en onheil te stichten, — maar om ook zijne taak tot heil der menschheid te vervullen?

III.

De Roomsch-Katholieke Kerk vóór en na de Hervorming.

Wij zijn begonnen met den treurigen toestand der Kerk te schilderen; wij eindigen dit geschrift, met derwaarts nog eens het oog te wenden, en het is ons eene verblijdende en streelende opmerking, dat wij ook in die afdeeling der Christenheid, welke de weldaad der Hervorming heeft versmaad en afgewezen, althans in vele opzigten, vooruitgang en verbetering zullen bespeuren; eene opmerking, welke te streelender en verblijdender wordt voor ons gevoel, omdat veel van dat goede, dat later in den schoot der Roomsche Kerk is ontstaan, middellijk of onmiddellijk aan den invloed der Hervorming moet worden dank geweten.

De Hervorming heeft wel de Pauselijke oppermagt geenszins kunnen vernietigen, maar toch haar binnen hare natuurlijke grenzen terug gedrongen: »het bestuur der Christelijke Kerk, in dat gedeelte, dat nog haar gezag erkent." Van nu af houdt de Geschiedenis der Pausen op, de spil der Wereld-geschiedenis te zijn. *Rome's* Opperpriesters treden als wereldlijke Vorsten in den rang der kleinere Europésche Mogendheden terug; en de pogingen van eenen PAULUS V, om

(1) De Heer QUINET in zijne Voorlezingen *over de Zendelingen der Jezuïten*. Over het verblijf der Jezuïten in *Amerika* en het onvruchtbare van hunnen arbeid sprekende zegt dezelfde Schrijver: »Reeds in 1722 volgt Pater CHARLEVOIX de schreden dier zendelingen. Hij vindt er naauwelijks eenige sporen van terug. Die verdedigers van het Katholicisme hebben alleen voor hunne vijanden gewerkt; die vermeende Apostelen van het Pausdom hebben ook dáár den weg bereid voor het Protestantisme, dat hen omringt, voor dat zij het vermoeden. Uit de diepe wouden terugkeerende, waar zij in arglistigheid met den Indiaan hebben gewedijverd, wanen zij gebouwd te hebben voor het Pausdom, en zij hebben gebouwd voor de *Vereenigde Staten*. Laat ik het nogmaals zeggen: In de groote wereldregering der Voorzienigheid heeft zich de list tegen de list gekeerd."

die natuurlijke grenzen te overschrijden en zich zelven tot een' Vorst boven de Vorsten te verheffen, hebben zich zelve gestraft door het verlevendigde bewustzijn, dat de tijden der GREGORIUSSEN en INNOCENTIUSSEN onherroepelijk vervlogen zijn. Is dit reeds voor het staatkundige evenwigt van *Europa* eene belangrijke weldaad te achten; *Rome* heeft daarenboven met de harde les, welke zij in de zestiende eeuw, door het ontstaan der Hervorming, ontving, in zoo verre voordeel gedaan, dat zij wijsheid en omzigtigheid geleerd heeft in de keuze van den man, dien zij met het Bisschoppelijke purper omkleedde, en de driedubbele kroon op de slapen drukte. De Pausen zelven moesten het levendig beseffen, dat de oogen der geheele Christenheid, van vrienden en vijanden, scherper en waakzamer dan vroeger, op hen gevestigd waren; en onmiskenbaar is de gunstige werking van dien indruk op hun bestuur. Wanneer wij de breede lijst der Pausen vóór ons leggen, die vóór en na de Hervorming op den Stoel van *St. Pieter* hebben gezeten, dan merken wij wel onder de Opvolgers van LEO X onwaardige Kerkvoogden, gelijk een INNOCENTIUS X, ALEXANDER VIII en BENEDICTUS XIII op, die allerminst de eer verdienden van aan het hoofd der Christelijke Kerk te staan; maar eene vergelijking tusschen zijne naaste voorgangers en zijne opvolgers valt toch ontegenzeggelijk ten voordeele der laatstgenoemden uit. Geene BORGIA's hebben na de invoering der Hervorming den dampkring van het Roomsche Hof meer vergiftigd en God en de menschheid in het aangezigt gehoond. Aan de vroomheid en regtschapenheid van ADRIAAN VI hebben wij reeds onze hulde toegebragt. Zelfs aan PAULUS IV (CARAFFA) en PIUS V — hoe vervolgziek en bekrompen beiden in hunnen ketterhaat geweest zijn — ontzeggen wij geen naauwgezet godsdienstig karakter, en wij kunnen toegeven, dat zij, van hun standpunt, met blakenden ijver het heil der Kerk bedoeld en gezocht hebben. Met dankzegging heeft *Europa* uit de hand van GREGORIUS XIII hare verbeterde tijdrekening ontvangen. De gestrenge regtvaardigheid van SIXTUS V — den tweeden BRUTUS van *Rome* — heeft hem, zoo al niet de liefde, dan toch de hoogachting van het nageslacht verworven. Hem behoort althans de niet geringe lof, dat hij de punt van het zwaard, waarmede men tot hiertoe tegen de *Waldenzen* en Protestanten had gewoed, tegen de *Bandieten* in zijne Staten gerigt heeft. Wie geleerdheid en letterroem vooral in Vorsten waardeert, schat ook BENEDICTUS XIV hoog. De lof van CLEMENS XIV (den edelen GANGANELLI) zweeft nog op aller tongen, en zijne nagedachtenis blijft zoowel in het hart der Protestanten, als der Katholieken leven.

Wat van vele Pausen geldt, dat geldt ook van vele voortreffelijke Bisschoppen en andere hooge Geestelijken, in alle landen verspreid. Of zouden wij hier, om slechts op enkele maar schitterende voorbeelden te wijzen, het oog kunnen sluiten voor de voortreffelijke eigenschappen, welke in het karakter van eenen CARLO BORROMÉO en FRANS DE SALES onze bewondering vragen? — die, terwijl het hun hoofddoel was de Protestanten te bekeeren, te gelijk een beteren en echt Christelijken geest in de leden hunner Kerk

zochten op te wekken. — Of zouden wij hier den uitmuntenden FÉNÉLON kunnen vergeten? — die, evenzeer door zijne geleerdheid als door zijne vroomheid, door zijne zucht voor het schoone als voor het goede, heeft uitgeblonken; op wiens naam, als een klank, die al wat welluidend en liefelijk is in zich sluit, geheel de menschheid en het Christendom roem blijven dragen!

Ook op het gebied der wetenschap is zulk een vooruitgang en niet minder de invloed der Hervorming zigtbaar. Daar allen, wie letteren en wetenschappen beminden en beöefenden (met hoogst zeldzame uitzonderingen), ten tijde der Hervorming zich te hare gunste verklaarden, waren zij, die aan het oude kerkgeloof getrouw bleven — om niet geheel achter te staan en de eer hunner Kerk te handhaven — wel genoodzaakt hunne tegenstanders in die beöefening na te streven of van verre te volgen; en weldra wedijverden Jezuïten en Benedictijnen met elkander, om de Letterkunde met de kostbaarste uitgaven der Kerkvaders of klassieke Schrijvers te verrijken. De geestdrift, waarmede de zóó lang verwaarloosde Bijbelstudie in het tijdperk der Hervorming werd opgevat, deed aanstonds bij de Roomsche Godgeleerden de zucht geboren worden, om ook dit veld niet geheel onbeärbeid te laten. Een voorbeeld hiervan hebben wij reeds in de Bijbelvertaling van HIËRONYMUS EMSER ontmoet; maar, wat meer zegt dan zijne schamele proeve, wij zijn aan deze zucht ook de beroemde uitgave der *Biblia Polyglotta* (de Bijbel in verschillende talen nevens elkander gedrukt) van FRANCISCUS XIMENIUS verschuldigd, welke spoedig door andere gelijksoortige proeven gevolgd werd. De *Centuriae Magdeburgenses* (de eerste uitgebreide Geschiedenis der Christelijke Kerk, welke door Protestantsche Schrijvers werd opgesteld) noopten den Kardinaal BARONIUS om zijne beroemde *Annales Ecclesiastici* te schrijven. Zóó heeft de aanhoudende wrijving tusschen de Roomsche en Protestantsche Kerk aan vele en belangrijke werken van wetenschap het aanzijn gegeven. En nog in onze dagen merken wij hetzelfde verschijnsel op. *Duitschland* telt onder zijne voornaamste Geleerden zoowel Katholieken als Protestanten, en daaronder enkelen, die van zeer gematigde en vrijzinnige denkwijze zijn. Wij wijzen hier slechts op LEANDER VAN ES, HUG, SCHOLZ, SAILER en VAN WESSENBERG, gelijk wij in ons Vaderland met eervolle onderscheiding de Hoogleeraren SCHRANT en DE GREUVE mogen noemen. Ja zelfs, hoewel wij het betreuren, dat de *Polemiek* tusschen Roomschen en Protestanten in onze dagen met steeds toenemende hevigheid wordt gevoerd; hoewel het ons eene smartelijke gewaarwording is, gematigdheid van onze zijde met bitterheid te zien vergolden, — het verblijdt ons toch, wanneer wij van de zijde onzer tegenstanders wetenschappelijk gevormde mannen zien optreden. Wij willen er een gunstig teeken in zien, dat ook aan de Roomsch-Katholieke Kerk in *Nederland* vooruitgang voorspelt. Wij troosten ons met de gedachte, dat de waarheid zelve, bij een onbevooroordeeld en wetenschappelijk onderzoek, niet anders dan winnen kan, en voegen er de vrome bede bij: dat die strijd met minder hartstogt en zuivere liefde tot de waarheid gevoerd worde!

Aan de Hervorming komt bovenal de eere toe, van zich het geheel verwaarloosde godsdienstige onderwijs des volks en de opvoeding der jeugd te hebben aangetrokken, 't welk zij met kracht uit zijnen diepgezonken toestand zocht te verheffen. Maar, nadat eenmaal dit voorbeeld gegeven was, zocht men in de Roomsche Kerk het verzuimde te herstellen. Het *Concilie van Trente* zorgde, door de uitgave van zijnen Katechismus, voor eene eenparigheid in het godsdienstig onderwijs, waaraan het vroeger geheel had ontbroken. Meer dan ééne Orde, die na de Hervorming werd ingesteld, nam de menschlievende taak op zich om verweesde kinderen te doen of te helpen onderwijzen. En hebben wij met afgrijzen de Venetiaansche gondel aangestaard, waarmede de doodstraf aan weerlooze Protestanten werd voltrokken: met het innigst welgevallen staart ons oog daarentegen op eenen Girolamo Miani, waar hij in zijne gondel door de *lagunen* van *Venetië* vaart, om ouderlooze of te vondeling gelegde kinderen onder het dak te brengen, en voor hunne verpleging naar het ligchaam en naar den geest te zorgen.

Vele kloosters waren door de Hervormden in gestichten van liefdadigheid veranderd, en de goederen aangewend, om het lot van kranken en behoeftigen te verbeteren, en ook dit voorbeeld ging voor de Roomsche Kerk niet verloren. Door de menschlievende pogingen van den edelen Vincentius de Paula kwamen weldra de Orden der *Lazaristen* en *Zusters van barmhartigheid (filles de Charité)* tot stand, die de bestemming hadden, om het lot der lijdende menschheid te verzachten, en aan die bestemming over het geheel op eene loffelijke wijze hebben beäntwoord. Van een Kerkgenootschap, dat de verdienstelijkheid aan goede werken verbond, liet zich ook niet anders verwachten, dan dat het in liefdadige instellingen niet zoude achterblijven. Er werd daarenboven geen diep doorzigt gevorderd, om in te zien, dat ook dit een geschikt middel kon worden, om bekeerlingen te maken of afvalligen weder te brengen tot het geloof. Maar wij trachten daarom den roem dier menschlievende inrigtingen niet te verkleinen of te verdonkeren. Wij laten aan den Hemelschen Regter de zuiverheid van menschelijke beginselen en bedoelingen ter toetsing over. Wij passen gaarne op eenen Vincentius de Paula, en allen die in zijn voetspoor zijn getreden, de uitspraak des Heilands toe: »*Zalig zijn de barmhartigen, want hun zal barmhartigheid geschieden*!" Wij erkennen zelfs hierin aan de Roomsch-Katholieke Kerk een opwekkend voorbeeld verschuldigd te zijn, dat de navolging, welke het in onze dagen in *Duitschland* en ons Vaderland gevonden heeft, ten volle verdiende.

Gelijk het Goddelijk Evangelie door de Hervorming op den voorgrond gesteld is, zóó is ook de openbare Evangelieprediking door haren invloed meer geworden, wat zij worden moest. De gewijde welsprekendheid heeft, bij trapsgewijzen voortgang, eene hoogte bereikt, welke zij nimmer te voren, zelfs niet in de dagen van Chrysostomus en Basilius, gekend had. Wij vreezen niet van eenzijdigheid beschuldigd te kunnen worden, wanneer wij beweren, dat de

Protestantsche Kerk (schoon ook deze naar een volkomener *Ideaal* blijft streven) hierin hoog boven de Katholieke staat; dat men veel meer bij de eerste dan bij de tweede grondige schriftverklaring en *practische* aanwending, licht en warmte, kracht en sierlijkheid in gelukkige zamenstemming met elkander vereenigd vindt. En toch, hoe hoog stond de Roomsch-Katholieke Kerk na de Hervorming boven hetgeen zij vroeger had gestaan, als wij de predikwijze van BOSSUET, MASILLON en MASCARON vergelijken, niet met de doorwrochte leerredenen van latere Protestantsche Redenaars, maar met de armoedige monnikstaal van Capucijnen en Dominikanen! (1) Hoe gaarne voegen wij de namen van den ijverig Protestantsch-gezinde CLAUDE en Vader BOURDALOUE bijeen, als van de twee beroemdste Kanselredenaars, die *Frankrijk* in de eeuw van LODEWIJK XIV heeft opgeleverd!

Bij de eeredienst der Roomschgezinden blijft het vooral aanstootelijk voor ons gevoel, dat het voornaamste gedeelte der Godsdienstoefening, als buiten de gemeente omgaat, en in eene taal wordt gehouden, welke zij niet verstaat; welke geene andere heiligheid bezit, dan dat zij vóór meer dan duizend jaren in de stad der Cézars en der Pausen werd gesproken en eenmaal de taal der beschaafde en geleerde wereld geweest is. Maar ook hierop heeft de geest van het Protestantisme aanvankelijk ten goede gewerkt. In verschillende oorden van *Duitschland* worden de openbare liederen en gebeden in de landtaal gezongen en uitgesproken. Wanneer zal men in *Nederland* verlicht genoeg worden om eene verbetering in te voeren, welke, naar het schijnt, niet eens door *Rome* gewraakt, door alle gematigde Katholieken vurig gewenscht en tot verheffing en veredeling der eeredienst zóó dringend gevorderd wordt?!

Maar boven al op het gebied der *zedelijkheid* vertoont zich de terugwerkende invloed der Hervorming op de Roomsch-Katholieke Kerk van de gunstigste zijde. Het was het groote doel der Hervorming den inwendigen mensch, zijn hart en wandel te verbeteren. Heeft zij dit doel mogen bereiken? — Zekerlijk, even als het Christendom zelve, dat geene andere bedoeling heeft, tot hiertoe slechts gebrekkig en onvolkomen. Wij achten de beschuldiging volkomen gewettigd, dat velen in de Protestantsche Kerk, nadat de tijden van vervolging door dagen van kalme rust waren vervangen, meerderen prijs op eene koude regtzinnigheid dan op vroomheid van hart en wandel gesteld hebben. Wij blijven met vurig verlangen naar eene nog algemeener en volkomener Hervorming uitzien, waardoor CHRISTUS gezegd kunne worden meer in den mensch en in de menschheid te leven. Maar dat zij te dien opzigte niet vruchteloos gewerkt heeft, dit getuigt het voorbeeld van *Zurich* en *Genève*. Dit getuigen de geloofskracht en Christelijke deugd, welke zich in het leven en sterven zóó veler martelaars hebben verheerlijkt. Dit getuigen ontelbaar vele geschriften, waarin de weêrglans van een vroom en rein Christelijk gemoed zich heeft afgespiegeld. Dit getuigt geheel de verbeterde toestand der

(1) Wij zouden thans er gerustelijk mogen bijvoegen: of met de prediking der Paters Redemptoristen in onze dagen.

maatschappij. Het zoude inderdaad de donkerste mensch- en levensbeschouwing verraden, indien wij niet gaarne erkenden, dat de volken van *Europa* op een hooger standpunt van zedelijke en godsdienstige beschaving staan, dan zij vóór de Hervorming stonden. Veel van de heilrijkste werkingen der Hervorming moest nogtans uit den aard der zaak onzigtbaar en verborgen blijven, voor zooverre zij geheel terugtreden op het gebied des stillen huisselijken levens, of tot het inwendige godsdienstige leven behooren, en eerst aanschouwelijk kunnen worden in den grooten dag der openbaring van goed en van kwaad. Maar wat er ook van dien invloed onzigtbaar blijve, zeker is het, dat deze in de Roomsche Kerk zelve en wel op eene verblijdende wijze kan waargenomen worden. Of moet het niet geheel aan den magtigen invloed dier gebeurtenis worden toegeschreven, dat ADRIAAN VI en PAULUS III de lang verschovene maatregelen tot zedelijke verbetering en hervorming der Geestelijkheid namen? — dat het *Concilie van Trente* in het kerkelijke leven vele bepalingen of veranderingen maakte, waarbij een zedelijk doel ten grondslag was gelegd? — De ergerlijkste misbruiken, welkè onze Hervormers het eerst bewogen, ja gedwongen hebben om tegen *Rome's Satellieten* en Zendelingen op te staan, bestaan niet meer. Geene TETZELS hooren wij meer hun ongoddelijk marktgeschreeuw aanheffen op onze straten. Al betreuren wij het, dat nog in het midden der negentiende eeuw — door het rondventen van *miraculeuse* medailles; door het oprakelen van middeleeuwsche legenden, die de voortdurende wondermagt der Roomsche Kerk moeten staven; door de tentoonstelling van zoogenoemde heilige overblijfselen — domheid en bijgeloof worden gevoed (1): de invloed van dit bijgeloof is toch voor Godsdienst en zedelijkheid veel minder schadelijk dan van den zielverdervenden aflaathandel.

Het getal der kloosters is, zelfs in geheel Roomsche landen, aanmerkelijk verminderd, en duizende nuttige en werkzame leden zijn hierdoor teruggegeven aan de Maatschappij. En, volgt het uit den aard dier inrigtingen, welke, zoo lang als de mensch een gezellig en zinnelijk wezen blijft, in eeuwigen strijd zullen zijn met de menschelijke natuur, dat er nog vele ongeregtigheden, die het licht niet kunnen verdragen, in het verborgene worden gepleegd: wij mogen het toch er veilig voor houden, dat ook de inwendige toestand der kloosters, hoeveel hij te wenschen overlaat, in vele opzigten eene hervorming ondergaan heeft (2).

De Roomsche Geestelijkheid heeft de achting, welke zij in den aanvang der zestiende eeuw door ontucht en zedeloosheid verloren had, door een onergerlijken levenswandel herwonnen. Wij weigeren

(1) Behoeft het hier herinnerd te worden, hoe nog in dit jaar, tot ergernis van alle verlichte Katholieken in den lande een wonderdoend *Maria*-beeld in triomf naar de Hoofdkerk van *'s Hertogenbosch* is overgebragt?

(2) Na dit geschreven te hebben kwam mij het werkje in handen: *Opent de oogen, gij Kloosterverdedigers!*" hetwelk ook den hedendaagschen toestand der Kloosters in een zeer ongunstig licht stelt. Wij willen wenschen, dat het daarin beweerde overdreven zij, of althans van weinige Kloosters gelde!

aan velen harer leden in ons Vaderland de lofspraak niet, dat zij ook in het herderlijke opzigt, hetwelk zij over hunne gemeenten oefenen, en het bezoeken der kranken eene eere zijn van hunnen stand; al rekenen wij in onze dagen verdubbelde waakzaamheid noodig, tegen de strooptogten welke door Roomsche Geestelijken op ons gebied worden gewaagd. En verlangt men thans het bewijs, dat ook de gunstige invloed der Hervorming hier geenszins mag worden uitgesloten, men vrage dan: »waar het Katholicisme in het algemeen, en de Roomsche Geestelijkheid in het bijzonder, wat wetenschappelijke beschaving en zedelijkheid betreft, zich in een gunstiger licht vertoont: in die landen, waar het Roomsche Kerkgeloof uitsluitend heerschende is gebleven, gelijk in *Spanje*, *België* en *Italië*, of in die landen, waar het in de meeste aanraking komt met het Protestantisme, gelijk in *Duitschland*?" — Het antwoord op deze vraag kan niet twijfelachtig zijn. Waarlijk, wanneer wij dit alles bijeen voegen, dan zullen wij het niet te sterk beweerd vinden, dat de Roomsche Kerk, schoon zij niet ééne harer dwalingen heeft willen belijden of herroepen, toch gedwongen is geworden, den magtigen stroom der tijden te volgen en vele onzuivere bestanddeelen uit te werpen; dat de Hervorming, in een zedelijken zin, ook voor de Roomsche Kerk eene Reformatie geweest is. De gematigde en onbevooroordeelde Protestant, die gaarne het eigenaardig-goede en rein-Christelijke erkent, dat hem ook in andere afdeelingen der Christenheid in de oogen straalt, huldigt hierin de zorg en leiding der Hemelsche Voorzienigheid. Hij telt dit bij de zegenrijke vruchten der Hervorming; bij de vele weldaden, die hij zelf dankbaar belijdt aan deze gebeurtenis verschuldigd te zijn, en hij vindt zich door dit alles op het innigst bevestigd in zijn Christelijk geloof.

IV.

Wat heeft het Protestantisme voor de toekomst van de Roomsch-Katholieke Kerk te hopen of te vreezen?

BESLUIT.

Een uitgebreid veld der Geschiedenis is door ons afgetreden. Aan het einde staan wij als vermoeide wandelaars stil, die het oog rondom zich, vóór en achterwaarts laten weiden; en als wij dan een' blik op de ongeborene toekomst slaan, dan dringt zich van zelve de vraag op aan onzen geest: »*wat het Protestantisme voor de toekomst van het Katholicisme te hopen of te vreezen heeft*?"

Het moet ons aan het slot dezer beschouwing stof tot ernstig nadenken opleveren, dat de Roomsche Kerk, na al de schokken, die zij heeft doorgestaan, toch haar aanwezen gered en bewaard heeft. Het Protestantisme, met alle wapenen van list en geweld bestreden, is niet vernietigd geworden; maar ook *Rome* heeft het hoofd

niet ondergehaald, ja zelfs in de laatste jaren eene krachtsontwikkeling geöpenbaard, welke voor de Hervormden verontrustend kan schijnen; eene krachtsontwikkeling, welke hoe langer zoo meer een dreigend karakter aanneemt, en de Protestanten dwingt om meer dan ooit op de handhaving en verdediging van hun terrein bedacht te zijn.

Wij noemden die instandhouding van den Roomschen Stoel reeds vroeger een merkwaardig verschijnsel in de Geschiedenis der wereld, en wij zouden ten eenemale ontrouw worden aan den godsdienstigen geest, waardoor wij ons in dit Historisch onderzoek lieten leiden, indien wij, die overal in de voorbereiding, in den voortgang, in dat bewaard blijven der Hervorming, den vinger Gods hebben gezien, hier alleen het Godsbestuur voorbijzagen, en, bij het bewaard blijven der Roomsche Kerk, enkel aan Jezuïten-list of de zamenwerking van toevallige omstandigheden wilden gedacht hebben. Men meene nogtans niet, dat er iets in dit verschijnsel ligge, wat ons geloof als Protestanten behoeve te schokken; want, indien het voortdurend bestaan der Roomsche Kerk een bewijs tegen het Protestantisme wordt, hoe zal deze dan geheel het ontstaan der Hervorming en het voortdurend aanwezen der Hervormde Kerk buiten het bijzondere Godsbestuur kunnen verklaren? — Maar wèl oordeelen wij, dat ons hier eene les van echt-Christelijke verdraagzaamheid wordt gepredikt. Ofschoon wij toch de aanmatiging der Roomsche Kerk, als of zij uitsluitend de algemeene *(Katholieke)* Kerk zoude zijn, welke buiten zich geen Christendom kent en aan geene zaligheid gelooft, ten hoogste afkeuren; zoo vinden wij toch in hare instandhouding zelve een' wenk om haar te gereeder als eene Afdeeling der Christenheid te erkennen, waarin ook CHRISTUS (zij het dikwerf onder een deksel) gepredikt wordt, waarin ook Zijn geest blijft wonen en werken; welke in den Raad van Gods Voorzienigheid ook haren werkkring vervult, en dien nog geenszins heeft uitgediend. Immers, indien wij het Katholicisme gedurende de duistere middeleeuwen, als het geschikte opvoedingsmiddel der Europésche volken mogen beschouwen, waarom zouden wij ons dan niet verheugen, dat volken, die nog niet veel hooger dan middeleeuwsche beschaving staan, hierin bij voortduring bevrediging voor hunne Godsdienstige behoeften vinden?

Hebben wij, daarenboven, gezien hoe, in weerwil van de scherpe afscheidingslijn, welke de Roomsche Kerk rondom zich getrokken heeft, als een' toovercirkel, waaruit zij den Démon wil gebannen houden, de Hervorming toch op haren toestand heeft ingewerkt; dan mogen wij ook de blijde hope koesteren, dat de Christelijke Kerk, ook dáár, eene betere toekomst tegengaat; dat zij welligt *in* en *door* zich zelve meer hervormd zal worden, en eenmaal een' trap van ontwikkeling en rijpheid zal bereiken, waardoor zij tot de zedelijke en godsdienstige opvoeding dier volken, in wier midden zij voornamelijk gevestigd is, te zegenrijker zal kunnen werken. Eene volkomene verzoening en verbroedering met het Protestantisme moge ons volstrekt ondenkbaar blijven, — wat zegt het ons, of de muur des afscheidsels

wegvalle of blijve bestaan; indien maar het ware levensbeginsel des Christendoms, 't welk door de Hervorming weder werd opgewekt, in de beide Afdeelingen der Kerk gelijkelijk moge werken; indien maar eens de heileeuw nadere, waarin de Christenen, zonder onderscheid van namen en vormen, in elkander broeders willen zien?

En wordt niet het licht, 't welk de dagheraut eener betere toekomst kan zijn, alreede aan de kim vernomen? — De Heilige Rok van *Trier* heeft eene godsdienstige beweging doen ontstaan, welke *Rome* niet langer met een onverschillig oog kan aanschouwen. In dezelfde Stad, van denzelfden Bisschopszetel, van waar JOH. NICOLAAS VAN HONTHEIM onder den verdichten naam van JUSTINUS FEBRONIUS in de vorige eeuw de onfeilbaarheid van het Opperhoofd der Kerk bestreed (1), heeft de thans levende Bisschop, WILHELM ARNOLDI, de geloovigen opgeroepen, en eene plegtige bedevaart uitgeschreven, om den rok zonder naad te komen bezigtigen, die aldaar na achttien eeuwen nog ongeschonden aanwezig is; maar met een' geheel anderen uitslag, dan hij gewenscht of vermoed had! Het zelfde kleedingstuk, dat aan Roomschgezinde Schrijvers veelvuldig tot *Symbool* van de ondeelbare éénheid hunner Kerk heeft gediend, heeft thans verdeeldheid en scheuring in de Kerk gebragt, is thans de leuze geworden eener vereeniging, welke zich geheel heeft losgemaakt van de banden der Roomsche *Curie* en het *Pauselijke* oppergezag. Een priester is als Hervormer opgestaan, die, in zijn beroep op het Duitsche volk, den moed gehad heeft openlijk van *Rome's* dwingelandij, van de lauwerkransen van HUSS, van LUTHER en VON HUTTEN te spreken, en de waarheid te verkondigen: »dat CHRISTUS niet zijn rok, — dien Hij aan zijne beulen liet — maar wel Zijnen geest aan Zijne Kerk als eene erfenis heeft geschonken!" Die stem heeft weêrklank gevonden en vuur gezaaid in duizende harten. Naauwelijks was er één jaar verloopen, nadat men ontelbare bedevaartgangers naar de oude Bisschopsstad aan de *Moezel* had zien stroomen, om de zoomen van het kleed, dat de Verlosser der wereld zal hebben gedragen, met de vingertoppen te beroeren, of den grond te kussen, waar dit hooggeëerbiedigde overblijfsel wordt bewaard, — of reeds had zich eene jeugdige Duitsch-Katholieke Kerk gevestigd, welke nog dagelijks meerdere uitbreiding ontvangt.

Wij onthouden ons over deze godsdienstige beweging een beslissend oordeel uit te spreken. De toekomst alleen zal het kunnen openbaren, of zij tot de ras voorbijgaande en gestaâg zich afwisselende ver-

---

(1) JOH. NIC. VAN HONTHEIM. Zijn werk, hetwelk ten oogmerk had, de natuurlijke grenzen aan te wijzen, waar binnen de Pauselijke Oppermagt moest omschreven worden, droeg den titel: *de statu Ecclesiae et legitimâ potestate Rom. Pontificis*. De Paus wordt daarin wel als Primaat der Kerk erkend, maar het gezag der onfeilbaarheid hem ontnomen. Het werk, ofschoon de Schrijver genoodzaakt werd het geschrevene te herroepen, is in de meeste levende talen overgezet, en heeft welligt niet weinig bijgedragen, om die vrijere denkwijze onder de Geestelijkheid voor te bereiden en te bevorderen, welke zich thans in de Kerkelijke beweging van *Duitschland* op eene zóó sterksprekende wijze openbaart.

schijnselen behoord heeft (1), dan of zij, gelijk wij vurig wenschen, uit zucht naar licht en waarheid, uit diep gevoelde zedelijke en godsdienstige behoeften is ontstaan en daarom bestendig zijn zal? — of in een' RONGE en CZERSKI, bij een helder inzien in de dwalingen en gebreken der Roomsche Kerk, ook dat echt-reformatorische beginsel, die opbouwende kracht wordt gevonden, waardoor LUTHER, ZWINGLI en CALVIJN de Hervormde Kerk hebben gesticht? Wij houden het oog met zwijgende verwachting op die beweging gevestigd, welke van de verst-uitziende gevolgen zijn kan, en willen ook hierin eerbiedig de gangen der Goddelijke Voorzienigheid volgen en verbeiden. Maar hoedanig ook de uitkomst zijn moge, en al mogt ook dit licht niets meer dan de kortstondige flikkering van een vuurwerk zijn: toch blijven wij de stoutmoedige poging, om tegenover den Roomschen Stoel eene nationaal-Katholieke Kerk te vestigen, in onze dagen een hoogstbelangrijk verschijnsel achten. Het wijst ons den voortgang van godsdienstige verlichting en beschaving aan, ook dáár, waar dit voor ons oog was verborgen gebleven. Wij zien er het voorspel in van nog grootere gebeurtenissen, welke in de toekomst worden voorbereid. Al is de jeugdige Kerk nog geenszins in alle Duitsche Staten erkend — zelfs dáár niet, waar men dat met regt, wegens de Protestantsche geloofsbelijdenis der Vorsten, had mogen verwachten — wij merken toch in de houding, welke de Wereldlijke en Geestelijke magt tegen over haar, voor als nog, heeft aangenomen, met blijdschap op, dat de geest der Hervorming zóó verre in *Europa* is doorgedrongen, dat de tijden der openbare vervolging voorbij zijn (2). In het woord: »scheiding van *Rome!*" heeft zich met volle klaarheid de bewustheid uitgesproken, dat men *Katholiek* kan blijven zonder *Roomsch* te heeten of *Ultramontaansche* beginselen te zijn toegedaan; en het *Ultramontanisme* zelve heeft hierdoor de duchtige les ontvangen, dat het, door een beroep te wagen op de vrome ligtgeloovigheid onzer eeuw, grof spel gaat spelen, waarbij het iets kan winnen, maar ook veel — zoo niet alles, kan verliezen.

Maar tegen die verblijdende teekenen staan ook zorgwekkende verschijnselen over. Zoo wij op dit tijdstip in sommige gedeelten van *Ierland*, *Duitschland*, *België* en *Frankrijk* meerder licht zien opgaan; in ons Vaderland en elders vermeerderen de donkere tinten. De Pauselijke *allocutie* bij de invoering der Bisschoppelijke Hiërarchie hier te lande, even kwetsend voor het nationaal gevoel der Nederlanders als

(1) Door de gewigtige staatkundige gebeurtenissen later voorgevallen, is ook te dezen aanzien veel veranderd. Veel grooter is voor het tegenwoordige het gevaar, dat zij zich in de politieke bewegingen zal oplossen, dan hetwelk haar van de zijde der Vorsten bedreigt. — Zóó schreef ik in het jaar 1848, bij de vierde uitgave van dit Leesboek. Deze voorspelling is sedert maar al te zeer bewaarheid. Het verheugt mij daarom over het Duitsch Katholicisme, dat aanvankelijk zoo grootsche verwachtingen inboezemde, maar waarin alle vrienden van het ware Christendom jammerlijk zijn teleurgesteld, met zekere behoedzaamheid mij te hebben uitgelaten.

(2) Zóó kon en mogt ik vóór een tiental jaren spreken. Het lot der MADIAÏS en de vervolgingen in *Toskanen* leveren, helaas! het treurig bewijs, hoeveel er *thans* op dit schrijven kan worden afgedongen.

voor de overtuiging der Protestanten, en de daarop gevolgde April-beweging liggen nog versch in aller geheugen (1); en dit leidt ons tot de beantwoording der vraag: *Wat heeft het Protestantisme van de Roomsch-Katholieke Kerk voor de toekomst te vreezen?*

Zal de Jezuïtische *Propaganda*, eindelijk moede en afgestreden, hare wapenen nederleggen? — of zal het haar ten laatste gelukken de vrije belijdenis der Evangelische waarheid geheel te verdringen, en ook in die landen, waar het gezegende licht der Hervorming thans nog helder straalt, op nieuw de Pauselijke Heerschappij te vestigen? — Lezer! het geruststellende antwoord op deze vraag moet het boek, dat gij thans uit de handen zult leggen, U gegeven hebben, of het is voor U vruchteloos geschreven. Indien zóó vele en treffende proeven van Gods voorzienige zorg, als wij schier op elke bladzijde vonden op te merken, U niet in de overtuiging versterkt hebben, dat God het was, die de Hervorming heeft voorbereid, die haar gewild en tot stand gebragt, die haar beschermd heeft tot op den huidigen dag; dan mist gij alle gronden van gerustheid en zekerheid voor de toekomst. Maar indien het ons mogt gelukken, U op het groote tooneel der Wereldgeschiedenis Gods hand en Gods werk zigtbaar te doen worden; Gods leiding, in de opvoeding van ons geslacht tot hooger trap van volkomenheid, te doen bewonderen en aanbidden; dan ligt het antwoord op deze vraag gereed, en wij zeggen het eenen Gamaliël, wij zeggen het eenen Luther na, »*wat uit God is kan niet verbroken worden!*" Geene nieuwe ontwikkeling van het Christendom (dit is de groote les der Geschiedenis) laat zich geheel terugdringen, of kan weder geheel verloren gaan. Die ervaring van het verledene is Profetie voor de toekomst! De drie eeuwen, welke na de invoering der Hervorming vervlogen zijn, hebben op die ervaring het zegel gedrukt en de duurzaamheid van het Protestantisme bevestigd. Wat het Katholicisme in enkele Hervormde landen schijnt gewonnen te hebben, dat heeft het aan inwendige kracht (welke gedurig meer in botsing geraakt met den voortgang der wetenschappen en den geest des tijds) en, zelfs in Katholieke landen, aan uitwendige sterkte verloren.

Of zou de gisting, welke vooral in onzen leeftijd, door verschil van gevoelens, zich in de Protestantsche Kerk openbaart, ons bange en ernstige bezorgdheid voor de toekomst moeten inboezemen? — Zou daaruit, (gelijk sommige stemmen uit de Roomsch-Katholieke Kerk reeds over-

(1) Wie in den kreet van verontwaardiging, welke toen in honderde adressen en geschriften zóó algemeen zich heeft uitgesproken, *niet* het ontwaken van den Protestantschen geest, *niet* een krachtig uitgesproken *Protest* tegen *Rome's* klimmenden euvelmoed, maar alleen de woeling eener staatkundige partij, of eene magtelooze en mislukte poging om de komst der Bisschoppen te weren, wil hebben gezien, miskent, door partijzucht verblind, geheel den waren aard en het karakter dier gebeurtenissen. Wie daarentegen zou wagen te ontkennen, dat velen uit staatkundige bedoelingen zich aan deze Godsdienstige beweging kunnen hebben aangesloten, zou evenzeer der waarheid en onpartijdigheid te kort doen; en alleen omdat ook de staatkunde hiermede is vermengd geraakt, kunnen wij het verklaarbaar achten, dat vele Protestanten — hoewel het streven van *Rome* steeds duidelijker wordt om de *Kerk geheel boven den Staat te verheffen* — nog altijd weigeren te erkennen, dat eene *Demonstratie* in den Protestantschen geest, vooral op dat tijdstip, dringend noodig moest worden geacht.

moedig beweerd hebben), de naderende val van het Protestantisme te voorspellen zijn? Zekerlijk kunnen wij in de pogingen der zoogenoemde Protestantsche *Lichtvrienden* in *Duitschland* geen heil voor de toekomst zien, en mogen wij het niet ontveinzen, dat de algemeene verspreiding hunner gevoelens bij de spanning, welke er, in onze dagen, tegenover het Roomsch-Katholicisme bestaat, voor de ware belangen der Protestantsche Kerk allerverderfelijkst zou kunnen werken. — Zekerlijk zouden wij vurig meerdere eenstemmigheid, of, bij alle verschil in denkwijze, meerdere eensgezindheid en liefde in onze Vaderlandsche Hervormde Kerk wenschen. Zekerlijk verlammen en verdeelen die treurige geschillen onze kracht, (wij kunnen het niet te ernstig waarschuwend onzen geloofsbroederen toeroepen), waar zij naar buiten werken moet. Maar die geschillen zelve leveren toch het bewijs, dat het Protestantisme nog geenszins in eene doodelijke sluimering verzonken is; dat veelmeer in onze dagen, even als in de tijden der Hervorming, een nieuw leven is ontwaakt, hetwelk gisting en woeling te weeg brengt, maar ook aan het Christendom eene hoogere ontwikkeling kan voorbereiden. Zij leveren het bewijs, dat er den Protestant alles aan gelegen is, niet om zijn kerkelijk grondgebied te vergrooten, maar om de boven alles gewigtige vraag voor zich zelven beäntwoord te zien: » *Wat is waarheid?*" — Het Protestantisme is aan een levend en stroomend water gelijk, dat, als de wind zich verheft, woelig en onstuimig zich kan vertoonen; maar ook zijn rustelooze golfslag is een teeken niet van zwakheid maar van werking en kracht. Het Katholicisme is gelijk aan een diep en stilstaand meer, welks oppervlakte veel minder door den wind wordt bewogen, maar dat aanhoudend aan zijne zoomen blijft knabbelen, om zijnen kring te verwijden en te verbreeden. Waar de menschelijke geest mag denken en zijne denkbeelden mag openbaren, dáár moet wel zulk eene verscheidenheid van inzigten geboren worden; gelijk gij geene twee bladen vindt, geheel gelijkvormig, op éénen boom; gelijk gij geene twee klokken giet, waarvan de klank niet verschillend zal zijn. Waar de menschelijke geest tot stilstand is gedoemd, waar zelfs bij het wetenschappelijk onderzoek reeds vooraf de resultaten zijn voorgeschreven, waartoe dit onderzoek *moet* leiden, dáár alleen kan zulk eene uitwendige éénheid gevonden worden, als waarop de Roomsch-Katholieke Kerk zich verheft, doch welke slechts schijnbaar is, en welke wij haar daarom niet benijden. Ook bij de grootste verscheidenheid in vormen en godsdienstige inzigten, is zeer wel eene hoogere éénheid denkbaar; wanneer die éénheid slechts meer in beginselen, in overeenstemming van zin en bedoeling, in het gemeenschappelijk streven naar *waarheid*, *heiligheid* en *liefde*, dan in de aankleving van leerstellige begrippen, die men met schoolsche naauwkeurigheid afgepast en omschreven heeft, gezocht wordt. Dit is de ware *eenheid*, waarnaar de Christelijke Kerk als naar een nog verwijderd *Ideaal* moet streven!

Zoo lang dan het Protestantisme zich niet losscheurt uit den grond waarin het geworteld is, of ten eenemale ontrouw wordt aan de beginselen, waarvan onze Hervormers zijn uitgegaan; — zóó lang bezit

het genoegzame waarborgen voor zijne vastheid en duurzaamheid in de duurzaamheid en onveranderlijkheid van het Evangelie zelve (1).

Met dit onveranderlijk Evangelie in de hand; met een drietal eeuwen achter ons; met de Geschiedenis der Hervorming vóór ons, welke, meer dan eenige andere, ons de spiegel en openbaring der Goddelijke Voorzienigheid geweest is; met het geloof aan God, den Eeuwigwijzen Opvoeder van ons geslacht, gewapend; op de inwendige en zegevierende kracht der waarheid steunende; op de getrouwe zorg en magtige bescherming van het verheerlijkte Hoofd der Gemeente ons verlatende — behoeven wij dan niet te vreezen, maar kunnen wij gerust en blijmoedig, ook te midden van vele onrustbarende verschijnselen des tijds, de toekomst tegengaan. Doch wij willen ons door deze gerustheid niet tot zorgeloosheid laten verleiden. Protestantsche Landgenooten! wij mogen het niet vergeten, dat ook op ons de verpligting rust, om tot de duurzaamheid en den bloei van het Protestantisme in *Nederland* mede te werken; om den zegen der Hervorming te doen afdalen op het nageslacht; om de gezuiverde kennis en het geloof des Euangeliums, waarvoor onze Vaderen goed en bloed hebben opgeöfferd, als een pand bij ons weggelegd, getrouw te bewaren, en bij ons verscheiden van de aarde, als de dierbaarste en kostbaarste erfenis achter te laten aan onze kinderen. Wij mogen het niet vergeten, dat het de eerste voorwaarde is om deze heilige verpligting te vervullen: getrouw te blijven aan de beginselen der Hervorming; dat ons leven hare verdediging, hare aanbeveling, hare lofspraak zijn moet; dat wij, die Hervormde Christenen heeten, ook vernieuwd van gemoed, hervormd van hart en wandel behooren te zijn!

---

(1) Over dit hoogst belangrijke onderwerp heeft de Eerw. D. T. Huët eene doorwrochte Verhandeling geschreven, bekroond en uitgegeven door het Haagsche Genootschap, 1832; welke door alle beschaafde Protestanten verdient gekend en gelezen te worden. De geleerde en helder denkende Schrijver heeft daarin aangewezen: *waarin de Protestantsche éénheid gelegen zij, en dat deze genoegzame waarborgen voor de duurzaamheid van het Protestantismus oplevert; voorts, dat verschil van gevoelens met den geest en de bedoelingen des Christendoms allezins bestaanbaar, en geen beletsel is voor de uitbreiding van het Christendom.* De door den Schrijver gekozene zinspreuk moge ook het laatste woord van dit werk zijn, als, onder al de woelingen der tijden, den hechtsten steun behelzende voor ons Protestantsch-Christelijk geloof: HET WOORD DES HEEREN BLIJFT TOT IN EEUWIGHEID!

